

ARCHÆOLOGIAI
ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
és
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE.

SZERKESZTI
HAMPEL JÓZSEF.

ÚJ FOLYAM. XXX. KÖTET.

KÉT MELLÉKLETTEL, NÉGY TÁBLÁVAL ÉS NÉGYSZÁZHARMINCZHÁROM ÁBRÁVAL.

NÉMEKY MESTERJEGYEK A NAGYSZÉBENI ÓLOMTÁBLÁN.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1910.

50634

TARTALOMJEGYZÉK.

A) A SZERZŐK BETŰRENDES SORA SZERINT.

- Dr. BAGYARY SIMON. Beatrix királyné Berzeviczy Alberttől 72—80. — Eber László. Műtörténeti olvasmányok 281—283. — Dürer, irta Felvinczi Takács Zoltán 437—449.
- BELLA LAJOS. A balfi lelet 39—43.
- CSALLÁNY GÁBOR. Ujabb három érdekes lelet a szentesi muzeumban 89—93. Egy újabban előkerült Jupiter Dölichenus tábla 181—182.
- Dr. CSERNI BÉLA. Zenő nevű katona sírkövről Apulumban 178—181.
- CSONTOSI JÁNOS. Mátyás és Beatrix kiadatlan arczképei egykorú kéziratokban 204—212. — Litterati Nemes hagyatékáról 266—269. — Két kiadatlan okmány a váradi szent szobrok tervezett elszállításának történetéhez 1599-ből 379—380.
- DARNAY KÁLMÁN. Kelta pénzverő és öntőműhely Szalacsán 130—140. — Az uzsavölgyi bronzkincs 426—431.
- DIVALD KORNÉL. Régi ötvösművek a besztercebányai ág. hitv. templomban 15—24. — II. közl. 107—117. — Régi ötvösművek a körmöczyi ev. templomban 236—242. — Az önismeret egy sajátos ábrázolásáról Besztercebányán 345—347. — A selmecbányai ágost. hitv. evang. templom műkincsei 400—407.
- Dr. DIVÉKY ADORJÁN. Magyarország szerepe a lengyel renaissanceban 1—9.
- DUDÁS GYULA. Régi harangról Homonnán 432.
- Dr. ÉBER LÁSZLÓ. XVIII. századi falfestmények Magyarországon 193—203.
- FETZER JÁNOS FERENCZ. Szilágysági leletekről 69—71.
- Dr. FINÁLY GÁBOR. Brigetióból 269—270.
- Dr. GERECE PÉTER. Dunavecsei ásások 101—107.
- GUBICZA KÁLMÁN. Bácsi honfoglaláskori sírletekről 169—172.
- Dr. GVÁRFÁS TIHAMÉR. Brassai ötvösművek 230—236. — A nagyszebeni ötvösök mesterjegytáblája 407—419.
- HALAVÁTS GYULA. Hol is volt a Lederata-tibiscumi római hadi út Ahihis állomása? 270—271.
- HAMPEL JÓZSEF. Figurális domborművek pannoniai síremlékeken 311—344.
- Dr. HEKLER ANTAL. A n. múzeum dunapentelei ásatai 1908-ban és 1909-ben 28—38. — Lyka Károly: A művészet könyve 81—83. — Római övdiszek 242—249. — Sarapisszobrociska a nemzeti muzeumban 309—311. — Archæologiai kutatások a külföldön: Ókor 363—377.
- Dr. JANICSEK JÓZSEF. Régibb feliratok Eperjesen 94—95.
- KEMÉNY LAJOS. Műtörténeti adatok Kassa multjához 95—96. — A kassai székesegyház építészairől 165—169. — Kassai emlékek 192. — Műtörténeti adatok Kassa város levéltárából 263—266. — Műtörténeti adatok Kassa multjából 347—350. — Pajdusák Máté Szepesmegye középkori ércöntvényei és azok mesterei 381—382. — Adatok Kassa műtörténetéhez 451—452.
- Dr. KENCZLER HUGÓ. Kabdebo Gyula:

a*

- A szobrászat története 83—85. — Krisztus levétele a keresztről 385—392.
- Ifj. KRECSMARIK ENDRE. Régiségleletekről Szarvas határában 62—68. — Régibb középkori temetőkről Szarvas határában 172—178. — Honfoglalás-kori leletekről Szarvason 350—353.
- KÜHN LAJOS. Bronzkori telepről Nagyszentmiklóson 356—359.
- Dr. LÁNG MARGIT. Az ókori lámpásokról 271—276.
- LEHÓCZKY TIVADAR. Újabb kőkori emlékek Beregmegyében 154—164. — Bereg- és ungmegyei leletek a bronzkorból 255—262. — Két középkori gyűről 433.
- Dr. MAHLER EDE. A nemzeti múzeum ásatásai Dunapentelén 1909-ben 117—123. — Római kőemlékek Dunapenteléről 249—255.
- Dr. MÁRTON LAJOS. Dr. Pič Aphorismen und Kunstgewerbe in der prähist. Archæologie 86—87. — Dr. Moritz Hörnes: Natur- und Urgeschichte des Menschen 186—189. — Az orsz. rég. és embert. társulat októberi üléséről 450.
- MIHALIK JÓZSEF. Három kassai kőszobor 213—220.
- Br. MISKE KÁLMÁN. A magyarországi Álduna vidékéről való ősemlekek korrendi osztályozása 140—153.
- NAGY GÉZA. Dr. Sebestyén Gyula: Rovás és rovásírás 279—281. — Számszeríjak a Hunyadiak korából 421—426.
- NÉMETHI LAJOS. A vitkőci templomról 58—62.
- OROSZ ENDRE. A tasnádi neolithkori telepről 182—183.
- Dr. PÓSTA BÉLA. Tordosi ásatásairól 435—436.
- Dr. ROSKA MÁRTON. A tasnádi neolithkori telepről 359—366.
- Dr. ROTH VICTOR. Theillesius Borbála sírköve 97—101. — Csucsives szentségtartó fülkéi és házacsok Erdélyben 220—230. — Erdélyi oltárkredenczek 392—400.
- Dr. SUPKA GÉZA. Külföldi mozgalom a műemlékek védelmére 43—49. — Újabb tanulmányok a vésetaljú zománcz történetéből 289—309.
- Dr. SZENDREI JÁNOS. Az orsz. rég. társ. októberi ülése 88. — Novemberi ülése 88—89. — Januáriusi ülése 190. — Februáriusi ülése 190—191. — Márcziusi ülése 191—192.
- TÉGLÁS ISTVÁN. Kercsedí vaskard 62. — Romok és leletek a tordai tündérhegyen 123—130. — A detrehemi és klapai vicusokról 276—278. — A mezőtóháti vicusról és potaissai Apollóról 353—356.
- WINKLER ELEMÉR. Némely mesterjegyekről a nagyszebeni ólomtáblán 419—421.

B) ARCHÆOLOGIAI SORREND SZERINT.

I. Őskor.

- BELLA LAJOS. A balfi lelet 39—43.
- DARNAY KÁLMÁN. Kelta pénzverő- és öntőműhely Szalacsán 130—140. — Az uzsavölgyi bronzkincs 426—431.
- FETZER J. FERENCZ. Szilágysági leletekről 69—71.
- KÜHN LAJOS. Bronzkori telepről Nagyszentmiklóson 356—359.
- LEHÓCZKY TIVADAR. Újabb kőkori emlékek Beregmegyében 154—164. — Bereg- és ungmegyei leletek a bronzkorból 255—262.
- Dr. MÁRTON LAJOS. Dr. Pič Aphorismen und Kunstgewerbe in der prähist. Archæologie 86—87. — Dr. Moritz Hörnes: Natur- und Urgeschichte des Menschen 186—189.
- Br. MISKE KÁLMÁN. A magyarországi Álduna vidékéről való ősemlekek korrendi osztályozása 141—153.
- OROSZ ENDRE. A tasnádi neolithkori telepről 182—183.
- Dr. PÓSTA BÉLA. Tordosi ásatásairól 435—436.
- Dr. ROSKA MÁRTON. A tasnádi neolithkori telepről 359—366.
- WACZALIK LÁSZLÓ. A vaali római feliratos koporsóról 68—69.

WITTICH BÉLA. Füzérvidéki őskori telepekről 361—362.

a. b. Supka Géza: Lehel kürtje 80—81.
Hpl. Rómer arcképes táblája Aquincumban 380—381.

—ó Egyházművészeti tanfolyam 284—285.
Az arch. bizottság 1909. évi jelentése 378—379.

+ Bessenyei Széll Farkas 94.

+ Fittler Kamill 379.

II. Ókor és régibb középkor.

Dr. CSERNI BÉLA. Zeno nevű katona sírkövééről Apulumban 178—181.

CSALLÁNY GÁBOR. Újabb három érdekes lelet a szentesi múzeumban 89—93. — Egy újabban előkerült Jupiter Dolichenus tábla 181—182.

Dr. FINÁLY GÁBOR. Brigetióból 269—270.
GUBICZA KÁLMÁN. Bécsi honfoglalás-kori sírletekekről 169—172.

HALAVÁTS GYULA. Hol is volt a Lederrata-tibiscumi római hadi út, Ahihis állomása? 270—271.

HAMPEL JÓZSEF. Figurális domborművek pannóniai síremlékeken 311—344.

Dr. HEKLER ANTAL. A nemzeti múzeum dunapentelei ásatásai 1908-ban és 1909-ben 28—38. — Lyka Károly a művészet könyve 81—83. — Római ővdiszek 242—249. — Sarapis szobrocska a n. múzeumban 309—311. — Arch. kutatások a külföldön: Ókor 363—377.

Iő. KRECSMARIK ENDRE. Régiségleletekről Szarvas határában 62—83. — Régibb középkori temetőkről Szarvas határában 173—178. — Honfoglalás-kori leletekről Szarvason 350—353.

Dr. LÁNG MARGIT. Az ókori lámpásokról 271—276.

Dr. MAHLER EDE. A nemzeti múzeum ásatásai Dunapentelén 1909-ben 117—123. — Római emlékek Dunapenteléről 249—255.

TÉGLÁS ISTVÁN. Romok és leletek a tordai tündérhegyen 123—130. — A detrehemi és klapai vicusokról 276—278. — A mezőtóháti és a potaissai Apollo domborműről 353—356.

WACZULIK LÁSZLÓ. A vaali római feliratos koporsóról 68—69.

a. b. Supka Géza: Lehel kürtje 80—81.

III. Középkor és Újkor.

Dr. BAGYARY SIMON. Berzeviczy Albert Beatrix királyné 72—80. — Éber László műtörténeti olvasmányok 281—283. — Dürer, irta Felvinczi Takács Zoltán 437—449.

CSONTOSI JÁNOS. Mátyás és Beatrix kiadatlan arcképei egykorú kéziratokban 204—212. — Két kiadatlan okmány a váradi szent szobrok tervezett elszállításának történetéhez 1599-ből 379—386.

DIVALD KORNÉL. Régi ötvösművek a besztercebányai ág. hitv. templomban 15—24. — II. közl. 107—117. — Régi ötvösművek a körömczi ev. templomban 236—240. — Az önismertet egy sajátosságos ábrázolásáról Besztercebányán 345—347. — A selmeczbányai ágost. hitv. evang. templom műkincsei 400—407.

Dr. DIVÉKY ADORJÁN. Magyarország szerepe a lengyel renaissanceban 1—9.

DUDÁS GYULA. Régi harangról Homonnán 432.

Dr. ÉBER LÁSZLÓ. XVIII. századi falfestmények Magyarországon 193—203.

Dr. GERECEZ PÉTER. Dunavecsei ásatások 101—107.

Dr. GYÁRFÁS TIHAMÉR. Brassai ötvösművek 230—236. — A nagyszebeni ötvösök mesterjegytablaja 407—419.

Dr. JANICSEK JÓZSEF. Régibb feliratok Eperjesen 94—95.

KEMÉNY LAJOS. Műtörténeti adatok Kassa multjához 95—96. — A kassai székesegyház építészéről 165—169. — Kassai emlékek 192. — Műtörténeti adatok Kassa város levéltárából 263—266. — Műtörténeti adatok Kassa multjából 347—350. — Pajdusak Máté Szepesmegye középkori érczöntvényei és azok mesterei 381—382. — Adatok Kassa műtörténetéhez 451—452.

Dr. KENCZLER HUGÓ. Kabdebo Gyula: A szobrászat története 83—85. — Krisztus levétele a keresztről 385—392.

LEHÓCZKY TIVADAR. Két középkori gyűrűről 433—435.

MIHALIK JÓZSEF. Három kassai kőszobor 213—220.

NAGY GÉZA. Számszeríjjak a Hunyadiak korából 421—426.

NÉMETHY LAJOS. A vitkóczi templomról 58—62.

Dr. ROTH VIKTOR. Theillesius Borbála sírköve 97—101. — Csucsíves szentségtartó fülkék és házacsok Erdélyben 220—230. — Erdélyi oltárkredenczek 392—400.

Dr. SUPKA GÉZA. Újabb tanulmányok a vésett aljú zománcz történetéből 289—309.

TÉGLÁS ISTVÁN. Kercsedí vaskard 62.

WINKLER ELEMÉR. Némely mesterjegyekről a nagyszombati ólomtáblán 419—421.

IV. Vegyes közlemények.

CSONTOSI JÁNOS. Litterati Nemes hagyatékáról 266—269.

Dr. MÁRTON LAJOS. Az országos rég. és embert. társulat októberi ülése 450.

NAGY GÉZA. Dr. Sebestyén Gyula: Rovás- és rovásírás 279—281.

Dr. SUPKA GÉZA. Külföldi mozgalom a műemlékek védelmére 43—49.

Dr. SZENDREI JÁNOS. Az orsz. rég. társulat októberi ülése 88. — Novemberi ülése 88—89. — Januáriusi ülése 190. — Februáriusi ülése 190—191. — Márcziusi ülése 191—192.

Hpl. Rómer arczképes táblája Aquincumban 380—381.

—ó. Egyházművészeti tanfolyam 284—285.

Az arch. bizottság 1909. évi jelentése 378—379.

† Bessenyei Széll Farkas 94.

† Fittler Kamill 379.

C) A CZIKKEK SORRENDJE SZERINT.

ELSŐ FÜZET. (Megjelent 1910 február 15-ikén.)

EMLEKEK ÉS LELETEK.

I. Dr. DIVÉKY ADORJÁN. Magyarország szerepe a lengyel renaissanceban. (Egy ábrával) --- --- --- --- 1—9. l.

II. Dr. KENCZLER HUGÓ. II. Lajos király arczképe a brüsszeli képtárban. (Egy ábrával) --- --- --- --- 9—14. l.

III. DIVÁLD KORNÉL. Régi ötvösművek a besztérczebányai ág. hitv. templomban. (Nyolcz ábrával) --- 15—24. l.

IV. Dr. LÁNG MARGIT. Római kerek

Ábra : La-Tène izlésű karperecz bronzból --- --- --- --- 49. l.

torony mintája Dunapenteleéről. (Három ábrával) --- --- --- --- 24—27. l.

V. Dr. HEKLER ANTAL. A N. Múzeum dunapentelei ásatásai 1908-ban és 1909-ben. (Nyolcz ábrával) --- --- 28—38. l.

VI. BELLA LAJOS. A balfi lelet. (Sopron m.) (Tíz ábrával) --- --- 39—43. l.

VII. SUPKA GÉZA. Külföldi mozgalom a műemlékek védelmére --- 43—49. l.

ARCHÆOLOGIAI KUTATÁSOK A KÜLFÖLDÖN.

Középkor. Dr. Éber László --- --- --- --- 50—57. l.

LEVELEZÉS.

I. NÉMETHY LAJOS. A vitkóczi templomról. (Hét ábrával) --- --- 58—62. l.

II. TÉGLÁS ISTVÁN. Kercsedí vaskard. (Torda megye) --- --- 62. l.

III. IFJ. KRECSMARIK ENDRE. Régiség-

Ábra : XVI—XVII. századi ezüstövök a N. Múzeumban --- --- 71. l.

leletekről Szarvas határában. (Három ábrával) --- --- --- --- 62—68. l.

IV. WACZULIK LÁSZLÓ. A vaáli római feliratos koporsóról --- --- 68—69. l.

V. FETZER JÁNOS FERENCZ. Szilágysági leletekről --- --- --- --- 69—71. l.

IRODALOM.

- I. Berzeviczy Albert : Beatrix királyné, ism. *Dr. Bagvary Simon* --- 72—80. l.
 II. Supka Géza : Lehel kürtje, *a. b.* 80—81. l.
 III. Lyka Károly : A művészet könyve, ism. *Hekler Antal* --- 81—83. l.
 IV. Kabdebo Gyula : A szobrászat története, ism. *Dr. Kenczler Hugó* 83—85. l.
 V. Dr. Pič : Aphorismen und Kunstgewerbe in der prähist. Archäologie, ism. *Dr. Marton Lajos* --- 86—87. l.

MUZEUMOK. TÁRSULATOK.

- I. Az orsz. rég. társ. 1909. októberi ülése. *Dr. Szendrei János* --- 88. l.
 II. Az orsz. rég. társulat novemberi ülése. *Dr. Szendrei János* --- 88—89. l.
 III. Újabb három érdekes lelet a szentesi múzeumban. *Csallány Gábor*. (Öt ábrával) --- 89—93. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

- I. Bessenyei Széll Farkas † --- 94. l.
 II. Régibb feliratok Eperjesen. *Dr. Jancsik József* --- 94—95. l.
Ábra : Óskori füles csésze Velem-Szent-Vidről (Vas m.) --- 96. l.
 III. Műtörténeti adatok Kassa multjához. *Kemény Lajos* --- 95—96. l.
 --- 96. l.

MÁSODIK FÜZET. (Megjelent 1910 április 15-ikén.)

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

- I. Dr. ROTH VIKTOR. Theillesius Borbála sírköve. (Egy ábrával) 97—101. l.
 II. Dr. GERECZE PÉTER. Dunavecsei ásatások --- 101—107. l.
 III. DIVALD KORNÉL. Régi ötvösművek a besztérczebányai ág. hitv. templomban. (Tíz ábrával) --- 107—117. l.
 IV. Dr. MAHLER EDE. A n. múzeum ásatásai Dunapentelén 1909-ben. (Négy ábrával) --- 117—123. l.
 V. TÉGLÁS ISTVÁN. Romok és leletek a tordai Tündérhegyen. (Hét ábrával) 123—130. l.
 VI. DARNAY KÁLMÁN. Kelta pénzverő és öntőműhely Szalacsán. (41 ábrával) 130—140. l.
 VII. Br. MISKE KÁLMÁN. A magyarországi Alduna vidékéről való ősemlékek korrendi osztályozása. (Négy táblával és 12 ábrával) --- 140—153. l.
 VIII. LEHÓCZKY TIVADAR. Újabb kőkori leletek Beregmegyében 154—164. l.

LEVELEZÉS.

- I. KEMÉNY LAJOS. A kassai székesegyház építészeiről --- 165—169. l.
 II. GUBICZA KÁLMÁN. Bácsi honfoglalás kori sírleletekről. (Hét ábrával) 169—172. l.
 III. Ifj. KRECSMARIK ENDRE. Régibb középkori temetőkről Szarvas határában. (Kilencz ábrával) --- 172—178. l.
Ábra : Óskori csücskös bronzkorong Kácsról, $\frac{1}{2}$ n. --- 185. l.
 IV. Dr. CSERNI BÉLA. Zeno nevű katonai sírkövére Apulumban. (Egy ábrával) --- 178—181. l.
 V. CSALLÁNY GÁBOR. Egy újabb előkerült Jupiter Dolichenus tábla. (Két ábrával) --- 181—182. l.
 VI. OROSZ ENDRE. A tasnádi neolitikus kori telepről --- 182—185. l.

IRODALOM.

- Dr. MORITZ HÖRNES. Natur- und Urgeschichte des Menschen, ism. *dr. Márton Lajos* --- --- --- 186—189. l.
Ábra: Óskori bronzlemez Kácsról, $\frac{1}{2}$ n. --- --- --- 189. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

- I. Az orsz. rég. és embert. társulat januáriusi ülése. *Dr. Szendrei János.* 190. l.
 II. Az orsz. rég. társulat februáriusi ülése. *Dr. Szendrei János.* --- 190—191. l.
 III. Az orsz. rég. társulat márcziusi ülése. *Dr. Szendrei János.* --- 191—192. l.
 IV. Kassai emlékek. *K. L.* --- --- --- 192. l.

HARMADIK FÜZET. (Megjelent 1910 június 15-ikén.)

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. Dr. ÉBER ANTAL. XVIII. századi falfestmények Magyarországon. (Négy ábrával) --- --- --- 193—203. l. II. CSONTOSI JÁNOS. Mátyás és Beatrix kiadatlan arcsképei egykorú kéziratokban. (Egy fénynyomatos melléklettel) 204—212. l. III. MIHALIK JÓZSEF. Három kassai kőszobor. (Három ábrával) 213—220. l. IV. Dr. ROTH VIKTOR. Csúcsíves szent-segtartó fülkék és házacskák Erdélyben. (13 ábrával) --- --- --- 220—230. l. <i>Ábra:</i> Középkori könyvsarok bronzból --- --- --- 262. l.	V. Dr. GYÁRFÁS TIHAMÉR. Brassai ötvösművek. (Négy ábrával) 230—236. l. VI. DIVALD KORNÉL. Régi ötvösművek a körmöczi evangélikus templomban. (Nyolcz ábrával) --- 236—242. l. VII. Dr. HEKLER ANTAL. Római övdíszek. (Tíz ábrával) --- --- 242—249. l. VIII. Dr. MAHLER EDE. Római kőemlékek Dunapenteléről. (Hat ábrával) 249—255. l. IX. LEHÓCZKY TIVADAR. Bereg- és ungmegyei leletek a bronzkorból 255—262. l.

LEVELEZÉS.

I. KEMÉNY LAJOS. Műtörténeti adatok Kassa város levéltárából --- 263—266. l. II. CSONTOSI JÁNOS. Litterati Nemes János hagyatékáról --- --- 266—269. l. III. Dr. FINÁLY GÁBOR. Brigetióból. (Három ábrával) --- --- 269—270. l. IV. HALAVÁTS GYULA. Hol is volt a <i>Ábra:</i> Aranyozott ezüstofforgó 1563-ból a n. múzeumban --- --- --- 278. l.	Lederata tibiscumi római hadiút Ahihis állomása? --- --- --- 270—271. l. V. Dr. LÁNG MARGIT. Az ókori lámpásokról --- --- --- 271—276. l. VI. TÉGLÁS ISTVÁN. A detrehemi és klapai vicusokról --- --- --- 276—278. l.

IRODALOM.

I. Dr. SEBESTYÉN GYULA. Rovás és rovásírás, ism. <i>Nagy Géza.</i> 279—281. l. <i>Ábrák:</i> Óskori bronzkések Szent-Vidről (Vas m.) --- --- --- 283. l.	II. ÉBER ANTAL. Művészettörténeti olvasmányok, ism. <i>dr. Bagyary Simon</i> 281—283. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

Egyházművészeti tanfolyam, —ó --- --- --- 284—285. l.
Ábrák: Oskori lándsacsucok Abauj megyéből a nyíregyházai múzeumban 285. l.

KÖNYVÉSZET szerk. Supka Géza 286—288. l.

NEGYEDIK FÜZET. (Megjelent 1910 október 15-ikén.)

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. Dr. SUPKA GÉZA. Újabb tanulmányok a vésett aljú zománcz történetéből. (9 ábrával) --- --- --- 289—309. l.
 II. Dr. HEKLER ANTAL. Sarapis szoborcska a Nemzeti Múzeumban. (Egy ábrával) --- --- --- 309—311. l.
 III. HAMPEL JÓZSEF. Figurális domborművek pannoniai síremlékeken. (39 ábrával) --- --- --- 311—344. l.
Ábra: Vaskengyel Szeghalomról (Békés m.) $\frac{1}{3}$ n. --- --- --- 344. l.

LEVELEZÉS.

I. DIVALD KORNÉL. Az önismeret egy sajátos ábrázolásáról Besztercebányán. (Két ábrával) --- --- --- 345—347. l.
 II. KEMÉNY LAJOS. Műtörténeti adatok Kassa multjából --- --- --- 347—350. l.
 III. Ifj. KRECSMÁRIK ENDRE. Honfoglaláskori leletekről Szarvason 350—353. l.
 IV. TÉGLÁS ISTVÁN. A mezőtóháti vicusról és a potaissai Apollo domborműről. (8 ábrával) --- --- --- 353—356. l.
 V. KÜHN LAJOS. Bronzkori telepről Nagyszentmiklóson --- --- --- 356—359. l.
 VI. Dr. ROSKA MÁRTON. A tasnádi neolithkori telepről --- --- --- 359—361. l.
 VII. WITTICH BÉLA. Füzérvidéki őskori telepekről --- --- --- 361—362. l.
 1—3. *ábrák:* Őskori edények a Bodrog-Tiszaökről. Dókus Gyula gyűjteményében --- --- --- 362. l.

ARCHÆOLOGIAI KUTATÁSOK A KÜLFÖLDÖN.

Ókor. (Két ábrával.) *Dr. Hekler Antal* --- --- --- 363—377. l.
Ábra: Bronzból font karperecz a szarvasi középkori temetőből. $\frac{1}{2}$ n. --- 377. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

I. † Fittler Kamill --- --- --- 378. l.
 II. Az archæologiai bizottság 1909. évi jelentése --- --- --- 378—379. l.
 III. Csontos János: Két kiadatlan okmány a váradai szent szobrok tervezett elszállításának történetéhez 1599-ből --- --- --- 379—380. l.
 IV. Rómer arcképes táblája Aquincumban. *Hpl.* --- --- --- 380—381. l.
 V. Pajdussak Máté: Szepes megye középkori érczöntvényei és azok meszterei. Lőcsén, 1909., ism. *Kemény Lajos* 381—382. l.
Ábra: Bronzkarperecz a szarvasi középkori temetőből --- --- --- 382. l.

KÖNYVÉSZET szerk. Supka Géza 383—384. l.

ÖTÖDIK FÜZET. (Megjelent 1910 december 15-ikén.)

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. Dr. KENCZLER HUGÓ. Krisztus le- vétele a keresztről. Festmény a szép- művészeti muzeumban. (Egy ábrával)	szebeni ötvösök mesterjegytáblája. (Egy képmelléklettel és 134 ábrával)
385—392. l.	407—419. l.
II. Dr. ROTH VIKTOR. Erdélyi oltár- kredenczek. (11 ábrával) --- 392—400. l.	V. WINKLER ELEMÉR. A nagyszebeni ötvösök mesterjegyeinek ellenőrző táb- lája. (21 ábrával) --- --- 419—421. l.
III. Dr. DIVALD KORNÉL. A selmecz- bányai ev. templom műkincsei. (Négy ábrával) - --- --- 400—407. l.	VI. NAGY GÉZA. Számszeríjak a Hu- nyadiak korából. (5 ábrával) 421—426. l.
IV. Dr. GYÁRFÁS TIHAMÉR. A nagy Ábra: Őskori bögre a Bodrog-Tisza-Közről --- --- --- 431. l.	VII. DARNAY KÁLMÁN. Az uzsavölgyi bronzkincs. (Képes táblával) 426—431. l.

LEVELEZÉS.

I. DUDÁS GYULA. A homonnai régi harangokról --- --- --- 432. l.	III. Dr. PÓSTA BÉLA. Tordosi ásatá- sairól --- --- --- 435—436. l.
II. LEHÓCZKY TIVADAR. Két közép- kori gyűrűről. (Két ábrával) 433—435. l.	

IRODALOM.

- Dürer.* Irta Felvinczi Takács Zoltán, ism. *dr. Magyary Simon* --- 437—449. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

I. Az orsz. rég. társulat októberi ülése, ism. <i>dr. Márton Lajos</i> --- --- 450. l.	II. Adatok Kassa műtörténetéhez. <i>Kemény Lajos</i> --- --- 451—452. l.
Ábra: Őskori edény a Bodrog-Tisza-Közről --- --- --- 452. l.	

D) ÁBRÁK MAGYARÁZATA.

3. János Albert lengyel király sírem- léke a Krakóv Wavelen lévő szé- kesegyházban 1501—1503-ból.	31. 1. ábra. Római épület alaprajza Dunapentelén.
11. II. Lajos arcképe a brüsszeli kép- tárban.	32. 2. ábra. Két római épület alaprajza Dunapentelén.
17. 1. ábra. Régi kehely a besztercze- bányai ág. hitv. ev. templomban.	33. 3. ábra. Fekvő oroszlánt ábrázoló római kőemlék Dunapenteléről.
2. ábra. Fedeles kupa ugyanott.	4. ábra. Római csonka női szobor Dunapenteléről.
18. 3. ábra. Fedeles kupa ugyanott.	34. 5. ábra. Római fogadalmi oltár Du- napenteléről.
19. 4—7. ábrák. Kelyhek ugyanott.	6. ábra. Római fog. oltár ugyan- onnan.
23. 8. ábra. Talpas csésze ugyanott.	35. 7. ábra. Római sirtábla ugyanonnan.
25. 1. ábra. Kerek tornyocska égetett agyagból Intercisa területéről.	36. 8. ábra. Római dombormű töredéke Hercules és Kyknos alakjaival.
2. és 3. ábrák. Hasonló tornyocska csonka töredékei.	

39. *a)* ábra. Üres falu karperecz bronzból a balfi leletből.
b) ábra. Korongos bronzfibula ugyanonnan.
40. *c)* ábra. Csüngő melldísz bronzpléh-ből u. o.
41. *d—g)* ábrák. Ennek a csüngőnek a lemezei.
42. *h)* ábra. Lemez csörtetőkkel, ugyanazon csüngőből u. o.
43. *i)* ábra. Részletes rajz egy csörtetető lemezről u. o.
j) ábra. Bronzfibula u. o.
49. La Tène ízlésű karperecz bronzból.
58. 1. ábra. A vitkóczi templom (Nyitra megye) látképe.
59. 2. ábra. Szűz Máriát a gyerekekkel ábrázoló faszobor a vitkóczi templomban.
 3. ábra. Oltárszárny szent István képével u. o.
60. 4. ábra. Szent László képe u. o.
 5. ábra. Szent Sebestyén képe u. o.
 6. ábra. Szent Imre képe u. o.
61. 7. ábra. Szentségtartó fülke u. o.
64. 1. ábra. Óskori talpas csésze a szarvasi élő Körös folyóból.
65. 2. ábra. Bronzkarperecz a régibb középkorból Szarvasról.
66. 3. ábra. Ékszer (1—5.) ugyanazon régibb középkori temetőből Szarvason.
71. XVI.—XVII. századi ezüstövök a n. múzeumban.
90. I. ábrák. (1—6.) Bronzkori zablák Maros-Csapóról (Kisküküllő) aszentesi múzeumban.
91. II. ábra. (1—3.) Szentes-berekháti sírlelet u. o.
 III. ábra. Almandinos csata szentes-berekháti határból u. o.
92. IV. ábra. (1—9.) Ókori sírlelet a szentesi határból a mágócsi úthoz közel eső tájról u. o.
93. V. ábra. Ókori fibula bronzból a szentesi határból u. o.
96. Óskori füles csésze Velem-Szent-Vidről (Vas m.)
99. Theillesius Borbála sírköve Medgyesen.
108. 1. ábra. Fedeles kupa a besztércze-bányai múzeumban.
109. 2. ábra. Caritas domborműves képe ezen a kupán.
112. 3. és 4. ábrák. Mercurius és Mars domborműves képe ugyanazon kupán.
113. 5. és 6. ábrák. Luna és Sol domborműves képe u. o.
115. 7., 8. és 9. ábrák. Venus, Saturnus és Jupiter domborműves képe u. o.
116. 10. ábra. Öntött sárgarézlap Mars domborműves alakjával.
118. 1. ábra. Római épület alaprajza Dunapentelén.
119. 2. ábra. Hordócskát példázó római edény Dunapenteléről.
120. 3. ábra. Thrák lovas csonka csoportja lapos szobor Dunapenteléről.
121. 4. ábra. Római kődombormű csonka darabja fegyveres Minerva képével.
124. 1. ábra. A tündérhegy térképe Tordánál.
 2. ábra. A tündérvár romja 1895-ben.
126. 3. ábra. Csonka fölíratos emlék a tündérvárról Tordán.
127. 4. ábra. 210 és 293 cm. hosszú kőduczok a tündérvárról Tordán.
 5. ábra. 147 cm. hosszú és 108 cm. széles faragott kőtábla a tündérhegyről.
129. 6. ábra. Római oltár Potaissáról.
 7. ábra. Római oltár Potaissáról.
130. 1. ábra. Celta ezüstpénz Szalacskáról. (Zala m.)
131. 2—20. ábrák. Szalacskai lelet.
135. 21. ábra. Üsttartó vasláncz Szalacskáról.
137. 1—11 *a.* ábrák. Kaposmérői lelet (Somogy m.)
139. 12—16. ábrák. Tornaváraljai lelet.
141. 1 *a.* *b.* ábrák. Idől töredéke Temeskubinból.
143. I. tábla. Idólok Temeskubinból.
144. 2—4. ábrák. A černi-bregi idősb kultúra edényei.
145. II. tábla. A černi-bregi idősb kultúra cseréptöredékei.
147. III. tábla. A černi-bregi idősb kultúra szalagdiszes csoportjához tartozó edénytöredékek.
148. 6., 7. és 8. ábrák. A černi-bregi idősb kultúra gyalú alakú kőszerszámai.
149. 9 *a.* *b.* ábrák. A černi-bregi fiatalabb kulturréteg edényei.
151. IV. tábla. A černi-bregi fiatalabb kulturrétegből való edények.

153. 10—12. ábrák. Kőszerszámok a cserni-bregi fiatalabb kulturrétegből.
169. *a)* ábra. Gyűrű és *b)* ábra font sodronyú nyakgyűrűs bécsi honfoglaláskori temetőből.
170. *c—f)* ábrák újj gyűrűk, *g)* ábra halánték gyűrűk, *h)* ábra gyűrűfej ugyanonnan.
171. *i—l)* ábrák. Karikák ugyanonnan.
173. 1. ábra. Szarvasi sírlelet a régibb középkorból.
174. 2. és 3. ábra. Szarvasi sírlelet ugyanazon korból.
176. 4. ábra. Ókori fibula. 5. ábra. Vaszabla. 6. ábra. Edény a régibb középkorból. 7—8. ábrák. Ókori edényformák Szarvasról.
177. 9. ábra. Ókori korsó Szarvasról.
180. Zeno oltára Apulumból.
181. Jupiter Dolichenus-féle bronztáblatörödékének eleje és hátulja; lelhelye Torda.
185. Óskori csücskös bronzkorong Kácsról (Heves m.).
189. Óskori bronzlemez Kácsról (Heves m.).
197. 1. ábra. Szoger Pál falfestménye a benczések győri templomának mennyezetén.
199. 2. ábra. Maulpertsch Antalnak Szent Magdolnát ábrázoló falfestménye a sümegi plébánia templomban.
200. 3. ábra. Sigriszt Ferencz falfestménye az egri liczeum dísztermében.
201. 4. ábra. Sigriszt Ferencz falfestménye az egri liczeum dísztermében.
210. laphoz melléklet: Czimkép Dávid zsoltáraihoz a firenzei Laurenziana latin Corvin codexében; festette Francesco Antonio del Cherico.
215. 1. ábra. Szent István király szobra. 2. ábra. Szent László király szobra. 3. ábra. Szent Imre magyar herceg szobra.
221. 1. ábra. Csücsíves szentségtartó fülke Almakeréken.
222. 2. ábra. Csücsíves szentségtartó fülke Riomfalván.
223. 3. és 4. ábra. Felsőbajomban.
224. 5. ábra. Baromlakán. 6. ábra. Nagysinken.
225. 7. ábra. Szászsebesen.
226. 8. ábra. Szászsebesen. 9. és 10. ábrák. Nagyszebenben.
227. 11. ábra. Alsó Bajomban. 12. ábra. Segesvártt.
228. 13. ábra. Muzsnán.
230. Michael May fedeles serlege Brassóban.
231. A Nussbächer-féle serleg 1567-ből Brassóban.
235. A brassai ötvös czéh pecsétjei.
237. 1. ábra. XVI. századi kupa a körmőczy evangélikus templomban.
238. 2. ábra. XVI. századi kupa u. o.
239. 3. ábra. XVI. századi kupa u. o. 4. ábra. E kupán lévő 1595. évi czímer képe.
240. 5—7. ábrák. XVII. századi kupa u. o. három oldalról.
241. 8. ábra. Kehely 1689-ből u. o.
244. 1. ábra. Ezüst övdisz a sackraui leletből. 2. és 3. ábrák. Ezüst övdiszek a budaújlaki leletből.
245. 4. ábra. Ezüst övdisz a sackraui leletből. 5. ábra. Ezüst övdisz a budaújlaki leletből. 6. és 7. ábrák. Ezüst övdiszek szalacscai leletből.
247. 8. és 9. ábrák. Ezüst övdiszek a szalacscai leletből. 10. ábra. Ezüst övdisz a sackraui leletből.
251. 1. ábra. Római sirtábla Dunapente-léről.
252. 2. ábra. Csonka római sirtábla u. o.
253. 3. ábra. Római ép sirtábla u. o. 4. ábra. Római siraedicula oldalfala u. o.
254. 5. ábra. Római domborműves kőtábla u. o. 6. ábra. Római domborműves kőtábla u. o.
262. Közép könyvsarok bronzból.
269. 1. ábra. Római arcz töredéke Brigetióban. 2. ábra. Emlékek rombolásának példája u. o.
270. 3. ábra. Kőrakások római alapokból Brigetio területén.
278. Aranyozott ezüstforgó 1563-ból a n. múzeumban.
283. Óskori bronzkések Velem Szent Vidről (Vas m.).
285. Óskori lándzsacsúcsok Abaúj megyéből a nyiregyházai múzeumban.

303. 1. ábra. Limogesbeli zománczos réztál a n. múzeumban.
304. 2. ábra. Vonalas rozetta dísz a tál alsó fölületén.
305. 3. ábra. Solymászó lovas képe a zománczos tálon.
307. 4., 5. és 6. ábrák. Zenészek alakjai. 7., 8. és 9. ábrák. Tánczó nő alakjai a zománczos tálon.
309. Serapist ábrázoló bronz szobrocska a n. múzeumban.
315. 1. ábra. Septimus őszönyi emléke.
316. 2. ábra. Alsó Dörgicséről (Zala m.) való halottas emlék.
317. 3. ábra. Öszvérhajtsár emléke Bregetióból a n. múzeumban.
318. 4. ábra. Ósalakú síremlék Dunapenteléről.
319. 5. ábra. Kétalakú domborműves emlék Dunapenteléről.
6. ábra. Kétalakú csonka emlék u. o.
7. ábra. Síremlék a n. múzeumban.
8. ábra. Lovas katona emléke Dunapenteléről.
320. 9. ábra. Pænulába öltözött római lovas vitéz emléke.
10. ábra. Aelius Vitalis és Aelius Victor emléke Dunapenteléről.
321. 11. ábra. Római házaspár emléke a n. múzeumban.
12. ábra. Aurelius Verus és Audentia síremléke Gyúróról a n. múzeumban.
322. 13. ábra. Atressus síremléke Tabajdról.
14. ábra. Lovas vitéz emléke a n. múzeumban.
323. 15. ábra. Aquincumi emlék a n. múzeumban.
16. ábra. Lovassági altiszt emléke.
324. 17. ábra. Lovassági altiszt emléke Dunapenteléről.
18. ábra. Beneficiarius emléke Dunapenteléről.
325. 19. ábra. Csoportos síremlék Szomorról a n. múzeumban.
326. 20. ábra. P. Aelius Lucus sírtáblája.
327. 21. ábra. Császári (Komárom m.) síremlék.
328. 22. ábra. Családi síremlék a nemzeti muzeumban.
329. 23. ábra. Kétalakú csonka síremlék.
330. 24. ábra. Házaspár emléke.
25. ábra. Családi sírkő.
26. ábra. Családi síremlék Császárról (Komárom m.)
331. 27. ábra. Fabricia síremléke.
28. ábra. Sabina síremléke.
332. 29. ábra. Marcia Crispina emléke.
30. ábra. Antonia Octava emléke.
333. 31. ábra. Családi síremlék.
336. 32. ábra. Basta Arionis emléke.
337. 33. ábra. Háromalakú családi emlék.
34. ábra. Családi síremlék.
338. 35. ábra. Csonka családi síremlék.
339. 36. ábra. Tatabányai emlék, Aelia Merina és ura.
340. 37. ábra. Csonka emlék Dunapenteléről.
341. 38. ábra. Csonka emlék Dunapenteléről.
344. Vaskengyel Szeghalomról (Békés megye.).
345. 1. ábra. Gólyaszerű madár emberi arczczal a bögyin Beszterczebányán.
346. 2. ábra. Hasonló kisebb szobrocska magánbirtokban.
355. 1—7. ábrák. Őskori cserépedények a «Kuretyás»-on létezett őstelepről (Tordai Kaján.).
356. 8. ábra. Csonka dombormű Apollo és Daphne jelenetével.
362. 1—3. ábrák. Őskori edények a Bodrog-Tisza-közről (Dókus Gyula gyűjteményében.)
364. Az antiumi leány, márványszobor a római Museo nazionaleban.
375. Myron csoportja Marsyas és Athena.
377. Bronzsodronyból font karperecz a szarvasi középkori temetőből.
382. 2. ábra. bronzkarperecz u. o.
387. Krisztus levétele a keresztről. Festmény a szépművészeti múzeumban.
393. Erdélyi oltárkredenczek. 1. Szent Erzsébeten.
394. 2. Kis-Csűrön. 3. Mikeszázszón.
4. Segesvárt. 5. Sályán.
396. 6. Darlóczon. 7. Szentágotán.
397. 8. Nagyszebenben. 9. és 10. Muzsnán.
398. 11. Eczelen.
401. 1. és 2. Selmeczbányai csipke a XVII. századból.
404. 3. Selmeczbányai egyház fedeles kupája.
405. 4. Selmeczbányai evang. templom kelyhe 1717-ből.
- 407-hez fénynyomatos melléklet. A nagyszebeni ötvösök mesterjegy táblája

410. A nagyszebeni ötvösök mesterjegyeinek ellenőrző táblája. A tábla felső fele. 1—22. Első sor. 23—41. Második sor. 42—64. Harmadik sor.
411. U. a. A tábla felső fele 65—88. Negyedik sor. 89—111. Ötödik sor. A tábla hátsó fele. 112—128. Első sor 120—122. Második sor. 123—124. Harmadik sor.
412. U. a. 125—130. Negyedik sor. 131—134. Ötödik sor.
420. Némely mesterjegyek a nagyszebeni ólomtáblán.
422. 1. Középkori vadásznyilak számszeríjra. 2. Vadásznyilak kézíjra.
423. 3. Számszeríj a Hunyadiak korából.
424. 4. Hunyadiak czímere és vadászati jelenet XV. századi számszeríjjon.
425. 5. Hunyadiak számszeríj diszítése.
428. Az uzsavölgyi bronzkincs.
431. Óskori bögre a Bodrog-Tisza-Közről.
433. 1. és 2. Két középkori ezüstgyűrű.
452. Óskori edény a Bodrog-Tisza-Közről.

BETŰRENDES TÁRGYMUTATÓ.

A

- Aachen 53.
 Aacheni ötvösiskola 297.
 A. B. mesterjegy 415.
 A B W mesterjegy 420.
 Abaujvármegyei őskori lándsacsúcsok 285.
 Abaujvármegye pecsétje 349.
 Abundantia bronzszobor 128.
 Adnami 335, 341.
 Adonis-kultusz 27.
 A. E. mesterjegy 414.
 Aedicula 313, 318.
 Aeginai sphynx 317.
 Aelia Mattutina 251; — Merina 335, 337.
 Aelius Lucilius 182; — Lucus 328, 326; —
     Secundinus 68; — Victor 321; — Vitalis
     321, 343.
 Aesculapius-felirat 269.
 A. F. mesterjegy 415.
 A. G. mesterjegy 413, 416.
 Agrippa thermái 35.
 Agyag: bögre 37; — edények 63, 70, 119, 142
     kk., 354 k., 357, 431, 452; — fazék 37; —
     files csésze 96, hálósúly 184; — idólok 141
     kk.; — kanalak 184; — toronyminta 24—27.
 A. H. mesterjegy 413.
 Ahihis 270—271.
 Aicca Cansalli Asalia 335, 340.
 Aixi múzeum 73.
 Aizis 270, 271.
 Ajas-szobor 369.
 Ajnádi kápolna Erdélyben 452.
 Ajulo 333.
 A. K. mesterjegy 416.
 Ala Bosporanorum 180.
 Alberti, Leon Batt. 74.
 Albiunus 335.
 Albiunus 341.
 Alduna vidékéről való ősemlék 140—153.
 Alexander-reliquarium 293, 296; — Severus 38.
 Alexandriai művészet Pannoniában 309, 311.
 Alfonso, I. v. Bölc 74.
 Alföldi őstelepek 185.
 Alföldön árpádkori templomromok 104.
 Alkamenes 28.
 Alle Georgius, ötvös 416.
 Allert Mihály, ötvös 20.
 Almakerék 221.
 Almandinos díszű csatt 91.
 Almási János ötvös 349.
 Almásy István, kassai főbíró 451.
 Almeri 220.
 Alpais ciborium 301.
 Alpinorum cohors I. peditata 182.
 Alsóbajom 226.
 Alsódörgicse 315, 316, 335.
 Alsó Töbörzsök 334.
 Alsóvereczke 255.
 • Altemplomok 107.
 Altemps-Herakles 37.
 Altmann: Die römischen Grabaltäre 35.
 Alvincz-goblii őstelep 185.
 Alzeni János 221.
 Ambleuse-i zománczos edény 291.
 Ambrogio da Milano 5.
 Amelung: Beschreibung d. Vatik. Gall. 35.
 A. M. mesterjegy 233.
 Ammuta 334.
 Anama Cimari 333, 334.
 Andrassy György gróf 213.
 Andrée Eduardné 75.
 Annaeus Pravaí síremléke 246.
 Anno-szekreny 296.
 Anonymus 105, 106.
 Anthropologiai ismertetése a Szarvason lelt r.
     középk. csontvázaknak 177.
 Antinous-Silvanus szobra 369.
 Antiumi leány 363 k.
 Antonia 335; — Octavia 331.
 Antonianus Afrodiseus szobrász 369.
 Antoninia, coh. prima mil. Hemesenorum 30.
 Antoninus János kassai orvos 263.
 Antonius Marcianus 249.
 Antwerpen, bibliographiai kongresszus 209.
 Anzeiger für schweiz. Altertumskunde 38.
 Anzioi leány 363 k.
 Apamia 250.
 Aphorismen über Ethnographie und Kunst-
     gewerbe in der prähist. Archäologie 86—87.
 Aphrodite-fej 376.
 Apollo 182; — dombormű Potaissáról 353—
     356; — és Daphne 356; — kyrenei 365; —
     -szobor 370; — tisztelete Potaissán 355 k.
 Apostagi templomromok 105.
 Apulum 178—181.
 Aquila, Andrea dell' 74.
 Aquincum 122, 333, 380—381.
 Aquincumi épületminta 26.
 Ara Pacis 368.
 Aracsi romok 104.
 Aragonia 73.
 Aranius Datus 326.
 Arankavidéki tört. és rég. társ. 359.
 Arany: csatt 91; — -gyapjas rend brüggei ki-
     állítás 9; — kancsó 76; — karperecz 71; —
     -kereskedés 188; — kereszt 76; — -képiró
     95; — lelet 92—93; — lemezek 92, 247; —
     -mosás 232; — pityke 92; — -zománcz 289.
 Aranyozott ezüstfogó 278; — ezüstkehely 406—
     407, 451; — ezüstkorona 400; — ezüst-
     kupák 403—405; — kehely 17, 19, 20, 22;
     — kupa 18, 107—117; — tárgyak 230—332,
     236—242.
 Archäologiai bizottság 378—379; — kutatások
     a külföldön 50—57, 363—377.
 Arczkép, II. Lajos királyé 9—14.
 Arczképek római síremlékeken 312—344.
 Arczképfestés a XVI. században 13.
 Ardánháza 255.
 Arion 334—335.
 Aristius 30.
 Arlianoi templom 53.
 Armarium 220.
 Armbrust 421.
 Arndt F.-gyűjtemény 375.
 Arragoniai János 205.
 Arrasi Mátyás 165.
 A. S. mesterjegy 413, 414, 415.
 Asalia 335.
 Asalus 340 k.
 Asturia 57.
 Aszód, Podmaniczky-kastély 203.

Athena-Marsyas csoport 373 kk.
 Atressus 323.
 Atta Vervici filius 34.
 Attavante 78, 205.
 Attila képe 212; — városa 105.
 Audentia 322, 331.
 Augustin Georg, ötvös 415; — Gerg, ötvös 415; — Hans, ötvös 415.
 Auner Gerg, ötvös 415; — Steffen, ötvös 414.
 Aunjetizi kultúra 148.
 Aurelia Serena 30; — Verecunda 30.
 Aurelius Cassianus 253; — Isnircius Verecundus 30; — Marcus M. 123; — Maturus 34; — Maximus 333; — Monimus 252; — Silvanus 252; — strator 31; — Valens 29; — Verus 322; — Vindobius 251.
 Aurlich Gerg, ötvös 416.
 Aus'm Weerth 290.
 A. V. mesterjegy 415, 416.
 Axman Márton 110.
 Azzara Francesco 74.
 Ádám és Éva kupán 19.
 Ágyúöntés Kassán 263, 349.
 Ágyúöntő 452.
 Árokajla 224.
 Árpád sírja 101—107, 190.
 Árpádkori templomok az Alföldön 104; — Dunavécse 88.
 Ásatási törvény 45.
 Ásatások 24—27, 28—38, 101—107, 117—123; — Tordoson 435—436.

B

B mesterjegy 413.
 Badacsony 136.
 Badaló 255.
 Bagyary Simon dr. könyvismertetése 72—80, 281—283, 436—449.
 Baiulus biarchus 29.
 Bajor műemlékvédelem 43—46.
 Bakócz kápolna 1; — Tamás 2.
 Baksa, József 31.
 Bakta 255.
 Balázs ágyúöntő 263.
 Balázsháza 183.
 Balfi lelet 39—43.
 Balkánvidék az őskorban 140.
 Balla Sándor 63.
 Baltzoff, B. V., ötvös 416.
 Barabás 255.
 Barbárok ábrázolása római sírköveken 314 kk.
 Barberini-gyűjtemény 37.
 Barbier de Montault 290.
 Barczaság 97; — 232.
 Bardini 73.
 Barend von Orley 12.
 Barokk templomok 194.
 Baromlak 222.
 Bartiger Greger, 413.
 Bartolomeo Berecci 7.
 Bassus 252.
 Basta Arionis filia 334, 335.
 Bauer-Tanya Dunavécse mellett 102.
 Bausnert Mechel, ötvös 415.
 Bazin 452.
 Bábafalva 255.
 Bács-Bodrog várm. Tört. Társ. múzeuma 169.
 Bácsi honfoglaláskori sírletelekről 169—172.
 Bádoki őstelep 185.
 Bálintfi 264.
 Bányafalu 255.
 Bányai István, ötvöslegény 451.
 Bányászat a Barczaságban 232—233.
 Bárdháza 255.
 Bártfa 451; — Szent Egyed-templom 166, 218.

Bástya czímerképen 242.
 Báthory István esküvője 263.
 BB római sírkövön 29—30.
 Beatrix királyné 72—80; — arczképe 204—212.
 Beck Miksa 102.
 Becket Tamás 298.
 Beham B. 10; — Hans Sebald 110, 238.
 Belatusa, Cauti liberta 335, 341.
 Belánszky püspök 24.
 Bella Lajos: A balfi lelet 39—43; — Lajos: Aldunai leletek 141; — Lajos: Tük és kapcsolótűk 450.
 Bellovics Bálint 169.
 Belvárosi plébánia-templom Budapesten 89.
 Bencsik Mihály 352.
 Benedek képiro 348; — XIV. 47.
 Benedik Hans Friedrich, ötvös 415.
 Beneficiarius tribunus 252, 324, 326.
 Benjáák Boldizsár czímere 20.
 Benkner János 232.
 Berecci Bartolomeo 7.
 Bereczk ágyúöntő 263.
 Beregardó 255.
 Beregardói kőkori telepek 162.
 Beregmegyei leletek 154—164, 255—262.
 Beregszász 161, 255, 433; — szőlőhegy 161.
 Berekhát 91.
 Berethalom 97, 221; — főtemplom 98.
 Berger Greger, ötvös 414.
 Bergl János 203.
 Bergner: Handbuch der bürgerlichen Altertümer 110; — Handbuch der kirchlichen Kunstertertümer 236, 392.
 Berki János 250.
 Berlin, Kaiser Friedrich-Museum 73.
 Berwert Simon, ötvös 415.
 Berzeviczy Albert: Beatrix királyné (ism. dr. Bagyary Simon) 72—80.
 Berzovia 270.
 Bessenyei Széll Farkas 94.
 Bessenyő (Besztercze vm.) 230.
 Besztercze, ötvösczéh pecsétje 236.
 Beszterczébánya 8, 9, 265, 345—347.
 Beszterczébányai hitelesítő bélyeg 23; — ötvösművek 15—24, 107—117.
 Beteranus (veteranus) 29.
 Bethlen Gábor 192.
 Beuer Georg, ötvös 416.
 Beussner Hans, ötvös 415.
 Bécs, udvari könyvtár 205, 212.
 Bécsi Modena-gyűjtemény; — udv. múzeum 73.
 Bék József 69.
 Bélyeg 17, 19, 23; — nürnbergi hitelesítő 110.
 Bélyegek mécsken 37.
 B. F. mesterjegy 413.
 Biarchus 29.
 Bideskuthy György 69.
 Bienkovszky 187.
 Binder Jakab 264.
 Binek Jacob festő 10.
 Binendorfer Kristel 232.
 Binesch Greger, ötvös 414.
 B. K. mesterjegy 232.
 Bibracte 291.
 Birk-codex 204.
 Bíró Márton 198.
 Bizánczi-ravennai stílus 52.
 Bizánczi rézzománcz 293.
 Bjelo-brdo 172.
 B. L. mesterjegy 414.
 Blattfwsz János 168.
 Blatuna 335, 340.
 Bloss Antonius, ötvös 415; — Hans, ötvös 414; — János, a Fuggerek beszterczébányai ügynöke 9.
 Blümner, Technologie 247.
 Bock Franz 290.

Bodrog-Tisza-köze 362; — őskori edény 431, 452.
 Boethes Kalchidonios szobrász 370.
 Bogácsi templom 395.
 Bogdani Gotfridt képirő 266.
 Bogdány Gotfrid, képirő 452.
 Boglárvisélet a szászoknál 100.
 Boius 341.
 Bolletino d'arte 37.
 Bombarde, Giovanni delle 77.
 Boncz Ödön dr. 88, 190, 450.
 Boner 7.
 Bonner Jahrbücher 28.
 Borgova 255.
 Borjas-téglaházi őstelep 185.
 Borostyánkő 188.
 Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi, Barcs várm. 236.
 Bosch Hieronymus 391.
 Bosporanorum ala 180.
 Boston, Museum of Fine Arts 371.
 Botár-féle gyűjtemény 128.
 Bourges-i múzeum 75.
 Bótrágy 255.
 Brandolini 211.
 Brandolinus-codex 208.
 Brassai diákkorona 400; — ötvösművek 230—236.
 Brassó, ötvösczéh 234.
 Braune H.: Beiträge zur Geschichte der Bodenseeschule 390.
 Brechtel János kőfaragó 347.
 Bregetio 317.
 Breznik János: A selmeczbányai ág. hitv. ev. egyház és lyceum története 400.
 Brigetio 269—270.
 Brogimara 334.
 Bronz: buzogány 262; — csatt 91, 92; — csüngő 37, 133; — érem 37, 268, 277 k.; — fibula 37, 39, 93, 132, 175, 426 k.; — fokos 258 k.; — fülönfüggő 68; — gomb 37; — gyűrű 65, 125, 175; — hajtű 258, 261; — herma 370; — kalapács 257; — kard 262; — kardmarkolat 256; — karika 170, 174, 259 k.; — karperecz 37, 39, 49, 65, 67, 125, 139, 175, 257, 259, 261, 351, 357, 377, 382, 427 k.; — kések 283; — kincs, uzsavölgyi 426—431; — -kor, magyarországi 148; — korlát Esztergomban 8; — korong 185; — -kori leletek 255—262, 356—359; — -kori leletek chronológiája 86; — -kori zablák 89—90; — könyvsarok 262; — krater 376; — lemez 181, 182; — lepény 429 k.; — mellédísz 40; — nyakgyűrű 170—172; — perecz 255; — pitykék 174 k.; — rács 54; — ruhakapocs 258; — sarló 70, 429; — sodronytekercs 427; — szeg 278; — szekérrúddísz 121; — szekérenyke 37; — szíjkarika 175; — szobor 88, 128, 309, 369, 370, 376; — tokos véső 428 k.; — tör 261; — tű 133; — üllő 426, 430—431; — üst, skytha 32; — véső 69, 256, 258—260, 357.
 Brölfft Mechel, ötvös 415; — Paul, ötvös 414, 416.
 Bruckner Kristóf építőmester 347.
 Brügge 9.
 Brunn, Thuróczy-krónika 212.
 Brüsszel 12; — képtár 9—14.
 Brüsszeli Corvin-missale 208.
 Bry, de 110.
 Bryaxis 310.
 Buchalter Eliász 263.
 Buda a XV. század végén 1, 2; — Bernardo del 77; — és Krakkó között összekötések 6.
 Budapest, belvárosi templom 89; — egyetemi templom 203; — Gellérthegy 332, 334; — Régiségei 315, 323.

Arch. Értesítő 1910. XXX. kötet.

Budapesti pasztophoriumok 1, 5; — Szemle 75.
 Budaújlak 243, 319.
 Buday Margit 97.
 Buk Adolf 63.
 Bulkesch Daniel, ötvös 414; — Hans, ötvös 414.
 Bulliot J. G.: Fouilles du Mont-Beuvray 291.
 Butmir 141 kk.
 Büchsengeisser 263.
 Büttykös dísz 87.
 B. V. mesterjegy 416.
 B. W. mesterjel 20, 405, 415.

C

Caius Bassus 252.
 Calitius 334.
 Camicia, Chimenti di Lionardo 77.
 CAMPILI bélyeg mécsen 37.
 Cancelli 8.
 Cansalli Asalia 335.
 Capitoliumi múzeum 36.
 Caput bubali 270.
 Caracalla korából való érem 37.
 Carandolet 13.
 Carinus-féle érmek 249.
 Caritas 238.
 Carracci 194.
 Cassianus 253.
 Castellum Izsán 191.
 Cautius Secundius 341.
 Cautus 335, 341.
 Cellini 77.
 Censorinus 249.
 Černi breg 142 kk.
 Cesianus 68.
 Ceszola-Stern: Cypern seine alten Städte 141.
 C. G. mesterjegy 415.
 Chambery-i múzeum 73.
 Charitas ábrázolása 109.
 Cherico 210; — Francesco Antonio del 78, 205.
 Chmiel Adam 6.
 Cholostomus Illés 405.
 Christoforo Romano 78.
 Christophorus Lehner 19.
 Chronológiája az ősemlékeknek 140—153.
 Cimari 334.
 Cividale 53.
 C. L. mesterjegy 19, 111.
 Clavis trabalis 245.
 C. M. mesterjegy 413, 414.
 Cneus Musius síremléke 246.
 C. O. mesterjegy 414.
 Cocceia 335.
 Cohausen A.: Römischer Schmelzschmuck 291.
 Collaert 110.
 Comacini 53.
 Commodus-érem 37.
 Conradt, Simon Petrus, ötvös 417.
 Corvin-codexek 204—212.
 Corvin-Kálvária 77.
 Courajod, Les origines de l'art gothique 55.
 Crata 8.
 Credentia 392.
 CRESCES bélyeg mécsen 38.
 Crescens, Valerius 324.
 Creutz M.: Kunstgeschichte der edlen Metalle 289.
 Crispina, Mareia 331.
 Crom Joannes plebanus 167.
 Cromer Agoston 165.
 Crompholtz, I. K.
 Csabrendek 136, 431.
 Csaroda 255.
 Csallány Gábor: Egy újabban előkerült Jupiter Dolichenus tábla 181—182; — Gábor:

- Újabb három érdekes lelet a szentesi múzeumban 89—93.
 Csanád-puszta Dunavécsén 101.
 Csatt 23, 88, 91.
 Csákvár 334.
 Csánki Dezső dr. 72, 190.
 Csányi Károly 190, 284.
 Császár (Komárom m.) 329.
 Csehországi bronzkor emlékei 86.
 Csendes 255.
 Csepel-sziget 105.
 Cseralja 70.
 Cserépszobor 128.
 Cserghő Miklós 208.
 Cserni Béla dr.: Zeno nevű katona sírkövérről Apulumban 178—181.
 Csésze 22, 96.
 Csicsér 260.
 Csiholó vas 91.
 Csikay Imre 102, 450.
 Csillagmál 126.
 Csipkék, régiek 401—407.
 Csiszoló kő 361.
 Csizolt kőszerek 163.
 Csontos Miklós 354.
 Csontos János: Két kiadatlan okmány a váradi, szent szobrok tervezett elszállításának történetéhez 1599-ből 379—380; — János: Litteráti Nemes Sámuel hagyatékáról 266—269; — János: Mátyás és Beatrix kiadatlan arczképei egykorú kéziratokban 204—212.
 Csontszekrényke a Nemzeti Múzeumban 297.
 Csonttárgy 353.
 Csontváz leletben 65, 184—185, 360.
 Csókakő 421.
 Csóka-Kremenyák 185.
 Csónakfibula 130.
 Csúcsíves szentségtartó fülkéi Erdélyben 220—230.
 Csücskös bronzkorong 185.
 Csüngő 37, 170.
 Csütörtökhelyi kápolna 166.
 Cucuten 142 kk.
 Cumbriai oltár 180.
 Cumont F.: Die orientalischen Religionen 311.
 Curechias 354.
 Cymbal 203.
 Cyprea-kagyló 67, 173.
 Czako Elemér 22, 190, 284.
 Czegei-tóparti őstelep 185.
 Czéh, kassai kőfaragóké 96.
 Czéhek Kassán 264, 347.
 Czéhkönyv, kassai építőmestereké 96.
 Czéhpecsétek 234.
 Czéhszabályok, szebeni ötvösöké 408.
 Czigány serlegek 233.
 Czímer 242; — Benjákn Boldizsáré 20; — Hunyadiaké 424; — Pest városé 5; — Zápolya Jánosé 229; — Zólyom városáé 17, 18.
 Czímerképek ravatalra 265, 348.
 Czímerpajzs 165.
 Czimmermann de Olzna 167.
 Czirjék-féle kert Gyulaférváron 180.
 Czivis-ezüst 95.
 Czobor Béla 290.
- D
- Dalmata János 77.
 Darcel 290.
 Darlóci templom 395.
 Darnay Kálmán 242; — Kálmán: Keita pénzverő és öntőműhely Szalacsán 130—140; — Kálmán: Az uzsavölgyi bronzkincs 426—431.
 Datus, Aranius 326.
 D. B. mesterjegy 414.
 D. E. mesterjegy 413.
 Debreczen 452.
 Debreczeni András, példametsző 451.
 De Clercq-gyűjtemény 376.
 Della-Seta, A. 37.
 Delphin 35.
 Demkó Kálmán: A felsőmagyarországi városok életéről 402.
 Dengelé Felten, ötvös 413.
 Deskofalva 255.
 Deszkaidólok 142 kk.
 Detreheimi vicus 276—278.
 D. H. mesterjegy 414, 416.
 D. I. mesterjel 114.
 Diana 123, 182.
 Diákkorona 400.
 Didron 290.
 Diez, Ernst: Die Funde von Krungl 292.
 Dinanderie 295.
 Dionysos szobor 367.
 Diósgyőri Madonna 166; — vár 166.
 Dipauli András 265.
 Dis Pater szobra 245.
 Díszedény római sírkövön 253.
 Divald Kornél: Az önismeret egy sajátos ábrázolásáról Besztercebányán 345—347; — Kornél: Eperjes templomai 15; — Kornél: Régi ötvösművek a besztercebányai ág. hitv. ev. templomban 15—24, 107—117; — Kornél: Régi ötvösművek a körmöczi ev. templomban 236—242; — Kornél: A selmecbányai ágost. hitv. evang. templom műkincsei 400—407.
 Divéky Adorján dr.: Magyarország szerepe a lengyel renaissanceban 1—9.
 D. K. mesterjegy 416.
 D. M. mesterjegy 417.
 Doboz 334.
 Dolichenus 181—182.
 Domaszewski: Die Rangordnung des römischen Heeres 180.
 Dombormű Potaissáról 353, 356; — töredéke Dunapenteléről 28.
 Domborművek pannóniai síremlékeken 311—344.
 Domborműves síremlék 34—38; — táblácskák thrák lovas-isten 120.
 Domenichino 194.
 Dominicus Junius 211.
 Domio 335, 341.
 Domonkos-templom Kassa 95.
 Donja-dolina 187.
 Donner Rafael 194.
 Dorfmeister István 199.
 Dókus Gyula gyűjteménye 362, 431, 452.
 Dörpfeld: Troja und Ilion 141.
 Drasche Alfréd 243.
 Draut Johann 233.
 Dreher Antal 68.
 Drexel F. 24; — Alexandrinische Silbergefässe der Kaiserzeit 311.
 Drexler: Mythologische Beiträge 33.
 Drezda 12; — Harck-gyűjtemény 111.
 Dreyfus Gustave párisi gyűjteménye 73.
 Dudás Gyula: Régi harangokról Homonnán 432.
 Dunaföldvár 334.
 Dunaföldvári nő 342.
 Dunakeszi urnatemető 87.
 Dunapentele 24—27, 28—38, 88, 117—123, 191, 249—255, 318, 334, 342.
 Dunavecse 88, 101—107, 190.
 Dunkofalva 255.
 Durm Jos.: Das Grabmal des Theodorich zu Ravenna 50.
 Dürer 12.

E

E. B. mesterjegy 414.
 Eckhardt Andreas, ötvös 415.
 Eczei ev. templom 398.
 Edény, őskori 431, 452.
 Edényleletek 176, 182, 362.
 E. G. mesterjegy 413, 415.
 Eger, lyceum 195, 203.
 Egerbegy 276.
 Egereske 255.
 Egri Mátyás 264.
 Egyházmegyei múzeumok 48–49.
 Egyházművészeti tanfolyam 284–285.
 Egszárví 76.
 Eilbertus 296.
 Ekel Antal 259.
 Elefántcsont oltár a Louvre-ban 79.
 Elia Mattutina 251.
 Emelővas 136, 138.
 Emlékek: aldunai ős- 140–153; — Alzeni János emléktáblája 221; — Bakócz-kápolna 1; — Beatrixra vonatkozó 72–81; — beszercezbányai önismeret ábrázolása 345–337 — beszercezbányai ötvösművek 15–24, 107–117; — brassai ötvösművek 230–236; — budapesti pastophoriumok 1; — csehországi bronzkori 87; — dunapentelei római 88, 191, 249–255; — eperjesi feliratok 94–95; — erdélyi múzeumokban 88, 191; — erdélyi oltárkredenczek 392–400; — erdélyi szentségtartó fülkék 220–230; — érem 109; — homonnai harangok 432; — János Albert 2 k.; — Jupiter Dolichenus 181–182; — kassai 192; — kassai szobrok 213–220; — körmöczi ötvösművek 236–242; — Krisztus levétele a keresztről (festmény a Szépművészeti Múzeumban) 385–392; — II. Lajos brüsszeli arcképe 9–14; — limogesi tál a Nemzeti Múzeumban 302–309; — Mátyás és Beatrix arcképek 204–212; — műemlékvédelem 43–49; — nagyszabasi ötvösök mesterjegytáblája 407–421; — ősrégészeti Erdélyben 88; — római, Dunapenteléről 88, 191, 249–255; — Sarapis-szobrocscsa a Nemzeti Múzeumban 309–311; — selmeczbányai ev. templomban 400–407; — számszerijjak a Hunyadiak korából 421–426; — Thelesius Borbála síremléke 97–101; — váradi szent szobrok 379–380; — vitkóci templom 58–62; — XVIII. századi falfestmények Magyarországon 193–203.
 Emrich Simon, ötvös 415.
 Engelmann R. 24.
 Enyingi Thewrewk Imre 204.
 Eperjes 451, 452; — Szent Miklós-templom 15.
 Eperjesi feliratok 94–95.
 Epitaphium 97.
 Erascupi 334.
 Ercey József 126.
 «Erdélyi Múzeum» 359 k.; — múzeumokban lévő régészeti emlékek 191; — oltárkredenczek 392–400; — őstelepek 185; — stílus 234; — szentségtartó-fülkék 220–230.
 Erdődy grófok 79.
 Erosom Peter, ötvös 414.
 Eros-szobor 370.
 Ertrler David ötvös 413.
 Erzsébet lengyel királynő 2, 3.
 Erzsébetnek, Róbert Károly nejének állított szobra 213.
 Esterházy Károly gróf 195; — Pál gróf 426.
 Esztergom, főegyházmegyei könyvtár 205; — reness. emlékei 2.
 Esztergomi székesegyház 7.
 Eszterházi Antal generális 350.

Etruscilla 38.
 Evans 146.
 EXERPANINF bélyegű téglá 122.
 Eyck 13.
 Eystach Hans, ötvös 416; — Samuel, ötvös 416.
 Ezüst: csatt 23; — csüngő 170; — czivis- 95; — érem 37, 277; — fedeles serleg 23, 230; — fogó 278; — fülönfüggő 174; — gombok 451; — gyertyatartó 23, 403; — gyűrű 170, 433; — kanál 263; — kehely 17, 19, 20, 22, 241–242, 263, 406–407; — kelta pénz 130; — korona 400; — kupa 18, 107–117, 236–241, 403–405; — Messerschmied- 95; — övek 71; — övdíszek 242–249; — poharak 233, 263, 451; — ruhadísz 173; — serleg 231; — sodrony 125; — talpasc észe 22; — tömjéntartó 234.
 Éber László dr. 284; — László dr.: Külföldi arch. kutatások 50–57; — László dr.: Magyarhoni kora renaissance emlékek 166; — László dr.: Művészettörténeti olvasmányok (ism. dr. Bagyary Simon) 281–283; — László dr.: XVIII. századi falfestmények Magyarországon 193–203.
 Ékszerládácska síremléken 35.
 Építészei a kassai székesegyháznak 165–169.
 Építőmesterek Kassán 95, 347, 348, 452.
 Építőmunkavezetők könyvtára 83.
 Épületminta, római 24–27.
 Ércöntés 381–382.
 Erdy 332.
 Érem 37, 109, 249, 354; — Beatrix-féle 78.
 Éremvésés 78.
 Érmek kelyhen 406.

F

Fabricia Velocis 331, 344.
 Fabriczy, C. von: Der Triumphbogen Alphonso's I. zu Neapel 74.
 Falfestés Dunapentelén 123.
 Falfestmények a XVIII. századból 193–203.
 Falke, Dr. O.: Das Kunstgewerbe im frühen Mittelalter 290.
 Farkas János 249; — ötvös 349.
 Farkaslik 62.
 Faszbzor Vitkóczon 59.
 Fayence gyárok 190.
 Fazekasok Rimaszombaton 265.
 Fábry Ignác 213.
 Fáklyás ifjú római síremléken 101.
 Fedeles kupa 18, 107–117, 404; — serleg 23, 230.
 Federigo herczeg 76.
 Fegyverderéksínalók 95.
 Fehércse 255.
 Fejéregyház Dunavescén 101.
 Fekete István ötvös 349.
 Feketepatak 255.
 Feldebrői alttemplom 107.
 Felírás, Beatrix sarkophágján 80; — gótikus tabernaculumon 222; — haragon 432; — kelyhen 406; — Lud. Rex Ungariae 10; — ötvösműveken 18–20, 22–24; — római emlékeken 29–31, 68, 101, 120, 129, 179, 180, 269; — ötvösműveken 18–24, 231–232; — szászrégeni templomban 396; — Thelesius Borbála síremlékén 97.
 Felírások Eperjesen 94–95.
 Felner Jakab 199.
 Felsőbajom 222.
 Felsőmagyarországi Rákóczi-Múzeum 96.
 Fenestella 392.
 Ferrara 5.
 Ferrarai magyar festők 77.
 Fertő 39.

Fest János 192.
 Festett keramika 150 kk.
 Festmény: Krisztus levétele a keresztről 385—392.
 Fetzner János Ferencz: Szilágysági leletekről 69—71.
 Fésű 91.
 F. G. mesterjegy 414.
 Fiala Hoernes Radimsky: Die neolithische Station von Butmir 141.
 Fibinger Georg 19.
 Fibula 37, 39, 130, 132, 175; — bronzból 426 k.; — szárnyas 339.
 Fides 238.
 Fieber Henrik dr. 284.
 Figurális domborművek pannoniai síremlékeken 311—344.
 Finály Gábor dr. 88, 190, 269—270.
 Firenze, Bardini-műkereskedés 73.
 Firenzei János 4.
 Fischer József építőmester 96; — von Erlach 194.
 Fittler Kamill 378.
 F. K. mesterjegy 415.
 Flaccus 30.
 Flavi bélyeges mécses 38.
 Fleischer Andreas, ötvös 415; — Baltesser, ötvös 413; — Simon, ötvös 415.
 Fleischmann Frigyes ágyúöntő 349.
 Flineta Voennensis 452.
 Flötner 19, 108, 117, 238.
 Fodor András 348.
 Foerk Ernő 285; — Ernő: A kalocsai székes-egyház átalakulásánál előkerült leletekről 450.
 Fontana 9.
 Forojulium 180.
 Forster Gyula br. 88, 190.
 Fortis bélyeg mécsen 37.
 Fortitudo 238.
 Fortuna Isis 33.
 Fortunatus 30.
 Fölschöffel János 263.
 F. R. mesterjegy 110.
 Frankforti múzeum 373.
 Fraknói Vilmos 75, 79.
 Francesco delle Lore 7.
 Franciscus murator vagy Italus 4.
 Frater Varnerius 297.
 Fricsei kastély 110.
 Fridericus ötvös 297; — Pictor 348.
 Friedländer, Barnaert von Orley 12.
 Friedrich Hans, ötvös 416.
 Frigyesfalva 255.
 Frisii 180.
 Fronwalm 220.
 Fröhlich György kannagyártó 350.
 F. S. mesterjegy 415; — monogramm 114.
 Fuggerek 8.
 Furlog 271.
 Füleky Márton, ötvöslegény 451.
 Fülönfüggő 68, 174.
 Fürdőépületek Dunapentelén 117 kk.
 Füzérvédéki őskori telep 361—362.

G

G. mesterjegy 414.
 G. A. mesterjegy 415, 416.
 Gand 255.
 Gant Tomas, ötvös 415.
 Gál 255.
 Gálffy Ignác 190.
 G. B. mesterjegy 413, 414, 416.
 G. E. mesterjegy 414.
 Gegesy-féle szőlő Tordán 127.
 Geisbert Velten, ötvös 414.
 Geldmintzer Endris, ötvös 414.

Gelénés 255.
 Geniusok római sírkövön 249, 254.
 Gerecze Péter dr. 88, 101—107, 190, 540.
 Gergely, XVI. 47.
 Germán csatt 91; — művészet 54—55.
 Gerzsenő 255.
 Gesprengberg 142.
 Gémellions 304.
 G. H. mesterjegy 414.
 Gienger Frigyes 400.
 Giorgio di Domenico de Ungaria 77.
 Giovanni Maria Padovano 9.
 Girtler Michael, ötvös 415.
 Gizella-kápolna Veszprémben 102.
 G. K. mesterjegy 416, 417.
 Glabits József 23.
 Glantz Josefus, ötvös 416.
 Glatz József 169.
 Glosz András, építőmester 452.
 G. M. mesterjegy 417.
 G. O. mesterjegy 233.
 Godefroid de Claire 293.
 Gohl Odön dr. 190.
 Goldschmied Antoni, ötvös 413; — Franz, ötvös 414; — Josef, ötvös 414; — Simon, ötvös 413.
 Gordianus 38.
 Gorond 255, 256.
 Gót művészet 57.
 Gödöllő 421.
 Gölniczbányai kat. templom 166.
 Gömöri János ötvös Kassán 265, 451.
 Gönczi János 260; — templom 264.
 Görresch János 347.
 Graphitos csésze 127.
 Grasz Jánosné 349.
 Gräff Johann, ötvös 416.
 Greff Caspar, ötvös 415; — Mátyás, kassai bíró 348.
 G. R. G. mesterjegy 415.
 Grempler dr.: Der II. und III. Fund von Sackrau 243.
 Grendner Sigismund 18.
 Grésy 290.
 Griming Simon 95; — Simon képfaragó 266.
 Gro Emerich, ötvös 413, 415.
 Gross Andreas, ötvös 416; — Michael, ötvös 416; — Scheuren, Benedik von, ötvös 413.
 Grossgartach 187.
 Grünigel Johannes 95.
 G. S. mesterjel 22, 416.
 Gubicza Kálmán: Bácsi honfoglaláskori sírleletekről 169—172.
 Guibert 290.
 Gulács 255.
 Guntert Mathias, ötvös 415; — Michael, ötvös 415.
 Gut 255.
 Gúti Országh Mihály 61.
 Günter Mihály 192, 348; — Zakariás pénzverő 349.
 G. V. mesterjegy 415.
 Gyárfás Tihamér dr. 285; — Tihamér dr.: Brassai ötvösművek 230—236; — Tihamér: A nagyszombeni ötvösök mesterjegytáblája 407—419.
 Gyertyatartó 23.
 Gyöngy 37, 65, 66, 173.
 Gyöngyfüző Kassán 350.
 György kőfaragó 264, 347.
 Győr, múzeum 33; — Szent Benedek-rendi templom 196.
 Gyulaférvári Batthyányi-könyvtár 166.
 Gyűrő 321, 331.
 Gyűjtemények I. Múzeumok.
 Gyűrű 65, 88, 125, 170, 175; — középkori 433—435.

H

H. A. mesterjegy 415.
 Habsburg-ház 14.
 Hadacsek 188.
 Hadrianus 37, 38.
 Hagia Paraskevi 142.
 Hajtű, bronzkori 258.
 Hajviselet római sírköveken 314.
 Halaváts Gyula 88, 190–192; — Gyula: Hol is volt a Lederata tibiscumi római hadiút tibiscumi állomása? 270–271.
 Halántékgyűrű 170.
 Haller Péterné sírköve 97.
 Hallstatti kor 39–43.
 Hambacher Johan Georg, ötvös 416.
 Hamdi-bey 372.
 Hampe Th.: Fahrende Leute 306.
 Hampel: Altértümer des frühen Mittelalters in Ungarn 243; — A nagyszentmiklósi kincs 248; — József 249, 250, 405; — József: A bronzkor emlékei 89; — József: Figurális domborművek pannóniai síremlékeken 311–344; — József: Lovas istenségek 120.
 Hann Sebestyén-féle kehely 234.
 Hanneton oltár 12.
 Hanzlicskó László ötvös 350, 451.
 Harangalakú edény 359 k.
 Harangok Homonnán 432.
 Harangöntés 95; — Kassán 263, 349; — Szepesben 381 k.
 Harck-gyűjtemény Drezdában 111.
 Hartai templomromok 105.
 Hartman József 266.
 Haupt Albrecht: Die älteste Kunst insbesondere die Baukunst der Germanen 55; — Albrecht: Die äussere Gestalt des Grabmals Theodorichs 54; — -család epitaphiuma 101.
 Hauser: Die neuattischen Reliefs 366 k.
 Hauzer Ferencz, id. 249.
 Hárfá 306.
 Három kassai kőszobor 213–220.
 Hársfalva 255.
 Háthegy 258.
 Hátvidék 255.
 H. B. mesterjegy 18, 414, 415.
 H. B. L. mesterjegy 414.
 H. C. mesterjegy 413.
 H. D. mesterjegy 233.
 H. E. mesterjegy 416.
 Hebroni csata 210.
 Hecht György síremléke 221; — Simon, ötvös 413.
 Hefele Balázs 195.
 Hegel György, a Fuggerek ügynöke 8.
 Heidelberg, egyetemi könyvtár 212.
 Heiligenkreutz, ciszterciatár könyvtára 209.
 Heine, Moriz: Das altdeutsche Handwerk 306.
 Hekler Antal dr. 88, 191, 342; — Antal dr.: A N. Múzeum dunapentelei ásatásai 1908-ban és 1909-ben 28–38; — Antal dr.: Dunapentelei római emlékekről 88; — Antal könyvtárismeretése 81–83; — Antal dr.: Milch Armin gyűjteményéről 88; — Antal dr.: Okor (Külföldi arch. kutatások) 363–377; — Antal dr.: Római övdíszek 242–249; — Antal dr.: Sarapis szobrocska a Nemzeti Múzeumban 309–311.
 Helwig Albert, ötvös 413.
 Helyi csoportosítás a prähistoriai anyagban 86.
 Hemesenji 30, 31, 122, 123, 252, 326.
 Hencus Elias 95.
 Hener Georg, ötvös 414.
 Henkel János dr. 349.
 Hennig Daniel, ötvös 414.

Hensell Hans, ötvös 415.
 Henszlmann Imre 213, 450; — Imre: Kassa városa ónémet stílű templomai 166.
 Herakles 27, 36, 80.
 Herculesnek sz. oltár 180.
 Herczeg János 255.
 Herennius Pudens 250.
 Herman Hans, ötvös 416; — Johan, ötvös 416; — Martin, ötvös 416; — Melchior ötvös 415; — Merten, ötvös, 415.
 Hermanetzer Gewerkschaft 20.
 Hermesteder Gerg, ötvös 414.
 Hermes-szobor 307.
 Herritz Alajos 22.
 H. E. S. mesterjegy 414.
 Hess Hans, ötvös 414.
 Hete 255.
 Hetter Lipót kőfaragó 265.
 H. F. mesterjegy 416.
 H. F. B. mesterjegy 415.
 H. H. mesterjegy 415, 416.
 Hildebrand 195.
 Hildesheim 294, 295.
 Hill Arthur G.: Some post-visigothic churches in Spain 57.
 Hillebrand Jenő dr. 450.
 Himvarróczéh Kassán 265.
 Himző mesterség Kassán 452.
 Hitelesítő bélyeg 17, 19, 23; — bélyeg, körmőci 236, 242; — bélyeg, selmeczbányai 404; — jegy brassai ötvösműveken 235.
 H. K. mesterjegy 237, 414.
 Hochtouffell Hans, ötvös 415.
 Hoernes, dr. Moritz: Natur- u. Urgeschichte des Menschen (ism. dr. Márton Lajos) 186–189; — Urgeschichte der bildenden Kunst 140.
 Hoffiller 315; — Viktor 29.
 Hoffmann: Die militärischen Grabsteine 317.
 Holstein hg. 349.
 Holter Lipót építőmester 348.
 Homonna, régi harangok 432.
 Honfoglaláskori leletek 64, 169–172, 350–353.
 Hordóalakú agyagedény 119.
 Hortman Hans, ötvös 415.
 Horváth Mihály szőlője Dunapentelén 117.
 Hossmann Daniel, ötvös 416.
 Hódmezővásárhelyi templomromok 104.
 Hpl.: Rómer arczképes táblája Aquincumban 380–381.
 H. R. mesterjegy 415.
 H. S. mesterjegy 414, 415, 416.
 Hubor János 65, 174, 353.
 Hungaro Nicolo 77.
 Hunyadi-czímer számszeríjjon 424; — -szobor Budán 77.
 Hunyady János képe 212.
 Hussar Mathes, ötvös 413.
 Huszka József 190.
 Hygia-felirat 269.

I

Idalium 142 kk.
 Idolok 140 kk.
 I. G. mesterjegy 416.
 I. G. H. mesterjegy 416.
 Iglói ércöntők 381.
 I. G. V. mesterjegy 416.
 I. H. mesterjegy 414, 416.
 Igyártó Kassán 350.
 I. K. mesterjegy 421.
 Ilg Albert: Kunsthistorische Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses 111.
 Ilkus Márton, budai udvari csillagász 206.
 Illenfeld Ferencz ágyúöntő 263.
 Illyés Ferencz 257.
 Illyrici 180.

- I. M. mesterjegy 417.
 Indadisz szíjvégen 92.
 Intercisa 28—38; 117—123, 249—255, 333.
 I. O. mesterjegy 416.
 I. O. E. mesterjegy 421.
 Iparművészeti Múzeum 190, 191, 403.
 Ipolyi A. 213; — Arnold: A középkori szobrászat Magyarországon 166.
 I. P. P. mesterjegy 417.
 I. R. mesterjegy 19.
 I. S. mesterjegy 414, 415, 416
 Isis papnője 33.
 Ismertetések: Berzeviczy Albert: Beatrix királyné (ism. dr. Bagyary Simon) 72—80; — Courajod: Les origines de l'art gothique (ism. Eber László dr.) 55; — Durm: Das Grabmal des Theodorich zu Ravenna (Zeitschrift für bildende Kunst 1906. — ismert. Eber László dr.) 50—51; — Eber László: Művészettörténeti olvasmányok (ism. Bagyary Simon dr.) 281—283; — Haupt: Die älteste Kunst, insbesondere die Baukunst der Germanen (ism. Eber L. dr.) 55; — Haupt: Die äussere Gestalt des Grabmals Theodorichs stb. (Zeitschrift f. Geschichte der Architektur — ism. Eber L. dr.) 54—55; — Hill: Some post-visigothic churches in Spain (Archaeologia 1904. — ism. Eber L. dr.) 57; — Hoernes dr.: Natur- und Urgeschichte des Menschen (ism. Márton Lajos dr.) 186—189; — Kabdebo Gyula: A szobrászat története (ism. Kenczler Hugo dr.) 83—85; — Lyka Károly: A művészet könyve (ism. Hekler Antal dr.) 81—83; — Pajdússák Máté: Szepesmegye középkori érczöntvényei és azok mesterei (ism. Kemény Lajos) 381—382; — Pič dr.: Aphorismen und Kunstgewerbe in der praehist. Archaeologie (ism. Márton Lajos dr.) 86—87; — Rivoira: Le origini della architettura lombarda (ism. Eber László dr.) 52—53; — Schultz: Die Ergänzung des Theodorich-Grabmals stb. (Zeitschr. f. Gesch. d. Architektur, — ism. Eber László dr.) 51—52; — Sebestyén Gyula: Rovás és rovásírás (ism. Nagy Géza) 279—281; — Seesselberg: Die frühmittelalterliche Kunst der germanischen Völker (ism. Eber L. dr.) 55; — Strzygowski: Zur frühgermanischen Baukunst (Zeitschrift für Gesch. der Architektur — ism. Eber L. dr.) 57; — Strzygowski: Kleinasien ein Neuland der Kunstgeschichte (ism. Eber L. dr.) 55; — Supka Géza: Lehel kürtje (ismert. a. b.) 80—81; — Takács Zoltán: Dürer (ism. Bagyary Simon dr.) 436—449.
 Isnircius 30.
 István szobrászmester Kassán 218.
 Istvánfalva 255.
 Istvánfalvi lelet 161.
 Ivanovich Győző 236.
 Ivfíbula 132.
 Izbigi Mihály 264.
 Izlám hatás a zománczban 292, 293.
 Izsai leányvár 191.

J

- Jablanicza 141 kk.
 Jagello Kázmér síremléke 2.
 Jahrbuch für lothr. Gesch. etc. 33.
 Jakab kőfaragó 264; — Péter építőmester 96.
 Jakabfalu 97.
 Jamnitzer 115.
 Janicsek József dr.: Régibb feliratok Eperjesen 94—95.

- Janiculum 367.
 Jankovich Miklós, wadasi 266; — -gyűjtemény III.
 Janoczky János Dániel 206.
 Jantsek Marianna 242.
 Januaria, Ulpia 331.
 János beregszászi plébános 434; — muzsnai plébános 398; — Albert lengyel király 2, 3; — rotgysser 263; — Zsigmond-féle crux aurea 76
 Járosi Dezső 285.
 Jászó, prémontréiek temploma 96, 202
 Jerney János 268.
 Jeruzsálemi templom 296.
 Jezsuita-stilus 193.
 Joannovics Pálné, özv. 352.
 Jogar 402.
 Johannes a Cassovia 6; — platner 95.
 Jordánszky-codex 205.
 Józsa György dr. 182.
 Julia, Zeno özvegye 179.
 Jung János, puskaműves 452.
 Junia Cocceia 335.
 Juno 27, 28.
 Jupiter Dolichenus tábla 181—182; — planeta II3.
 Jupiternek sz. oltár 128—129.
 Jurkovich Emil: Besztercebánya multjából 19.
 Justitia 238.

K

- K. mesterjegy 405, 417.
 Kabdebo Gyula: A szobrászat története (ism. dr. Kenczler Hugó) 83—85.
 Kada Elek 102
 Kagyló 67, 173.
 Kalamis 367.
 Kalapács bronzból 287; — kelta 134; — kőből 362.
 Kamyltei zománczos fibulák 291.
 Kamera Michael, bbányai bányafelügyelő 22.
 Kammuntai zománczos fibulák 291.
 Kanálfúró 134.
 Kancsó aranyból 76.
 Kandra Kabos: A diósgyőri vár 166
 Kannagyártó Kassán 350.
 Kanora 255.
 Kantharos 33.
 Kapito 333.
 Kapubejárat, római 24.
 Kard 62; — római síremlékeken 343.
 Kardcsiszár 263.
 Kardmarkolat bronzból 256.
 Kardöv viselete a rómaiaknál 246.
 Karika bronzból 173 kk.
 Karperecz, arany 71; — bronz 39, 49, 65, 67, 125, 132—133, 139, 175, 257, 351, 357, 377, 382, 427 k.
 Karrel Nicles 168.
 Kassa, ágyúöntők 349; — Deák Ferencz-utca 265; — dóm monographiája 378; — építőmesterek 347, 348; — ferenczrendiek pecsétje 349; — Forgács-utca 265; — fürdő a Szegő-utczán 265; — gyöngyfűző 350; — harangöntő 349; — íjgyártó 350; — kannagyártó 350; — kőedénygyár 265; — műtörténeti adatok 451—452; — óragyártó 350; — ötvösség 348; — pénzverő 349; — pixidarius 349; — puskaműves 349; — Szent Erzsébet-templom 218, 264; — Szent Kereszt-kápolna 264; — Szent László-kápolna 452; — Szent Lénárd-templom 263; — Szent

- Mihály-kápolna 264; — székesegyház 264; — vargaczeh 347; — vesztőhely 348; — -vöröshegyi templom 347.
- Kassai Domokos-templom 95; — dóm donátora, Günter Mihály 192; — emlékek (K. L.) 192; — kőfaragók czéhe 96; — kőszobrok 213—220; — műtörténeti adatok 95—96, 263—266, 347—350; — palafedők 96; — székesegyház építészeiről 165—169; — István 165; — (a Cassovia) János 6.
- Kassay István 265.
- Kasten Thomas 233.
- Kastor és Pollux 27.
- Katalin-major (Vaál) 68.
- Kaul Tóbiás építőmester 95, 452.
- K. A. W. kassai kőedénygyár bélyege 265.
- Kazinczy: Magyarországi utak 195, 203.
- Kács 185, 189.
- Kállay-levéltár 204.
- Kálvária-domb Dunapentelén 117.
- Károly, V., császár 12, 14; — János: Fejérvármegye 69.
- Kecskeméti Sámuel kardcsizár 263.
- Kecskeméty András, ötvös 451.
- Kehely 17, 19, 20, 22, 241, 406—407, 451.
- Keilhau János kannagyártó 350.
- Kein Georgius jun., ötvös 416.
- Keisd 97.
- Kekulé L.: Bronzstatuette einem kämpfenden Galliers 246.
- Kelemen, XIV. 47.
- Keleti befolyás Limogesra 300, 301, 308.
- Kelta kocsi 187; — pénzverő és öntőműhely Szalacsán 130—140.
- Kemény Lajos: A kassai székesegyház építészeiről 165—169; — Lajos könyvismertetése 381—382; — Lajos: Műtörténeti adatok Kassa multjához 95—96, 263—266, 347—350, 451—452.
- Kenczler Hugó dr. könyvismertetése 83—85; — Hugó dr.: II. Lajos király arczképe a brüsszeli képtárban 9—14; — Hugo dr.: Krisztus levétele a keresztről 385—392.
- Kengyel 344, 352.
- Keőfaragó János 265.
- Kerberos 27.
- Kerchnos 275.
- Kercs 187.
- Kercsedí vaskard 62.
- Keresd 224.
- Kereszt, aranyból, Mátyás-féle 76; — bronzkori ékszer díszé 41.
- Keresztelő tálak 236.
- Keresztély harangöntő 263.
- Kerékgyártó Kata 266.
- Keros 142.
- Kersten Peter, ötvös 414.
- Kessler Daniel, ötvös 416.
- Kettlachi kultúra 291—292.
- Keviczky János 265.
- Kékkút 335.
- Kép, Szent Istváné, Vitkóczon 59.
- Képfaragó, Griming Simon 95.
- Képfaragók Kassán 348.
- Képiró György 95, 265; — János 348; — Stenczel Theofilus 95.
- Képiró-arany 95.
- Képirók 452; — Kassán 264, 265.
- Képtár, brüsszeli 9—14.
- Kés bronzból 283; — kőből 362; — vasból 37, 91, 136—137.
- Két kiadatlan okmány a váradi szent szobrok tervezett elszállításának történetéhez 379—380.
- Kéziratok a XV. századból 204—212.
- Kézsmárk 451.
- Kézsmárki Antal 347.
- Kheler Tomas. ötvös 413.
- Khuen János 19.
- Kibler József 265.
- Kigyód 255.
- Kirtzer Franz, ötvös 415; — Hans, ötvös 414; — Paul, ötvös 414.
- Kis György 125; — János ötvös 348; — Se-verin, ötvös 451.
- Kisa: Die Kunst der Jahrhunderte 33; — A.: Das Glas im Altertum 311.
- Kisalmás 255.
- Kisapáti 431.
- Kisbégány 255.
- Kiscsür 191.
- Kiscsüri templom 393.
- Kisdobrony 255.
- Kisfalud 255.
- Kishegy 159 kk.
- Kisküküllőmegye 89.
- Kiss Ferencz 188.
- Kissink 224.
- Kissling Adamus, ötvös 416.
- Kistorony 191.
- K. L.: Kassai emlékek 192.
- Klacsanó 255.
- Klapai vicus 276—278.
- Klastromalja 255.
- Klastromfalva 255.
- Klobusiczky-palota Eperjesen 94.
- Kloss Thomas 234.
- Klosz András, építőmester 452.
- Knauz Nándor 207.
- Kobani sírmezők 148.
- Kocsi római síremléken 102.
- Koczkaszállás 255.
- Koffenberg Jakab 264.
- Kohlbach Bertalan dr. 88, 190.
- Kolbány N. 22.
- Kolmár Dániel 267.
- Kolonics Bertalan 349.
- Kolozsvári főtemplom 228.
- Kolumbán Károly 62.
- Komárom 266.
- Komáromi gyűjteménye Milch Árminnak 88.
- Komlós, 255; — Kassa m. 219.
- Kontz Hans, ötvös 413; — Simon, ötvös 414.
- Konrády Lajos 285.
- Konstantinápoly, Ottóman múzeum 372.
- Konyhahulladék 182.
- Kopenhága, Glyptotheka 38.
- Kopera Felix: Grobowiec Króla Jana Ol-brachta i pierwsze ślady stylu Odrodzenia na Zamku Krakowskim 2.
- Koporsó, feliratos, római 68.
- Korbely István 350.
- Korlát az esztergomi székesegyházban 7.
- Korong bronzból 185.
- Korongos fibula 39.
- Korrendi osztályozás 140—153.
- Kościelecki András 7.
- Kova 91, 157, 182.
- Kovácsvár 183.
- Kovácsné, özv., szülője Dunapentelén 117.
- Kovácsy mesterjel 242.
- Kovácszó 255.
- Kócza-patak 276.
- Kórógy-éri lelet 92.
- Kő: domborművek 311—344, 356; — edénygyár Kassán 265; — emlék, Beatrix-korabeli a Nemz. Múzeumban 78; — emlékek 28—38, 249—255, 311 kk.; — eszközök 159; — fajok a kassai Erzsébet-templomnál 219; — faragók Kassán 263—265; — faragványok erdélyi oltárkredenczeken 393—400; — fogadalmi 123; — kalapács 362; — koporsó 68—69; — mozsár 127; — szerszámok 148, 153, 156 kk., 182 k., 362; — szob-

rok 213—220; — töredékek 101, 126—127, 269; — véső 362.
 Kőfaragók czéhe Kassán 96.
 Köhler Albert 69.
 Kőkori edényalak, sajtáságos 191; — leletek Beregmegyében 154—164.
 Köln 248.
 Kölni zománcziskola 296.
 Könyvészet 286—288, 383—384.
 Könyvnyomtató műhely Kassán 192.
 Könyvsarok bronzból 262.
 Könyvtár 204—212.
 Körnöczői ötvösművek 236—242.
 Környe 335, 341.
 Körös 224; — folyó 64.
 Körösi (Kisküküllő m.) ev. templom 399.
 Kővágó Pál 265.
 Kövesd 255.
 Kővér Béla 291.
 Középkori ércöntés 381—382; — könyvsarok bronzból 262; — temető Szarvason 350—353, 377, 382.
 Középkori vonatkozó arch. kutatások a külföldön (dr. Eber László) 50—57.
 Kőzetek neolithkori szerszámokban 183.
 K, P. mesterjegy 415.
 Kracker Lukács 202.
 Krakkó 1, 2; — egyetem 206.
 Krakkói várpalota építkezése 6, 7.
 Kraniológiai ismertetése Szarvason lelt régi középkori csontváznak 177.
 Krause, Johann Ulrich: Historische Bilder-bibel 346.
 Krauser-Rock 100.
 Krecsmarik Endre ifj. 88; — Endre ifj.: Honfoglaláskori leletekről Szarvason 350—353; — Endre ifj.: Régibb középkori temetőről Szarvas határában 172—178; — Endre ifj.: Régiségleletekről Szarvas határában 62—68.
 Kreuchel Illés Bernát, ötvös 451.
 Kreutzer Pitter, ötvös 415.
 Kristóf képiró 348; — kőfaragó 264.
 Krisztus levétele a keresztről 385—392.
 Krompholtz Miklós 167.
 Krungli leletek 291.
 Kubinyi Ágoston 213.
 Kubitschek dr. 333.
 Kugler-Lübke: Handbuch d. Kunstgeschichte 165.
 Kukulbrecht Mihály 348.
 Kun Pál 350.
 Kunig Simon pénzverő 349.
 Kunvári Fülöp 88, 190.
 Kupa 236—241; — fedeles 18, 107—117.
 Kupák 403—405.
 Kurtz Stefan, ötvös 414.
 Kuti Ferencz 91.
 Kuzsinszky: Die Ausgrabungen zu Aquincum 122; — Bálint dr. 323, 324, 329, 381.
 Küffer Béla dr. 88.
 Kühn Lajos 88, 356—359.
 Külföldi arch. kutatások 50—57, 363—377; — mozgalom műemlékek védelmére 43—49.
 Kürt 80—81.
 Kygnos 36.
 Kypros 140 kk.
 Kyrenei Apollo 365.

L

Labarte 290; — Recherches sur la peinture en émail 299.
 Laborde 290.
 Ladner János 348.
 L. Aelius Vitalis 343.

La Gierche-i zománczos edény 291.
 Lajos, II., magyar király 9—14.
 Lajtaufalu 149, 335, 340.
 Laky Gábor 268.
 Lamut generális 350.
 Lang Jakab pixidarius 263, 349.
 Lapis (Szilágynagyfalu) 70.
 Laski János, gnézeni érsek 4.
 Lasteyrie 290.
 La-Tène bronzkarperecz 49; — fibula 132.
 Latorcza 255.
 Laurana Francesco 73.
 Laurenziana-könyvtár 208.
 Lavabo-tálak 298.
 Lavanti műemlékek 46—49.
 Lábaj János 239.
 Lábas serpenyő 162.
 Lamprechtszásza 434.
 Lavacum 392.
 Lámpások, ókoriak 270—276.
 Lánicz, üsttartó 134, 135.
 Lándsacsúcs 285.
 Lándahegy 157, 160; — kovából 362.
 Láng Margit dr.: Az ókori lámpásokról 271—276; — Margit dr.: Római kerek torony mintája Dunapenteléről 24—27; — Nándor 88.
 Lázárpaták 255.
 L. Cautius Secundius 341.
 Leányvár Izsán 191.
 Lederata-tibiscumi hadiút 192, 270—271.
 Lehel kürtje 80—81.
 Lehnér Kristóf 19.
 Lehnert: Illustr. Geschichte des Kunstgewerbes 248.
 Lehoczky Tivadar: Bereg- és ungmegyei leletek a bronzkorból 255—262; — Tivadar: Újabb kőkori leletek Beregmegyében 154—164; — Tivadar: Két középkori gyűrűről 433—435.
 Leitschuh: Flötner-Studien 19.
 Leletek: aldunavidéki 140—153; — balázsházai 359 k.; — balfi 39—43; — beregardói 259; — beregmegyei bronzkori 255—262; — beregmegyei kőkori 154—164; — berekháti 91; — budaujlaki 243; — csabrendeki 431; — Drasche-féle 243; — dunapentelei 26, 88, 117—123; — dunavecsei 101—107; — füzérvideki 361—362; — gorondi 256; — honfoglalási 64; — istvánfalvai 160, 259; — kalocsai székesegyház átalakításánál 450; — kaposmérői 136—138; — kercsedi 62; — kigyósi 257; — kisapáti 431; — kisbégányi 259; — kisdobronyi 255; — kormegállapítása Pičnél 86; — kórogy-éri 92; — kömlői 182; — krungli 291; — nagyleányfalvi 259; — nagyszentmiklósi 356—359; — neolithkori 140—153; — népvándorlási 92—93; — orosz zománczos fibula 291; — percseni 70; — sümeg-papföldi 431; — szalacscai kelta 130—140; — szalacscai római 242—249; — szarvasi 62—68, 350—353, 377, 382; — a szentesi múzeumban 89—93; — szigligeti 431; — szilágynagyfalusi 70; — szilágysági 69—71; — sztánfalvai 160, 259; — tasnádi 182—185, 359—361; — tolnaváraljai 139—140; — tordai 123—130; — tőkési 258; — tündérhegyi 123—130; — ungmegyei bronzkori 255—262; — uzsavölgyi bronz 426—431; — vaáli 68—69; — zala-megyei kelta 136.
 Lelőhelyek: Abaujmegye 285; — Alduna vidéke 140—153; — Alföld 302; — Alsódörögcsé 315, 316, 335; — Alsótöbörzsök 334; — Alsóverecské 255; — Apulum 178—181; — Ardánháza 255; — Badacsony 136; — Badaló 255; — Bakta 255; — Balázsháza

- 183, 359 k.; — Balf 39–43; — Barabás 255; — Bábfalva 255; — Bács 169–172; — Bácsmonostor 298; — Bányafalu 255; — Bárdháza 255; — Beregardó 255, 259; — Beregmegye 154–164, 255–262; — Beregszász 255, 433; — Beregszász szőlőhegye 161; — Berekhat 91; — Bodrog-Tisza köze 362, 431, 452; — Borgova 255; — Bótrágy 255; — Brigetio 269–270; — Budapest, Gellért-hegy 332, 334; — Budaujlak 319; — Butmir 141 kk.; — Cernibreg 142 kk.; — Csabrendek 136, 431; — Csanádpuszta 101–107; — Csaroda 255; — Csákvár 334; — Császár 329; — Csendes 255; — Cseralja 70; — Csicsér 260; — Csókakő 421; — Cucuten 142 kk.; — Deszkófalva 255; — Detreheim 276–278; — Doboz 334; — Donjadolina 187; — Dunaföldvár 334, 342; — Dunapentele 24–27, 28–38, 88, 117–123, 249–255, 318, 320, 342; — Dunavecse 101–107; — Dunkófalva 255; — Egereske 255; — Eperjes 94–95; — Fehércse 255; — Fejéregyház Dunavecse 101–107; — Feketepatak 255; — Frigyesfalva 255; — Füzérvidéke 361–362; — Gand 255; — Gát 255; — Gelénes 255; — Gerzsenő 255; — Gesprengberg 142 kk.; — Gorond 255 k.; — Gödöllő 421; — Grossgartach 187; — Gulács 255; — Gut 255; — Gyulafehérvár 178–181; — Gyűrő 321, 331; — Hársfalva 255; — Hátvidék 255; — Hete 255; — Idalium 142; — Istvánfalva 255, 259; — Jablanicza 141 kk.; — kalocsai székesegyház 450; — Kandabérc 361; — Kanova 255; — Kaposmérő 136–139; — Kassa 95–96, 192; — Kács 185, 189; — Kercs 187; — Kercsed 62; — Keros 142; — Kékkút 335; — Kigyód 255, 257; — Kisalmás 255; — kisapáti 431; — Kisebégány 255, 259; — Kisdobrony 255; — Kisfalud 255; — Kishegy 159 kk.; — Klacsanó 255; — Klapa 276–278; — Klastromalja 255; — Klastromfalva 255; — Kockaszállítás 255; — Komlós 255; — Kovácska 362; — Kovászó 255; — Környe 335, 341; — Kövesd 255; — Kypros 141 kk.; — Lajtaújfalu 149, 335, 340; — Lapis 70; — Lázárpatak 255; — Lesmeze patak m. 426–431; — Léczfalva 255; — Lovácska 160; — Lómer-halom (Szarvas m.) 175; — Makkosjánosi 255; — Marosapó 89; — Marosportus 178; — Maszárfa 255; — Márka-szék 69; — Mehadia (Afrika) 369; — Mezőtőhat 353; — Mosony-Jessehof 149; — Munkács 255, 433; — Nagyberg 255; — Nagyebégány 255; — Nagydobrony 255; — Nagyhegy 160; — Nagyleányfalva 255, 259; — Nagylucsa 255; — Nagymuzsaly 255; — Nagyszentmiklós 356; — Nándorvallya 435; — Niege 245; — Nyársas hegy 361; — Oran 248; — Orsova 145; — Óbéba 150; — Óbuda 333; — Ószőlő (Szarvas m.) 172; — Ószőny 335; — Órdögkört 361; — Órhegy Dunapentelén 249; — Órhegyfalja 255; — Papdomb 142 kk.; — Páldomb 156 kk.; — Pálfalva 255; — Percsen 70; — Pergamon 366 kk.; — Pestofa 142; — Pécs 335; — Podhering 255; — Polena 255; — Populonia 369; — Potaissa 353; — Preneste 37; — Pudpolócz 255; — Pusztafalu 361; — Radváncz 261; — Remetehegy 361; — Repede 255; — Róma 366 kk.; — Romazaháza 255; — Rózsás (Szarvas m.) 172; — Sackrau 243; — Sárísáp 335, 341; — Sárosoroszi 255; — Soltvadkert 302; — Somlyó 136; — Sopron-Purgstall 43; — Sparta 142 kk.; — Surány 255; — Susa 187; — Sümeg-Papföld 431; — Szalacska 130–140, 242; — Szarkahegy 159 k.; — Szarvas 62–68, 172–178, 377, 382; — Szaszóka 255; — Szeghalom 344; — Székesfehérvár 334; — Szélestő 255; — Szigliget 431; — Szilágynagyfalu 70; — Szilágyság 69–71; — Szípenitz 146; — Szolyva 255; — Szomor 325, 334, 340; — Sztánfalva 161, 255, 259; — Szuszkó 255; — Tabajd 322; — Tasnád 182–185, 359–361; — Tatabánya 335; — Táborállás Dunapentelén 249; — Tákos 255; — Thasos 372; — Tissowa 255; — Tiszakerecsen 255; — Tolnaváralja 139–140; — Tolvajhegy 362; — Torda 123–130, 181, 309; — Tordos 435; — Tordosi pusztá 334; — Torre de Padiglione 369; — Tószeg 150; — Tökés 255, 258; — Tövisfalva 255; — Trója 141 kk.; — Tunisz 370; — Tündérhegy 123–130; — Ugornya 255; — Ungmegye 255–262; — Uzsa-völgye 426–431; — Újbánya (Bars) 347; — Újgombos 169; — Újpalánka 169; — Vaál 68–69; — Vashegy 361; — Várhegy 123–130, 361; — Várpalánka 255; — Velem-szentvid 96, 132–138, 283; — Vezérszállás 255; — Wierzchowska Góra 142 kk.; — Zölcz 359 k.; — Zsámbék 334.
- Lekenczei templom 393.
Lemberg 212.
Lengyel renaissance 1–9
Le-Puy-au-Velay-i múzeum 75.
Leses 224.
Letz Mechel, ötvös 414; — Moritz. ötvös 414.
Lex Pacca 47.
Leyden, Lucas van 391.
Léczfalva 255.
Légióteglák 122.
Lénárd rotgysser 263.
Libay mesterjel 23; — Sámuel 22, 242.
Libriarius 252.
Libernek és Liberának szentelt oltár 33.
Lichtenberg, Freih. v.: Beitrage zur ältesten Geschichte von Kypros 141.
Lieb József kőfaragó 96.
Limoges, St. Martialis apátság 300, 308.
Limoges-i tálak a Nemzeti Múzeumban 298, 302 kk.; — zománcz 289–309.
Linas 290.
Lindenschmidt: Altertümer unserer heidnischen Vorzeit 246.
Lipcey József 88, 190.
Lipót, I., tallérja 114.
Lippay János kassai ötvös 263.
Lippi, Brandolinus 211.
Litterati Nemes Sámuel 266–269.
Lobkowitz Mór hg. 204.
Lochner 392.
Loeschke Siegf.: Antike Laternen u. Licht-häuschen 271.
Lombard ornamentumok 102; — quattrocento 5.
London, British Museum 365.
Londoni Kensington-múzeum 75.
Longobard kor emlékei 53.
Longpérier 290.
Lore, Francesco delle 7.
Lotharingiai zománcziskola 295.
Louvre 73, 79.
Lovas sir 351; — vitéz emléke 320, 324.
Lovácska 160.
Ló római kőemléken 29, 32, 102.
Lómer-halom Szarvas m. 175, 352.
Lóth ábrázolása kupán 109.
Lőcse 265, 451; — Szent Jakab-templom 79.
Lőcsei ev. templom 403; — ház Kassán 192
— hitelesítő bélyeg 17.
Lövöld (Veszprém.) 205.

L. P. mesterjegy 414.
 Lucca 53.
 Lucida 333.
 Lucilius 182.
 Lucus, P. Aelius 326, 328.
 Ludescher Merten, ötvös 414.
 Ludovisi trón 371.
 Luna 112, 120, 182.
 Luprechtszásza 434.
 Luthmer: Der Schatz des Freiherrn Karl v. Rotschild 110.
 Lutz Blasij, 414.
 Lyka Károly: A művészet könyve (ismerteti Hekler Antal) 81–83.
 Lypczky Pál 348.
 Lysippos Heraklese 37.

M

M. mesterjegy 413, 414, 416, 421.
 M. A. mesterjel 20.
 Madlenka Mihály 65, 67.
 Magyar fayence 190; — festők Ferrarában 77; — Köszöntő 204.
 Magyarok Krakóban 7.
 Magyarország szerepe a lengyel renaissance-ban 1–9.
 Magyarországi Alduna vidéke 140–153; — falfestmények a XVIII. századból 193–203; — Tamás 206
 Mahler Ede dr. 37, 335; — Ede dr.: A N. Múzeum ásatásai Dunapentelén 1909-ben 117–123; — Ede dr.: Római kömlékek Dunapenteléről 249–255.
 Mainth Johan Georg, ötvös 417.
 MAINTH mesterjegy 417.
 Mainz, Römisch-Germanisches Central-Museum 246.
 Mainzi múzeum 27.
 Majano, Benedetto da 77.
 Major-szőlőtelep Gyulafejeváron 178.
 Makkosjánosi 255.
 Malbrodt Merten, ötvös 413.
 Malomkö, őskori 361.
 M. Antonius Marcianus 249.
 Maraghiannis, Antiquités Crétoises 141.
 Marburgi egyházmegye műemlékeinek védelme 46–49.
 Marcia Crispina 331.
 Marcianus 249; — Petronius 129.
 Marcus Aurelius Antoninus Augustus Pius Felix 30; — Herennius Pudens 250; — Isnircius 30; — M. Aurelius 123.
 Margarethe von Österreich 14.
 Marmorarius 7.
 Maroscsapó 89.
 Marosportus 178–181.
 Marquet de Vasselot, J. J.: L'Émaillerie aux XIII et XIV. siècle 290.
 Mars 110, 111, 116.
 Martialis 235.
 Maszárfalva 255.
 Matomarus 334.
 Maturus 34.
 Mattuta 334.
 Mattutina 251.
 Maulpertsch Antal 198.
 M. Aur. Marcus 123; — Aurelius Silvanus 253.
 Maurer Hans, ötvös 416.
 Maurinus 29.
 Maximus 333.
 May Andreas 231; — Anna papné sírköve 97; — Michael 230–231; — Thomas ötvös 414.
 Mágócsi-úti lelet Szentesen 92.
 Mária, II. Lajos neje 10, 14; — -szobor Vitkóczon 59.

Mária-pócsi kápolna 452.
 Márkaszek 69.
 Márton Lajos 119, 190, 191; — Lajos dr. könyvismertetése 86–87, 186–189; — Lajos dr.: Orsz. Rég. és Embertani Társulat 450.
 Mártonfi Lajos dr. 182.
 Márványbevitel Magyarországról Lengyelországra 8.
 Máté kőfaragó 264; — óragyártó 350.
 Mátray Gábor 268.
 Mátyás főherczeg 379; — király 1; — király trónkárpitja 79; — király-féle házioltár 79; — és Beatrix arczképei 204–212; — és Beatrix címerei 75; — ötvös 348.
 M. B. mesterjegy 415.
 Mecset Szigetváron 202.
 Mecznér Henrik, ötvös 451.
 Medea 250.
 Medgyes 229; — ötvöscsészé pecsétje 235.
 Medgyesi ev. főtemplom 97.
 Medici Lorenzo 208.
 Mehádia (Afrika) 369.
 Melldisz, balfi 40.
 Mellképek római síremlékeken 313 k.
 Memling 13.
 Mennyezetfestés a barokk-korban 194.
 Menyhért kőfaragó 264.
 Mercurius planéta 111.
 Merina 335, 337.
 Messerschmid-ezüst 95.
 Messner Krestell, ötvös 414.
 Mesterek, érczöntők 381–382.
 Mesterjegyek: A. B. 415; — A. B. W. 420; — A. E. 415; — A. F. 415; — A. G. 413, 416; — A. H. 413; — A. K. 416; — A. M. 233; — A. S. 413, 414, 415; — A. V. 415, 416; — B. 413; — B. F. 413; — B. K. 232; — B. L. 414; — B. V. 416; — B. W. 20, 404, 415; — C. G. 415; — C. L. 19, 111; — C. M. 413, 414; — C. O. 414; — D. B. 414; — D. E. 413; — D. H. 414, 416; — D. I. 114; — D. K. 416; — D. M. 417; — E. B. 414; — E. G. 413, 415; — F. G. 414; — F. K. 415; — F. L. 110; — F. S. 415; — G. 414; — G. A. 415, 416; — G. B. 413, 414, 416; — G. E. 414; — G. H. 414; — G. K. 416, 417; — G. M. 417; — G. O. 233; — G. R. G. 415; — G. S. 22, 416; — G. V. 415; — H. A. 415; — H. B. 18 414, 415; — H. B. L. 414; — H. C. 413; — H. D. 233; — H. E. 416; — H. E. S. 414; — H. F. 416; — H. F. B. 415; — H. H. 415, 416; — H. K. 237, 414; — H. R. 415; — H. S. 414, 415, 416; — I. G. 416; — I. G. H. 416; — I. G. V. 416; — I. H. 414, 416; — I. K. 421; — I. M. 417; — I. O. 416; — I. OE. 421; — I. P. P. 417; — I. R. 19; — I. S. 414, 415, 416; — K. 405, 417; — Kovácsy 242; — K. P. 415; — Libay 23; — L. P. 414; — M. 413, 414, 416, 431; — M. A. 20; — MAINTH 417; — M. B. 415; — M. G. 415, 416; — M. H. 415, 416; — M. K. 406; — M. L. 414; — M. R. 415; — M. S. 414, 416; — M. T. 414; — M. W. 414; — N. M. 114; — O. N. 416; — P. B. P. E. 414; — P. K. 414, 415; — P. O. 413; — P. O. B. 417; — P. R. 415; — P. S. 415, 416; — P. W. 415; — R. S. 413; — S. 413, 415; — S. A. 414; — S. B. 415; — S. E. 415, 416; — S. F. 415; — S. G. 413; — S. H. 413; — S. K. 414; — S. M. 414; — S. P. C. 417; — S. V. 415; — T. G. 415; — T. K. 233, 234, 413; — T. M. 414; — T. S. 413, 414; — V. G. 414; — W. 413.
 Mesterjegytábla, nagyszebeni ötvösöké 407–419.
 Mestrius 317, 318.

Metastasio 194.
 Metz 33.
 Metzner Izsaias, képiro 452; — Mihály, ötvös 451; — Sámuel, ötvös 451.
 Mezei István 265.
 Mezótóháti vicus 353—356.
 Mezőzáhi őstelep 185.
 Mécseken bélyegek 37.
 Mértöldmutató, római 123.
 Mészbetétes edények, pannoniái typus 86.
 M. G. mesterjegy 415, 416.
 M. H. mesterjegy 415, 416.
 Michel Histoire de l'art 290.
 Michele Ongaro 77.
 Micorda Jakab, ötvös 451.
 Miczkovszky Károly 22.
 Migazzi 242.
 Mihalik József 110, 235, 403; — József: Kassa város ötvösségének története 116; — József: Három, kassai kőszobor 213—220.
 Mihályfi Akos 285.
 Mikeszázai templom 393.
 Mikolay Lajos 267.
 Miksa, I., császár 14.
 Milano, basilica Ambrosiana 53; — marchese Trivulzio-könyvtár 205.
 Milch Armin 88.
 Milkovics Ferencz 267.
 Milleker: A vattinai őstelep 141.
 Minerva 28, 120.
 Minia Procula 370.
 Minotaurus 36.
 Miske Kálmán br.: A magyarországi Alduna vidékéről való ősemlekek korrendi osztályozása 140—153; — Kálmán br.: Óskori bálványképek Temes-Kubinról 141; — Kálmán br.: Velem-szent-vidi őstelep 132.
 Miskolci palaeolith leletek 190.
 M. K. mesterjegy 406.
 M. L. mesterjegy 414.
 Modena, esztei könyvtár 210; — -gyűjtemény 191.
 Modestus consul 120.
 Mogetio 334.
 Molcsányi Elisabeth 18.
 Molinier: Histoire générale des arts appliqués 290.
 Moller Caspar, ötvös 413.
 Molnár János pictor 264; — József földje Rózsáson 172 kk.
 Monelli Bernát 78.
 Moninus 252.
 Montemignano 74.
 Monyák Andrásné 250.
 Moroczuk 434.
 Mortillet kronológiája 154.
 Moser Lucas 392.
 Mosony-Jessehof 149.
 M. R. mesterjegy 415.
 M. S. mesterjegy 414, 416.
 M. T. mesterjegy 414.
 Much 188.
 Munkács 255, 433; — vidéke a kőkorszakban 155 kk.
 Munkátsy József építőmester 96.
 Mur Steffen, ötvös 414.
 Murleo M. J. 346.
 Musées de l'Algérie et de la Tunisie 248.
 Muzeumi és Könyvtári Ertesítő 242.
 Muzeumok (gyűjtemények): aixi 73; — alexandriai 310; — aquincumi 323; — Barberini f. 37; — Bács-Bodrog vm. 169; — Berlin 290; — Berlin Kaiser Friedrich 73; — Berlin Kunstgewerbe 308; — beszercebányai 107; — bécsi udvari 73; — bonni 274; — Boston, of fine Arts. 371; — Botár f. gyűjtemény 128; — bourgesi 75; —

British 365; — brüsszeli 293; — brüsszeli képtár 9—14; — Budapest, Iparművészeti 190, 191; — Budapest, Nemzeti 24 28—38, 71, 78, 111, 117, 119, 193, 204, 213—220, 243, 249—255, 278, 297, 298, 302, 309, 311—344; Budapest, Szépművészeti 10, 12, 110; — capitoliumi 36; — chambery-i 73; — cluny-i 294, 300, 308; — de Clercq f. gyűjt. 376; — Dókus Gyula gyűjt. 362, 431, 452; — Drezda, Harck gyűjt. 111; — Dreyfus Gustave gyűjt. 73; — egyházmegyei 48—49; erdélyi 88, 191, 435—436; — esztergomi 103; — felsőmagyarorsz. Rákóczi 96; — Frankfurter 373; — gráci 341; — győri 33; — Iparművészeti 403; — Jankovich-gyűjt. 111; — kairói 310; — kecskeméti 102; — komáromi 269; — komáromi, Milch Armin f. gyűjt. 88; — Konstantinápoly, Ottoman 372; — kopenhágai 308; — kopenhágai, Glyptotheka 38, 367; Körmöcz, városi 242; — le-Puy-an-Velay-i 75; — London, Kensington 75; — Lord Hasting gyűjt. 309; — Louvre 73, 301; — mainzi 27; — mainzi, Römisch-germ. Central 246; — München, Antiquarium 376; — München, Glyptotheka, 38, 367, 376; — München, National 390; — München, Pinakotheka 10; — nagyszebeni Bruckenthal 408; — Nemzeti 405, 422 k, 429; — Napier Robert f. gyűjt. 308; — nápolyi 376; — nyiregyházai 285; — Orosz Endre apahidai gyűjt. 130; — palermói 73; — primási 103; — Roma, capitoliumi 36; — Roma, Museo Nazionale 363; — Rothschild Károly br. frankfurti 110; — soproni 202; — Spitzer Mór f. gyűjt. 88; — sümegi, Darnay 426; — szarvasi ág. ev. főimn. 67; — szegedi 104; — szentesi 89—93, 181; — Szépművészeti 385—392; — Teutsch Gyula f. Brassóban 234; — Torma Zsófia gyűjt. 435; — villeneuvei 75; — voltterrai, Guarnacci f. 211; — zágربی 33.
 Muzsna 228.
 Muzsnai ev. templom 398.
 Műemlékvédelem a külföldön 43—49.
 Müller Daniel, ötvös 417; — Dr. Fr.: Die Verteidigungskirchen in Siebenbürgen 229; — Johann, ötvös 417; — Sophus 187.
 Müllner Bálint ötvös 349; — Bertalan ötvös 349.
 München, Antiquarium 376; — Bayerisches Nationalmuseum 390; — Glyptotheka 38.
 Münchener Jahrbuch 365.
 Münchener képtár 10.
 Műnczmester, kassai 264.
 Műtárgyak fenntartására előírások 47—48.
 Műtörténeti adatok Kassa multjához 95—96, 263—266, 347—350, 451—452.
 M. W. mesterjegy 414.
 Mycielski 4.
 Mykenai 144 kk., 148.
 Myron: Athena-Marsyas csoportja 373 kk.
 Myskovszky Viktor 218.
 Mysleniczei bánya 7.
 N
 Nagy Géza 88, 190, 279—281; — Géza: Szám-szerijjak a Hunyadiak korából 421—426; — Gyula, hosszuaszoí 69; — István 249, 252; — János, szanyi plébános 195; — Lajos állf. szobra 213; — Pálné Kassán 264; — Virgil 285.
 Nagybánya 452.
 Nagyberg 255.
 Nagybergány 255.
 Nagycsüri Benedek, ötvös 413.

Nagydobrony 255.
 Nagyekemező 229.
 Nagyenyed 224.
 Nagyhegy 160.
 Nagyiklodi őstelep 185.
 Nagyleányfalva 255.
 Nagylucska 255.
 Nagymihályi harang 432.
 Nagymuzsaly 255.
 Nagyoroszfalu 347.
 Nagyrévi-féle pastophorium 5.
 Nagysink 223.
 Nagysinki templom 393.
 Nagyszebeni Bruckenthal-múzeum 408; — ev.
 templom 397; — főtemplom 100, 221; —
 készítésű számszerijjak 423 kk.; — ötvösök
 mesterjegytáblája 407—419.
 Nagyszentmiklós 88, 356—359.
 Nagyszentmiklósi kincs pontusi eredete 248.
 Nagyvárad 95, 195, 203, 379—380.
 Nándorvália 435.
 Nápoly, Castello Nuovo 74.
 Neisse 167.
 Nemes Bíró Sára 266; — Sámuel, Litteráti
 266—269.
 Nemzeti Múzeum 405, 422 k., 429.
 Neolithkori kultúra 140 kk.; — telep 182—185,
 359—361.
 Neratius 329.
 Neusohl 19.
 Neydel Pál ágyúöntő 349.
 Nékám József 268.
 Némely mesterjegyekről a nagyszebeni ólom-
 táblán 419—421.
 Német festőiskolák 391.
 Németi István, ötvös 451.
 Némeföldi festés 12.
 Némethy Lajos: A vitkőci templomról 58—62.
 Némethy Gyula dr. 285.
 Népvándorlaskori aranyelet 92.
 Nicarista 334.
 Nicolai Illés szobrász 98.
 Nicolas de Verdun 293.
 Nicolsburg 212.
 Niège 245.
 Niello 247.
 Nike, Isis-Fortuna- 33.
 Niobida szobor 366.
 Nisitzky Márton 347.
 Nissa 167.
 N. M. mesterjel 114.
 Novák Ferencz 180.
 Női ábrázolások római síremlékeken 313; —
 ruházat római síremlékeken 328—342.
 Nussbächer-féle serleg 231.
 Nussbächer Henrik 232.
 Nyakláncgyöngy 65, 66.
 Nyakgyűrű 170.
 Nyáry Albert br. dr. 88, 190, 191; — Jenő
 br. 190.
 Nyílhegy 159, 362.
 Nyíregyházi múzeum 285.
 Nyulakszigeti apácák regulái 204.
 Nyüli templom 202.

O

Obermaier 187.
 Obsidian 161, 182, 362.
 Octavia 331.
 Ohnefalsch-Richter: Neues über die auf Cy-
 pern etc. angestellten Ausgrabungen 141.
 Oigniesi Hugo frater 296.
 Okolicsányi János 94.
 Olach András ötvös 349.
 Oláh Miklós 77.

Olajos Péter, kassai ács 347.
 Olescher Georg jun. 233.
 Ollert Crestell, ötvös 414.
 Olmütz 76.
 Oltár 33, 34, 120, 128, 167, 180.
 Oltárkredenczek 392—400.
 Ompoly 232.
 O. N. mesterjegy 416.
 Ongaria, Andrea de 77.
 Ongaro Michele, festő 77.
 Ongert Johann, ötvös 416.
 Onos 272.
 Optatus 249.
 Oran 248.
 Orbán Balázs br.: Torda város és környéke
 124.
 Orbántonony 192; — Kassán 264.
 Orgonacsinaló Jakab 264.
 Orgonakészítők Mátyás korában 79.
 Orosz Endre 130, 359 k.; — Endre: A tas-
 nádi neolithkori telepről 182—185; — Pál
 generális 451.
 Oroszlán 33, 103; — szarvast üldöz 254.
 Oroszországi zománcz 291.
 Orrelt, Meister Peter, ötvös 413.
 Orsógomb 357.
 Orsókö 362.
 Ország János 61; — Mihály, gúti 61; — Se-
 bestyén 61.
 Országos Régészeti és Embertani Társulat 88,
 89, 190—192, 450.
 Oswald Samuel 19.
 Oszloptörredék Dunapenteléről 32.
 Otte H.: Handbuch der kirchlichen Kunst-
 archaeologie 392.
 Oviedo 56.
 Öbessenyői őstelep 183.
 Ö-Béba 150.
 Óbuda 333.
 Óbudai Árpád-síra 105.
 Ókori lámpásokról dr. Láng Margit 271—276.
 Ólomsúly 37.
 Ólomtábla mesterjegyek számára 407—419.
 Ó-Moldova 142 kk.
 Ónkoporsó 433.
 Ónozott bronzlemez 181.
 Óragyártó Kassán 350.
 Ószőny 28, 315, 335.
 Ótorda 266.
 Óváry Lipót: A nápolyi magyar síremlékek 75
 Őn ismeret ábrázolása 347.
 Őntőműhely Szalacsán 130—140.
 Őrhegy Dunapentelén 31, 249.
 Őrhegyalja 255.
 Őrlőkö 161.
 Ősemlékek korrendi osztályozása 140—153.
 Őskori bronzkések Szent-Vidről 283; — edé-
 nyek a Bodrog-Tiszaökről 362, 431, 452; —
 lemez Kácsról 189; — zablák 89—91; —
 csücskös bronzkorong Kácsról 185; — füles
 csésze Velem-Szent-Vidről 96; — karperecz
 71; — lakások 187; — lándzsacsúcsok 285;
 — telep 130, 185, 361—362.
 Ősrégészeti emlékek erdélyi múzeumokban 88.
 Őszvérhajtsár emléke 317.
 Ötvöscsész Brassóban 234; — löcsei 451.
 Ötvös, kassai 263, 265, 348; — Mátyás özvegye
 Zsófia 349.
 Ötvösművek Besztercebányán 15—24, 107—
 117; — Brassóban 230—236; — a körmöczi
 ev. templomban 236—242.
 Ötvösök mesterjegytáblája Nagyszebenben 407
 —419; — Nagyszebenben 413—419.
 Öv 71; — -csattok 88; — -díszek 37, 242—
 249; — -kapocs 92.

P

P. Aelius Lucus 326, 328.
 Pacca-lex 47.
 Pacchia, Girolamo del 77.
 Padovano, Giovanni Maria 9.
 Paenula 317.
 Paisgyártó György 263.
 Pajdussák Máté: Szepesmegye középkori ércz-
 öntvényei és azok mesterei (ism. Kemény
 Lajos) 381—382.
 Pajzsot tartó ifjú római sírkövön 102.
 Paksi István 117; — Lajos 204.
 Palaeolith-kor Miskolcson 190.
 Palafedők Kassán 96.
 Palási István 452.
 Palermoi múzeum 73.
 Palik-Ucsevny Fédor 271.
 Palla római síremlékeken 329 kk.
 Palmetta 33.
 Pannoniai edények típusa 86; — síremlékek
 311—344.
 Pannonicus Andreas 77.
 Papdomb 142 kk.
 Papföld 122.
 Paqual Antal 433.
 Pardépatak 123 kk.
 Parittyakő 157.
 Parler Péter 165.
 Pasteiner Gyula 196, 202.
 Pastor 76.
 Pastophoriumok 1, 5.
 Patasich 195.
 Patricius János 265.
 Pauli, Hans Sebald Beham 110.
 Pavia, S. Michele 53.
 Paviński A.: Młode lata Zygmunta Starego,
 Warszawa, 1893. 1.
 Pál, II., pápa 76.
 Pálfalva 255.
 Pálhegy Munkács m. 156 kk.
 Pánczélgégyártók Kassán 95.
 Pápa, plébánia-templom 199.
 P. B. mesterjegy 414, 416.
 P. E. mesterjegy 414.
 Pecsétek 234.
 Pecsétnyomó, Kassa városáé 264.
 Pellio Stephanus 263.
 Perény Mihály 349.
 Perényi György, abauji főispán 263.
 Pergamon 366 k.
 Pertinax idejéből való érem 38.
 Pest város címere 5.
 Pesti születésű építőművészek 96.
 Pestofa 142.
 Petersen 368.
 Petres (Beszterczenaszód m.) 221.
 Petrik Miklós, kőfaragó 451.
 Petronius Marcianus 129.
 Péchy Zsigmond 263.
 Pécs 335.
 Pénzverő Kassán 349.
 Pénzverőműhely Szalacsán 130—140, 188.
 Péter kőfaragó 264.
 Péterfalvi őstelep 185.
 Pfahlbaumesser 136.
 Pfeffer Lukas, ötvös 415.
 Pič dr.: Aphorismen und Kunstgewerbe in
 der prähist. Archäologie (ism. dr. Márton
 Lajos) 86—87.
 Pikolomini gf. 349.
 Pilder Johan Paul, ötvös 417.
 Pilini typus bronzkori leleteinkben 86.
 Piliny 191.
 Pinakothek. München 10.
 Piringer Johann 20.
 Pisa, Isaia da 74.

Piscina 392.
 Pisis, Raynerius de 205.
 Pityke 92.
 Pius, VII. 47.
 Pixidarius 263. 349.
 P. K. mesterjegy 414, 415.
 Plantagenet, Geoffroy de 299.
 Pluteus 207.
 P. O. mesterjegy 413.
 P. O. B. mesterjegy 417.
 Podhering 255.
 Poharak ezüstműből 233—234.
 Pohár 451.
 Polena 255.
 Populonia 369.
 Porgányi Gyula 170.
 Porto d'Anzio 363.
 Potaissa 26, 123, 353—356.
 Pozsgay István 31.
 Pozsonymegyei régiségek 88.
 Pozzo, Andrea del 194.
 Pósta Béla dr. 169, 378; — Béla dr. tordai
 ásatásairól 435—436.
 Planéták fedeles kupán 16, 17, 108—116.
 Platner 95.
 P. R. mesterjegy 415.
 Præhistorische Zeitschrift 44.
 Prælombarb építészet 53.
 Pratto Benedek, beszterczébányai kőműves
 265.
 Prattó Kristóf kőműves 265.
 Prágai dóm 165.
 Preffleing Krestell, ötvös 415.
 Preneste 37.
 Prémontreiek templomának építése Jászón 96.
 Probus consul 120.
 Procella 334.
 Prophylaktikus szög 245—246.
 Prstin Márton 265.
 Prudentia 238.
 P. S. mesterjegy 415, 416.
 Publius 182; — Flavoleius síremléke 246.
 Pudens 250.
 Pudpolocz 255.
 Pulszky Ferencz 204—205; — Ferencz: Ma-
 gyarország Archæológiája 76.
 Purgstall Sopron m. 43.
 Puskaműves 263, 349, 452.
 P. W. mesterjegy 415.

Q

Quedlinburg 346.
 Quentin Massys 12.

R

Raab Károly 241.
 Radváncz 261.
 Radvánszky-serleg 19.
 Rafael, ásatások felügyelője 46—47.
 RAHEWISHNBI 237.
 Raicsics Ferencz 267.
 Rajnai zománcz 290, 294 kk.
 Ramiro I. 56.
 Raudnitz 204.
 Rauschenbach Jakab, építőmester 452.
 Ravenna 50.
 Raynerius de Pisis 205.
 Rákó Dániel 253.
 Rákóczi Ferencz, I., tetemei 192; — -Múzeum,
 Felsőmagyarországi 96.
 Ráth György: Az iparművészet könyve 236.
 Reinach: Antiquités Nationales 246; — Reper-
 toire de la statuaire 28, 310.
 Reinecke Pál dr. 93.

- Reiner von Huy 295.
 Reiphaun Hans, ötvös 415.
 Reissenberger: Die ev. Pfarrkirche in Hermannstadt 397; — Lajos 407.
 Rekeszes zománcz 289.
 Renaissance, különbség firenzei és északi-olasz között 4; — lengyel 1—9.
 Renner Georg, ötvös 415; — Pál 23.
 Repede 255.
 Repertorium für Kunstwissenschaft 9.
 Resch Jakab 95; — N. 170.
 Ress János György 95.
 Reul-család 20.
 Reuter Ulrik 402.
 Reuther András, ötvös 351.
 Reutter Ulrik 406.
 Régészeti és Embertani Társulat 88, 89, 190—192, 450; — társulat, Arankavidéki 359.
 Régi ötvösművek a besztercebányai ág. hitv. templomban 15—24, 107—117; — ötvösművek a körmőczi ev. templomban 236—242.
 Régibb feliratok Eperjesen 94—95; — középkori temetők Szarvas határában 172—178.
 Régisígleletekről Szarvas határában 62—68.
 Rélay Róbert 213.
 Répászky Mihály építőmester 96.
 Réthy László dr.: Az úgynevezett hun-székely írás 279.
 Rézöntő Kassán 95.
 Rézöntők 263.
 Réztálak Körmőczőn 237.
 Rézománcz 289.
 Richter: Topographie von Rom 35.
 Ridel Girgk 349.
 Riegl A.: Kunstgewerbliches aus Schlesiens Frühmittelalter 292; — Stilfragen 248.
 Rierich Martin, ötvös 415.
 Rimaszombati fazekasok 265.
 Riomfalva 221.
 Ritterling 29.
 Riuris Voladri 334.
 Rivoira G. I.: Le origini della architettura lombarda stb. 52—53.
 Rolfs Wilhelm 75.
 Rollwerk 17.
 Roma, Banca Commerciale 366; — forum holitorium 368; — Janiculum 367; — Museo Nazionale 363; — Piazza Dante 368; — Piazza dell'Oca 367; — Via Praenestina 366.
 Romano Christoforo 78.
 Románkori épületek Dunavecén 102—103.
 Romoczaháza 255.
 Romok és leletek a tordai Tündérhegyen 123—130.
 Roscher: Myth. Lexikon 33.
 Rosenau János 100.
 Rosenberg: Geschichte d. Goldschmiedekunst, I. Niello 247.
 Roska Márton dr.: A tasnádi neolithkori telepről 359—361.
 Rossfeld 38.
 Rotgysser 263.
 Roth Paul, ötvös 415; — Viktor dr.: Csúcsíves szentségtartó fülkék és házacsákák Erdélyben 220—230; — Viktor dr.: Das sächsische Burzenland 97; — Viktor dr.: Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen 97; — Viktor dr.: Theilesius Borbála sírköve 97, 101; — Viktor dr.: Erdélyi oltárkredenczek 392—400; — Viktor dr.: Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen 398.
 Rothschild Károly br. frankfurti gyűjteménye 110.
 Rovásírás 279, 281.
 Roverella Bartolommeo 5, 74.
 Róbert Károly állit. szobra 213.
 Róma, Gesù-templom 193; — Palazzo Farnese 194; — S. Andrea della Valle-templom 194; — S. Ignazio-templom 194.
 Római ásatások, -koriak 28—38, 88, 276—278; — bronzszobor 88; — castellum Izsán 191; — emlékek Dunapenteléről 191; — épület 117; — faltestés 123; — feliratos koporsó 68—69; — hadiút 192, 270—271; — kőemlékek 101, 102, 249—255, 311—344; — oltár 120, 128—129; — övdíszek 242—249; — -ravennai stilus 52—53; — Sarapis-szobrocska 309—311; — toronyminta 24—27.
 Rómer-Desjardin 332.
 Rómer Flóris 101; — arczképes táblája Aquincumban 380—381.
 Rózsás Szarvas m. 172.
 Róth Béla 176.
 Römisch-germanisches Korrespondenzblatt 24.
 R. S. mesterjegy 413.
 Rubel János kassai plébános 348.
 Rudály 224.
 Rudolf császár 379.
 Rueber János gróf leánya 349; — szobra 213.
 Ruhakapcsok 88.
 Ruhakapocs bronzkori 258.
 Ruhás női szobor 33.
 Ruházat, szász női 100.
 Rupin E.: L'oeuvre de Limoges 290.
 Rutot 187.
 Ruzicska Antal 170.

S

- S. mesterjegy 413, 415.
 S. A. mesterjegy 414.
 Sabina 331.
 Sacken: Das Grabfeld von Hallstatt 132.
 Sackrau 243.
 Sagum római síremlékeken 325 kk.
 Sajátságos kőkori edényalak 191.
 Saltzgeber Antal 96.
 Salzer J. M.: Der königl. freie Markt Birt-holm in Siebenbürgen 98.
 San Giorgio-templom Ferrarában 5; — Gos-saert 12.
 Santarii 29.
 Sarapis szobrocska a Nemzeti Múzeumban 309—311.
 Sarló, bronzból 70, 429.
 Sas 181.
 Saturnus planeta 113.
 «Satz»-dülő Balf m. 39.
 Sauberer János 202.
 Sályai templom 395.
 Sándor, lengyel király 2, 5.
 Sárísáp 335, 341.
 Sárosoroszi 255.
 Sárvár várkastély 202.
 S. B. mesterjegy 415.
 Scheidler Lajos 96.
 Schelken Hans, ötvös 415.
 Schemmer (Schirmer) 97.
 Schermer Georg, ötvös 416.
 Schimmerth Johann, ötvös 415.
 Schirmer 97; — Georg, ötvös 416; — János Kassán 95; — Paul, ötvös 416.
 Schliemann: Ilios, Stadt und Land der Trojaner 141.
 Schliesser Jakob, ötvös 415.
 Schliz 187.
 Schmideg Anna Elisabeth 407.
 Schmidt Antonius, ötvös 415; — Ferencz, pala-fedő 96; — Keramik der makedonischen Tumuli 146.

- Schneider János Mihály Stückgiesser 349.
Schomberger György 347.
Schöpf József 203.
Schreyer V. 359.
Schröder 343.
Schulcz Mártha 451.
Schuler David, ötvös 451.
Schuller Antoni, ötvös 414; — Franz, ötvös 415.
Schultis Hans 265.
Schulz Bruno: Die Ergänzung d. Theodorich-Grabmals und die Herkunft seiner Formen 51.
Schur János Kassán 95.
Schwarzenbach Ferencz 452.
Schwab Johan, ötvös 416.
Schwartz Hans, ötvös 415, 416: — Jakob, ötvös 414.
Schwarz: Die Stuckbilder im Weissen Engel zu Quedlinburg 346.
Schweitzer Henrik képiró 266.
Scribonia 30.
S. E. mesterjegy 415, 416.
Sebestyén Gyula dr.: Rovás és rovásírás (ism. Nagy Géza) 279—281.
Secundina 68.
Secundius, L. Cautius 341.
Seemayer Vilibald 88, 190.
Seesselberg Fr.: Die früh-mittelalterliche Kunst der germanischen Völker 55.
Segedel 100.
Ségesvár, hegyi templom 228; — ötvösczéh pecsétje 235.
Ségesvári templom 394.
Seidl J. G.: Über den Dolichenus-Cult. 181.
Seler Hans, ötvös 414; — Steffen, ötvös 413.
Selmezbányai ev. templom műkincsei 400—407; — hitelesítő bélyeg 19.
Sept. Procella 334.
Septimius Flaccus 30; — Severus korából való érem 37.
Septimus emléke 315.
Serena 30.
Serleg 230—232; — fedeles 23; — Radvánszky-féle 19.
Servatius pixidarius 8.
Settignano, Desiderio da 75.
S. F. mesterjegy 415.
Sforza Bianca 211; — Bona 7.
S. G. mesterjegy 413.
Sgraffito 110.
S. H. mesterjegy 413.
Siegburgi ötvösiskola 297.
Sieveking 376.
Sigrist Ferencz 203.
Silos 294.
Silvanus 180, 252.
Simított köeszköz 159.
Simon gyöngyfűző 350; — Tonch, ötvös 413.
Simor János 205.
Simplicissimus, magyar 349, 381.
Siposs Sándor 181.
Síremlék: árpádházi királyoké 107; — Jagelló Kázméré 2; — János Alberté 3; — római 27, 28—31, 34—37, 101, 246, 311—344; — Roverellé 5, 74; — szobrászat 79; — Theodoriké 50; — Ujlaki Miklóse 79; — Zápolyai Istváné 79.
Sirkő: Apulumban 178—181; — árpádházi királyoké 107; — dunapentelei 249—252; — gótikus 221; — Günter Mihályé 192; — Hecht Györgyé 221; — kassaiak 192; — Monelli Bernáté 78; — női 97; — római 101, 123, 178—181, 249—252, 311—344; — Theisius Borbáláé 97—101.
Sirletek: aldunavidéki 150; — bácsi honfogl. 169—172; budaujlaki 243; — dunapentelei 37—38; — gepida 91; — Koczapatak m. 276; nagyszékelyi 140; — somlyói 140; — szarvasi 65—68, 172—178, 350—353; — szentesi 91; — tordai 125—129.
Sisakok vasból 32.
Sisiuna 334, 339.
S. K. mesterjegy 414.
Skytha bronzüst 32.
S. M. mesterjegy 414.
S. Miguel de Lino 56.
Snetzer Antoni, ötvös 414.
Sodomka György 22.
Sodronytőredék 125.
Sokolowski M.: Die italienischen Künstler der Renaissance in Krakau 9.
Sokoph Venczel, ágyúöntő 452.
Sol 112, 120, 182.
Solt vármegye 105.
Soltész János palafedő 96; — (Scholtz) Péter építőmester 347.
Solymár 305.
Somlyó 136.
Sommer Hans, ötvös 414.
Somogy vármegye őskora 191.
Somp János György, ötvös 451.
Sopron 202; — Benczés rendház 202; — Purgstall 43; — Szentlélek-templom 202; — városháza (régí) 202.
Sopronmegyei balfi lelet 39—43.
Soros sírok 350 k.
Sótartó, Mátyás-féle 76.
Spanyol népvándorlaskori művészet 56.
Spanyovszky János képiró 348.
Sparta 142 kk.
Spes 238; — ábrázolása 109.
Speyeri dóm 107.
S. P. G. mesterjegy 417.
Spillenger János 348; — Sámuel 265.
Spitzer Mór 88, 190, 191.
Sprawozdania komisji do badania historyi sztuki w Polsce 4.
Stamp Antoni, ötvös 413; — Michael, ötvös 416.
Starckmann, alias Mautner 233.
Starovolszky Simon 206.
Statistisches Jahrbuch der ev. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen 98.
Steinbrecher Merten, ötvös 414.
Stenczel Theofilus 95.
Stephanus architectus 166.
Stern Armin 385.
Steynmech, Meister Stephan 218.
St. Gudule-templom Brüsszelben 14.
Stin Rochel, ötvös 413; — Tomas, ötvös 413, 414.
Stola római síremlékeken 329 kk.
Stoss Veit 2.
Strasser Jakab, építőmester 452.
Strator 31.
Strobl Frigyes 265, 348.
Strzygowski 54, 55, 57; — Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte 55; — Zur frühgermanischen Baukunst 57.
Studniczka 368.
Sturm Georgius, ötvös 414.
Suadru Adnami 335, 341.
Sugar apát 299.
Supka Géza dr. 190; — Géza dr.: Könyvészet 286—288, 383—384; — Géza: Külföldi mozgalom műemlékek védelmére 43—49; — Géza: Lehel kurtje (ism. a. b.) 80—81; — Géza dr.: Újabb tanulmányok a vésett aljú zománcz történetéből 289—309.
Surány 255.
Sümeg, Darnay-múzeum 426; — Papföld 431; — templom 199.
S. V. mesterjegy 415.

Szoboda Henrik dr. 285.
 Syria 250.
 Syriai istenségek szentélye Rómában 367; — mintái a Theodorik síremléknek 50—51.
 Szabadszállás 162.
 Szakócza 156, 161.
 Szalacska pénzverőműhely 130—140, 188.
 Szalagdiszítés 142 kk.
 Szamosközy 76.
 Szapolyai Borbála 7; — kápolnája 166.
 Szarkahegy 159 k.
 Szarvas 88; — határában régibb középkori temetők 172—178; — középkori temető 377, 382.
 Szarvasi honfoglaláskori lelet 350—353; — régiségleletek 62—68.
 Szaszóka 255.
 Szathmáry Ferencz 165; — György 192.
 Számszerj: szó eredete 421.
 Számszerijak a Hunyadiak korából 421—426.
 Szárnyas fibula 339; — véső 138, 357.
 Szászivánfalva 224.
 Szász-Kézd 97, 230.
 Szász női ruházat 100.
 Szászivánfalvi templom 3 9.
 Szászrégeni templom 396.
 Szászujfalu 97, 224.
 Szászujfalva 224.
 Századok 72.
 Szeben, ötvösczéh pecsétje 235.
 Szebeni András, kőfaragó 229.
 Szegedi Ignác, ötvös 451.
 Szegedy Ferencz ötvös 349; — György 347, 348; — Tamás ötvös 349.
 Szeghalom 344.
 Székér Mihály, képiró 452.
 Székérrúd-dísz 121.
 Szekrényke bronzból 37.
 Szeletzky János, kőfaragó 96.
 Szendrei János dr. 88, 89, 105, 190—192.
 Szentágotai templom 396.
 Szent-Ágota 97.
 Szenterszébeti templom 395.
 Szent Imre képe Vitkóczon 61; — Imre királyfi szobra 216; — István-kép Vitkóczon 59; — István király szobra 215; — István temploma Árpád sírja felett? 106; — László-kép Vitkóczon 60; — László király szobra 216; — Sebestyén képe Vitkóczon 60.
 Szentgotthárd, apátsági templom 202.
 Szentesi múzeum 89—93.
 Szentesmágócsi fibula 93.
 Szentségtartó fülkék 61, 220—230.
 Szepeshelyi dóm 166.
 Szepesmegye középkori ércöntvényei 381—382; — művészeti emlékei 15.
 Szernyető 257.
 Székesfehérvár 334; — cisztercita templom 129; — papnevelő intézet 198.
 Szélestő 255.
 Széll Farkas 94.
 Szépművészeti Múzeum 10, 12, 110, 385—392.
 Szigetvári plébánia-templom 202.
 Szigliget 431.
 Szijkarika bronzból 175.
 Szijjvég 92.
 Szilassy György ötvös 350, 451; — János 95; — János, löcsei zománczó 407, 451; — Ötvös György 95.
 Szilágyi Mihály 209.
 Szilágysági leletekről 69—71.
 Szily János 195.
 Színezés a neolithkori edényeken 147.
 Szipenitz 146.
 Szivák építész 402.
 Szobor, antiumi leány 364; — Dionysos 367; — fából, a vitkóci templomban 59; —

Hermes 367; — Hunyadi- 77; — Junoe 28; — Niobida 366; — ruhás női 33; — thrák lovas-isten 120.
 Szobrászat, történeti (ism.) 83—85.
 Szobrok Kassáról 213—220; — Váradon 379—380.
 Szolyva 255.
 Szombathely 195.
 Szomor 325, 334, 340.
 Szószék Berethalmon 221.
 Szőlőinda 28.
 Szöny 269.
 Sztánfalva 161, 255.
 Sztéhlo Ottó 192.
 Sztropkói klastromtemplom 266.
 Szuszkó 255.

T

Tabajd 323.
 Tabernaculumok 220—230.
 Taboureur 306.
 Tabula Peutingeriana 270.
 Tafota 349.
 Takács Zoltán: Dürer (ism. dr. Bagyary Simon) 436—449.
 Talpas csésze 22.
 Tamás, Magyarországi 206.
 Taresius 179.
 Tarnóczy Szabó János 95, 265.
 Tartariai őstelep 185.
 Tasnádi neolithkori telep 182—185, 359—361.
 Tatabánya 335, 337.
 Tatay György 263.
 Táborállás Dunapentelén 249.
 Tákos 255.
 Tánczosnók szobrai 366.
 Tárczy Gábor 160.
 Tárkányi kartauzi barátok 348.
 Tegez 352.
 Teleki József gr. 76.
 Temetkezés Kálmán király óta 433.
 Temetők, régibb középkoriak 172—178.
 Temperantia 238.
 Templomdomb Dunavecse mellett 102.
 Templomok: ajnádi kápolna Erdélyben 452; — almakeréki 221; — alsóbajomi 226; — árokaljai 224; — Árpád sírja 106; — Árpád-koriak az Alföldön 104; — baromlaci 222; — bártfai szent Egyed 166, 218; — bereg-szászi 433; — berethalmi fő- 98; — besenyői 230; — besztercebányai ev. 15—24, 107—117, 237; — bogácsi 395; — brüsszeli St. Gudule- 14; — budapest-bel- városi 89; — budapest-egyetemi 203; — csütörtökhelyi kápolna 166; — darlóci 395; — dunavecsei Árpád-kori 88, 101; — eczei ev. 397; — eperjesi Szent Miklós 15; — feldebrői al- 107; — felsőbajomi ev. 222; — ferrarai San Giorgio 5; — Gizella-kápolna Veszprémben 102; — gölniczányai kat. 166; — gönczi 264; — győri szentbenedek-rendi 196; — homonai 432; — jászói prémontréi 96, 202; — jeruzsálemi 296; — Kalocsa, székesegyház 450; — kassai Domonkos- 95, 266; — kassai szent Erzsébet-egyház 165, 213, 264, 348; — kassai szent Kereszt-kápolna 264; — kassai szent László-kápolna 452; — kassai szent Lénárd- 263; — kassai szent Mihály kápolna 192, 264; — kassai székesegyház 77, 165—169, 192, 264, 266; — kassai-vöröshegyi 347; — keresdi 224; — Kiscsür 393; — kissinki 224; — körmöczi ev. 236—242; — körmöczi kat. 236; — körösi 224; — körösi (Kisküküllő m.) 399; — krakkói székesegyház 2; — krakkói Zsigmond-kápolna 7; —

- lekmezei 393; — lesosi 224; — lőcsei ev. 403; — lőcsei szent Jakab- 79; — lüttichi Bertalan- 295; — medgyesi ev. fő- 97; — Mária-Pöcsön 452; — Mikeszszáson 393; — milanói basilica Ambros 53; — Munkács- 433; — muzsnai 228; — muzsnai ev. 398; — nagyekemezői 229; — nagyenyedi ref. 224; — nagysinki 223, 393; — nagyszebeni ev. 397; — nagyszebeni fő- 100, 221; — nagyvárad püspöki palota kápolnája 203; — nagyvárad székesegyház 195; — nápolyi, Pietro Martire 79, — nápolyi sta Maria di Donna Regia 75; — nyúli 202; — pápai plébánia- 199; — petresi ev. 221; — prágai dóm 165; — riomfalvi 221; — Roma, Gesù- 193; — Roma, S. Andrea della Valle 194; — Roma, S. Ignazio 194; — rudalyi 224; — San Miguel de Lino 56; — San Vitale 52; — Santa Cristina de Lena 57; — Santa Maria de Naranco 57; — sályai 395; — segesvári 394; — segesvári hegyi- 228; — selmeczbányai ev. 237, 400–407; — sienai S. Domenico 77; — soproni Szentlélek- 202; — speyeri dóm 107; — sümegi 199; — Szapolyai kápolnája 166; — szászivánfalvai 224, 399; — szászkézdí 230; — szászrégeni 396; — szászsebesi 224, 225; — szászújfalusi 97, 224; — szentágotai 396; — szenterzséeti 393; — szentgotthárdi apátság 202; — szent István f. fehér- 106; — szépehelyi dóm 166; — székesfehérvári 77; — székesfehérvári ciszter-czita 19; — székesfehérvári papnevelő-intézeti 198; — szigetvári plébánia- 202; — szombathelyi székesegyház 195; — sztrókoi klastrom- 266; — tárkányi karthauzi 348; — terebesi pálos- 348; — toscanellai S. Pietro- 53; — újhelyi pálos- 348; — veszprémi Gizella-kápolna 102; — veszprémi régi székesegyház 102; — visegrádi kápolna 78; — vitkőci 58–62; — vörösberenyi 202; — waweli 2; — zalaegerszegi plébánia- 203; — zarái S. Donato- 53; — zempléni 348.
- Tendick Bálint ügyvéd 350.
 Tenkh Merten, ötvös 414.
 Terebes, pálos klastrom 348.
 Terrakotta 26, 142 kk.
 Terramara-typus Tószegen 86.
 Terra sigillata tányér 37.
 Ferray Istvan 450.
 Terrazzo 117.
 Teuchman Christian 349.
 Teufel György, kassai postamester 263.
 Deutsch G. D.: Die Bischöfe der ev. Landes-
 kirche A. B. in Siebenbürgen 98; — Prä-
 historische Funde aus dem Burzenlande
 141; — Gyula gyűjteménye 234.
 Texier 290.
 Téglás Gábor dr. 26, 190, 270, 271; — István:
 A detrehemi és klapai vicusokról 276–278;
 — István: Kercsedi vaskard 62; — István:
 A mezőtótháti vicusról és a potaissai Apollo
 domborműről 353–356; — István: Romok
 és leletek a tordai Tündérhegyen 123–130.
 Téglák, rómaiak 122
 T. G. mesterjegy 415.
 Thalassius 251.
 Thalher építész, 402.
 Thallóczy Lajos 380.
 Thaly Kálmán 191.
 Than Mór festménye 402.
 Thasos 372.
 Thelesius Borbála sírköve 97–101.
 Theodorik mauzoleuma 50
 Thomson kronologiaja 154.
- Thrák lovas emlék 32, 120.
 Thuróczi-kronika 212.
 Thurzó 7, 192.
 Thymiatieron 27.
 Tiepolo 194.
 Tischler Otto 291.
 Tissova 255.
 Tisza-Bodrogköze 362.
 Tisza-Zakerecsen 255.
 Tiszazugi Régészeti Társulat 119.
 Tiszuczy Károly 252.
 T. K. mesterjegy 233, 234, 413.
 T. M. mesterjegy 414.
 Toda 23.
 Toga római síremlékeken 327.
 Tokos véső 69, 136, 256, 428.
 Toldy Ferencz 204.
 Tomkowicz, Dr. St., Wawel 5.
 Toperczer Tóbiás, ötvös 351.
 Tordai tornyocska 26; — Tündérhegy 123–
 130.
 Tordosi ásatások 435–436; — őstelep 185; —
 pusztá 334.
 Torma Zsófia őskori gyűjteménye 378.
 Torma-féle gyűjtemény 435.
 Tornyoosi Tamás 95, 347; — Tamás építőmes-
 ter 452.
 Toronyminta Dunapenteléről 24–27.
 Torre del Padiglione 369.
 Toscanella, San Pietro-templom 53.
 Tóbola Mátyás, építőmester 452.
 Tószeg 80, 150.
 Tóth Kurucz János 190.
 Tökés 255.
 Tömjéntartó 234.
 Tör bronzból 261.
 Török Aurél dr. 361; — mecset Szigetváron
 202; — Sándor, kassai polgármester 213.
 Történelmi Arczképcsarnok 10.
 Törvény a bajor műemlékek védelmére 43–46.
 Törvényczikk az Árpád sirja fölé emelendő
 templomról (1907: XXVIII. t.-cz.) 106.
 Tötös M. János 70.
 Tóvisfalva 255.
 Trajanus 38, 128.
 Trani Jakab 77.
 Trivulzio-könyvtár, Milano 205.
 Troger Pál 196.
 Troja 140 kk.
 Tronovszky János 351.
 Truhelka 187.
 T. S. mesterjegy 413, 414.
 Tuihartus 180.
 Tunica 315.
 Tunisz 370.
 Turcsányi Mátyás, ötvös 451.
 Tutor 180.
 Tükörkeret 37.
 Tündérhegy Tordán 123–130.
 Tüzikutya 358.

U.

- Ugornya 255
 Ujbánya (Bars m.) 347.
 Újhelyi pálos klastrom 348.
 Ujpalánka 270.
 Ulászló, II. 1.
 Ulpia 249; — Januaria 331.
 Ulrik rézöntő 95.
 Unetitz 87.
 Ungaretto, Paride 77.
 Ungmezei leletek a bronzkorból 255–262.
 Unversagt Gregorius, ötvös 415.
 Urbino 5, 76.
 Urnatemetők Magyarországon 86–87.

Utino, Joannes de 209.
 Uzsavölgyi bronzkincs 426—431.
 Újabb három érdekes lelet a szentesi múzeumban 89—93; — kőkori leletek Beregmegyében 154—164; — tanulmányok a vésettaljú zománcz történetéből 289—309.
 Újbányi Ferencz 37.
 Újgombos 169.
 Újlaki Miklós síremléke 79.
 Újpalánka 169.
 Űllő, bronzból 426, 430—431.
 Űst, skytha 32.
 Űsttartó láncz 134, 135.
 Űveggyöngy 65, 66, 173.

V

Vaáli római feliratos koporsó 68.
 Vadilacus 334.
 Vagaimoni 335.
 Vagner Andreas, ötvös 415.
 Valerius Crescens 324.
 Valeus 29.
 Vargaczeh Kassán 347.
 Varnerius, Frater 297.
 Varró István, himzömester 452.
 Vas fibula 132; — kapocs 37; — kard 62; — pengyel 344; — kés 37, 91; — sarló 138; — sisakok 32; — szeg 278; — szerszámok 133; — vakarókés 160; — véső 133; — zabla 175.
 Vassits M.: Die neolitische Station Jablanica 141.
 Vaxman Andreas, ötvös 416.
 Vác 2.
 Váci Pál regulái 204.
 Váradi szent szobrok 379—380.
 Várhegy (Torda m.) 123, 191.
 Városlód 205.
 Várpálánka 255.
 Vásárhelyi Géza 88, 190.
 Veinhold Johan Georg, ötvös 416.
 Veinisch Steffen, ötvös 415.
 Veit Stoss 2.
 Velemszentvid 96, 132 k., 283.
 Velics László 285.
 Velox 331, 344.
 Venisa Domionis 335, 341.
 Venus cserépszobra 128; — planeta 110, 112.
 Verdun, Nicolas de 293.
 Vereb 69.
 Verecunda, Aurelia 30.
 Verecundus 30.
 Veress Endre 76.
 Vergonia 334.
 Vermiculé, émail à fond 299.
 Verneilh 290.
 Verrocchio 73, 78.
 Verus, Aur. 322.
 Vervici filius, Atta 34.
 Veszprémi székesegyház 102.
 Veszthely Kassán 348.
 Vezérszállás 255.
 Vértzet szent István kassai szobrán 217.
 Vésettaljú zománcz 289—309.
 Véső 69, 133, 134, 138, 183; — kőből 362; — szárnyas 357.
 V. G. mesterjegy 414.
 Via Praenestina 366.
 Vibenus 328.
 VICT, bélyeg mécsen 37.
 Victor, Aelius 321.
 Vicus 276—278, 353.
 Vièle 307.

Vignola 193.
 Villeneuve múzeuma 75.
 Vindobius 251.
 Vindoroicus 251.
 Viollet-le-Duc 291.
 Vischer, Peter 8.
 Visegrád 2.
 Vitalis, Aelius 321, 343.
 Vitkóczi templom 58—61.
 Vitéz-ház Kassán 96.
 Vizakna 191.
 Vogüe, de, Syrie centrale 51.
 Voladri 334.
 Voll Karl: Katalog der Gemäldegalerie des Bayer. Nationalmuseums 390.
 Volterra, Guarnacci Museum 211.
 Vörösbényi templom 202.
 Vörösmarty-féle épületek Dunavecsén 102.

W

W. mesterjegy 413.
 Waczulik László: A vaáli római feliratos koporsóról 68—69.
 Wauters Hieronimus Wierix 10.
 Waweli székesegyház 2.
 Weigl Bertalan 20, 403 kk.; — család 404; — féle kupa 237.
 Weiskei 100.
 Weltzer Mattes, ötvös 414.
 Welzer Orban, ötvös 413.
 Wendel kőfaragó 264.
 Wibert ötvös 297.
 Wierix, Wauters Hieronimus 10.
 Wiezechovska Gora 142 kk..
 Wigt Paul, ötvös 415.
 Winckler András kassai lelkész 263.
 Winkler Elemér: Némely mesterjegyekről a nagyszzebeni ölomtáblán 419—421.
 Wirkner A. Kassán 265.
 Wissowa: Religion und Kultur d. Römer 33.
 Wit Stwosz 2.
 Wittich Béla: Füzérvidéki őskori telepekről 361—362.
 Wittstock: Beiträge zur siebenbürgisch-sächsischen Trachtenkunde 100.
 Witz Conrad 392.
 Wolfenbütteli könyvtár 209.
 Wolff Benig, ötvös 415.
 Wolfmiller Márton kannagyártó 350.
 Wosinszky: Tolna vármegye története 140.

Z

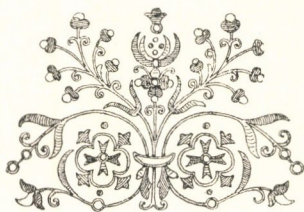
Zabla 89—90, 137, 175, 352.
 Zach József 203.
 Zalaegerszeg, plébánia-templom 203.
 Zarái San Donato-templom 53.
 Zágrábi múzeum 33.
 Zápolya János czimere 229.
 Zápolyai István síremléke 79.
 Zborai János 452.
 Zelle dr. 12.
 Zemplén község temploma 348.
 Zenészek zománczos tálon 306.
 Zeno 178—181.
 Zentralblatt für kunstwissenschaftliche Literatur 57.
 Zernest 232.
 Zoietta György 347.
 Zolnay Jenő dr. 190.

Zománcz 78, 289—309; — arany 289; — be-
 ágyazott 108; — hideg 114; — középkori
 eredete 290 kk.; — vörös alapra festve 407.
 Zománczfestésű kupák 403.
 Zosímia 249.
 Zólyom címere 17, 18.
 Zölce 183.
 Zsámbék 334.

Zsigmond magyar király 165; — -kapolna
 Krakkóban 7; — lengyel királyfi 1, 2, 3.
 Zsilinszky Mihály 190.
 Zsinédisz 359 k.
 Zsolnay Jenő 102.
 Zsuppa 270..
 Zwitinger 407.
 Zypser Greger 263.

S. G.

XXX. KÖTET. I. SZ.

ÚJ FOLYAM.

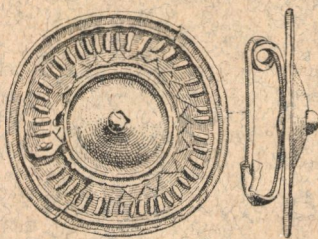
1910 FEBRUÁR 15.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
és
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

HAMPEL JÓZSEF.

BRONZFIBULA BALFRÓL

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1910.

TARTALOM

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

- I. Dr. DIVÉKY ADORJÁN. Magyarország szerepe a lengyel renaissanceban. (Egy ábrával) ... 1—9. l.
- II. Dr. KENCZLER HUGÓ. II. Lajos király arcsképe a brüsszeli képtárban. (Egy ábrával) ... 9—14. l.
- III. DIVALD KORNÉL. Régi ötvösművek a besztérczebányai ág. hitv. templomban. (Nyolcz ábrával) ... 15—24. l.
- IV. Dr. LÁNG MARGIT. Római kerek Ábra : La-Tène izlésű karperecz bronzból ... 49. l.
- torony mintája Dunapenteléről. (Három ábrával) ... 24—27. l.
- V. Dr. HEKLER ANTAL. A N. Múzeum dunapentelei ásatásai 1908-ban és 1909-ben. (Nyolcz ábrával) ... 28—38. l.
- VI. BELLA LAJOS. A balfi lelet. (Sopron m.) (Tíz ábrával) ... 39—43. l.
- VII. SUPKA GÉZA. Külföldi mozgalom a műemlékek védelmére ... 43—49. l.

ARCHÆOLOGIAI KUTATÁSOK A KÜLFÖLDÖN.

- Középkor. Dr. ÉBER LÁSZLÓ ... 50—57. l.

LEVELEZÉS.

- I. NÉMETHY LAJOS. A vitkóczi templomról. (Hét ábrával) ... 58—62. l.
- II. TÉGLÁS ISTVÁN. Kercsedí vaskard. (Torda megye) ... 62. l.
- III. IFJ. KRECSMARIK ENDRE. Régiség-Ábra : XVI—XVII. századi ezüstövök a N. Múzeumban ... 71. l.
- leletekről Szarvas határában. (Három ábrával) ... 62—68. l.
- IV. WACZULIK LÁSZLÓ. A vaáli római feliratos koporsóról ... 68—69. l.
- V. FETZER JÁNOS FERENCZ. Szilágysági leletekről ... 69—71. l.

IRODALOM.

- I. Berzeviczy Albert : Beatrix királyné, ism. Dr. Bagyary Simon ... 72—80. l.
- II. Supka Géza : Lehel kürtje, a. b. ... 80—81. l.
- III. Lyka Károly : A művészet könyve, ism. Hekler Antal ... 81—83. l.
- IV. Kabdebo Gyula : A szobrászat története, ism. Dr. Kenczler Hugó ... 83—85. l.
- V. Dr. Pič : Aphorismen und Kunstgewerbe in der prähist. Archæologie, ism. Dr. Marton Lajos ... 86—87. l.

MUZEUMOK. TÁRSULATOK.

- I. Az orsz. rég. társ. 1909. októberi ülése. Dr. Szendrei János ... 88. l.
- II. Az orsz. rég. társulat novemberi ülése. Dr. Szendrei János ... 88—89. l.
- III. Újabb három érdekes lelet a szentesi múzeumban. Csallány Gábor. (Öt ábrával) ... 89—93. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

- I. Bessenyei Széll Farkas † ... 94. l.
- II. Régibb feliratok Eperjesen. Dr. Jancsik József ... 94—95. l.
- Ábra : Óskori füles csésze Velem-Szent-Vidről (Vas m.) ... 96. l.
- III. Műtörténeti adatok Kassa multjához. Kemény Lajos ... 95—96. l.

Az Arch. Értestítő közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

MAGYARORSZÁG SZEREPE A LENGYEL RENAISSANCEBAN.

Mindenki előtt ismeretes, hogy hazánk és Lengyelország között mily sűrű és állandó volt az összeköttetés politikai, gazdasági és kulturális tekintetben. Oly nagy volt a kapcsolat e két ország között, mihez hasonló alig van a történelemben; azért nem csoda, hogy a lengyel levéltárak oly gazdag anyagot szolgáltatnak a magyar történelemnek.

A kölcsönös egymásra hatás lépten nyomon észlelhető a két nép történetében; hol a lengyel vesz át tőlünk, hol mi tőlük s e kölcsönvételek igen jellemző bizonyítékai annak, hogy a történelem folyamán melyik nép miben volt nagyobb, előrehaladottabb.

Ez alkalommal arról lesz szó, milyen szerepet játszik hazánk a renaissance művészetnek Lengyelországba való átültetésében.

Hazánk az a föld, hol leghamarább vert gyökeret az Olaszországból hozott renaissance, megelőzve Németországot is. A magyarságban nincs meg az a teremtő, képzelő erő, a mi a román és germán népeket jellemzi, de intelligenciáját bizonyítja az a gyors készség, melylyel az új szellemi áramlatokat magába fogadja s annak előnyeit kihasználja. Így történt a renaissanceszal is, mely a XV. évszázban már virágzott nálunk, midőn Lengyel- és Németországban még mit sem tudnak róla.

Budán, Visegrádon, Esztergomban s hazánk számos más helyén már szép renaissance épületekkel találkozunk, mikor tőlünk északra a lengyelek és németek még mindig csúcsívben dolgoznak.

A művészeteket annyira kedvelő és ápoló Mátyás király dicső uralkodása után nem szakadt meg rögtön a művészeti élet, hanem tovább virágzott s az idehívott olasz kőfaragók és építők tovább is itt dolgoztak főpapjaink és főuraink udvaraiban. Hisz legszebb renaissance emlékeink (p. o. a Bakócz-kápolna és a budapesti pasztophoriumok) a XVI. évszáz elejéről valók.

1498 december 12-én vendég érkezett a budai királyi udvarba Zsigmond lengyel királyfi II. Ulászló király öcscse, ki bátyja szíves meghívása folytán kereste föl a magyar királyi udvart s telepedett ott le hosszabb időre, mert a családi körülmények, — melyeket itt részletezni nem akarok — olyanok voltak, hogy nem maradhatott Krakkóban.*

* A Pawiński: Młode lata Zygmunta Starego. Warszawa 1893. 220. l.

Zsigmond herczeg igen jól érezte magát Budán. Itteni tartózkodásáról, élete körülményeiről igen érdekes és részletes tudósításaink vannak. Udvar-tartásának számadásai hű képet nyújtanak napi életéről, Itinerariuma pedig pontosan mutatja merre utazott, hol mikor fordult meg.

Zsigmond eszes, ügyes, a szép és hasznos iránt fogékony ember volt, ki Budán s utazásai közben szerzett tapasztalatait s a látottakat később eredményesen gyümölcsöztette Lengyelországban.

Ha Itinerariumát olvassuk, azt látjuk, hogy nem ült ő mindig Budán, hanem sokat utazott hazánkban. Különösen a főpapi székhelyeket, a főuri és királyi várakat kereste fel. Megfordul Váczt, hol a püspök vendége, innen Visegrádra megy. Gyakori vendége Bakócz Tamás esztergomi érseknek,¹ a ki viszonozza a látogatást Budán. Járt Székesfehérvárott, Pécsen, Szegeden.²

Zsigmondnak bőven nyílt alkalmá Budán és utazásai közben megismerkedni hazánk műemlékeivel. Budán, Visegrádon és Esztergomban számos renaissance emléket látott s a művészeteket kedvelő herczeg izlését megnyerte az új stílus, melyet bizonyára fokozott benne a művészetpártoló primás, kihez szoros barátság fűzte őt s kivel levelezésben állott.³

1501 június 17-én meghalt János Albert lengyel király Zsigmond herczeg bátyja. A haláleset hírére három évi magyarországi tartózkodás után visszatér Krakkóba. 1501 november végén indul el Budáról s november 30-án Bakócznál hál Esztergomban, hol már többször megfordult s újra megtekinti a székesegyházat. Útját Nyitrának és Trencsénnek véve, december 18-án Krakkóba érkezik,⁴ de későn, mert már négy nappal azelőtt megkoronázták bátyját, Sándort.

Zsigmond most Krakkóban marad s élénk részt vesz a művészeti mozgalmakban.

János Albert halála után Erzsébet, a szerető anya emléket állíttat fiának a Wawelen lévő székesegyházban. E célból átalakítják a székesegyház déli hajójából nyíló Szent János Evangelistáról nevezett kápolnát s ebbe helyezik János Albert síremlékét 1501 és 1503 között (ábra). *Ez az első renaissance Lengyelországban, mely legszorosabb összefüggésben van Zsigmond magyarországi tartózkodásával.* E síremlék a magyarországi kultúra hatása alatt készült. Zsigmondnak döntő szerepe van benne, hogy ez emlék renaissance stílusban épült.

Nem tudjuk ugyan, hogy Zsigmondnak Krakkóba való érkezésekor megkezdték-e már a munkálatokat vagy nem. Annyi bizonyos, hogy a sarkofág felső lapja a király alakjával erősebb vonású munka s német kézre vall. Talán Wit Stwosznak⁵ valami tanítványa faragta, mert van némi hasonlatossága Jagelló Kázmér síremlékéhez, mely az ő műve.⁶

¹ Pawiński. Id. mű, 221., 223., 227. l.

² Ugyanott.

³ Pawiński. Id. m. 243. l.

⁴ Ugyanott 222. l.

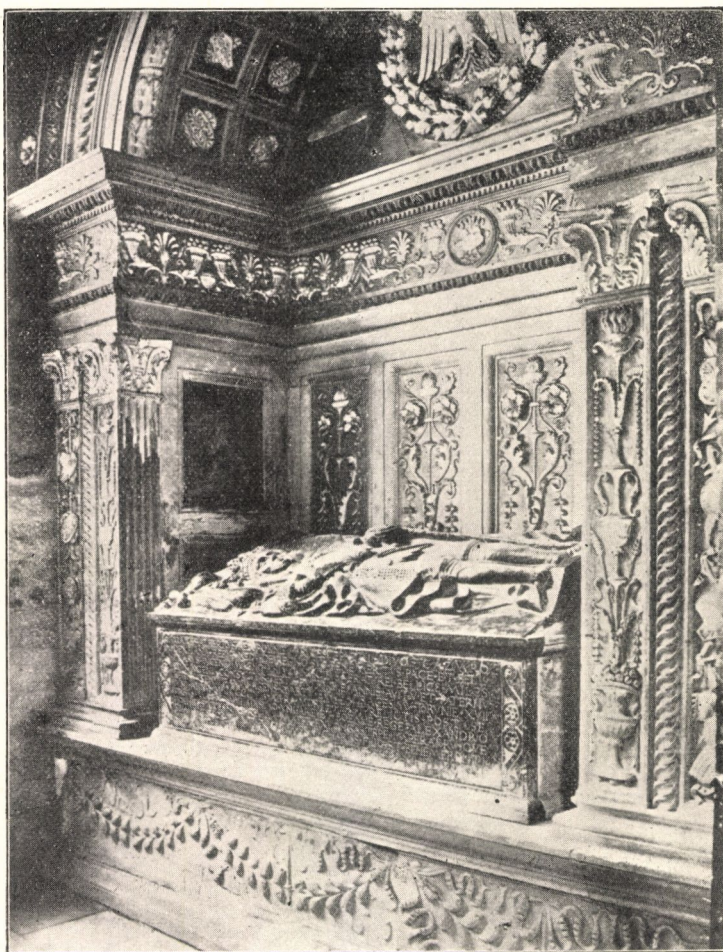
⁵ Azért írom így, mert a síremléken ő maga így véste be nevét.

⁶ Felix Kopera: Grobowiec króla Jana Olbrachta i pierwsze ślady stylu Odrodzenia na Zamku Krakowskim. Przegląd Polski 1895. 9. l.

Lehet, hogy már dolgoztak a síremléken, mikor Zsigmond Krakóba érkezett s akkor valószínű, hogy csúcsíves stylben tervezték, mert a renaissance teljesen ismeretlen volt előttük.

Valószínűbb azonban, hogy még nem dolgoztak akkor, mert nem lehető, hogy rögtön a király halála után kezdtek volna a munkához s különben is az

JÁNOS ALBERT LENGYEL KIRÁLY SÍREMLÉKE A KRAKKÓI WAWELÉN LÉVŐ SZÉKES-
EGYHÁZBAN 1501—1503-BÓL.

Krieger fényképész fölvétele szerint.

akkori életviszonyok közt mesterek és munkások keresése, a mű tervezése nem ment oly gyorsan.

Akármit is van azonban, tény az, hogy Zsigmond mindjárt megérkezése után élénk részt vesz a síremlék készítése dolgában s döntő befolyást gyakorol annak irányításában, a mit a síremlék felirata is bizonyít, midőn alapítókul Erzsébetet és fiát Zsigmondot említi: «*Elisabeth mater cum altero Filio, Sigismundo duce.*» Az anya pénzzel, anyagiakkal járult a mű készítéséhez, a

fiú pedig szellemileg irányítja a munkálatokat s így kerül neve a sírfeliratra, mert, hogy anyagiakkal nem járult hozzá a mű létrehozásához, az több, mint bizonyos.¹ Elég egy pillantást vetnünk számadásaiba s látjuk, mily nehéz anyagi viszonyok közt élt Krakkóban, folyton kölcsönből élt.²

Ha Zsigmond nem érkezik ez időben Krakkóba, bizonyára e síremlék is csúcsíves stylben készült volna, mint atyjáé. Ő azonban hazánkban megismerkedvén a renaissanceszal, azt rögtön Krakkóba való érkezése után *átülteti Lengyelországba*.

Alig két hónappal megérkezése után 100 frt évi fizetéssel szerződött Francisus murator vagy másképp Francisus Italust,³ a ki valószínűleg a síremlék készítője.

Honnan került ez ember ide?

Nem valószínű, hogy közvetlenül Olaszországból jött volna Krakkóba, mert az idő a király halála és Francisus murator megérkezése közt oly rövid, hogy az akkori körülmények közt ez nem történhetett meg, de még Erzsébet királyné nem is állott összeköttetésben olasz mesterekkel.

Sokkal valószínűbb az, hogy Zsigmond Magyarországból hozatta, hol ő ismerős volt s hol ez időben sok olasz dolgozott; erre engednek következtetni a királyi számadások későbbi adatai is.

Van ily eljárásra hasonló példánk. Midőn Laski János gnézeni érsek a lateráni zsinatról visszajövet 1515 őszén keresztül utazott Magyarországon, több napig tartózkodott Bakócz Tamás érseknél Esztergomban, hol hét síremléket rendelt meg vörös márványból, melyeket a hazánkban dolgozó Firenzei János olasz mester készített.⁴

Ime ez is erősítő bizonyíték a mellett, hogy a hazánkban dolgozó olaszokat a lengyelek is igénybe veszik.

János Albert síremléke idoma diadalív, melynek üregében foglal helyet a vörös márványból faragott sarkofág. A síremlék a kora renaissance jellemző sajátságait viseli magán. A disztítés, a szimmetrikus egyszerű elhelyezés a XV. évszáz renaissance-ára vallanak.⁵

A XV. évszáz első felében a firenzei renaissance az uralkodó, második felében főképp az észak-olaszországi. Jellemzi ezt a hajlandóság a pilaszterekhez és a disztítéshez annyira, hogy az építőszerkezet csak alapnak látszik a disztítés részére. Ez jellemzi János Albert síremlékét is. Akkor volt szokás a diadalív üregébe helyezni a sírlátát.⁶

¹ Kopera: Id. m.

² Pawiński: Id. m. 238., 239. l.¹

³ 1502 febr. 21. Francisco muratori, qui ante unam septimanam conventus est ad unum annum pro centis florenis na zadane jam sui servicii dedi 10 flor. Zsigmond számadásai Pawińskinál 238. l.

⁴ Arch. Ért. 1893. 250—257. l. és Mycielski gróf cikke a Sprawozdania komisji do badania historyi Sztuki w Polsce-ben V. kötet XC. l. E síremlékeken igen erősen észrevehető a magyar hatás, a mennyiben az olasz művész ezeken is alkalmazta a Magyarországon divatos heraldikus ábrázolást s egész beosztásuk nagyon hasonlít számos XIV. és XVI. évszázadból való magyar síremlékhez. Jellemző ezekre az, hogy a síremlék alsó $\frac{1}{3}$ -a fölírás, a többi $\frac{2}{3}$ részében pedig a címer van elhelyezve.

⁵ Kopera Id. m. 10. l.

⁶ Kopera Id. m. 10. l.

E síremlék legjobban hasonlít a ferrarai San Giorgio templomban levő Roverelli síremlékhez, melyet Ambrogio da Milano készített 1475-ben Roverelli Lőrincz püspök részére, ki Magyar- és Lengyelország pápai követe volt Mátyás és Jagelló Kázmér korában. A krakkói síremlék nemcsak ehhez, hanem a művész többi alkotásához is hasonlít.¹

Mind a két síremlék a lombard quattrocento jellemző sajátosságait viseli magán s Észak-Olaszország egy művészeti helyéről került ki.

Magyarország összeköttetése Ferrarával a renaissanceban igen élénk volt. Vajjon nem dolgozott-e Magyarországon Ambrogio da Milano valamelyik tanítványa s nem jött-e onnan Lengyelországba, kérdi Kopera.²

Talán köztük volt Franciscus Italus is.

Sajnos, hogy erre adatok és emlékek hiányában nem tudunk válaszolni.

Érdekes azonban összehasonlítaniunk János Albert síremlékét a budapesti belvárosi plébániatemplomban levő két pastophoriummal, mert némi rokon vonást fedezhetünk fel ez emlékek között. Különösen pillérfői nagyon hasonlítanak az 1507-ből származó pastophorium kapitelleihez.

A síremlék pillérei közt felfutó egymásbafont szalagdísz, mely a diadalíven folytatódik, majdnem olyan, mint a Nagyrévi-féle pastophorium pilléreinek belső oldalán és a párkány alatt húzódó szalagdísz. A síremlék párkányán végigfutó palmetteket megtaláljuk az 1507-ből való pastophoriumon, habár eltéréssel, mert emezen koszorúk övezik a palmetteket, a síremléken pedig a bőség szarva veszi körül azokat, ez a motivum azonban szintén megtalálható a pastophoriumon lent Pest városa czimere körül.

Némi rokonvonást mutat a síremlék diadalívének külső keretén lévő két oldalsó félpalmett és rozetta, meg a tetejét díszítő egész palmett a pastophoriumok tympanonjainak hasonló berendezésével.³

Nincs kizárva, hogy e síremlék és a pastophoriumok egy iskolából kerültek ki s hogy ezek mintáját is valahol Észak-Olaszországban kell keresni.

Franciscus Italus, ki minden valószínűség szerint a síremlék készítője, részt vesz a királyi vár építésében is. Ugyanis a királyi vár 1499-ben leégett és Sándor uralkodása alatt kezdik az ujjaépítést, de nagyobb mértékben csak Zsigmond alatt folytatták. Legelőször a vár *nyugati szárnyát* építették ki, hogy legyen a királyi családnak lakóhelye, mert a tűz után oly szűkén voltak a lakásnak, hogy Zsigmond Budáról való visszaérkezése után nem is lakott fönt a várban, hanem a városban béreltek neki lakást.

Ennek a nyugati szárnynak második emeletén látható egy renaissance erkély, melynek pilaszterei nagy hasonlatosságot tüntetnek fel János Albert síremlékével. Egy kéz munkája! S ugyancsak ennek vésője alól került ki az az ablakkeret, mely egyes részleteiben hasonlít az urbinói palota ú. n. «parta che dà accesso al salone maggiore» ajtódiszítéséhez.⁴

¹ Ugyanott 11. l.

² Ugyanott 23. l.

³ Ábránkon nem látható a diadalív, mert a kápolna oly szűk, hogy nem lehet az egész síremléket lefényképezni.

⁴ Dr. St. Tomkowicz: Wawel. tom I. Teka Grona Konzerwatorów Galicyi Zachodniej tom IV. 224. l.

Mind e három alkotás, valamint a királyi vár kapujának rozettás díszítésű ívezete Franciscus Italus műve s a lombard iskola hatása alatt készült.

A királyi vár e szárnya, csak úgy, mint János Albert síremléke, közelebről érdekel bennünket magyarokat, mert ennek építése közben is kimutatható a szoros kapcsolat Buda és Krakkó között.

Zsigmond néhány hónappal megérkezése után elhagyja Krakkót és hosszú utazás után 1502 szeptember havában a neki oly kedves Budára érkezik, hol több hetet tölt.

Itt érdekes följegyzést találunk számadásai közt. Pár nappal elutazása előtt fél forintot fizet az olasznak, ki épületek rajzait adja át neki.¹

Mit ábrázolhattak e rajzok? Vajjon a budai királyi palota részleteit, vagy teljesen idegen, talán olaszországi épületeket? Nyilván a krakkói királyi vár építésénél akarta azokat felhasználni.

Sándor uralkodása alatt a vár építése lassan haladt, azonban midőn 1506-ban Zsigmond került a trónra, lázas munka váltotta fel az eddigi lanyha építkezést.

A királyi számadási könyvek ez időtől fogva bő adatokat szolgáltatnak a vár építésére vonatkozólag.

Újra találkozunk Franciscus Italus murator névével, a ki még mindig itt dolgozik s kinek neve sűrűn fordul elő a kiadások közt.

Ezek mutatják, hogy mily nagy szerepe volt Budának ez építkezések dolgában. Az összeköttetés Krakkó és Buda között igen sűrű, különösen 1507-ben, mikor az építkezés nagyobb arányokban indul meg.

1507 május 26-án 1 márkát és 42 garast kap Franciscus Italus segédje a munkálatok céljából tett budai utjáért.²

Junius 17-én 6 forintot küldenek a király megbízásából Franciscus Italusnak küldöncze «Johannes a Cassovia» által,³ kivel még többször találkozunk.

Junius 20-án 20 arany forintot kap a mester a munkásoknak Budára való küldéséért s még ugyanaz nap újra 20 arany forintot fizet a király a «familiának» Budára való utazási költsége fejében.⁴

A következő nap újra 20 arany forintot fizet hasonló célból.⁵

¹ Pawiński Id. m. 251. l. — 1502. Budzyń Nov. 19. Italo qui picturas edificiorum duo principi dedit 1/2 fl.

² Teka Grona Konzerwatorów Galicyi Zachodniej, tom IV., Wawel tom II. Materyaly Wydat A. Chmiel, 10. l. (E mű még nem jelent meg, de Chmiel Ádám úr szíves volt rendelkezésemre bocsátani a sajtó alatt lévő művet, a miért köszönetemet fejezem ki neki e helyen.) Rachunki wielkorządowe. . . . 1507. Franciscus Italus murator. Item eodem die (u. s. 26 Maii) de mandato regio post Suæ Mtis recessum de Cracovia dedi eidem iterum famulo suo pro expensis ad Budam pro laboribus eunti . . . mrc 1 (42).

³ Ugyanott.

⁴ U. o. Franciscus Italus murator. Item dominico die post fest. s. Viti (20 Junii) dedi eidem . . . pro mittendis laboratoribus versus Budam florenos in auro 20. — Item eodem die dedi eidem pro expensis familiæ et equorum versus Budam euntium florenos in auro 20. — Familiának nevezik a számadások a mester vezetése alatt álló szobrászokat, munkásokat, kőműveseket együttvéve.

⁵ U. o. Item fer. II. post fest. s. Viti (21 Junii) dedi eidem super familiam in Budam pro eisdem laboratoribus euntium florenos hungaricales 20.

Körülbelül egy hónap múlva két olasz «marmorarius» érkezik Budáról Krakkóba, kik négy napi költségük fejében 15 garast kapnak.¹

Nemcsak hazánkban dolgozó olaszok szerepelnek a lengyel fővárosban, hanem magyarok is, a mysleniczei bánya «procurator»-a, ki felügyel a munkálatokra s a kifejtett követ Krakkóba szállíttatja magyar ember² és Franciscus Italus környezetében találjuk a már említett Kassai Jánost, a ki a királyi várban dolgozik.

Úgy látszik, hogy több magyar kőfaragó vett részt a lengyel királyi vár építésében, mert Kościelecki András kincstartó 1510—1511-ben feljegyzi, hogy Franciscus Italus 80 magyar forintot kap azért, hogy Magyarországon ily munkában jártas segédekert keresett. Talált is; kettőjüket 65 forintjával, a harmadikat 50 forint évi fizetéssel szerződtette.³

Ezután hosszabb ideig nem találkozunk magyar vonatkozásokkal, vagy a följegyzések hiányos volta miatt, vagy talán azért, mert Francesco delle Lore a vár túlnyomó részének építője egyenesen Olaszországból hozott munkásokat.

Midőn I. Zsigmond első nejének Szapolyai Borbálának korai halála után Sforza Bonát veszi nőül, ez művészetkedvelő családból származván, még jobban előmozdította az olasz művészeknek lengyel földre való jutását s az olasz kultúra terjedését. Körülbelül oly szerepet játszik, mint nálunk Beatrix.

Ekkor kerül ide Bartolomeo Berecci, a ki a Zsigmond-kápolnát építi a legpompásabb renaissance alkotások egyikét, a mik Itálián kívül találhatók, a renaissance építészet gyöngyét.

Berecci 1519-ben kezdi meg a kápolna építését s dolgozik a királyi váron is. «Familiája» hét tagból állott, hat olaszból és egy magyarból; a már említett Kassai János volt a magyar, kinek nevével gyakran találkozunk az 1522-ik évi számadások közt.⁴ Fejenként 6 forint fizetést kaptak.

E kápolna építésében is szerepel hazánk és pedig érdekes módon.

Boner a király meghitt embere és az építkezések pénzügyi vezetője 1524 december 10-én följegyezte, hogy a Thurzók ügynökei révén lerajzoltatta az esztergomi székesegyház nagy oltára előtt levő korlátot, a miért 10 forintot fizetett.⁵

¹ U. o. II. 1. Item die eadem (19 Julii) duobus Italis marmorariis ex Buda Cracoviam nuper advenientibus dedi pro quattuor dierum expensis quindecim gr. . . . mrc. (15).

² U. o. 15. 1. 1508. Item fer. II. post f. Nativitatis Virg. Mariæ (11 Septembris) Ungaro procuratori in Mislemicze vectores conducendi ad vehendum saxa excisa in montibus tam anno præserito, quam præteriti dedi ratione panni . . . mrc. 3 (6).

³ Z księgi rachunków Andrzeja Kościeleckiego z lat 1510—1511. Pamiętnik Warszawski, tom XIV. (1819) 457. 1. Franciszkowi Włochowi kamieniarzowi a sześcia pomocnikami placono miesięcznie grzywien 27. Temuż iadacemu na Węgry po czeladników umiejętnich w jego szlucze, złotych węgierskich 80. Sprowadził dwóch zgodnych rocznie po 65 florenów a trzeci za 50 florenów.

⁴ Teka Konzerwatorów Galicyi Zachodniej tom V. 24. 1.

⁵ Sprawozdania komisji do badania historyi sztuki w Polsce. Tom I. (1879.) Czynności artystyczne na dworze Zygmunta I. Wedle zapisów Seweryna Bonera. Paweł Popiel. 25. 1. — Regestrum Rationis generosi Domini Severini Bonar Zuparii Cracoviensis incipiendi a die prima Novembris 1524. In edificia capellæ Regie Maiestatis Anno domini 1524. Item die 10 Decembris . . . Item per uiam factoru duorum Thurzonu. misi bis Strigonium pro depingendis seu delineandis Cancellis qui sunt ante altare magnum in ecclesia strigoniens. quibus solui prima vice ff 7 et secundario ff 3. ff 10 gr.

Ez adat igen becses reánk nézve, mert azt bizonyítja, mily kiváló műalkotásaink voltak ez időben, hogy külföldről vesznek mintát róluk, de azok sajnos elpusztultak.

E bronz korlátnak semmi nyoma sincs nálunk, de Krakkóban sem lehet biztos nyomokra akadni, mert a Zsigmond kápolna előtt van ugyan egy szép bronz rácsozat, de hogy annak van-e valami köze az esztergomi «cancelli»-hez, nem lehet bizonyítani.

A Zsigmond-kápolna rácsozatát Servatius pixidarius öntötte 1527-ben,¹ tehát három évvel az esztergomi minta hozatala után. Ki volt Servatius, vajon ő tervezte-e a rácsozatot, vagy másolta, avagy motivumokat vette át az esztergomi cancelliról, vagy csak öntötte, nem tudjuk.

Másolata nem lehet az esztergominak, mert ennek ellene mond az a körülmény, hogy az esztergomi korlát hosszú lehetett, mert a nagy oltár előtt állott, míg a krakkói rács keskeny és magas, majdnem négyzet alakú. E különbség a szövegben is kifejezésre jut, mert az esztergomit «cancelli»-nek, korlát-nak nevezi, míg a Servatius mestertől öntött rácsozatot a részére adott utasítás is «crata»-nak, rácsnak nevezi (eandem cratam facere debet).

Az azonban nincsen kizárva, hogy egyes motivumokat az esztergomi korlátról vett át, mert a krakkói rács német munka s mivel Vischer Péter a híres érczöntő dolgozott az esztergomi egyház részére, nem lehetetlen, hogy talán ő készítette e korlátot, melynek motivumai alapján készült talán a Zsigmond-kápolna rácsozata.

Persze ez csak föltevés és további kutatásoknak volna feladata tisztázni e kérdést.

A Zsigmond-kápolnának más magyar vonatkozása, hogy összes márvány anyaga hazánkból való. Általában úgy a székesegyház, mint Krakkó többi templomainak vörösmárványa magyarországi eredetű. Boner számadásai érdekes adatokat szolgáltatnak erre vonatkozólag.

1525 november 24-én 24 forintot adott át Bertalan mesternek a királyi kápolna építéséhez szükséges márványnak Beszterczebányáról való elhozataláért.²

Majd meg három olasz kőfaragót küldenek Esztergomba márvány fejtése céljából. A költségek fedezésére 140 forintot adott Boner Hegel Györgynek, a Fuggerek ügynökének, a ki a pénzügyi műveleteket lebonyolította. A márvány fejtése és Krakkóba hozatala összesen 168 forintba került.³

¹ Ugyanott 63. l.

² Sprawozdonia I. 69. l. Distributa in edificia Capelle Regie. Item Anno 1525 die 24 Novembris dedi Mgro Bartholomeo lapicide ad conducendum et subbarrandos vectores, qui marmur pro figuris 12, archa atque R. exculpando, altari, stallis et reliquis de marmore ad capellam R. fiendis ex Bystrzicia Cracovia adduchant. In moneta ungarica bona per 100 denarios ff 20, qui computando pro 100 denariis ungaricalibus 36 gr. polonicales faciunt per 30 gr. . . . ff 24 gr.

³ Ugyanott. 70. l. Item missi sunt in Ungariam ad Strigoniam tres lapicide Itali ad excidendos lapides marmureos pro laboribus supra nominatis. Quare Cracovie Georgio Hegel factori fuccarorum dedi in moneta bona ungarica in Novembre per 100 denarios ff. 140. Quos ipse per modum cambij Bude vel Strigonie dictis lapicidis solui et extradi ordinabit pro impensis circa labores et vecturam lapidis marmorei ibidem pro capella R. excidendi, qui pro 100 denariis ungaricalibus gr. 36 polonicos computando faciunt per mediam sexagenam ff 168 gr.

Más alkalommal 240 forintot fizet ki Boner, mert Bloss János, a Fugerek besztercebányai ügynöke az említett három olasz «lapicida»-nak pénzt adott a márványnak Esztergomból való szállításáért.¹

1526 május 11-én egy márványkönek Besztercebányáról Krakkóba való szállítása 20 forintba kerül.²

Május 13-án 66 forintot fizet ki Boner három márványkönek ugyanonnan való hozataláért.³

Ime az építkezések számadásai is bizonyítják, hogy hazánk és Lengyelország között élénk volt a kapcsolat. Az összekötő kapcsot Zsigmond lengyel király létesíti, kinek magyarországi tartózkodása oly nagyfontosságú volt a lengyel műtörténelemre nézve. Ezt elismerik a legkiválóbb lengyel műtörténelmi írók, mint Sokołowski,⁴ Kopera, Tomkowicz.

A hazánkból odakerült Franciscus Italus nyitja meg az olasz művészek (Francesco delle Lore, Bartolomeo Berecci, Giovanni Maria Padovano, Fontana stb.) hosszú sorát, kik oly pompás alkotásokkal díszítették a lengyel fővárost. Lengyelország az idegen művészeknek Eldorádója volt; innen e mondas: «Polonia aurifodina advenarum.»

Krakkó, 1910 januárius.

Divéky Adorján dr.

II. LAJOS KIRÁLY ARCZKÉPE A BRÜSSELI KÉPTÁRBAN.

Az aranygyapjas rendnek brüggei 1907-iki kiállításán a rend viselőinek számos arczképe között volt látható egy kép is, a mely 1856 óta a brüsseli képtárban van s a mely az Exposition de la Toison d'or s a brüsseli képtár katalogusa szerint II. Lajos, magyar királyt ábrázolja.

Az idézett lajstromból itt átvett ábra meglehetősen kis terjedelmű 31 cm. magas, 21 széles képet mutat; zöld háttérben egy fiatal férfi mellképét ábrázolja. Az ábrázolt fejét fekete bársony főveg fedi, melyet arannyal átszőtt vörös fonott dísz ékesít. Szorosan testhez simuló fűzőtt ruha borítja testét, a mely fölött fekete köpeny fekszik. A vállaktól félkörívben az aranygyapjas rend láncza van a mellre téve. A középtest előlnézetben van megfestve, a fej

¹ Ugyanott. 70. l. Item solui pretere Georgio Hegel factori fuccarorum quos Joannes Bloss factor fuccarorum Bistricie predictis Italis lapicidis tribus dedit partim paratas, partim vectoribus a conductura marmoris Regii ex Strigonia Bistrziciam secundum informacionem dictorum lapicidarum in moneta ungarica bona per 100 denarios ff. 200 faciunt eo modo ut supra computati per 30 gr. . . ff. 240 gr.

Istarum pecuniarum in Ungariam per cambium missarum et ibi receptarum a Joanne Bloss, Racionem sufficientem Mgr Bartholomeus lapicida facere debet.

² Ugyanott 70. l. Item die 11 Maii anno 1526 dedi a conductura unius lapidis marmorei de Bistrzicia Cracoviam per 30 gr. . . ff. 20 gr.

³ Ugyanott 70. l. Item 13 Mai solui a 3 lapidibus magnis marmoreis conductis ex Bystrzicia Cracoviam vecture, per 30 gr. . . ff. 66 gr.

⁴ M. Sokolowski: Die italienischen Künstler der Renaissance in Krakau. Repert. für Kunstwissenschaft 1885. VIII. 411. l.

jobbra fordul (az irányok a szemlélő kezei szerint), úgy hogy háromnegyed profil látszik baloldaltól. Széles ornyereg, kissé előálló orr, kis száj, nem egészen nyílt szemhéj, erősen ívelt elkerítése a szemgödörnek, vékony szemöldök, kétoldalt fésült s ott vastagabb tömegű haj, kissé ritkás bajusz s oldalt ritka, lent kissé dúsabb puha szakáll jellemzik az arczképet.

A brüsseli képtár katalogusa szerint Wauters Hieronimus Wierix egy metszetének, a melyik II. Lajost ábrázolja, képünkkel való nagy hasonlósága miatt állította, hogy a kép II. Lajost ábrázolja. A metszet¹ tényleg hasonlít a mi képünkhöz. A szakáll és bajusz ugyanolyan állású, bár jóval sűrűbb, az arcz idősebb, az orr szabásában, a szem s szemöldök formájában is lehet rokonvonást észrevenni. Wierix azonban csak 1551-ben született s így a kép azonoságának a felismerésére nem nyújthat egymagában biztos támaszt. Ha nincs egykorú emlékün, akkor ez a metszet nem kielégítő forrás, ha van, akkor ennek az arcznak amazokkal való összehasonlítása s képünkkel való egybevetése kielégítő választ adhat.

A müncheni képtár 268-ik számú képe,² a mely egykorú s eredeti keretben maradt ránk, keretén Lud Rex Ungariæ feliratot tartalmazza. A kép, melynek Beer által készített másolata a Történelmi Arczképcsarnokban látható, derékig ábrázolja a királyt. Kivágott mellű fekete ruha, ugyanolyan felöltő barna prémmel és fekete sapka, kivarrott fehér ing a ruházata. Az arcz valamivel idősebb a mi képünkénél, a szakáll szabása ugyanolyan, csak valamivel hosszabb és kúszaltabb. A homlok kissé ránczos, a szemalatt erős mélyedés látható, első pillanatra is érezhető a képen, hogy eleven modell nélkül készült. A kép egyébként, a mely B. Beham iskolájából való, 1530 körüli évekből származik³ s így valószínűleg már a király halála után készült. Mindenesetre függetlenül Wierix metszetétől s a mi képünktől s így annál meglepőbb a hasonlóság a három közt. Az aranygyapjas rend kiállításán kiállított (48—49. szám) s Múzeumunk éremgyűjteményében is látható érem,⁴ a mely II. Lajost Máriával együtt ábrázolja, s a mely 1530 s 56 közt⁵ készült, szintén nem egykorú; az arcz azonban ezen is felismerhetőleg ugyanaz. Egy másik érem azonban, a mely 1525-ös évszámmal van jelölve, abból az időből való, a mikor II. Lajos még életben volt. Az arcz lényegében megegyezik a mienkkel, bár az összehasonlítás nem egészen könnyű. Az alak az érmen jobb profilból látszik, míg a kép csaknem előlnézetben mutatja az arcot. A mi portraitünk főveggel fején van ábrázolva, az érmen II. Lajos királyt hajadonfővel látjuk s így a homlokot s fej szabását nem lehet jól összehasonlítani. Eltér a két arcz a kor tekintetében. A mi képünkön 21—22 évesnek, az érmen 26—28-nak látszik az arcz. A szakáll dúsabb, a bajusz vastagabb, mint a mi arczképünkön. Itt mindkettő egész puha szőrökből áll, az ajak középső része még nincs jól benőve, az oldalon is puhán ráfekszik a szőr a szálak kis száma

¹ Kiállította Történelmi Arczképcsarnok grafikai kiállításán. (Leiró Lajstrom XXIII. 1.

² Katalog des Gemäldesammlung der Kgl. Älteren Pinakothek. München 1904. 63-ik l.

³ A Katalogus szerint Jacob Binek festette volna, a ki 1524-ben született.

⁴ Kiállítva a Tört. Arczképcsarnokban is. Leiró Lajstrom. XXXI. 3.

⁵ A feliraton Mária már mint helytartó van jelezve; 1530 óta töltötte be ezt a hivatalt.

miatt az arczon. Az érmen a szőrök állása határozottabb, bár keménynek ott sem mondható. A tekintet is erőteljesebb, férfiasabb ott, a szem éles nézésű, az arczkifejezésben határozottság mutatkozik, míg itt a tekintet is, a ki-

II. LAJOS ARCZKÉPE A BRÜSSELI KÉPTÁRBAN.
cca. $\frac{1}{2}$ nagys.

fejezés is bágyadt és határozatlan. Teljesen megegyezik azonban a szakáll és bajusz szabása, a haj állása, a ruha elrendezése, a köpenynek a vállra való fektetése, a láncznak a vállakon és mellen való elhelyezése, az egész arcz szabása — a mennyire az oldal és előlnézet az összehasonlítást megengedi — egyszóval az alaptendentia az arcz előállításában. Minthogy sem az éremnek,

sem a mi képünknek a származása nem ismeretes, azért nincs bizonyítékunk a mellett, hogy valamelyik a kettő közül az eredeti után készült volna, de nincs okunk feltételezni, hogy a mikor egy egykorú, felirattal és évszámmal ellátott érem arczáról a mi arczképünkön is felismerhető II. Lajos arcza, hogy ez a kép s ez az érem ne menne egyetlen eredeti arczra vissza, II. Lajos királyéra. A fönmaradt egyéb kép, metszet és érem, a melyek pedig e kettőtől függetlenül készültek, szintén ugyanezt az arczot mutatja. Mindezek alapján jogosan állíthatjuk, hogy arczképünk szomorú véget ért, szerencsétlen II. Lajos királyunk vonásait őrizi meg számukra.

Vajjon tudunk-e valamit a kép provenienciájáról megállapítani? Mint-hogy a kép semmi feliratot sem tartalmaz s minthogy a brüsseli katalógus sem tud egyebet mondani, mint hogy egy régi gyűjtemény elárverezése alkalmával került 1856-ban a képtárba, tisztán stílkritikai megállapításra vagyunk utalva. Minthogy II. Lajos 1506-ban született, a kép nem keletkezhett 1521 előtt. Tudjuk ugyan, hogy a király nagyon korán fejlett testű volt, mindazáltal nem hihető, hogy 15 éves kora előtt már bajszos-szakállas lett volna. A kép tehát 1521 után keletkezhett. Ugyanerre az időre mutat a ruházat is, a sapka, ruha és köpeny, úgy a mint itt látható, vagy hozzá hasonlóan 1520 körül volt divatos; a rend-láncz szerkezete is 1520 körüli időre mutat, legjobban megegyezik az egyes kapcsolódó részek szerkezetében s az egyes szemek összeállításmódjában V. Károly lánczával Dürer egy metszetén 1519-ből s a mi V. Károly képünkön levővel a Szépművészeti Múzeum képtárában, a mely Friedländer szerint szintén 1520 körül készült. Mindez azonban nem nyújt közelebbi felvilágosítást, sem a pontos időre nézve, sem az iskola vagy mester kezét illetőleg.

A képnek németalföldi eredete első pillanatra is kétségtelen, valamint az is, hogy nem a holland, hanem a vlém mesterek közt kell keresni, hogy az iskolát meghatározzuk. Quentin Massys csoportja azonnal kívül marad. Ez az iskola, a melynek számai még erősen a XV. századra mennek vissza, az arczot sokkal jobban részletezi, hogy sem ez a kép abba a csoportba volna beilleszthető. Brüggeben, a hol a művészet a XVI. században folyton hanyatlik, hiába keresünk jelentékeny iskolát. Brüsszelben azonban, a hová a város gazdasági fellendülésével a brüggei hanyatló művészet áttelepedik s a mely Antwerpen mellett a vlém területnek a XVI. században második virágzó városává válik, két mestert is találunk, a kik mindegyike jelentékeny iskolával bírt s nagy népszerűségnek s keresettségnek örvendett: Barend von Orleyt (1492—95 közt született, † 1542-ben) s San Gossært (Mabuse 1470—1541-ig). A kettő közül minden jel arra mutat, hogy B. o. Orley iskolájából került ki a mi arczképünk. Orleytől két datált arczképünk van, egyik dr. Zelle képe a brüsseli képtárban 1519-ből, a másik Drezdában 1527-ből. Azonkívül a Hanneton oltáron (Brüsszel 1529 körül)* egész csomó férfi és női arcz látható. Mindezek az arczképeken jellemző a beállítás nyugodt egyszerűsége. Dr. Zelle képén, a mely a mi arcz-

* Friedländer Barnært von Orley Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen 1908—1909.

képünkhöz idő tekintetében legközelebb áll, ugyanolyan beállítás mutatkozik. Az alsó test előlnézletben van, a fej kissé profilba fordul. A tartás teljesen nyugodt, a mozgás lehetőleg redukálva van. A ruha elrendezése is teljesen hasonló, a szoros kabát, a nyaknál kilátszó ing, a vállakra vetett köpeny s a fejre egyenesen feltett sipka itt is, ott is előfordul. S ez nemcsak időbeli összetartozást jelent, hanem iskolai rokonságot is.

Az arczképfestés a XVI. század első negyedében nagy változáson megy keresztül. A XV. században az arcz formáinak a részleteit figyelték meg s a részletmegfigyelésekből csak nehezen állították össze az arcz egészét. A legkiválóbbnak, mint Ecyknek sikerült ugyan a részek organikus összefüggését is kifejezésre juttatni, de ő is, mint az egész XV. század, az arcz physikai mivoltára gondolnak első sorban csak kivételesen juttat kifejezésre bizonyos hangulati tartalmat. Már Memlingnél kezdenek az arczok lelkileg is megelevenedni. Memling után ez a lelki megelevenedés fokozott mértékben következik be; a XVI. század mesterei (Qu. Massys) a mozdulat megelevenítésével kísérleteznek, a minthogy az egész művészet fejlődése is a mozgás lehetőségének kifejlesztése irányában mozog. Később a XVI. század második évtizedében az arczképfestésben a lelki megelevenítés az egyéni jellemzésre való törekvéssel egyértelmű. Erre a célra pedig nem az arcz számos, egyes, esetleges ránczát és redőjét tartják alkalmas kifejezési eszköznek, hanem az arcz leglényegesebb, legáltalánosabb s legjellemzőbb elemeit. Ezért redukálják az arcznak azt a nagy formagazdagságát, a mi azelőtt volt jellemző s az arcz lényeges részeinek a kiemelésére törekszenek. Ennek az iránynak legjelentékenyebb munkása volt Orley. Másokat is megkapotta kor ez áramlata, így Gossæstet is, de nála, a ki mintegy 20 évvel idősebb Orleynél, a régibb törekvések még anynyiban mutatkoznak, a mennyiben nála ugy a ruházatban, valamint a kézmozdulatban, az arczforma és arczkifejezés egyszerűbbé válása mellett szinte izgató mozgás mutatkozik (Berlin). Minthogy ez az élénkség a ruhában a mi képünkön még inkább hiányzik, mint pl. dr. Zelle képén, így sokkal közelebb áll Orleyhez, a kinek ott mutatkozó törekvései ide is átplántálva mutatkoznak. 1527-iki drezdai képén Orley maga is még redukálta a mozdulatot s egyszerűsítette az arczformát, valamint a Hanne-ton oltáron is, úgy hogy a mi képünk ebben a tekintetben amazokhoz áll közelebb.

Vannak különben egyéb jegyek is, a mik kizárják, hogy ez a kép Gossært iskolájából való volna. Gossært erősebben rajzoló művész, mint Orley, ő nagy kedvvel dolgozza ki az alakot a háttérből, a konturok erősebben, keményebben vannak körülhatárolva, az alakokat határoló vonalak szakgatottabbak, sok részből állók. Orleynél az arczrészecskék csak éppen a szükség határán belül vannak kiemelve, nincsenek egymástól élesen elkülönítve. Így a mi képünkön is a szemöldök keskeny vonala s az orr nyergének metszés-módja összekötő síkat ad az arcz és az agyrésze között a fejnek, úgy hogy az egész arcz egyetlen összefolyó felületet alkot. Ugyanezen okból nincs a szemkörnyék élesen megrajzolva s a szempilla is alig látható. Gossært éles, kemény rajzával s határozott, erőteljes elkülönítő törekvéssel merő ellentét. (v. ö. Carandolet signált arczképét a Louvreben). Ugyanilyen ellentét mutatkozik a hajzat kezelésé-

ben is, ott az egyes szálak keményen külön-külön hullanak egymás mellé, itt s minden Orley arczon a hajfűrt nagyobb egységes festői csomóból. Ugyanígy a ruha festésében is: Gossært mindenütt, a hol kapcsolási helyeken, vagy egyebütt több ruhadarab összetalálkozásánál alkalom kínálkozik, élesen megrajzolja a felületeket, a prém szőreit úgyszólván szálankint rajzolja, a mint az alpból kiállanak, míg Orley az egész ruhát, mint összefüggő egységes dekoratív felületet kezeli, a prémet is, a mint a szálak együttesen az alapra rásimulva fekszenek s az egész dekoratív ruhakezelés fontos, organikus része jelenkeznek, úgy adja vissza. Más fontos különbség,* hogy Gossært nagy súlyt vet az alak mindhárom dimenziójának erős kidolgozására, míg Orley a testi jelenséget, az alak formáit inkább egy síkra törekszik reáhelyezni. Részben ezért egyszerűbb nála a mozdulat s ruházat is. Ez a kissé dekoratív sajátosságtette őt a gobelinek és üvegfestmények kartonjainak tervezésében oly fölötte alkalmasnak. Ezek a sajátosságok azonban már nem korbéli, hanem egyéni jellegek, a melyeket a tanítványok, az akkori műhelyrendszer mellett első sorban tettek magukévá. S ha a mi képünkben ugyanezeket a sajátosságokat találhatjuk meg, akkor joggal sorozzuk Barend van Orley iskolájának művei közé. A kép kvalitása nem olyan kiváló, hogy a mester kezét magát ismerhesük föl benne, de, hogy közeléből való, az kétséget nem szenved.

Ezt a föltevést egyébként külső körülmények is támogatják. Tudjuk, hogy B. v. Orleynek volt összeköttetése a Habsburg-házzal. 1515-től Margarethe von Österreichnak, I. Miksa császár leányának s Németalföld helytartójának a szolgálatában állott. Több arczképet festett róla, valamint Margarethe unokaöccséről, az akkor még ifjú V. Károly császárról. (Egyik kép a pesti képtárban, Gossært név alatt, Orley sajátkezű műve Friedländer szerint is) Margarethe nagynénje volt Máriának, II. Lajos nejének s minthogy a kép csak 1521 után keletkezhetett s minthogy Márta és II. Lajos 1522-ben keltek egybe, nem lehetetlen, hogy az egybekelés után egy arczkép készítésére Margarethe közvetítésével Orley egy tanítványát szólították föl s esetleg ide is küldtek. A kép tehát 1523 körül készülhetett. A képet azután Mária, a ki 1530-ban nagynénje után Németalföld kormányzója lett, magával vitte volna Brüsszelbe, a hol a kép előkerült. Ez a közvetett érintkezés Orley-el magyarázná meg egyébként azt is, hogy Mária nyomban székfoglalása után nagy művészi feladattal bízta meg Orleyt, a brüsseli St. Gudule templom üvegfestményeinek a tervezésével, a melyet Orley már nem tudott maga befejezni, de az V. Károlyt és II. Lajos királyt ábrázoló ablakokat még elkészítette (1537 és 1538).

Szóval a brüsseli képtár itt reprodukált arczképe tényleg II. Lajost ábrázolja, Barend v. Orley iskolájából való s minden jel szerint Lajos királyt 1522—23-ban, tehát 16—17 éves korában ábrázolja. Ez a datálás azt is magyarázza, mért látszik az arcz fiatalabbnak, mint az 1525-iki érmen s felel meg annak, a mit II. Lajos korai fejlettségéről a kortársaktól tudunk.

Dr. Kenczler Hugó.

* Ezt Friedländer is megfigyelte idézett cikkében.

RÉGI ÖTVÖSMŰVEK A BESZTERCZEBÁNYAI ÁG. HITV. EV. TEMPLOMBAN.

I. A felsőmagyarországi evangélikus templomok birtokában sok XVI—XVII. századbeli ötvösmunka, színpompás himzés és egyéb régiség van, a melyet az archæologiai kutatás nálunk eddig nem igen méltatott figyelmére. Talán azért nem, mert a felvidéki evangélikus templomok sorában alig van néhány, a mely száz évnél régibb épület volna. A mikor a XVI. században szinte az egész felvidék protestánsná lett, az új hit követői a középkorból fennmaradt katólikus templomokban tartották az isteni tiszteletet, ezek felszerelését használták tovább s egy-két eset kivételével, épp úgy mint Erdélyben a szászok, a templomok régi berendezését is változatlanul megtartották.

A mikor az ellenreformáció diadalra jut, a régi templomokat sorra elveszik a protestánsoktól s ezek a város falain vagy a községek belső területén kívül épült fatemplomokban húzódnak meg. Ide hozzák át a régi templomok felszereléséből azt, a miről ki tudják mutatni, hogy ezzel protestáns hívők bőkezűségéből gyarapodott egyházuk. Hogy, főleg a szepességi evangélikus templomokban néhány csúcsiveskori ötvösmunka is ránk maradt, azon nem kell fönnakadnunk. Eperjesen 1711-ben a jezsuiták és a protestánsok között nagy vita folyt arról, hogy a XIV—XV. században épült szent Miklós templomot katólikusok avagy evangélikusok alapították-e? A jezsuiták azzal döntötték el a vitát, hogy fölkutatták a templom egyes részein, az oltárokon és a butorokon megmaradt évszámokat s ezek alapján a templom építésére vonatkozó chronologiai adatokat az északi hajó falán, festett koszorú keretében örökítették meg, a hol a felirat még ma is látható.*

Jóllehet a XVI. században a középkori egyházi felszerelés birtokában felvidéki protestáns egyházaink bőven el voltak látva ötvösmunkákkal, a melyeket isteni tisztelet alkalmával tovább használtak, egyes hivek áldozatkészségéből új műkincsekkel már ekkor is gyarapodtak. S miközben a régiek a hosszú használat folyamán megrongálódtak, a XVII. századtól kezdve napjainkig a templomoknak újabb és újabb ötvösmunkákkal való felszerelése helyenkint szakadatlan volt, úgy hogy egyik-másik felvidéki evangélikus templom kincstárában szinte nyomról-nyomra követhetjük ötvösségünk ujjabkori fejlődését. Különösen a szepességi evangélikus templomokról áll ez, a melyek java emlékeit más helyen már ösmertettem.**

Iparművészetünk régi technikái közül a szakirodalom nálunk eddigelé az ötvösséggel foglalkozott a legtüzetesebben. S ha az ennek XVI. és XVII. századbeli jellegéről való általános felfogás az ujjabban fölmerülő emlékek ösmertetése esetén nem is igen fog módosulni, ezek föl kutatásának és méltatásának különösen evangélikus templomainkban annyiban nagy a fontossága, hogy ez:

* V. ö. szerzőnek «Eperjes templomai» cz. füzetét, Budapest 1904.

** Szepes vármegye művészeti emlékei, III. rész, Budapest 1907.

utóbbiak műkincseinek sorában jóval több a hazai emlék, mint a katolikus templomok XVII. és XVIII. századbeli emlékei között. Azt hiszem ennek oka abban rejlik, hogy az ellenreformáció korában a hivatalos körök támogatása a katholicizmust oly helyeken is diadalra segítette, a melyek lakossága nagy részt még ezután is szívesen kitartott a protestáns vallás mellett. Ötvöseink nagy része is protestáns volt s ez a katolikus templomok részéről nem igen kapott munkát, miként megfordítva katolikus mesterember sem protestánsoktól. Katolikus templomaink java fölszerelése a XVII. és XVIII. századból külföldi, többnyire augsburgi és bécsi ötvösmunka. Protestáns templomainkban szintén akad külföldi dolog, mégis jóval több itt a hazai emlék. Ezek egy része jeltelen, túlnyomó részben azonban a helyi vagy a szomszéd városbeli hitelesítő bélyeget s mesterük jelét is megtaláljuk rajtuk. Az előbbinek meghatározása annyiban könnyű, hogy többnyire címerpajzsban az illető város címerének képét vagy ennek egy részletét ábrázolja. A mesterjeleket oly helyen, a hol a levéltárnak akadt avatott ösmerője, szintén könnyű megfejteni.

Ösmervén egyes városaink ötvösczéheinek hitelesítő bélyegét s a mesterek jelét, emlékeink csoportosítása is könnyebb lesz s ennek segítségével idők folyamán régi ötvösségünk történetéről is elevenebb képet fogunk nyerni; különösen akkor, ha az emlékek ösmertetése az erre hivatottakat vidéki levéltáraink behatóbb átkutatására s régi ötvösczéheink sok helyütt még lappangó írott emlékeinek kinyomozására serkenti.

A legutóbbi két év folyamán a bányavárosok vidékének műemlékeit irván össze, ezek evangélikus templomaiban egész sor eddig ösmeretlen ötvösmunkát találtam, a melynek bemutatását bizonyára szívesen fogják fogadni mindazok, a kik iparművészetünk régi emlékei iránt érdeklődnek, de főleg, a kik ennek a technikának a történetével tüzetesebben foglalkoznak.

Alsómagyarországi bányavárosaink sorában, a melyeket a felsőmagyarországiaknak nevezett szepességi és lipthi bányavárosokkal szemben neveztek el egykor így, népessége és kulturális jelentősége tekintetében ma is Besztercebánya az első. Ennek mostani evangélikus templomát 1803—1807 között czopf stílusban építették; belső fölszerelése is nagyrészt ebből az időből való. Ma vasládába zárt ötvösmunkáinak és himzéseinek java része azonban a XVI. illetve a XVII. századból maradt fenn. A himzések sorában van 23 darab négy- szögletes vászon és gyolcskendő, úgynevezett Urvacsorakendő, a melyet sarkaiban és szélein színes selyemmel s arany és ezüst fonállal himzett virágok, helylyel-közzel stilizált állatok alakjai is díszítenek. Ezek java része, a legérdekesebb ötvösmunkákkal együtt ma a besztercebányai múzeumban látható. Az ötvösmunkák sorában van nyolcz kehely, három ostyatartó edény, négy fedeles kupa, egy fedeles pohár s több a mult századból való, de szintén érdekes ezüst gyertyatartó, csatt és egyéb apróság. 1897-ben, a mikor a kincstárt még a városon kívül álló templom sekrestyében őrizték, betörők jártak itt, a kik kilencz kelyhet vittek el. Ezek közül kettőnek a patenája ott maradt. A paténák egyike felírása szerint 1719-ből, a másik 1841-ből való s ebből következtetve az elrablott többi kehely is újabb XVIII—XIX. századbeli munka lehetett.

A kincstár legszebb darabja a planeták allegorikus alakjainak dombor-

műveivel diszített fedeles kupa a XVI. századból, tüzetesebben ohajtván ezzel foglalkozni, következő cikemben fogom ösmertetni. Ezuttal az ennél kevésbé jelentős ötvösmunkákat mutatom be s lehetőleg chronologikus sorrendben.

1. *Kehely* (1. ábra), aranyozott ezüst, vert és véssett művű, cuppája meredek s alján sodronyos bordával szegett karimáját tekintve, eredetileg alighanem kettős egymásba járó serleg fele lehetett, a melynek párja elveszett. Talpa kerek, vert művű bütykös szalagdíszítéssel; zömök baluster alakú szárán ernyős gyűrűt s közepén kiálló koronggal bíró alma alakú síma gombot látunk; cuppája vert művű lombokkal, gyümölcs gerezdes festonokkal ékes, a melyek három csigás szallagékítményes (Rollwerk) keretbe foglalt ember fejet: két leány s egy szakállas férfi fejet hálózhatnak körül. A kehely 14 cm. magas, a peremén bevert hitelesítő bélyeg címerspajzsban a hármas halmot jelző félkörű dudorból kiemelkedő kettős keresztet ábrázolja. Zólyom

1. ábra.

2. ábra.

városának címere a magyar czimerből merített kettős kereszt, a mely Lőcse czímerében s ötvöseinek hitelesítő bélyegén is előfordul, ez utóbbiban azonban

hármás halom határozottabb jelzése nélkül s épp azért a szóban forgó kelyhet bizvást zólyomi ötvösmunkának tarthatjuk, mely stílusát tekintve augsburgi hatás alatt készült s a XVI. század végéről vagy a következő elejéről való.

2. *Fedeles kupa* (2. ábra), aranyozott ezüst, öntött, vert és vésett díszítésű; felfelé gyöngén keskenyedő testén három vert művű lombos ékítményekből összerótt, groteszk torzképű maszk látható, ezek között lecsüngő virágfestonok; fedelén vert művű lombékítményes szalag húzódik körül s orsó alakú, öntött gomb van; füle levélczikornyás, kérdőjel alakú, csuklójának oldalain sima félgömbök-

3. ábra.

kel, a fedél emelőgombján kosszarvakkal díszítve. A fedél szélén augsburgi hitelesítő bélyeg s H. B. betűket magában foglaló bevert mesterjel van; a kupa aljának kiálló kettős karimája között az ajándékozók nevét jelző bevert felirat: Sigismund Grendner Elisabeth Molcsányi. A kupa a XVII. századból való s 18 cm. magas.

3. *Fedeles kupa* (3. ábra), aranyozott ezüst, öntött, vert és vésett díszítésű; talpán vert művű gyümölcsgerezdekkel váltakozó csigás szalagékítmények húzódnak körben; testén fönn cherubfejes festonokkal, lenn gyümölcsgerezdekkel váltokozva három lecsüngő barokk cartouche látható egy-egy szárnyas gyermekkel,

mely tájképi háttérrel a nyarat, őszt és a tavaszt jelképezi ; fedele alsó kidomborodó gyűrűjét gyümölcs-gerezdekkel váltakozó csigás szalag keretbe foglalt cherubfejek, felső gömbszerű részét szintén vert művű gyümölcsfüzér díszíti ; a fedélre csavart s természetes színben hagyott öntött pelikán csoportozat nyilván későbbi, mint a kupa, a melynek füle S alakú s szárán öntött groteszk karyatida alakjával, csuklója két oldalán rózsákkal, a fedél öntött emelő gombján pedig rendkívüli finoman megmintázott syrena alakjával, a gomb hátsó oldalán Ádám és Éva microscopikus domborművű alakjaival ékes. A fedél belsőjében vésett babérkoszorúban ez a felirat olvasható : Diese Kandel vorehrt Herr Georg Fibinger, der Evangelischen Teuschen Gemein Anno Dom. 1682 decz. 9 Juny Neusohl. — Az eredetileg profán célú kupára nyilván akkor került a pelikánt fiaival ábrázoló szobrocska, a mely protestáns egyházi edényeken külföldön és nálunk egyaránt gyakran szerepel. Maga a kupa azonban alighanem régiebb, a XVII. század első feléből való. A három allegorikus kép gyermekalakjainak formáival s tájképi háttérével még Flötner mintáinak a hatására vall, bár ezek sorában nem találkozunk hasonló tárgyú analógiákkal.* A fül, de különösen a fedél emelő gombjának apró domborművei szintén régiebb időre utalnak, mint a dedicióban olvasható évszám. Hitelesítő bélyeget a 23. cm. magaskupán nem találtam, fenekén azonban köralakba foglalt mesterjel van C. L. betűkkel. Jurkovich Emil szíves volt velem közölni amaz ötvösök lajstromát, a kiknek nevével Besztercebánya levéltárának átkutatása közben találkozott s ezek sorában 1596-ban merült föl Lehner Kristóf neve, a kinek élete bizonyára belenyúlt a XVII. századba is s így nincs kizárva, hogy a monogram C. L. Christophorus Lehner nevét jelzi és ha a kupa csakugyan az ő műve, ha a vert ékítményeknek nem is, az öntött díszítéseknek nem kevésbé kiváló mestere volt, mint a vésetteknek a XVI. század második felében Khuen János, az általánosan ösmert Radvánszky-serleg mestere, a ki Besztercebányán 1551-től 1585-ben bekövetkezett haláláig tevékeny.** Kupánk fedelén a pelikán szobrocska ma csonka, az egyik madárfiók hiányzik, az anyamadár lábai is elgörbültek s azért hanyatlik hátra felé.

4. *Kehely* (4. ábra), részben aranyozott ezüst, öntött, vert és vésett díszítésű; kerek talpán, nagyszemű barokk virágindák húzódnak végig ; szárának alján sodrony karikából kiinduló lefelé hajló vésett levélsor díszíti ; körte alakú gombja sima ; a cuppa kosara természetes ezüst színű, áttört művű s barokkstilű virágindákból összerótt, a melyek fölött kötél alakú gyűrű s karélyos levelekből álló párta húzódik végig. A 21.3 cm. magas kehely alján ez a vésett felirat: Diesen Kelch verehret Her Samuel Oswalt der evang. windischen Gemeinde der Koeniglichen Stat Neusohl An. 1683 den 16 april. A talp peremén beütve a besztercebányai hitelesítő bélyeg fordul elő ; a címerpajzsba foglalt négy pólya, Besztercebánya városának a magyar címerből merített címereképe s körbe foglalva I. R. mesterjel, a mely eddig nem volt megfejtethető.

5. *Kehely* (5. ábra), aranyozott ezüst, öntött, vert és vésett művű; kerek tal-

* V. ö. Leitschuch : Flötner Studien. I. Das Plakettenwerk Peter Flötners. Strassburg 1904.

** Jurkovich Emil : Besztercebánya multjából. Besztercebánya 1901. 180. lapon.

pán egymással szemben egy-egy vert művű cherubfej díszíti ; szárán lenn gyöngysor alakú gyűrűből lefelé nyuló vésett levélsor koszorúzza ; körte alakú gombja és cuppája síma. A talp fenekén ez a vésett felirat van : Neusohl Anno 1690 den 23. Sept. Diesen Kelch verehre Ich Johann Piringer nebst meiner Hausfrau Anna Piringerin etc. A kehely 24 cm. magas ; talpának peremén bevert beszterczebányai hitelesítő bélyeg van s körbe foglalt, egymásba fonódó M. A. mesterjel, a mely a városi levéltár aktáiban 1674-ben felmerülő Allert Mihály ötvösmester nevének kezdőbetűit jelenti. Ettől a mestertől a beszterczebányai evangélikus templom kincstárában még két kehely van s ezek a következők :

6. *Kehely* (6. ábra), aranyozott ezüst, díszítése az előbbiével azonos, csak gombja más : hosszúkás hólyagokkal váltakozó gyöngysorokkal ékes. Hitelesítő bélyege s mesterjele az előbbi kehelyével azonos, magassága 15·5 cm.

7. *Kehely*, aranyozott ezüst, vert, öntött és vésett díszítésű ; hat karélyos lépcsőzetes talpának oldallapjain vésett vallásos tárgyú versek olvashatók ; körte alakú gombján három öntött cherubfej díszíti ; cuppája síma. A talp peremén az előbbi két kehelyen levőkkel azonos bélyeg és mesterjel van, fenekén vésett felirat : An. 1673 den 25 Juny verehrt . . . die Reulische Familie. A kehely 24 cm. magas.

8. *Fedeles kupa*, ezüst, öntött és vert művű, felfelé keskenyedő, hengeres, síma, csőrös szájjal és S alakú öntött füllel, a melynek csuklóján az emelő gomb kosszarvakat ábrázol ; síma fedelén ezüstműből kivágott forgácsdíszt keretébe foglalva ezüst érczdarab. Talpának peremén selmeczbányai hitelesítő bélyeg, keresztbetett bányász ék és kalapács S betűvel s tojásdad alakú mesterjel B. W. monogrammal, minden bizonynyal Weigl Bertalan, Selmeczbánya kiváló ötvösmesterének kezdő betűi ezek, a kiről az itteni evangélikus templom ötvösmunkái kapcsán más alkalommal bővebben lesz módomban megemlékezni. Vajmi egyszerű beszterczebányai kupája 24 cm. magas s XVII. századbeli jellegű.

9. *Kehely*, aranyozott ezüst, öntött, vert és vésett művű ; kerek talpán, ennek alsó részén vert ékítményes szalag húzódik ; hengeres szárán síma körte alakú gomb ; szintén síma cuppáján vésett címér, a melynek képe rézsutosan fekvő, jobbfelé néző halat ábrázol egy-egy csillag között. A város egyik bányász-czehének címere ez, a mint ezt a kehely talpának fenekén a következő felirat is bizonyítja : Anno 1716. Diesen Kelch geehret der Löbl. Ev. Gemeinde der Kl. Fr. Bergstadt Neusohl die Fiescherische Richtergrund und Hermanetzer Gewerkschaft. A kehely jelenleg a beszterczebányai múzeumban van, 22 cm. magas ; hitelesítő bélyege s mesterjele nincsen.

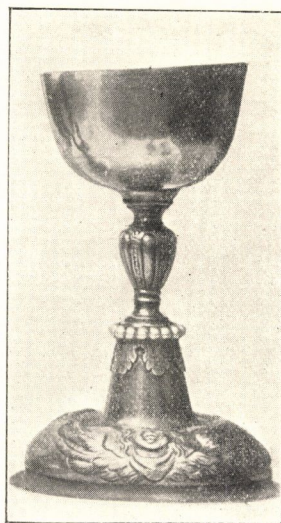
Az eddig felsorolt munkákon kívül van még a beszterczebányai evangélikus templom kincstárában egy síma, kerek ostyatartó ezüst szelencze Benjác Boldizsár vésett címérével 1685-ből s egy XVIII. századbeli vert művű kehely aranyozott réz talppal és ezüst cuppával. Művészi vonás ezeken alig van, annál inkább figyelemre méltók a templom XIX. századbeli ötvösmunkái, a melyek élénk bizonyosságai annak, hogy régi ötvösségünk hagyományai bányavárosainkban éltek legtovább.

Jurkovich Emil szíves közlése szerint a városi levéltár actáiban a XV.

4. ábra.

6. ábra.

5. ábra.

7. ábra.

század folyamán, a melynek okmányaiból a XVI. század elején dúlt tűzvész miatt csak igen kevés maradt ránk, hét ötvösmester neve fordul elő, a XVI. században huszonhat mesteré; a XVII. századból eddigelé csak két ötvösmester neve merült föl, a XVIII. századból egyetlenegy sem. A besztercebányai ötvösök kiállításainkból is ösmert pompás intarziás díszű czéhládáját az ottani városi múzeum őrzi; czéhiratok azonban ebben nem maradtak ránk. Ezek a múlt századbeli besztercebányai ötvösök valamelyikének örököseinél lappanghatnak. A XIX. század első felében Besztercebányán még öt mester működik: Sodomka György, Libay Sámuel, Kolbány N., Herritz Alajos és Miczkovszky Károly. Ezek közül figyelemre méltó munkákkal a besztercebányai evangélikus templom kincstárában csak az első kettő szerepel s jelentősebb munkáik itt a következők:

10. *Kehely* (7. ábra), aranyozott ezüst, öntött, vert és vésett díszítésű, függetlenül bordázott négy cikelyes talpán vert művű lombékítmények, oldallapjain tokosan foglalt amethistek díszítik; postamens alakú szárán öntött búzakalászkod láthatók; cuppája alján hólyagos díszítésű, közepén tokosan foglalt amethistek, két felől egy-egy czímer s pártaszerűen levélcsomók díszítik. A rokokóczipf-stílusú cartoucheokba foglalt címerek egyike a bányászczímer, a másik Besztercebánya város angyalos czímere. A kehely talpának fenekén ez a körirat: Diesen Kelch sambt der Paten gewidmet die ... Städtische Sandberger und Richtergrunder Hätterschaft unter Leitung des Gruben inspector Michael Kamera ... Anno ... 1841. den 13. Juni. A talp peremén s cuppáján ismételtén a besztercebányai hitelesítő bélyeg látható, régi XVII. századbeli alakjában, de évszámmal, a mely itt 1840., a mester jegye: G. S. monogramm. A kehely magassága 26 cm.

Sodomka György itt bemutatott czipf stílusú kelyhének bizonyossága szerint Bécs egykorú ötvösségének hatása alatt dolgozott. Inkább régi hagyományok alapján állott s művészi és technikai tekintetben egyaránt kiválóbb mester volt Libay Sámuel, a ki a besztercebányai evangélikusok temetőjében levő sírjának felirata szerint 1781-ben született s 1866-ban halt meg s a kinek a besztercebányai múzeum szervezésével kapcsolatban egész sorozat eddig ismeretlen munkáját sikerült föl kutatnom s jórészt a mondott múzeum számára meg is szerezni. Libayról már az Archæologiai Értesítőben is esett szó.* Életrajzi adatait Czakó Elemér közölte.** Eddig azonban inkább csak curiosum számba menő s hallatlan bravurral készült ezüst filigrán szobrai révén vált ösmertté, a melyeken rendkívüli ügyességének fitogtatásával a művészi finomságok iránt eltompult korának munkássága iránt tanúsított közömbösségét igyekezett megtörni. Libay Sámuelnek a besztercebányai evangélikus templomban a következő, a 11. és 12—13. számúak kivételével ma szintén a besztercebányai múzeumban látható munkái maradtak fenn:

11. *Talpas csésze* (8. ábra), ezüst; kerek talpa vert művű, alsó peremén egymást metsző körökkel, felső szélén gyöngysorral ékes; szára öntött delphin

* Mihalik József: Régi hazai ötvösmunkák. Arch. Ért. 1896. évf. 335.

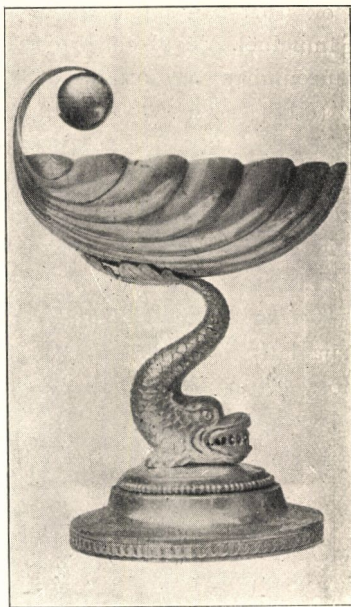
** Művészet 1902. évf. 148. l.

alakú, a XVII. századbéli vízmerítő szűrős edényekre emlékeztető csésze vert művű, kagylóalakú, fölfelé kunkorodó nyele ezüst gömbben végződik. A csésze talpának fenekén a beszterczebányai hitelesítő bélyeg látható 1833-ból s a mester jele, a mely a derékszögű négyszög alakba foglalt és teljesen kiírt *Libay* név. A 16 cm. magas ezüst csésze, a mely eredetileg czukortartó lehetett, Renner Pál aranyműves ajándékából 1897-ben került az evangélikus templom birtokába, a hol ma ostyatartónak használják.

12—13. Két gyertyatartó, ezüst, vert művű, czopf stílus, kerek talpán Beszterczebánya városa a bányászok vert címere díszíti. A talp peremén beszterczebányai hitelesítő bélyeg 1840-ből s *Libay* mesterjele látható. 52 cm. magas.

14. *Fedeles serleg*, ezüst, vert művű, czopf stílus; kerek talpán és fedelén vert levélsor; sima cuppájának felirata szerint a beszterczebányai kovácscséh ajándékozta az evangélikus egyháznak. Talpán beszterczebányai hitelesítő bélyeg 1838-ból s *Libay* mesterjele. 24 cm. magas.

8. ábra.

15. *Csatt*, egyházi ruhára való, ezüst, öntött, vert, vésett és filigrános díszítésű, szalagcsokor alakú; a filigrános díszítésű szalagon vésett felirat: Von den Jungfrauen in Neusohl; a csokor közepén virágkoszorúban nyitott könyv zoltáridézettel. Magassága 6 cm., szélessége 9 cm. Hátlapján bevert beszterczebányai hitelesítő bélyeg 1840-ből s *Libay* mesterjele. A hozzá való kapocson ugyanezek a bélyegek.

16. *Csatt*, ezüst, öntött, vert és ékköves díszítésű; rózsza alakú karélysor korong vert művű csigákkal s közepén filigrán foglalatban topáz kövel. Átmérője 7 cm. Hitelesítő bélyeg és mesterjel mint az előbbin.

A beszterczebányai múzeumban a legutóbb felsorolt három darabon kívül *Libay* Sámuelről még négy munka látható: Glabits József beszterczebányai főbíró emlékserlege 1835-ből való s öntött, vert, vésett és ékköves díszítésével, czopf stílus formája és zömök arányai ellenére is figyelemre méltó munka, mely ismét a mester rendkívüli ügyességéről tanúskodik; fedele és talpa vékony ezüst lemezekből kivágott s kisorfolható virágok tokjául szolgál, a melyek minden levelére egy-egy beszterczebányai polgár neve van bevésve; azonfelül tele van vésve nevekkal a fedélbe foglalt s szintén kiszedhető aranyozott ezüst karika is. Egy kerek ezüst szelencze, fedelében Mária Terézia királynőnek Todától mintázott s a selmeczbányai bányásziskola tanulóinak jutalmazására szánt emlékérmével, fenekén szintén *Libay* mesterjével s az 1846. évi beszterczebányai hitelesítő bélyeggel van megjelölve.* A múzeum egyházművészeti

* Beszterczebányai múzeum II. emelet 11. számú szekrény.

osztályában látható Belánszky besztercebányai püspöknek mintegy tenyérnyi nagyságú és sugaras keretbe foglalt érem alakú címere. Ezt a részben aranyozott, vert, filigrános és vésett díszítésű izléses munkát az úrvölgyi bányászok 1826-ban templomuk fölszentelésének emlékére rendelték meg Libay Sámuelnél. Végül kulturhistóriai szempontból véve érdekes a besztercebányai múzeumban az ottani ötvösczéh hitelesítő bélyegének eredeti aczélducza 1816-ból, a melyet szintén Libay vésett. A mintegy két centiméternyi széles és vastag s 4 cm. hosszú dúcz síma lapjára az aczél meglágyítása után Libay kétféle alakban s az 1816. év számaival négy sarkában a besztercebányai címerképet magában foglaló hitelesítő bélyeg pozitív homorú formáját, a 0-tól 9-ig terjedő sorsszámokat s ezt a feliratot véste: «Der Laade gewidmet von S. Libay.»

Magántulajdonban Besztercebányán Libaynak még nem egy ügyes munkája látható s ötvöseinknek ez egyik utolsó mochikánja bizvást megérdemelné, hogy életét és munkáit erre hivatott toll behatóbban ösmertesse.

Divald Kornél.

RÓMAI KEREK TORONY MINTÁJA DUNAPENTELEÉRŐL.

A római ú. n. épületminták száma egy újabb példánnyal gyarapodott. Ez is ugyanazon ásatási területről került elő, a honnan az első e fajta példányok: a Nemzeti Múzeum dunapentelei ásatásaiból.

A római fürdőtelep szomszédságában találták, szintén épületromok közt, úgy mint az előző példányokat, a kapubejáratot és tornyocskát.* A szabálytalan alakú, kerekidomú tornyocska (1. ábra) durva vöröses agyagból, durván, elnagyoltan, kézzel van formálva. Magassága (23 cm.) az egyes emeletek közt körülbelül egyenlően oszlik meg; földszintje: 7 cm., a kétsor ablakos emeleti rész: 8 cm. és a felső, csonka kúpalakú betetőzés szintén 8 cm. magasságú. Szabálytalan alakjánál fogva átmérője egészen pontosan nem határozható meg; földszintjének átmérője alig 12 cm., a kissé küljebb álló emeleti része és a kúp alaplapjáé 13 cm.; a kúp felső lapjáé 6—7 cm. közt ingadozik. A földszinti résznek körülbelül kétharmadrésze le van törve és a betetőző csonka kúp felső részéről a díszítés hiányzik; az emeletes rész és a kúpszerű betetőzés azonban teljesen ép. A tornyocska földszintjébe földig érő négyszögletes ajtónyílások vannak vágva olyan beosztással, hogy a falközök a nyílásoknál keskenyebbek és olyan távolságban, hogy hat ajtónak lehetett a körfalon helye. Ezen keskeny falközök nagyrésze azonban már letört csak két szomszédos falrész van meg teljes épségben, a mellettük levő két ajtóköznek csak a felső része maradt meg, az ép ajtókkal szemközti két falköz pedig a küljebb álló felső emeleti részig egészen le van törve. Mivel azonban éppen ezen az oldalon a felső emelet

* L. Arch. Ért. XXVIII. 1. Drexel F. és Engelmann R. cikkei. Römisch-germanisches Korrespondenzblatt II. 4. Engelmann R. és u. o. II. 5. Drexel F. cikke.

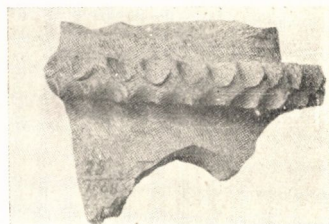
ablaksorai is megszakadnak, valószínű, hogy a földszinten sem volt köröskörül ajtónyílás és a tornyocska nem különállónak volt tervezve, hanem mint valamely nagyobb épületcomplexum része ezen az ablaktalan-ajtótlan oldalon támaszkodott valamely más épületrészhez. A felső emeletet, melynek átmérője körülbelül 1—2 cm.-rel nagyobb a földszinténél, nyolcz bordaszerű kidudorodás hosszában nyolcz bemélyedő homorú részre tagolja. Egynek kivételével mindegyik bordaközt két-két egymás fölé helyezett négyszögletes ablakpár, összesen négy-négy ablak töri át. Az emeleti részt a betetőző csonka kúptól egyszerűen felrakott, keskeny léczszegély választja el. A kúpalakú tetőrésznek homlokrésze nincs jelezve, mind a négy oldala egyformán tagolt: mindegyiket négy-négy szabálytalan alakú és elhelyezésű, elnagyolva kivágott, háromszögalakú ablak

1. ábra.

2. ábra.

3. ábra.

töri át. A csonka kúp felső körlapján bizonynyal valami díszítmény féle állt, ez azonban hiányzik.¹

A toronyminta mellett még két jelentéktelenebb épülettöredék is került elő: két körívalakú párkányrészlet, külső hajlásukon keskeny szegélydísszel. Sem formájuk, sem anyaguk nem teljesen azonos. Mindegyik körívnek kissé eltérő a hajlása, a díszítése. Az egyiknek² (2. ábra) anyaga valamivel finomabb és szürkésebb színű, mint a tornyocskáé; szegélydísze egy külön felrakott agyagszalag, melyet nedves állapotban két újj közé fogva nyomkodtak fodrosra. A másik párkányrész anyaga³ (3. ábra) jobban hasonlít a tornyocskáéhoz, dűrvább és vörösebb; szegélye szintén fodros, mint a másik körfalrészleté, csak hogy laposabb és két egymás mellé rakott agyagszalag van egymáshoz nyomkodva.

¹ L. Arch. Ért. XXIX. 1. Hpl.: Emeletes épület agyagmintája Aquincumból. Ez az egyetlen példány, melynek tetődísze is megvan.

² Múzeumi száma: 28/1908 26.

³ Múzeumi száma: 28/1908 27.

A mi épületmintánk anyaga és technikája a többi épületmintakéval szoros rokonságot mutat. Durva, vöröses agyagból, elnagyoltan, kézzel van formálva; a párkányszegélyek külön vannak felrakva; földisz: az ujjal nyomkodott fodros vagy hullámos vonal; az ajtó- és ablaknyílások késsel vannak kivágvá. Formáját illetőleg azonban a tornyocska eltér a többi toronymintától. Eddigélé ugyanis ez az egyetlen kerekidomú torony: a dunapentelei kapuminta oldal-tornyainak szabálytalan polygonalis alakja csak megközelíti a köralapot; a többi torony pedig mind négyszögletes. Sajátságos továbbá a mi tornyunk földszint-jének bemélyedése is, melyre a felső emeleti rész mintegy kifekszik. Hogy pedig nem különálló épületnek tervezték, hanem valamely nagyobb épület-complexum tagja lehetett, az részint az ablakok elhelyezéséből és a mellette talált épülettöredékekből, részint a többi épületminta analógiájából következtetve nagyon valószínű. Az aquincumi épületminta¹ az egyetlen, mely mellett egyéb épületrészeket nem találtak és mely különben is legbejezettebbnek látszik. A régibb dunapentelei lelet kapubejárata két oldaltorony közé van foglalva.²

A vele egyidejűleg előkerült négyszögletes toronytető³ azonban nem tartozott hozzá és valószínűleg különálló épület volt. A tordai tornyocska mellett talált két kisebb töredék, fodros párkánydíszű két egyenes falrész,⁴ Téglás G. véleménye szerint, a potaissai castrum falának rovátkos párkánydíszének lehet utánzata. Az előző években ugyanis talált a castrum keleti falán ilyen faragást és köveket beleépítve. A Téglás említette apró terrakotta törmelékek, melyek már nem voltak felismerhetők és összeállíthatók, szintén azt a véleményt keltik, hogy itt egy nagyobb épületcomplexummal van dolgunk. Az újabb dunapentelei tornyocska mellett talált párkányszegélyes körfalrészletek szintén azon várfal maradványai lehetnek, melybe a torony bele volt építve, esetleg a castrum falának lekerekített sarokrészletei.

Ezek a kis terrakotta-épületek, melyek bizonynyal az illető vidék valamely nevezetes épületének mintájára készültek, ha nem is hű utánzatai a mintául vett épületeknek (mint az a méretek és arányok szabad kezeléséből legott kitűnik) és még kevésbbé épületminták (az elnevezés csakis jobb híján tapadt rájuk), mégis sok értékes adatot szolgáltatnak a provinciális római építkezésre vonatkozólag és a további egybevetések még sok érdekes analógiát fognak nyújtani.

A másik, tán még érdekesebb kérdés, mely velük kapcsolatban felmerül: a rendeltetésük. Az első, legközelebb eső gondolatot, hogy t. i. valóságos épületminták, a közelebbi vizsgálat nyomán a már említettük okokból legott el kellett ejteni. Hogy a fazekas csak játékból, a saját mulatságára, esetleg kirakatának díszére, ügyességének fitogtatására készítette volna, arra csak az első leletnél lehetett gondolni; a többszörös előfordulás ezt a feltevést is megingatja. Bizonyára kellett valami komolyabb céljuknak lenni és mivel eddigélé csakis

¹ L. Arch. Ért. XXIX. I. 21. o.

² L. Arch. Ért. XXVIII. I. 25. o.

³ L. Arch. Ért. XXVIII. I. 27. o.

⁴ L. Arch. Ért. XXVIII. 5. 416. és 417. o.

hazánk földjén, Pannoniában és Dáciában fordultak elő hasonló példányok, szabad valamilyen lokális vonatkozást is keresni, valamely helyi kultusszal vagy temetkezési szokással kapcsolatba hozni.

Hampel professzor hypothesisében,¹ hogy ezen tornyocskák síremlékek másolatai és mint kicsinyített másolatok a nagy síremlékeket helyettesítették a sírokon, sok a valószínűség, főleg ha az aquincumi példányt tekintjük, melynek tetődíszé a madár, bizonyos symbolikus jelentésű és a testet elhagyó lelket példázza. Ezen feltevés valószínűségéből semmit sem von le azon tény, hogy egyik példányról sem mutatható ki, hogy síron állt volna, sőt a dunapentelei példányok épületek falai közül kerültek elő. A fazekasok akkor sem kizárólag megrendelésre dolgoztak, hanem a keresettebb cikkekből mindig tartottak raktáron is. Hogy a síremlékeknek házalakot adtak, arra van is analogia.² A mainzi múzeumban³ van egy kőből készült házikó, körülbelül a mi kutya-házainkhoz hasonló alakú, melynek három falát mythologiai ábrázolású reliefek díszítik (Herakles és a Kerberos; Kastor és Pollux; Juno kormánybottal és csészével, lábánál a páva). A ház, melynek hossza és szélessége 67 cm., magassága 75 cm., eredetileg kőbázison állt, melynek kerek odvában a halottas urna állt.⁴

Hasonló nyomon járt Engelmann Rikárd is, a ki ezekben az ablakokkal áttört tornyocskákban füstölő edényeket gyanított. A kiváló tudóst a halál megakadályozta abban, hogy hypothesisének végére járjon és bizonyítékokat keressen. Ha azonban az eleusisi mysteriumokban és az Adonis-kultuszban használatos thymiaterionokra gondolunk, ez a feltevés nem látszik valószínűtlennek. Az aquincumi példányra vonatkozólag ugyan részemről az az ellenvetésem, hogy a nyílások sokkal nagyobbak, semhogy az égésnek kellő légvonata lehetett volna; a többi példány azonban mind kevésbé van áttörve és ennélfogva égetésre alkalmasabb.

Hampel és Engelmann fölvetései nem zárják ki egymást. Nemcsak hogy megállhatnak egymás mellett, sőt egymással kapcsolatba is hozhatók. A sírokra állított kicsiny épületeknek kettős rendeltetésük lehetett: mint síremlékek és mint füstölő edények kettős minőségben szolgálhattak. Hogy a formának volt-e valamely szoros kapcsolata a tartalommal, azaz: volt-e valami mélyebb jelentősége annak, hogy valami épület formájára alkották őket, vagy pedig csak azért kaptak ilyen formát, mert tetszetős volt és a célnak megfelelt (ú. m. a pompejii vízmelegítő bronzedények is ilyen tornyos castrum formájúak) és hogy csakugyan temetkezési vagy kultuszi céljuk volt-e, mindezen fontos kérdések eldöntése most még korai volna.

A végleges megoldást a további ásatásoktól kell várni és remélni.

Láng Margit dr.

¹ Arch. Ért. XXIX. 1. 20. o.

² Westdeutsche Zeitschrift, 1895. S. 379. Taf. XIX.

³ Originalsammlung des Vereins zur Erforschung der rheinis den Geschichte und Altertümer.

⁴ Szintén síremléken látható egy házikó relief-ábrázolása. Egy fiatal nő hozza a kezében valami kerek épület utánzatát (l. Öst. Jahreshfte XII. 1. Fig. 86.); erről azonban kiderült, hogy valószínűleg női toilette-doboz, mivel a házaspár síremlékének az asszonyt illető felén van ábrázolva. Ezzel analog a British Múzeum terrakottája (l. u. o. Fig. 87.) mely szintén kerek házikó alakú toilettedoboz mintája.

A N. MÚZEUM DUNAPENTELEI ÁSATÁSAI 1908-BAN ÉS 1909-BEN.

Az 1908-ik év őszen megejtett ásatásról már esett szó a N. Múzeum hivatalos jelentésében.* Ezúttal csupán néhány kőemléket kívánok részletesebben ismertetni.

* L. az ásatási jelentést a Nemzeti Múzeum 1908. évi jelentése 1908., 174—184. lapján.

*Juno ülő szobra.*¹ Magassága a talapzattal együtt = 0.71 m.; talapzat nélkül 0.55. Feje hiányzik. Jobb alsó karja és bal karja vállban letörött. Bal karjának kisebb darabja, melyen a könyök is megvan, a szobortól nem messze került elő. Az istennő nyugodtan, egyenes tartással magas támlájú trónuson ül, melynek jobb oldalát az istennőnek szentelt állatot, pávát ábrázoló dombormű díszíti. Az istennő chitont visel, melyet mellbimbó alatt szalagkötés tart össze. A chiton fölött köpeny, melynek két csücske a vállon nyugszik s mely a háton átvonva elől mindkét lábat eltakarja. A lábszárak idomai a köpeny alatt áttetszenek. Az istennő jobb kezét lábszárán pihenteti és áldozati tárgyért tart benne. Bal karját a meglevő töredék s a trón mellett látható lándzsacsúcs tanúsága szerint magasra emelte és lándzsára támasztotta. A csücsével lefelé támasztott lándzsát néhány kutató sajátos római vonásnak tartja, de felfogásuk téves. A ki az emlékeket ebből a szempontból áttekinti, hamarosan meg fog győződni róla, hogy a csücsccsal lefelé fordított lándzsát már a görög szobrászat is alkalmazta. Mint a N. Múzeumban őrzött ó-szőnyi ülő Minerva,² úgy a mi szobrunk is bizonyára helyi provincialis munka, de nem a kőfaragó mester leleménye; hanem régi görög szobrászi typus nyomán készült. A míg az ó-szőnyi Minerva nyulánk testéről és a magas övkötésről ítélve Kr. e. IV. századbeli mintaképekkel függ össze, addig az intercisai Juno-szobor mintaképe valószínűleg a Kr. e. V. század vége felé készült. Kivitelében hasonló nyers, elnagyolt mintázás jellemzi, mint az ó-szőnyi Minervát, arányaiban azonban határozottan sikerültebbnek mondható. Mind a két szobor jellemző képét adja a provincialis római művészet képességeinek és alkotásmódjának. Keletkezési idejük valószínűleg a korai császárság idejére esik. Érdekes, hogy a dunapentelei Juno-szobron a chiton a vállról tetszetősen lecsúszott, mint az Alkamenes körére valló görög női szobrokon pl. a barberini Herán.³

Dombormű töredéke. Gyakori typus, nyers munka. Vadászati jelenet részlete. Szarvast kutya üldöz. Jobbról edényből fakadó szőlőinda kúszik föl. Az edényből fakadó levélinda a korai császárság ornamentális művészetének kedvelt motivuma. A középpontból azután a provinciákba is elterjedt. A Rajna mellékén⁴ és Pannoniában is igen sok kőemléken találjuk. Különösen keske-

¹ Képét l. Nemz. Múzeum 908. évi jelentése 177. o. 27. ábra.

² V. ö. Nemzeti Múzeum jelentés 1905. X. tábla. 225. oldal.

³ Mintaképére vonatkozólag vesd össze a római konservátorok palotájának egy szobrát: Reinach: Repertoire de la statuaire II., p. 245., 7.

⁴ Bonn. Jbücher. 108/9. S. 54. u. 233.

nyen felnyúló pillérközők betöltésére kínálkozott rendkívül alkalmasnak. De előfordul úgy is, hogy hullámzó, kúszó indáival nagyobb felületet elborít; és szerepel azután keret-díszítés gyanánt is. Mindezekre az alkalmazásokra bőséges és igen szép, érdekes példákkal szolgál Nemzeti Múzeumunk emlékanyaga.

Síremlék töredéke. A felső mezőben a hármás vagy kettős mellképből csak egy kis részlet, a férfi bal keze maradt meg, mely könyvtékercset tart. Az alsó mezőt jobbról szalagfonatos díszítés zárja le. Mellette nőalak, a ki bal karját csipőre támasztja, fölemelt jobbájában pedig valami tárgyat tart. Ez a nő valószínűleg a triposz mellett lefolyó áldozati jelenethez tartozott, mely a síremlékeken a mellképek alatti keskeny mezőn gyakran szerepel. A nő alak előtt M betű. [D(iis)] M[(anibus)].

Domborműves és föliratos síremlék. M.=1.74 m, sz.=0.54 m. A felső mezőben, melynek két sarkát fönt rosetták díszítik, harczos alakja, a ki jobbájával a mögötte levő ló kantárját fogja. Ruhája térden fölül érő tunika, melyet derékon szíjas öv tart össze; a szíjról bal oldalán rövid kard csüng le. Bal válláról köpeny hull alá. Hoffiller Viktor, a ki ezt a köemléket szintén leírta, a harczos fején sisakot lát.* Ezt a megfigyelését a legjobb akarattal sem igazolhatom. Sisaknak a domborművön nyoma sincs. A harczos vállai mögött lova látható, mely az ügyefogyott kőfaragó kezében aránytalanul kicsinyenyé, szinte szimbolumszerűvé zsugorodott össze. A ló is, a férfi is bizonytalanul oda-biggyeszttve lógnak a képsíkon; mintha papírból kivágott alakokat látnánk magunk előtt, miken gyerekek próbálták ki az ügyességüket. A mozdulat, a térbeli helyzet kifejezésére ez a képfaragó nem volt képes. A ló első lábai mereven nyúlnak előre, a férfi lábai pedig erőtlenül hullanak alá. A mozdulatoknak és helyzeteknek nincsen belső erejük és jellemzetességük. Az alakító művészi képesség itt megakadt a primitív próbálkozások körében.

A síremlék fölírása megoszlik. Nemcsak az alsó mezőt tölti be, de a felső mezőben a lovas mellett kétoldalt is helyet foglal néhány sor. A fölírás éles elméjű, bár néhány pontban aggodalmasnak látszó megfejtését közölte Hoffiller Viktor dr.: Arch. Ért. 1909., 320. o. Az alsó mezőben levő fölirat második sorát Hoffiller így fejt meg: b(ene)f(iciarius) [p(ræfecti)?] n(umeri) eqq(uitum) holott a kövön az első két betű világosan BB. A præfecti betoldása pusztán kombináció. A P betűnek semmi nyoma és a keskeny közben alig is volna helye. A harmadik sor vége Hoffiller szerint így hangzanék: c(oloniae) Aur(eliae) holott a betűk kétséget kizárólag mást mutatnak CMAR. A megfejtésnek ezekről az önkényességeiről az olvasót az Arch. Ért. 1909. évi 323. oldalán közölt ábra is meggyőzheti. Kikértem Ritterling professor úr véleményét a fölirat tárgyában. Szerinte a fölírás megfejtése a következő: D(is) m(anibus) Aurel(ius) Vale(n)s b(iarchus?) n(umeri) eq(uitum) Sant(ariorum) s(ub) c(ura) Maurini p(rac) p(ositi). A harmadik sor elején levő B B-t figyelembe véve esetleg b(iarchus) b(aiulus) vagy b(iarchus) b(eteranus)=veteranus-ra lehetne gondolni, de ez az olvasás sem teljesen megnyugtató. Annyi bizonyos, hogy a B B a rangfokot jelzi, bár olyan rangfokot, melyet syllabaris rövidítéssel így

* Arch. Ért. 1909., 320. o. U. o. lásd az emlék ábráját.

jeleznének, nem ösmerünk. Hogy a B B a származásra vonatkoznék, nagyon valószínűtlen és ez esetben kiírták volna. Ha a betűk nem volnának oly tisztán olvashatók, «de» vagy ex n(umero) eqq.-ra vagy más hasonlóra lehetne gondolni, de az írás egyébkénti helyességét tekintve, ez a lehetőség magától elesik. Ritterling figyelmeztet, hogy equites seutarii-ról a Valeria in Solva-ban történik említés (Notit. Dign. Occ. XXXIII, 24). Ha itt nem cserélték föl tévedésből a közvetlen utána következő Intercisával, akkor következésképpen a helyőrségek eltolásával állunk szemben a IV. század folyamán. Domborművünk a IV. század első feléből való.

Síremlék. M.=1.75 m.; sz.=0.59 m. A síremléket fönt középen oromtag, kétoldalt pedig akroterion zárja le. A felső mezőben férfi és nő mellképe. A férfi jobb kezével a nőt átkarolja, baljában írástekerceset tart. Az alsó mezőben a következő fölírás:

AVREVSERENA	Aurel(ia) Serena
SVOCONIARIS!!!	Suo coni(ugi) Aris(tio)
FORTVNATOFECIT	Fortunato fecit
MEMORIAMQVIFVIT	memoriam qui fuit
DEFVNCTVSCENTVRI	defunctus centuri
O ANNQINQAGINTA	o annos quinquaginta
!!!!!!! AD	..... ad .....

Köláda homloklapja h.=1.27, m.=0.61. Kétoldalt egy-egy lefelé fordított fáklyára támaszkodó genius. Középen a fölírás:

D	M
ARISNRVE ^{TR}	CWDVS ☉ SVETCOH☉
HEMEXDEC	VIXANNLX ARISARI
CIASCRBONA	CONTEISNR
CIVSVERC	VNDVS
EISNR	CIVSMRCVSEARV
EERCWDA	FLECOHEREDSVIVISIBETPAT
RPTSSIMO	POSVERVNT

D(ii)s M(anibus)

Aur(elius) Isnir(cius) Verecundus s(ignifer) vet(eranus) coh(ortis) miliariae Hem(esenorum) ex dec(urione vix(it) ann(os) LXX Aur(elia) Isaria Scribonia conj(ux) et Isnircius Verecundus et Isnircius Marcus et Aur(elia) Verecunda fil(ii) et coheredes vivi sibi et patri pientissimo posuerunt

Fölíratos kő, h.=0.52 m, sz.=0.40 m.

IMP CAES	Imp(eratore) Caes(are) [M(arco) Aur(elio)]
ANONVOA	Antonino A[ug(usto) P(io) F(elice)]
COHI (X) AN	coh(ors) prima miliaria Ant(oniniana) [Hem(esenorum)]
SVBSEPTFLACCO	sub Sept(imio) Flacco
CVRA NEIVI	curante Jul(io)

Fölíratos síremlék, h.=0.88 m, sz.=0.35 m.

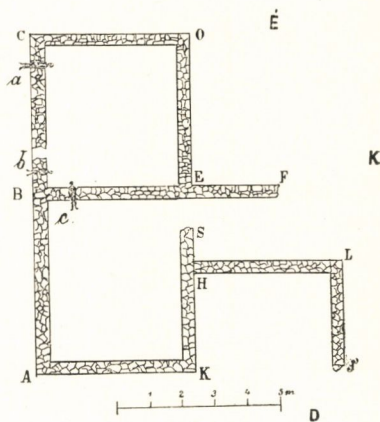

M	[D(iis)] M(anibus)
VIXITANLXXETARELI	vixit ann(os) LXX et Aureli(u)
SSCCOH (X) HEMFILIVS	s s(trator) c(onsularis) coh(ortis) miliariae
Q P O S V I	q(ui) posui(t) [Hem(esenorum) filius]

Az 1909. évi ásatásoknak elsősorban helyrajzi jelentőségük volt. Több épületmaradvány fölfedésével fontos támasztó pontokat nyertünk Intercisa topographiájához. Ezekhez az eredményekhez járulnak kisebb leletek és föliratos meg domborműves köemlékek, melyek ásatásunk alkalmával elég szép számmal kerültek elő.

A tavaszi ásatások az őszi ásatással* a legszorosabb helyi kapcsolatban állanak. Baksa Józsefnek az Öreghegyen levő szőlőjében további épületmaradványokra bukkantunk, melyeknek alaprajzát mellékelve mutatjuk be. (1. ábra.) A falrakás technikája, a falak vastagsága teljesen összevág azokkal a falmaradványokkal, melyek az 1908. évi őszi ásatások alkalmával ugyanebben a szőlőben kerültek elő. A falakat itt is alaktalan nyers terméskőből rakták és vakolták össze 0.40—0.50 m. vastagságban. Bár a kapcsolatot a két épületrész között nem találtuk meg, mégis valószínű, hogy együvé tartoztak; egyetlen nagyobb épülettömbnek voltak a részei. A hiányzó falrészeket valószínűleg földmunkák alkalmával tettek tönkre, hiszen a falak néhol csak 50—60 cm. mélységben feküdtek a föld színe alatt. Érdekes, hogy a falak fölött keresztben három helyen sírra találtunk, melyek a bennük talált néhány apróbb tárgy alapján a késői római időszakra vallanak s így az épületek korának meghatározásánál terminus ante quem gyanánt szolgálhatnak. Az épületmaradványok szomszédságában is feküdt néhány nagyon szegényes sír. Legtöbbjük hamvasztott sír volt: csak fibula, terra sigillata töredékek, üvegcserepek és kisebb bronzdarabok kerültek elő belőlük.

A nyári ásatás az Öreghegynek egy más helyén, Pozsgay István szőlőjében folyt. Ennek a területnek topographiai fontosságára utalt az a körülmény, hogy a vele szemben fekvő földterületen évekkel ezelőtt szavahihető állítások szerint tágas oszlopcsarnokot dúltak föl a kincskereső kutatók. Az eredmény igazolta ezeknek az adatoknak a megbízhatóságát. Pozsgay szőlőjében két nagyobb épületrészre találtunk (1. az alaprajzot, 2. ábra), melyek közül az egyik négy, a másik hat helyiségből áll. Természetesen az épületek képe nem bontakozik ki előttünk a maga teljességében, mert kétoldalt a falak átfutnak a szomszédos földekre, a hol a művelés alatt álló szőlő még hosszú időre elzárja kuta-

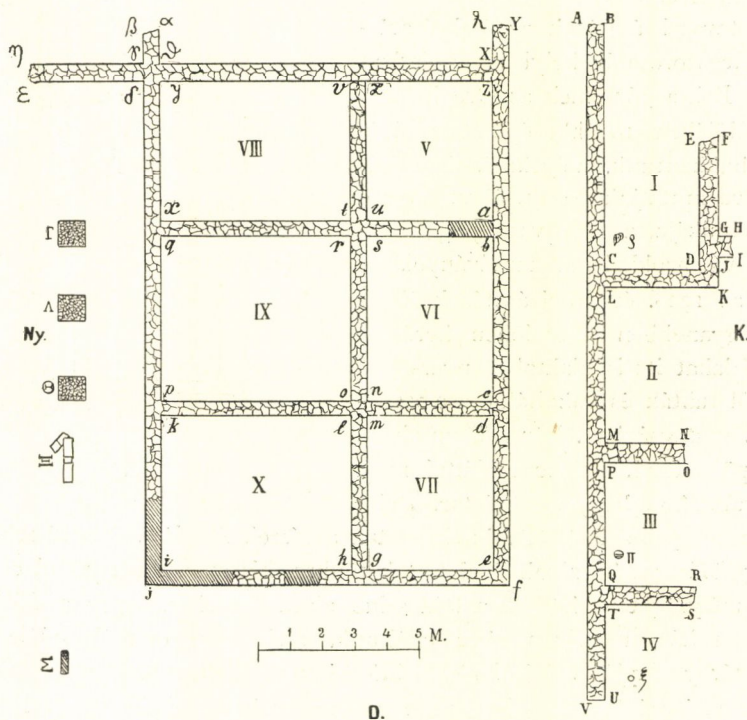

1. ábra.

* V. ö. a Nemzeti Múzeum 1908. évi jelentése 174—182. o.

tásaink útját. A két épülettágot 2.40 m széles köz választja el, melynek az alja erős kőragaszszal volt leöntve. A falakat általán szabálytalan kövekből emelték, melyeket vakolat tartott össze. A falak szélessége 0.60 és 0.45 m között váltakozik. A nagyobbik épülettömb nyugati zárófala mentén nem egészen egyenlő távolságban (1.50—1.80—1.10 m) három nagyobb négyszögletes alépítményt találtunk, melyeken pillérek vagy oszlopok nyugodhattak. Valószínű, hogy a fal mentén húzódó fedett folyosó támasztására szolgáltak. A pillértalpakkal egy vonalban csavarmenetes díszítésű oszloptörzs darabja is előkerült.

2. ábra.

Az ásatás folyamán az épületek bensejében érdekes apróbb leletek kerültek elő. Az I. sz. helyiségben a ρ ponton 15—20 darab vasszak törött darabjait találtuk, melyek egy helyen összehalmozva feküdtek. Néhol még a taraj rajta feküdt a sisaktesten s itt-ott az arcvédő lemezek is épségben kerültek elő. A III. sz. helyiségben a π ponton egy skytha bronzüst töredékére bukkanunk. A IV. sz. helyiség ξ pontján kisebbfajta márvány dombormű töredékét találták, mely thrák lovaszt ábrázol. Minden kicsinysége és hiányossága mellett is igen eleven munka. A ló mozgása és a térdeit kissé felhuzva ülő lovas helyzete igen élénken és meggyőzően jut kifejezésre.

Ezek a kisebbszerű emlékeken kívül nagyobb kőemlékekre is találtunk, melyek a faltömbökbe voltak beépítve. A pillértalpakkból szétbontásuk alkalmával a következő kőemlékek kerültek elő.

Két fekvő him oroszlán (3. ábra), m. = 50 cm., h. = 57 cm., puha, nyersen faragott terméskőből, melyek valószínűleg egymásnak megfelelőleg a sírépület két oldalán nyertek egykor alkalmazást. A román portálék oroszlánjának előfutárai.

Ruhás női szobor (4. ábra), m. = 1'05 m. Feje hiányzik, nyers elnagyolt munka. Ruhája chiton és köpeny, melyet mellén fölhúz és

3. ábra. Kőemlék Dunapenteléről.
1/10 term. nagys.

4. ábra. Kőemlék Dunapenteléről.
1/14 term. nagys.

csomóban összetart. Ez a sajátos viselet, valamint a jobb karján tekerőgőz kigyó miatt valószínű, hogy Isisnek vagy valamely papnőjének ábrázolásával van dolgunk. Tudjuk, hogy Isis szobrászi ábrázolásánál a mellén levő ruhacsomó jellemző. Hogy a távol provinciákban is igen elterjedt volt Isis tisztelete, nemcsak Itáliában, ezt bizonyítja, hogy Metzben évekkel ezelőtt szintén találtak egy női szobrot, mely Isist vagy papnőjét ábrázolja, provinciális művész alkotása.¹ Isis messze elterjedt kultuszának további tanúságai a kis Isist és Isis Fortunát ábrázoló bronzszobrocskák, melyekből majd minden múzeum őriz néhány példányt.²

Libernek és Liberának szentelt föliratos oltár, m. = 0'72., sz. = 0'48. (5. ábra). A széles felső párkányon domborműves díszítés. A homloklapon fél palmetták között³ Kantharos, mint Libernek jellemző attribútuma. A párkány két oldallapján két borostyánlevél között akanthus és lotusz.

¹ Jbuch. für lothr. Gesch. u. Altertumskunde 1905. J. I. S. 213. ff.

² Külföldi gyűjtemények anyagától eltekintek s csak néhány hazai múzeumból válogatok példákat. Nemzeti Múzeumunk két Isis-Fortuna (3. sz. 48., 4. sz. 23.) és egy Isis-Fortuna Nike szobrocskát (4. sz. 21.) őriz. Ezenkívül följegyeztem magamnak: egy-egy példányt a győri és a zágrábi múzeumban. Isis kultuszára vonatkozólag v. ö. Wissowa: Religion und Kultur der Römer. S. 292–299.; Drexler: Mythologische Beiträge I. Der Cultus der egyptischen Gottheiten in den Donauländern; Roscher, Myth. Lexikon II., 373–548; Kisa: Antikes Kunsthandwerk am Rhein, Die Kunst der Jahrhunderte 281–282. o.

³ V. ö. Hampel: Arch. Ért. 1909., 40. és köv. o. 27–32. ábra.

Az oltár fölírása a következő:

LIBERO PA
TRIET LI
BERE
AVREL
MATV
SCV

Libero
tri et Li
bere
Aurel(ius)
Matu(rus)
s cu(ravit)

5. ábra. Kőemlék Dunapenteléről. $\frac{1}{10}$ term nagyság.

6. ábra. Kőemlék Dunapenteléről. $\frac{1}{10}$ term. nagyság.

Fogadalmi oltár, m. = 0'80., sz. = 0'40. (6. ábra). Alakjára vonatkozólag v. ö. Arch. Ért. 1909., 29. o. 7., 8. és 9. ábra.

Fölírása:

AT · TA
VER · VI
CI · LVM
S

Atta
Vervi
ci (filius) l(i)benter) v(otum) m(erito)
s(olvit)

Ezek a kőemlékeken kívül vétel útján is néhány érdekes domborműves emlékek gyarapíthattuk múzeumunk gyűjteményét Dunapenteléről.

Domborműves stremlék, m. = 1'46, sz. = 1'03. (7. ábra). Kétszeresen tagolt, négyszögű keretben nyugodt, féloldalt fordult nőalak. Jobb lábán áll, a balt maga után vonja. Ruhája a chiton mélyen lecsüngő áthajtással, melyet közvetlen a mellbimbók alatt szalagkötés tart össze. Bal válláról rövid köpeny csüng alá. A ruhája a bal láb bokája mellett indokolatlanul kilebben egyensúlyi helyzeté-

ből, mintha szél kapna belé. Ez barokk ízlés jele, melynek nyomaival a Claudiusok korából való szobrászati emlékeken gyakran találkozunk. Nőalakunk bal keze csipőjén nyugszik laza természetességgel kinyújtott mutatóujjal. Jobb kezét előre nyújtja és kis ékszeres ládácska tetejét emeli föl, melyből keskeny szalag csücske csüng alá. A szekrényt farkával fölfelé fordított delphin tartja, mely fejével a keret falához simul. Ennek a gyámkő módjára alkalmazott delphinnek nincsen semmi mélyebb, szimbolikus tartalmú vonatkozása. Tisztán művészi

7. ábra Kőemlék Dunapenteléről. $\frac{1}{10}$ term. nagyság.

motivum. Hiszen tudjuk, hogy a delphineket ügyes hullámos vonalukkal a római művészek támasztó szerepben architektonikus keretben gyakran fölhasználták. Csak Agrippa thermáira* emlékeztetek és utalok a római császárság korabeli pilléres oltárokra, a hol a pillér tövében alábukó delphint látunk.**

A síremléknek ez a típusa, melyet magunk előtt látunk, a legszorosabb eszmei és formai összefüggésben áll a görög művészet síremlékeivel. A nyugod-

* V. ö. Richter: Topographie von Rom. S. 240; Not. d. scavi 1881. p. 276.; 1882. p. 340. ff. (Lanciani.)

** Altmann: Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit. S. 146. No. 166.; Vatikan, Gall. Lapidaria; Amelung, Beschreibung I. S. 253. No. 119. c.

tan álló nőalak, a ki ékszeres szekrénykéjével foglalatoskodik, a görög síremlékek kedves tárgya. Nemcsak a motívum maga, de az alak kezelésének részletei is éreztetik a görög művészi világgal való eleven kapcsolatot. Így a ruhavetés módja teljesen a Kr. e. IV. századból való plasztikai mintaképeken épül föl. A ruha egyik csücskének kilebbenését elvétele görög síremlékeken is megtaláljuk, de ez az indokolatlan barokk mozgalmasság különösen a Claudiusok korában volt divatban, a mint ezt a női portrait-szobrok és a pánczélos-szobrok igazolják. Lehet, hogy ennek a másoló ízlésnek egy távoli hullámát látjuk, a mi síremlékünkön. A nő hajviselete is görög típusokkal áll összefüggésben. Különösen a hellenisztikus hajviseletek körében találunk analógiákat pl. az ú. n. Giunone-szobrán a capitoliumi múzeumban és rokonain.

8. ábra. Kőemlék Dunapenteléről. $\frac{1}{14}$ term. nagyság.

Az egyedüli eltérés a görög emlékekkel szemben a beállításban az, hogy a nő nem a kezében tartja az ékszeres ládácskát, hanem gyámkö módjára alkalmazott delphin támasztja meg. Az alakkezelés sajátosságai közül különösen figyelmet érdemel a ládácska erősen plasztikai kidolgozása, melynek belsejét is kívájtja a kőfaragó.

Dombormű. A felső része letörött. Legnagyobb m. = 106, sz. = 111 m. (8. ábra). Balról férfialak térdig érő ruhában. Lecsüngő jobb kezében hatalmas bunkót tart. Jobb oldalán mellette térdre roskadt ruhátlan férfialakot látunk erőtlenség, tehetetlenül lecsüngő karokkal. Valószínű, hogy a Herakles monda Kyknos kalandjának római provinciális feldolgozását látjuk magunk előtt.* Herakles

* A térdreessző Kyknos motívumával v. ö. Minotaurus alakját a Nemzeti Múzeum egyik domborművén: Arch. Ért. 1889, 155 o.

kedvelt, gyakran fölhasznált alakja a pannoniai domborműveknek. Egyik domborművön például * Heraklest sziklán ülve látjuk magunk előtt, a mint jobbjával fáradtan bunkójára támaszkodik, a sziklán nyugvó, lecsüngő baljában a leterített oroszlán bőrét tartja. Már az első szemlélet nyomán nagyon valószínűnek tartottam, hogy ez a dombormű egész kompozíciójában klasszikus görög mintaképekkel függ össze. De ezt a föltevésemet csak egy elég távoli analógiával a belvederei torsióra való hivatkozással tudtam igazolni. Föltevésem helyességének bizonyosságát hozta a Bolletino d'arte legújabb füzet (1909. Tav. III. p. 195/6.), a hol a Barberini gyűjtemény Prenestéből származó emlékei között A. Della Seta egy kisebb bronzdomborművet közöl, mely egykor tükörtokot díszített s a mely szintén a sziklán ülő, pihenő ifjú Heraklest ábrázolja, a mi domborművünkkel teljesen megegyező alak-beállítással ellentétes értelemben. Az ülő Heraklesnek ez a szobrászi typusa messze visszanyúló művészi hagyományokkal függ össze. Csak az ú. n. Altemps Heraklesre és Lysippos ülő Heraklesére emlékeztek.

Síremlék töredéke, sz. = 082. Csak a felső félke maradt fenn három mellképpel. Jobbról a férfi, kinek kardmarkolata is látható. Balról a nő melle előtt keresztbe tett kezekkel, a középen pedig kis gyermek mellképe. A férfi feje letörött. Az alsó föliratos lapnak csak kis töredéke maradt ránk. Pusztán két betű olvasható. . . EN . . . . . Nyers, fölületes munka.

Dombormű töredéke, sz. = 074. legn. m. = 039. Tagolt keret bal sarkában szakállas férfifej. Valószínűleg a rendes síremlék typusnak töredéke. A férfi arcán határozott törekvést látunk egyéni ábrázolásra.

Az 1909. évi nyári ásatásokat az Ujbányi Ferencz földjén végzett kutatások fejezték be, a hol dr. Mahler Edével együtt vezettük a munkát. Nagy kiterjedésű sírmezőre találtunk, melyben összesen 42 sírt bontottunk föl.

1. sír (hamvasztással): 4 füles korsó, 1 db agyagfazék feneke, 1 bronzfibula, 1 bronzszekrényke fogantyúja, 1 mécses, összeégett övdísz töredékei és bronzgomb; 2. sír: gyöngy, bronzcsüngő, vaskés, bronzérem a II. századból; 3. sír: összetörött mécses VICT bélyeggel; bronzérem, az Antoninusokat megelőző korból; 4. sír: mécses CAMPILI bélyeggel, bronzérem, Commodus idejéből, 2 gyöngy, bronzkarika, bronzkarperecz és üvegtöredékek; 5. sír: bronzérem Caracalla korából, szögek, bronz-töredék, bélyeges mécses; 6. sír: tükörkeret töredékei, bronzérem, alighanem Trajanus korából, szögek, mécses; 7. és 8. sír üres volt; 9. sír: mécses . . CTORIA bélyeggel, szögek; 10. sír: 2 bronzgomb, szögek; 11. sír: kettétört agyagbögre, törött mécses VICTORIA bélyeggel, terra sigillata tányér, melyben benne feküdtek: egy ezüstözött bronzcsat, gyöngy, vaskapocs és 1 vastárgy; 2 korsó, ólomcsúly; 12. sír: bélyeges mécses, korsó és meghatározhatatlan bronzérem; 13. sír: mécses füllel és FORTIS bélyeggel, füles agyagtányér; 14. sír: üvegpalczk, III. századból való bronzérem, szögek, bélyeges mécses; 15. téglasír: 6 db ezüst és 1 db bronzérem. A bronzérem valószínűleg Caracalla idejéből való. Az ezüstérmek közül 1 a Flaviusok, 1 Hadrianus, 1 Septimius Severus és 3 Caracalla korából szár-

* L. Arch. Ért. 1906., 237. és 244. o.

mazik, díszes mécses FLAVI bélyeggel, kis koporsószőgek, bronzstilus, bronzkulcs, 2 bronzgomb; 16. sír hamvasztással: bronzérem I—II. századból; 17. sír: szögecskék és bronzérem Septimius Severus esetleg Pertinax idejéből; 18. sír: vasszőgek; 19. sír: III. századbéli bronzérem és gyöngyszem; 20. sír: üres volt; 21. téglasír: fibula, téglá kettős bélyeggel:

A I H O A
I H I O H O Y

; 22. sír hamvasztással: bronzgyűrű, bronzboglár, mécses, ezüstkarika, kis bronzcsüngő, bronzlánczocska töredéke, összeégett apró bronzdarabkák, két vasszőg; 23. égetett sír: 3 db két füles agyagbögére és 1 db mécses; 24. égetett sír: mécses CRESCES bélyeggel, bögre, vaskés és 2 vasszőg; 25. égetett sír: bronzfibula; 26. égetett sír: bronzérem Trajanus idejéből, bronzboglár, mécses, agyagpohár; 27. gyereksír hamvasztással: nem volt benne semmi; 28. sír: szögek, agyagkorsó; 29. sír hamvasztással: mécses, szög; 30. sír: teljesen kopott bronzérem, összetörött üvegkorsó; 31—33. sír: nem adott semmit; 34. sír: két füles agyagbögére, fibula töredékei; 35. sír: agyagbögére, összetörött üveg, apró gyöngyök, csinos finoman díszített domborműves mécses, 2 db ezüst karperecz, bronzérem, aranyozott bronzlemezkek (a láb mellett) és egy kis terracotta mellkép. Főképen ez az utóbbi tárgy ad ennek a sírnek különösebb érdekességet. Egészen fejletlen csecsemő gyermek kép-mását látjuk magunk előtt az ő egyéni éretlen formáival. A feje teljesen csupasz. Hasonló csecsemő arcképeket többet ismerünk a korai római császárság idejéből. Ezek anyaga márvány. A legszebb példányokat a müncheni és a kopenhágai Glyptotheka őrzi.* A kis terracotta mellképhez érdekes analógiát találunk az Anzeiger für schweizerische Altertumskunde legutóbbi füzetében.** Az I. táblán itt is két kis terracotta mellképet közölnek, melyek formára és kivitelre a miénkkel megegyeznek, csak hogy nem gyermeket ábrázolnak, hanem az egyik egy gallust torquessel a nyakán, a másik pedig a Flaviusok idejéből való nőt a magasan fölépített, jellemző hajviselettel. Mindakettőn látható az egyénítésre való törekvés. Ezeket is, miként a mi mellképünket sírokban lelték Rossfelden Bern mellett; 36. sír: a 34. sz. sír (hamvasztással) alatt feküdt. Nem adott semmit; 37. sír hamvasztással: üres volt; 38. sír hamvasztással: 2 agyagkorsó, 1 agyagmécses 3 bélcsatornával és FORTIS bélyeggel, csonttű, bronzérem Hadrianus III. consulatusa idejéből; 39. sír hamvasztással: 3 agyagbögére; 40. sír: gyöngyök, mécses IIV—VICTO bélyeggel, bronzérem Alexander Severus korából, szögek; 41. sír: bronzérem Etruscilla idejéből, vascsat töredéke; 42. sír: Gordianus bronzérme, szőlőindával díszített mécses.

1910 januárius 16.

Hekler Antal.

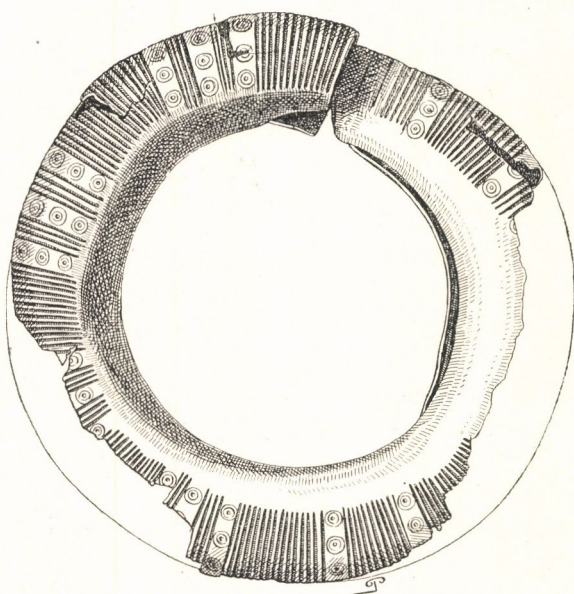
* Furtwängler: Einhundert Tafeln. 82.; Zeitschr. f. Münchener Altertumskunde 1909. T. III. Billedtavler kataloget Ny-Carlsberg, Glyptothek T. LI. No. 632.

** 1909. Heft I T. I. G. 24.

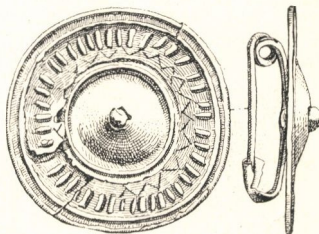
A BALFI LELET. (SOPRON M.)

A Fertő nyugati partja mentén végig vonuló alacsony hegység, nemkülönben a tó déli partját szegélyező fennsík a különböző korok maradványaival bővelkedik. Különösen képviselve vannak a Hallstatti, a La Tène és a római kor. Az első korból származik az itt bemutatott lelet. A Fertő délnyugati szögletében fekvő Bolf község határában került napfényre a tavaszi szőlőmunka alkalmával. A községtől egyenesen D-re a fennsíkra vonuló «Satz» nevű dülő felső szakaszát szőlővel ültették ki és ez alkalommal a következő ékszerek kerültek elő: a) Két üregesen öntött karperecz töredékeit. A külső felület

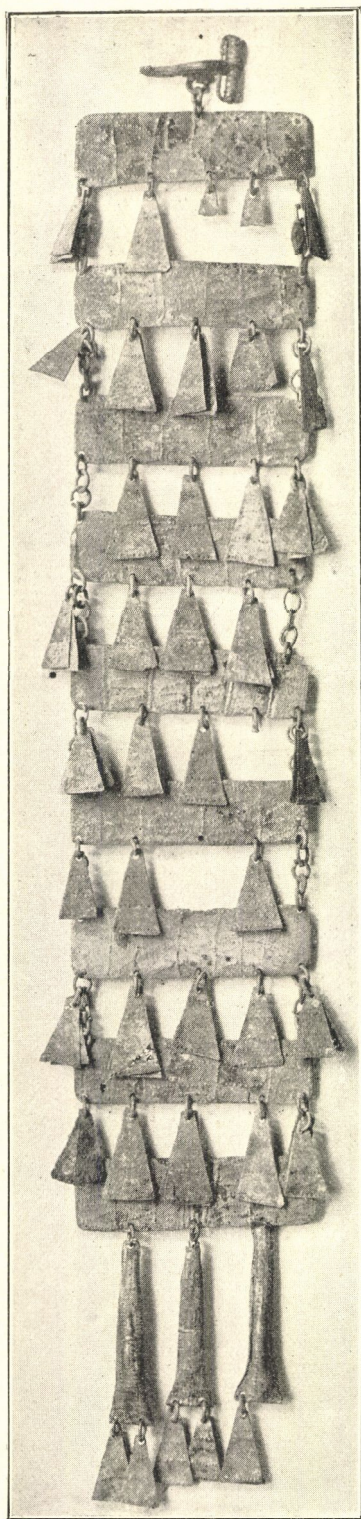

 a) $\frac{2}{3}$ nagyság.

rovatos és körkörös disztítésű sávok symmetrikus váltakozását mutatja. A bronzpléh rendkívüli vékony, minek folytán a durva kéz goromba fogása alatt sokat vesztett épségéből. (a) ábra).

b) Korongos díszű fibula. Hazai leletekben eddigelé még ismeretlen; külföldön is ritka. Két részből áll: a tulajdonképeni fibulából és vele szögeccsel kapcsolatos korongból. A fibula egy tagban készült. Háta szélesebb bronzlemezke, mely egyfelől tágabb túskefogóvá görbül át, másfelől dróttá keskenyülvén, egy teljes fordulatú tekercs után túske alakjában végződik. A tű teljes hossza 3.5 cm. Háta közepén szögecs szolgál keresztül, mely a díszkorongot szorítja rá. A bronzból való korong átmérője 4.6 cm. Elektronnal bevont fölületét domborított körökkel alko-

 b) $\frac{2}{3}$ nagyság.

c) cca. $\frac{1}{3}$ nagyság.

tott gyűrű díszíti, mely viszont domborított rovatkákkal ékeskedik. Mind a körök, mind a rovatkák a bronzkorong trébelésével jöttek létre; nem úgy a gyűrű belső köre mentén látható csipkés dísz, mely közvetlenül a borító elektromba alkalmazott finom vésésnek köszöni eredetét. A korong sima közepe a szögecs fejéhez mint középponthoz egyenletesen emelkedik. Gondos munka az egész, kár hogy helylyel közzel a borítás épségében kár esett. (b) ábra).

c) Gyönyörű melldísz bronzból. A nálunk eddigelé valóban unikum számába menő melldísz teljes hossza 62 cm. Kilencz 10,5 cm. hosszú és átlag 2,5 cm. széles bronzlemezekből áll, melyek kétoldalt öt szemből álló láncozcskákkal függnék össze; a legfelső lemez hármaskarikával lóg a fibula tűskéjén; míg a legalsó lemeztől három, bronzpléhből alkotott bakló csüng alá. A nyolcz felső lemezen öt pár csonkavégű hosszukás fityegő lóg, míg a baklók két-két ilyen fityegő párral végződnek. Összesen tehát 46 pár fityegő csörgött e díszben. (c) ábra).

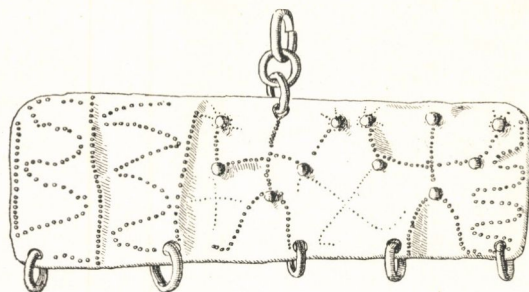
Az összes lemezeket és baklókat — a fityegőket is — domborított pontokból alkotott díszítések ékesítik. Lássuk egyenként.

A legfelső lemezt balról három pontozott egyenes két mezőre osztja, mindegyikben egy-egy kigyózdó pontozott vonal. Azután két alak, mindegyiktől balra egy kereszt. (d) ábra).

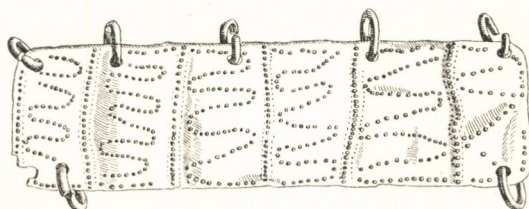
A képmező jobboldali végét egy kigyózdó pontozott vonal jelöli. Figyelmünket különösen a képmező nagyobb részét elfoglaló két alak köti le. Kétséget sem szenved, hogy mindkettő az emberi alak pontokkal ábrázolt képváza. Érdekes, hogy a felső test nevezetesebb pontjait, a képnek értelmet adó pontokat, jóval nagyobbított alakban ábrázolták. Ilyenek a fej, derék alsó vége, a karok könyökhajlása és a két kéz, melyből minden kétség kizárása okából egyes pontozott vonalacskák az ujjak ábrázolására szolgálnak. Nagyon figyelemre méltó a két alaktól balra álló kereszt. A kép-

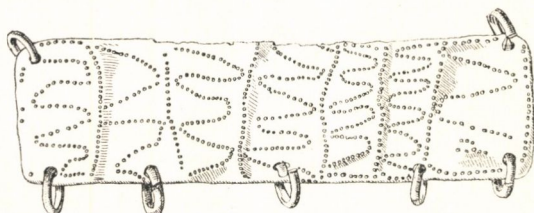
mező közepén álló alak könyöke alatti kereszt egyenesen áll, míg a másik alakhoz tartozó közbelső kereszt ferde. Kár, hogy a rajzoló szemét kikerülte az első keresztnél az a néhány igen apró pontocska, mely a kereszt száraiból kiinduló oldalvásti kampócskákat jelzi, milyenek a közbelső keresztnél láthatók.

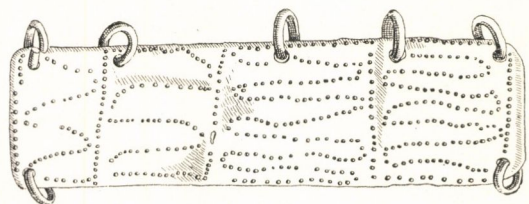
d) $\frac{2}{3}$ nagyság.

e) $\frac{2}{3}$ nagyság.

f) $\frac{2}{3}$ nagyság.

g) $\frac{2}{3}$ nagyság.

Nem szeretem a képzelet túlerős szárnyalásait, de ezzel a képpel szemben nem állhatom meg a levegőbe való csatangelést. Miért nem állította ezt a keresztet is ferdén az őskori mester? Talán jelezni akart ezzel valamit? Vajjon mit?

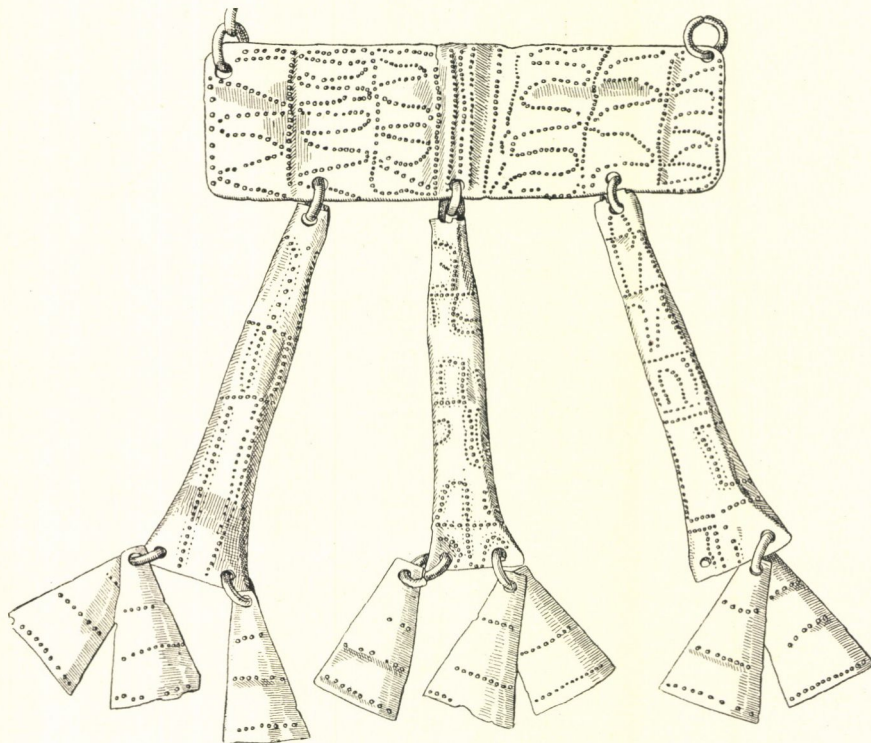
Elhelyezésénél fogva a szóban forgó emberi alak a képmező közepét

foglalja el, tehát a díszhelyet. Ez tehát a főszemély. De a pontozott vázos alkotás minden megkülönböztető jel nélkül szűkölködik; melléje teszi tehát a merőlegesen álló keresztet. Ez a férfi, a másik a hajlott keresztrel, az alárendeltségi viszonyban levő nő.

Ismeretes dolog, hogy némely præhistorikus író a kereszt képében az emberi alak schemáját látja. Ime a balfi lemez ehhez a felfogáshoz még bővebb felvilágosítással is szolgál.

A mi a többi lemez díszítését illeti, ennek illusztrálására bemutatjuk a 2., 6. és 7. lemezt, (*e*), (*f*), (*g*) ábrákban).

h) $\frac{2}{3}$ nagyság.

Mindegyik egyenesen vezetett pontokkal négy-öt, sőt hat mezőre van osztva, melyeken pontozott vonal kigyódzva vonul végig. Véleményem szerint ez nem más mint a sík lapra vetett gyöngyfűzér magától előálló alakzatának utánzata, mely itt a mellűszen stilszerűségénél fogva nagyon is jogosult és helyén való.

A kilenczedik lemezt a rajta csüngő baklókkal egyetemben mutatjuk be. E lemezen hét mezőt látunk; három három kigyódzó pontozott vonallal díszes, míg a középső mező közepén három pontozott egyenes vonul végig meglehetősen függélyes irányban. (*h*) ábra).

A három bakló közül a két szélső a jobbról és balról számított második mezőről csüng alá, míg a közbelső a középső mező szélén lóg. E baklók mind-

egyike szintén pontozott vonalakkal ékeskedik. Különösen érdekes a középső bakló diszítése. Ezen különösen a svasztika illetve sanvasztika-féle diszítések tűnnek föl. Az ezeket feltüntető itt közölt külön (i) ábrán tisztán látható, hogy mindegyik jel erősen üt el egymástól. Teljesen korrekt a legfelső, a menyinyiben ennek oldalvást kisarjadzó kettős ágai irány dolgában pontosan megegyeznek, a mit a másik kettőről nem lehet mondani. Az első alakra emlékeztető minta a soproni Purgstall egyik cseréptáljának külső fenekén látható.

A baklók közül a két szélső 8 cm., a középső 7.6 cm. hosszú. Legnagyobb területük alatt a fityegőket tartó lapos végük fölött négy cm.

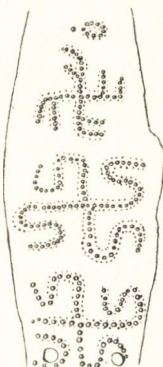
A mi magát a fityegőket illeti, ezek mint már említettük, párosával lógnak alá a karikákon. Nagyságuk, miként az összabrából is kitetszik, nem vág tökéletesen össze. Legkisebbek a baklókon csüngők. Mindegyik három pontozott egyenessel diszített.

Legvégül hagytuk a fibulát (j) ábra). Ez viszonyítva a meglehetősen súlyhoz, melyet tűskéjére akasztottak, igen kicsinynek mondható. Hossza 4.5 cm. Bilaterális rugója, külön készített és külön szögeccsel a rugóhoz erősített háta, kivált azonban a tűskefogója felső végéről kiemelkedő év hátra a nyereg felé hajló rovatos diszítésű befejező alkatrésze a hallstatti kor végső szakaszára mutat, a mikor már a La Tène idő fuvallata érezhetővé válik.

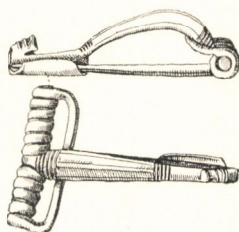
A legfelső lemez figurális diszítését egybevetve a soproni Purgstall figurális diszítésű edényeivel, feljogosít arra a következtetésre, hogy a hallstatti korban Sopron vidéke középpontja volt olyan néptörzs területének, mely épen a figurális diszítésben, meg a különféle, két fejjel végződő bálványok készítésében lelte kedvét. Mennyire terjedt e specziális ízlés hatása, ezt ma még teljes biztonsággal megállapítani nem tudjuk. Annyi bizonyosnak látszik — legalább az eddigi kutatások alapján — hogy nyugati határát a bécsi erdő szabta. Hogy mennyire terjedt kelet felé, azt meghatározni nem lehet, de hogy hatása ebben az irányban jóval tovább terjedt, mint a hogyan azt gyanítjuk, azt kétségtelennek tartom.

Sopron, 1910 január havában.

Bella Lajos.

i) $\frac{2}{3}$ nagyság.

j) $\frac{2}{3}$ nagyság.

KÜLFÖLDI MOZGALOM A MŰEMLÉKEK VÉDELMEÉRE.

Közljük a bajor törvénytervezetet az emlékek megóvása dolgában, mint követésre méltó példát. A marburgi egyházmegyei rendelet sok gyakorlati útmutatást ad egyházi emlékek fenntartására s ezért ez is megérdemli figyelmünket.

I. Mozgalom Bajorországban. A földdel kapcsolatos emlékek és a talajban

rejlő ős- vagy koratörténeti vonatkozású régiségek és leletek védelmére és fenntartására, a bajor történeti és őstörténeti társulatok szövetsége — egy készítendő törvény* számára — az itt következő alapelveket állította össze.

Az ingatlan emlékek, valamint a talajban rejlő régiségek és leletek védelmére alkotandó törvénynek azon alapelvből kell kiindulnia, hogy az államot megilleti:

a) a védelem kötelezettsége; *b)* a tudományos kutatás jogának biztosítása; *c)* a kisajátítás és elővétel joga, de egyúttal *d)* az a kötelezettség is, hogy a tulajdonosokat kártalanítsa. Ezen elveknél fogva az ős- és koratörténeti földbeli régiségek és leletekre vonatkozó védőtörvény a következő szakaszokra osztható:

1. Ingatlan műemlékek. 2. Talajban rejlő ingó régiségek és leletek. 3. Ásatások. 4. A műemlékek védelmének szervezése. 5. Büntető záradék.

1. *Ingatlan műemlékek.* *a)* Az engedélyezés kötelezettsége s az ingatlan műemlék környezete. Az államnak, valamely jogi személynek vagy magánember tulajdonában lévő ingatlan, a melynek fenntartása a köz érdekében áll, az illetékes hatóság előzetes engedélyezése nélkül meg nem semmisíthető, el nem adható és sem egészében, sem részeiben meg nem változtatható. Ha a műemléknek sajátságos helyzete van, a védelem a közvetlen környezetére is kiterjeszthető.

b) Óvintézkedések. Az állam által ingatlanok fenntartására vagy vizsgálatára foganatosított intézkedéseknek a tulajdonos vagy birtokló nem szegülhet ellen. A belőlük származó kárért azonban teljes megtérítést igényelhet.

c) Kisajátítási jog. Az ingatlan, a mely állandó veszélyben van, a konzervátor ajánlására, a kisajátítási törvény rendelkezései szerint kisajátítható.

d) Értékbecslés. Ha az állami intézkedések által okozott bármennemű kár nagysága felett nézeteltérések merülnek fel, négy hét alatt kárbecslő eljárás foganatosítandó, a melyben az illetékes konzervátornak hivatalból része van.

e) Bejelentési kötelezettség. Ha a tulajdonos maga szándékozik valamely változtatást eszközölni, legalább 14 nappal előbb jelentést kell tennie az illetékes konzervátornál. Ha a 14 nap leteltével a hatóságtól sem tiltó, sem rendelkező átiratot nem kap, akkor a tulajdonos tervezett változtatását akadálytalanul végrehajthatja.

2. *Talajban rejlő ingó régiségek.* *a)* A bejelentés kötelezettsége s a megőrzés kötelezettsége. Ha valamely területen véletlenül őskori vagy koratörténeti tárgyat találnak, akkor a terület tulajdonosa, az intézkedésre jogosult egyén, a találó, vagy a munkálatok vezetője haladéktalanul köteles a polgármestert, vagy szolgabíró, vagy a konzervátort, illetőleg ennek helyettesét a leletről értesíteni és az illetékes hatóságok intézkedéseinek magát alávetni. Ilyen esetben a megkezdett munka a jelentés megtevéstől számított három napon belül nem folytatható, kivéve ha ez a folytatás sem a már talált tárgyakat, sem a még várható leleteket nem veszélyezteti, vagy ha a munka megszakítása arány-

* A törvény maga, egyelőre két rövidebb királyi rendelet alakjában lépett életbe. Szövegüket lásd: Prähistorische Zeitschrift. I. (1908) 105. s k. 1.

talánul nagy kárt okozna. A talált tárgyak biztos megőrzéseért az intézkedésre jogosult egyén felelős.

b) A megtekintés joga. A földben rejlő ősz- vagy koratörténeti jelentőségű tárgyak kutatására az állam által jogosított egyének számára a lelőhelyek megtekintését lehetővé kell tenni.

c) Az elővásárlás joga. Ha esetleges leleteken tulajdonosuk bármely módon túladni óhajt, az államnak elővételi joga van. Ha a tulajdonos ajánlatára, négy héten belül határozatot nem kap, akkor a lelet felett szabadon rendelkezhetnek.

d) Értékelés. A kártalanítás és illetőleg az eladásra kerülő tárgy értékének megállapítása az 1. *d)* pontban felállított elveknek megfelelően történik.

3. *Ásatások.* *a)* A bejelentés kötelezettsége. A ki ősz- vagy koratörténeti jelentőségű ingó- vagy ingatlan tárgyak felkutatására ásatást tervez, legalább két héttel annak megkezdése előtt jelentést tartozik erről tenni a legközelebbi közigazgatási hivatalnál vagy az illetékes konzervátornál, illetőleg annak helyettesénél. Az engedély megnyerése esetében az ásató köteles követni az ásatást, az előkerült tárgyak biztos megőrzését és azok egyéb kezelését illető rendelkezéseket.

Ha olyan helyen kell földmunkálatokat végezni, a mely már korábbról mint őskori vagy koratörténeti tárgyak lelőhelye ismeretes, akkor elegendő az egyszerű bejelentés.

b) A felmentés joga. A konzervátori központi bizottság szaktársulatokat, valamint tudományosan munkálkodó magánegyéneket felmenthet a 2. *a)* és 3. *a)* alatt említett kötelezettségek alól.

c) Óvóintézkedések. A konzervátornak kötelessége imminens veszélyeztetés esetén, a törvény ellenére megkezdett munkálat beszüntetését foganatosítani, vagy az egyébként e célra szükségesnek látszó intézkedéseket megtenni.

d) A birtoklás megszorítása. Az állam fel van jogosítva, hogy a birtoktulajdont, bizonyos időre, teljes kártérítés mellett annyiban megszorítsa, a mennyiben az valamely ásatás céljaiból szükségesnek látszik, hogy ha az intézkedésre jogosult egyén fontos okok nélkül ellene szegül akár annak, hogy tudományos ásatást akár maga végeztessen, akár hogy ahhoz az engedélyt megadja. Az ilyen esetben előkerülő leletek az államot illetik, a mely ugyan értük további törvényszerű kárpótlást tartozik a földtulajdonosnak adni, leszámítván természetesen az államnak magának felmerült költségeit.

e) Kisajátítás. A föld birtoklója, a mennyiben a körülmények ezt igazolják, kívánhatja, hogy a birtoktulajdon megszorítása helyett kártérítéssel járó teljes kisajátítás eszközöltessék.

f) Felelősségi jog. Ha a földterület birtokolójának, akár a földjeért, akár a leletekért felajánlott kártalanítás meg nem felel, az I. *d)* alatt jelzett jogi eljáráshoz fordulhat.

4. *Szervezet* dolgában a javaslat a fent előadott határozatok eszközölését és az efelett való örökösödést egy korábbi, a bajor kir. állami miniszterium által már egészében elfogadott szervezeti javaslat keretébe illeszti be. A rendelkezések közül egyik legfontosabb egy ősz- vagy koratörténeti vonatkozású mű-

emlékek lajstromának létesítése. A konzervátorok az ingatlan műemlékek összeírását sietessék, hogy mennél rövidebb időn belül minden helyhatóságnak, a körzetébe eső ilyen emlékekről pontos lajstrom álljon rendelkezésére. E munkánál a konzervátorokat az összes erre illetékes hatóságok és hivatalok kötelesek támogatni. A földtulajdonos a birtokában lévő földemléknek a lajstromba történt felvételéről értesítendő.

5. *Büntető záradék.* A ki ezen megállapítások ellenére cselekszik, a javaslat szerint szabadságbüntetésre átváltoztatható pénzbüntetésben marasztalendő el (300 márka, ismétlés esetén 1000 márkáig). Ezenkívül az előkerült lelet elkobzása és a megrongált vagy szétrombolt ingatlanoknak az elítélt fél költségén való helyreállítása is lehet ítélet tárgya.

II. A lavanti (marburgi) egyházmegye — egyházi műemlékeinek védelmére és ápolására — a mult évben rendeletet bocsátott ki.

A rendelet bevezető sorai azon, sajnos, általános szokást említi, hogy a legújabb időkig is az oltároknak csak azon alkatrészeit őrizték meg, a melyek különös tisztelet tárgyai voltak, vagy értékes anyagból készültek. Minden egyebet elégettek, vagy legjobb esetben padlásra tettek. A legtöbb egyházmegye szabályai szerint tényleg rossz, megromlott, törött keresztek és szentek ábrázolásai, a melyeknek műértéke nincsen, tehát teljesen értéktelenek s a melyeket már többé kijavítani vagy restaurálni nem lehet, elégethetők. Ez engedély azonban igen ritka esetben fog jog szerint érvényre léphetni, mert hiszen alig lehet feltételezni, hogy valamely templomban minden műérték nélkül való tárgyak foglalhassanak helyet. Ez engedély alapján régebbi időkben szokásban volt egész templomi berendezések elégetése az oka annak, hogy p. o. gótikus oltárföltetek architektúrájából ma már mit se láthatunk s alig néhány szobor és kép maradt fenn. A XVII. és XVIII. századok korában nem méltányolták a templomi berendezések műbecsét, hanem mindent a kor műízlésével egyöntetűnek akartak. Ekkoriban tűnt el a templomokból a középkor öröke. A XIX. század második felében pedig az ellenreformációs XVII. és filozófus XVIII. század hagyatékát javarészt ismét új tárgyakkal cserélték fel. S a mint ez itt Európa keleti részén történt, úgy cselekedtek mindenütt. A mi tájaink kulturális nézetei nem egyebek, mint az előrehaladottabb nyugateurópai népek szellemi mozgalmainak visszatükröződése. Elsőbben a francziák távolítottak el számos és csodás katedrálisaikból mindent, a mi nem gótikus volt; akkor a birodalmi németek következtek, a kik falaikat a barokk freskóktól egész a csupasz kőig «megszabadították», most pedig már tíz egynéhány éve üres templomaikban gyönyörködhetnek, mert a neogotikus oltárföltetek, kivált azok, a melyek a neogotikus mozgalom első évtizedében készültek, távolról sem közelítik meg a mult idők műtárgyainak műbecsét. Ezért számunkra is elsőrangú fontosságú azon kérdés, hogy a fő- és mellékoltárainkon lévő ábrázolásokat miképen tartsuk fenn, hogy mult nemzedékek eme kulturális és egyházi hagyatékát miképen óvjuk meg és ismerjük fel.

A körrendelet itt részletesen sorolja fel az egyház részéről kezdeményezett ama törekvéseket, a melyek műemlékek fenntartására czéloztak. X. Leóval nyitja meg a sort, a ki Rafaelt bízta meg a Rómában és annak 10 mérföldnyi

körzetében eszközölt ásatások felügyeletével s a ki rendeletet bocsátott ki, a mely szerint 100—300 aranyig terjedő büntetés terhe alatt volt a kőfaragóknak megtiltva, hogy római feliratos követ faragjanak meg. Felsorolja a XVIII. és XIX. századnak azon pápáit, a kik a műemlékvédelmi törekvések előmozdítására a vatikáni gyűjteményeket alapították. XIV. Benedek a keresztény múzeumot alapította, kivált a katakombákból előkerült tárgyakból; XIV. Kelemen, VI. és VII. Pius voltak a pogány emlékeknek szánt nagy gyűjtemények megalapítói, VII. Pius és XVI. Gergely alatt jött létre az az egyiptusi, XVI. Gergely alatt ugyancsak a nagy etruszk múzeum, IX. Pius szervezte a Lateránban a keresztény sarkophagok legnagyobb gyűjteményét, XIII. Leo pedig VI. Borgia Sándor termeit nyitatta meg mintegy kulturális múzeum czéljaira. VII. Pius korára esik Pacca biborosznak nagykihatású rendelete, a mely szerint a (pápai) kormány engedélye nélkül az (egyházi) államból műtárgyak kivitele szigorúan tiltva volt, a mely törvényt az olasz kormány mai napig is érvényben tart.

Időközben az államok maguk vették kezükbe Európa-szerte a műemlékek ügyét s mindenütt megalakultak a műemlék-bizottságok (az osztrák Zentral-kommissio, a mely 1861-ig hazánkban is működött, 1854-ben létesült), előrelátható volt, hogy e feladat is nemsokára mint monopolium teljesen átsiklik az egyház kezéből az államéba, a midőn már az egyháznak nem maradt volna már iniciatívó, csupán társ munkássági joga. X. Pius ekkor, legalább Olaszországra nézve, fenn akarta tartani az egyházak jogait s 1907 decemberében körrendelettel minden egyházmegyében bizottságot szervezett művészi és arkivális emlékek fenntartására.

E bizottságoknak, a melyek azóta már Olaszországon kívül is szervezkednek, kétféle a hivatása: ügyelniök kell arra, hogy a régi műtárgyak megóvassanak s másrészt hogy az újak helyesen készíttessenek.

Műemlékek megóvásának első rendszabálya, azok megállapítása és lajstromba foglalása. A templomok oltárai és egyéb műtárgyai részletesen leírandók s a leírásból két példány készítendő, a melyeknek egyike a püspöki, a másika az illető dekanatusi levéltárban helyezendő el s az évenkénti canonica visitatio alkalmával bemutatandó. Ajánlatos e lajstromoknak egyházmegyénként való egybegyűjtése és nyomtatásban (fotografiákkal) való közzététele; ezáltal egyúttal kialakul azon vidéknek jelenlegi kulturális képe. Különböző előírások és útmutatások egyben tanácscsal is szolgálnak, hogy egyházi műtárgyak miképen tarthatók fenn jó állapotban. A legjobb ápolás a tisztaság. Ajánlatos a templomokat meleg, napfényes időben szellőztetni, nem pedig p. o. tavasszal, a mikor a templom falai még nedvesek, a szabad levegő pedig már meleg, mert ilyenkor a csapadék leülepedik a szobrokra és képekre. A templomot állandóan nedves fűrészporról kell seperi, nehogy por szálljon fel, a mely úgy a plasztikus műtárgyakat, mint a festményeket, akár olaj-, akár alfreskóképeket, megtámadja. Faszobrokat időnként puhakendővel ajánlatos letörölgetni, vagy lágy tollseprővel leporolni; évente egyszer puha szivacsos és tiszta vízzel is lemoshatók és pedig ezen eljárásnál csak kis darabról kis darabra szabad megnedvesíteni és kimosni, mert különben túlsokáig maradnak

nedvesen. Olajfestményeket tiszta vízzel lehet könnyedén kis részenként lemosni, de a víznek nem szabad a vásznat áthatnia. Régi olajfestmények általában besötétednek, mert a firnisz feloszlik; de a színek a firnisz alatt rendszerint tiszták maradnak. Egyes restaurátor vagy festő ért az ilyen képek felfrissítéséhez, a firnisz eltávolításához, a képek mosásához, míg tudatlan festő csak ront rajtuk.

Megszívlelendő, a mit a rendelet a lelkészek műtörténeti ismereteiről említ. E szerint, hogy a lelkész az egyházi műtárgyak dolgában észszerűen intézkedjék, ajánlatos, hogy legalább annyira foglalkozzék az egyházi művészet történetével, a mennyi elegendő annak a felismerésére, hogy valamely tárgynak van-e művészi vagy történelmi becse. Ezért állanak fenn külföldön theologiai intézetekben egyházművészeti tanszékek; de még ezeknél is túlon túl kevésbé részletes az oktatás s nem áll rendelkezésére a szükséges szemléltető anyag s már ez oknál fogva sem tölti be célját, ha csak az egyesek künnt az életben nem iparkodnak könyvekből és ha úton vannak, idegen műtárgyakon önmagukat képezni. Épen mivel az ily irányú képzettség még igen hiányos, eshetik meg, hogy néha valamely templomból egy művészileg értékes műtárgy eltávolíttatik s helyébe kisebb becsű, új darab kerül. Ilyen esetekben ajánlatos, hogy a lelkész, fénykép beküldése mellett, akár az egyházmegyei központtól, akár az állam által erre hivatott intézményektől tanácsot kérjen.

Egy második kérdést is felvet a rendelet: mi történjék a bevont műtárgyakkal? Ezeket, mint régebben tették volt, ma már nem szabad elégetni, mert hiszen — mint már feljebb említettett — aligha tételezhető fel, hogy valamely templomban minden műbecs nélkül való tárgy foglalhasson helyet. Már pedig minden, a mit régen mester keze készített, ma is — pénzben is — legalább olyan, vagy még nagyobb értékű, mint a minő értéke akkor volt. De hiszen e régi tárgyak nem is alkothatják adás-vétel tárgyát. Azt a szobrot vagy képet, a melyet a főoltárról bevontak, a templom falán kell elhelyezni, vagy pedig, ha műérték nélkül valóknak is látszanak, az egyházmegye múzeumába küldendők be. E múzeumban az ilyen tárgyakat azután külön raktárban kell elhelyezni s ha elegendő nagy anyag gyűlt egybe, akkor a különböző technikák és korok, iskolák és mesterek tekintetbe vételével kiállítandók. Valamely kisszerű és látszólag minden érték nélkül való tárgy ilyen gyűjteményekben nagy fontosságot nyerhet, ha a történeti folytonosságban hiányt tölt be.

Azonban nemcsak a szobrok és képek tartoznak a múzeumba, hanem az oltárok és szószékek felépítménye is. A konstruktív részeknek gyakran nagyobb az értéke, mint a szobroknak, mindenesetre azonban teljes műnek egészen más a becse valamely múzeumra nézve, mint egyes darabnak. Különösen káros, ha olajfestményt összecsavarva és keret nélkül küldenek. A kép az összecsavarásnál megsérül, gyakran pikkelyszerűen hullik le a festék s ha a múzeumban ki akarják állítani, drága pénzen új keretet kell készíttetni, mivel a régit, a melynek pedig történeti becse volt — megsemmisítették.

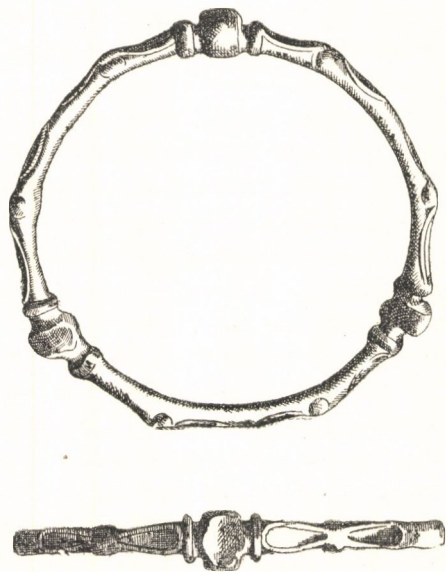
Ha régi szobrokat restaurálnak, tulajdonképen csak ott kellene azokat kijavítani, a hol épen megsérültek, még pedig úgy, hogy szakértő szemlélő

közeli megtekintésnél mindjárt felismerhesse, mi a régi és mi az új munka ; kiváltképen fontos ez nagyobb műtörténeti értékű tárgyaknál. A mint régi, pergamenre írott oklevelet modern kéznek nem szabad kiegészítenie, nehogy történeti bizonyító értékét elveszítse, ép úgy áll ez a műtárgyakra nézve is. Nem «szépíteni», csak fenntartani kell. Ha a hívőket kellőképp nevelik, akkor ők is megtanulják a régies, nem átmázolt és nem fényesre aranyozott szobrokat megbecsülni ; ha ez nem sikerülne, akkor be kell szolgáltatni a tárgyakat a múzeumhoz. Kisebb értékű szobrokat, a melyek talán kevésbé régiek, vagy nem elég művészi a kivitelök, fel lehet frissíteni, azaz átfesthetők és bearanyozhatók, de csakis az eredeti mesterkéz modorában. Gyakoriak pl. olyan barokkszobrok, a melyeken a ruhán nem mutatkozik egyetlen sima felület sem, hanem inkább minden része lehetőleg ránczokba van szedve s még hozzá tudatosan olyan módon, hogy a tervbe vett aranyozás a sok ráncz által minden felé ragyogjon. A múlt század második felében az ilyen szobrokat gyakran befestették s még hozzá nem kemény, csak igen lanya színekkel ; az ilyen szobrokat ajánlatos ismét bearanyozni.

Végső soraiban a rendelet új műtárgyak beszerzésével foglalkozik s azt a megszívlelésre méltó tanácsot adja, hogy — mivel minden jó dolognak drága az ára — jobb néhány évig várni a tárgy beszerzésével, azalatt a rendelkezésre álló évi összeget felgyűjteni, hogy azután művészileg szépet lehessen beszerezni.

Supka Géza.

LA-TÈNE IZLÉSŰ KARPERECZ BRONZBÓL.
Magyarországi lelet.

ARCHÆOLOGIAI KUTATÁSOK A KÜLFÖLDÖN.

Középkor.

A régibb középkorból származó legsajátosabb, sok szempontból érdekes és már gyakran ismertetett építészeti emlékek egyike újabban ismét sűrűn foglalkoztatja a kutatókat. Theodorik mauzoleuma, ez a Ravenna közelében emelkedő, mélységes történeti hangulatú emlék, hatalmas erraticus tömbként várja eredete kérdésének megoldását.

Theodorik síremléke, ez a kőtömbökből emelt, poligonális, egy hatalmas kőből faragott kupolával lefedött épület, a középkori művészetről szóló minden kézikönyvben szerepel. Keletkezéséről a régi krónikások híven megemlékeznek. Tudjuk, hogy Theodorik, a keleti gótok nagy királya, a népvándorlás legendás hőse, még életében építtette és halála után (526) oda temettetett. Néhány évszázaddal Theodorik halála után a síremlékből templom lett és a melléje épített benczés kolostorhoz tartozott; az épület földszintjének fülkéibe híres személyiségek koporsóit állították. A IX. századtól a múlt század elejéig mindig más épületekkel állott összefüggésben; a XVIII. és XIX. század ismételt munkálatai szabadították meg hozzá nem tartozó környezetétől és az emlék ma szabadon áll, de a talaj emelkedése következtében mintegy elsüllyedve és eredeti díszének egy részétől megfosztva.

E nagyjából mindenki előtt ismeretes emlékre vonatkozó művészettörténeti kérdések megoldását már ismételten megkísérelték, az eredet nagy kérdése azonban különös jelentőséget nyert ma, midőn a középkori építészet genezisére és fejlődésére vonatkozó beható kutatások napirenden vannak. E tekintetben Theodorik síremléke a különböző véleményeknek, eltérő nézeteknek valóságos ütközőköve.

Újabban Durm vállalkozott arra, hogy az emlékre vonatkozó régibb irodalom fölsorolásával arról minden tekintetben hű és kimerítő képet adjon.* Egyúttal az emlék felső emeletének megcsonkított tízszögű része rekonstrukcióját is megkísérli. Theodorik síremléke nem maradt eredeti állapotában reánk, különösen az említett rész szenvedett változtatásokat, azért a kiegészítésre nézve különböző javaslatok merültek már föl. Durm kísérlete azért érdekes, mert az emlék építészeti mivoltáról, eredetéről való szilárd meggyőződését tükrözteti vissza. A rekonstrukciónál syriai mintákra utal, a mint szerinte föltétlenül syriai építész volt az, a ki a keleti gót király megbízásából síremlékét fölépíttette! «A síremlék építészeti koncepciója syro-phönikiai, nem római-

* Jos Durm: Das Grabmal des Theodorich zu Ravenna; Zeitschrift für bildende Kunst. 1906. 245. 1. A szerző kitűnő rajzaival.

városi mintákra utal (Amryt, Háss, Bizzos, Binbirkilise, stb.) és az összekötő lépcső nélkül való emeletes elrendezés is syriai épületekre vezethető vissza».* Durm tehát nem fogadja el azt a föltevést, hogy a síremlék mesterei Rómából valók, de még erőlesebben utasítja vissza azt a véleményt, mintha Theodorik síremlékének alkotásában germán művészeti tevékenység érvényesült volna. Az emlék hatalmas, monolith kupolájában az északi megalithikus emlékek gondolatát ismerték föl némelyek: Durm ezzel szemben Délre és Keletre Egyiptomra, Cyprusra, Phœnikiára, Görögországra utal. «Nagy kövek alkalmazása a Constantinus-korbeli építészetnek volt jellemző vonása. Ha a népvándorlás idejében ismét arra tértek vissza, úgy ez nem haladás, hanem visszaesés a technikában! Ezt a szerkesztési módot a Dél és Kelet viszi Itáliába, nem a magas Eszak. Lehetséges, hogy maga a nagy gót uralkodó adta az eszmét, hogy sírját egyetlen kővel földjék le, de aligha tehette ezt őseinek sírjaira való hivatkozással. Pannoniában született, a Fertő mellett, mint nyolczéves fiú túszképen a bizánczi udvarhoz került és tizenegy évig ott maradt, azután pedig atyjával hadat indított a császár ellen. Alig tételezhetünk föl soha nem látott származási földjére és annak szokásaira való visszaemlékezéseket oly uralkodónál, a ki inkább római fejedelemlélemnek érezte magát.» Még a kupola alján végigvonuló híres díszítő frizen sem hajlandó Durm sem eredeti germán ornamentikát, sem germán befolyást fölismerni.

Durm fejtegetései nyomán újabb magyarázatok merültek föl, rekonstrukció-kísérletekkel kapcsolatban; ez utóbbiakat azonban, mint építészeti-technikai tervezeteket csak annyiban kell tekintetbe vennünk, a mennyiben a túlhasznált elemek is az eredet kérdésével összefüggésben vannak. Schulz meglehetősen közel áll Durmhoz, de a történeti megítélésre nézve eltér tőle.** Ő is főleg syriai emlékeken találja meg a ravennai sírépület analógiáit, ezek azonban az ő szemében egyértelműek a római birodalmi művészet általánosan elterjedt formáival. «A nagy gót király sírja késő emlékképen áll előttünk, melyen a monumentális római faldíszítés gondolatai még egyszer következetes, méltó és pompás kifejezésre jutottak... Az első keresztény századokra nézve, míg a római birodalom fönáll, nem sokkal jelentősebbnek tartom azt a vitát, vajjon valamely építész eredete és iskolája Rómában, Konstantinápolyban vagy Syriában keresendő-e, mintha például egy mai porosz állami épületről azt kérdenők, vajjon az állami építész, a ki építette, lengyel, berlini vagy rajnavidéki-e; az épületre nézve kevés jelentősége van ennek. A mint Theodorik a közigazgatás minden állását rómaiakkal, tehát nem gótokkal töltötte be, úgy a vezető építészeti hivatalnokok és építészek is ilyen értelemben vett rómaiak lehettek.» Schulz tehát speciális keleti befolyásokat nem ismer el és még a VI. század első negyedében is — kevéssel a konstantinápolyi Hagia Sophia templom épí-

* Már de Vogüé (*Syrie centrale-Architecture civile et religieuse*, Páris, 1865—77) szoros összefüggésbe hozta a ravennai emléket az általa Syriában fölfedezett épületekkel. «L'appareil de ce monument est absolument celui d'un grand nombre des édifices des environs d'Antioche... pour moi, le trombeau de Théodoric appartient au même système que les monuments de Déir-Séta ou de Kokonaya.» (22. l.).

** Bruno Schulz—Hannover, *Die Ergänzung des Theodorich-Grabmals und die Herkunft seiner Formen*; *Zeitschrift für Geschichte der Architektur*, I. (1907—08), 197. l.

tése, a bizánczi építőművészet teljes kifejlése előtt — a mindenütt kivétel nélkül uralkodó római birodalmi építészet fogalmához ragaszkodik. Nehány részletben — bizonyos mértékben a híres díszítő frízben is — Schulz is gót kéz munkáját ismeri föl.

Rivoira véleménye szoros összefüggésben van a középkori építőművészet kifejlődéséről való elméletével, melyet a lombard építészetéről szóló és főleg második kiadásában nagyon elterjedt nagy munkájában fejteget.* Theodorik síremlékén semmi olyat sem lát — sem szerkezet, sem díszítés dolgában — a mi új gondolatról tenne tanúságot. A tervező római síremlékekre ment vissza, olyanokra, a melyek ma már csak a renaissance korából származó rajzokban maradtak reánk.

Rivoirának ez a véleménye szervesen beilleszkedik abba a részletes képbe, melyet művének első részében a román építészet, nevezetesen a boltozott román bazilika kifejlődéséről fest. Jellemző módon lombardnak nevezi ezt az építészetet, ezzel is kifejezvé, mekkora szerepet juttat Felső-Olaszországnak a középkori építészet genezisében.

Nemzeti öntudattól áthatva határozottan szembe száll azzal az uralkodó fölfogással, mintha Ravennában, Itáliának ama városában, a hol a régibb középkor építészete Rómával szemben az első fontos változásokat mutatja föl, a Kelet művészetének befolyása lett volna a döntő tényező. Az emlékek rendkívül kiterjedt ismeretének fölhasználásával bizonyítja, hogy a legkiválóbb művek, a melyek a 404. évtől, midőn Honorius császár a birodalom székhelyét Ravennába helyezte át, a longobard uralom bukásáig (774) Ravennában keletkeztek és a «lombard» építészet kifejlődésére befolyással voltak, az építészet terén itáliai, főleg ravennai művének alkotásai. Ugyancsak ezek alkották a a szobrászati művek zömét is és csak a határozottan bizánczi jellegű szobrászati műveket lehet idegen művészeknek tulajdonítani.

Honorius és Galla Placidia idejében Ravennába sereglettek a művészek és oly műveket alkottak, melyek egy vagy más szempontból új, «római-ravennai» stílusúak. Rivoira apróra vizsgálja ez emlékek jellemző sajátságait és arra az eredményre jut, hogy azok római hagyományokon alapulnak, de Ravennában lépnek föl először, előbb mint Keleten, előbb mint a bizánczi művészet azon emlékein, melyeknek Ravennára való hatását állították. Nem válnak ki ebből a körből Theodorik nagyszerű építészeti alkotásai sem, míg azok a művek, melyek Theodorik halála után a VI. században keletkeztek, két külön stílus, a korábbi «római-ravennai» és a «bizánczi-ravennai» stílus képviselői. «Igaz, hogy ez eredmények érdemét általában bizánczi művészeknek szokták tulajdonítani, de az emlékek arról tanuskodnak, hogy azok a művészek vagy épen nem vettek részt a szóban levő épületek alkotásában, vagy csak mint szobrászok vagy mozaikkészítők dolgoztak.» A híres San Vitale templom is, a «bizánczi-ravennai» stílus alkotása, Róma és Ravenna, valamint a Kelet pogány és keresztény emlékeiből merített hatásoknak köszönhetette létét. Nemcsak tervezője, hanem építői is olaszok voltak és csak a szobrászati és mozaikdíszítés

* G. T. Rivoira: *Le origini della architettura lombarda e delle sue principali derivazioni nei paesi d'oltr'Alpe*. II. kiadás, Milano, 1908.

némely része tulajdonítható bizanci művészeknek. Csodálatra méltó apparátussal támogatja Rivoira ezt az egyoldalú fölfogását a kor egyéb nevezetes emlékeivel, a milánói S. Lorenzo, a ravennai Sant'Apollinare in Classe templomokkal, a parenzói székesegyházzal szemben is. Ravennai művészek keze munkáját látja a cividalei híres Santa Maria in Valle templomban is, melyet mások a távol Keletről származó vagy germán művészek számára vettek igénybe.

Bizonyos, hogy Rivoira állításai és nemzeti lelkesedéstől ihletett egész rendszere nem állhatnak meg azokkal az eredményekkel szemben, melyeket legújabbán a bizanci művészet keletkezésére vonatkozó rendszeres kutatás fölmutathat, de tagadhatatlan, hogy a további tanulmányokat nagyon előmozdította azzal az óriási anyaggal, az új adatoknak ama tömegével, melyet könyvében összehordott. Különösen gazdag és becses az az anyag, mely a longobard kor építészeti emlékeire vonatkozik.

«Prælombard» építészet neve alatt foglalja össze Rivoira mindazokat az emlékeket is, a melyek a longobardok uralma alatt állott országokban az ezredik évet megelőző két évszázadban keletkeztek. Rivoira szerint ezek az emlékek a római stíusból merítik szervezeti lényegöket, a római-ravennai stíusból a díszítés alapeszméit, a mellett azonban olyan eltérő sajátságokat is fölmutatnak — mindkét tekintetben — a melyek a későbbi «lombard» építészet jellemző vonásaivá válnak és mint ilyenek utóbb egész Közép- és Észak-Európában is elterjednek.

A longobardok uralmának területén fejlődött az új irány; hordozói első sorban a «mæstri comacini» néven ismert építőiparosok testületei voltak. Minden összefüggésben van azonban a korábbi ravennai vívmányokkal. A «prælombard» stílus tehát, midőn előkészíti a későbbi «lombard» — vagyis román — stílust, csak a Rómából eredt ravennai stílus folytatása. Jellemző, hogy Rivoira még azokat az északi, germán befolyásokat is tagadja, melyek e kornak díszítő szobrászatában érvényesülnek. Jellegzetességükben új stílust lát, ez azonban a mæstri comacini találmánya, az etruszk, római és ravennai művészet hatása alatt.

Ebből az uralkodó szempontból tárgyalja Rivoira a longobard kor emlékeit, Authari királytól (583) a longobard uralom bukásáig. A legkiválóbb, legjellemzőbb emlékek a San Pietro templom Toscanellában és az arlianói templom, Lucca mellett. Zárában San Donato kerek temploma egyenesen a ravennai San Vitale hatása alatt épült, épügy mint az aacheni dóm. Tervezője mindenestre ravennai volt; építői — legalább részben — ugyanazok, a kik Aachenben Nagy Károlynak építettek!

Könyve első részének utolsó fejezetében a szerző azokat az építészeti emlékeket sorolja föl, a melyek Itáliában az első évezred utolsó két századában keletkeztek és a román (lombard) építészet kifejlődését megelőzték. E fejlődési folyamat végén áll a minden részében beboltozott lombard bazilika, melynek fejlődési fokait Rivoira érdekesen mutatja ki. Az utolsó előtti lépés a nagy cél felé a milánói basilica Ambrosiana, az utolsó a paviai S. Michele.

«A lombard bazilika föltünésével az építés új módjainak tavasza virradt föl az Alpokon túl. A legfőbb irányokat lombard-normannak és lombard-rajnainak nevezem.

Nem tartom jogosúlnak a «román» elnevezést, melyet a középkor e művészetére alkalmaznak. Épügy romának lehetne nevezni a bizánczi stílust is, ha szem előtt tartjuk, hogy a boltozott bizánczi bazilika és legtökéletesebb képviselője, a konstantinápolyi Hagia Sophia templom Róma thermáiban született, a mint bebizonyítottam.»

Könyvének második részében Rivoira részletesen foglalkozik Európa kora-román építészetével. Mindez «lombard» az ő fölfogása szerint; két főirányában követi kiterjedését, melyet főleg a Szent Benedek-rend közvetített. Itália nemzeti építésze volt tehát az, mely a középkori művészet további sorsára Európaszerte döntő befolyást gyakorolt. Ez a szerző erős meggyőződése, melyet kivált a keleti befolyások érvényesítésével szemben erősen hangsúlyoz. Római alapon Ravennában továbbfejlesztve, Lombardiában teljesen kiképezve ez a nemzeti művészet a második ezredév elejétől fogva meghódítja Európát és a különböző fölfogások, szükségletek, ízlés és éghajlat szerint helyenkint módosul, többé-kevésbé átalakul, a nélkül azonban, hogy eredetét megtagadhatná.

Az olasz kutatóval teljesen ellenkező szempontból nézi a ravennai emléket a német Haupt.* Behatóan foglalkozik az épület mai állapotával és rekonstrukciójának lehetőségével. Gondos mérések alapján megállapítja, hogy az aacheni dóm karzatát elzáró bronzrácsok Theodorik síremlékéről kerültek Nagy Károly híres templomába. Figyelemre méltó, szellemes hipotézis! Elvi jelentőségű azonban Haupt fölfogása a mauzoleum lényegéről. A legrégebbi a germánok ismert kőépületei közül. Mint kerek épület, tagadhatatlanul a római birodalomban rendkívül elterjedt tipushoz csatlakozik, — valószínű, hogy itáliai görög vagy syr mesterek is építettek rajta — de már fölépítésében is határozott, magában álló sajátosságot árul el, mely a részletekben, keleti és déli jellegű vonások mellett is, félre nem ismerhető. A germán jelleg azonban legföltűnőbb a kupola alatti híres díszítő frizen, melynek motívumában Haupt eredeti keleti gót díszítő formát ismer föl.

A ravennai síremlék azonban csak kezdete, első nagy lépése a germán monumentális művészetnek. «Ha értelemmel követjük azt a művészeti folyamatot, mely a következő századokban a Délnek germánokká vált országaiban végbement, azt látjuk, hogy a hellenisztikus-syr építőművészetet, mely akkor ott még uralkodott, a germán elemek csodálatos következetességgel mindjobban áthatják, míg a kőépületekben is a VII. század vége felé, a legnyilvánvalóbban Spanyolországban az utolsó nyugati gótoknál, a kőépítészet az északi faépítési stílussal valami teljesen újjá olvadt össze. Ez az új azután forrása a következő «román» — ámbár lényegében erősen germán — «stílusnak», mely további három évszázad folyamán Északon teljes érettségéig fejlődik.»

Látjuk, hogy Haupt a germán művészeti tevékenységnek tulajdonít döntő jelentőséget a «román» stílus kifejlődésében, míg Rivoira a római-ravennai művészeti gyakorlaton alapuló «lombard» építészetben keresi a további fejlődés alapját. Ismeretes, hogy Strzygowski elmélete szerint a Nyugat román művészetének eredete a Kelettel állott szoros összefüggésben és Ravenna-

* Albrecht Haupt-Hannover: Die äussere Gestalt des Grabmals Theoderichs zu Ravenna und die germanische Kunst. Zeitschrift für Geschichte der Architektur I (1907—08), 10. 1.

Milano-Marseille volt az a fő vonal, mely ezt a kapcsolatot közvetítette.¹ A legkülönbözőbb szempontok érvényesülnek tehát a középkori építészet kifejlődésének magyarázatánál, erősen és egyoldalúan. Bizonyos, hogy a jelenségek hatalmas tömegét, mely ethnikai szempontból oly mozgalmas, hosszú korszakban keletkezett, egyszerű, általános formulára nem lehet úgy visszavezetni, hogy csak nagyjából is megnyugtató, megdönthetetlen eredményre jussunk. Még hosszú kutatásra, tanulmányra, az elért eredmények ismételt revíziójára lesz szükség, míg a régibb középkor művészettörténetének bonyolult szövevényét némileg áttekinthetjük, míg fölismerhetjük benne azokat a vezérlő fonalakokat, melyek az egészet összetartják. És valószínű, hogy idő múltán mindazok a szempontok, melyek ma még mint többé-kevésbbé ellentétesek állanak egymással szemben, kivétel nélkül szerephez jutnak majd a nagy problémák megoldásánál. Courajod a következő rövid formulába foglalta volt össze a román művészet keletkezésének kérdését: «A román stílus, az idők, helyek és arányok számtalan módozatával a következő művészetekből merített elemekből fejlődött ki: a gall vagy kelta művészetből, a gallo-római művészetből, a latin művészetből, a bizánczi művészetből, a barbár művészetből és az arab művészetből.»² Ez így csak nyers felsorolás és valóban történeti képet csak akkor nyerünk, ha mindezeknek a tényezőknek egymáshoz való viszonya, érvényesülésük sorrendje és mértéke, időtartama és kiterjedése konstatalható lesz.

Ettől a végleges eredménytől azonban még távol vagyunk. Egyelőre még az ellentétes irányok hangsúlyozása van napirenden, de tagadhatatlan, hogy épen az erősen egyéni meggyőződéstől áthatott kísérletek azok, a melyek tudásunkat előbbre viszik. Ilyen a Haupt által képviselt irányzat, mely a germán faj művészettörténeti szerepét tolja előtérbe. A modern művészettudomány terén ennek az iránynak figyelemreméltó előharczosa volt Seesselberg, ki érdekes művében főleg a skandináv építészet figyelembevételével igyekezett a középkori művészet némely problémáját megoldani, még pedig nem csupán az ornamentikára, hanem a román építészet fő típusaira vonatkozólag is.³ Különös figyelmet érdemelnek a germán központi elrendezésű épülettípusokra és a német, dán és svéd hosszanti elrendezésű templomok román és germán eredetű alkatrészeire vonatkozó szellemes fejtegetései.

Haupt legújabb művében összefoglaló, kerek áttekintést ad a régibb középkor germán művészetéről.⁴ A következőkben csak néhány fő szempontot, különösen jellemző részletet emelhetünk ki a rendkívüli melegséggel, nemzeti lelkesedéssel megírt szép könyv gazdag tartalmából. Az első részében a népvándorlás korának germán sírleleteit és egyéb iparművészeti emlékeit ismerteti. Különösen fontosnak, a germán építészeti formák alakulására döntő jelentőségűnek tartja a fafaragás technikáját. «Mind mai napig a német az, a ki a legkevésebbé lehet meg fa nélkül; ezen alapult a múltban egész művészete és

¹ Strzygowski: *Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte*, Lipcse, 1903, 210. l.

² Courajod: *Les origines de l'art gothique. Leçons I.* (Páris, 1899). 4. l.

³ Fr. Seesselberg: *Die früh-mittelalterliche Kunst der germanischen Völker*. Berlin. 1897.

⁴ Albrecht Haupt: *Die älteste Kunst insbesondere die Baukunst der Germanen von der Völkerwanderung bis zu Karl dem Grossen*. Lipcse, 1909.

alakító ereje. Még inkább így volt ez nemzeti életének kezdetén és semmi különös sincs abban, ha kezdettől fogva a fa megmunkálásából és kezelésének sajátosságából fakadnak a germánok művészeti formái.» Fából faragott, fába vésett díszítményekre vezethetők vissza a sírleletekben fennmaradt fémtárgyak díszítő motívumai, de az ősi germán faépítészet formái szolgáltatják azokat a konstruktív és díszítő elemeket is, a melyek a germánok monumentális építészeti tevékenységének kezdetétől fogva mint önálló jellemvonások érvényesülnek és az építészeti emlékekben épügy fölismerhetők, mint a hogy az újabb német faépítészetben is fennmaradtak. «Természetes, hogy a germánok mindeütt, a hol a kőépítést át kellett venniök, első sorban a meglevő építészeti emlékek mintája után igazodtak. Nyilvánvaló, hogy bizonyos tekintetben félénken vagy rendkívül óvatosan láttak olyan földadatokhoz, a melyek technikai elvei újak voltak előttük. Önálló toldásaik és változtatásaik így eleinte csak szerények és alig észrevehetők lehettek, mielőtt a meglevő gyökeres átalakításáig eljutottak. De ezt a folyamatot, mely az építészetben végre is oly jelentős következményekre vezetett, mindenütt bizvást úgy foghatjuk föl, hogy volt ácsok foglalkoztak kőépítészetrel és ebből magyarázható meg sajátosságainak legnagyobb része.»

Az érdekes példák hosszú sorával illusztrálja a szerző a fa megmunkálásának befolyását az építészet formakincsére. Helyenkint messzemenő és merész következtetésekkel is találkozunk. Így például a patkóalakú ívet a faépítészetből származtatja. Az ívnek ez a formája, mely az arabok spanyolországi épületein oly gyakran lép föl, nem az ő sajátjuk, hanem a nyugati gótoktól átvett örökségük.

Az általános fejtegetések után sorra vonulnak el előttünk az egyes germán népek művészeti tevékenységének emlékei. A keleti gótok nemzeti sajátossága Theodorik korának nagy építészeti emlékeiben ismerhető föl. Kiváló szerep jut az építőművészet fejlesztésében a longobardoknak, kik első sorban is új, czélszerű ornamentikával ajándékozták meg a világot, majd a téglaeépítészetet, mely előtt csak segédeszköz volt, a későbbi művészi fejlődés alapjául előkészítették. Haupt szerint a cividalei híres Sta Maria in Valle templom is, melyet a VIII. században Peltrudis hercegasszony építtetett, pompás stukkódíszítésével lényegében germán mű. Az egésznek alap gondolata mindenesetre germán és a kivitelben is előcsillan a germán szellem, ha a kivitel nagyrészt olaszok, görögök és más keleti művészek kezétől való is.

Haupt könyvének legbecsesebb része azonban kétségkívül az, a melyben a nyugati gótoktól Spanyolországban fennmaradt emlékeket ismerteti. Fölvételei révén a művészettudomány nagyrészt teljesen új, értékes anyaggal gyarapodott. A legfontosabb emlékek egyike a S. Juan Bautista templom Bañosban, melyet Reccesvinth király építtetett 661-ben. Spanyolország egyetlen épen fennmaradt építészeti emléke az arabok betörése előtti időből. Asturiában, a nyugati gót uralom végső szakában a figyelemreméltó épületek egész sora keletkezett. Ennek a művészetnek ragyogó tetőpontja a S. Miguel de Lino templom, Oviedo mellett, I. Ramiro király (842—850) alkotása, melyben a rendkívül fejlett szerkezeti készség mellett is még a fa megmunkálásán alapuló régi hagyományok nyomai fölismerhetők. Közvetlen közelében van a Sta Maria

de Naranco templom, nem egyéb mint a gót királyok egykori királyi csarnoka Asturiában! Sajátos alaprajzi elrendezésével és támasztó pillérek alkalmazásával lep meg a Sta Cristina de Lena templom, melyet valószínűleg Nagy Alonso építtetett 870 körül. Építészé alighanem az a Fioda vagy Tioda volt, a ki a Santa Maria de Naranco templomon kívül még másokat is épített Alonso el Casto és I. Ramiro uralkodása alatt.¹

A frankok és angolszászok művészeti tevékenységének ismertetésével fejeződik be Haupt könyve, melyben a szerző sehósem ejti el vezérlő fonálát, a germán szellem művészeti érvényesülésnek eszméjét. Bizonyos, hogy sok állítása, következtetése e túlhajtott nemzeti szempontból ered, de mindenesetre hozzá fog járulni a középkori építészettörténet nagy kérdéseinek tisztázásához.

Érdekesekek azok a megjegyzések, a melyeket Strzygowski, a keleti befolyások hatalmas érvényesítője fűz a Haupt-féle dolgozatokhoz. Szerinte Theodorik síremléke germán fejedelemnek emelt keleti stílusú emlék, de Durmmal polemizálva, ki azt vitatta, hogy a keleti gótok semmi művészetet sem vihettek magukkal Itáliába, azt állítja, hogy «éppen Theodorik síremléke a legkiválóbb bizonyítéka az ellenkező ténynek, vagyis, hogy a déli germánok, midőn Itáliába, Galliába és Spanyolországba bevándoroltak, nagy, virágzó építészeti fejlődés hordozói voltak, annak, a melynek végre Kisázsziában, Armeniában, Mezopotániában, Észak-Syriában, Palesztinában és Egyiptomban mindenütt nyomára akadunk.»² Róma nem nyújthatott már eleven művészetet a gótoknak, a kik maguk, illetőleg armeniai, syriai vagy görög művészeik hozták a Kelet új, forrongó építészeti gondolatait Dél-Európába. «Theodorik síremléke — mint évszázadokkal korábban Diocletianus palotája Spalatóban — annak az új művészetnek a kifejezése, mely a karoling és «román» korban Európa uralkodó művészetévé válik, talán csakugyan a gótok azok, a kik a pompás kömetszést, a mely később, a «gótikus» művészetben oly döntő jelentőségre emelkedett, a Fekete-tenger vidékén levő hellenisztikus-keleti hazájukból Dél-Európába viték.» A Kelet ellenállhatlan, Hellast és Rómát elfojtó erejének a germánok Északon épügy eszközei voltak, mint Délen az Izlam. Ugyanezeket a gondolatokat hangoztatja Strzygowski Haupt új könyvével szemben.³

Ebben a megvilágításban teljesen másnak tűnik föl nemcsak a germánok művészettörténeti szerepe, hanem a régibb középkori építészet története általában. A középkori művészet történetére vonatkozó legújabb tanulmányok alaposan megváltoztatták a fejlődésnek azt a nyugodt, zavartalan képét, mely a régibb kézikönyvekből felénk mosolygott. Egyelőre még újat nem tehetünk helyébe, de az új eszmék, új emlékcsoportok, új módszerek alkalmazása, a különböző irányú kutatók vállvetett tevékenysége mellett remélhető, hogy a művészettörténet e leghomályosabb, de legfontosabb korszakának eseményei mind tisztább képet, mind összefüggőbb sorozatot fognak alkotni.

Éber László.

¹ A spanyolországi építészeti emlékek e fontos csoportjával már Haupt előtt foglalkozott *Arthur G. Hill*, *Some Post-Visigothic Churches in Spain*. *Archæologia*, 1904, 39. l.

² Strzygowski: *Zur frühgermanischen Baukunst*. *Zeitschrift für Geschichte der Architektur* I. (1907—08), 249. l.

³ *Zentralblatt für kunstwissenschaftliche Literatur und Bibliographie*, 1909. 114. l.

LEVELEZÉS.

I. NÉMETHY LAJOS: A VITKÓCZI TEMPLOMRÓL. Vitkócz falu Nyitra megyében régente a nagytapolcsai vár birtoktömegéhez tartozott. A kis templomról már 1390 táján van említés, de román kapubélése mutatja, hogy már az Árpádok korában létezett. Egy 1755-ik évi visitatio 1112. évszámáról szól a templom oltárán, ez a szám talán nem az oltárra, de a templom keletkezésére vonatkozhatik. A templom eredeti hossza lehetett 15·50 m., szélessége 5·70 m., anyaga terméskő, a toldások téglából valók.

1. ábra.

A templom mostani méretei 12·50 hosszúság és 5·70 szélesség. Kétoldalt támpillérekkel bír, melyek egyike a déli hosszfallal kapcsolatos sekrestye és oratorium északi oldalfalába van rejtve. A templomnak keleti oldalán levő szentélye az oktagon öt oldalával záródik. Azonban ez nem az eredeti szentély, melynek félkör alakúnak kellett lenni, így kívánná a kapu román stílusa (1. ábra).

A kapu, kőből faragott bélése tagozatos. A boltíve hat léczidombból áll, melyek az oldalakon négybe olvadnak össze. A kapubéllet belől terjedelmesebb helyet enged, úgy hogy az eredeti faajtó nagyobb volt, mint a boltíves nyílás és azon belől még 30 cm.-rel túlemelkedett. A mostani faajtó, mely a XV. századból való, a réginél kisebb. Belső lapja tanúsítja, hogy szekerczével van ügyesen faragva. Külső lapján domború léczréteggel van díszítve. A belől rajta levő nehéz vaspántok, a vassarkok, a zárnak lyukas ütközője még a régiek. A jelenlegi zárhoz az ütköző lapos toldalékot nyert. Az ajtóküszöb faragott kővekből áll, melyeknek előbb más rendeltetésük volt.

A templom homlokzatán csak a kapu van, különben egészen síma. Ormo-

zata nagyon csúcsos, a román stílus kelléke szerint. Az ormozat csúcsán torony helyett vaskereszt van.

Midőn a templomot boltívezték, a falak erősítésére belől féloszlopokat, egyszerű oszlopfőkkel alkalmaztak, a melyeken a diadalív és még két ív nyugszik. Kívülről csak a szentély polygonjának sarkai kaptak ily támaszt. A két hosszfalban egy-egy ablak van, melyeket ujabban nagyobbítottak.

A régi főoltár, a szűz Mária tiszteletére volt szentelve, mint a vizsgálati jegyzőkönyvek mondják, habár a templomnak védszentje Szent István király volt.

A *boldogasszony faszobra* a XV. századból való. Egykor a szárnyas oltárnak középső részét foglalta el. Jelenleg a szobor az evangelium-oldalon levő

2. ábra.

3. ábra.

ablak mellett, a falra alkalmazott talapzaton áll. Szalagokkal, fátyolokkal, kemékkal annyira be van aggatva, hogy művészeti értékét nem lehet sejteni, pedig a szobor ügyes művésznek kezéből került ki. Az anya és gyermekének arcza egyformán sikerült. Mindkettőjük fején korona van. Szűz Máriáé ötágú abroncskorona, a kis Jézusé háromágú. Mindkettőn a középső ág szélesebb. A szobor egykor aranyozva volt. A ruházatnak aranyozását ujabban megújították. A csupasz részeket testszínűre festették, de túlságosan élénk színnel. E festés alkalmával a szemek hibásan sikerültek. Szűz Máriának balszeme eltorzítja őt, s így elvész az 1,05 m. magas, fából készült szobor épületes, kedves hatása. (2. ábra.) A nyitra-sárfői plébánia-templom mellék-kápolnájában levő szintén fából készült fájdalmas szűz alighanem ugyanezen művész készítménye.

A régi oltár egyik szárnyán Szent István fára festett, egész alakú képe. (3. ábra.) Fején nyílt korona, melynek négy ága látszik, a melyek számóczalevélhez hasonlítanak. Ruházata ezüstözött pánczél, mely felett vörös, zöld bélésű redős

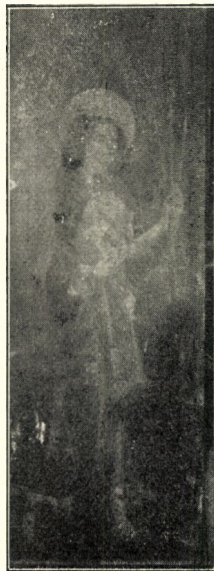

köpeny. Lábszárán testhez illő fehér harisnya. Lábán, kivágott hegyes, kelme-
czipő. Hosszú haja, bajusza és szakála ősz. Jobb kezében kormánypálcza csúcsát
gótikus keresztvirág díszíti. Baljában abroncszott golyó, kereszttel. A kép felső
sarkában, a király arcával szemben, a bold. Szűz alakja gyermekével, a ki áldá-
sát adja. A háttér felső fele arany alapon, mely kárpithoz hasonlóan mélyesz-
tésekkel van díszítve. Az alak balra van fordulva, tehát a szárnyas oltárnak
evangelium-oldalán volt. Ezt a lécznek helye is mutatja, a melyen a sarkok
voltak. Méretei 1.43 m. magasság és 0.49 szélesség.

A másik szárnyon Szent László királynak egész alakú képe, fára festve,
hasonlít az előbbihez. Koronája ugyanolyan, mint Szent Istváné. Ruhája ezüs-

4. ábra.

5. ábra.

6. ábra.

tözött páncél, mely felett vörös bélésű zöld dús redőzetű köpeny. Lábán fehér,
testhez illő szárharisnya és hegyes kelme-
czipő. Jobbjában sajtáságos alakú ala-
bárd, melynek nyele földig ér és félerészben vassal van bevonva. Emlékeztet
a huszitáknak hosszunyelű alabárdjaira. Baljában abroncszott golyó, keresz-
tel. A férfikor deléhez illő sötét bajusz, szakál és hosszú haja van. A képnek
felső sarkában szűz Mária gyermekével. A kép háttere felső felében arany alap-
pal bir, mely kárpithoz hasonló, mélyesztéssel létrehozott, díszítéssel. Az alak
jobbra van fordulva, tehát a szárnyas oltárnak episztoła-oldalán volt alkalmazva.
Ezt tanúsítja a sarkok számára rajta volt lécznek helye is. Méretei egyenlők
Szent István képe méreteivel. (4. ábra.)

Szent Sebestyén egész alakban a Szent István képének hátlapján. E kép
csak akkor látszott, midőn a szárnyas oltárnak ajtószárnyait betették. Mezetlen,
több helyen nyíllal átfurt testén, azt bőségesen takaró vörös köpeny van, zöld
béléssel. Lába meztelen. Lábuji nem helyesen alakítottak. Jobbjában egy

csomó nyilat tart. Baljával hosszú köpenyét emeli. Arcza ifjú, homlokán diadém, haja hosszú. A kép háttere sötét vörös, de a szentnek feje körül jól aranyozott fénykör van. Az alapítónak védszentje, talán arczképe is. (5. ábra.)

Ki volt a kegyúr? a ki helyreállította és felszerelte a templomot és bele, a részleteiben még most is meglevő szárnyas oltárt emeltette, határozottan nem tudjuk. Az oltár azonban következtetésre szolgáltat támpontot. A szárnyas oltárnak szárnyai belső oldalán Szent István és Szent László képei vannak festve. A szárnyak külső oldalán pedig Szent Imre és Szent Sebestyén. Eme utóbbi szent bizonyára az alapítónak védszentje volt. Szent Sebestyén, habár felöltötve van ábrázolva, a testébe furódott és a kezében tartott nyilakról telismerhető.

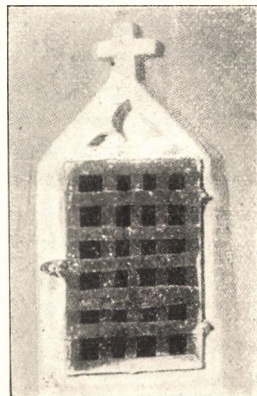
A támpont, melyet az oltárnak szárnyán levő Szent Sebestyén nyújt, egybevetve a többi körülményekkel némi alapossággal arra enged következtetni, hogy a körülbelül 1458-ban gúti Ország Mihály birtokába jutott tapolcsányi uradalomban, testvér öccse Sebestyén volt jótevője a vitkóczi templomnak és ő állította az ottani oltárt. Ország Sebestyén 1460-ban fordul elő. Ő magtalanul halt el. Fivére János a székesfehérvári ispotályos Szent János-rendű keresztlovagoknak volt praëptora, a mi arra mutat, hogy a család vallásos volt és mint ilyen, hajlandó lehetett Sebestyén a romban levő vitkóczi templom helyreállítására, annak oltára készítésére és védszentjének képével feldiszipítésére.

Szent Imre, Szent László képe hátlapján. Ruhája sötét vörös, mely felett fehér felöltönye van prémes gallérral, bő ujjakkal, melyeket felöltött. Jobbjában hosszú pallos, díszes markolattal. Baljában hosszú liliomszár, három virággal. Arcza jellemző vonásokkal, mintha női arczkép volna. Ez okból inkább női szentnek volna tartható. Fején diadém és hosszú sötétbarna haj. A fej körül fénykör. A kép háttere sötétvörös. Nagyon emlékeztet Szent Imrének eme alakja a szepeshelyi székesegyháznak oltárképére, azon is Szent Imre hosszú karddal kezében, homlokán diadém, bokáig érő köntösben, a szokásos liliomokkal van ábrázolva. (6. ábra.)

Régi fafeszületnek maradványa. Csupán a test törzse, karok nélkül, csonkított lábakkal maradt meg. E feszület a szárnyas oltár felett lehetett. Most az orgonakórusnak egyik sarkába van támasztva. Mérete egy méter lehetett magasságban. Testszínre volt festve. A szurágástól nagyon sokat szenvedett.

A szárnyas oltár elpusztulásáról azt tartom, hogy a gyöngébb és vékonyabb farészeket, melyek az oltár alakját alkották, a szu annyira elpusztította, hogy az összeroskadt. Szent László képe is sokat szenvedett a szurágástól, alsó szegélyéből egy darab hiányzik. Szent István képének alsó széle szintén nagyon porladozik.

A *szezségártartó fülke* a templomnak evangélium-oldalán, a falba mélyesztve, külkerülete domborfaragványú kövel van szegélyezve, melynek csúcsán kereszt díszlik. E díszítménynek magassága 88 cm., széles-

7. ábra.

sége 40 cm. Nyílását széles vasléczekből készült rácsozat zárja el. A nagytapolcsányi régi templomban is volt ilyen szentségtartó fülke, szintén az evangélium-oldalon, a templom falában, melyet hasonlólag vasráccsal lehetett elzárni. (7. ábra.)

Némethy Lajos.

II. TÉGLÁS ISTVÁN: KERCSEDI VASKARD (TORDAMEGYE). 1897-ben Kercsed községnek a Farkaslik patak mellett emelkedő magaslátán az egyik udvarban a mint a gyermekek játékból a földet áskálták, embercsontok között rozsdás vasdarabokra s nevezetesen mintegy méternyi hosszúságú vaskardra találtak. A rozsdát a kardot nagyon megviselte s bizony a találók sem bántak vele valami óvatosan. A nép, szokásához híven, a lelet anyagát, habár az eléggé látható volt, mégis úgy igyekeztek megállapítani, hogy a talált tárgy végéből kisebb-nagyobb darabokat letördeltek. Kolumbán Károly közbelépésének köszönhetem, hogy az érdekes kard, ha nem is egészben, de legalább töredékben megmaradt. Az embercsontok, az apróbb rozsdás vasak, a szétmálott fadarabok, melyek között talán a kardhüvely részletei is lehettek, a kard alsó részével együtt ott a helyszínén elhanyagoltak. Kolumbán Károlytól nyert felvilágosítás után írom, hogy a kard eredeti épségében mintegy méternyi hosszúságú lehetett és ezen hosszúságból 75 cm. vagy 80 cm. a pengére jutott. A pengéből jelenleg csak a markolat felőli 29 cm.-nyi rész van meg. A penge aláfelé arányosan keskenyedik; felső végén 48, az alsó végénél 42 mm. széles. Bár mind a két lapját a rozsdacsomók vastagon és sűrűen borítják, mégis felismerhető az a hármasszerű vércsatorna, mely csekély mélyedéssel rajta végig vonult. A penge kétélű s valószínűen szúráásra alkalmas, hegyes volt, de a hegye hiányzik. A keresztvas a meglevő 17 cm. hosszú darabból következtetve, eredetileg 24 vagy 25 cm. hosszú lehetett és a két végéből 7—7 cm.-nyi rész lefelé görbült és annak végét egy kis cseppalakú dísz ékesítette. A markolat csak 15 cm. hosszúságú lévén, egy erős kezű vitéz használatában csakis az egy kézzel fogásra lehetett alkalmas. A markolat 3 cm. széles s középső részén valami kevéssel testesebb mint a két végén. A kard gombja két oly csonka kúp alakított, melyek alapjukkal egyesültek. A gombkerülete nem kört, hanem inkább nyolcszöveget képez. A kard a XII-ik század második feléből származik, mint az a tömösi vaskard, a melynek leírását az Arch. Ért. 1894. évi október havi füzetében közöltem. Pár évvel ezelőtt Kercsedről egy kora góthstílusú faragott keretű ablak alsó részét szereztem meg. Hajdan ott állott kápolnához tartozhatott, ennek környékén szintén ástak ki embercsontokat. — Torda, 1909 április 26.

Téglás István.

III. IFJ. KRECSMARIK ENDRE: RÉGISÉGLELETEKRŐL SZARVAS HATÁRÁBAN. Szarvas nagyközség területén és környékén legutóbb három kő- és bronzkori lelőhelyről értesültem; mind három hely a községtől jó félórányi távolra s egymástól egy-két kilométer távolságnyra esik. A téglagyártáshoz szükséges sárga agyag bányászása közben kerültek felszínre edénytöredékek s állati csontok. Mikor a leletek híre hozzám eljutott, az őstelepek javarésze fel volt már dülva s a talált edényrészek darabokra törölve.

Mivel az agyag bányászása állandóan történik s mert kellő idő és pénz-áldozat híján az ásás szakszerű ellenőrzése lehetetlen, a szemünk láttára esik áldozatul a munkások ásójának és tudatlanságának sok érdekes edény. Két telep egykori folyó emelkedett partján létezett. A két téglagyár egymástól jó kilométer távolságra esik, az egyik a szarvasi hitelbank tulajdona, a másik egy már üzemben nem levő községi téglagyár. A harmadik az előbbi kettőtől $1\frac{1}{2}$ kilométernyire fekvő, emelkedett területen levő téglagyár, Buk Adolf tulajdona.

A lelőhely keresztmetszete az első telepen elég világosan látható. A felszíntől egyméternyire, helyenként másfélméter mélységig kulturréteg, agyagos televény van, alatta sárga agyag következik, melyből semmi emlék nem került elő. A fekete televény helyenként mélyebben belenyúlik az alatta levő agyagba s valósággal fészket alkot. Különösen ily «fészkekben» találtak sok edénytöredéket s állati csontokat. Balla Sándor tisztartó úr szíves segítségével alaposan végig tanulmányozhattam az egész lelőhelyet. A lenyesett föld oldalában szemmel láthatni a sok átmetszett edénydarab szélét, igen rendetlen összevisszaságban, úgy, hogy urnatemetőről nem beszélhetünk. Helyenként egy csomóban nagymennyiségű állatcsont került elő. A föld felszínén egy fél emberi homlokcsontdarabot leltem, a mi szintén innét került ki. Égetésnek nyoma sincs rajta.

Az edények anyaga különböző. Kézzel formált és szénnel vegyített anyagúak, erősen égetett állapotban mindkettő edénytálpa volt. Cserépedények fültöredékei; a fül szárai derékszögűek, veresbarnára égetett, durva anyagú edénydarab, kúpos diszítéssel. Korongon készült edénytöredéke, a gömbös dudorból jobbra-balra haladó hullámvonal-díszszel. Nagyobb edény szélének egy darabja, kúpos diszítéssel veresre égetett vékony agyagcserép, kúp- és hullámvonaldiszítéssel. Vörösre égetett szélű nem korongon készült edénytöredék, félholdalakú véséssel előállított kúpos díszszel. Durván iszapolt agyagból készült, erősen égetett edénydarab, felső részén haránt irányban rovátkolt szalagdudorral, szürke agyagból, korongon készült, diszítés nélküli edényrészek.

A másik őstelep Szarvas nagyközség egy volt téglagyárának helyén van. Az egykori folyó partján emelkedő alig 1 m. magas halom ez, melynek felét lemetstették s keresztshelvénye jól látható. A kézzel hordott emelkedés lemetstett falán nagy számban láthatni az ásóval átvágott edények széleit, úgy hogy a töredékek kézzel is kiszedhetők az agyaggal kevert televényföldből. Egy félig ép állapotban levő agyagtálat, illetve darabjait sikerült úgy kiemelni, hogy az edény részben összeállítható töredékeiből. Az edény állati csontot tartalmazott, szénnel kevert agyagból készült, égetés által vereses kéreggel ellátott. Hatalmas edény töredéke. Széndús agyagból égetett, mállásnak induló felülettel, hatalmas kúpos díszszel. A cserép vastagsága $1\frac{1}{2}$ cm. Ugyancsak megmenttem egy szintén nagyobb fajta edénynek felső részéből származó töredéket is. Anyaga, mint az előbbieké. Úgy a pereme, mint oldala vésett diszítéssel ellátott. Található volt még kagylómaradvány is helyenként. Az edénytöredékek szintén minden rend nélkül voltak eloszolva a talajban.

A harmadik lelőhely Buk Adolf téglagyártelepe. A sárgaföld ásása alkalmával előkerülő edények, illetve töredékeik elhányattak, két egyszerű diszítéssel ellátottat azonban sikerült szerezni. Érdekes az egyik töredék csaknem

teljesen vörösre égetett volta, míg a másíknál ezt csak részben tapasztalhatni. Mindkettőt vésésekkel díszített dudoros szalag ékesíti. Nem korongon készült edények töredékei.

A szarvasi élő-Körös folyóból, a vasuti hid közelében az ottani halászhók hálójukkal két edénytöredéket hoztak felszínre. Ezeket sikerült tőlök megszerezni s különösen az egyik meglehetősen ép állapotban levő (1. ábra), kehely-

1. ábra. $\frac{2}{5}$ nagyság.

alakú, $15\frac{1}{2}$ cm. magas; anyaga szürkés-fekete; nem korongon készült s főleg a rajta látható díszítési motívumok adják meg eredetiségét. Oldalát párosával álló, oldalukkal egybeolvadó, tojásdadalakú levelek ékítik, a levelek közepén a levél gerincze egy egyenes vonallal ábrázolva. A levélpárok között hosszirányú, háromsoros, apró vonalokból összetett vonalak, a kehely legfelső részén haránt irányban körülfutó cikks-czakkos vonaldíszítmény van. A talp belső felszíne homorú. A második edénytöredék kézzel kezdetlegesen formált, durván iszapolt anyagú edény talprésze. A Körös folyó medrének oldalában, a halászhók állítása szerint tavasszal világosan észrevehető a kiálló csontdarabok és edénytöredékek. Azonkívül ősszarvas agancsát, mammothzáfogat is

halászhók ki ugyancsak az említett hely közelében.

Honfoglaláskori leletek 1909 aug. hó 11-én és 12-én, továbbá szept. 28-án és 29-én újabb ásatást rendeztem a Szarvas nagyközség határában fekvő ó-szölői részben. Az elmúlt év őszén tartott ásatásom eredményét az Arch. Értesítő 1909 okt. 15-iki számában volt szerencsém ismertetni.*

A kutatás területe egy délről kiinduló homokvonulat, mely párhuzamosan halad egy egykori folyónak világosan kivehető medrével, de ettől $\frac{1}{2}$ kilométer távolságban keletre fordul s egy kilométer hosszúságban emelkedvén, a

* Legújabb ásatásaimra vonatkozólag kötelességemnek tartom megemlíteni ama örvedes jelenséget, hogy a szarvasi és a környékbeli művelt közönség a legmelegebb érdeklődést tanúsított kutatásaim iránt. Szept. hóban végzett ásatásom költségeinek fedezésére Szarvas nagyközség érdemes előjárósága 50 korona anyagi támogatást szavazott meg egyhangulag, Békés vármegye régészeti egyesülete szintén készséggel járult az ásatási költségek fedezéséhez. Nem mulaszthatom el ez úton is hálás köszönetemnek kifejezést adni a nemes pártfogókkal szemben.

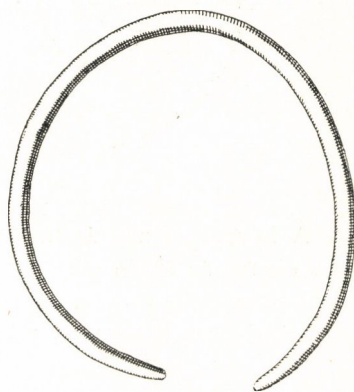
Az ásatás iránt megnyilvánuló nemes érdeklődés jellemzésére felhozom azt is, hogy Huba János ó-szölői tanító minden ásatás alkalmával a legodaadóbb fáradozással és támogatással igyekezett a kutatás sikerét és lehetőségét előmozdítani, továbbá a legnemesebb érdeklődés megnyilatkozása volt az is, hogy 1909 aug. hó 11-én tartott ásatásomnál Huba János, Szentmihály Gyula tanító urak, azonkívül Krecsmárik László miniszteri számtiszt, Bencsik József tanárjelölt és Róth Béla fényképész urak egész napon át a szó szoros értelmében együtt ástak a napszámosokkal.

síkságba olvad. E homokhát hossza tehát $1\frac{1}{2}$ kilométer. E vonulat tetején helyenként külön halmok is emelkednek, melyek anyaga agyagos televény, emberi kézzel hordott talaj, még átkutatlanok, csupán oldalukat hasította át két kutató árok, sajnos, eredménytelenül.

1909 aug. 11-én kezdtem ásatni e homokvonulatnak ama részén, mely Madlenka Mihályé. A talaj meglehetősen kemény, televényes, homokos agyag volt s 70 cm. mélységben, néhol közelebb, már tiszta homok került felszínre. Régebben az emelkedés oldalában homokbányát nyitottak s akkor akadtak reá igen sok, mellékletekben eléggé gazdag, honfoglaláskori sírra. A napszámosok közönye s nemtörődömsége miatt a mellékletek javarésze elkallódott s csak Huba János tanító úr volt képes néhány darabot megmenteni közülök, melyeket az Arch. Értesítő 1909 októberi számában röviden ismertettem.

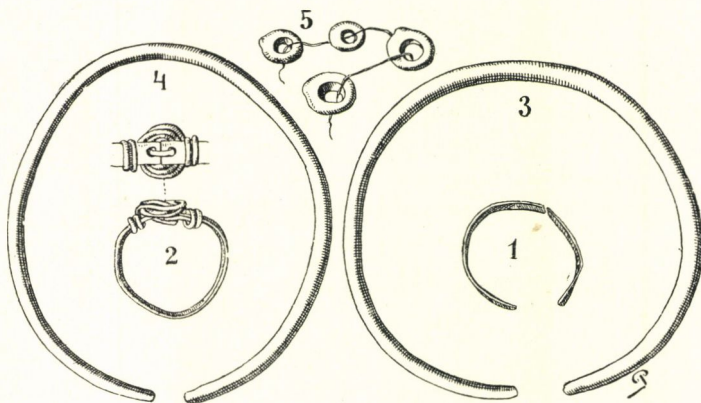
Az ásítás megkezdésekor több kutató árkot vonattam, míg végre hosszas keresés után emberi vázat ért a napszámosok ásója. Körülbelül 60 cm mélységben feküdt a 158 cm. magas, kelet-nyugati fekvésű csontváz, valószínűleg női egyéné. A fej hiányzott, mivel azt még a homokbányászás idejében a homokkal együtt lehordták, de mivel tovább nem haladtak, a váz többi része sértetlen maradt. Egyedüli melléklet a baloldali alkaron egy bronzkarkötő volt (2. ábra). Hengeres sodronyból készült, a végek felé elvékonyodó, nyitott. Délután folytatván a kutatást, az előbbivel megegyező mélységben újabb sírra bukkantam, az említett sírtól jó ölnyi távolságban oldalt. A szintén fejetlen váz 160 cm. hosszú, északnyugat-délkeleti irányban fekvő női egyén volt, mellette egy héthónapos csecsemő váztöredéke feküdt. A vázat óvatossággal bontottam ki, hogy a fekvést és különösen a kéz helyzetét minél pontosabban állapíthassam meg. A hanyatt fekvő váz lába északnyugat felé esett, a fej pedig délnyugati irányú lehetett a törzs helyzete után ítélve. A kezek a hason keresztbe téve pihentek, még pedig úgy, hogy a bal kézfej a jobb kéz fején feküdt s a jobb kéz fejének kisujja a keresztcsont legkiállóbb részét érintette. A keresztcsont tagjainak laza összefüggése és hajlása 16—17 éves nőre vallott. Mellékletek voltak: (3. ábra) üvegpasztából készült nyakláncgyöngyök (5. szám) tág nyílással; alakjuk lapos korong, egyeseknél csigavonalas csavarulat. Kettőnél fehér színű, elmosódott kúpos diszítés. A két alkaron nyitott végű bronz karkötő (3. és 4. sz.). Mindkettő hengerded sodronyból készült, az egyik vékonyabb huzalú, egyenletesen vastag, csapott végű, kevésbé patinás, a másik vaskosabb, vékonyodó végekkel, erősebben oxydált. Érdekes a jobb és bal kéz gyűrűs ujjpercén talált lemezes bronzgyűrűk (1. és 2. szám). Az egyik teljesen ép, a másik csak töredékeiben maradt meg. Bronzlemezből készült gyűrű és karkötő került elő nem egy honfoglaláskori sírből, de az itt ismertetett gyűrű primitív, mégis új formát képviselő fejdíszje új diszítési formát mutat. A gyűrű

2. ábra. $\frac{2}{3}$ nagyság.

átmérője 2 cm. Lemezének szélessége 4 mm. A gyűrű lemezének két végén egy-egy lyuk, a lyukakon áthúzott vékony bronzhuzal kapcsolja össze a gyűrű végeit s az összefoglalási helyen, a gyűrű külső felületén a bronzhuzal hurok-szerűleg sodort, nagyjából kúpos idomú díszet alkot s a huzal két vége a jobb és bal oldalon a gyűrű lemezére csavarva rögzítődik. A másik bronzgyűrű két töredékben maradt fenn. A lemez vékonyabb s szélessége $\frac{1}{2}$ cm. Valószínűleg csak egyszerű bronzlemez-gyűrű volt, minden díszítés nélkül.

3. ábra. $\frac{2}{5}$ nagyság.

A következő nap ásatásomat a már ismeretes Lámer halmon folytattam, a hol a múlt év őszén sikerült honfoglaláskori mellékleteket hoznom felszínre. Több kutató árkot vonattam s, több teldült sírra akadtam, a minek a magyarázata abban áll, hogy kutatásom helye gyümölcsfákkal volt telve azelőtt s a gyümölcsfák kiásása alkalmával több sírnak a tartalmát erősen megbolygatták. Akadtam azonban bolygatatlan sírokra is; ezekben leginkább gyermekvázakat találtam 35—40 cm. mélységben, televényes, homokos talajban. Az 1-ső számú sír vázának hossza 105 cm. volt. A csontváz erősen mállott állapotú lévén, a fejet nem volt lehetséges épen kiemelni. A váz fekvése kelet-nyugati irányú volt, jobb keze a hasi részen, bal keze pedig a mellen pihent, az alszárok közül a jobb láb feje a bal láb fején keresztbe vetve pihent. A 2-ik számú sír másfél éves gyermek váztöredékeit foglalta magában, teljesen mállott vázrészekkel. A nyaki részen gyöngyszemeket találtam, 5 db-ot teljes épségben, a 6-ikat két darabban. A gyöngyszemek üveggyurmából készültek. Az egyik alul lapos, felül kúposabb, a gyöngy élénk színű s rajta világosan kivehetők díszítési elemek. Az alap színezése világoszöld lehetett; tengerzöld színű s haránt irányban futó szalagdíszítési vonalai egymást 8-as alakban keresztezik. A nyolczas idomok körein belül gyengén kiemelkedő kúpok vannak, melyek alapja elliptikus s az alapszín czinóber vörös s az alap szélétől a központ felé háromszögalakú fehér pettyek láthatók. A kúp csúcsán szintén fehér petty szemléltető, vékony s fekete színű szalag-, illetve vonaldíszszel körülvéve. Hasonló az agárd-zempléni és pilini gyöngyökhöz. Más gyöngy hosszas idomú, gerezdes, szennyes-sárgás színű, hasonló található úgy a demkóhegyi, mint a bjelobrdói, bodrogyécsi, bezdédi stb. leletekben.

A 3-ik számú sír egy év körüli gyermek vázát tartalmazta, mellékletek nélkül. A 4-ik számú sírban fej nélküli férfi csontvázát találtuk, kelet-nyugati irányú fekvésben. A fejet a közelében volt gyümölcsfa kiásása alkalmával távolították el, melléklet nem fordult elő. Az 5-ik számú sír, melynek mélysége a többiével megegyező 35—40 cm. volt, egy 167 cm. magas, 40 év körüli, erőteljes férfi csontvázát tartalmazta, kelet-nyugati fekvésben. A bal kar kinyújtott helyzetben illeszkedett a test oldalához, ellenben a jobb kéz a medenczében pihent. Melléklet nem találtatott. A vázak helyzete nem vágott mindig egybe a kelet-nyugati iránynyal, hanem az illető évszaknak megfelelő kelet-nyugvási pontok szerint helyezték el a holtakat sírjokban és a vázak fekvési irányából talán következtethetni lehet a temetkezés évszakára.

Az ó-szölli ásatást 1909 szept. hó 28-án tovább folytattam. Miután a Madlenka Mihály földje közelében levő területen több kutató árkot vonattam, sajnos, sikertelenül, délután átalmentünk Madlenka Mihály földjére s ott csakhamar 80 cm. mélységben sírra akadtunk. A váz 170 cm. hosszú volt, középkorú férfié. A koponyán főleg a szemöldöknek s a keskeny és alacsony homlok tüntek föl. A koponya kóros elváltozására vallott a koponya falcsontjainak belső felszínén levő ujjbenyomat alakú mélyedések. A csontváz vállcsúcsánál erősen oxydált vasnyílhegy volt az egyedüli melléklet. A váz fekvése teljesen ellentéte az eddigiekének. A jobb oldalán feküdt észak-déli irányban; a láb délfelé, a fej északra esett, az arc pedig nyugatra tekintett. A váz pontos kibontása lehetővé tette a váz fekvésének világos megállapítását. A következő nap tovább kutattam a váz környékét s tőle másfél ölnyire teljesen mállott lóvázrészeket találtunk, de minden melléklet nélkül. E területen, úgy tapasztaltam, a sírok igen rendetlen összevisszaságban vannak, úgy, hogy eddigi itteni kutatásaim alapján soros sírmezőről nem beszélhetni. Megjegyzem azt is, hogy az Arch. Értesítő 1909 október havi számában ismertetett 3-ik sorozatbeli zabl- és törrészek, szíjkarika és edények szintén erről a helyről kerültek elő, bizonyítván azt, hogy lovassírok e helyen elég gyakran kerültek felszínre s a további kutatás szintén reá vezethet újabb lovassírra.

A délutáni ásatás alkalmával egy nyolcz éves gyermek sírját tártam fel. A váz fekvése kelet-nyugati irányú volt, egyedüli melléklete volt egy feltűnően jó megtartású kagyló (Cyprea), felfűzésre alkalmas lukkal. A Cypreának nyaklancz-díszként való előfordulása meglehetősen gyakori a honfoglaláskori sírokban. A további ásatás idő hiánya miatt abbamaradt.

A szarvasi ág. h. ev. főgymnasium régiségtárában is vannak egykorú leletek, de a származási helyeik — sajnos — ismeretlen; valószínű, hogy szintén Szarvas környékéről valók, mivel régebben földmunkálatok alkalmával sok honfoglaláskori sír esett áldozatul a napszámosok tudatlanságának s a véletlenül értelmesebb ember kezébe kerülő pár töredék megmenekülván az elkallódástól, a régiségtárban nyert állandó helyet. E régiségek a következők: 1. sz. és 2. sz. Két nyitott végű, szegletes huzalból készült bronz karkötő; a sodrony keresztmetszete rombus alakot mutat. Közepes átmérőjük 5¹/₂ cm. Helyenként a zöld patina apró rögökké csoportosul. Egy db bronz karkötő töredéke, reszelővel erőszakosan súrolt felülettel. Ugyancsak bronzból készült gyermeki

karperecz belül lapos, kívül domború, patinás felszínnel. Átmérője 28 mm. Két db bronz fülönfüggő, mindkettő hiányos. Az egyiknek csak a karikája van meg, szegletes, romboid keresztmetszetű huzalból készült, egyik vége erősen vékonyodó s kihegyesedő, másik vége tompa s a vég közelében egymástól jó mm-nyi távolban levő két kis karika dísz, mozdulatlanul illeszkedve a huzalra. A második függő karikájának csak fele van meg; szintén szegletes huzalból készült; a függő rész is igen hiányos, központi tengelye ketté hajlított lemezes bronz sodronyka, mely felül füllé öblösödik s egy harántirányú bronzkarika helyezkedik el alatta, világosan igazolva azt, hogy a tengely füle és a kis karika között levő nyakon még egyéb dísznek is kellett lennie. A központi tengelyre a karikán alúl spirálisan csavart bronzsodrony van s alatta kissé lapított gömbdísz található s az aljából kiemelkedő tövis azt bizonyítja, hogy még egyéb tartozékai is voltak. A fülönfüggő karikájának és függődíszének kapcsolódási helye körül barnásszínű fonálmáradványok vehetők észre. A fülönfüggők formai és díszítési típusát tekintve, legközelebb állanak a kloštari fülönfüggőkhöz.

Végül még megemlítem a bronzlemez töredékét, melynek rendeltetése homályos; talán lőszerszámdísz tagja volt? A lemez hossza $9\frac{1}{2}$ cm, szélessége 2.2 cm., vastagsága alig $\frac{1}{2}$ mm.; egyik végén törött végű szegecs, másik végén pedig elmosódott formájú gömbös díszítés van. Egyik oldalán 2 mm. széles bronzlemezből vont párkány töredéke. A lemez zöld patinával fedett.

Szarvas, 1909 október 13-án.

iff. Krecsmarik Endre,
tan. kép. tanár.

IV. WACZULIK LÁSZLÓ: A VAÁLI RÓMAIKORI FELIRATOS KOPORSÓRÓL. 1908 augusztusában, szántás idején jutott napfényre a vaáli, katalinpusztai lelet: egy feliratos kőkoporsó, mellette réz és cserépedény maradványok.

A koporsó teteje körülbelül 35—40 centiméternyire volt a föld felszíne alatt. A feliratos oldal bal felső sarka be volt törve s a kőkoporsóban egy hiányos csontváz volt. A koporsót találták Dreher Antal vaáli uradalmainak Katalin-majorján, a tabajdi malom mellett levő dombon.

Felirata:

Olvasása:

EVND M
INAE FIL AEL SEC WDI
NI VET EXP F COS Q VIX
A XXIII D XXX ET II AEL
CESIAN VS PF COS CON
IVGI DVLCISIME

[D(iis)] M(anibus) !!!! [S]ecund
inae, fil(iae) Ael(ii) Secundi
ni vet(erani) ex b(ene)f(iciarii) co(n)
s(ularis), q(uæ) vix(it)
an(nos) XXIII d(ies) XXX et II Ael(ius)
Cesianus b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)
con
iugi dulcissim(a)e
f(aciendum) c(uravit)

F

C

Az első sor első betűje nyilvánvalóan: D. Az utána következő hét betűnyi hiányt megkíséreltem pótolni. Mivel az értelem szerint Aelius Secundinus

leányáról Secundináról van szó, valószínű, hogy a hét betű közül hat: Aeliae, a hetedik pedig a Secundinából hiányzó S.

PF nyilván BF = beneficiariusnak helyett áll kétszer.

A Secudina név gyakori, Cesianus ritkább.

Az Aelius-családnak egy más sírkövét is megtalálták Vaál szomszédságában: Vereben. V. ö. és C. I. L. III. 3362. és 10347. sz. és Károly János Fejérv. V. 504. A felirat magyar fordítása: «A halottak szellemeinek! Aelia Secundinának, Aelius Secundinus volt beneficiarius consularis leányának, a ki huszonnégy évet és harminckét napot élt, Aelius Cesianus beneficiarius consularis készíttette (ezt a sírkövet) kedves feleségének.»

Nem ez az egyetlen vaáli lelet, mert biztos tudomásom van arról, hogy Bék József úrnál Vaálban több kőkorsó, régi pénz és más egyéb ilyen Vaálban talált tárgyak vannak. Ezekről talán később számolhatok be. A koporsó és a mellette talált tárgyak jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeumban vannak, a hová Köhler Albert uradalmi inspektor úr buzgó támogatásával és közbenjárásával sikerült juttatnom.

Budapest, 1909 június 14-én.

Waczulik László.

V. FETZER JÁNOS FERENCZ: SZILÁGYSÁGI LELETEKRŐL. Márkaszék területe már a történelem előtti időben is lakott hely volt. Márkaszétről régebről ismerünk egy kigyófejű ezüst torquest és egy ezüsből való csészét, újabban bronzkori leletről értesültünk. Másfél évvel ezelőtt egy forró nyári napon ugyanis ippi Bideskuthy György földbirtokos, egyik erdőkerülője, midőn égető szomját a Berettyó folyó vizéből akarta eloltani, észrevette, hogy közelebről partszakadás folytán körülötte több darab bronztárgy jutott napvilágra. A lelet ippi Bideskuthy György és hosszúaszói Nagy Gyula, a szilágysomlyói járás főszolgabírája, között oszlott meg. A bronzvésők két legszebb példányát Bideskuthy György tartotta meg emlékül. Füles, tokos vésők. A kisebbik véső teste hosszú és karcsú s csak az élénél szélesedik ki erősen. Díszítés nincs rajta. Ellenben a nagyobbik példány kidolgozása ügyesebb és fejlettebb műizléssel bíró munkás kezére vall. Mindkét lapos oldalán a kidomborodott szájperem alatt három vízszintes bordaszerű vonal látható. Ezek közül a legalsóbb vonal a szög alatt reátámaszkodó két bordás kiemelkedéssel egy a csúcsával lefordított háromszöget alkot. A háromszög oldalaival ismét egy tompaszög szárai vonulnak párhuzamosan. Ennek, nevezetesen a tompaszög csúcsáról pedig egy merőleges indul ki a test közepéig. Majd utóbbi vonalakat jobbról-balról szög alatt egy-egy párhuzamos egyenes kíséri. Ellenben a test elejét valamint hátsó részét egész hosszában két keskeny lap határolja. E tokos vésőt nemcsak a fülével, hanem az egyik oldalán előforduló lyuk után ítélve, még szöggel is erősítették a nyélhez. Tömör voltánál és súlyánál fogva bizonyára kiváló szolgálatot tehetett a munkás kezében.

A megosztott leletből hosszúaszói Nagy Gyulához a következő tárgyak kerültek. Nagy, füles, tokos véső vastag szájperemmel. Két szélesebb oldalán a perem alatt három vízszintes vonal húzódik. A harmadik alsó vonal közepéből lefelé pedig függélyes vonul. E nagy T betűhöz hasonló rajzhoz, illetőleg

ennek mindkét oldalához még két párhuzamos vonal sorakozik. A véső mellső és hátsó keskeny lapján egy-egy lyuk fordul elő annak bizonyítékául, hogy ezeken keresztül szegezték a nyélhez. A példány egész hosszában egyenletes és csak az élénél, melynek egyik sarka letörött, szélesedik ki egy kissé. A két kisebb, füles, tokos véső ellenben a fentebb elsőnek leírt példánynyal mind alakra, mind nagyság és patinájára nézve egyezik meg. Ugyancsak a kisebb fajtájú füles, tokos vésők közé sorolható ama töredék, melynek csak a felső része maradt meg. Jellemző sajátága az erősen kidomborodó perem, alatta a három vízszintes bordaszerű kiemelkedés. A díszítést változatossá teszi, eltérőleg az eddig ismertetett rajzoktól, hogy a harmadik vonalról két párhuzamosan haladó kerület alakú körív függ alá és a véső testét jobbról-balról hosszantfutó páros ív élénkíti. Egy másik füles, tokos vésőnek szintén az alsó fele hiányzik. Felső részén a kidomborodó perem elől és hátul kis csúcsban emelkedik ki. A peremet és az alatta húzódó gyűrűt pedig hornyolat választja el egymástól. A testet három függélyes borda négy bemélyedő, hornyolt, üres mezőre tagolja. A perem egyik oldalán benyomott és elől csonka. A tokos, füles vésők sorozatát bezárja egy rozsdamarta darab, melynek félholdalakú szájperemén az ívek különösen elől magas csúcsban végződnek. Éle körszelvényes. Szárnyas bronz véső felső részében vaskos. Szárnyai behajlítottak; szélei töredeztettek. Alsó része, mely éle felé erős ívhajlással mindinkább szélesedik, az egész szerszámnak tetszetős alakot ad. A szebb kidolgozású és jobb minőségű anyagból álló vésők közé tartozott egy töredék is, melynek csak alsó része maradt reánk. Legalább ezt bizonyítja, hogy alakja, anyaga a finomabb kivitelű példányokkal egyezik meg. Egy kis tokos kalapácsra jellemző, hogy pereme kidomborodó és teste hosszúsági irányában kissé kiszélesedik. Másrészről vízszintes sík helyett fenekét, alját, alig észrevehető tompaszög alatt két egymás felé boruló lap határolja. Nyeléhez két szeggel erősítettek. Bronz sarló alakja hosszas félkör. Hátlapja egészen lapos. Ellenben mellső színén a külső szélgerincz a sarló egész hosszában húzódik végig. Azáltal, hogy a sarló belső széléről a gerincz közepéig egy másik borda fut, erősségben csak nyer. Nyeléhez szeggel erősítették. Éle több helyt csorbult. Sőt maga az egész sarló is négy részre töredezett. Végül felemlítendő még egy bronz karperecz töredéke is. Díszítés nincs rajta.

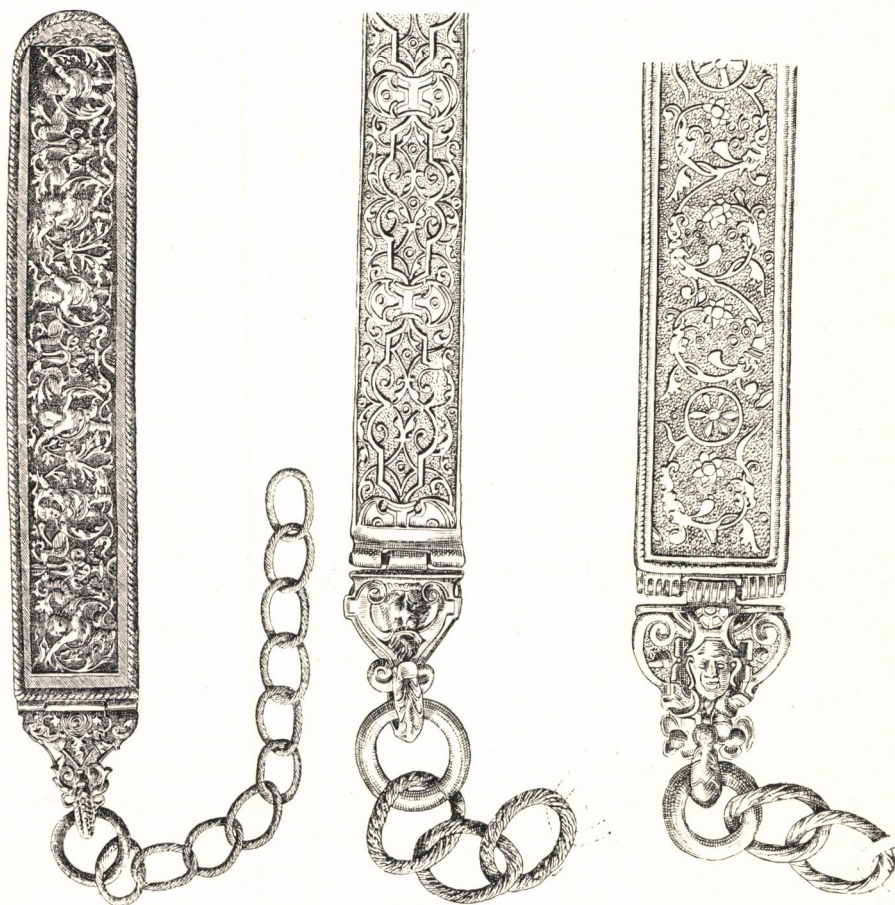
Szilágynagyfalusi lelet. Edény. Kútásás alkalmával több méter mélységben a nagyfalusi Lapis nevű határrészben találták. Korongon készült. Szürkés anyagában nem ritkán lencsenagyságú, durva szemek fordulnak elő. Magassága 60 cm. Szájnyílásának átmérője pedig 28 cm. Nyakán több hornyolt vonal látható. Ezalatt egy erősen kigyózó hullámsáv következik. Az edény kiöblösödő hasának átmérője ellenben 42 cm. Karcsú fenékalja pedig 20 cm. Nagyságát tekintve talán gabona vagy egyéb magvak tárának használták. Belseje üres volt. Mellékletet, melyből esetleg a fazék korára vagy használatára lehetne következtetni, szintén nem találtak. Alakja, anyaga és díszítése alapján a régibb középkorból származtatnám.

Perecseni lelet. Tötös M. János, perecseni lakos, 1909. évi nyáron, az úgynevezett Cseralja határrészben földjét szántotta. Munkaközben ekéjének

hosszú vasa egy tárgyra akadt. Ezt felszínre vetette. Jó emberünk azon hiszemben, hogy a hol ily fényes tárgy került elő, többnek is kell lennie, a helyet gondosan átkutatta, de reményében csalódott. Megtaláló másnap (augusztus hó 20-án) a perecseni előjárósághoz azzal a szándékkal ment el, hogy a leletet bejelentse. A községi másodjegyző azonban, legnagyobb csodálkozására, a kincset értéktelen sárgaréz darabnak minősítvén, ez érdekében semmi intézkedést nem tett. Utóbb a csendőrségi járőrség, bizalmi úton Perecsenben a talált régiségről mégis tudomást szereztek. A nyomozást megejtették. Ekkor kiderült, hogy a lebecsmérelt tárgy a legfinomabb aranyból készült őskori karperecz volt. Különös felismertető jelei a hosszantfutó bordás gerinczek és hogy a karperecz mindkét végén két-két fillérnagyságú korong fordul elő. Súlya 220 gr. A tulajdonos az ő értékes, kincsét a N. Múzeumba juttatta és ott illő áron váltották meg tőle.

Fetzer János Ferencz.

XVI—XVII. SZÁZADI EZÜSTÖVÖK A N. MÚZEUMBAN.

IRODALOM.

BEATRIX KIRÁLYNÉ. (1457—1508.) Történelmi élet- és korrajz. Irta *Berzeviczy Albert*. Budapest, 1908. Berzeviczy könyvéről sok szó esett már. Legutóbb a Századok-ban Csánki Dezső nyújtotta át neki az elismerés babérját hozzá méltó, magas színvonalon álló bírálatában, melynek csattanója az az óhajtas volt, «vajha a kitűnő mű, mely a külföldi közönséget és tudósvilágot is bizonyára nagy mértékben érdekli, valamely nyugateurópai nyelven is megjelenne, hirdetve a régi magyar imperium dicsőségét és a magyar történetírás magas színvonalát.»* Nekünk az ott elmondottakhoz hozzáadni valónk igen, de azokból elvenni valónk nincs. Beatrix királyné életrajzát a lelkiismeretes forrástanulmány, a történetírói tárgyilagosság, magas látókör és előkelő stilusérzék történetírásunk értékes alkotásává teszik.

Jelen sorainkban az archæologia és művészettörténet szempontjából veszszük a művet vizsgálódásunk keretébe. Előre jelezhetjük, hogy Berzeviczy mint műtörténész, mint a középkori Olaszország ismerője ebben a tekintetben is oly munkát adott, mely irodalmunk nyeresége. Ha meglepően új adatokat nem is hoz, beleviszi művébe a maga műtörténeti tudását, kritikai és összefoglaló képességét s oly mélyen hatol bele a renaissance-kor művészi életébe, hogy eddigi ismeretünk határait kiterjeszti. A kép, melyet rajzol, csak háttér akar ugyan lenni az életrajz hősei számára, de a szerző sokoldalú tanulmányokban kiművelt finom érzéke megadja neki az önálló értéket, a mellett, hogy a milieu-nek e művészi rajza szerves összefüggésben van a főhős jellemének kialakulásával.

Ismeretes s nem kis dicsőségünkre szolgáló történeti tény, hogy az Olaszországból kiinduló renaissance-mozgalom behatolásával Magyarország a havasokon innen az összes nemzeteket megelőzte. Virágzásának tetőpontját nálunk Hunyadi Mátyás uralkodása alatt érte el. Mátyás már Beatrix jövetele előtt is összeköttetésben állott az olaszokkal s nem a véletlen műve, hogy második feleségéül az olasz szellemi műveltség légkörében felnövekedett nápolyi királyleányt választotta. Ezzel birodalmára egy oly királyi udvar fényét akarta árasztani, mely a kor új műveltségének, tudomány- és művészetkedvelésének egyik gócpontja volt.

Berzeviczy jól kiemeli e tekintetben *Beatrix* jövetelének s az ő és környezete hatásának jelentőségét. «A legtöbb téren tényekkel is kimutatható — úgymond — hogy a mint általában a magyar-olasz vonatkozások s az olaszok

* Századok, 1909. 581—588. l.

Magyarországba jövetele Beatrix ittléte következtében összehasonlíthatatlanul nagyobb lendületet vettek, különösen az *alkotó és termékenyítő* hatás is innen kezdve feltűnően fokozódik.» (280—81. l.) A nőiesség varázsát viszi bele ez a képzett és pompaszerető olasz nő Mátyás férfias udvarába s épen ez különbözteti meg ezt a korszakot a Báthoryak erdélyi udvarában másodvirágzását élő (XVI. sz.) humanizmustól.

Meglepő a történetbúvárra nézve — jegyzi meg találóan Berzeviczy — az a szilaj életkedv, mely a finomult műveltségben az egész világrészt meghaladó olaszokat akkoriban megragadta s az a csodálatos jelenség, hogy a korszak mély erkölcsi romlottságának posványából a *művészet legbájolóbb virágai* sarjadoztak ki. «Egész csillaghullása a tüneményes, majdnem páratlan művészi tehetségeknek árasztotta el abban az időben az olasz földet, nyájasan engesztelő fényt vetve amaz idők minden iszonyatosságaira.» (610. l.) Ennek hatásakép nálunk is részben Mátyás király s a humanista főpapok támogatása, de főleg Beatrix egyéni befolyása következtében a művészi és műipari alkotások száma nagyon felszaporodik. Midőn szerzünk végigkíséri a «hajótörött» királynénak életfolyását boldog, reményteljes gyermekkorától kezdve addig az időig, midőn 24 évi magyarországi tartózkodása után visszatérve bájos szülőföldjére, szépen elcsendesedik a «lemondás megnyugvásában», — tömördek művészeti alkotást és kérdést érint olasz és magyar részről egyaránt. A rokoni összeköttetések szála elvezetnek bennünket Nápolyból az Esték ferrarai, a Mediciek, firenzei, a Sforzák milanói s a Borgiák római szin pompás udvarába és élénk társadalmi életébe. Látjuk a fényben ezekkel versenyző *budavári, visegrádi, esztergomi* kúriákat, azt a fényűző, természet- és művészetkedvelő életet, mely szereti a divatosat: a drága szöveget, az éneket és zenét, a színművészetet, a tudomány mellett az érzéki költészetet, a nagybecsű művészi és iparművészeti alkotásokat egyaránt.

A terjedelmes könyv tele van széleskörű kutatáson alapuló szebbnél-szebb művészi illusztrációval; csak önálló melléklete van 16 s a szövegbe nyomott képeinek száma majdnem 200. Az önálló mellékletek között különösen értékes és tanulságos *Beatrix különböző képszobrainak* összeállítása. Ezek a következők: 1. Beatrix színes márvány-mellszobra a bécsi udvari múzeumban, fejlett korából élénk, megnyerő arczkifejezéssel (a címkép). 2. Beatrix leánykori mellszobra a Gustave Dreyfus párisi műgyűjteményében. Ez az olasz Quattrocento jellegét magánviselő mellszobor, mely «Diva Beatrix Aragonia» felirással a mi Beatrixünket ábrázolja 16—17 éves leánykorában a fejledező nőiesség határozatlan vonásaival. 3. Beatrix állítólagos mellszobra a párisi Louvre-ban. 4. Beatrix állítólagos mellszobra a palermói múzeumban. 5. Beatrix gondos és díszes kivitelű leánykori mellszobra a berlini «Kaiser-Friedrich-Museum»-ban. 6. Beatrix mellszobra a firenzei Bardini-féle műkereskedésben. Mind *Francesco Laurana* művei. 7. Beatrix állítólagos márványlávái: I. a chambery-i múzeumban; II. az aixi múzeumban; III. a berlini «Kaiser-Friedrich-Museum»-ban. 8. Beatrix és Mátyás dombormű-képmása a bécsi udvari múzeumban. 9. Beatrix fiataalkori képmása a berlini múzeumban *Verrocchio*-tól.

A szövegbe nyomott 189 illusztráció között sok az új kép, szobor, érem

és műtárgy főleg Olaszországból. Találkozunk itt igen nagybecsű alkotásaival az olasz és magyar renaissance-nak: különféle festményekkel, domborművekkel, síremlékekkel, a szereplők arcsképeivel, élet- és tájképekkel s az iparművészet különböző tárgyaival. Ott van a sok miniature-, czímer- és éremkép, oklevél- és codex-hasonmás; láthatók még pecsétek, manupropriák s egyéb egykorú és újabb illusztrációk.

Mindjárt az első lapokon (13, 19, 33.) látjuk a nápolyi *Castello Nuovo* diadalkapujának domborműveit, melyek I. v. Bölcs Alfonso királynak, Beatrix nagyatyjának, kit Mátyás is mintaképének tartott, vitézi tetteit ábrázolják. Ugyancsak ott (17. l.) találjuk ennek római imperator-szabású mellszoborképét Dom. Di *Montemignano*-tól, mely a bécsi udvari múzeumban van.

A Castello Nuovo híres diadalkapuja Francesco *Laurana*, Isaia da *Pisa*, Andrea dell' *Aquila* és társaik, némelyek szerint Leon Battista *Alberti* tervei nyomán készült. Berzeviczy szerint ez a *legkorábbi olasz mű, melyen a római antik építészet hű és öntudatos alkalmazását látjuk*, főleg a Septimius Severus és Constantinus római diadalkapuinak mintájára, «a mint hogy az olasz renaissance egyáltalán nem tudta a dicsőséget másképp elképzelni és élvezni mint azokban a formákban, a melyekben a régi rómaiak ünnepelték nagyjai, kat». (15. l.) E műemlékkel épen egy külföldön munkálkodó jeles hazánkfia s a Magy. Tud. Akadémia tiszteleti tagja, *Fabriczy Kornél* foglalkozott behatóan, kire szerzőnk is támaszkodik.* Említést érdemel *Bartolommeo Roverella* bibornoknak és ravennai érseknek, ki Mátyás király elismerését is kivívta követségi szolgálataival, a római San-Clemente-templomban lévő művészi síremléke. (39. l.) A Péter vértanuról nevezett nápolyi templomban, hová Beatrix anyja, a derék Isabella királyné temetkezett, ferrerri Szent Vincze oltárképe alatt egy németalföldi festő örökítette meg a jámbor királyné alakját, a mint leányai: Eleonorával és Beatrix-szal magánkápolnájában ájtatoskodik. (21. l.)

Beatrix mellszobrának ismertetésénél szerzőnk nem restelli a fáradságot, hogy beleszóljon egy érdekes művészettörténeti kérdésbe s ennek kapcsán megismertessen bennünket egyik kiváló olasz művésszel: *Francesco Lauranával*, kit némi valószínűséggel a Mátyástól hazánkba hívott művészek közé lehet soroznunk. (102. l.)

Beatrix három mellszobrának (a párisi Dreyfus-gyűjteményben, a bécsi udvari s a berlini Fridrik császárról nevezett múzeumban őrzötteknek) készítője eddig bizonytalan volt. Illetőleg a berlinit már a múzeum igazgatósága egy nápolyi herczegkisasszony képmásának s a Francesco *Laurana* művének elismerte.

E Francesco Lauranáról annyit tudtunk, hogy 1472—74 között a királyi udvar megbízásából Nápolyban dolgozott s többek közt a Castel Nuovo Szent Borbáláról nevezett kápolnájának kapuoromzatába faragott egy Szűz Mária csoportot, mely ma is látható. Fabriczy Kornél kimutatása szerint *Laurana azonos azzal a Francesco Azzarával*, kinek a Castel Nuovo diadalkapuja szobrászi

* C. von Fabriczy: Der Triumphbogen Alfonso's I. am Castel Nuovo zu Neapel. (Jahrbuch der K. preuss. Kunstsammlungen 1899. évfoly.)

díszén való közreműködését a királyi udvar számadási könyvei is igazolják. E szerint itt egy Zarába, vagy a Zára melletti Auranába (Laurana, Vrána, Zara Vecchia) való *dalmata eredetű* művészszel van dolgunk. (101. l.) *Wilhelm Rolfs* egy Berlinben (1907) megjelent «Franz Laurana» című munkájában még tovább viszi művészettörténeti tudásunkat e tekintetben. Alapos kutatások nyomán arra az eredményre jutott, hogy nemcsak az említett három szobor a Laurana műve, hanem ugyancsak tőle való a Louvre híres, eddig legtöbbektől Desiderio da Settignanónak tulajdonított «Ismeretlen»-je, mely tehát szintén Beatrixot ábrázolja s hogy ezeken kívül a palermói nemzeti múzeumban, az Andree Eduardné párisi, a Stefano Bardini firenzei gyűjteményében, továbbá a berlini, aixi, chambery-i múzeumokban, valamint Bourges, Le-Puy-au Velay és Villeneuve múzeumaiban szintén találunk Luranától részint mell-szobrokat, részint lárvaszerűen csak az arcot ábrázoló márványképmásokat, melyek egytől-egyig a mi Beatrix-ünkkel azonosak, kit a nevezett mester eszerint tizenháromszor vett művészete tárgyául. Berzeviczy midőn művészettörténeti ismereteink e gyarapodását összegezi, hozzáfűzi azt a megjegyzést, hogy Rolfs föltevését nemcsak a képmások hasonlatossága, hanem az a körülmény is támogatja, hogy Laurana nápolyi tartózkodása idején Beatrix néneje, Eleonora már valószínűleg nem volt otthon és éremképmásai különben is nem mutatnak a szóban forgókkal semmi hasonlóságot. Lehetségesnek tartja Berzeviczy, hogy a Beatrix-képmásoknak csak egy részét készítette Laurana Nápolyban s hogy azoknak némelyike, melyek fejlettebb, teltebb arcot mutatnak, mint a két berlini, firenzei, aixi és chambery-i, már Beatrixnak Mátyással való házaslete idejében *magyar földön* keletkezett. (102. l.)

A régebbi magyar-olasz vonatkozások feljegyzésénél ott találjuk illusztrációképen Mária nápolyi királynénak, V. István leányának a festészet és szobrászat alkotásaival díszített síremlékét, melyet *Fraknoi Vilmos* ismertetett az Archæologiai Értesítő 1908-iki évfolyamában.*

A «Menyország királynőjéről» nevezett Santa Maria di Donna Regina templomban, hol ez a síremlék van, a nevezett királyné gondoskodásából a sienai festőiskola mestereitől festett falképek láthatók, melyek nagyrészt az Árpád-házi szentek alakjait örökítették meg. Ott van Mária anyja, valamint nővére Erzsébet, nagynénje Szűz Szent Margit, továbbá magyarországi Szent Erzsébet, Szent István és Szent László az Árpádház oroszlános címermotívumaival.

A II. könyv záródiszítésekép sikerült képmását látjuk annak a Mátyás és Beatrix címereivel ékesített egykorú fayence-tálnak, mely a londoni Kensington-múzeum tulajdona.

Ismeretes dolog, hogy a XV—XVI. században mily divatban voltak a követek útján történő *kölcsönös fejedelmi ajándékozások*. Nagy ipar- és művészettörténeti jelentőséget kölcsönöz ennek a szokásnak az a versengés, a melyel egyik fejedelmi személy részint meg akarta nyerni a másik jóindulatát ajándéktárgyainak értékével, másrészt e tárgyak minél művészibb kivitelével az illető elismerő csodálkozását igyekezett kiérdemelni. El lehet képzelni, hogy

* V. ö. Ováry Lipót: A nápolyi magyar síremlékek, Budapesti Szemle, 1874.

Mátyás, kinek tehetsége és izlése is volt hozzá, mily fényűzést fejtett ki az ilyesmiben. Könyvünk a nászküldöttséggel kapcsolatban több ily ajándékozásról számol be. A Federigo herczegnek Urbinóban átnyújtott tárgyak között Mátyás történetírója különösen egy művészi kivitelű, drágakövekkel megrakott *óriási sótartót* s egy kagylókkal és ékkövekkel díszített, sárkányalakú *arany kancsót* említ. (136. l.)

Káprázatos a budavári mennyegzői lakomának leírása, a vendégségben részes *követek értesítése* után. (184. l.) A pohárszékeken felhalmozott evő- és ivókészletek, az arany és ezüst edények számát közel ezerre becsülik. Különösen kivált az a két, összesen 700 márka ezüsből vert Mátyás czímerét viselő egyszarvú (unicornis), valószínűleg a narváltól kölcsönzött valóságos három rőf hosszú szarvval. A polcz előtt 600 márka súlyú magas ezüstmedencze állott, részben megaranyozva, benne ugrókút csobogott, körülötte őt nagy ezüst kenyérkosár.

Az egyszarvú tudvalévőleg képzeleti symbolikus állat volt s nevét olykor az orrszarvúra (Rhinoceros) is alkalmazták. Berzeviczy *Pulszky Ferencnek* «*Magyarország Archaeológiája*» című munkájával polemizálva arra a következtetésre jut, hogy mivel a heraldika az egyszarvút néha a narvál fogához hasonló fűrészszarvval ábrázolja (péld. az angol czímerben), legvalószínűbb, hogy Mátyás ebédlőtermének e nevezetes díszei egyszarvúak voltak, narvállal foggal szarv gyanánt. (184. l.) A vízmedencze és egyszarvú ezüst-súly szerinti mostani értékét b. Nyáry Albert 156, 370 frankra becsülte.* Mellékesen megjegyezhetem, hogy egy «*unicornis*» nagy szerepet játszott a Báthoryak erdélyi udvartartásában is, a melyről Szamosközy feljegyzései értesítenek. Nem lehetetlen, hogy Mátyás hagyatékából került ez is oda s talán épen az itt említettek valamelyike. Szerzőnk felemlíti továbbá gróf Teleki József és Pastor nyomán, hogy II. Pál pápa Mátyást egy ízben *gyöngyökkel kirakott arany kereszt* küldésével tüntette ki. (124. l.) Nem tartom épen valószínűtlennek, hogy a János Zsigmond-féle híres «*crux aurea*», melyet Veress Endre a szent korona keresztjének gondol, azonos ezzel a kereszttel annál is inkább, mert régebbi birtokosai közt a források szerint Mátyás, illetőleg Corvin János is szerepelnek.

A *Castello Nuovoban* Mátyás király részéről átadott ajándékok között volt egy óriási ezüst szekrény, melyben gyönyörű művű ezüst asztalkészlet volt elhelyezve, összesen 92 darab; mindenféle tálak, tálczák, korsók, billikomok, tányérok, csészék, sótartók, kések, sőt gyertyatartók is. Szerzőnk, ki hiteles olasz források után közli e leírást, valószínűnek tartja, hogy a fényes ajándék hazai gyártmány volt s Mátyás épen próbáját akarta adni népe fejlett iparának, a mit Vecchioni is elismer Passero krónikájához (B. egyik forrása itt) írt előszavában. (212. l.)

Az *olmützi* fényes vendégnapokon, hol Beatrix először látta az életében oly végzetes szerepre hivatott cseh királyt, az öltözékek, lószerszám, lakásberendezés, asztalkészlet díszé és értéke, a keleties fényűzés akkora volt, hogy

* A modenai Hyppolit-codexek. Századok, 1872. 356. s köv. l.

az egykorú író szerint «az egész cseh királyság becsével felért s Mátyás úgy tűnt föl, mintha Ahasverus és Nagy Sándor s a föld minden királya fölött állana». (223. l.)

Hogy ebben a korban nemcsak olaszok jöttek be hozzánk nagy számmal, hanem magyar származású egyének is olasz földön ipari, sőt művészeti téren bizonyos jelentőségre emelkedtek, több példával illusztrálja Berzeviczy. Ilyenek voltak: Giorgio di Domenico de Ungaria és Michele Ongaro ferrarai festők a XV. század közepén, Bernardo del Buda festő, Andreas Pannonicus ferrarai miniatör Ercole fejedelem idejében, Andrea de Ongaria gazdag üveggyáros Velenczében, Girolamo del Pacchia sienai festő Giovanni delle Bombarde nevű magyar származású ágyúöntőnek a fia, Nicolo Hungaro a nápolyi király szolgálatában, Paride Ungaretto, ki a Castel Nuovo diadalkapuján dolgozott stb. (278. l.)

Említettük, hogy Beatrixnak mily fontos szerepe van abban, hogy a renaissance-mozgalom nálunk teljes virágzásra jutott. A régebbi sok olasz vonatkozás s az a körülmény, hogy itt nem volt oly kifejlett nemzeti kultúra, mely az új áramlatnak ellenállhatott volna s továbbá a nemzet jobbainak fogékonysága előkészítették ugyan a talajt, de az alkotó és termékenyítő hatás Beatrix bejövételétől kezdve feltűnően fokozódik, a mit Mátyás szinte el is várt második feleségétől. Ha *Oláh Miklós* feljegyzéseivel,* ki majdnem mindent neki tulajdonít, a mi olasz művészek és művek behozatala körül az ő idejében történt, nem is értünk egyet, az tény, hogy Beatrix tudása, ízlése, fényűző hajlama fontos tényező volt hazánk művészeti életében és termelésében minden téren. Szerzőnk részletesen ismerteti a *budai, visegrádi, pozsonyi, tatái* világi; a *székesfehérvári, kassai* stb. egyházi építkezéseket, hol nagyrészt olasz építőmesterek szerepelnek s Pasteinerral szemben meggyőzően vitatja, hogy *Traut Jakab és Dalmata János tulajdonképen egy-ugyanaz a személy*. Vasari nyomán kiemeli Baccio és Francesco Cellini meg Chimenti di Lionardo Camiciót, e firenzei műasztalosokat, kik a magyar király megbízásából palotákat, várakat, templomokat, kerteket és ugrókat létesítettek. (269. l.)

A legnevesebb olasz művész, kit Mátyás és Beatrix foglalkoztattak, *Benedetto da Majano*, ki pályáját műasztalosságon kezdte, szobrászattal folytatta s mint építő végezte. Hogy nálunk mily munkát végzett, biztosan nem tudjuk, mint általában e korbeli műemlékeink szerzőiről a legnagyobb bizonytalanságban vagyunk. A *Corvin-kálváriának* alsó része hasonlóságot árul el dekoratív motívumaiban e művésznak a sienai San-Domenico-templom számára készített márvány-ciboriumával. Tőle való lehetett a három *Hunyadi-szobor* a budai várpalota udvarán: János, László és Mátyás, ő volt alkalmasint a budavári márvány ajtó- és ablakkeretek mestere, valamint a visegrádi ugrókat, oltárok is az ő alkotásai lehettek. A budai kir. palota többi ércszobrait: Herculest, Minervát, a két kapuvédő harczost, sőt Dianát és Apollót is szerzőnk szerint valószínűleg Giovanni Dalmata készítette. Ezek a híres alkotások tudvalevőleg nagyrészt Konstantinápolyba kerültek, a hol a XVI. század folyamán elpusztultak. (298—99. l.)

* Bél. Notitia Hung. 236. l.

Andrea del Verocchio-ról, a híres firenzei szobrászról és festőről olvassuk, hogy Lorenzo de' Medici közvetítésével Mátyásnak két ércdomborművet küldött: az egyik Nagy Sándort, a másik Dáriust ábrázolta; a visegrádi ugrókútnak egyik Cupidót ábrázoló szobordísz e valószínűleg Verocchio műve, valamint az a két márványból készült dombormű, melyeknek egyike Mátyást mint görög-római herost idealizálja, a másika Beatrixot leánykorában. Ellenben ismeretlenek a mesterei a milánói «Museo del Castello»-ban látható Mátyás-féle babékoszorúzott domború képmásnak és Beatrix sötét jáspis-alapon fehér márványból vésett reliefjének, mely Mátyáséval együtt került a tiroli Ambras-vár gyűjteményéből a bécsi udvari múzeumba.

Az *éremöntés* és *éremvésés* az olasz renaissance-szal jön divatba; első érmeink azok, melyek Mátyást és nejét ábrázolják, de ezek nem Magyarországon készültek, mert nálunk Kőrmöczbányán 1508-ban vertek először érmet. Beatrix érmét szerzőnk *Christoforo Romano* művének tulajdonítja, mely 1507-ben készült volna. Felemlíti még a Nemzeti Múzeumban lévő két Beatrix-korabeli kőemléket: az egyik Monelli Bernátnak, a királyné bizalmas udvari emberének (palotagróf) sírköve,* a másik valószínűleg a visegrádi kápolna ajtajáról való márvány-timpanon másolata, készítőjükről azonban a találgatásnál többet nem tud mondani. Még rosszabb a helyzet Mátyásnak és Beatrixnak a korukbeli olasz festészettel való összeköttetését illetőleg, melyet semmi egyéb nem hirdet, mint az olasz földön készült Corvin-codexek miniatur festései, a melyeken Beatrixnak nem kevesebb mint tizenkét miniatur-arczképe fordul elő fantasztikus dekorációval, *Lionardo da Vinci*, *Filippo Lippi*, *Berto Linaiuolo* s a hazánkban tartózkodó Visino firenzei és Ercole Roberti ferrarai festőművész szerepéről, sajnos, Berzeviczy sem tud semmi biztosat állítani.

Attavante, a hírneves firenzei miniaturista, hogy Magyarországon is járt Beatrix ittléte idejében, szerzőnk abból következteti, mert — ugymond — nyoma van egy *Attavante* nevű firenzei polgár üzleti ügyekben való itt tartózkodásának a firenzei áll. levéltár adatai szerint. (303. l.)

A régebben a római Collegium Romanumban őrzött Didimus-codexnek, mely 1488-ban készült Firenzében s melynek hollétét szerzőnknek a legnagyobb igyekezettel sem sikerült kipuhatolnia, mestere szerinte nem Attavante, hanem valószínűleg *Francesco del Chierico*.

Míg az építészetben, festészetben és szobrászatban hazai erők alig állottak Beatrix és Mátyás rendelkezésére, az iparművészet, különösen az *ötvösség* hazánkban is virágzó és kifejlett állapotban volt; erre vallanak azok a czéh-szabályok is, melyeket épen Mátyás hozott be. A nálunk meghonosodott csúcsíves stíl sokáig ellentáll e téren a renaissance-stíl behatolásának. Főleg a bányavárosok (Kőrmöcz-, Nagybánya) és Erdély szolgáltatják a *zománcz-technikában* elsőrendű ötvösműveket. Mátyás és Beatrix ajándéktárgyai közt nagyon sok ilyen remekmű szerepel. Hogy a magyar ötvösiparnak mily híre volt mutatja az az ismeretes tény, hogy III. Iván moszkvai nagyfejedelem Mátyásunk-

* A sírkő felirása szerint cremai származású olasz volt, a mint ezt az Esztergomból Mantuába küldött levelek is bizonyítják. (389. l.)

tól kér arany- és ezüstműveseket.* A bronzöntő-ipar, agyagművesség, műasztaloság és fafaragás, valamint a műlakatoság és himzőipar kiváló mestereket tud felmutatni, kiknek kezén azonban már meglátszik az olasz renaissance-stíl hatása. Beatrixhez való vonatkozásában nevezetes a lőcsei Szent-Jakab-templom «vir dolorum»-oltárának predellája s a pozsonyi székesegyház főoltára.

Az udvar példájára a magyarság előkelői közt elharapódzó fényűzés szükségessé tette, hogy a nálunk nem ismert iparcikket: selymet, bársonyt, posztót, szőnyeget, kárpitokat, vásznakot, finomabb bútorokat, edényeket, fegyvereket és ékszereket Olaszországból, de sokszor a távol külföldről szerezzék be. A somogyvári és bártfai üvegserlegektől eltekintve az üvegtermékek nálunk még ritkaság számba mentek s így a velencei kristályüvegek s a faenzai (fayence) edények nagyszámban kerültek hozzánk. A királyi palota s ennek berendezéséhez tartozó műtárgyak: kályhák, ágyak, asztalok, képek tükrök, órák, gyertyatartók stb., melyekről a castelloi püspök jelentésében oly elragadtatással számol be, nagyrészt nem maradtak ugyan ránk, de az ismereteket valószínűleg Beatrix hazája szolgáltatta. (312. l.) Az esztergomi székesegyház kincstárában őrzött világhírű *Corvin-kálváriáról* a róla szóló irodalom egybevetésével valószínűnek tartja szerzőnk is azt, hogy e roppant becsű mű két különböző eredetű alkotórészből áll s hogy az alsó része XV. századbéli, hihetőleg firenzei készítmény. Megemlíti még a Louvre-ban látható elefántcsontból készült miniatúr-házioltárt, melyet több műtörténész Mátyással hoz összefüggésbe s azt a bársony és selyembrokátból készült trónkárpitot, melynek egy része az Erdődy grófi család birtokában van, míg a másik részéből a budai vártemplomban őrzött misemondó ruhát szabták. Néhányan firenzei, mások lombardiai műnek tartják. (313. l.)

Érdekes, hogy a királyi pár műszeretete kiterjedt a régiségekre, valamint a zene (ezen a téren a királynénak igen tág szerepköre van) és színművészet szerszámaira is. Beatrix ferrarai rokonaival levelez a Gonzaga biboros után hátramaradt érem- és camea-gyűjtemény megszerzése végett, bár sikertelenül.

Orgonakészítőikül magyarokat is képeztetett ki Mátyás,** bár az orgonák nagy része olasz földről került be (főleg Páviából).

Könyvünk egyéb illusztrációi közül művészeti szempontból érdemes még megemlíteni II. Pius és VI. Sándor pápák, továbbá I. Ferrante mellszobrát Lauranától, azonkívül IV. Sixtus és II. Gyula éremképét.

A XV—XVI. században annyira divatos *síremlék-szobrászat* több nagy becsű alkotásával találkozunk Beatrix életrajzában magyar és olasz részről egyaránt. A magyarok közül megemlítjük *Ujlaki Miklós* boszniai király és *Zápolyai István* síremlékét; a külföldiek (olaszok) közül a fentebb megnevezett Bartolomeo Roverella és Ascanio Sforza biborosok, Diomedea Carafa, Lodovico Sforza és neje Beatrix d'Este sírszobrai és VIII. Incze pápa síremléke mind-megannyi remekei az olasz renaissance művészetének. Az utolsó, záró kép azt az egyszerű kis *márvány sarkophagot* állítja elénk a nápolyi Pietro-Martire-

* Fraknoi: Hunyadiak és Jagellók kora. 647. l.

** Egy István nevű pap Mátyás ajánlásával Firenzébe megy orgonakészítést tanulni. Reumont: Lorenzo Medici, II. 472. l. után említi Berzeviczy. (314. l.)

templomban, melyen két oldalt az Aragoniaiak czimerével diszítve e felírás olvasható:

«Beatrix Aragonea Pannoniæ Regina
Ferdinandi Primi Neap. Regis Filia
De Sacro Hoc Collegio Opt. Merita
Hic Sita Est.

Hæc Religione et Munificentia Se Ipsam Vicit.»

Mint a többi illusztráció általában, ez is jól sikerült! Átmentünk Berzeviczy szép könyvében. Látjuk, hogy derék munkát végzett a mi folyóiratunk szempontjából is. Nem keresi erővel a művészeti kérdések feszegetését, de ha útjába kerülnek, nem tér ki előlük. Figyelemmel az egykorú és újabb szakirodalomra, az *Archaeologiai Értesítő* idevonatkozó közleményeire műértő lelkének érdeklődésével és nagy tudásával szól bele — sokszor nem eredmény nélkül — egyes kérdések vitatásába. Érdeme mindenesetre, hogy *új világlátásban* mutatja be a renaissance-kor művészeti életét: középpontjába állítván azt a nagy intelligenciájú és finom izlésű olasz nőt, kit találóan hasonlítanak Mátyás napsugaras alakja mellett a szeliden világító holdhoz.

Mennyi fény és mennyi pompa! De a gyökér, sajnos, nem hatolt le az eleven földre, csak a porhanyó felszint érintette s azért el kellett pusztulnia idő előtt a dércsipe melegházi növénynek. A puritán magyar néplelek önfenntartási ösztönét követve megijed az idegen szellem rohamos behatolásától, képmutatása és kapzsisága miatt meggyűlöli azt és lerázza magáról minden fényével, pompájával és művészetével együtt néhány év alatt.

Befejezésül legyen szabad azon gondolatomat idejegyezni, mely támadt bennem a könyv végigolvasása közben. Mily szegény és sajnálatra méltó nemzet vagyunk mi, hogy történelmünk legdicsőbb korszakának örökbecsű emlékei vagy elpusztultak a zivataros időkben, vagy egy-két kivétellel idegen népek anyagi és szellemi tökéjét gyarapítják s nekünk nem jut más belőlük, — mint az emlékezés!

Dr. Bagyary Simon.

SUPKA GÉZA: *Lehel kürtje*, tanulmány Budapest 1910. S. r. 62. lap. A jász kürt domborműveinek új magyarázatát választotta doctori értekezésül kutatóink fiatalabb nemzedékének nemes czélokra törekvő egyik tagja. Supka Strzygowski tanár tanítványa. Onnan van, hogy a régibb középkor emlékeinek értelmezésében mesteréhez híven előszeretettel a keleten keresi régi művészi termékek eredetét. «Kelet» alatt ezúttal Mesopotamia felső vidéke értendő; onnan származtatja Strzygowski a jász kürtöt, de okát még nem adta. Supka is azt tartja, hogy Amida vagy más, felső mesopotámiai városban keletkezhetett a kürt és ehhez szabja többi feltevését. A kürtön látható heraldikus sasról úgy vélekedik, hogy a Mesopotamiába nyomult szelcsukok (a mai oszmánok) révén juthatott a kürtre. A sas fölötti képek felső sorában *Herakles* tetteit látja. Jobbról balra menve, előbb a nemeai oroszlán elleni küzdelmét látja; A lernæi hydra leküzdését a szarvas agancsáról lelógó «olló» képviselne. Az erylmanthiai vadkan mellőzésével következnék a szarvastehén üldözése; a szarvas hátán álló madár a stymphalosi madarakat képviselné. Az ezután következő két férfi-alaknak még

nem talált a szerző nevet. A lovas alak ismét Herakles volna, a Hesperidák almájával és ugyanez a jelenet egyuttal a Diomedes lovainak elrablását is képviselné, végül a lónak a kapuból való kivonulása Herakles alvilági útjára vonatkoznék. Lehet, hogy e sor jelentéseivel a kürt készítője Herakles 12 tettét kívánta jelezni; mégis meglepő, hogy a föltételezett összevonások és rövidítések dacára sem mutat hét munkánál többet. Sajátságos, hogy a művész az alvilágot ormos falnak képzelte volna, három keresztel és az alvilág falát az ormok alatt a «napnak» tizszer egymás mellé rakot központi közös jegyével jellemezte volna. A második sor közepén ismét Heraklest látja a szerző, itt mint «napherosz» küzd a gonosz elv ellen, a kit szerző szerint Typhonnak lehetne nevezni. Ugyanazon sorban két-két centaurus küzd (?) egymással; ezek volnának a víz habjai és szerző szerint lehetséges, hogy ezuttal a vízközi «Mezopotamiát» jelzik. A küzdők közepette egy-egy kakas a küzdelemlágy jelképe. A két felső sor ábráiban csupa «astro-magikus symbolumot» vél láthatni a szerző (33. l.). A negyedik sorban ünnepélyes öltözetbe burkolt magus vezérlete alatt gymnasztikus játékok folynak. Első tekintetre látja mindenki, hogy a gymnastikában résztvevő ifjak szakasztott ugyanoly baletteszerű ruhába vannak öltöztetve, mint az első két sorbeli «napherosz,» a mit a kürt készítőjének ki kellett volna kerülnie, ha nem azt akarta volna, hogy az ő «siderikus hőset» is circusbeli clownnak tekintsük. A kürt nyílását szegélyező körökben szerző azt hiszi, hogy a sas az égbolt symboluma, a két gyerek a földet képviseli, a kakas a viadal jelképe, a két oroszlán a tűz, a centaurus ismét a víz képe.

A kürt készítésének korát a szaraczén művészet első jelentkezése idejére, azaz a IX. század első felére teszi; de az előadott «helyi, időbeli és stiltani hozzávetéseknek több-kevesebb valószínűséggel bíró konjekturánál nagyobb értéket» szerző nem óhajt tulajdonítani. (51. l.) Méltányoljuk szerzőnek a tárgyilagoss nyilatkozatát. A jász kürtbeli rejtélyek, végleges megoldásának ideje még nem jött meg. A régibb középkor emlékeit még nem bírjuk együtt lehető teljességükben és nem ismerjük eléggé azt a képzelmi világot, melynek közegette azok az emlékek keletkeztek.

a. b.

A MŰVÉSZET KÖNYVE. A képzőművészetek történeti és technikai fejlődése. Irta: Lyka Károly. Ennek a hatalmas, tetszetősen kiállított kötetnek bennünket ezen a helyen csak egy része érdekel. Csupán az a fejezet, mely az antik művészettel foglalkozik s melynek Lyka: *A stílus* címet adta. 88—132. o. A mint már az oldalszám is jelzi nagyon szűk, kis tér jutott a csaknem 700 oldalas munkában a művészettörténet legcsodásabb, leghatalmasabb korszakának. És mi ezt fölöttébb sajnálatosnak, a könyv egy nagy alapvető hibájának tekintjük. Nem fogadhatjuk el mentségül, hogy a könyv írója egész eddigi munkásságában főképen az újabb korszakok műemlékeivel foglalkozott s így az antik világ emlékei távolabb állnak tőle. A görög művészet emlékeinek általános jelentősége és nevelő ereje a szem számára oly mély és oly hatalmas, hogy minden művészetről írott kézikönyvben legalább is annyi teret igényelhetnek, mint bármely más nagy művészi korszak maradványai. A közönséget, mely amúgy is csak hűvös tisztelettel tekint az antik szobrokra, ez a mostoha

elbánás csak megtéveszti. Lyka egészen önkényesen válogat a görög-római plasztika emlékei között: néhány példán mutatja be a művészet egész fejlődését. El kell ösmernünk, hogy a műalkotások elemzésében ügyes megfigyeléseket találunk s a szerző mindenütt gondot fordított arra, hogy a művészi tartalom alapelemeire, a hatás eszközeire figyelmessé tegye az olvasót, de viszont hangsúlyoznunk kell, hogy a kiválogatás, a példák sorozata erősen magán viseli az ötletszerűség bélyegét. A legjelentősebb mesterek közül is néhányról meg sem emlékszik. Minő hiányos képe ez a görög plasztika fejlődésének, a hol Polykletos Skopas és Lysippos nem is szerepelnek? Hiszen mindegyikük egészen új és önálló irányt jelöl. A formai problémákat, melyek ezeket a mestereket foglalkoztatták Lyka nem is érinti. A görög domborművészetről csak a Parthenon szobordíszé kapcsán hallunk néhány szót. A IV. századból miért nem vett föl Lyka legalább egy-két jellemző izelítőt? A sír-emlékeket, a szobrászatnak ezeket a legbámulatosabb és legmegkapóbb remekeit miért mellőzte teljesen? A modern temető szobrászi díszítésével szemben tanulságos lett volna a közönséget a görög keramaikos emlékeiről is tájékoztatni. Olyan mesterművek, mint az u. n. N. Sándor szarkofágja és a sirató nők szarkofágja még a legrövidebb szemlében is említést érdemelnek. Azután a hellenisztikus korból csak a Laokoont mutatja be. Nem szerencsés választás. A késő görög művészetnek ezt a barokk alkotását ma már egészen másként ítéljük meg, mint megítélték Lessing és társai és ha a hellenisztikus művészet nagy, csodás alkotó erejét akarjuk szemléltetni, bizonyonnyal nagy azoknak a mesterműveknek a száma, melyek méltóbban foglalhatnak a szemelvényes anyag keretében helyet. Hogy a milói Venust ki nem hagyta és a capitoliumi Venusnak, ennek a kellemetlen, eklektikus római alkotásnak egészen kiváltságos helyet adott, — nem sorozhatjuk a könyv érdemei közé. A görög Aphroditetypust a maga tiszta, varázsos szépségében nem ezek a szobrok szemléltetik. A római művészetről írott rész is hiányos és ugrásszerű. A tulajdonképeni történelmi római művészetet, a legmonumentálisabb és legsajátosabb római emlékeket nem is érinti. Az egész antik portrét művészetet Caracalla képmása képviseli! A görög portrét szobrászatról semmit sem hallunk. Miért? Hogyan indokolja a szerző ezt az ötletszerűséget? Mi értelme van a római szobrászatnál a három rétegre való felosztásnak? Az első réteget etruszknak tekinti s ide sorolja Aulus Metellus bronzszobrát. A második rétegben a görög remek másolatai foglalnak helyet, végül a harmadik réteget a portrét művészetnek tartja fenn. Ez a felosztás, ez a rétegesítés nagyon szerencsétlen. Nem világos minő szempont vezérelte az író. Időrendileg helytelen; ha pedig csak anyagrendezés volt a célja, zavaros és nem kimerítő. Azután mért szerepel Lysippos egyetlen hiteles alkotásának a farnesei Heraklesnek egyik ránc maradt másolatpéldánya a római művészet körében? Ugyanilyen joggal az összes római másolatokat ide lehetne beilleszteni. Éppen olyan fonák ez, mintha valamelyik görög író, azért, mert műve csak középkori kéziratokban maradt ránc, az irodalomtörténetben a középkorba soroznók be! A részletekben még nagyon sok kifogást említhetnénk és tárgyi tévedésekre is akad az olvasó — de tekintve a könyv népszerű jellegét nem akarjuk minden állítását a mérlegre tenni. Csak

azon csodálkozunk fölöttébb, miért nem szentelt Lyka Károly az antik festésnek is néhány oldalt. Ha már a görög nagymesterek remekei elvesztek is számunkra, maradtak ránk festett edények és gyönyörű falfestmények a római időből, melyeknek az ösmertetése nagyon jól beleilleszkedett volna a könyv kereteibe. Ha a későbbi korszakok festészetét annyi szeretettel és oly részletesen tárgyalja, miért hanyagolta el az antik világ festői emlékeit? Pedig azok is méltán megérdemelnék a közönség figyelmét és csodálatát. Éz az olyan művészi szemű kutató, mint Lyka bizonyára érdekes, új szempontokkal világította volna meg ezeket a remekeket, melyeknek művészi jelentőségét még eddig nem fejtették ki érdemük szerint.

Végül van az antik művészetet tárgyaló résznek még egy végzetes, súlyos fogyatéksága: az ábrák rosszasága, a miért a szerzőt és a kiadót egyaránt terheli a felelősség. A könyv más részeiben ügyesen és önálló ítélettel válogatott, jó képanyag élénkíti a szöveget, a görög-római szobrászat ösmertetésénél ellenben legnagyobbbrészt egészen hamis, rossz fametszeteket kapunk, melyeket modern könyvek már teljesen száműznek! Myron diszkoszvetőjéről oly ábrát közöl Lyka, melyen a fej idegen (a vatikáni példány) és súlyosító körülmény, hogy a szöveg a fejet mint hozzátartozó elemet tárgyalja. A helyes példányokon a fej tudvalevőleg nem előre a dobás irányába tekint, hanem arra merőlegesen oldalt s a fej típusa is egészen más. Talán csak nem lett volna nehéz egy helyesen kiegészített, bronzszínű gipszmásolat fényképét beszerezni és az illusztrációhoz felhasználni! Az eginai Aphája templomrom díszét oly felállításban látjuk a 145. képben, a mely végképen elavult s a kompozícióról is merőben téves fogalmat ad. Nagyon kíváncs voltam, hogy a második kiadásban, — minek mielőbbi megérését kívánjuk, — az antik művészetre vonatkozó ábrákat jobbakkal pótolják.

Hekler Antal.

ÉPÍTŐMUNKAVEZETŐK KÖNYVTÁRA XIX—XX. A szobrászat története. Irta: *Kabdebo Gyula*. A műveltség és művészet iránti érdeklődés terjesztése nagyon érdemes dolog. Külföldön a tudósok legérdemesebbjei sem sajnálják rá a fáradságot. Ujabban hogy-hogynem, nálunk is divatba jött. Nálunk azonban úgy látszik, az a sajátságos nézet uralkodik, hogy az, a ki a tudatlanok és tanulatlanok számára dolgozik, az maga is lehet tudatlan, hisz nem tudja őt senki sem ellenőrizni. Szinte klasszikus példáját nyújtja a toronymagasságú tudatlanságnak Kabdebo Gyula könyve. Az anyagon abszolút nem uralkodik, látási képessége, a művek analysálásában való járatossága az elképzelhető minimálisnál is kisebb. Nyelve bárdolatlan, sokszor érthetetlen, még tanult fejek számára is, nemcsak munkásoknak, a kiknek még világosabb és áttetszőbb előadásra van szükségük, mint bárki másnak. Összefoglaló képessége oly gyatra, hogy nemcsak a szobrásztörténet anyagát nem tudja legalább harmad-negyedrangú források alapján maga áttekinteni, de még a saját írásában foglaltakkal sem rendelkezik. Így esik meg aztán, hogy elébb felhozott állításaival utóbb mereven ellenkező dolgokat állít. Így állítja a nyolczadik lapon, hogy a legősibb szobrászat az agyagmintázás, holott már a kilenczedik lap szerint a legrégebb szobrászati technika a fafaragás. Ugyanígy állítja

az egyiptomi művészetről, hogy az egyiptomi művészet III-ik korszakában állott be hanyatlás, mely 1100-ban veszi kezdetét (22), holott a görög művészetben irottak szerint a hanyatlás arra az időre esik, a mikor a második évezredben a görög műveltség alapjai keletkeznek a mykenei kultúrában. Hasonlóan érdekes Myronról állított két tétele. Egyszer így ír: «Művészetének vezető eszméje a testi épség kidomborítása, kevés súlyt vet a lelki indulatok kifejezésére.» (38.) Egy lappal odébb elfeledi a mondottakat s Marziászról a következőket olvashatjuk nagy épülésünkre, ha a tanulásvágy fölötte nagy lévén bennünk, még egy oldalt kibírunk: «Az erdő vademberét ábrázolja, a mint az Isten elvesztett sípját megtalálja és meglepődésénél csak vágya nagyobb, hogy azt magának megtarthassa. Meglepődés, vágy — megannyi testi tulajdonságok! Sokkal pazarabb ennél még az a zavar, a mi a görög szobrászatról szóló rész végén van. A nagyszerű fejlődés Nagy Sándorig tart. Azután jön a nagy hanyatlás. A hanyatló kor művei között vannak felsorolva a többek között a belvederi Apollo «telve szépséggel és fejedelmi előkelőséggel», az obrokoli Leusz, a Gallus és neje, a mely «szomorú tárgya daczára is felemelő hatása s a magas művészi tökélyt mutatja, sőt a milői Vénusz is, a «Louvre legbecselesebb kincse», a melyet a «nagyszabású felfogás és tökéletes szépség páratlanná tesznek» s a mely a «képfaragás egyik legmagasabb művészi fokát jelenti.» Sajátságos módja a hanyatlásnak! Hasonló bölcseségekben műve minden része bővelkedik. Nem akarunk halmozni, párat azonban még felsorolunk. A középkor a 73. lap szerint a II-dik században kezdődik, míg a 20. lap szerint 476-ban! Érdekes más két állítása a barokk művészet körül, a 107. lapon barokk = hanyatló renaissance, de már a 133. lapon kiderül, hogy «valódi ok nélkül gáncsolják a művészet e korát, mely ép oly jogosult, mint bármely máskor». Mind e tévedések oka, hogy a szerző sohasem dolgozta bele magát anyagába, könyvekből kapkod ki itt-ott valamit, kritikája nincs s így vesz, a mit és a hogy épen talál. Annyi készütsége sincs, hogy azokat a munkákat tudná kiválogatni, a mikből legalább kompilálni lehet. Arról, hogy a művészet szakadatlan formaváltozáson keresztül, folyton szünet nélkül fejlődött, hogy mindig újabb és újabb problémákat vetett fel, hogy pl. a hellenisztikus szobor a lelki életnek egyrészt s a térproblémának másrészt a művészet feladatai körébe való bevonása által valami újat nyitott meg s hogy ehhez a római művészet mennyivel járult hozzá s hogy innen hogyan haladt a szobrászat teljesen új utakra s hogyan tűzte ki magának a monumentális dekoratív problémáját s hogyan oldotta azt meg a legmesszebb menő következetességgel, hogy aztán ismét az emberi cselekedet a dekoratívtól függetlenül legyen a tárgya s hogyan dolgozott évszázadokon e cél elérésében, arról mitsem tud. Régi, 40 év előtt elavult szólamok alapján be van minden idő fejlődés-hanyatlás csoportjába osztva, a mi nem gátolja az írókat abban, hogy mindig azt a művet dicsérje, a miről épen szó van. Így lesz az etruszk és római művészet tisztán utánzóvá degradálva s a legfontosabb dolgok, a római arczképszobrászat, a domborúmű egy kézlegyintéssel elintézve, a román művészet a «visszafejlődés idejévé» bélyegezve (78. l.), így lehetséges, hogy a cinquecento teremti meg a nagyméretű szobrászatot, a mely a középkorban nem volt szokásos (!) (121. l.),

holott ennek a tárgyalása teszi ki jóformán az egész román és «gót» szobrászat főlemlített anyagát.

E nagy kiválóságok mellett könyvünk szerzője nem mulasztja el, hogy művét egy sereg «apróbb» tárgyi «tévedéssel» ne tarkítsa. Sikerült neki a szobrászat új definitióját adni, a mely szerint a «szobrászat síkban ábrázolja a maga tárgyát» (sic!) (12. l.), a mykénei építészetből a boltozatok létezését letagadni (35. l.), Athéne Promachost előharczosnak és Parthenoszt *védelmesőnek* (sic!) lefordítani, a Panathénákat diadalmenetnek minősíteni, Peleponnezusz fővárosává Argoszt kinevezni, a frizból frizzet csinálni, nagy lelkesedésében az augusztusi aranykorba Kr. e. 31. és Kr. u. 14 közé a Pantheonnak, továbbá Agrippa, Titusz, Karakalla és Diocletian fürdőjének, sőt Marcellus színházának a keletkezését is begyömöszölni, a román ábrázolás tárgyainak példájára a csúcsíves strassburgi Ecclesiát és Zsinagógát mintául állítani (78. l.), a Provencet megyének nyilvánítani (79. l.), a sémi népet az árja családból származtatni (28. l.), Nicolo Pisanot Sienában négy más Pisanoval együtt dolgoztatni (89. l.) Andrea szül. 1270-ben (Nino később) s egy intésre 1420-ban Brunelleschi által a renaissanceot megteremtetni (107. l.), Andrea Pisano kapujának a reliefjeit hirtelen az «őszövecség bibliai jeleneteivé» átváltoztatni, A. Roszellinot kivéve, az összes Donatello utáni márványszobrászokat Toscanában elsikkasztani, a bambergi templom csúcsíves és román műveit chronologiailag összezavarni s hogy a magyaroknak is kijusson az újításokból, a Bakácsoltárt *vörös márvánnyá* (!! 153. l.) átídomítani, a Pieta-ábrázolást következetesen «Pietas»-sá alakítani (sic!), Michel Angelot díjmentesen igazi vallásos felfogású szobrásszá kinevezni s mindezt még azzal tetézni, hogy módjában volt e nagy mestert a Sansovinok, Cellini és Leone Leoni után odabiggyeszteni, épen mert mindezeket Michel Angelo döntő módon befolyásolta! Credo, quia absurdum! Természetesen kitűnő szerzőnk gondoskodott a nyájas olvasót szórakoztató elmés fordulatokról is, mint a 7. lapon a szobor és relief definitiójánál, a hol «a szobormű jellegét a teljesen szabad állás teszi s ezért az minden oldalról egyenlő hatással érvényesül» — «állhat csupán részletekből, mint a mellszobor.» Ugyanilyen ötletes a relief definitiója is, a mely «a síkból kiemelkedő szobrok sora megrövidített magassággal.» Tömören jellemző a román szobrok jellemzése, a melyeknek «mélységes a nyugodtsága s hidegek az áldásaik» (78. l.), míg a gót szobrászat «fogalmazása szellősebb (85 = die Composition ist luftiger!).

Ezeket a stilisztikai «gyöngyszemeket» azonban mind felülmulja egyetlen szobor jellemzése, a mely az adott leírás szerint a világ legnagyobb jongleurjét ábrázolhatja, ha alvó szatir léte «jobb karjával fatörzsre támaszkodik, mialatt alvasközben «csipőjét jobb felé lendületes vonalban erősen *kidönti*» (50. l.) s mégis Benvenuto Cellini az aranyműves, szobrász, érczőntő és «kalandor» (sic! (123. l.) s nem a mi bűvész szatirunk. Vagy talán a könyv írójára illett volna ez az elnevezés jobban? Hjah — sic iturad astra — a régi latinok hová tehették volna in Hungaria. Seholy a világon elő nem fordulhat, *a könyv a kereskedelmi miniszterium támogatásával lett kiadva — az építőmesterek Ipar-testületének hivatalos és saját kiadása!!!*

Dr. Kenczler Hugó.

APHORISMEN ÜBER ETHNOGRAPHIE UND KUNSTGEWERBE IN DER PRÄHISTORISCHEN ARCHÆOLOGIE von Dr. J. L. Pič, Prag. 8-r. 28 lap. Néhány év előtt hatalmas díszes kötet jelent meg a könyvpiaczon. Dr. Pič, a ki tulajdonképen történész, adott számot ebben a kötetben a szláv faj emlékeit keresve az ősrégészet szolgálatában végzett szerencsés kutatásairól, a könyv tartalma, célzatossága, a szerző felfogása éles ellenmondást keltett, úgyszólván mindenfelé. Pič ugyanis kutatásainak eredményét nem korszakok szerint, hanem egyes csoportok területi elterjedése szerint állította össze s e csoportosításból azt az eredményt vonta le, hogy a fejlődésnél, az evolutionnak korszakról-korszakra követésénél, sokkal fontosabb dolog az egyes helyi csoportok elterjedésének megállapítása, mert a temetkezési szokás a vallással, a sírokban fennmaradt tárgyak a népviselettel vannak összefüggésben, s úgy az egyikben, mint a másikban a hagyományokhoz való erős ragaszkodást észlelünk ma is, s így kellett annak lenni az őskorban is. Tudjuk, hogy az ősrégészet mai zászlóvivői a német ősrégészek, azon mind erősebben érvényesülő tendencia mellett, a mely egyes emlékcsoportokat a mai nemzetek egyikének vagy másikának őseivel igyekszik kapcsolatba hozni, egyszersmind lehetőleg szigorú pontos korhatározásra is törekeshetnek, egyenrangúnak tekintve a kulturtörténeti kérdéseket a népfajok eredetének kérdésével. A korhatározások mellőzése miatt élénken támadták Pič nézetét azokon a helyeken, a hol bizonyítékai nem fedték eléggé állításait és főleg a miatt, hogy a csehországi legrégibb urnatemetkezésekben egyszersmind a szláv faj, a cseh nép őseit látja. Az ellenvetésekre felel most Pič ebben a füzetkében, inkább szellemesen, mint meggyőzően támogatva nagy művében is kimondott nézeteit a modern élet köréből vett példákkal és hasonlatokkal. A chronológiai csoportokkal mindenütt helyi csoportokat állít szembe, vitatva amazoknak tarthatatlanságát s saját kutatásai és megfigyelései eredményéből vett érvekkel bizonyítgatva az általa felállított csoportok hosszú-korszakokon át tartó életét. Bennünket közvetlenül érint ez a tanulmány, mert lelet anyagunk is be van vonva a bizonyítékok körébe és mert mi is igen nehéz helyzetben vagyunk leleteink korának meghatározásánál, nem tudva, mit kelljen a faji, mit időbeli különbség rováására írunk, így a Pič által felvetett eszmékből leginkább érdekel az, hogy ő miként itéli meg leleteinket. Bronzkori anyagunkban három csoportot különböztet meg, melyeket egymással párhuzamos csoportoknak tart a pilini típusnak nevezett, bütökös díszítésű urnákat, a tószegi terramara típust,* s az úgynevezett pannoniai edényeket, a mely, már használatból kiment, elnevezés alatt mészbetétes edényeink bronzkori csoportját érti. Ebből a csoportosításból éppen urnatemetőink azon csoportja maradt ki, a mely az Alföldön legelterjedtebbnek látszik s a

* A mi a csehországi és magyarországi bronzkori emlékek állítólagos befolyásoltatását a terramarra kultura hatása által illeti, ez a nézet egyáltalán nem áll összhangban Pič többi fejtegetéseivel, de nézetem szerint az emlékek is sokkal inkább azt bizonyítják, hogy Csehország területe az a honnan a terramara típusok, — ha maga az építkezési mód nem is — hazánkba és Olaszországba eljutottak, ily értelemben nyilatkoztam e kérdéstről, már akkor is inkább Pigorini nézetéhez csatlakozva, a Nemzeti Múzeumban tartott előadásomban, még inkább megerősödtem e nézetben, a mióta Csehország leletanyagát közvetlen szemléletből megismerni alkalmam nyílt.

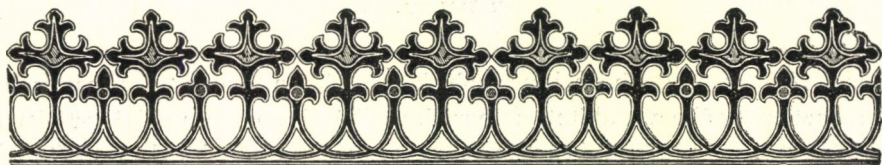

melynek legnevezetesebb, legismertebb képviselője a dunakeszi urnatemető. Nem lehet ezt az általa felállított csoportok egyikével sem szorosabb kapcsolatba hozni, mert együtt lép föl benne a mészbetétes díszítés, a bütykös díszítéssel. Alföldi nagy lakótelepeink anyagának összehasonlításából is azt látjuk, hogy a terramara typusnak és a bütykös keramikának elterjedési területe meglehetősen fedi egymást. A tőszegi őstelep rétegeiben való együttes előfordulásuk némileg valóban párhuzamos voltak mellett bizonyít s ha tág határokat veszünk fel, egykorúnak vehetjük velük a mészbetétes díszítést is, a melynek részére még inkább jelölhetünk ki egy kis területet a Duna, Tisza, Maros szögében. Ha azonban jobban tagoljuk az anyagot azt látjuk, hogy a mészbetétes díszítés — eltekintve még kőkorinak látszó, emezzel semmi közvetlen kapcsolatban nem álló emlékeitől — a bütykös díszítés és a terramara typusnak csupán a rétegzés sorrendje szerint fiatalabb változataival együtt fordul elő, de viszont csak szórványosan lép föl, a legfőbb rétegnek sziléziai formákra emlékeztető edényeivel. A bütykös díszítés és a terramara typusok az alsóbb rétegben más emlékekkel, az unetitzai typushoz közel álló formákhoz vegyül, a melyeket nem találunk meg a felső rétegekben, de a melyek némelykor már az alsórétegnek a zsinleges díszítésre emlékeztető keramikájával állanak kapcsolatban. E lassú átmenetek a népesség állandóságáról tanuskodnak s annyiival inkább hajlandó vagyok azt hinni, hogy a változások itt korszakokat s nem a telepen egymást felváltó népfajokat jelentenek, mert ez az egymás után, teljesen megfelel a fellépő emlékcsoportok chronológiai helyzetéről az eddigi tapasztalatok alapján felállított csoportosításnak, a hagyományokhoz való szívós ragaszkodás mellett, a neolith-kor domború díszítésű keramikájának az unetitzai formáknak nyomait fel kellene lelnünk a felsőbb rétegekben is. S az urnatemetők anyaga szintén arra tanít, ha például az Alföldről két urnatemetőt, a vatyait és a szeremleít állítom egymás mellé, a melyek egyikében a dunakeszi typus vegyül az unetitzai formákkal s a bronzeszközök mind a korábbi alakokhoz tartoznak, a másikkban későbbi alakok lépnek föl kifejtett mészbetétes ornamentika kíséretében, hogy nem kell elveszteni hitünket a kordatálás lehetőségében, másrészt azonban nem kell kicsinyelnünk a területi helyi csoportok jelentőségét sem, mert egyes izolálható csoportok esetleg tanuskodhatnak valamely új fajnak megjelenéséről bizonyos területen, de mit nyerünk egy ilyen tény konstatálásával, ha az időpontot szilárd chronológiai támpontok híján meghatározni nem tudjuk, éppen annyit mintha ismerjük a leletek korrendi egymásutánját, de a helyi kulturák határainak elterjedését nem ismerve, nem tudjuk kinyomozni a kulturális és faji összeköttetés szálait.

Budapest, 1910 január 20.

Dr. Márton Lajos.

MÚZEUMOK. TÁRSULATOK.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1909. évi október hó 26-án, a Magy. Tud. Akadémia üléstermében tartotta d. u. 5 órakor rendes havi ülését.

Jelen voltak: Dr. Boncz Ödön, dr. Finály Gábor, dr. Gerecze Péter, Halaváts Gyula, dr. Hekler Antal, dr. Kohlbeck Bertalan, Kunvári Fülöp, Láng Nándor, Lipcsey József pénztáros, dr. Nyáry Albert báró, dr. Seemayer Vilibald, Spitzer Mór és több más hallgató.

Az elnök és másodelnök távollétében dr. *Boncz Ödön* ig. vál. tag foglalja el az elnöki széket.

Elnök az ülést megnyitván dr. *Hekler Antal* mindenekelőtt Milch Ármín komáromi gyűjtő gyűjteményéből két római bronz szobrot mutat be, majd áttér a Dunapenteléről származó római emlékek ösmertetésére.

Ezután dr. *Gerecze Péter* ismerteti a Dunavecse határában kiásott kis Árpádkori templomot és maradványait.

Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére *Kunvári Fülöp* és dr. *Finály Gábor* ig. vál. tagokat kérvén föl, az ülés végét ért.

Dr. Szendrei János,
titkár.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT az 1909. évi november hó 30-án, kedden d. u. 5 órakor a Magyar Tudományos Akadémia üléstermében tartotta rendes havi ülését.

Jelen voltak báró Forster Gyula másodelnök elnöklete alatt: dr. Finály Gábor, dr. Gerecze Péter, Halaváts Gyula, Kunváry Fülöp, dr. báró Nyáry Albert, Spitzer Mór, Vásárhelyi Géza igazgató választmányi tagok, Lipcsey József pénztárnok, Seemayer Vilibáld, dr. Küffer Béla és tíz más hallgató.

Elnök az ülést megnyitván, *Nagy Géza* az erdélyi múzeumokban levő ősrégészeti emlékekről értekezett, számos kép bemutatásával.

Azután dr. *Szendrei János* mutatott be számos régiséget Spitzer Mór régiség-gyűjteményéből, a melyek közül a Pozsony megye területén gyűjtött XVII. és XVIII-ik századbéli övcsattok és ruhakapcsok és egy száz darabból álló régi gyűrűkhöz álló sorozat említendőek fel.

Elnök indítványára a társulat elismerést és köszönetet szavaz gyűjteménye átengedéseért *Spitzer Mór* ig. vál. tagnak.

A hivatalos jelentések folyamán ifj. Krecsmarik Endre Szarvas és Kühn Lajos Nagyszentmiklósról a társulat rendes tagjaiul megválasztattak.

Nagy Géza a társulat nevében köszönetet mond elnöknek, mint a mű-

emlékek országos bizottsága elnökének, a miért a főváros belvárosi régi plébánia templomának lebontása ellen állást foglalt.

Végül a pénztárnok felolvasott pénztári kimutatása tudomásul vétetvén, miután az elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére *Spitzer Mór* és *Nagy Géza* ig. vál. tagokat kérvén föl, az ülés véget ért.

Dr. Szendrei János,
titkár.

UJABB HÁROM ÉRDEKES LELET A SZENTESI MÚZEUMBAN.

I. *Bronzkori zablák.* Szentesi kubikosok útján Maros-csapó kisküküllő megyei község határából származó bronzkori zablák és egyéb lószerszámok jutottak múzeumunk birtokába.

Hogy mily ritkák az ily fajta leletek, az kitűnik abból is, hogy hazánk gazdag bronzkori emlékei között alig fordul elő néhány zabla s így ezek ismertetését nem tartottam feleslegesnek annál is inkább, mert Hampel József dr. «Bronzkor Emlékei Magyarhonban» című alapvető munkájában is — a hol pedig több ezer bronzkori tárgyat mutat be — mindössze is 11 db zabláról számol és mutat be.

Hogy a bronzkorban — mint általában a későbbi korban oly gyéren fordulnak elő zablák és lószerszámok, annak abban vélem magyarázatát adni, hogy a lovakat inkább lovaglásra, mint befogva igavonásra használták, s így az első esetben, a midőn az egyén közvetlen a lovon ült, nem volt oly nehéz pusztán a kézzel, esetleg a kézben tartott szíj, kötél-istráng félével a lovat jobbra vagy balra irányítani, a mihez fémből készült zablára nem is volt oly nagy szükség, példa rá a csikósok, a kik a ló szájába tett istránggal a kezükben «szőrén» ülik meg most is a lovat.

Másként áll az eset, ha a ló, jármű elé volt fogva, a hol a lovat már távolabbról, nem a ló hátáról kellett irányítani; ott már szükség volt keményebb anyagból való zablára, még pedig olyan szerkezetűre, melylyel könnyen éreztethető legyen a lóval, hogy a húzás mely irányból történt, s ezért van a zabla szájrésze két részből.

A bronzkori zablák között azt látom, hogy a szájrész és az oldalszár egymással szoros összeköttetésben nem volt, legalább is úgy nem taláztatott.

Hogy az így van, az nem pusztán véletlen, hanem mert, miként a leletekből látható, eredetileg a szájrész és az oldalszár nem fémkarikával és nem szilárdan voltak egymáshoz erősítve — hanem vagy szíjjal, vagy kötéllal, mely eljárás a következőkben magyarázható.

Hogy az eddigi leleteknél a szájrész és oldalszárok, külön-külön fordultak elő, kitűnik idézett munka LX és LXI. táblákon bemutatott külön álló szájrész és oldalszárokból, de leginkább a most ismertetendő zablákból.

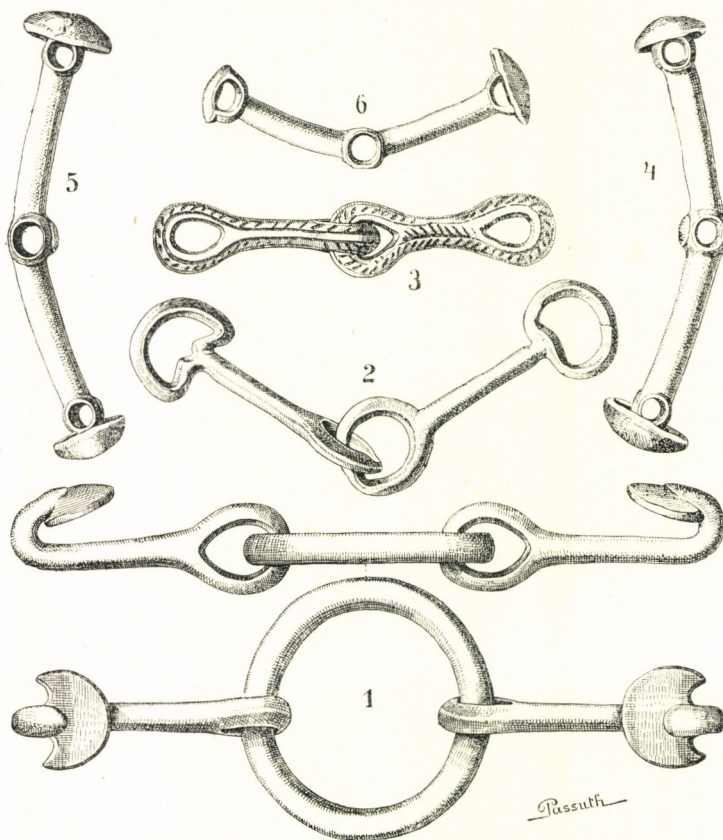
E leletben két szájrész 2. és 3., és három oldalszárról 4., 5., 6. ábra van szó, a melyek egy helyről, egy leletből valók, egymás mellett taláztatnak s daczára, hogy a nagyobbak feltétlen összetartozók, még sem voltak az oldalszárok a szájrészszel szoros fémes összeköttetésben.

Hogy nem voltak, az kétségtelen, mert ha bronzból lett volna az összekötő karika, úgy az is megmaradt volna, ha pedig — feltéve, hogy e leletek

belenyúlának az u. n. Hallstatti korba és talán, a mi előre is kizártnak mondható — az összekötő karika vasból lett volna — még ha az a hosszú idő alatt elpusztult volna is — annak nyoma meglátszanék.

De leghitelesebb bizonyítéka annak, hogy a két részből álló zabla, a szájrész és oldalszár nem voltak egymással fémkarikával összekötve az, hogy úgy a szájrész végnyílása mint az oldalszárok középső nyílása, oly kopást nem mutat,

I. Óskori bronzablák. $\frac{2}{5}$ nagyság.

mely az összetartozandóságra engedne következtetni, holott a szájrész közép karikáinak kopása, a ablák használatát mutatják.

Ezekből látható tehát, hogy a bronzkori ablák szájrésze és oldalszára a legtöbbször csak szíjjal, vagy zsineggel voltak egymáshoz erősítve. A legtöbb oldalszáron — mint a most ismertettén is, nemcsak a szár közepén — a hol az a szájrészhez volt erősítendő — hanem a végén is, egy-egy lyuk van. E lyukak nemcsak formai szerepet játszanak, hanem azoknak határozott rendeltetést vélek tulajdonítani és pedig, hogy azokba szíjat húztak a melylyel a zabla a ló fejéhez volt erősítve, hogy ki ne essék a ló szájából és hogy függélyesen álljon, sőt abba fűzhatték a gyeplő szárát is, a minek az volt az előnye, hogy a szár végeinek a húzásával a szájrészre nagyobb s erősebb mozgást tudott

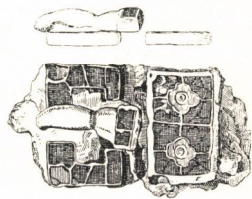
gyakorolni a lovat hajtó egyén, mintha a szíj csak a középső részébe lett volna erősítve.

Méreteit és részletesebb leírását e zabláknak mellőzhetőnek tartom, mert a szokásos és ismertektől nem igen különbözik, de egyébként az ábrák jobban beszélnek minden leírásnál.

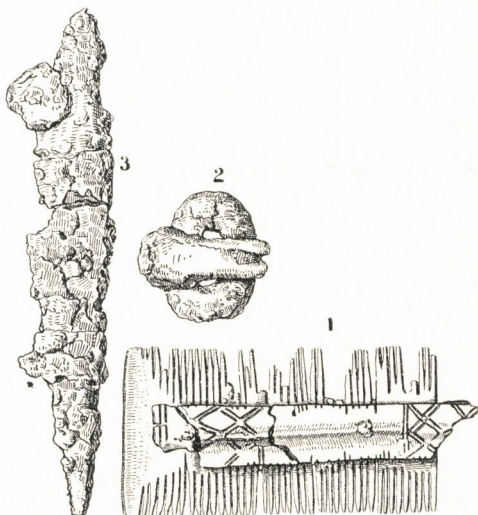
Ugyancsak e leletekből való a (I. 1. sz.) bemutatott bronz tárgy, a mely szintén lószerszám, de a melynek rendeltetését határozottan nem tudom, erre analógiát sem találok; de valószínűleg vagy a ló nyakszíját akasztották ezzel össze a rúdvéggel, vagy pedig, s az még valószínűbbnek látszik, hogy ez volt a hámfa tartója, a mely a mai kocsikon is majdnem ehhez hasonló módszer szerint van a kocsihoz megerősítve; nyitott végei mindkét esetben a lónak a kocsiból való gyors kifogását eredményezték. Ehhez hasonló tárgyat, bronzkori leleteink között nem ismerek, s ha van is mindenesetre a ritkábbak közé tartozik.

II. *Germán csat.* Szentés városa déli szélén az u. n. Berekháton, hol néhány évvel ezelőtt több mint száz germán (Gepida) sírt tártam fel s az ott talált leletek nagyrészt az Archæologiai Értesítő 1903. 1. sz., 1904. 2. számában ismertettem. Most a hely közelében részben magam részben Kúti Ferencz múzeumi segédőrrel ismét 17 sírt tártam fel. A leletek többé-kevésbé ugyanolyanok, mint az előzők (II. ábra) a gyakran előforduló fésű 1., az ismert vastag tövisű csat 2., is a népvándorlaskori sirokból hiányozhatatlan vas késen 3., kívül kivételt csak egy csat képez, a mely egy kis bronz csat, vaskés, csiholó vas és kova társaságában egy férfi csontváz övtáji részén volt, s miután a csat a ritkábbak közé tartozik, ismertetését jónak látom (III. ábra).

A csat két hosszánegyszögű aranykeretből áll. Az első rész, — melyen az erősen kiemelkedő s többen a csukló felett gránát lapocskával díszített bronz túske van — arannyal szabálytalan tiz rekeszre van osztva, melyekben reczés aranylemez alapon gránát lapocskák vannak befoglalva. A másik, kisebb rész, a túske irányában szintén arany, majdnem egyenlő két koczkára van s mindegyik koczkában középen négy egymást összekötő négy félkört ábrázoló s a félkörök legkiemelkedőbb részétől a keretig arannyal elválasztott rekeszek vannak, melyek szintén gránát lapokkal vannak kitöltve. A középső ábra mindegyikében egy-egy kör van bemélyítve, a mely valami paszta szerű anyaggal van kitöltve. Az arany keretek feneke ezüstből

III. Almandinos díszű csat. 1/2 nagyság.

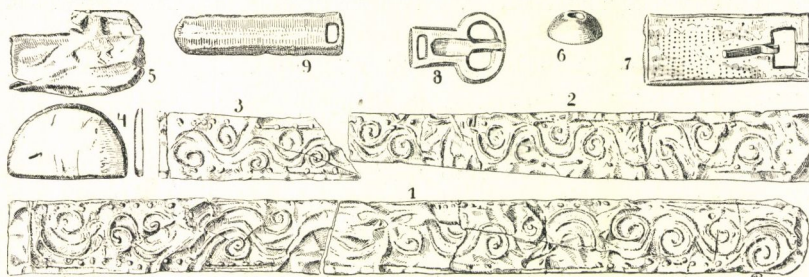

II. Berekháti sírlelet (1/2 n.)

látszik lenni, a melyhez a szíj erősen oda van tapadva. Az első rész kerete két egyenlő darabból áll, melyet a tüske tövénél a csuklónál és a tüske érintkező részénél levő hézag választ ketté, a hol csak a csat alsó részén levő lemez és a keret belsejét félig betöltő pasztaszerű betét tartja össze az egy darabnak látszó keretet. Rekeszes és gránátos arany csatokat ismerek többet, de ahhoz hasonló alakút és díszítésűt nem.

III. *Népvándorlaskori arany lelet.* Szentes határában a mágocsi úthoz közel, a hajdan Kórógy-ér parton egyik oromból homokot ástak, miközben az ott dolgozó emberek három csontvázat találtak, kettőnél semmit, a harmadiknál, egy lovasnál — a melyre egy munkásom által a figyelmük felhivatott — arany lemezeket, pitykét, csatot, vaskést találtak.

IV. Népvándorlaskori aranylelet. A) cca. $\frac{1}{2}$ nagyság.

A leletről értesülvén, a helyszínén tovább kutattam, a mely alkalommal közvetlen a másik mellett még egy sírt tártam fel, melyben egy bronz fibulára és a homokban az előző sír lelethez tartozó arany övdíszre akadtunk (IV. ábra).

Az egész lelet 11 darabból áll, és pedig: egy szíjvég 214 mm. hosszú, 20 mm. széles, vékony arany lemezből 1., melyet az ásó ketté vágott; díszítése a népvándorlaskori hun-avar leleteken szokásos inda dísz. A szíjvég felső végén, mely egyenesen metszett 6 mm. szélességben üres mező van, alsó vége gömbölyű.

Két kisebb szíjvég, 2—3 hasonló díszítéssel mint a nagy; hossza 125 mm. felső része 19 mm. széles, mely a vége felé fokozatosan keskenyedik egészen 12 mm. keskenységig. E szíjvég párjának egyik darabja — a melyet az ásó vágott ketté — elveszett.

Két darab félkorong alakú övkapocs 4., aranylemezből, alsó részében ezüst? betét, felső része sima. Egy félgömb alakú arany pityke, 6., középen mindkét lapon átható lyuk van a megerősítésre szolgáló bőr vagy zsinor számára; a gömb belseje valami tömítő anyaggal van kitöltve.

Egy téglány alakú bronz csat, 7. felső lapján sűrű pontmélyedések vannak, mely nem annyira dísz, mint inkább arra, hogy a tűzben futtatott aranyat jobban egyesítse a bronzsal, azonban az mégis majdnem teljesen lekopott. Igen érdekes a tüske megerősítése, ugyanis az alig 3 mm. vastag lemez át van fúrva s a lyukba tett szeg át megy a tövisen, a melynek egyik vége alól támasztékot képez, felső része pedig a keret mélyedésébe illeszkedik.

Egy bronz csat, 8., elől kerek, hátsó nyújtványa téglány alakú, melyen

a szíj megerősítésére szolgáló kivágás van. A túske, mely hosszan hátra nyúlik, egészen beilleszkedik a csaton levő kivágásba úgy, hogy azzal egy vonalban van.

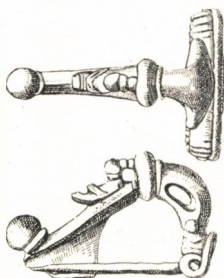
Egy kis szíjvéghez hasonló tömör bronz tárgy 9., melynek egyik végén egy kis hosszánégyszögű kivágás van, míg alsó vége kissé kerek. Mindkét oldala pengeszerűen van élesítve, s így ez inkább vágó v. kaparó eszköz lehet, s végül egy vas tör-kés, melynek csak egyes darabjait sikerült megmentenem.

A másik csontváz mellett talált bronz fibula (V. ábra) nagyon eltér a szokásos alakú fibuláktól. Hossza 56 mm. az erősen hajlított ívének legmagasabb távolsága a tütől 32 mm. A fejrész hossza 40 mm., a melyen 2 mm. vastagságú sodrony csavarodik körül, mely a közép részén 40 mm. hosszú tüben végződik.

A kengyel a fejrészből való kiindulása után egy kis hornyolat után mindkét irányban 27 mm., legnagyobb távolságig szabályosan szarv alakban széleledik; majd innen keskenyedve, de egymás felett szétválva, az alsó keskeny és vékonyabb, a felső vastagabb rész két ívben hajlik meg mindig keskenyedve, míg az ív legmagasabb pontjain ismét összetalálkoznak, a hol egy kerek dudor emelkedik ki. E dudorból az ív fokozatosan keskenyülve hajlik lefelé, a hol egy kis kiemelkedő kerekesség után egy felfelé kiemelkedő gömbben végződik, míg egy másik ága, mely szintén az ív legmagasabb részén levő dudorból a másik felett indul ki, egy a fibula lábrésze felé néző állatfejhez hasonló alakot mutat. A tütartó, az ívből lehajló zárt háromszöghöz hasonló alakú. Általában az egész fibula alakja tetszetős formát mutat és tekintve, hogy homokból került napfényre, jó állapotban van. Hasonló fibulát dr. Reinecke Pál ismertetett, Arch. Ért. 1900. 2. füzet, melyet pannoniai eredetűnek tart, s ha az fibula és a mellette talált arany lelet egykorú, úgy a fibula és a szíjvégek primitív diszítése alapján e leletek szerintem a népvándorlás-kor legelejéről valók.

Szentes, 1910 január 19.

Csallány Gábor.

V. Fibula a szentes-ágocsi partról $\frac{1}{2}$ nagys.

KÜLÖNFÉLÉK.

BESSENYEI SZÉLL FARKAS 1909. évi deczember hó 17-ikén 66 éves korában tért örök nyugalomra. A hazai archæologusok is kegyelettel emlékeznek reá. Egykor lelkes munkatársunk volt a Tisza alsó völgyében, hol a hetvenes években a tiszazugi régészek körét alapította, melynek gyűjteményei a nemzet múzeumában egyéb ajándékokkal megőrzik Széll nevét. Áldott legyen emléke!

RÉGIBB FELIRATOK EPERJESÉN. Eperjes főutczai (22. sz.) városi katonai laktanyájának földszinti pitvarában egy régibb, kőbe metszett felirat került napfényre. E felirat már azért is érdekes, mert egy régi házon foglal helyet, a mely valamikor a Klobusiczkyak palotája volt s még a XVII. században épült. A ház egyes részleteiben (pl. az emeleti udvari árkádjain is) több-kevesebb átalakításon ment keresztül. A mi természetes is, mert változó tulajdonosok kezében más-más célnak kellett megfelelnie.* 1808-ban Okolicsányi János, a kerületi tábla elnöke, vette meg Klobusiczky Vinczétől s a kerületi tábla elhelyezésére akarta szánni. Mivel erre az épület nagynak bizonyult, csakhamar (1810. évben) a város vette át cserébe Okolicsányi-tól a jelenlegi főutczai törvényszéki épület (és pár ezer forintnyi kárpótlás) fejében, s a katonaságot szállásolta el benne, a melynek ez a raktárakul felhasználható bő helyiségei miatt is alkalmas volt. Ily cél szolgálatában nem csoda, ha a most is Klobusiczky palotának nevezett laktanya több ékessége vakolat, illetőleg elég vaskos mészréteg alá került. (A nevezetes főutczai homlokzati stukkók is jó vastagon vannak bemeszelve.) A tél folyamán a pitvar baloldali falán épen a szóban forgó feliratot fedő vakolat leválni kezdett, úgy hogy ez alól a falba beépített (talán pinczebejáratul szolgáló) ajtónak kőből faragott architrávja tárult elé a földtől 1'6 méter magasságban, rajta körülbelül másfél centiméternyi mélységben bevéssett betűkkel. Az ajtógerenda hossza 1'02 méter, szélessége 0'14 méter, balfelöli vége le van törve, úgy, hogy a betűk is megcsonkultak. Geometriai tagozottságával a renaissance formák jellemző vonását viseli magán, azért is kétségtelen, hogy az egész ajtókeret az épület izlését követi s némi történeti adatot szolgáltat a palota — egyébként is homályos — multjára. A betűk 0'1 méter magasak s nagyobbára teljesen épek. Talán csak a pontatlan kivésésnek tulajdoníthatni, hogy különösen a jobbfelöli szélsők alig olvashatók. Ezek alkatrészei szétesni és kuszálódni lát-

* V. ö. Divald: A felsőmagyarorsz. renaiss. építészet. 1900. 41. l.

szanak. Nyilván az építést (illetőleg az átalakítást) megörökítő fölírat vége maradt meg, melynek értelme lehet ædific(avit) anno 1735.* Egy másik felírat olvasható egy még most is használatban levő renaissance stílusú ajtó kőgerendáján látható az Árok-utca 33. sz. XVII. századbeli földszinti ház pitvarának baloldali falában. A felíratot a ház jelenlegi tulajdonosa fedezte fel s a sajátkezűleg gondosan kikapart betűket ő maga ki is festette. A felírat világosan elolvasható: JOHANNES GRÜNLGEL. A. DNI 1657. A felíratos gerenda magassága a földtől 1.75 m., a felírat hossza 1.22 m., a betűk magassága 0.05 m. Megjegyzem még, hogy az eredeti felíraton a két L mellett a két pont törlendő. Ezeket csak a jelenlegi háztulajdonos festette oda.

Dr. Janicsek József.

MŰTÖRTÉNETI ADATOK KASSA MULTJÁHOZ. Az 1516-ik évben *Ulrik* kassai *részöntő* (rothgysser) *Nagyvárad* valamelyik egyháza részére *harangot* öntött, melyért 15 frttal adószai maradtak.**

A *jegyverderék csinálók* (platner) díszes munkájára vall. *Schur János* mester számlája, melyet *Schirmer János* kassai kereskedő üzleti könyvéből jegyzünk ki: «1655. die 4. Junii. *Johannes platner* maradt adósa, úgymint maga ő kegyelme 6 könyvecske finom képiró aranyat à denar 45 . . . fl. 2. den. 70, 2 könyvecske czivis silbert (= ezüstöt) ugyanakkoron à den. 27 . . . den. 54, 2 könyvecske messerschmid silbert à den. 75 . . . fl. den. 50, 1 könyvecske messerschmid szilbert pro den. 75.»

A *pánczélglyártó* mesterség hanyatlásáról szól az 1667-ik évi február 3-án kelt jegyzőkönyv: «*Hencus Éliás* supplicál, 30 vagy 40 forinttal lenne segítséggel az nemes tanács, hogy műszert vehetne és a pánczélglyártóságot mívelné.» A tanács kérésével elutasítja.

A XVI-ik század elején Eperjesen, Bártfán, majd Lengyelországban tűnik fel egy *Stenczel Theofilus* nevű képiró. Az 1505-ik évben Kassán polgárjogot nyert: «*Theophilus Stenczel* eodem die (t. i. feria sexta ante Tiburtii) odeptus est ius civile s jóllehet a jegyzőkönyv nem említi fel mesterségét félre nem ismerhetően művészünk járt ekkor Kassán.

Az 1681-ik év május hó 31-én *Képiró György* javaira «*Tarnóczy Szabó János* tilalmat tett tizenkilencz tallérig való praetensiójáért».

Kassa építőmesterei közül *Ress János György* az 1701. évi június 12-én, *Tornyosi Tamás* ugyanez év augusztus hó 28-án, a mely napon *Szilassy János* atyja is *Szilassy Ötvös György* nyerték el a polgárjogot. *Tornyosi* jótállója *Kaul Tóbiás* építőmester, a *Domonkos-zárda* restaurátora. *Griming Simon* képfaragó pedig az 1723-ik év márczius hó 16-án *Tornyosi* építette a sz. Mária tiszteletére emelt oszlopszerű emlékművet, melynek sikerült Mária szobrát *Griming* faraghatta. *Griming* műve (1746) *Domonkos* templomban levő *Rozália* oltár és szobrai.

Resch Jakab építőmester az 1733-ik évi július hó 1-én azzal a kéréssel

* Vagy 1535 (?) a második szám sajtószertű formája miatt nem lehet eldönteni.

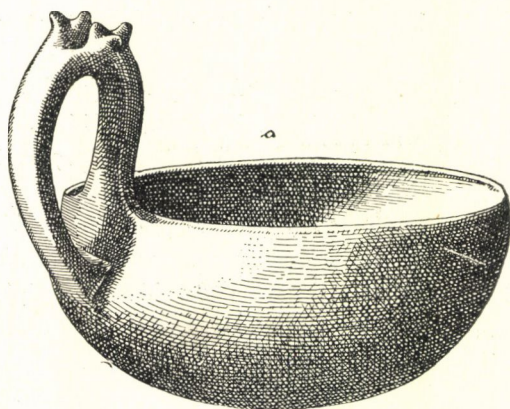
** Kassa város jegyzőkönyve.

fordul a városi tanácshoz, hogy miután két évre «*ad vándorlás*» készülődik «*ad alia superiora loca*», tartsák meg erre az időre polgári jogát. Éjszakra szándékozott vándorolni vagy a superiora alatt főbb helyeket kell értenünk, a városi levéltár irataiból s a fennmaradt régibb házak stylbeli aprólékosságainak tanulmányozásából talán nem megoldhatatlan feladat.

A felsőmagyarországi Rákóczy-Múzeumban őrzött czéhkönyv szerint *Saltzgeber Antal* «gebürtig aus Tirol» az 1764-ik évben lett építőmesterré. Ő építette *Jászón* a prémontreiek templomát és rendházát. Az Ausztriából származó *Scheidler Lajos* 1776-ban lett mesterré; Kassa városa levéltárában őrzik egy tervrajzát, a melyet a városi tanács felszólítására készített a városháza átalakítása végett; a rokokó stylben tartott terv 1780-ból való. A kassai születésű *Fischer József*, a ki 1831-ben lett mesterré, építette a Fő-utcán levő s egykori tulajdonosa után Vitéz-háznak nevezett terjedelmes épületet, mely ma a kassai káptalan tulajdona; a romanticizmus hatása alatt épült ház gótikus alakú ablakaival beleilleszkedik a dóm szomszédságában álló házsorba. Fischer az 1849-ik év augusztus havában kolerajárványnak esett áldozatul. *Munkátsy József* 1854-ben lett mesterré s a gróf Bercsényi-utca sarkán álló háza szintén a romanticizmus egy késő szülötte s előképe a Vitéz-ház lehetett. A pesti származású *Jakab Péter* és *Répászky Mihály* emelték a mult század számos köz- és magánépületét; az első 1862-ben, Répászky egy évvel később lett mesterré. A *kőfaragók* egy czéhben voltak az építőmesterekkel; közülök a sóvári származású *Lieb Józsefet* 1830 április hó 7-én avatták mesterré; később Pestre költözött. A pesti származású *Szeletzky János* 1861-ben lett *kőfaragó*-mesterré; számos síremlék hirdeti munkásságát. Az 1826-ik évből való a velük egyesült *palafedők* szabályzata, mely a mesterremek felől intézkedik; ez évben első czéhmesterük Soltész János, másod-czéhmester Schmidt Ferencz.

Kemény Lajos.

ŐSKORI FÜLES CSÉSZE VELEM-SZENT-VIDRÓL (VAS M.).

Archaeologiai Értesítő — Indicateur archéologique

publié par l'Académie hongroise sous la rédaction de M. JOSEPH HAMPEL.

Cinq livraisons par an ; prix du volume
6 florins = 12 couronnes val. hongr.

Nouvelle série, XXX. volume, 1. livraison du 15 février 1910.

TABLE DES MATIÈRES.

	Pages
Dr. ADRIEN DIVÉKY. Rôle de la Hongrie dans la renaissance de la Pologne. (Une vignette)	1—9
Dr. HUGO KENCZLER. Portrait de Louis II de Hongrie dans la galerie des tableaux à Bruxelles. (Une vignette)	9—14
CORNÈLE DIVALD. Oeuvres de l'orfèvrerie des siècles passés dans l'église év. à Beszterczébánya. (Huite vignettes)	15—24
Dr. MARGUÉRITE LÁNG. Modèle en argile d'une rondelle romaine à Dunapentele. (Trois vignettes)	24—27
ANTOINE HEKLER. Les fouilles du musée nat. hongrois à Dunapentele en 1908 et 1909. (Huite vignettes)	28—38
LOUIS BELLA. La trouvaille de Balf (c. de Sopron). (Dix vignettes)	39—43
GÉZA SUPKA. Mouvement à l'étranger pour la conservation des monuments	43—49
<i>Vignette</i> : Bracelette en bronze de l'âge de La-Tène	49
Études archéologiques à l'étranger. Époque du moyen-âge, par le Dr. Ladislas Éber	50—57
LOUIS NÉMETHY. L'église à Vitkócz (du c. de Nyitra). (Sept vignettes)	58—62
ETIENNE TÉGLÁS. Epée en fer de Kercsed (c. de Torda)	62
ANDRÉE KRECSMARIK le jeune. Antiquités des environs de Szarvas au comté de Békés. (Trois vignettes)	62—68
LADISLAS WACZULIK. L'inscription d'un sarcophage romain à Vaál au comté de Fejér	68—69
Fr. JEAN FETZER. Trouvailles arch. dans le comté de Szilágy	69—71
<i>Vignette</i> : Ceintures en argent des XVI et XVII-me siècles au musée national hongrois	71
<i>Littérature</i> . Albert de Berzeviczy : La reine Béatrix (hongr.), rec. par Dr. Simon Bagyary. — Géza Supka : L'oliphant de Lehel (hongr.), rec. par a. b. — Charles Lyka : Le livre de l'art (hongr.), rec. par A. Hekler. — Jules Kabdebo : L'histoire de la sculpture (hongr.), rec. par Dr. Hugo Kenczler. — Dr. Pič : Aphorismen etc., rec. par Dr. Louis Marton	72—87
<i>Musées. Sociétés</i> . Société hongr. d'archéologie, séances d'octobre et de novembre en 1909, par Dr. Jean Szendrei. — Les trois dernières trouvailles arch. au musée de Szentes (comté de Csongrád), par Gabriel Csallány. (Cinq vignettes)	88—93
<i>Notices</i> . Széll Farkas de Bessenye †. — Inscriptions anciennes à Eperjes, par Dr. J. Janicssek. — Données servant l'histoire de l'art à Kassa, par Louis Kemény	95—96
<i>Vignette</i> : Tasse préh. en argile provenant de Velem-Szent-Vid (c. de Vas)	96

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMB. TÁRSULAT HIRDETMEŒYEI.

TÁRSULATI ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve) d. u. 5 órakor a M. Tud. Akad. heti üléstermében.

Kérjük t. tagjainkat, hogy mindennemű társulati és régészeti ügyekben a társ. titkár, dr. *Szendrei János*-hoz (lakik Budapest, I., Attila-utca 23. sz.) forduljanak.

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XXX. kötete (1910) öt füzetben, mindenkor 6 nagy ívnyi tartalommal és számos képpel február 15-ikén, április 15-ikén, június 15-ikén, október 15-ikén és deczember 15-ikén jelenik meg. — Az orsz. rég. és embertani társulat tagjai a 10 korona tagdíj fejében kapják. A tagdíjak Lipcsey József rég. társ. pénztárnokhoz (Üllői-ut, Iparmúzeum) küldendők. — A lap szellemi részét illető közlemények az «Arch. Értesítő» szerkesztőjéhez (N. Múzeum), reclamatiók egy hó lefolyása alatt dr. Szendrei János t. titkárhoz I., Attila-utca 23. sz. a. küldendők; későbbi reclamatiók csak kivételesen vétetnek tekintetbe.

XXX. KÖTET. 2. SZ.

ÚJ FOLYAM.

1910 ÁPRILIS 15.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI ^{ÉS} S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

HAMPEL JÓZSEF.

CARITAS DÖMBORMŰVES KÉPE BESZTERCZEBÁNYAI FÖDELES KANCSÓN.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1910.

TARTALOM.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. Dr. ROTH VIKTOR. Theillesius Borbála sírköve. (Egy ábrával) 97—101. l.	a tordai Tündérhegyen. (Hét ábrával) 123—130. l.
II. Dr. GERECE PÉTER. Dunavecsei ásatások --- --- --- 101—107. l.	VI. DARNAY KÁLMÁN. Kelta pénzverő és öntőműhely Szalacsán. (41 ábrával) 130—140. l.
III. DIVALD KORNÉL. Régi ötvösművek a besztercebányai ág. hitv. templomban. (Tíz ábrával) --- --- 107—117. l.	VII. Br. MISKE KÁLMÁN. A magyarországi Alduna vidékéről való ősemlékek korrendi osztályozása. (Négy táblával és 12 ábrával) --- --- 140—153. l.
IV. Dr. MAHLER EDE. A n. múzeum ásatásai Dunapentelén 1909-ben. (Négy ábrával) --- --- --- 117—123. l.	VIII. LEHÓCZKY TIVADAR. Ujabb kőkori leletek Beregmegyében 154—164. l.
V. TÉGLÁS ISTVÁN. Romok és leletek	

LEVELEZÉS.

I. KEMÉNY LAJOS. A kassai székes-egyház építészeiről --- --- 165—169. l.	IV. Dr. CSERNI BÉLA. Zeno nevű katonai sírkövére Apulumban. (Egy ábrával) --- --- --- 178—181. l.
II. GUBICZA KÁLMÁN. Bácsi honfoglaláskori sírleletekről. (Hét ábrával) 169—172. l.	V. CSALLÁNY GÁBOR. Egy újabb előkerült Jupiter Dolichenus tábla. (Két ábrával) --- --- --- 181—182. l.
III. Ifj. KRECSMARIK ENDRE. Régibb középkori temetőkről Szarvas határában. (Kilencz ábrával) --- 172—178. l.	VI. OROSZ ENDRE. A tasnádi neolith-kori telepről --- --- --- 182—185. l.
<i>Ábra:</i> Óskori csücskös bronzkorong Kácsról, $\frac{1}{2}$ n. --- --- --- 185. l.	

IRODALOM.

- Dr. MORITZ HÖRNES. Natur- und Urgeschichte des Menschen, ism. *dr. Márton Lajos* --- --- --- 186—189. l.
- Ábra:* Óskori bronzlemez Kácsról, $\frac{1}{2}$ n. --- --- --- 189. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

I. Az orsz. rég. és embert. társulat januáriusi ülése. <i>Dr. Szendrei János.</i> 190. l.
II. Az orsz. rég. társulat februáriusi ülése. <i>Dr. Szendrei János.</i> --- 190—191. l.
III. Az orsz. rég. társulat márcziusi ülése. <i>Dr. Szendrei János.</i> --- 191—192. l.
IV. Kassai emlékek. <i>K. L.</i> --- --- --- 192. l.

Az Arch. Értesítő közleményeinek utánnnyomása vagy fordítása tilos.

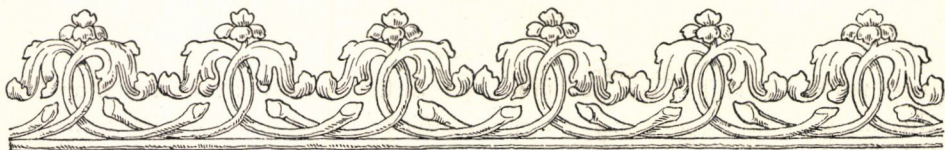
AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMB. TÁRSULAT HIRDETME NYEL.

TÁRSULATI ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve) d. u. 5 órakor a M. Tud. Akad. heti üléstermében.

Kérjük t. tagjainkat, hogy mindennemű társulati és régészeti ügyekben a társ. titkár, dr. *Szendrei János*-hoz (lakik Budapest, I., Attila-utca 23. sz.) forduljanak.

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XXX. kötete (1910) öt füzetben, mindenkor 6 nagy ivnyi tartalommal és számos képpel február 15-ikén, április 15-ikén, június 15-ikén, október 15-ikén és december 15-ikén jelenik meg. — Az orsz. rég. és embertani társulat tagjai a 10 korona tagdíj fejében kapják. A tagdíjak Lipcsey József rég. társ. pénztárnokhoz (Üllői-ut, Iparmúzeum) küldendők. — A lap szellemi részét illető közlemények az «Arch. Értesítő» szerkesztőjéhez (N. Múzeum), reclamatiók egy hó lefolyása alatt dr. Szendrei János t. titkárhoz I., Attila-utca 23. sz. a. küldendők; későbbi reclamatiók csak kivételesen vétetnek tekintetbe.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

THEILLESÍUS BORBÁLA SÍRKÖVE.

A medgyesi ev. főtemplom sekrestyéjében 1908. évben javítási munkálatok alkalmával egy sírkőre találtak, mely most több más sírkővel együtt a sekrestye nyugati falában van befalazva. A sírkő egy nő emlékének van szentelve. Női sírkövek az erdélyi szobrászatban a ritkaságok közé tartoznak; két siremlék May Anna papné († 1631) sírköve a barcasági Szászújfalú ev. templomában* és Haller Péter neje Budai Margit († 1566) epitaphiuma kivételével, nincs több régibb sírkövünk, a melyet a női arczképes sírkövek csoportjába sorolhatnánk, érdemes tehát ezt az emlékművet közzétenni. Jellemzően nyilvánul meg rajta a XVII. század szobrászatának szelleme és modora és pontosan másolt jelmeze hozzájárul a szász népviselet ismeretéhez.

A sírkő finom szemcsés homokkőből van készítve; méretei a következők: hossza 190 cm., szélessége 87 cm. Mint a feliratból kitűnik, a sírkövet Theillesius Borbála papné, szül. Schemmer emlékének szentelték.

A felirat, a mely a lap ferdén levágott szélét latin írásjegyekben keríti, a következő:

«IN HOC (TV) MVLO IACET BARBARA SCHEMMERIANA OLIM
CONIVX REVERENDI. GEORGY THEILLESY PASTORIS ECCLĀE
MEDIEN(SIS) (IN CR)O OBYT AÖ 162. (DOMINICA ROGATE(. .))»

A meghalt nő félalakja mellett levő két oszlopon a gót nyomtatott írás betűiben olvassuk: «Christus ist mein Leben», (jobbról) «Sterben ist mein Gewin» (balról).

A tábla alsó része üresen maradt, a minek oka az lehet, hogy az élő házastárs szándéka lehetett egykor ugyanazon sirban nyugodni s így az ő reá vonatkozó feliratnak volt szánva az üres tér; azonban a férj Theillesius György utóbb Berethalomban halt meg s ott külön sírkövet kapott.

Theillesius Borbála, szül. Schemmer, a mely név egyértelmű az újfelnémet Schirmerrel, mint az akkori medgyesi nagypap: Theillesius György neje halt meg. Theillesius 1582-ben született Szt. Ágothán, 1608-ban Berethalomban segédlelkész lett. Későbbben pap (Jakobsdorf) Jakabfaluban, 1618 (Keisd) Szász-Kézden és 1621 nagypap Medgyesen. Az 1627. évi november 18. zsinat mint főesperest püspöknek választotta, a berethalmi ev. egyházközség pedig

* Roth: Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen. Strassburg, 1906. XXVI. tábla. 167. l. — Das sächsische Burzenland, Hermannstadt, 1898. 106. l.

* Roth, u. o. XVI. tábla. 136. l.

papjának.* Meghalt 1646 november 30. Sirköve, mely az ösmert szobrász Nicolai Elias, az Apafi sarkofag megteremtőjének kezétől származik, a berethalmi főtemplom sekrestyéjében van.**

A Theillesius Borbála származására vonatkozó okmányyszerű kutatások, sajnos, eredmény nélkül maradtak. Azon községek anyakönyvei, a melyekre mint legközelebb állókra gondolhatunk, cserben hagynak, mivel rendszeren csak a XVII. század második felétől kezdődőleg vezettetnek. A medgyesi egyház-község anyakönyvéből még a halálozási évet sem sikerült megállapítani. Ugyanezen okból a meghalt édes anyját sirató öt gyermekre vonatkozó adatokat sem volt lehetséges megállapítani.

A művészi tervezés a sirkövet két részre osztja; felső felét a meghalt nőnek a ravatalon fekvő félalakja foglalja el. Négy gyermek imádkozva térdel a megboldogult anya előtt, míg az ötödik, egy csecsemő közöttük a középen fekszik. A kölemez alsó felét írásos tábla foglalja el, melynek felhajlított széleiben szárnyas angyalfejek, alma, szőlő és keresztbe rakott csontok felett egy halálfej van kifaragva.

A sirkő nem kiváló művészi erő munkája. A mester, a ki a domborművet kifaragta, csak azon színvonalon áll, a melyre őt az iskola és a hagyomány emelte. A mód melylyel a ruházat ránczait, a kezeket, az öltöny rendezését, a díszítő részletek összeállítását kezelte, világosan mutatja, hogy műtermének formavilágát a sablon, a hagyomány vezette, a természetnek hű megfigyelésétől pedig ő is oly messze volt, mint általában legtöbb erdélyi kortársa. Ennek daczára sem lehet azonban kedvesen naiv munkájától minden művészi csínt megtagadnunk. Már a tervezet gondolata, az imádkozó gyermekek az anya sirjánál, ámbár benne régi és gyakran használt motívum érvényesül, alkalmas arra, hogy a formai és rajzbeli hiányokkal kibékítsen. Mindenekelőtt ezen siremléken, a mely csak egy szerény módon fellépő vidéki szobrászathoz tartozik, megragad a békés hangulat, mely a meghalt nő formás, bár finomabb kidolgozást nélkülöző arcán rajta van. Ez a megnyerő vonás különösen Nikolai Elias munkáin található.

Hogy ezen sirkő ismeretlen mestere nem az élő nő arcvonásait másolta, megfelel egy nem épen általános, de még a XVII. században is fennálló szokásnak, mely egyrészt a szimbolizmusához való ragaszkodásban és másrészt ezen időszak vallásosságának az irányában gyökeredzett. Erdélyre oly szerencsétlen volt ez időszak, hogy az emberek néha többet vártak a haláltól, mint az élettől, a mely oly súlyos volt és oly erőszakot szenvedett. A mysticizmusnak lehellelte vonult át akkor a szász papok dolgozószobáin és nem csak azon kor irodalmában hagyta hátra nyomait, hanem kifejezésre jutott a művészet emlékein is, a melyeknek alakítására és tervezésére hatással volt.

Sirkövünk tervezetében feltűnő, hogy közte és May Anna papné sirköve között részletekbe menő hasonlatosság található. Itt mint ott a sirkő beosztása, az elhalt nő félalakja, a felirati tábla, a szárnyas angyalfejek, a körivet tartó oszlo-

* Teutsch G. D.: Die Bischöfe der evang. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. Statistisches Jahrbuch d. ev. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen I. Hermannstadt. 1863. 11. l.

** Salzer I. M.: Der königl. freie Markt Birtholm in Siebenbürgen. Wien 1884. 400. l.

pok, a kő technikai kezelésének a módja, a ránczok összeállítása, a kezek sajátos élettelen formája, az arcz sima és mégis jellemző alakítása, ugyanazon motívumok felhasználása az alsó feliratos táblán, a népviselet azonos elrendezése, a száj-

THEILESIVS BORBÁLA SÍRKÖVE MEDGYESEN.

nak mindkét sírkövön ismétlődő alakítása, az angyalfejek szárnyainak rajza és még több kisebb hasonló részlet bizonyossá teszik, hogy a két sírkövet egy és ugyanazon mester készítette, akinek nevét még nem ismerjük.

Theillesius Borbála öltözete a szász polgár asszony ruházata,* a melyet a városokban a XVII. század végéig általánosan viseltek és a mely faluhelyeken főbb részeiben még ma is dívik. A fejet a fátyoltúkkal összetűzött «fejkendő» övezi. Felismerjük az ing fodros széleit a nyakon és közelön, szász tájszólás szerint «hemdebletcher» vagy «weiskei» nevezik, a vörös szoknyának «Segedel» zöld bársonyszegélyét, a fehér kötényt és felette a szorosan ránczolt templomi köpenyt. Derékára női öv szorul a végén két nagy csattal. A gyermekek közül a leányok ugyanezen öltözetet viselik, míg a fiuk a dolmány fölött hosszú kabátot hordanak.

Már Wittstock is bebizonyította «Beiträge zur siebenbürgischsächsischen Trachtenkunde» című művében,** hogy az erdélyi szász népviselet főrészei, úgymint a fejkötő, a női köpeny, az öv, a csatok, a fátyoltúk még Németországból kerültek. Nálunk még most is majdnem eredeti, alig változott formában vannak használatban, míg ott már rég megszűntek. De arra a kérdésre vajjon a drágább részek, mint az öv és a boglárokat már kezdettől fogva viselték-e a földmivesek asszonyai, úgy látszik tagadólagnak kell felelni. Itt is az általános szabály jutott érvényre, hogy a földmives nép viselete nem egyéb, mint a városi polgárságnak többé-kevésbé átformált viselete és csak úgy lehet megérteni, hogy úgy May Anna papné, valamint Theillesius Borbála papné, de még Budai Margit is leányaikkal együtt oly viseletben jelennek meg, mely a legtöbb szász faluban ma is használatban áll. A szász nemzeti viselet legrégibb emléke, régi aranyműves munkától eltekintve, Rosenau János mester képe (a keresztrefeszítés) a nagyszebeni főtemplomban 1445. évből, a mely épügy bizonyítja a szász nemzeti viselet konzervatív jellegét, mint eredetét. Vannak bizonyítékaink arra, ezek között Theillesius Borbála sírköve is, hogy még a XVII., sőt a XVIII. században is a városi gyermekek ünnepi viselete egyenlő volt a felnőttekével. A fiuk ép úgy hordták, mint a felnőttek a dolmányt és a hasított ujjú felső kabátot, a mely még csak az erdélyi szász lelkészek ú. n. «Krauser-Rock»-jában maradt meg és a még egészen kicsi lányok sem mentek a templomi köpeny nélkül isteni tiszteletre. A falukon ezzel ellenkezően az a szokás fejlődött, hogy a nők templomi köpenyét és a férfiak dolmányszerű templomi bundáját a fiatalságnak csak a konfirmáció megtörténte után volt szabad hordania.

A mód, a mint Theillesius Borbála fejkendője négyszögletű kötésben a hajon nyugszik, medgyesi divatnak tetszik, épúgy mint a barczaságban a XVII. század divatjának felelt meg, hogy a fejkendő csak a fejre tétetett és a végek szabadon hullottak alá, a mint azt May Anna papné sírkövén is észleljük.

A sírkövön csak az istenség jelképezése határozottan barokk. A halott fejpárnája felett felhő tornyosul, a melynek közepéből a név: יהודה jobbról a fül és balról isten szeme tűnik elő. Tehát már itt, a XVII. század első negyedében találunk ama jelképező motívumok kifejezést, a melyek az idő haladásával minél nagyobb tért igényeltek és végre minden nyugott kompozíciót

* V. ö. A szász úrnő szobrocskájának a viseletét az Arch. Értesítőben. 1881. évfolyam. 173. lap.

** Nagyszebeni ev. gym. 1895. évkönyve.

elfoglaltak, mint ez többek közt a Haupt-család (1694) epitáfiumán a nagyszebeni főtemplomban látható.

A sírkő többféle sérülést szenvedett. A felirat a szélén részben ki van törve, az ábrázoltak orra és a gyermekek fejei leváltak vagy másképen sérültek meg erősen. A festés, a mely az egész követ borította, szintén csak részben maradt meg.

Nagyszeben, 1910 márczius 24.

Dr. Roth Victor.

DUNAVECSEI ÁSATÁSOK.*

Rómer Flóris az Arch. Közl. X. 40—47. lapján közzétett néhány Dunavecse-n talált római faragványos és feliratos kőtöredéket, melyekről azt írja, hogy a Duna jobbpartjáról kerültek a dunavecsei Fejéregyház romjaiba s innen Dunavecsére. Alkalom nyílt e római maradványok számát részint az említett Fejéregyház területének megbolygatásával, részint a községben való kérdezősködés útján nehányval gyarapítani.

A fejéregyházi alapfalak kutatása közben mint építőanyag előkerült:

1. Egy római síremlék töredéke, mely 50 cm. széles, ismeretlen magasságú, tán sírköláda keskenyoldali kőlapja lehetett. Mélyített kép mezején, melyet 5 cm. széles perem vesz körül egy lefelé fordított fáklyára támaszkodó ifjúnak, két alsó keresztbe tett meztelen lábszára látható magas domború műben.

2. Római síremlék 70 cm. magas és 50 cm. széles töredéke, melynek jobboldalán még látható a két egymás fölé helyezett díszes oszlop. Ezeknek a baloldalon is hasonlóak feleltek meg és a vízszintes gerendával, kapcsolatban egy alsó és egy felső képmezőt zártak maguk közé. A felsőben a római sírkövek ismert típusa a jobbkez ujjával a balkézben tartott papirtekercsre mutató bő tunikás alak fejnélküli mellképe; az alsóban pedig egy bozontos szakállas fej látható, minőt sok római sírkövön találunk.

3. Ugyancsak sírkő-töredéken öt sor felírásnak következő szavai olvashatók:

M ///	M
STIP ///	stip(endiorum) . .
MIL . O ///	mil(es) o
FERES C ///	heres c
BENEME ///	bene mer(enti)

4. Egy harmadik kőlapon pedig e betűk olvashatók két sorban:

IL ////
 //// SLY ////

A községben a következő köveket láttam: 5. A református templom-torony falában a földszinttől 50—60 cm.-re egy szívalakú leveles indát ábrázoló

* Dunavecse határában levő Fejéregyház és Csanád puszták templom-alapfalai kapcsolatban az Árpádsír-kutatás kérdésével.

kettős keret mélyedésébe faragott domborműről hámoztam le a vakolatot, hogy más is láthassa.

6. Egy özvegy asszony házának küszöbkövén két lovas által vont ládaszerű kocsiban ülő számos alak képe látható, de már igen rongált állapotban. Ezt említi Rómer is. (Arch. Közl. X. 47.)

7. Szépen faragott álló helyzetű ló látható egy másik felirat nélküli sírkő felső képmezijén, míg az alsóban zebra (?) hátára ugró oroszlán van kifaragva.

8. Római faragványos kő az a dombormű is, mely egy szakállas férfinak mellképét ábrázolja, ki két kezében ismeretlen tárgyat tart.

9. Egy vágatató lovaktól vont kocsit és a bennülőket ábrázoló töredék.

10. Egy ép emlékkőlap, tán sírkőláda keskenyoldala, melyet egy pajzsot tartó harczra kész ifjú alakja díszít.

Mindezek minden feliratot nélkülöznek s noha egyik-másikért kapzsi tulajdonosa értéken felüli összeget kér, remélhetőleg mind a kecskeméti múzeumban megőrzésre fog találni.

Az a hely, honnan e kövek mint kiásott falmaradványok Dunavecsére kerültek, a községtől körülbelül háromnegyed órára a Fejéregyház pusztájának Templomdomb nevű magaslatán a Vörösmarty-féle (ma Beck Miksa úr tulajdonában levő) gazdasági épületektől keletre pár ezer lépésre terül el. Ugyancsak Dunavecse határában a Csanád-Fejéregyház nevű pusztájának is van egy Templomdomb nevű magaslata, a melyen egykor állítólag Mária egyháza emelkedett. Ez a hely a Dunavecséről Szabadszállás felé vezető fasoros út mentén, ennek baloldalán a Bauer által bérelt tanya és az út között némi vakolat törmelékekről ismerhető fel, de mindkettőnek fekvése, noha az emelkedés igen csekély, elég világosan elárulja, hogy valóban templomhely és hogy mindkettő körül egykor községek is terültek el.

A hely felkutatására Zsolnay Jenő tagtársunk ösztönzött s a kecskeméti múzeum és Csikay Imre főszolgabíró úr áldozatkészségéből sikerült a talajt az alapfalakra nézve nekem, a sírok tekintetében pedig Kada Elek tagtársunknak átkutatni.

A határ mindkét templom helyén már régen szántás alatt van s a kő e vidéken drága dolog lévén, előre tudtam, hogy az alapfalakból igen keveset fogunk találni. Ma is beszélnek itt öreg emberek, hogy mennyi faragott követ hordtak el innen a föld színéről s a föld alól 50—60 év óta a szélrózsa minden irányába. Így hát egyedül a szomszédos Vörösmarty-féle tanya kertjében a virágágyak díszítésére összehordott kövek közt lehetett még némi kilátás, hogy találok valamit, a melynek kedvéért egyáltalán érdemes lesz az ásatásba fogni. Csakugyan itt találtam egy román ízlésű oszlopfejezetnek töredékét, mely azonban a többi nagyszámú s igen tipikus XI—XII. századi lombárd építők kezéből kikerült ornamentumokkal teljesen egyezvén, a remélt alapfalak korra a támasztó pont már is rendelkezésemre állott.

Az egész mindössze egy sarokpillér fejezet része, melynek két oldalát hármasszalaggal átkötött kétfelé hajló pálmalevél díszíti. Ez a motívum leg-hasonlóbb formában azon a veszprémi székesegyházból fenmaradt töredéken látható, mely a Gizella-kápolna melletti Kanonoki-ház kertjében egy ülőpad lába gyanánt szolgál.

Ez a lelet jó reménnyel kecsegtetett Fejéregyház falainak feltárása iránt, de biz' ez a remény csak annyiban vált be, hogy előjött még két szinten igen jellemző XI—XII. századi építési részlet, úgymint egy ülő oroszlán és egy oszlopláb, melyekről mindjárt szólni fogok, de magát a templom alapfalait már legutolsó maradványaiban, sőt mondhatni egyáltalán nem találtuk meg, mivel a végképen feldúlt falmaradványok egyetlen templomfal irányának s méreteinek megállapítására vagy épen rajzbeli felvételére sem voltak alkalmasak. Tekintve azonban, hogy e sok faragott kőtöredék mészhabarc, római és középkori cserépdarabokkal telt talajt több irányban felkutattuk s a környező területen már csak eleven talajra találtunk, biztosan állítható, hogy Fejéregyház a Templomdombnak épen ezen a helyén és nem másutt állott. A templom alig lehetett 10—15 méternél hosszabb, s ennek megfelelően 4—5 méternél szélesebb. A falak sósokúti faragott s valami durva törmelék mészkőből épültek, a mely közé római sírkömaradványt is felhasználtak. Az alap a mai talaj alá alig egy méterre volt lerakva, mert közvetlenül egy vízer, patak vagy mocsár terült el s a talaj mélyebben már igen zizenyős lehetett.

Az előkerült falrészleten valamely kisebbszerű épület alapfalának legalsó rétegét alkották. Egy-két helyen állott a második réteg is. Egy helyen nagy rakás csontra rakták az első réteget. Előjött még néhol az egykori padló betonszerű habarcs-alapozása is, de a padlóburkolat minden maradványát elhordták.

Mégis érdemes volt itt a kutatás az előkerült románkori épületrészek miatt is.

Nevezetesen annak a kis sarokpillér fejezetnek hármasszalaggal átkötött pálmalevél-diszitménye olyan tipikus ornamentuma sok pécsi, székesfehérvári, szekszárdi, esztergomi, somogyvári s ezekkel együtt a Como-vidéki lombárd kőfaragók és építők XI—XII. századi iskolájának, hogy ez a töredék egymaga eldönti az itt épült templom korát és művészi értékét. Ugyanilyen jellemző a kiásott román izlésű oszlopláb is, melynek antik tagozása élesen megkülönböztethető a későbbi XIII. századi román izlésű oszlopláb ellapított, s a stilobaton is túlterjedő párnájának tagozásától.

Vége az ülő oroszlántöredék, melynek hátáról egykor tán kapufél vagy kapubaldachin oszlopa emelkedett, szintén a legkiválóbb ismertető része a XI—XII. századi templomoknak. Sokat találunk ilyet Olaszországban, s ilyen állott Job érsek esztergomi bazilikájának főkapujánál is, a honnan az egyik vörösmárvány oroszlán a primási múzeum kőtárában elég épen maradt ránk.

A Fejéregyház romjaiból kiásott oroszlán igen durva, kevés művészettel készült, de ezt e korban másképp nem tudták, legalább nálunk, kifaragni. Mind az oszlopláb, mind az oroszlán már régen elkerülhettek eredeti helyükről. Mindkettő ott hevert a föld és faltörmelék közé keverve, hol a kőhordók felejtették. Az oroszlán viszontagságaira nézve jellemző, hogy alsó fele tükörsímára van koptatva s itt látszik tisztán, hogy ez sárgásan sávolt szürke márványból készült. Egyik végén tenyérnyi lyuk jelzi a kapu sarokgerendájának helyét, a mely sok éven át vájta e kemény kőbe a mély lyukat, világos jelül annak, hogy rég elpusztulhatott már az a templom, a melynek bejáratát ez az oroszlán díszítette és már sok ideig szolgálhatott e töredék fölfelé fordított

helyzetben kapu, vagy utcaajtó-küszöb gyanánt, mikor innen is kidobotva, tán újból épületkövé lépett elő s csak azután került végkép mint semmire sem alkalmas silánytömeg a föld alá.

A Csanádpusztán álló Templomdomb felkutatása sem járt valami kiváló eredménynyel; mert itt néhány faragott kötörmeléklet leszámítva, mely az épület monumentális jellegét elárulja, ornamentális faragvány egyáltalán sem a római, sem a keresztény korból nem jött elő, de ezek helyett itt még elég ép állapotban találtuk meg, legalább az egykori Máriaegyházának alapfalaiból néhány réteget arra nézve, hogy a félköralakú apsis és a hajó két fő falának maradványaiból megállapíthattuk, hogy itt egy kis falusi templom állott, melynek belső világa csak 3 m. 50 cm., hossza legfeljebb 10 m. lehetett, de tipikus román ízlésű elrendezése és anyaga s a fal strukturáját tekintve, alighanem szintén már az Árpád-házi királyok idején és pedig faragott kövekből épült, vagy falai legalább is faragott kőburkolattal voltak ellátva.

A míg ezek a kövek és falmaradványok szomorúan elbeszélnek a maguk sorsát, elmondják egyszersmind és ez teszi ezeket ránk nézve becsessé, hogy itt hajdan szebb élet volt, hogy a magyar Alföld egykor sűrű népességű falvai és városaiban sokkal több monumentális templommal dicsekedhetett mint ma.

Az Alföld rónáin ma kevés építőművészeti emlék van, a minek okát mi közönségesen abban keressük, hogy e vidék építő köben szegény, ellenségeink pedig abban, hogy a magyar fajnak kevés érzéke van az építőművészeti alkotások iránt. Árpád-házi királyaink idején azonban, mint ez az építőművészeti emlékek hosszú sorával megbizonyítható, az Alföld is, noha akkor mocsarasabb volt, mint később, számos nagyszabású egyházi épülettel dicsekedhetett. Az Alföld köben, fában való szegénysége csak a nép építkezését hátráltatta, illetőleg ennek adott más vidék építkezésétől eltérő irányt. De az alföldi püspökségek és monostorok, a magyar királyok, fő- és köznemesek bőkezűségéből az Árpádok idején elég gazdagok voltak arra, hogy nemes építőanyagokat a Dunán, a Tiszán, a Maroson, sőt az Alföldet környező vidékekről tengelyen is, ha kellett akár Itáliából bőven szállíthattak.

Maga a kalocsai második székesegyház, a pesti plébánia, s a bizerei monostor temploma francziás berendezésű körfolyosós sanctuariumaikkal elsőrendű alkotások voltak; az aracsi romokban ma is a boltozott bazilikák egyik legszebb példányát ismerjük fel. Titel, Báthmonostor, Egeres, Tamáshida, Debreczen, Arad és Biharmegyék annyi sok kiváló művészi alkotása mindenkor méltó versenytársai az egykorú, hasonló területen létezett külföldi műépítményeknek. Sőt nem említve az ócsai, bácsi, pusztaszeri, dénesmonostori, bulcsi, belényesszentmiklósi, biharvásárhelyi, kaplonyi és még számos helység monumentális templomait, csak Hódmezővásárhely vidékére mutatok, a hol eddig 17 kőtemplom romjai és alapfalai s nemes anyagból, márvány és alabástromból készült töredékei ismeretesek. Szegeden a múzeumban is több Árpád-kori templom szobrászati töredékét találjuk, mert a környéken 1747-ben még öt helyen állott kőtemplom.

Milyen más volna a magyar Alföld képe művészi tekintetben, ha mind e romjaink ma éppen állanának! Még így is, mily sűrű lakosságra, eleven mű-

vészi életre engednek ezek következtetni! A Duna mentén még olyan kis helyen is, mint Apostag, Harta s más puszta helyek a művészi faragványok s terjedelmes alapfalak sokaságával dicsekedhetnek, s mindez abból a korból, midőn a magyar kereszténység csak fejlődésében, a magyar nép jóformán ősi eszmevilágában élt!

Ezek közé az emlékek közé beillesztve nyernek jelentőséget a Dunavecse-fejéregyházi bemutatott töredékek és a csanádpusztai Mária egyház kised templomának alapfalai.

Azért, ha még oly igénytelennek látszik is magában egy-egy ilyen falusi templomka alapfalainak feltárása: nem szabad azt kicsinyelnünk, mert egykori kulturánk hű képét csak ilyen apró kis mozaik-darabok összeállításával alkothatjuk meg. Árpád sírjához annyi köze van mindennek, hogy Fejéregyház neve ma már legalább a köztudatban elválhatatlanul látszik az Árpád-sír keresésétől. Így kért föl engem is Zolnay Jenő tagtársunk a szóban forgó alapfalak feltárására, mert az ő legjobb meggyőződése szerint Árpád sírját nagyobb remény kilátásával kereshetjük azon a vidéken, a hol Árpád és családja s vezértársai letelepedtek, mint Ó-Budán. Zolnay Jenő, mint társulatunk ülésén is bemutatott és nyomtatásban is megjelent «Árpád vezér sírja új nyomokon» című tanulmányában kifejti, abból indul ki, hogy Attila városa is, mely alatt ő a Priscus által leírt helységet érti, Csepel-szigetén volt, a honnan Árpád Zalán ellen indul s a hová visszatér, s a hol állandó letelepedése levén, valószínűen sírhelye is keresendő. De tagtársunk a Csepel-szigetet a Dunaág meder változása következtében Attila és Árpád idejében akkorának véli, hogy az a régi Solt vármegyét is egészen magába foglalhatta. Így kerül ő Árpád sírja keresésében a még Dunavecstől is $\frac{3}{4}$ órára kelet felé eső fejéregyházi és csanádpusztai alapfalakhoz s ha szabad elárulnom, ő ennek a Fejéregyházának felkutatásával ugyanazt a czélt remélte elérhetni, a mit sok Árpádsír-kutató elődje immár 160 év óta az óbudai Fejéregyház keresésével elérni vélt. Nekem kész joggal kellett az alkalmat megragadnom, hogy egyszerre két Árpádkori templom maradványainak ismeretéhez jutott s ezért csak hálás köszönettel tartozom neki Kada Eleknek és Csikay Imre főszolgabíró úrnak, a kik anyagilag lehetővé tették a kutatást, de az Árpádsír-keresésben egy perczig sem ringattam magam abban a reményben, hogy azt valaha is akármelyik Fejéregyház romjaival kapcsolatban megtalálhassuk.

Azt az óriási irodalmat, mely már a XVIII. sz. eleje óta, kivált pedig Anonymus szövegének kiadása, főkép a mult század 60-as évei óta e téren föléledt hazafias buzgóság e kérdésről létrehozott s a melyet dr. Szendrei János titkárunk igen magvas összefoglaló tanulmányában méltatott, semmi szándékom bármiféle konjekturával szaporítani.

De tekintve, hogy az Árpádsír-keresés kérdése a Fejéregyház nevű templom helyének kérdésével a köztudatban oly elválhatatlannak tartott kapcsolatba került, a mely már magára a kérdés további tudományos kutatására veszélyes, sőt e megtévesztett köztudat már törvényhozási alakban is megnyilatkozott: helyénvalónak találom a következő pár észrevételt megköszönő káztatni.

Az Árpád-sír hollétére nézve eddig kialakult közvélemény csupán Anonymus állításán alapul. E krónikás ismerete nélkül soha senkinek eszébe nem jutott volna Árpád sírját valamely templom helyével kapcsolatban keresni. Csakis Anonymus szövege ragadott néhány hazafias érzelmű buzgó specialista kutatót arra, hogy a várt eredmény támogatására szükséges argumentumot a képzelet világából is előteremtsék.

Így történt, hogy egyszerre csak olyasmit is olvastak ki Anonymusból, a mit az sohasem írt, sőt soha ki sem olvastak volna, ha csak Anonymus minden kommentár és agyonmagyarázás nélkül megý át a köztudatba.

Ez a képtelen állítás az, hogy Szt. István Árpád sírja fölé, vagy bárcsak közelében is, a hely megörökítése, Árpád hamvainak és emlékének fenntartására emelte volna Fejéregyházát. E téves felfogású közvélemény hatása alatt elhatározza Magyarország törvényhozása az 1907: XXVIII. t.-cz.-ben, hogy 600,000 K költséggel felépíttet az óbudai határban a Szent István-féle fehér-templom helyén emlékszerű templomot.

Így hát már tárgytalan felújítani *ab.* jegyű írónak ama szerény, de kézfelfogható állítását, mely szerint Anonymus Fejéregyházát Attila városába, de nem Árpád sírja fölé helyezi. Ez pedig lényeges különbség. Szent István építhetett templomot abba a városba, melynek határában Árpád el volt temetve, de nem építhetett sem Árpád sírja fölé, sem mellé, ezzel legkisebb okozati kapcsolatba hozva. Nagy tévedés tehát Szent István templomát ma is Árpád sírjával bármiféle okozati kapcsolatba hozni.

Miért? Erre akarok még röviden felelni.

Valamely rég letűnt kor szellemébe, eszejárásába^a visszahelyezkedni nem olyan könnyű dolog s a nagy közvéleménytől ezt a legkevéssbbé várhatjuk. Azon egy perczig sem szabad csodálkoznunk, hogy a mai köztudatban Árpád egészen más alak, mint volt Szent István és kortársai szemében. Mi ma Árpádnak egy ezeréves haza alapítását köszönjük, de Szent István és kortársai előtt ő csak nemrég meghalt vezér. Szent István az ő negyedik ősapjára, mint a fejedelmi család alapítójára bizonyosan büszke volt, de vajjon ez a, ma hazafiasnak nevezett érzelmvilág az ő és kortársai lelkében egy elhalt ős íránt olyképen nyilatkozott-e meg, mint ma szokott? Vajjon a síremlékemelés olyan megszokott dolog volt-e akkor is, mint ma? Vajjon az összes népvándorlaskori hadvezéreket és vitézeket emlékezet okáért rejtették-e nagy halmok alá, vagy épen mint a monda tartja, egy-egy folyó medre alá? Hol van e korban legkisebb nyoma is annak, hogy az eltemetett nagy emberek emléket szilárd építménynyel vagy bármiféle jellel megörökíteni bárkinek is eszébe jutott volna? Szent István pedig ebben az eszmei világban még benne él vagy legalább ahhoz még oly közel áll, hogy e pogány temetkezések maradványait százszor inkább óhajtotta volna végkép elenyésztetni, mintsem azokat más, mondjuk keresztény módon állandóvá tenni. Ő mint keresztény király, a halott kultusz tekintetében is az általános keresztény felfogást követte, a mely előtt még az ő korában, sőt jóval azon innen is a halottak emlékének mai észjárás szerinti, művészi jelekkel való megörökítése teljesen ismeretlen fogalom, noha a templomokba való építkezés már rég divatba jött.

A templomok alá altemplomokat már akkor kezdtek építeni, mikor a kereszténység az üldözésekből diadallal kikerült. Mihelyt nem voltak a hivek többé kénytelenek az isteni tiszteletet a katakombákban tartani: hogy a misét úgy mint a katakombákban, tovább is martirok koporsója fölött tarthassák, a templomok közepén álló főoltár alá valamely szent ereklyéit temették s ennek számára sokszor külön altemplomot is építettek. Ez a szokás Olaszországból átjött hozzánk is s a XII—XIII. században olyan kis falusi templomok is építettek altemplomot, mint a Szent Mária és a feldebrői Heves megyében. De viszont a nagy székesegyházak közül csak a pécsinek és a veszpréminek, a monostortemplomok közül a tihanyinak ismerjük altemplomait. Nálunk már Szent István atyja Géza s innen kezdve majd minden Árpádházbeli király gondoskodik arról, hogy templomba temetessék; de a világért sem azért, hogy az a templom az ő monumentumuk legyen. Erre gondolni is tiltotta a keresztény alázat; s a templomok alapítása és építésénél nem a síremlék gondolata vezette őket, hanem az a jámbor keresztényi hiúság, hogy a főoltár alatt eltemetett szentnek ereklyéi közelében pihenhessenek. Azt hisszük talán, hogy valami ékes faragványokkal diszített sírhelyre vágytak ők? Távolról sem! Hiszen magának Szent Istvánnak előre elkészített sírját is egy márványlap fődte, mely alig is állott ki a padlóból. I. Endre király sírköve Tihanyban egy hosszunyelű kereszttel jelzett durva kőlap; Gizella királyné sírkőlapját századokkal később foglalták diszes keretbe. Salamon király sírkövét mindnyájan láttuk a millenniumi kiállításon. Péter király sírjáról egyetlen darab kő nem maradt ránk, mert őtet alighanem úgy, mint a német császárokat a speyeri dóm altemplomának padlója alá igen mélyen elrejtették s a sírt minden nevezetesebb emlékjel nélkül hagyták.

Ha már most Szent István kora még a maga idejebeli királyoknak sem emel még csak számbavehető sírkövet sem, hogy lehet róla föltenni, hogy száz évvel előbb elhalt és valami nagy halom alá lovával együtt eltemetett pogány ősenek e halom széthányásával, keresztény templomot emeljen? Elképzelhető-e, hogy neki, a ki a maga számára is csak a templom talajába szánt egy sírűreget, mert máshová a keresztény egyház mindenkor halotti kultusza szerint nem is szánhatott: egy pogány ősenek tán már rég elfeledett csontjait megbolygatva, egy templom alá temettetni csak eszébe is juthatott volna?!

Dr. Gerecze Péter.

RÉGI ÖTVÖSMŰVEK A BESZTERCZEBÁNYAI ÁG. HITV. EV. TEMPLOMBAN.*

II.

A beszterczebányai evangélikus egyház kincstárának legszebb darabja az a fedeles kupa, a melyet előbbi cikkem elején már fölemlítettem s a mely ma szintén a beszterczebányai múzeumban van és ennek egyik főbűszkesége.**

* A közlemény első részét lásd 15—24. l.

** Beszterczebányai múzeum II. emelet 11. számú szekrény.

A *fedeles kupa*, mely képünkön (I. ábra) látható, aranyozott ezüstmű készült, díszítése öntött, vésett s beágyazott zománczú. Testének tömör ezüst falát belülről ezzel összeforrasztott vert ezüst burkolat béleli.

Massiv díszítésének megfelelően a 18 cm. magas kupának a súlya is csaknem kétszer akkora, mint az előző cikkemben ösmertetett hasonló nagyságú kupáké: 1382,5 gramm.

A felfelé gyöngén keskenyedő hengeres testű kupa kiugró kerek talpának kidomborodó gyűrűje fakéreg módjára czápázott. Testét pompás német renaissance jellegű arkatúrákban a két fő planéta antik istenek képében ábrázolt allegorikus alakja díszíti. Az urkatúrák alatt és fölött egy-egy természetes

I. ábra. Fedeles kupa a besztercebányai múzeumban. cca 1/2 nagys.

ezüst színben hagyott s cartouche-ba foglalt ovális gomb domborodik ki, a mely Flötner modorára emlékeztető rajzú, piros és zöld áttetsző zománczczal kitöltött moreszk motívumokkal ékes.

A beágyazott zománczos gombok közeit csigás szalagékítmény tölti ki (Rollwerk), mely az arkatúrák léczkeretes pilasterei alatt egy-egy domborművű gyermekfej keretével szolgál. Az edény fedele lapos kúpalakú s domborművű gyümölcsgerendezdek között egymással váltakozva, három magas domborművű bodros hajú asszonyfej s a kupa testén levőkhöz hasonló három beágyazott zománczczal ékes s szintén ezüst színben hagyott gomb díszíti. A fedél közepén hólyagos szalagfonadékos koszorú keretéből körtealakú sokszögű gomb emelkedik ki, a melyet szintén beágyazott áttetsző zománcz díszít.

A fedeles kupa füle kérdőjel alakú s groteszk karyatidát ábrázol csigás czikornyákkal; ez utóbbi törzse alsó harmadában megtörve pikkelyes kígyó alakjában végződik. A fedél csuklóját két oldalt öntött rózsa, emelő gombját mellső oldalán karikás oroszlánfejet tartó fél női alak domborműve díszíti; a gomb hátsó síma lapjának díszítése vésett tulipánt ábrázol.

Eddig felsorolt díszítése a kupát a Magyarországon és külföldön eddig ösmeretes hasonló planétás kupák sorában művészi pompa tekintetében magában véve is az első helyre emeli. Ám ezenfelül belsejében is találunk díszítést, a melynek szintén sajátos művészeti jelentősége van. A kupa fedelének belsejét ennek közepébe foglalva s fenekét csaknem egészen kitöltve egy-egy öntött s aranyozott ezüst érem díszíti. A fedélbe foglalt emlékérem 4.5 cm. átmérőjű s festői tájképi háttérrel a bibliai Lóthot és két leányát ábrázolja piramis alakú compositióban, a mely az érmen balfelé tolódik, hogy a szintén laposan megmintázott hegyes, erdős tájképet ábrázoló háttér annál jobban érvényesülhessen. Az érem Flötner modorát tükrözteti vissza, de eddig ösmert hasonló tárgyú compositióinak egyikével sem azonos. Viszont a kupa fenekébe foglalt kettős éremről kétséget kizáró módon ki lehet mutatni, hogy Flötner hasonló tárgyú ólomérmeinek mintájára, ezeknek az öntésnél való fölhasználásával készült s mesterünk a kupa fenekébe foglalt érmének domborműveit Flötnernek a nyolcz főerényt ábrázoló éremsorozatából válogatta ki.* A kupába foglalt érem belső oldala a reményt, Spes-t, a külső a szeretetet, Charitast ábrázolja. A remény baloldalt álló csonka, boltíves fal mellett ül a jobb felé nyúló könyöklő előtt, faragott kősziklán, kezeit imára kulcsolva, balfelé hajló fejjel, bal lábát hátra felé vetve, bő redőruhában, vállára leomló kendővel fején; a könyöklő mögött, a melynek jobb felőli szabad végén urna áll, festői távlatú hegyes tájkép nyílik épületekkel. Az utóbbiakhoz hasonló épületek láthatók a Caritast ábrázoló dombormű háttérében, a melyet a besztercebányai kupáról 2. ábrán mutatok be. Caritas itt kagylós fülkéjű kőloczán ül, térdeihez tükröt tartó meztelen szárnyas gyermek simul, kőcöckán pihenő kinyújtott ballábának ujjai domborművünkön csonkák, a minthogy a fülke jobbfelőli kiugró pilasterének tetején is az ezen álló urnának csak alsó felét látjuk Flötnernek a följobb idézett munkában közölt azonos tárgyú domborművén az urna egészen látható. A besztercebányai kupa mestere mintáját, mintegy 2 mm.-rel körös-körül megcsonkította, illetve inkább ennek ezüstből öntött másolatán reszelt karimát, hogy érmét tartósabban foglalhassa a kupa fenekébe. Domborművének átmérője így 69 mm.; Flötner ólomöntvényéé kiálló lapos karimája nélkül 74.

2. ábra. Caritas domborműves képe.

A kupánk fenekébe foglalt kettős érem öntési technikája kitűnő, cisellá-

* Leitschuch: Flötner Studien Tafel IX. 64—71.

lása rendkívül gondos s ez utóbbinál fogva részletei élesebbek, több bennük a rajz, mint Flötner eredeti ólommintáin.

Ugyanaz a pompás technika jellemzi a kupa testének arcaturáiban sorakozó domborművű alakokat, a melyek alapján ezt az ötvös emlékünket egész sorozat hazai és külföldi analogiával hozhatjuk kapcsolatba.

A planeták ábrázolása, a melyeknek főleg az astrologia virágzása korában az emberek földi sorsára nézve jelentős befolyást tulajdonítottak, már a rómaiak korában is divatos volt.¹ A hét pogány istent, mint régi felfogás szerint a hét bolygó megszemélyesítőjét, így szelvényben ábrázolták: épületeken, butorokon s más tárgyakon. S ha már józan állapotában is befolyással voltak az emberre a planeták; mennyivel inkább szorulhatott oltalmukra ivás közben. Semmi sem természetesebb, minthogy ezeket ivóedényeken is ábrázoltak. Épületeken Magyarországon úgy látszik a fricsi kastély sgraffitói sorában voltak valamikor planétákat ábrázoló allegorikus alakok. Az 1630-ban Axman Márton keze alól kikerült sgraffitók azonban éppen itt rongálódtak meg leginkább s ma a megfelelő felirattal, csonkán, csak Venus és Mars alakja ismerhető föl.

A XVII. századbeli kis mesterek közül, a kiknek motivumait a mi ötvöseink is sűrűn használták föl,² Flötner és Hans Sebald Beham ily tárgyú munkái terjedtek el leginkább s váltak mintaszerűekké. A kupánkon látható planéta alakok egyike sem vezethető vissza akár Flötner domborművű ólomlemezeire, akár Beham rézmetszeteire.³ Más XVI. századbeli kis mesterek Szépművészeti múzeumunkban őrzött metszetei sorában sem találtam idevágó mintákat.

Jóllehet a kupánkon ábrázolt domborművű alakok stílusa északi jellegű, a felfogás és viseletük tekintetében közelebb állanak az olasz renaissance stílushoz, mint Flötner és Beham hasonló alakjai.

A könyvtárainkban hozzáférhető külföldi szakirodalomban ösmertetett ötvösmunkák sorában több a besztercebányaival díszítése tárgyánál fogva kapcsolatba hozható planétás kupa van.

Rotschild Károly báró egykori frankfurti gyűjteményében három ilyen kupa volt.⁴

Ezek közül az egyik a mythologiai alakokat a kupát elborító áttört művű ékítmények keretében ábrázolja, mely utóbbiak Collaert és de Bry hatására vallanak; a másik arkaturákban a csillagképeket jelző állatok hátán állva tünteti föl a hét isten domborművű alakját s ezen Nürnberg hitelesítő bélyege van; a harmadikon csak mesterjel van: F. R. s ez vert művű és hétoldalúvá lapított testén, ugyanazok az alakok sorakoznak csuklósan az edény lapos merőíhez illesztve, mint a besztercebányai kupán. A Rothschild gyűjtemény F. R. jegyű kupájához hasonló formájú, vert művű fedeles edény a bécsi csá-

¹ V. ö. Bergner: Handbuch der bürgerlichen Altertümer.

² V. ö. Mihalik József: Behan és Flötner művészete hazai emlékeken. Archæologia Értesítő 1898. évfolyam.

³ V. ö. Leutschuch i. m. Tafel VII. és Pauli: Hans Sebald Beham. Strassburg 1901. Tafel XIV—XV.

⁴ Luthmer: Der Schatz des Freiherrn Karl v. Rothschild. Frankfurt a. M. 1883. Tafel 38 és Tafel 45.

szári műtörténeti múzeumban s a budapesti Nemzeti Múzeum régiségtárában is van. Az utóbbi kettő közül a bécsit lapos merőin a planetáknak Beham metszetei nyomán vésett alakjai, a budapestit ismét a beszterczebányai domborművekkel azonos szabású alakok díszítik, a melyek a vert művű edény lelapított mezőihez alul szintén csuklósan vannak hozzá forrasztva.*

A Nemzeti Múzeuméhoz hasonló vert művű kupa, szintén csuklósan hozzáforrasztott planéta alakokkal a drezdai Harck-gyűjteményben is van.** Ezen hitelesítő bélyeg nincs, de van mesterjele, egymásba olvadó C. L. betűkkel; a mesterjel eddig megfejtetlen, de az 1599-ben készült kupa állítólag Csehországból való. A Rotschild gyűjtemény F. R. jegyű kupájának, a bécsinek s bizvást mondhatjuk, hogy a drezdaiak is származási helye ösmeretlen. A budapesti kupa Jankovich gyűjteményével került múzeumunkba. Alapformájában s vert technikájában mind a négy kupa annyira hasonlít egymáshoz, hogy csak egy vidékről való lehet. Csupán a bécsit díszítik Beham nyomán vésett alakok; a többi három kupa öntött alakjai azonban szinte azonosak s némely mellékes részletektől eltekintve megegyeznek a beszterczebányai kupa mythologiai alakjaival. Viszont a beszterczebányai kupa alapformája és technikája, valamint ékítményei merőben elütnek az összes planetás kupáktól, a melyeket eddig felsoroltam.

Minthogy a tüzetesebb megvizsgáláshoz csak a budapesti kupa vált számomra nézve hozzáférhetővé, a beszterczebányait is csak ezzel fogom behatóban összehasonlítani. Ez azt hiszem elég is; mert a többi három, a bécsi vésett alakjaitól eltekintve, alapformájában szinte teljesen egyforma s csak a hétéoldalúvá lapított kupa-test síkjai között levő bűtykök vert díszítése s a fül alakja más és más.

Nézzük előbb a beszterczebányai kupának a hét főplanétát ábrázoló domborműveit, a melyek képét természetes nagyságban közölhetem (3—9. ábra). A kupa fülénél kezdve s jobb felé haladva a hét főplanétát jelképező alakok ily sorrendben következnek egymás után:

1. Mercurius, kissé oldalt fordulva balfelé halad, lefelé hajló fején lapos tarajú, két oldalt csigás, renaissance szabású sisak van, szárnyyszerű függelékkel, törzsén sodronypánczéllal van, vállán palást, a melynek leomló részét balkezeivel fogja föl, jobbában caduceust tart; a sodronypánczéllal mustrázott lágyékvédő csüng alá, lábai meztelenek; a barázdás talajon, a melyen áll, jobb felől csonka fatörzs látható, balfelől egymással ölelkező két meztelen gyermek, az ikrek csillagképének symboluma. A háttér, mint a többi domborművön is, sima s az alak neve sincs rajta, mint a feljebb felsorolt kupáknak csaknem mindegyikén. (3. ábra.)

2. Mars, contrapostóban mozdulatlanul áll helyén, balfelé forduló szakállas fején tarajos sisak oldalt csigával, mellvértjéből redőkbe vont rövid ujj

* A bécsi kupát lásd: Albert Ilg: Kunsthistorische Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses. Goldschmiedekunst und Steinschliff, Wien 1895. Tafel XIX. — A budapesti kupa a Nemzeti Múzeumban az Ékszerár VIII. szekrényében 15 szám alatt van.

** V. ö. Hampel József jelentése drezdai kiküldetéséről. Jelentés a Nemzeti Múzeum 1906. évi állapotáról. Budapest 1907.

tűnik elő s a vért alsó széléről redőzött lágyékvédő csüng alá ; lábszárai térdig meztelenek, lábain térdén alul sodronypánczél ; bal vállán átvetve szalag látható, ezen csüng dereka mögött puzdrája, a melynek kettős rojtos szalagja balfelől lebeg, jobbfelől a nyilak tűnnek elő ; lábai mögött ezekkel keresztben görbe kardot látunk, a melynek markolatán ívalakban kifelé hajolva jobb karja nyugszik, baljában ijjat tart. A kard jobbfelől kiálló faág indaszerű járulékába akadt, szögletes kőlapon nyugvó jobb lábával keresztben a kos alakja terül el. (4. ábra.)

3. Luna, melle alatt övvel átkötött, jobb térdé fölött feltűrt ingszerű rövid ujjú köntösben ábrázolt nő, jobbójában pajzsos, a melyen a növekvő

3. ábra.

4. ábra.

hold maszkos sarlóját látjuk, baljában lándzsa, a melynek hegyét az arcatura-ív elmetszi ; ballába mögött a skorpió tűnik elő. (5. ábra).

4. Sol, a Marséhoz hasonló viseletben ábrázolt szakállas férfi, fején koronával ; hátra vetett mintegy térdet hajtó jobb lábbal áll helyén ; jobb kezében a nap sugaras képével díszített pajzsot tart, a melyről két rojtos végű lobogó szalag nyúlik fölfelé ; balkeze csonka fatörzsön nyugszik, utóbbi előtt s lábai mögött az oroszlán alakja látható. (6. ábra).

5. Venus, ruhátlan nő, pártával átkötött lobogó hajjal, jobbójában égő szívet tart, baljában Ámor ijját, a ki balfelől esengő mozdulattal karolja át térdét s a kinek válláról aránytalanul nagy puzdra csüng alá, Venus mögött jobbfelé néző fejjel a földön kuporgó bika alakja látható. (7. ábra).

6. Saturnus, jobbfelé haladó rövid reczézett nadrágjától eltekintve, ruhátlan férfi, ballába csonka s ehhez erősített mankón nyugszik; jobb kezével gyermeket karol át, mely fejével szakállas arcát szintén egészen eltakarja, bal kezében kasza. Saturnus csonka lába alatt díszedényt látunk, a háttérben bal felől szélben hajlongó buzogányos nádat; ép lába mögött a hosszan elnyúló bak alakja néz jobb felé. (8. ábra).

7. Jupiter, balfelé haladó síma képű tagbaszakadt férfi, a Marséhoz hasonló viseletben s a Mercuriuséhoz hasonló sisakkal fején; jobb kezét a válláról leomló s hátra felé vetett palástba burkolta, baljában vállra vetve hatalmas kard nyugszik (így járhattak a sereg élén a XVI. századbeli két kézre

5. ábra.

6. ábra.

való pallosokat forgató zsoldosok). Jupiter lábai mögött balról jobb felé a nyílás, a bal és a jobb sarok nyilván vízesést ábrázoló párhuzamos vonalainak képében alighanem a vízöntő csillagképének symboliuma is látszik. (9. ábra).

A Nemzeti Múzeum régiségtárának a XVI. század végéről való fedeles kupáján, kettő kivételével, mely később pótoltatott, az alakok ugyan azok, de kevésbé tökéletes kivitelűek s minthogy a háttérhez csak oda vannak forrasztva, a besztercebányai kupa arcuturáinak háttéréből kidomborodó élénk rajzú részletek hiányzanak itt.

Magának a vert művű kupának talpa és fedele kerek, teste szögletesre lapított. A talp fölött pikkelyes díszű gyűrű van, a melyből az átmenetet a kupa testének szögletes részéhez három-három stilizált körtét ábrázoló bütykök

közvetítik. A középső körtéből sodort vonalalakú borda húzódik függőlegesen fölfelé, az alsó gyümölcsgerezdeket a kupa testének felső részén levő cherub-fejekkel kötven össze, mely utóbbiak a lelapított hatszögletes mezők felső számárhátív alakú határvonalainak közeit töltik ki. A vert művű fedelet stilizált körtékkel ékes ovális gombokkal váltakozó satyrfejek díszítik, gombja zömök, orsóalakú s ennek tetején levélkoszorúban paizstartó, szakállas férfi öntött szoborcskája áll; a paizson nyíl alakú családjegyhez egymás fölött fűzött F. S. monogramm. A kupa füle kérdőjel alakú, szögletes, felső lapján groteszk pilaster kitöltésekre emlékeztető domborművű díszítés, csuklóján két oldalt öntött rózsák; a fedél emelő gombja a gyermek Bacchust ábrázolja ruhátlanul, jobbában pohárral, baljában szőlőlombokkal. A fedél tetején levő alak címereiben látható családjegyes monogramm a fedél belsejében ismétlődik, itt azonban beágyazott, hideg, zománczos címérpaizsban fordul elő, melyet lombdíszítés szegélyez. A hideg zománcz nagy részt kipattogott s vésett alapja recézett. A kupa fenekébe I. Lipót 1695-ből való ezüst tallérját foglalták. Az érem szinte száz évvel későbbi, mint maga a kupa s nyilván egy innen eltűnt régibb domború kép pótlása végett foglalták fenekébe. Hogy a kupát a XVII. század végén, vagy a következő században restaurálták, ennek egyéb jelei is láthatók itt. Mint már említettem, a kupa testének lelapított mezőihez aljukon csuklósan oda fűzött planéta alakok, kettő kivételével, megegyeznek a beszterczebányai kupán levőkkel. Az a kettő, a mely az utóbbin levő két megfelelő domborműtől elüt, Luna és Sol alakja. A Nemzeti Múzeum kupáján ez sokkal primitivebb, mint a többi alak s a mester, a ki az elveszettek helyén pótolta, a planéták ábrázolásának módjával nem igen volt tisztában, mert Solt is ruhátlan asszony alakjában örökítette meg.

Hogy ez a két alak csakugyan az eredetileg megvolt, de elveszett két dombormű pótlásául készült, ezt a Sol alakjával díszített mező háttere bizonyítja. Az alakok körül a kupa minden mezőjét vésett s szétszórta elrendezett virágos galyak díszítik. Sol háttérében ez a vésett díszítés hiányos s az alak mögött balfelől az alap síma, jelölve annak, hogy az eredeti elveszett dombormű egyik részlete nyilván a paizsot tartó kéz ezt is eltakarta.

A 19 cm. magas kupa fedelének peremén két bevert mesterjel van. Az egyik hibásan lett beütve, de úgy látszik monogrammjá N. M. volt s ez a kupa mesterének, a másik D. I. a kupa átalakítójának mesterjele lehet. Ez utóbbi a kupa fenekén szintén körbe foglalva s a karczoló próba vonalával összekötve még kétszer fordul elő. Hogy miféle mester jelét rejti a két monogramm, nem tudjuk; általában a Jankovich-gyűjteményből származó kupának s bécsi, drezdai és Rotschild-féle analógiájának provenienciája ösmertlen. Csak az bizonyos, hogy közel egy időből s minden bizonynyal egy vidékről való és mind a négy erősen elüt a Rotschild-gyűjtemény másik két planétás kupájától, a melyek egyikén Collaert és Bry modorában készült ékítmények, a másikon az állatok hátán álló planétás kupán a nürnbergi hitelesítő bélyeg látható. A Nemzeti Múzeum kupájával analog s a XVI. század végéről való emlékektől a beszterczebányai alapformájában ismét nagyon különbözik és egy-két évtizednél régibb is, mint a többi. Ám a planétákat ábrázoló dom-

borművei ugyanazok, mint a többi kupák közül kettőé. A besztercebányai kupán hitelesítő bélyeg s mesterjel nincs, csak talpa kiálló peremén van egy kereszt alakú vésett kis jel, talán karczoló próba jele. Provenientiáját így szintén nem lehet megállapítani. Stílusát tekintve inkább a nürnbergi, mint az augsburgi ötvösség hatására vall s a milyen remek darab, pár évtized előtt bizonyára Jamnitzerrel hozták volna kapcsolatba, a kinek neve Észak-Európában akkor épp oly gyűjtőfogalom volt, mint Itáliában Benevenuto Cellinié. Ösmerve azt az egész országot behálózó szervezetet, a melyet külföldi régiségkereskedők Magyarország műkincseinek exportálása végett még ma is föntartanak, erős a gyanum, hogy mind az a külföldön fölmerülő ötvösmunka, a mely-

7. ábra.

8. ábra

9. ábra.

nek ott provenientiáját nem tudják meghatározni s a melyre analógiák nálunk is vannak még, Magyarországról való. S ha a magyarországi emlékek egyike vagy másika szebb, mint ösmeretlen származású külföldi analógiája; bármily nagy mértékben tükrözteti ez vissza a német ötvösség hatását, nem föltétlenül szükséges, hogy külföldinek tartsuk, különösen akkor nem, ha hitelesítő bélyeg nincs rajta. Ösmerve Nürnberg és Augsburg czéheinek szellemét, alig hihető, hogy hivatalos próba nélkül a kivitelre nagyban dolgozó ötvösök valamire való munkát piacra engedtek volna, a mikor Augsburgban a XVI. és XVII. században az asztalosczéh, még a finomabb butorokra is ráűtötte az ezek nemes anyagának valódiságát bizonyító hitelesítő bélyegét. Az is kevésbé valószínű, hogy a harminczadosok az ország határán beengedtek volna hozzánk olyan

ezüstmunkát, a mely próbát nem látott; a besztercebányai kupához fogható remekművet pedig józan észszel alig tehette ki valaki a csempészés esélyeinek.

Jeltelen XVI—XVII. századbeli díszesebb ötvösmunkáinkról azt hiszem, hogy vagy remekbe készült dolgok, a melyek az illető ötvös családjának birtokából csak idők multán kerültek mai helyükre, a minthogy a besztercebányai planétás kupa sem készült eredetileg egyházi használatra, vagy pedig egyes főurak, bányavárosainkban egyes dúsgazdag bányapolgáraink commentiók ötvösmestereinek munkái, a kik nem tartoztak a czéhek kötelékébe s a kiket mint régi czéhiratainkból is nyilvánvaló, a czéhbéli mesterek himpelléreknek tekintettek s minden bizonynyal akkor is, ha különb művészek voltak, mint bármelyik közülük.*

Kellő adatok híján nem állítom, hogy akár a besztercebányai, akár a Nemzeti Múzeumban levő fedeles kupa magyarországi mesterek alkotása. Hogy azonban mestereink keze alól is kikerült a besztercebányaihoz fogható plasticus díszítésű remekmű, ennek kézzelfogható bizonyossága a 10-ik képünkön eredeti nagyságban bemutatott öntött sárgaréz lap, a melynek közepén éles körvonalakkal Mars isten lehelszerűen finom s aprólékos részletezéssel megmintázott harczias tartású alakja látható. Legerősebben kidomborodó fején tarajos sisak van, a melyről kigyózó vonalban balfelé lobogó sisaktakaró omlik le; többi részében viselete azonos a besztercebányai kupán levő Mars istenével, csak tartása más s arányai megnyúltabbak; fölemelt bal kezében csúcsos végű ovális paizsot tart, jobbában görbe rövid kardot; palástja széles ívben lebeg háta mögött; jobb lábát nem épen helyesen motiválva a kiálló sziklán veti meg, a melyen morrionszerű

10. ábra.

tarajos sisakot látunk, míg viszont jobbfelől teljes mellvértet.

Kétségtelen, hogy ez a domborműves rézlap, mely stilusát tekintve a XVI. század végéről való, ötvösmesternek öntőmintája volt. E sorok írója egy felvidéki vaskereskedőtől szerezte meg, a ki ismét egyéb ócska fémmeel együtt egy körmöczbányai polgárcsaládtól vásárolta, sejtelve nélkül annak, hogy voltaképen mi ez. Bizonyos, hogy ilyen szerfölött ritka ötvöstechnikai emlékeket ma nem igen importálnak be hozzánk külföldről s ez csakis valamelyik XVI. századbeli körmöczbányai ötvösmester fölszereléséből maradhatott fönn s hányódott ennek leszármazottjainak birtokában nemzedékről nemzedre, míglen eredeti rendeltetése feledésbe merült s az ócska vas sorsára jutott.

Erősen kidomborodó egyes részleteinek mély vetett árnyéka miatt a rézlap művészi finomságait ennek fényképi mása nem tükrözteti vissza tökéletesen. Külföldi vándorútjuk közben, de a közvetítő kereskedelem révén is, ötvöseinknek a ránk maradt emlékek bizonyossága szerint bőven lehetett alkalmuk Flöt-

* L. többek közt Mihalik József: Kassa város ötvösségének története cz. művét.

ner mintáinak megszerzésére. Hogy azonban ezeknél különb öntőformákka, s rendelkeztek, ennek az imént bemutatott domborműves rézlap a bizonyága, a mely a XVI. század végéről való ugyan, de művészi kvalitásai tekintetében bizvást vetekedhetik a híres nürnbergi mester alkotásaival, öntési technikája pedig oly tökéletes, hogy ebben a tekintetben Flötner a körmőrczi rézlap ösmeretlen mesteréhez képest szinte csak műkedvelő számba mehet.

Divald Konél.

A NEMZETI MÚZEUM ÁSATÁSAI 1909-BEN.

Az 1908. évi, özv. Kovácsné szölejében folytatott ásatás alkalmával egy nagyobb római épület alapjaira bukkantam (v. ö. Arch. Ért. XXVIII. 343. sk. II.), a melyeknek folytatása az akkor már megmunkált szomszéd földterület alá húzódott. Ez évi ásatásomnál tehát arra törekedtem, hogy e föld tulajdonosától, Paksi Istvántól, megszerezsem az ásatásaimnak e területen való folytatására az engedélyt.

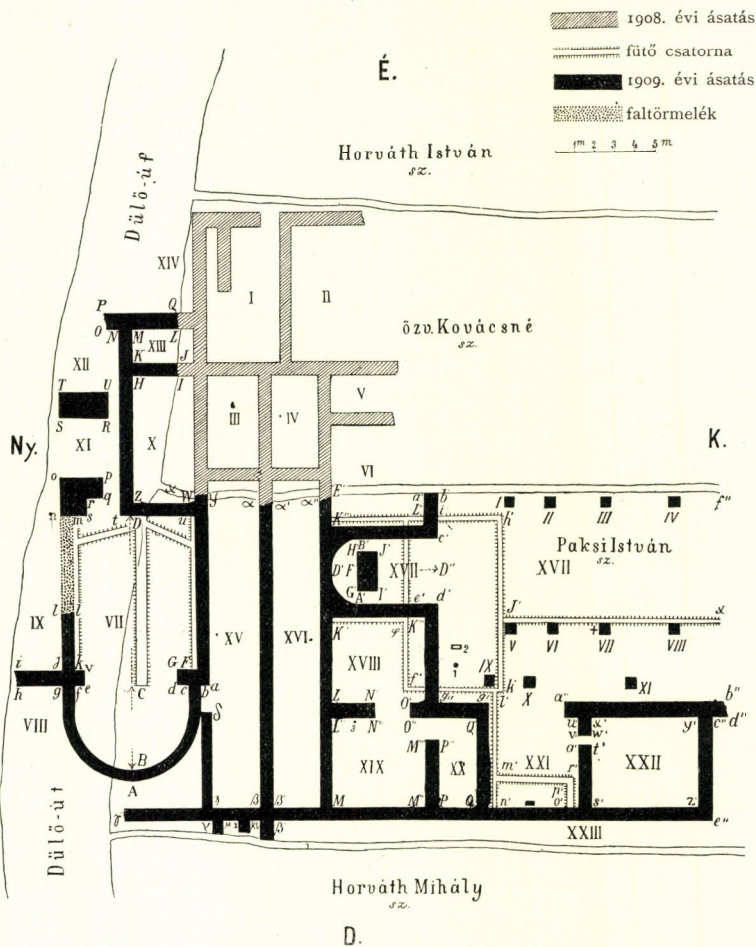
A felfedő munkálatoknak már második napja azzal a kellemes meglepetéssel szolgált, hogy egy egykor itt létezett fürdőtelep nyomaira akadunk. Körülbelül 40 cm.-nyire a talaj színe alatt már mutatkoztak a falmaradványok, a melyek hozzávetőleg 50 cm.-nyi magasságban maradtak fenn. A kiásott helyiség (VII) padozatát terrazzo-burkolat (mészből, homokból, kavicsból és finomra törött tégladarabkákból álló anyag) fedte be; ez alatt, a középső hosszanti tengely (DC) mentén, 58 cm. széles és 38 cm. mély kanális húzódott, a mely a félköralakú apsisig vonult, tehát C-nél végződött, belőle pedig két oldalt egy-egy keskenyebb kanális ágazódott ki, a melyek a VII. helyiségnek u F és m k oldalfalai mellett húzódtak tova. A mint a kormos falaik ezt nyilván bizonyítják, — forró levegő vezetésére szolgáló csövek voltak ezek, a melyekkel egyrészt a helyiség padmalyát melegítették, másrészt pedig rajtuk vezették az oldalfalakon fel-fel nyúló légfűtővezetésekhez a forró levegőt. Ezeket, a mint egyes maradványaikból még megállapíthatjuk, ú. n. *tegulae mammatae*kból, vagyis olyan téglalapokból készítették, a melyeknek szegletein egy-egy kiugrás volt. A DC főkanális oldalfalai átlag 12 cm. vastagságú homokkőlapokból állottak.

Miután a VII. helyiség nagyrésze, a Kálvária-dombtól a szőlők felé vezető dülő-út színe alá esett, a hegyközségtől kikellett szereznem azt az engedélyt, hogy e területet is felmunkáltathassam; ezt az engedélyt megfelelő anyagi kárpótlás ellenében meg is kaptam. Azáltal azonban, hogy déli irányban az épület maradványok a szomszéd földbe (Horváth Mihály sz.) is beletnyúltak, nem lehetett az egész épületcsoportot felfednem, hanem meg kellett a föld tulajdonosának azzal az ígéretével elégednem, hogy ő, ha valamikor földjének rigolálására határozna el magát, ezt a munkálatot csak egy, a nemzeti múzeum részéről megbízandó szakember vezetése alatt fogja eszközölni. De kelet felé is megszakadást szenvedett feltett feladatomnak teljesítése, a mennyiben a Paksi-féle föld ama részét már egyszer régebben, a föld tulaj-

donosa által eszközölt rigolálás alkalmával, minden benne rejlő kőanyagtól alaposan «megtisztították».

Mindennek dacára az a terület maga is, a melyet felfedhettünk, elég érdekességet nyújtott. Egészben 17 helyiség (VII—XXIII) került napfényre, a melyek az 1908. évben felderítettekkel együtt 23-ra egészülnek ki. Mindnyájá-

i. ábra.

ról pontos méretfelvétel készült (i. ábra); az fBc félkör idomú ívvel záródó VII. helyiségről fényképi felvétel is készült.*

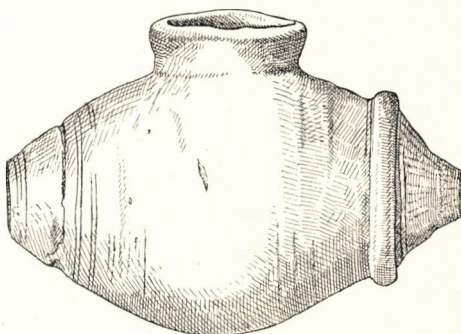
* Méretei a következők:

VII.	m		
	AB = 0.60	mu = kF = 5.80	DC = 8.50
	BC = 4.00	km = Fu = 7.80	DB = 12.50
	de = 4.80	kv = 0.30	ms = 0.60
	fe = 5.80	vG = 4.80	st = 1.60
	fe = 0.50	GF = 0.70	tu = 3.60
	cd = 0.50	ve = Gd = 0.70	tD = 0.70
			Du = 2.90

Talán helyén való, ha néhány fontosabb megjegyzést teszünk e helyütt. A míg a VII. helyiség kmuF jelzésű négyszögletes részének padozatát terrazzo borította, a mely oly finomra volt csiszolva, hogy annak a benyomását keltette, mintha nagy kőlapok borították volna a talajt, addig az fBc félkörídomú helyiség földjét 10 cm. vastagságú agyag-réteg fődte be. Az épület e részében, továbbá a légfűtőszervezetnek mi nyomát se találtuk. Így tehát úgy látszik, hogy a VII. helyiségben kétféle fürdőről gondoskodtak volt: a négyszögletes kmuF helyiségben a meleg fürdők számára való kádak állottak (azért volt e helyiség légfűtő-csőekkel felszerelve), míg az apsisban a hideg vizes medenczekádak állhattak.* Azért tételeztem itt medenczekádakat és nem bassineket fel, miután a medence vizének szolgáló be- vagy lefolyási csöveknek semmi nyomát nem találtam.

A VII. helyiség tsrq és a XI. helyiség poSR részénél úgy látszik tűzelő helyek voltak; sok faszén- és hamúmaradványt találtunk e helyeken. A XI. helyiségben o közelében hordó alakú agyagedény került elő (2. ábra), a mely teljesen hasonló ahhoz, a melyet a nemzeti múzeum, mint a Tiszazugi Régészeti Társulat letétét őriz, s a melyet csak legutóbb közölt volt Márton Lajos: «Egy sajátágos kőkori edény-

2. ábra.

VIII—IX.	$\begin{cases} gh = ij = 2'30, ih = 0'70, jl = 2'80 \\ ln = 5'00, no = 1'90, jo = 9'70 \end{cases}$	X.	$\begin{cases} HZ = 6'50 \\ WZ = 3'00 \end{cases}$
XI—XII.	$\begin{cases} SR = 2'30, ST = 1'20, pR = 3'10, op = 2'10, pq = 1'00 \\ qr = 0'90, rs = 0'90, sn = 1'20, no = 1'90, tN = 9'50 \\ TU = 2'30, UN = 3'30, oN = 0'80, oP = 0'60 \end{cases}$		
XIII.	$KM = 1'80, ML = 2'20$	XIV.	$PQ = 3'60$
XV.	$\begin{cases} \alpha\beta = 15'60, \beta\gamma = 2'40, \gamma\delta = 4'60 \\ \delta\alpha = 1'40, ay = 9'60, ab = 0'40 \end{cases}$	XVI.	$\begin{cases} \alpha' \alpha' = 2'40 \\ \alpha' \beta' = 15'60 \end{cases}$
XVII.	$\begin{cases} D' D'' = 5'20, c' d' = 3'20, D' F' = 1'20, G' I' = H' J' = 1'00, G' H' = I' J' = 2'00 \\ b' f' = g', b'' = 14'00, b' g' = f'' b'' = 11'00, e' d' = 1'60, b' i' = 1'80, i' h' = 3'30 \\ h' j' = 4'60, h' k' = 8'40, k' l' = 0'50, l' m' = 4'10, m' n' = 1'50, x' j' = 10'70 \\ b' c' = 2'80, d' g'' = 5'00, g'' g' = 2'50, b'' x = 4'40, f'' x = 6'60 \end{cases}$		
XVIII.	$\begin{cases} K' K'' = 4'60, L' K' = 4'40 \\ L' N' = 2'20, N' O' = 1'80 \\ K' \varphi = 3'60, \varphi f = 3'50 \end{cases}$	XIX.	$\begin{cases} M' L'' = 4'30, L'' Q'' = 7'20, M' M'' = 4'60 \\ M'' M''' = 3'30, L'' N'' = 2'20, N'' O'' = 1'80 \\ O'' Q'' = 3'20 \end{cases}$
XX.	$\begin{cases} Q' Q'' = 4'30, P' Q' = 2'00 \\ P' P'' = 3'30, O'' Q'' = 3'20 \end{cases}$	XXI.	$\begin{cases} g' n' = 5'00 \\ n' o' = 3'80 \\ o' p' = 1'40 \end{cases}$
XXII.	$\begin{cases} a'' b'' = 8'00, c'' d'' = 1'00, b'' d'' = 0'60 \\ x' y' = s' z' = 5'20, x' w' = 1'00, w' t' = 0'40 \\ t' s' = 3'00, x' s' = y' z' = 4'40, c'' e'' = 5'00 \end{cases}$	XXIII.	$\begin{cases} \beta' e'' = 21'70, \gamma' v = 4'80 \\ \lambda \mu = 0'90, \kappa \iota = 0'50 \end{cases}$

* Ez egyébként olyan jelenség, a mely a római fürdőhelyeken nem is ritkán fordult elő; az aquincumi második fürdő nyugoti caldariumának is (v. ö. Val. Kuzsinszky, Die Ausgrabungen zu Aquincum 1879—1891, 69. és 77. o.) két bassinja volt: a négyszögű helyiségben volt a meleg vizes bassin, a félkörídalakú rész pedig a hideg medenczéül szolgált. Nagyobb fürdőtelepeknek, a minő pl. a Hampel József által 1881-ben az óbudai Papföldön föltárt telep (v. ö. Hampel József, Jelentés az óbudai papföldi ásatásról. 1881.) a hideg fürdők számára külön helyiségük, frigidariumuk volt.

alak» cz. értekezése során (Arch. Ért. XXIX. 155.) ábra kíséretében. Az edény anyaga is olyan, a minőt prähistorikus agyagedényeknél találunk. Ám az épület maga, a honnan az edény kikerült, a harmadik Kr. u. évszázadból való, a mint ez a benne in situ talált oltár felírásából kitűnik. Ezt a «Modesto et Probo consulibus» (tehát 981 a. u. c.=228 Kr. u.)^{*} keltezésű oltárt a XXI. helyiségben — jelzés helyén találtuk. E helyiség talaját kis hatszögletű téglalemezek borították mozaikszerűleg és légfűtési csövekkel volt aláaknázva, a melyek a melegvezetése czéljából az oldalfalakon alkalmazott üreges téglákba (tubi) ágazódtak el. Itt volt az n' o' fal mellett és pedig pontosan az n' o' vonal közepén az oltár felállítva.

3. ábra.

Ezekén kívül is kerültek elő érdekes tárgyak ez épületnek a romjaiból. A XVII. helyiség G' H' I' J' jelzésű négyszögletes fa tönkében G'-nél egy mérföldkönek alapköül szolgált darabja került elő, a következő tisztán olvasható felírással: AB·AQ·M·P·XLVII (v. ö. Arch. Ért. XXIX. 244). A XVII. helyiség félkörídomú részének omladékában csontfésű került napfényre. A d' g'' fal közelében, a mely a XVIII. helyiséget kelet felé zárta, az 1-el jelölt ponton egy thrák lovas Istent ábrázoló szobrot leltünk (3. ábra); a ló lábai alatt egy oroszlán és egy kigyó látható, olyan motívum, a mely a thrák lovas Istent ábrázoló *domborműves táblácskákon* is elő szokott fordulni.^{**}

Nem messze innen, a 2. pontnál kis márvány oltár feküdt, jobb- és baloldalán egy-egy domborművet, a mely Solt és Lunát ábrázolta. Találtak itt továbbá egy márványdombormű-töredéket, a mely Minervát ábrázolta (4. ábra).

* V. ö. Arch. Ért. XXIX. 330. o.

** V. ö. Hampel József. Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken. Arch. Ért. XXIV. 305—365. ll., még pedig a 318., 322., 323., 347. és 349 ll.

A XIX. helyiségben az L'' N'' fal mellett és pedig a 3. pontnál agyagmécses került elő, a XX. helyiség Q' szögletében pedig nagy üres agyag urna, a mely téglákkal volt fedve. Megemlítendő egy szekérrúd részének bronzból való domborműves díse is, a mely a XXIII. helyiségben a déli fal külső oldala mellett került ki, a mely fal a XXIII. helyiséget a XXI.-től elválasztja.

Sajátságos az épülettömeg elrendezése Kiváltkép a XVII. helyiség az, a mely figyelmünket felhívja. Ezt az egész részt, a mennyire ásatásunkkal felderíthettük, melegvezetőcsövek ágaz-

4. ábra.

ták be; talaját részben terrazzo-burkolat, részben nagy négyszögletes téglalapok fedték, sőt egy részét kis prizmaszerű hatszögletes téglácskák is borították. Állott pedig ez a helyiség a b' f'' b'' g'' négyszögű nagy részből és egy kisebb nyugot felé fekvő és félkörben záródó c' D' d' részből. A nagy négyszögű helyiségben oszloplábak maradványaira találtunk, a melyek oly egyenletesen voltak elosztva (a rajzban I,II,III,...XI-el jeleztük), hogy minden gondolkodás nélkül feltehetjük, hogy e helyiség oszlopcsarnok lehetett, még pedig meglehetősen nagy méreteekkel, mert hiszen csupán az eddig feltárt rész is kelet-nyugati irányban (f'' b'=b'' g'') már 14 m., észak-déli irányban pedig (f'' b''=b' g'') 11 m. hosszú, s úgy látszik, hogy megfelelő kiegészítés után az egész alapzat nagysága 14×14 m. lehetett. Nem tévedünk talán, ha ama feltevésünknek adunk kifejezést, hogy ez a csarnok a különböző testgyakorlatoknak szánt helyiség volt. Egyébként talán egyszerűen valamely oszlopos udvar maradványaival van dolgunk, a minő a rómaiaknak úgy magán, mint középületeinél előfordultak. Ez esetben a pad, mely alatt elhúzódo melegvezetőcsatornák nem épen *ennek* a csarnoknak a fűtésére szolgáltak, hanem csupán azon céljuk volt, hogy a valamely fűtőközpontból kiáramló meleg levegőt az ez oszlopcsarnokkal határos helyiségekbe (XXI, XVIII, VI stb. vezessék. E mellett szól, úgy látszik az a körülmény is, hogy a míg XXI-nél, XVIII-nál és VI-nál is még tiszta nyomaikat látjuk ama üreges tégláknak (tubi), a melyekbe a csatornákból kiözönlő meleg levegőt az illető helyiségek felfűtése céljából bevezették, addig a XVII. helyiség talaján végigfutó fűtőcsatornáknál ilyen elágazódás nyomaikat nem találtuk. Olyan csatornák voltak ezek, a melyeknek falai terrazzoból készültek, de sehol annak nyoma nem került elő, hogy ezen XVII. helyiségen belül is tubi-kba vagy hasonló szerkezetű csövekbe nyíltak volna e csatornák.

Természetesen mindez csupán feltevések értékével bír; hozzávetéseknél nem egyéb az, a minek itt kifejezést adunk. De a dolgok jelen állapotában ilyen feltevésszerű hozzávetéseknél egyebet nem is adhatunk; s ha meggondoljuk még, hogy kutatásaink úgy nyugat, mint kelet felé a szomszédos föl-

deken hiábavalók lesznek, mert régebbi rigolások alkalmával mindkét irányban már minden elpusztult és megsemmisült, akkor a jelen épületcsoport elhelyezése és jelentősége dolgában még akkor sem fogunk semmi bizonyosat se tudni, ha az ásásokat valamikor majd déli irányban is lehet folytatni. Sohasem leszünk a felől tisztában, hogy vajjon a feltárt caldarium csupán része-e valamely egykor nagyobb thermæ-telepnek, talán épen az intercisai közfürdőnek, vagy pedig, hogy valamely nagyobb magánépülethez tartozó fürdő volt-e a minőt a rómaiak nagyobb lakóházaiban nem egyszer találhatunk. Így pl. Aquincumban¹ is a papföldi nagy lakóházzal egy magánfürdő volt összekötve, daczára annak, hogy e lakótelep közvetlen közelében nyilvános fürdő is volt. Az a körülmény, hogy szóban forgó épületünk intercisai katonai épületek között volt beékelve (közvetlen közelében talált dr. Hekler az elmúlt évben egy nagy épület alapjaira, a melyben nagyobb mennyiségű római vasszakok töredékei feküdtek, s a mely épületnek itt talált tégláin a LEG II AD bélyeg volt olvasható; négy évvel ezelőtt pedig a most tanulmányozott területtől nem messzire nagyobb épülettömeg alapjait tártuk fel, a melynek romjaiban több száz COH (X) HEM és COH VII BR továbbá, LEG II AD, valamint EXERPANINF bélyegű téglát leltünk),² a mellett szól, hogy igen valószínűen Intercisa hivatalos fürdőtelepével van dolgunk. Olyan katonai állomáshely részére ugyan, a minő Intercisa volt, a hol bizonyítékaink szerint a legio II. adiutrix csapatjain kívül még a cohors miliaria Hemesenorum is századokon keresztül feküdt volt, s a hol még a cohors I. Alpinorum, a cohors III. Batavorum, a cohors VII. Breucorum és az ala I. Thracum is tábort ütöttek volt,³ a most feltárt fürdőtelep persze némileg kicsinynek tetszik; nincs kizárva azonban annak a lehetősége, hogy annak idején sokkal nagyobb méretű lehetett. Az épület nyugat felé húzódott, a feltárt caldarium egy része a mai dülő-út színe alatt feküdt és belenyúlt az e dülő-út tulsó oldalán lévő mezőbe is. Csak az a kár, hogy az épületnek épen e mezőre eső része a tudományos kutatás számára elveszett, mert évekkel ezelőtt vandál kezek kincsek után kutattak itt és mindent szétszórtak és szertezúztak, a mit nem tudtak mindjárt pénzzé tenni. Ilyen barbár eljárás sajnos még mai nap-ság is divatos e helyen; még külföldieknek is vannak itt ügynökeik, a kik mezőket vesznek bérbe s ezeket a rigolálás ürügye alatt felturkálják, s mindent, a mi nem arany vagy bronz és nem váltható rövidesen pénzzé, elpusztítanak és minden időkre elrombolnak. Az elszomorító és megszégyenítő e mellett az, hogy a helyi hatóság is, a nemzeti múzeum ismételt panasztétele daczára, ezeket az üzemeket nyugodtan elnézi, s mit se tesz az iránt, hogy ilyen, az ország tekintélyét is igen károsító vállalkozás elé gátat vessen.

Így aztán számtalan kérdés marad még megoldás nélkül. Még a napfényre került részek is, a melyek kb. 850 négyzetméternyi területet foglalnak el, sok körülményre nézve bizonytalanságban hagynak bennünket. Sehol sem találhattuk pl. a nyomát az egyik helyiségből a másikba szolgáló bejáratnak,

¹ V. ö. Kuzsinszky, Die Ausgrabungen zu Aquincum 1879—1891., 99. és 110. o.

² Arch. Ért. XXVII. 243—245. o.

³ V. ö. Hampel. Intercisa emlékei Arch. Ért XXVI. 221. sk. 1.

sehol valamely küszöb maradványát, mert az e földön évente végig szántó ekevas, a régi épület padozat szintjén felülemelkedő falazat javarészt szterombolta; csupán egyes mélyebben feküdt részeknél maradtak fenn a falak valamivel nagyobb magasságig, így az épület délkeleti szárnyánál, a mely a XVII—XXII. helyiségeket foglalta magában.

És csupán itt lehetett egyes helyeken falfestés nyomait felfedeznünk, ezek azonban elég jó fentartásuak voltak. A festés modora különböző volt. Majd — a mint ez az omladékokból kikerült számos töredékből kitetszik — világos alapon vörös, sárga vagy akár fekete színnel húzott egyenes vonalakat találunk; majd pedig sötét-piros volt az alap színe és zöld levelekkel volt borítva (a mint ezt a mintázást az aquincumi nagy lakóház omladékaiban talált töredékek is feltüntetik),* néha virágokkal is volt tarkázva. A falat rendszerint kb. 4—5 cm. vastag terrazzoréteg borította, a melyre aztán vékony réteg meszet, vagy pedig mészből és finom kavicshomokból álló keveréket raktak fel, erre jött csak a festés. Gyakran azonban el is hagyják a terrazzo-réteget. Ott a hol a légfűtést a fal mentén külön levegő téglákon (tubi) vezették — a mint így történt pl. a XVIII. szoba K' K''' fala és a VI. helyiség K'' L'' fala mentén — ott a tubi-k a szoba felé eső oldalukon elébb terrazzoval voltak borítva, ezeket mészréteggel vonták be, s e fölé festettek azután. Érdekesekek az itt napfényre került feliratos köemlékek: 1. egy csonka mérföldmutató, mely Aquincumtól számítva a XLVII. római mérföldet jelzi; 2. M. Aur. Marcus-nak, a hemesai ezres lovascapat katonájának 8-soros feliratos sírköve; 3. fogadalmi kő, mely Septimius Severus és M. Aurelius Antonius császárok üdvéért Diana istennőnek volt szentelve; 4. Diana istennőnek szentelt oltárkö. Ezeknek közelebbi leírása az Arch. Értesítő múlt évi kötetében (XXIX, 243—245 és u. o. 350) már megjelent. *Mahler Ede.*

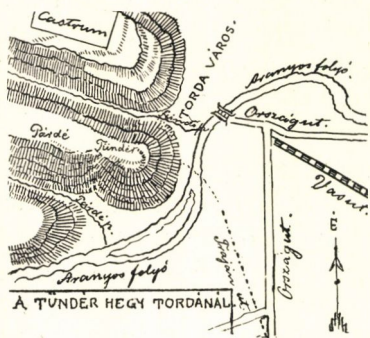
ROMOK ÉS LELETEK A TORDAI TÜNDÉRHEGYEN.

Torda városától nyugatra a 400—450 méter magasra emelkedő dombok közül két kis patak siet a város déli szélénél tova rohanó Aranyos folyó felé. Ez a két patak, a Pardé pataka és a Szindi patak, mélyre bevágott völgyeivel úgy tagolja a határ ama részét, hogy a dombok sorából közvetlenül a város szomszédságában kettő elkülönítve előre rugó fokot alkot. Egyike a Várhegy, a másik a Tündérhegy nevet viseli. A Várhegyen állott Potaissa castruma. A Várhegy és annak környékén az 1895 óta évről-évre elég szép számmal előfordult leletekről gyakran számoltam be az Arch. Értesítő hasábjain, de a Tündérhegyről csak is 1904-ben emlékeztem meg röviden, mert a hegytetőn talált rom-maradványokat óhajtottam volna részletesebben átkutatni és tanulmányozni, mivel az a Várhegynél keskenyebb hátú s valamivel magasabb és a Várhegy elébe nyomult csúcs kiválóan megérdemli a kutató figyelmét (1. ábra).

Legelőször 1895 tavaszán látogattam meg azt a tetőt, hol akkor épen oly

* V. ö. Kuzsinszky, u. o. 103. l.

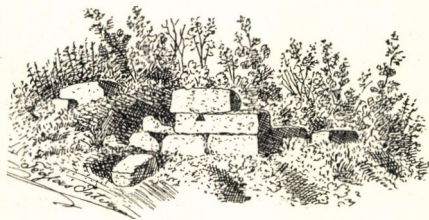

1. ábra.

ásási munkálatok folytak, melyek miatt a hajdan ott állott épület alapfalainak egy része is napfényre került és én azokról rajzot készíthettem. A föld termékenységét fokozni óhajtó birtokosok küzdelme a romok és a romokat földő bozót ellen az utóbbi években oly nagy mérvűvé vált, hogy most már a Tündérhegy épületeiről szerzett adataim bejelentésével sem késlekedhetem, ha azt óhajtom, hogy az addig jusson az ilyesmi iránt érdeklődők tudomására, a míg ezekből az érdekes romokból még valami kevés nyom látható.

Báró Orbán Balázs *Torda város és környéke* című művének 47-ik lapján meglehetősen részletesen sorolja fel, hogy ő 1882—1884-ben, azaz, a midőn művéhez az adatokat itt gyűjtötte, a Tündérhegyen mit talált. Felsorolja, hogy ott a szőlők mesgyéjén a faragott kövek, oszloptöredékek, párkánykövek és válualakú kövek egész halmazát és sorát — s azon kívül egy hosszú gátonszerű kiemelkedést látott, 11 évvel később én már csak a kőkény és csipkerózsa — meg magas csalán és más gyomból járhatatlanná összeszővődött bozóttal borított törmelékhalmazt és az épen akkor véletlenül feltárva állott alapfal részleteit találtam ott, mert a tetőre felnyúló szőlőskertek tulajdonosai évről-évre, lassan-lassan fogyasztották és szűkebbre szorították a rom területét. Legutóbb az 1907. és 1908-ik években oly nagy erővel estek neki e területnek, hogy ma már a hegytetőt is művelés alá foghatják. A felsőbb hatóságok intézkedése folytán épen akkor Beszterczén laktam és itt nem kísérhettem figyelemmel a régi rom teljes szétdúlásának munkáját.

Vázlatom (2. ábra) feltünteti, hogy a fennemlített gátonszerű emelkedésnek 1895-ben kibontva talált szegletén miképen volt a fal a nagy faragott kövekből

2. ábra. A Tündérvár romja 1895-ben.

összerakva. Három egymás fölötti réteg maradványait — s pár méternyire attól a tetőn néhány darab szintén oly conglomerátos anyagú quadert, — kissé távolabb egy szép párkánykő részletét és egy küszöbkő töredékét találtam. Nagy mennyiségben heverték ott szanaszét a közönséges épületkövek és testes tégladarabok is, melyekből itt-ott

a közeli szőlők mesgyéjén halmok voltak összegyűjtve. Némi hasonlatot találtam a Hunyad megyében a Godián havas közelében rejtőzködő muncseli Gredistye és az azzal szomszédos Piatra rosia faragott kövekből álló titokzatos multú romjai és a tündérhegyi rom között. A testes és nélhol vaskapocs helylyel is ellátott nagy kövek itt is olyanformán valának egymás mellé és egymás fölé helyezve, mint amott. A fennemlített művében már báró Orbán Balázs is hangoztatta, hogy itt római Castellum vagy őrtoronyállott. Ezt én

is osztom, de egyszersmind, tekintetbe véve e hegyfok hadászati fontos voltát, hiszem, hogy itt nem csak a rómaiak idejében, de már azelőtt is erőd állott. A dákok figyelmét sem kerülhette el itt az Aranyos és a két patak völgyei által határolt, a termékeny síkságra tekintő s promontoriumszerűen előre rugó és épen azért könnyen is megerősíthető fontos pont. A só közelsége is ide vonzotta az embereket és a dákoknak is állhatott itt egy váruk, Trajanus katonái talán feldúlták, de a helyére a rómaiak siettek újat emelni. A rómaiak is első megtelepülésük helyéül itt ezt a hegyet és annak környékét s nevezetesen a hegy tövében az Aranyos partját választották és csak később, midőn Septimius Severus császár a macedoniai ötödik légio székhelyévé Potaissát tette és a Tündérhegynél szélesebb hátú, de eldugottabb Várhegy laposán a nagy területű castrumot felépítette, terjedt a római telep a Várhegyre és annak környékére is át, de miután a Várhegyről sem az Aranyos folyót, — sem az azon át épített hidat — és a síkságon átvezető római utat nem lehetett úgy szemmel kísérni mint a Tündérhegyről, a castrum felépítése után is fenntartottak a Tündérhegyen legalább egy őrtornyot.

A Tündérhegy régebbi lakott voltára következtetek itt talált oly leletekből is, melyek a rómaiak előtti időkbeli erednek. Így a hegytetőtől nyugat felé a hegy azon lejtőjéről, mely a Pardépataka felé nyulik, egy 16 cm. hosszú, 48 miliméter és 7 cm. vastag jó nagy kőfejsze van a gyűjteményemben. Régebben ott más kőeszközöket — s bronz vésőt — és vastag cserépedénytöredékeket is találtak. Hallomásom szerint a hegy déli lejtőjén pitykealakú homorú ezüstpénzeket is kaptak, melyeket Kis György nevű régiségkereskedőnek adtak el. A kis tálszerű homorúsággal ellátott barbár pénzek közül innen egy 35 mm. széles átmérőjű nagyobb ezüstpénz van a gyűjteményemben. A pénz domború oldalán primitív kivitelben duzzadt ajakú emberi arcz látható, a homorú oldalon lévő kép azonban oly szerfőlött kezdetleges, hogy annak tárgyát nem it tudtam még megállapítani. A Tündérhegy tetőről kaptam egy 30 miliméter átmérőjű barbár pénzt is, melynek anyaga finom minőségű ezüst. Ennek előlapján durvább kidolgozású emberfej — és a hátlapján Hercules alakja látható. A hegy déli lejtőjén találtak egy 18 millim. átmérőjű s szintén kezdetleges kidolgozású arczczképpel és hátlapján lovasfogattal jelzett jóminőségű kis ezüstpénzt, — továbbá egy 23 miliméter átmérőjű és előlapján emberfejjel, hátlapján ló alakjával jelzett barbár ezüstpénzt is.

A Tündérhegy délkeletre hajló oldalának középmagasságában, mintegy 45 oly sírt ástak fel, melyben a halottak koporsó nélkül és kelet-nyugoti irányban s meglehetősen szabályos sorban voltak eltemetve. Ezek közül a sírok közül kettőben egy-egy egyszerűbb s egymáshoz alakra és nagyságra teljesen hasonló bronzkarpereczet, — egy más sírban kis bronzgyűrűt — és ezüst sodrony kis töredékét találtak. A karpereczek középen testesebb s két végük felé elhegyesedő egyenként 215 milliméter hosszúságú négyszögű bronzból egyszerűen úgy voltak összehajtvva, hogy két végük egymásra feküdt. Mikor a sírt felásták, nem voltam jelen és a munkások a csontváz jobb karjáról az ékszert letörték. A gyűrű a két végén elhegyesedő vörösréz sodronyból szintén oly módon készült, mint a karpereczek. A gyűrűn is csak a sodrony két végét egymásra hajlították s

azzal készen volt az a 22 milliméter átmérőjű kis ékszer. Ezekről a síroktól 28 méterrel alább és délkelet felé a hegy lejtőjén 1909-ben kiástak egy oly sírt, melyben a halott szintén koporsó nélkül, de közönséges kődarabokkal körülvéve és elborítva inkább zsugorított helyzetben volt eltemetve. Meglehet, hogy ily régi sírokat már több évvel ezelőtt is ástak ki a hegy ezen oldalán, de azok tartalmából Tordán ma már semmit se lehet feltalálni.

A kő- és bronzeszközök, — az őskori sírok és a rommaradványok, valamint az itt talált barbár ezüstpénzek támogatják azt a véleményemet, hogy Tordán nem a Várhegy — hanem a Tündérhegy a legrégebbi lakott hely.

Báró Orbán Balázs Torda város és Környéke leírásának 48-ik lapján említi, hogy Ercsey József 1837-ben a Tündérhegyen talált sok urnasírról és számos kőszarkophagról tett közé leírást a Nemzeti Társalgóban. Azok az urnák és sarkophágok azóta nyomtalanul eltűntek. Ma már azokból sem Tordán sem a vidékén egyetlen példányt sem lehet megtalálni. Tordán tartozkodásom óta a Tündérhegyen 1906-ban ástak ki római sírokat. Akkor ugyanis a tetőtől nyugot felé a hegynek a Pardépataka felé hajló részén, az úgynevezett Pardémál tetején egymás közelében mintegy 20 római sírt találtak. Ezek a sírok a rómaiak megtelepülésének első éveiből származhattak s annyira szegényesek voltak, hogy egyik csontváz sem feküdt sarkophágban vagy téglakoporsóban, de mindannyi koporsó nélkül volt eltemetve. A sírok mindegyikében volt azonban egy-egy csinos kis cserépkorsó és cserépmécses, meg egy-egy nagyon elkopott rézpénz s némelyik sírban egy-egy csonttű darabja is találtatott. Ezekkel a tárgyakkal együtt onnan a gyűjteménybe jutott egy kő-oroszlán feje is. Sajnos az itt talált

3. ábra. Csonka fölíratos emlék a Tündérvárról.

érmek annyira kopottak, hogy azokon sem a felirat, sem a császár képe nem látható. 1908-ban a hegy déli lejtőjén szőlőforgatás alkalmával római sírkőnek 40 cm. magas, 60 cm. széles és 17 cm. vastag töredékét ásták ki. Embercsontokat ezzel a sírkővel nem találtak s valószínűen ez a kő a hegy magasabb részéről csúszott valamikor oda alá. Miután a felirat megmaradt része olvasható, a sírkőtöredékről a rajzot közlöm (3. ábra).

Hallomás szerint a Tündérhegy nyugoti folytatásának Csillagmál nevű részében régebben néhány téglasírt — és abban cserépedényeket, mécseseket és római pénzeket találtak.

A tündérhegyi romok maradványaiból az 1908. évi szőlőmunka alkalmával pár érdekesebb darab ismét felszínre került.

Érdekes a 233 cm. rendkívüli hosszúságú kőhasáb, mely durván van kifaragva és talán párja annak a mintegy ezelőtt 40 évvel a sétatér rendezése alkalmával egyik tündéri szőlőből odavitt 210 cm. hosszú és az említett kőhasábbal azonos conglomerát anyagú, — meg azonos kidolgozású faragott kődarabnak, mely jelenleg is a sétatéren ülépadul szolgál. Ezek a nagy kődarabok, valamint a tündérhegyi romokból kiszedett s már nagyobb részben ide-oda széthurczolt s részben a hegy alatti malomba beépített faragott kövek mind a Tündérhegytől mintegy hét kilométernyire, a Tordahasadék közelében már talán előbb a dákok

által is művelt s azután a rómaiak által folytatott kőbányákból, a Téglás Gábor által az Arch. Ért. 1889. évi 4. sz. füzetében részletesen ismertetett *Vágottkőtől* származtak. A tündérhegyi romoknak általam 1895-ben látott és lerajzolt vastagfalú részletében oly szűkök valának a czellaserű helyiségek, hogy azokon ily hosszú kődarabot gerendául jól alkalmazhattak. A Tündérhegytető közelében még ott hever egy csaknem négyzet alakú, 143 cm. hosszúságú s 108 cm. szélességű és 27 cm. vastagságú faragott kőlap, melynek egykori rendeltetése bizonytalan. Megjegyzem, hogy a tetőn a Gegesy-féle szőlő felső laposán szintén hever egy ehhez hasonló nagy kőlap, mely azonban még valamivel vastagabb, vastagsága 34 centiméter.

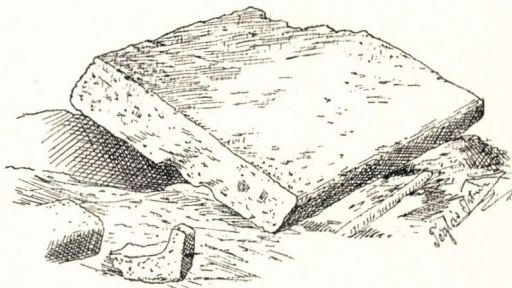
A csúcs közelében 1909-ben egy kavicszal vastagon kirakott hajdani útnak 25 m. szélességű teste hét méternyi hosszúságban előkerült. Ahhoz az úthoz közel egy nagyobb vaslándzsát is találtak. A lándzsa levélalakú pengéjét a rozsdászerfőlött megviselte. Az egész tárgy 25 cm. hosszú s legszélesebb része 25 millim.

A tetőtől délre az Aranyos folyó felé lejtő oldalon 1895 óta több helyen tártak fel egy-egy kisebb vagy nagyobb épület alapfalainak némi részletét. Az egyik épülettől régebben oly kőmozsarat szereztem, melyhez hasonlókat Verespataknál is találtattak. Ugyanonnán egy graphitos anyagú edény darabját s 1908-ban két kis aranyolvasztó cseréptégelyt is szereztem. A leletekből következően, ott hajdan aranyműves, — vagy legalább is aranymosó mester lakhatott. Ezeknek az alapfalaknak szomszédságában a tetőről aláfelé vonuló régi vízmosásban szép millefiori gyöngyöket és egy kis vasgyűrűt is találtam. A kőmozsár hidasi homokkőből készült. Kár, hogy felsőrészből egy jókora darab lecsorbult. A graphitos csésze fala 8 milliméteres, jó vastag. A két kis olvasztó tégely egymáshoz nagyon hasonlít. Mindkettő csak 2 cm. magas, belsejében mindkettőnek a feneke ferdén mélyed. Abban a kis gödörben az érczolvasztás nyomai — sőt az egyikben az arany odatapadt kis szemcséje is látható. A gyöngyök 2 cm. átmérőjűek és 16 millim. vastagok. Anyaguk sárga színű üveg pászta, melybe kék és fehér körök vannak berakva.

A Tündérhegy Pardemál nevű lejtőjén 1904-ben egy kisebb szerű épület alapfalait és azok között bekarcolt diszítésű cserepek töredékeit — s közelé-

4. ábra. 210 és 293 cm. hosszú kődúcok a Tündérvárról.

5. ábra. 143 cm. hosszú és 108 cm. széles faragott kőtábla a Tündérhegyről.

ben egy földalatti kisebbszerű vízvezeték több méter hosszú maradványait ásták ki. A vízvezeték 20 cm. hosszúságú cserépcsövekből volt egybeállítva.

A Tündérhegy keleti lankás Kistündér nevű oldalát többnyire gyümölcsös-kertek s néhol szőlők borítják. A Kistündér alján vonult az a római út, mely az Aranyos folyótól a Várhegyre, illetőleg a Várhegyen Septimius Severus idejében felépített terjedelmes castrumhoz vezetett. Az út mindkét oldalán sűrűen állottak a római épületek, a telep azon része azután sem néptelenedett el, hogy Potaissa központjává a Tündérhegy helyébe a Várhegy lépett. A castrumtól aranyosi római hídhöz vezető út mindkét oldalát különféle iparosok és kereskedők helyiségei foglalták el. A Trajanus-útnak a Kistündérnél elnyúló vonalán természetes lapos kövekkel kirakott járda szolgált a gyalogosoknak. Az 1909-ik évben itt egy kerítés sásfáinak elhelyezése céljából ásott gödrökkel a hajdani járda átlag 60 cm. átmérőjű természetes lapos kövekkel kirakott részletét bontották szét. Az egyik mészkőlapon természetes vízmosta mélyedés, mint valami csatorna vonul végig csaknem egy méternyi hosszúságban. Ily vízmosta kövek a Tordahasadék mészsíkláiban találhatók.

A Kistündér lejtőjén és tövében sűrűen állott római épületek alapfalainak maradványaiból az utóbbi 16 év leforgása alatt sokat ástak fel, de még többet hordottak onnan a régebbi években szét. Az épületek- és az elég gyakran talált különféle tárgyak a hajdani lakók jólétéről tanuskodnak. Sajnos az utóbbi években talált tárgyak közül is igen sok nyomtalanul elveszett. Sok a régiségkereskedők útján, — vagy a Botár-féle gyűjteménnyel külföldre jutott. Az én gyűjteményembe innen a következő tárgyak kerültek: bronz-kulcs, néhány cserépmécses, sok edénytöredék, pár bronz-gyűrű, egy fekete pászta-gyűrű, vas-kulcs, bronzszeg, vasszeg, bronzkorong, szép bronzfibula, cserépcsésze, vaslándsza, sok apró bronz-töredék, néhány bélyeges téglá, Vénus cserépszobrának fejnélküli töredéke. Ugy szintén fejnélkül került elő Abundantianak 5 cm. magas csinos kis bronzszobra is. Itt a Dulló-féle szőlőben találtak meg egy homokkő szobor fejet. Ez a 30 cm. magas töredék egy dús szakálú és bajuszú erőteljes férfinek koronás sisakkal ékes feje, mely nagyon hasonlít egy a szomszédos Várhegyen talált és általam az Arch. Ért. 1904. évi június havi füzetében már ismertetett szoborfejhez. Szintén ott a Dulló-féle kertben került elő a különféle római cserépedénytöredékeknek egy oly nagy halmaza, a melyből több szekérre való rakomány telt volna ki. A töredékek között volt egy olyan cseréphenger is, melyet valószínűen a takácsok a fonal felgombolyítása céljára használtak. Abból a cseréphalomból került hozzám egy edénynek állatalakot mutató hét centiméternyi felső darabja, melyen az állat két füle egy növény-levéllel egyesül. A Kistündérnek a Szindipatak hídjá felé hajló részéből két oltár van a gyűjteményemben. Az egyiket (6. ábra) sok római téglával és cseréppel a római út közelében találták. Ez 73 cm. magas, melyből 38 cm. az írásos lapra jut, de a hajdani áldozó nevét és a felirat nagyobb részét valószínűen oly célból, hogy a kőre más feliratot alkalmazzanak, annyira levésték, hogy csakis az I · O · M · három első betű maradt meg. Ennél az oltárnál épebb és szebb az 1908-ik évben a Gegesy Árpád kertjében a Tündérhegyre felvezető út közelében kiásott és szintén a Jupiter tiszteletére szentelt oltár. Ez 75 cm.

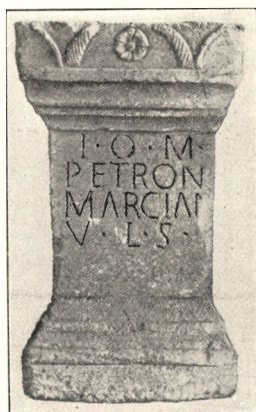
magas. Fölírata: I(ovi) O(ptimos | M(aximo) | PETRON(ius) | MARCIAN(us)
V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito).

A felírat egy-egy betűje 5 cm. magas. Az oltár felső párkányát rozetta, szarvalak, és körszelet ékesíti.

Az oltár közelében talált alapfalak közül egy oszlop-talpnak tojásos és leveles dombor díszszel ékes 18 cm. magas és 44 cm. széles töredékét hoztam el.

6. ábra. Római oltár Potaissáról.

7. ábra. Római oltár Potaissáról.

A Tündérhegy északi lejtőjén, azaz a Szindi patak felé hajló oldalán az utóbbi 16 év lefolyása alatt semminemű ásítás sem történt s nevezetesebb lelet sem fordult elő. A patak közelében a mart omlásaiból pár falmaradványa látható.

Úgy a Tündérhegytetőn, mint a déli lejtőn a Kistündéren és a Pardemálban is gyakran találnak szórványosan egy-egy római pénz darabot s figyelemre méltó az is, hogy a hegytetőn és a déli oldalon inkább csak a Trajanus — Hadrianus-féle, míg a hegy keleti lejtőjén az azutáni császárok idejéből származott pénzek fordulnak elő.

A Tündérhegy lábánál a mult század hetvenes éveiben a nagy malomhoz új árkot ástak és ez alkalommal szintén római épületek alapfalait szedték ki s az épületanyag nagy részét a malom újra építésénél felhasználták, de ott hever még most is egy 155 cm. hosszú és 55 cm. széles jó nagy küszöbkö — továbbá pár oszlop 70, 90 és 92 cm. hosszú töredéke. Az 1909-ik évben a rőzsegát javítása közben az Aranyos partjáról két oszlop hengeredett alá a folyó egy mellékárkába. Azok egyike 170 cm. hosszú lévén, elég tekintélyes darab; alól fél méter átmérőjű s felfelé arányosan keskenyedik, oldalán függélyes irányban homoru és domború tagozások váltakoznak. A malomárok partjában egyszerű épületekből vakolattal rakott fal maradványai állanak ki. A mult század utolsó negyedében a Tordán talált római régiségek közül Botár Imre elég szép gyűjteményt állított volt össze. Gyűjteményében szép számmal volt a Tündérhegy aljában talált bronz tárgy is. Kár, hogy ő a tárgyak lelőhelyét nem jegyezte

fel s még nagyobb kár, hogy a gyűjteménye külföldre jutott. Sok értékes és érdekes tárgy kallódott el a Tündérhegyről, valamint Potaissa területéről K. Gy. kezén is, ki az ilyesmikkel kereskedett. A Tündérhegy lejtőjén 1901-ben talált cameát ő foglalt gyűrűbe és azt azután úgy adta el. 1903-ban is ő vásárolt meg innen egy igen szép carneol intagliot, melyen A betű fölött egy triton és a mellett két delphin képe volt bevésve. Hozzám a Tündérhegyről csak egy 12 millim. hosszú ovalis kis carneol jutott. Orosz Endre apahidai gyűjteményében egy 13 cm. magas kis cserépkorsó úgy szerepel, mint tündérhegyi lelet.

Torda, 1910 január 7.

Téglás István.

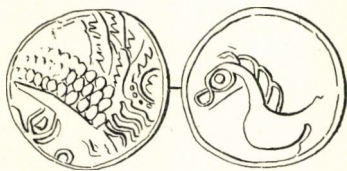
KELTA PÉNZVERŐ- ÉS ÖNTŐ-MŰHELY SZALACSKÁN.

Az évek óta tartó folytatólagos kutatás révén lassankint kialakul a szalacscai hatalmas kelta telep teljes képe. Ez úgylátszik középpontja volt a Kaposvíz mentén elterülő kisebb-nagyobb őskori telepeknek. Somogy és a szomszédos Tolna vármegye területén minden évben feltárt újabb és újabb kelta telepek arról az őskori mozgalmas életről beszélnek, mely fénykorát a Kr. e. utolsó századokban érte el.

A szalacscai pénzverő- és öntő-műhely gazdag felszerelése néhány év alatt megtöltötte a sümegi múzeum őskori termének egyik legnagyobb tárlóját és ma már az a meggyőződés, hogy nem egy kis őskori műhelyről van szó, hanem az őskori kultúra fogalmaihoz mért nagyobb vasipartelepről, mely készítményeivel kielégítette a közelebb fekvő összes kisebb kelta telepek szükségletét, nemcsak fegyverekben és házi eszközökben, de a fényűzést szolgáló bronzékszerekben is.

Ez már a negyedik közlemény, mely bemutatja a kimeríthetetlennek látszó szalacscai kelta telep leleteit. Az elmúlt év őszén, a pénzverő- és öntő-műhely területén ismét nagyobb számban kerültek elő részben a műhely felszereléséhez tartozó szerszámok, részben a műhelyben készült, kereskedelemre szánt bronzékszerek és vaseszközök.

Az első csoporttal mutatom be az előkerült nagyobbajta ezüst kelta

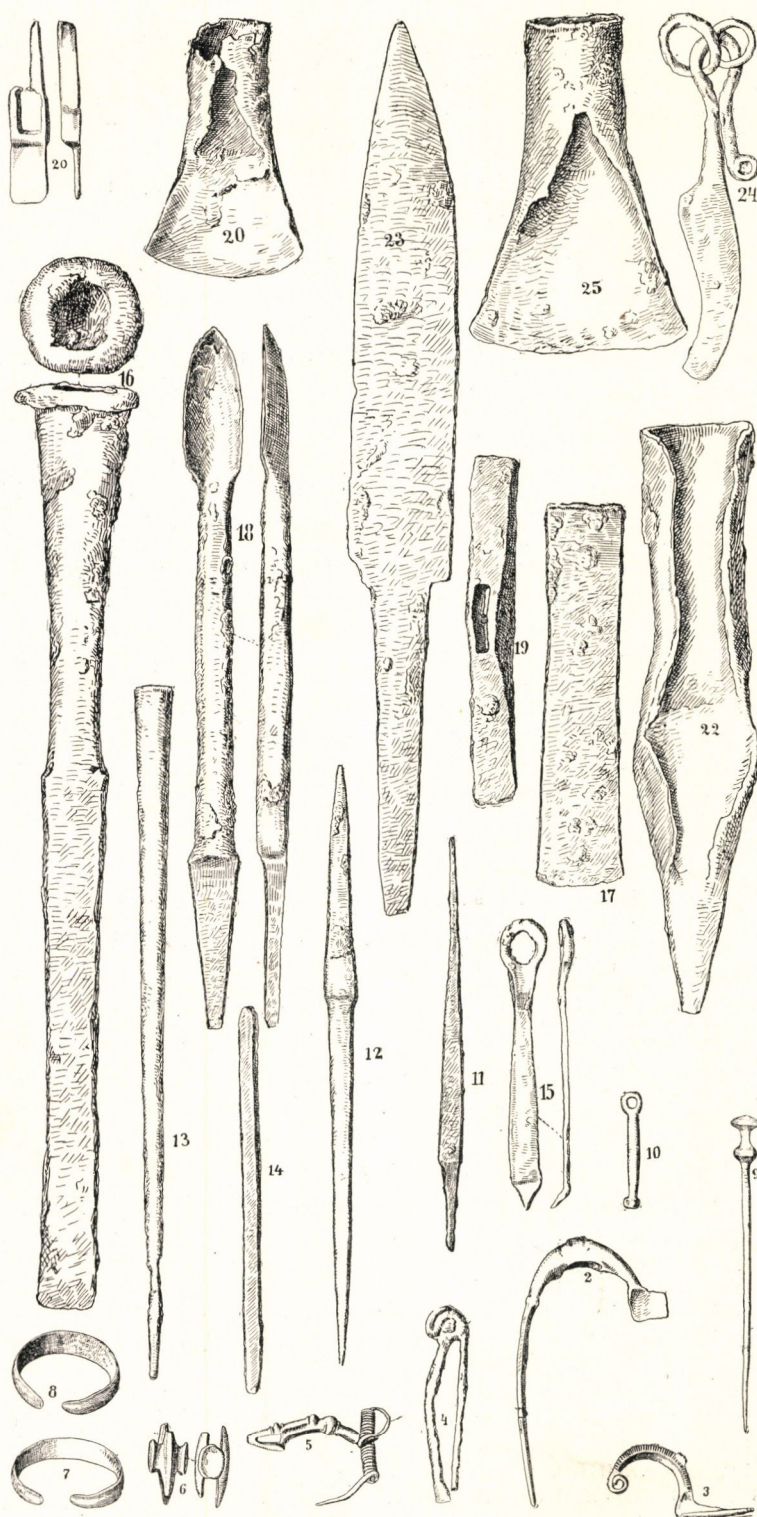
1. ábra.

pénzt (1. ábra), mely kezdetleges bodros hajú férfifejet ábrázol, hátlapján lovasnélküli futólovat, hátsó lábai alatt félholddal. Hasonló típusú barbár kelta pénz, de rézből már került elő egy példány a pénzverő duczokkal egyidőben.* A pénz átmérője 2 cm. Súly 9 gramm. Az ékszersorozat legtanulságosabb darabja az öntő-mintából kikerült félig elkészített csónak-

fibula (2. ábra), melynek felületén még rajt látható az öntési var. Az öntő-mintából a csónakfibula rövidebb, de vastagabb tűszárral kerülhetett ki. Ezt mutatja a kovácsolás által nyújtásnak alávetett négyszögű tű, melyen meglátszik a kala-

* Arch. Ért. XXVI. k. 5. sz. 420 old. 10. ábra.

SZALACSKAI LELET $\frac{1}{3}$ nagys.

pácsütések nyoma. A csónak fibula tűrésze még nem érte el a szükséges vékonyságát, midőn csavaros rugóalakra hajlítható lett volna. Hasonló félig elkészített állapotban van a csónakfibula nyeregrészlete is, mely csak téglalakúra van kovácsolva, de nincs nyeregalakra felhajlítva. A tű csónakos vájadéka valamely homokos anyaggal ki van öntve, illetve nincs abból eltávolítva nyilván az öntés művelete által beletömődött anyag. A fibula tűhosszúsága 9 cm. Súlya 20 gramm. A csónakfibula nélkülözi a szokásos rovátkolt vagy geometriai díszítést, ezt nyilván annak teljes elkészülte után róttá volna rá a fémiparos.

Csónakfibulák gyakori jelenségek a szalacscai kelta telepen. Több példányban fordultak elő csoportonként elhelyezett rovátkákkal ékített csónakfibulák.¹

Korban a csónakfibulát megelőzi a most előkerült bronz és vas ívfibula. A bronz ívfibula (3. ábra) csavaros rugójának egy része, úgy tűje hiányzik. Nyergének felületén egymás mellé rótt duplavonalú háromszöges díszítést mutat, ívrészletén rovátkolt díszítés látszik. Ezen ívfibula tulajdonképpen a csónak fibula alakját mutatja, csak ívrészlete tömör és nem oly duzzadt. Hasonló ívfibulák nagy számban kerültek elő a hallstatti temetőben.² Teljesen hasonló díszítésű ívfibulát ismerünk veleimi leletekből is.³ Az ívrészlet átmérője 3 cm. Súlya 8 gramm. Szokatlan és ritkább jelenség a vasból készült ívfibula (4. ábra). A vas ruganyossá tétele annak keményítésétől függ, ez sokkal több körütekintést és ipari ügyességet kíván, így a fibulákat általában bronzból készítették. Ezen vasfibula az ívfibulák legegyszerűbb alakja, mely gömbölyű vassodronyból egy tagból készült, a fibula három részlete: ú. m. a nyereg, az ív és a csavaros rész folytatását képező tű. A fibula nélkülöz minden díszítést és nyeregrészlete kissé hiányos. Hossza 8 cm. Súlya 10 gramm. Bronzból készült a kelta fibulák legkésőbbi alakja (5. ábra), az úgynevezett késő La Tène ízlésű fibula, melynek ívnyujtványa visszahajlik, a fibulaív közepére és ott gombban végződik. A visszahajlítás czélszerűség szempontjából is előnyös volt, mert ezáltal nemcsak az ív, de a nyereg is biztos tartalékot nyert. A csavaros részlet ezen fibulánál át van fordulva, így a tű nem a közepére, azaz a nyereg alá, hanem a rugó szélére jutott. Teljesen hasonló késő La Tène fibulák nagyon gyakori jelenségek a kelta telepeken. Hasonló három gombos fibulaív bronzból készült öntő mintája szintén Szalacsán került felszínre. Teljesen hasonló fibulát ismerünk a veleimi leletből.⁴ A fibulaív átmérője 5 cm. Csavaros rugójának hossza 4,5 cm. Súlya 20 gramm. Különleges alakjánál fogva érdekes, a szemben álló körszeletekből alkotott bronzgomb (6. ábra), mely valamely fegyvertartó szíj díszítésül szolgált. A keresztlyukkal ellátott szíjgombok gyakoriak a kelta telepeken, de hasonló alakkal még nem találkoztam. Súlya 10 gramm.

Minden díszítést nélkülöz a két gyermekkarperecz (7. és 8. ábra).

¹ Arch. Ért. XXVIII. k. 2. szám. 141. old. 24—25. ábra.

² Saken: Das Grabfeld von Hallstatt. XIII. tábla. 11., 15. ábra.

³ B. Miske: Velem-szent-vidi őstelep. I. k. XXXVIII. t. 50. ábra.

⁴ Báró Miske: Velem-szent-vidi őstelep. I. k. XL. t. 25. ábra.

A lapított bronzrúdból alkotott bronzkarpereczek egymással közel szemben álló végei felé fokozatosan vékonyulnak és keskenyülnek. Átmérőjük 4 cm. Súlyuk egyenkint 12 gramm.

A találók fényesre csiszolták a kettős gombos kisebb bronztűt (9. ábra). A bronztűn sűrűn egymás mellé rótt vonaldísz látszik. Hasonló bronztűk gyakoriak a kelta telepeken. Ismerünk ilyeneket Csabrendek, Somlyó, Velem-szt-vidről s egyéb őstelepekről. Hossza 10 cm. Súlyá 15 gramm.

Legkisebb igényű a lapított rúd alakú csüngő dísz (10. ábra), melynek egyik vége karikára van hajlítva, másik vége hármás gombalakban végződik. Hossza 4.5 cm. Súlyá 4 gramm.

Becsésnek és tanulságosnak tartom a pénzverő- és öntő-műhely felszereléséhez tartozó 10 darab ipari eszközt, melyek között egy pár eddig ismeretlen alakú szerszámmal találkozunk. Ezek között legérdekesebb az öt darab diszítő eszköz, van azonkívül a sorozatban nagy tokos véső, lapos, széles véső, furó és két kalapács is.

A diszítő eszközök érdekes alakja a nyélnyújtványos karczoló eszköz (11. ábra). A négyszögű vasból kovácsolt, kihegyezett végű szerszám fanyélbe volt erősítve és azon czélt szolgálhatta, hogy a hajsza vékony vonalakat a bronzékszerekbe, vagy a szafírozott diszítést a bronzüstökbe vagy egyéb bronzlemez tárgyakba bekarczolja. Hossza 17 cm. Súlyá 30 gramm.

Külső alakjára nézve az előbbitől különbözik, de hasonló czélt szolgált a bemutatandó kettőshegyű vasszerszám (12. ábra). A diszítésre szolgáló vas-eszköz hosszabb tagja gömbölyűre van kovácsolva és csúcsban végződik, hegye kék edzés által meg van keményítve. A másik kisebb tagja félhátura van lapítva és szintén csúcsba fut össze. Az eszköz alakja közel áll a mai szobrász-eszközökhöz. Hossza 24.5 cm. Súlyá 70 gramm. A ponczoló vésők két alakját adta a szalacscai lelet. A hosszabbik (13. ábra) hegye felé vékonyuló gömbölyű rúdból van alkotva. A másik (14. ábra) négyszögletes vasrúdból készült kihegyesített végű ponczoló szerszám. Mindkét eszköz alkalmas arra, hogy a bronzékszereket ponczolt diszítéssel ellássa. Az előbbi hossza 28 cm. Súlyá 120 gramm. A kisebbik 15.5 cm. Súlyá 50 gramm.

Érdekes és alakjánál fogva szokatlan a 15. ábrán bemutatott diszítő eszköz. A lapított vasból készült szerszám egyik vége karikában, a másik vége szög alakban hajlított csúcsban végződik. Hossza 12 cm. Súlyá 20 gramm. A szerszámot, mint azt hajlított hegye is mutatja, a korongon forgó agyagedény szafírozására használta a kelta agyagműves. Közel hasonló, de kettőshegyű edénydiszítő szerszám már fordult elő Szalacsán.* Teljesen hasonló alakot ismerek a velemi őstelepről.** A szalacsán lelt véső sorozat — méreteire nézve — legnagyobb példánya a most előkerült köpös lapos véső (16. ábra). A hornyolt végű köpűvel ellátott véső lapított nagyobbik tagja 10 mm. vastagságú, így alkalmas a kőfaragás céljaira is. Nincs kizárva azonban, hogy a kelta iparos nagyobb fatárgyak kimunkálásához használta. A véső hossza 37 cm. Súlyá 900 gramm.

* Arch. Ért. XXVIII. k. 2. sz. 138. old. 6. ábra.

** B. Miske: A velemszentvidi őstelep. I. k. LI. t. 18. ábra.

Kisebb igényű a másik széles véső (17. ábra), mely éle felé vékonyuló lapított vasból készült, foka fel van hornyolódva a kalapácsütésektől. Hossza 15 cm. Szélessége 3 cm. Súlya 100 gramm. Teljesen hasonló lapos véső Velemen is került elő.¹

Gyakori szerszáma és már kisebb-nagyobb méretekben fordult elő a szalacscai kelta műhelyben az úgynevezett kanálfuró (18. ábra), mely a faipar egyik legnélkülözhetetlenebb eszköze. A szalacscai furósorozatban eltérést a furó kanál részének a lyukak nagyságához mért különböző szélessége adja, mely 5 mm.-től 25 mm. között váltakozik. A most lelt furó kanalas feje 20 mm. széles. A furó egész hossza nyélnyújtványával együtt 28 cm. Súlya 250 gramm. A szalacscai furósorozaton kívül teljesen hasonló kanalas furó egy csonka példányát ismerjük a velemi kelta telepről.²

Két különböző alakú kalapács zárja be a szerszámok sorozatát. A nagyobbik (19. ábra) közép nagyságú trébelő kalapács, melyet leginkább bronzüstök, egyéb bronzedények homorításánál használhatott a kelta fémiparos. A kalapács nyéllyukja keskeny téglalak. A négyszögű vasrúdból készült kalapács egyik fele lapított és éle felé fokozatosan vékonyul. Hossza 13 cm. Súlya 170 gramm. A szalacscai szerszámsorozat kalapácsai között ez új alak, mert az eddig felszínre került kalapácsok vagy mindkét fele tompa vagy lapított éllel bírt. E minta a kalapácsok fejlettebb alakja, mely közel jár a mai kor fém-műveseink kisebb kalapácsaihoz.

Még szokatlanabb és teljesen ismeretlen alakot mutat a másik kisebb kalapács (20. ábra), melynek mindkét lapított éle egymással szembe keresztalakba van fordítva. Nyéllyukja szintén téglalakú. Hossza 7 cm. Súlya 25 gramm. A kalapács kicsiny és könnyű volt mutatja, hogy az csak finomabb művű ezüst- vagy bronzékszerek díszítésére kidolgozására alkalmaztatott.

A harmadik csoportba sorozom azokat a vastárgyakat, melyek a kelta műhely gyártmányaiként kereskedelemre voltak szánva. Ezek legérdekesebb darabja az eddig ismert kelta üsttartó lánczoktól elütő, egyszerű üstláncz (21. ábra). Magyar földön feltárt kelta telepeken ritkán kerül elő épen az üsttartó láncz, rendszerint csak részleteiben, külön a lánczrészletek, külön a kisebb-nagyobb üstkapcsok.

Ilyen lánczkészleteket ismerünk a velemi őstelepről. Az ép üstlánczoknak ez a harmadik példánya. A másik kettő egymáshoz teljesen hasonló három-három láncztagból áll, melyek egyike szintén Szalacsán,³ a másik Munkács vidékéről került Lehóczky gyűjteményébe. A most bemutatandó üst-tartó láncz egy tagból áll, melyen függőlegesen csüngött a tűz fölé akasztott bronzüst. A láncz minden részében magán viseli a kelta vasművesek ízlésének jellegét. A nyolczas alakra hajlított lánczszemek, a sodrott szárú üstkapcsok a kelta kovácsipar szokott jelenségei. 15 nyolczas alakra hajlított lánczszemet, a nagykapocshoz hosszúkás, a kisebbikhez kerek lánczszem fűzi. Az üstöt tartó nagyobbik vaskapocs gondosan stilizált kovácsmunka. Négyszögre lapított

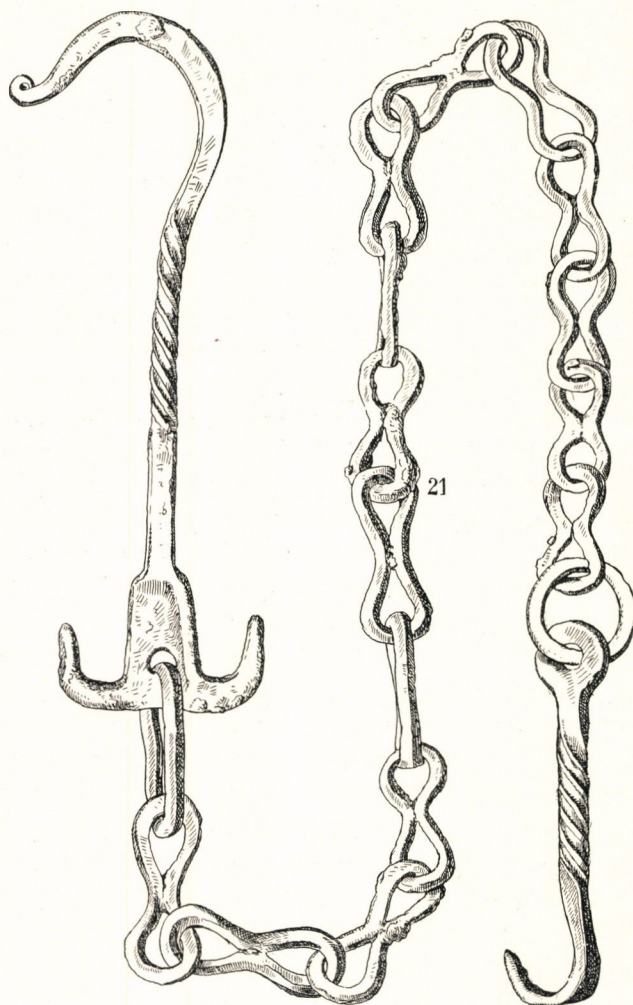
¹ B. Miske: A velem-szent-vidi őstelep. I. k. XLVIII. t. 19. ábra.

² B. Miske: A velem-szent-vidi őstelep. XLVIII. t. 17. ábra.

³ Arch. Ért. XXIX. k. 4. sz. 336. old. 2. ábra.

kör alakú kampója kifelé hajlik. A kapocsszárnak közepe csavaros díszítést mutat, melynek lapított felső részét, középen átfűzi az üstláncz utolsó szeme. A kapocs kétfelül kihajló ágban végződik. A kihajló ágak nem hiányoznak az üsttartó kapcsok egyikéről sem. Nyilván azon czélt szolgálták, ha új rőzsét raktak a tűzre, míg az füstölgött és lángra nem kapott, kapcsos ágba akasz-

21. ábra.

ÜSTTARTÓ VASLÁNCZ SZALACSKÁRÓL $\frac{1}{3}$ nagys.

tott fakampóval félrehúzta az őslakó az üstöt, hogy az étel fűstszagot ne kapjon. Az üstláncz felső kapcsa egyszerűbb, de szintén csavaros díszítést mutat, lapított görbületével a keresztlábakat összetartó rúd közepére volt akasztható. Az üsttartóláncz egész hossza 127 cm. Súlya 950 gramm.

Különös alakjánál fogva biztos rendeltetését nem lehet megállapítani a lelet szerszámaival előkerült hegyes végű súlyos vastárgynak (22. ábra). A vas

eszköz egyik vége nyélbe fogadására alkalmas, köralakban felhajló szárnyakkal van ellátva, hasonló szárny felhajtás látszik a vastárgy másik felén is, azonban vége felé tömör csúcsban végződik. Hossza 23 cm. Súlya 470 gramm. Ha napjainkban használt ipari eszközökkel összehasonlítást teszünk, azon feltevés jut előtérbe, hogy a bemutatott sajátságos szárnyas vésőalakú vaseszköz, hosszabb nyélre alkalmazva a mai emelővasnak felelt meg, mely szükséges eszköz volt nehezebb tárgyak kiemeléséhez, esetleg kőbányászathoz. Közel hasonló alkotású emelővas két példányát őrzi a sümegi múzeum zalamegyei kelta leletekből. Egyik Badacsonyan, másik Csabrendeken került elő.¹

A múlt évben már bemutatott szalacscai gazdag késsorozat két újabb példánnyal gyarapodott. Az egyik (23. ábra) egyszerű, csúcsba futó, széles pengéjű nagy kés, lapos nyélnyújtvánnyal. Hossza 35 cm. Szélessége 4 cm. Súlya 275 gramm. Sokkal érdekesebb a másik kisebb kés (24. ábra). Az ívalakra hajló pengéjű kés csavaros nyele visszahajlik a kés hátára. Az így képződött láncszemalakú nyílásba két futó karika van elhelyezve. A vaskés alakja hű utánzatát mutatja a bronzkor végső szakából ismert, hajtott pengéjű bronzkéseknek (Pfahlbaumesser), mely kor mintegy előlépcsőjét képezte a vaskor első szakának, a hallstati kornak. Hasonló alakú bronzkések gyakori jelenségei az őskori telepeknek, Leltem ilyent Somlyón. Egy késsorozat különböző sümegvidéki lelhelyekről is került a múzeumba.² Gazdag sorozatát adja a hajtott pengéjű bronzkéseknek a veleimi őstelep is.³ Vasból azonban ritkábban fordulnak elő. Nyilván azon okból, mert a hajtott ív alakú penge kikovácsolása nagyobb kézi ügyességet és több munkát igényelt az egyenes pengéjű késnél. A kés hegye le van törve. Hossza 14 cm. Súlya 35 gramm.

A köpös vasvésőknek ismét újabb két példánya került elő. A nagyobbik (25. ábra) teljesen ép, széles bárdal és vastag köpüvel van ellátva. Hossza 13 cm. Bárdjának szélessége 8 cm. Súlya 380 gramm. A kisebbik (26. ábra) köpüje megrongálódott és méreteiben felényi az előbbinél. Hossza 9 cm. Bárdjának szélessége 5.5 cm. Súlya 140 gramm. A köpös vasvésőknek — bár kelta leleteink között oly nagy számban fordulnak elő — rendeltetését és használati célját teljesen maig sem ismerjük. Így még mindig azon feltevés áll előtérben, hogy ez pótolta a hajtott nyélre alkalmazott bronztokos vagy tokosfüles vésőket. Vasból készült tokos vésők a hallstatti őstemető leletein kívül hazánkban nagyobb számban Somlyón⁴ és Velemen⁵ került elő, Szalacsán kívül hol már a negyedik példányt leltem.

A szalacscai leletekkel kapcsolatosan még két kelta leletet óhajtok bemutatni. Egyik Szalacska somogyi szomszédságában, Kaposmérőn, a másik Tolnaváralján került felszínre. Mindkét lelet megérdemli a méltatást.

A kaposmérői vaslelet tizenegy darab érdekes vaseszközt tartalmazott, melyek gazdasági eszközökből és szerszámokból állottak.

¹ Arch. Közl. XII. köt. XV. tábla. 4. ábra.

² Arch. Ért. XXIX. k. 4. sz. 342. old.

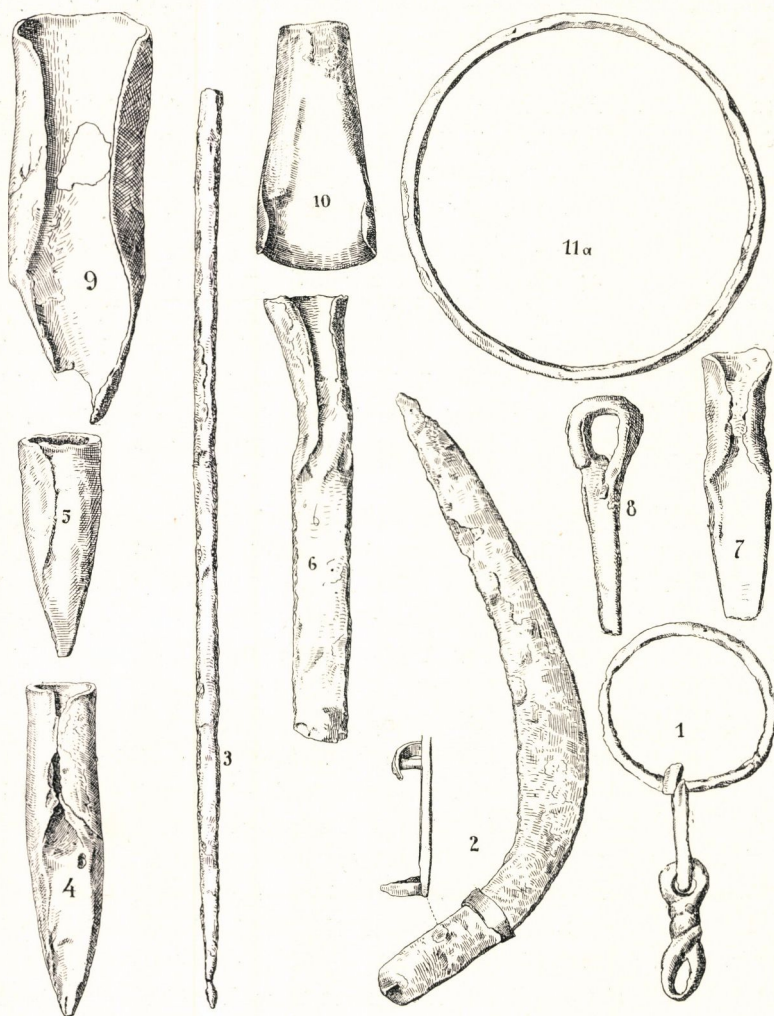
³ B. Miske: A veleim-szent-vidi őstelep. I. k. XVIII. tábla.

⁴ Arch. Közl. XXII. k. XXVI. tábla.

⁵ B. Miske: A veleim-szent-vidi őstelep. I. k. XLVII. tábla.

A lelet legérdekesebb darabja a láncszemekből alkotott karikás zablá (1. ábra). A zablá, habár hiányos is, meglevő részeiből megalkotható a zablá egész alakja. A karikás zablá öt tagból állt. Három hosszú láncszem adta a zablá csuklós tengelyét. A két szélső láncszemben nyert megerősítést a fék-szár befogadására szolgált nagyobb vaskarika. A zablá tengelyül szolgáló három

KAPOSMÉRŐI LELET (SOMOGY M.) cca $\frac{1}{3}$ nagys.

láncszem közül a két szélső gyengébb, a középső erősebb és csavaros díszítést mutat. A karikás zablá egyik láncszeme és egyik karikája hiányzik. A nagy karika átmérője 6,5 cm. A láncszemek hossza 5 cm. A zablá azért is legbecsesebb darabja a vasleletnek, mert pontosan meghatározza az egész lelet korát. Három láncszemes tengelyű zablák a kora La Tène-korban (Kr. előtt 400–300. évben) divatoztak. E zabláalak a közép La Tène-korban két tagból álló csuklós tengelyű karikás zablává változott. A késő La Tène-korból már

csuklónélküli, egyenes tengelyű zablák is voltak használatban. A karikás zablák napjainkig megtartották régi alakjukat. Kétkarikás csuklós tengelyű zablát használtak honfoglaló őseink is. A mai karikás zabla abban különbözik a régi mintától, hogy a két tengelyben forgó nagy karika mellett a kettős fékszár befogadására még két, a tengelyen futó, nagy karikával van ellátva. A kereskedelemben négykarikás orosz zabla néven ismeretes. A vaszablák ritkább jelenségei a kelta leleteknek, nyilván azon okból, hogy csak elvétve készítettek vasból, inkább fából vagy csontból készült zablák voltak közhasználatban.

A gazdasági felszereléshez sorozom a kezdetleges arató eszközt, a vassarlót (2. ábra). A sarló a nagy számban ismert bronzsarlók alakját utánozza. Gyengén ívalakban hajló pengéje hosszabb a bronzsarlóénál. Nyélnyújtványa a burkolatul szolgáló fanyél megerősítésére felálló, hegyes vaspeczekben végződik. A nyél nagyobb tortalékául az átvert aklaszeg szolgál, melynek felső pántja körülfoglalta a fanyelet és visszahajolt a lapos nyélnyújtványra. A vassarló átmérője 24 cm. Szélessége 2 cm. Súlya 125 gramm. Hasonló peczkes végű, aklaszeges vassarlót ismerünk a velemi kelta telepről.*

Ismeretlen rendeltetésű vaseszköz a sarlóval együtt lelt hosszú szűrő szerszám (3. ábra). A majdnem félméternyi hosszú, gömbölyű vasrúd egyik vége csúcsban végződik, míg a másik lapított lyukalakra van hajlítva. Hossza 45 cm. Súlya 180 gramm. Hasonló vastárgyat nem ismerek hazai kelta leleteink között.

A nomádelet felszereléséhez tartozik két sátorrúdvás, melyek a sátorfa egyetlen vasalását képezték. A sátorfa végére erősített vaskúp megkönnyítette a sátorfa beverését a keményebb talajba. A nagyobbik vaskúp (4. ábra) egymáshoz hajló szárnyas köpűvel van ellátva és tömör csúcsban végződik. Hossza 13 cm. Súlya 310 gramm. A kisebbik (5. ábra) zárt köpűs kúpalakot mutat, mely utóbbi nagyon hasonlít a régibb középkorban használt kopja-csúcsokhoz is. Hossza 8,5 cm. Súlya 205 gramm.

A lelet öt szerszámja két szárnyas véső, egyenes véső; kerek véső és szárnyas emelővasból áll. A szárnyas vésők egyike hosszabb (6. ábra) lapított vasrúdból készült végének két szárnya köpűalakra van felhajlítva. Hossza 18 cm. Súlya 220 gramm. A kisebbik (7. ábra) szárnyai köralakba hajlítva egymással közel szemben állnak. Lapos véső része hegye felé fokozatosan keskenyül. Hossza 10 cm. Súlya 175 gramm. Nélkülözi a köpűt a harmadik keskenyebb véső (8. ábra), mely négyszögű vasrúdból készült, vége felé laposodik és élben végződik. Felső széles felén nyomot hagyott a kalapácsütés. Hossza 9 cm. Súlya 175 gramm.

A szalacscai lelettel rokon alakú a kaposmérői emelővas (9. ábra), melynek szélei peremszerűen fel vannak hajlítva és a hosszabb nyél befogadására megfelelő vájadékkal van ellátva. Hossza 16 cm. Súlya 200 gramm.

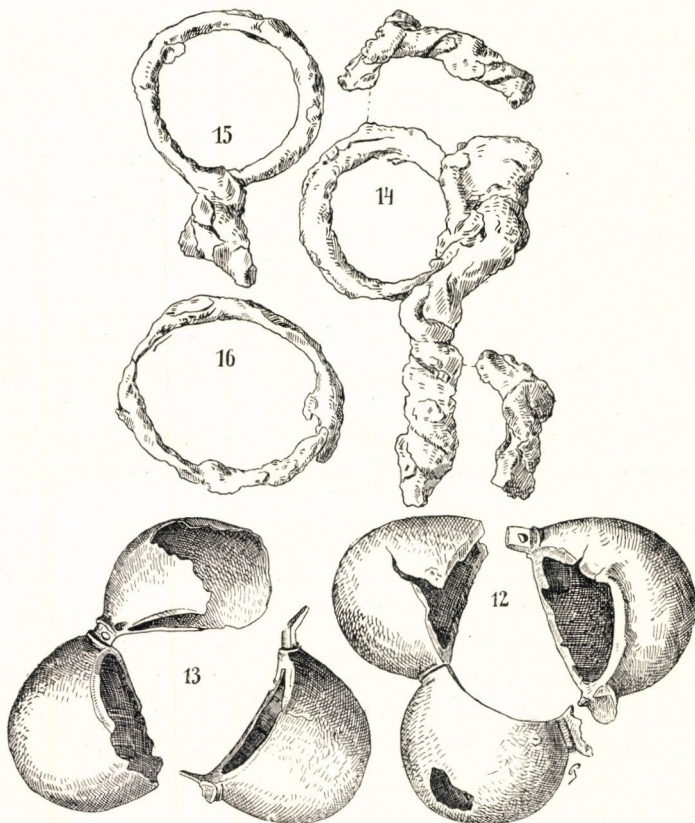
A szerszámok legérdekesebb darabja a köpűs kerek véső (10. ábra). A véső közel jár a teknős cigányok által használt teknővájó szerszámhoz. Nyilván az őskorban is fatárgyak kimélyítésére használták. A kerek véső négy-

* B. Miske: A velemszentvidi őstelep. I. k. LI. t. 13. ábra.

szögű köpüvel van ellátva, melybe rövid fanyél volt erősítve, azon célból, hogy a véső köpüje ne hornyolódjék fel a kalapácsütésektől. Éle közel jár a félköralakhoz. Hasonló kerekvésőt nem ismerek hazai kelta leleteink között. Hossza 10 cm. Súlya 215 gramm.

A vaslelet legigénytelenebb tárgya a 14 cm. átmérőjű vaskarika (11. ábra). A vaskarika külső fele domború, belseje lapos, így valószínűleg valamely kisebb faedény összetartó karikája lehetett.

TOLNAVÁRALJAI LELET. cca $\frac{1}{3}$ nagys.

Valamennyi vastárgy élegülése egyforma vöröses sárga színű, mely azon szempontból fontos, mert bizonyítja, hogy azonos földrétegből, mint egyidőben elrejtett tárgyak, kerültek felszínre.

A tolnaváraljai kelta leletek sirmellékletek voltak és főképen azon szempontból érdekesek, mert egygyel szaporítják a tolnavármegyei kelta lelőhelyek számát.

A sirokból két, négy-négy ludtozás nagyságú, bronzgömbből alkotott karperecz került felszínre. Az egyik (12. ábra) ép. Két-két bronzgömb egymásba illik, az egyik pár forgó csuklóval, a másik pár zárópeczekkel van ellátva. A négy tag együttvéve szétnyitható karpereczet alkot. A másik karperecz (13.

ábra) teljesen hasonlít az előbbihez, azonban egyik gömbtagja hiányzik, azon rész, melyen a zárópeczek hüvelye volt elhelyezve. Egy-egy gömb átmérője 6 cm. A bronzgömbökből alkotott karperec a legkedveltebb ékszer volt a vaskorban. A kelta sírleletekben találkozunk 3, 4, 5, 7, 9 bronzgömbből alkotott karpereczekkel. A gömbök számát azok kisebb vagy nagyobb volta határozza meg. Öt és hét bronzgömbből készült karpereczet leltem a badacsonyi kelta sírokban. Kilencz kisebb bronzgömbből alkotott karperecz a galamboki kelta sírból is ismeretes.¹ A gömbök nagysága dió és a lúdtojás nagysága között váltakozik.

A tolnaváraljai sírokban három kardkötő láncz részlete is került elő (14—15—16. ábra). A kardkötő lánczok mindegyike hiányos, a szokott csavaros lánczszemekből áll, melynek utolsó szeme 7 cm. átmérőjű vaskarikában végződik. A kardkötő lánczok gyakori mellékletei a kelta síroknak. Ismerünk ehhez hasonló kardlánczokat a nagy-székelyi szintén tolnamegyei sírokból.² Teljes ép szép kék edzésű kardkötő láncz a somlyói kelta sírból került elő.³ A tolnaváraljai kelta sírok nagyobb számú bronz- és vastárgymellékletei elkallódtak a földmunkások kezei között. Késő értesülés miatt csak ezt a bemutatott néhány darabot menthettem meg.

Sümeg, 1910 február.

Szentmártoni Darnay Kálmán.

A MAGYARORSZÁGI ALDUNA VIDÉKÉRŐL VALÓ ŐSEMLÉKEK KORRENDI OSZTÁLYOZÁSA.

(Második közlemény.)⁴

Az Aldunavidék és szomszédos Balkánvidék neolithkori kulturái és másrészt Kypros és Troja idősb rétegei között az egybevágóság oly szembeötlő, hogy önkéntelenül kínálkozik a kívánság azok összehasonlítására.

A két kultura között lényeges analógiákat találunk, melyre mint példát itt csakis következőket akarom felsorolni: A legfőbb lényeges analógiákat a két terület között az idólok előfordulása és azok egybevágó alakítása, a kerámika alakja (talpcsöves edények, hosszú nyelű kanalak stb.) annak technikája (monochrom színezés, fénytelen festés, szalagdiszítés, spirális) és az edényeken előforduló átfúrt bűtyök képezik.

Az idősb prähistorikus rétegekben található emberi és állati alakokat utánzó készítményeknek tán legtöbbje nem is volt a szó szoros értelmében vett bálvány. De viszont az is bizonyos, hogy azok valami meghatározott szellemnek befogadására szánt alkotások voltak. Tehát ennél fogva szellemmel ellátot tárgyak, melyek ezért is gyermekjátékok nem lehettek. A gyermekjátékokra nézve osztom Hoernes véleményét,⁵ ki is a játékmintákat csakis a felnőttek foglal-

¹ Arch. Közl. XXII. k. 84. oldal. 2. ábra.

² Wossinsky: Tolna vármegye Története. II. k. CXLVI. tábla. 6. ábra.

³ Arch. Közl. XXII. k. 78. oldal, 1. ábra.

⁴ Az első közleményt lásd Arch. Ért. 1909. 130—146.

⁵ Hoernes Urgeschichte der bild. Kunst, 107. lapon.

kozását visszaadó tárgyaknak képzelheti. Ezért is ezen készítményeket a valással nexusban álló tárgyaknak tekinthetjük.

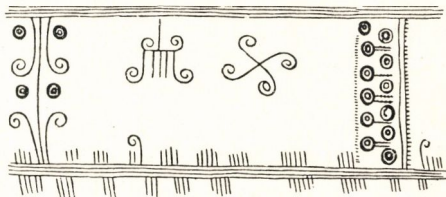
Ha párhuzamot vonunk a mi aldunai és szomszédos vidékeinek időljai és a Kypros, Troja és Görögszigetvilág kulturáiban előfordultakkal, úgy azok lényegében meglepő megegyezést találunk, mely úgy az alakra, mint a kivitelre is kiterjed.

Az idevágó anyagnál több typust lehet megállapítani* és pedig:

A) deszkaszerű lapos testtel bíró idólokat és B) domborművű technikában készült idólokat. A domborművű technikában készült idólok alakjai között három változatot különböztethetünk meg, azok szerint, vajjon I. az alsó végtagok pecsétnyomószerű alakban végződnek, II. hypertropikus ülő alakok és III. a többékevésbé kidolgozott lábakkal ellátott idólokra.

1. ábra a).

1. ábra b).

Az 1898. ásátás alkalmával Temeskubinban. (Čer-ni-Bregen) talált idól töredék. Szövegét lásd Arch. Ért. 1909 133. lap.

A) typusát az idóloknak megjeljük *Jablaniczan* (Vassits 9., 32. ábra) *Butmiron* (Fiala stb. I. kötet III. táb. 2., 3., 8., 9. ábra II. köt. III., 16., és V. t., 8., 12. ábra). *Kyproson* a Hagia Paraskevi-i leletekben (Hoernes 31., 32., 34. ábra és Ohnefalsch-Richter 96. lapon és XIV/4. ábrán), *Trojában* (Dörpfeld Götzenél 344. a-h., 345. a-d., 346. a-b., 348. a-k. stb. Schliemann Ilios 71., 73., 197—21. ábrákon). Ugyancsak ezen typushoz tartozókat láttam a karlsruhei múzeumban, melyek boeotiai sírokból származnak.

B) typus I-ső változatát, a melynél a lábszerű nyujtvány nem tagolt,

* A bennünket itt érdeklő két vidék idevágó anyagának párhuzamban való állításánál kútfőknek összehasonlításomhoz a következőben felsorolt műveket fogom felhasználni és pedig: 1. Bella «Aldunai leletek» Arch. Ért. 1898. 2. Cesnola Stern «Cypern seine alten Städte etc.» 3. Dörpfeld «Troja und Ilion». 4. Fiala, Hoernes, Radimsky «Die neolithische Station von Butmir» I-ső és II-ik kötete. 5. Hoernes, «Urgeschichte der bildenden Kunst.» 6. R. Freiherr von Lichtenberg «Beiträge zur ältesten Geschichte von Kypros» Mitteil. der Vorderasiatischen Gesell. 1906. 7. Maraghiannis «Antiquités Cretoires». 8. és 9. Milleker «A vattinai őstelep és Délmagyarország régiségleletei». 10. Miske «Őskori bálványképek Temes-Kubinról». Arch. Ért. 1899. 11. Ohnefalsch-Richter «Neues über die auf Cypern etc. angestellten Ausgrabungen» Verhandlungen der Berliner Gesell. 1899. 12. Schliemann «Ilios Stadt und Land der Trojaner». 13. Schliemann «Troja» 14. Teusch «Prähistorische Funde aus dem Burzenlande». Mitteil. der Anthropol. Gesell. in Wien 1900. 15. M. Vassits «Die neolithische Station Jablanica etc. Arch. für Anthropol. XXVII. köt.

minél fogva pecsétnyomó alakú, közösen bírják *Jablanicza* (Vassits 9., 10., 11. stb.), *Butmir* (Fiala stb. I., I/10., II., IV/6. és 9. ábrák), *Kyproson* Idalium (Cesnola Stern XII. táb. 1., 3., 4.).

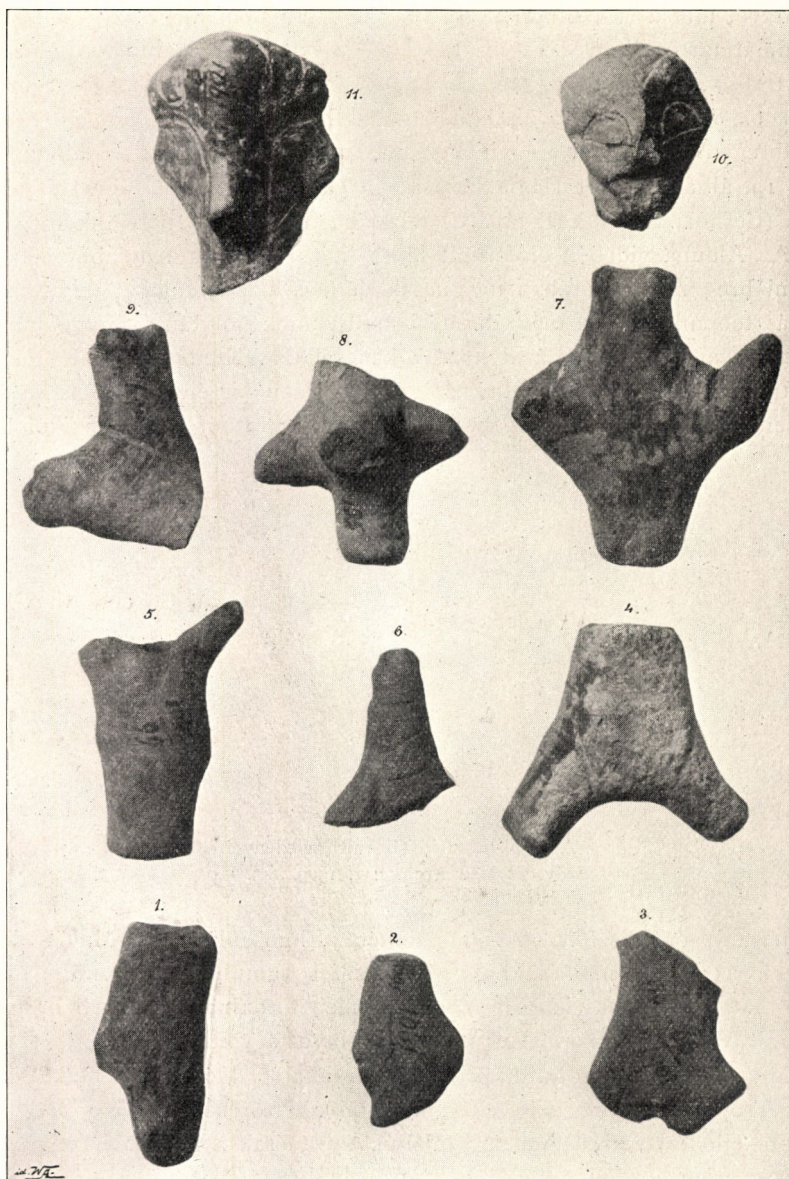
B) typus második változata a hyperthorikus medenczés, ülő női alakok. Ezeket látjuk *Jablaniczán* (Vassits 52., 54., 55., stb. ábrák), *Černi bregen* (Miske 18. ábra), *Ó-Moldován*, hol töredékben fordult elő (Milleker Délmagyarország stb. 95. laponi ábra) és a thrák tumulusokban (Hoernes III. tábla), ugymint *Sparta* vidékén is (Hoernes 37., 38. ábra).

Leggyakoribban látjuk képviselve a leletekben a már kifejlődött vagy legalább már tagolt lábbal készült példányokat, melyeket már előbb mint III-ik változatot említettünk. Ilyeneket ismerünk *Jablaniczáról* (Vassits 5., 6. ábra) *Butmirről* (Fiala stb. I., II/10., II., III/12., IV/6—9. ábra), *Černi bregről* (Bella 9., 10. ábra), Erdélyből a *gesprengbergi* (Teutsch 94., 95. ábra) és *papdombi* (Tetsch 117—122. ábrák), Romániából a *cucuteni* (Hoernes 41—46. ábra), Bukovinából a *Sereth* mentéről (Lichtenberg V. táb. 39. ábr.) és a Krakau melletti *Wiezehowska Gora-ít* (Hoernes 47. ábra). Ezek tökéletes másait megtaláljuk Kyproson *Idaliumban* (Cesnola Stern XII. táb. 2., 6., 7., 8., 10. ábrák) és Nikolidesban Ohnefalsch-Richter XV/6.) de nem hiányoznak azok a kyklad kulturában sem, hol lényegben ugyancsak ily alakok előfordultak a *pestofai* (Maraghiannis XXXIII. táb. 1., 2., 3., 5—13. ábra) és *kerosi* Amorgos melletti leletekben (Hoernes 39.).

De nem csupán alakjuk lényegében fogjuk a két csoport között a hasonlatosságot megtalálni, hanem mi több, azok díszítési módjánál és elkészítési momentumaiban is. A szalagdíszítéses ornamentika körébe tartozó közös czírázást tüntetnek fel a Vattinán talált deszkaalakú idól (Milleker XIX. táb. a), b) ábra), és a Hagia Paraskevin talált (Hoernes 31. ábra). Ugyancsak ilyen díszítést lelünk a černi bregi töredéken (Miske 7.) és butmiri példányokon (Fiala etc. II., III/5—16., IV/8—13. ábrák) is. A sűrűn pontozott, vagy tán jobban kifejezve, vonalkázott, vesszőzött, díszítési technikát közösen előfordulva látjuk, egy butmiri (Fiala stb. I., III/3.) és egy Trojában (Schlimann Troja 70. ábra) talált példányon. A női attributumként elfogadott fekvőkeresztet, mely az idólok mellét szeli, megtaláljuk Jablaniczán (Vassits 19., 27. ábra), jellegzetesebben pedig mint szalagdíszít Butmiron (Fiala stb. I/2.), ugyancsak ez Trojában (Hoernes 22. ábra) és Kyproson (Lichtenberg V. táb. 33. ábra) is előfordul. Igen megegyező a fent említett vattinai deszkaidól nyakán előforduló díszítési motívum az ugyancsak Trojában, de ott csontból készült deszkaidól szint ott a nyakon alkalmazott motívumával (Dörpfeld Götze 350. ábra).

De az alakok elkészítésében is meglepő hasonlatosságot találunk, így első sorban is az azoknál nem gyéren előforduló túltengés folytán. Túltengő alakok például a Wiezehovsky, Sereth menti, cucuteni, papdombi már fent említett, és ugyancsak onnan származott több más időlj is (Tetsch 123—125). De Butmirban (Fiala stb. II., III/7., IV/6.) és Jablaniczán (Vassits 5., 6., 12., 52., 55—57 ábra) a thrák tumulusokban valamint Spártában, Kyproson Idaliumban (Cesnola Stern XII. táb. 28. ábra), Golgin (Cesnola-Sern XXXVII. táb. 5. ábra) Nikolidesen (Ohnefalsch-Richter XIV/3.) és Kretán Pestofán talált

I. TÁBLA.

Az 1898-ki ásatás alkalmával Temeskubinban (Černi-Bregen) talált idólok.
Szövegét lásd Arch. Ért. 1909 144., 145. lapon.

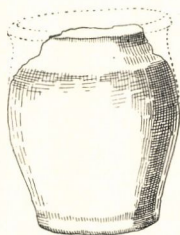
alakok (Maraghiannis XXXIV. táb. 1., 2. ábra) is olyanok. Az sem kizárt, hogy a Trojás deszkaidóljai, melyeknek alsó testrészük oly idomtalan nagy, szinte hypertrophiát akarnak feltüntetni (Dörpfeld 344. e-h. 346. b) 347., 349. Schliemann Ilios 200., 201. ábra).

Megegyezést találunk a két csoport készítési módjában az arcra nézve is, az a melynél csak az orr és a szem van domborúan, illetőleg karczok által

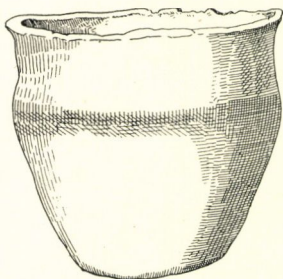

feltüntetve, míg a szája nincsen jelölve. Vagy tán nem megegyező a karoknak a mammát tartó elhelyezése, mint például a butmiri példányokon (Fiala stb. II., III/1—7., IV/1.) és ugyancsak Kyproson Idaliumban (Cesnola Stern XII. táb. 1., 6., 8., 10. ábra) találtakon tapasztalhatunk. Hasonlóan megegyező a Černi bregen talált idólok egyikének más módon elhelyezett karjainak fekvése (Bella 12. ábra). melyet Hagia Paraskevin (Hoernes 32., 34. ábra) és Idaliumban is (Cesnola Stern XII. táb. 3.) teljes hasonlatosságbar lelünk meg.

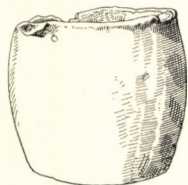
Az Alduna vidékén előfordult idősb kulturák egyik fiatalabb szakaszában a Černi breg *B*/ kulturában ugyancsak, de más alakú idólokat találtunk. Ezeket más technikájuk és más díszítési motívumok folytán a nyugatra fekvő Laibach és annak kulturájával hoztuk kapcsolatba. Ezen aldunai idólok alakja mint tudjuk, fent lapos, a vállaknál szörnyszerűen kiszélesbülő felsőtestből és üregesen készült fordított kupához hasonlító alsótestből áll. Ezen idólok díszí-

2. ábra.

3. ábra.

4. ábra.

A černi-bregi idősb kultura edényei.
Szövegét lásd Arch. Ért. 1909. 145. lap.

tése mértani vonaldiszítés, mely mészbetétű. Előfordulásuk körülményeire vonatkozóan rectifikálnom kell, hogy azok nem tumulusokban mint Hoernes hitte,* hanem égetéses lapos temetkezésekben fordulnak elő (Beli breg, Černi breg) mit Vassits is már azt egyszer hangsúlyozta volt.**

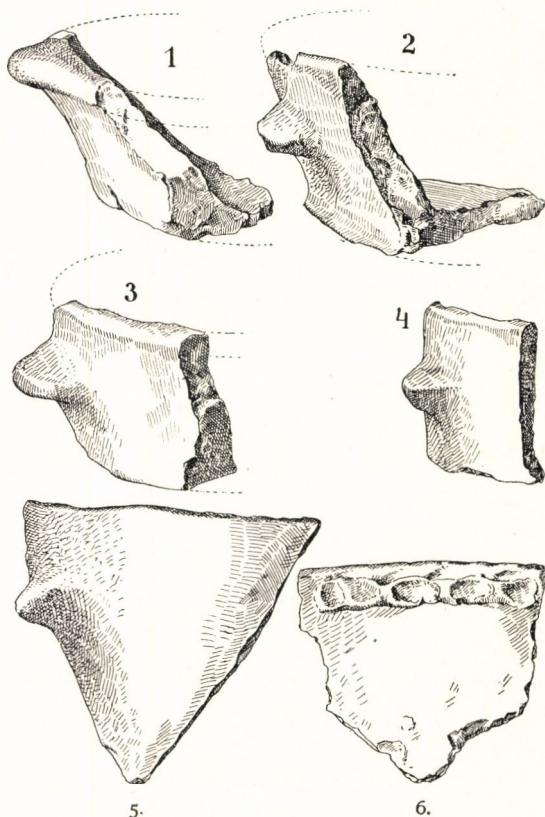
Miképen az idősb kulturák tökéletes analog idóljait megtaláltuk volt Kyros, Troja és a Görögszigetvilág kulturáinak körében, ép úgy délen, egy fiatalabb fejlődési szakaszban, megtaláljuk ugyancsak a klisevaci típusú idólokat is. Az ezen utóbbi typushoz tartozó idólok úgy látszik nem oly sűrűn vannak az ott virágzott kulturában elterjedve, mint a régibb típusúéi, mégis több helyen kell azoknak előfordulását konstatálnunk. Így közelállók a mi klisevaci típusunkhoz a boeotiai sírokban előjött harangidomú idólok (Hoernes 124—125. ábra). A Mykenæben sűrűn előfordult idólok alakja úgy a teljesen ezekhez analog tyrynsi terracották (Schliemann Mykenæ A. c. d. B. e. f. C. l. m. ábrák XVI. táb. 90—92., XVII. táb. 94., 96. és XVIII. táb. 90, számok). A készítésre nézve a Görögszigetvilág idól csoportjában is ugyancsak

* Hoernes, «Urgeschichte der bild. Kunst 220. lapon.

** M. Vassits, «La necropol de Klisevac» Revue Archeologique 1902. p. 172.

hasonló alakokat találunk részben még a már bronzból készülteknél is, ha párhuzamot vonunk klisevaci idólunk alakja és a Kretán Hagia Triada, Pestofán (Maraghiannis XXVI. és XXXIII. tábla) úgy Kyproszon Citiumban, Leu-collában és Curiumban (Cesnola Stern I. táb. 5., 7., XXXIX. táb. 2—4. LXIX. táb. 1. ábra) miként Idaliumban talált példányok között (Ohnefalsch-Richter XV/3. ábra). A technikai megegyezést a felső test sokszor lapos alakítása és a harangidom üregesen készült alsó testalakja adja. Az alaki egyöntetűséget

II. TÁBLA.

A černi-bregi idősb kultura edény töredékei.
 Szöveget lásd Arch. Ért. 1909. 145. lap.

pedig különösen a mykenai és tiryusi példányoknál a hold vagy szarvhoz emlékeztető vállaknak kiszélesbülése képezi. De nem mulaszthatom el az alkalmat, hogy meg nem emlékezném egy még sokkalta frappánsabb analogiáról, mely az Orsova környékén lelt deszkaidólok között (Wosinszky, Az ókor mészbetétű diszítésű agyagművesség CI. CII. táblák) és egy Mykenæben talált tökéletesen hozzávágó alakú darab között (Schliemann Mykenæ XVIII. táb. 102. szám) van. Eltérések a két példány között csupán annyiban vannak, hogy míg az orsovaiak diszítése geometrikus vonaldiszítéses, addig a mykenai ügylátszik festett volt.

Az Alduna és szomszédos vidékeinek idősb rétegéből származott anyagánál nemcsak az emberi alakban készült idólok, de a gyéribben előfordult tömör testű állatalakok között is megvan a lehető legtökéletesebb megegyezés a keleten előfordultakkal való összehasonlításnál. Ezen tényt szembeötlőn konstatálnunk kell, ha a Bukovinában Szipenitzon (R. F. Kaindel «Prähistorisches aus der Bukovina» 112., 116., 117. ábra Jahrbuch der k. k. Zentral-Commission etc. 1903.) és Erdélyben Gesprengbergen (Deutsch 83—93. ábra) találtakat a Trojában (Schliemann 1204—1208. szám) és Pestofán (Maraghiannis XXXIV. táb. 23—26., 29—32. stb.) találtakkal hasonlítjuk össze.

Nem tudom, vajjon a két vidék kulturánáljáról kiterjedt-e az üregesen készült kisebb állatalakokra is, milyenek a mi kulturáinkban előfordulnak? Határozottsággal csak azt konstatálhatjuk, hogy az kiterjedt az állatalakú edényekre, melyek mint tudjuk, boeotiai sírokban, Kyproszon és Trojában is előfordultak.

A két kultúra között mint analogiát továbbá a kerámika alakját és technikáját egyöntetűségét említettem.

Felesleges volna mindazon kerámikai alakok felsorolásával itt behatón foglalkozni, melyek hasonlóak. Azok összeállításával a prähistorikus irodalomban is sűrűn találkozunk, s ezért is tán itt arra szorítkozhatom, hogy részben azokra utalva, a már meglevők számát a kevésbé ismertekkel kiegészítsem.

Igy olvasóim figyelmét fel akarom hívni ama analogiákra, melyek a kelet készítményei és a Černi breg *B*) kulturái között tapasztalhatók.

A Černi breg *B*) kulturája, másrészt pedig a kelet kulturája között bár nem sűrűn, de egyes igen tipikus alaknak egybevágó előfordulását kell megállapítanunk. Igy elsősorban bizonyos edényfűlek közös előfordulását, mely edényfűlek igen jellegzetes alakja ép a mi versecz-vattinai aldunai V-ik csoportunk kerámikájának a többi kerámikáktól elűtő alakot adnak. Ezen edényfűlek a has és edényperemének felső szélét kötik össze és valamivel ez utóbbi fölé emelkednek. Jellegzetes, mint már említve volt, * ezeknél a felső résznek alakja. E jellegzetes edényfűleket a makedon tumulusok anyagában megtaláljuk (Dr. Schmidt «Keramik der maked. Tumuli Zeitschrift für Ethnol. 1905. 19—22. ábra), továbbá Kyproszon is (Ohnefalsch-Richter II/8. ábra). További analogia a két kultúra között még az edényt tartó karikák. Ezen edénytartó karikáknak áttűrt típusának hasonmásait megtaláljuk Trojában (Dörpfeld Beilage 40. III. ábra) és ugyancsak Kretán Milatosban mint azt Evans közölte (The prehistoric tombs of Knosos 96. lap *B*) ábra). Ugy végre analog a felű fogantyűvel ellátott ikeredények használata a mi aldunai leletűnk anyagában, miképen a délen Kretán Gourniá (Maraghiannis i. m. XXXIX. táb. 3. ábra) és Kyproszon és Hagia Paraskevin (Ohnefalsch-Richter III/7. ábra) találaknál.

Egyöntetűséget találunk továbbá a két kultúra között az edénykészítés technikájában mint példának felemlítve az edényszegűleken előfordulú háromszűgalakú csűcsban végűzűdű kiszűlesbűléseknél is. Ezen háromszűgalakú ki-

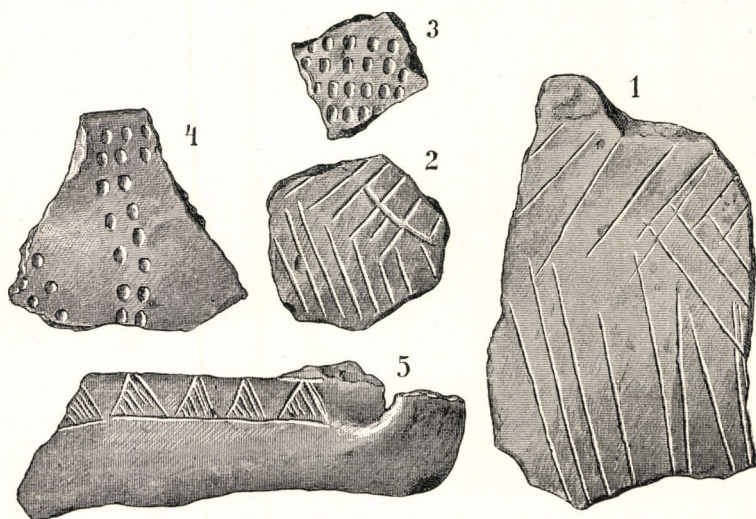
* Arch. Ért. 1909. 135. lapon.

szélesbülést, melyet edényeken Verseczen és Vattinán,¹ úgymint a Beli bregen is sűrűn találtunk, igen közelállón viszontlátunk a makedoni tumulusok anyagában (Schmidt i. m. 6. ábra).

De nem csupán edényalak, de edénydiszítésnek technikája is kapocs az Aldunavidék és szomszédos kulturája, másrészt pedig a keleten volt kulturák között. Analogiák a monochrom színezés, fénytelen festés, szalagdiszítés, mélyített vonalspirális és mészbetétes technika.

A monochrom színezés technikáját Kyproson annak legidősebb szakaszában látjuk alkalmazva, úgy Trojában is, de már itt mészbetétes vonaldiszítéssel. Trója idősb rétegeinek mélyített díszé határozottan a szalagdiszítés körébe tartozott, mint azt dr. Schmidt is hangsúlyozta.² A még monochrom színezés

III. TÁBLA.

A černi-bregi idősb kultura szalagdíszes csoportjához tartozó edénytöredékek.
Szöveget lásd Arch. Ért. 1909. 145. lap.

technikának megfelelő egyes mintázat módjára felrakott festőanyag használatát pedig Erdélyben megtaláltuk Tordoson,³ ugyanezt leljük Trojában annak keramikájában is.⁴

Troja keramikájában a mélyített vonalspirális alkalmazását is megleljük, és pedig annak II—V. rétegéhez tartozó keramikában. Végre a mészbetétes technikával úgy Trojában miként Kyproson is sűrűn alkalmunk van találkozni. (Dörpfeld-Schmidt 251. lapon és Ohnefalsch-Richter 39. lapon.).

A most itt felsorolt analogiákból úgy, miként a már több ízben más kutatók által végzett összehasonlításokból mindenkor ama elvitázhatatlan tény

¹ Milleker, «Verseczi és vattinai őskori régiségek. Arch. Közl. XX. köt.

² Dörpfeld, «Troja» 274. lapon.

³ Schmidt, «Troja Mykenæ-Ungarn». Zeitschrift f. Ethnol. 190. 637. lapon.

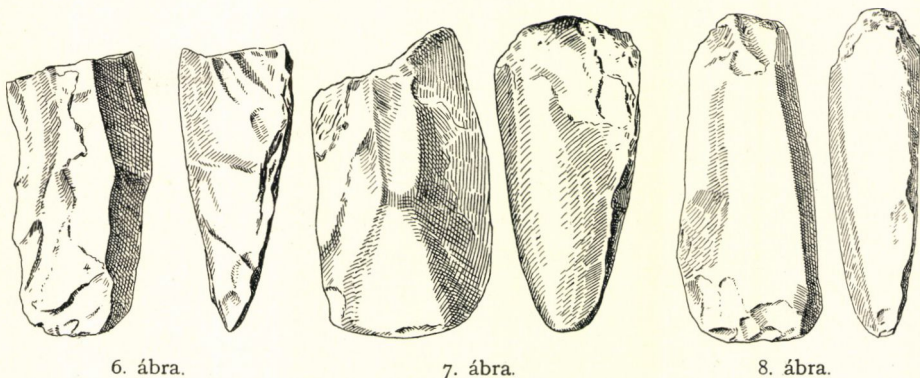
⁴ Schmidt, Keramik d. makd. Tumuli. Zeitschrift f. Ethnol. 1905. 104. lapon.

jegeczedett ki, hogy Kypros, Troja a Görögszigetvilág, miként a premykenea kulturák, másrészt pedig az Alduna és azzal szomszédos Balkánvidékek kulturái között a legszorosabb nexus van. E nexus pedig Trojában és Kyproson is csakis az ott előfordult régebb leletekre terjed ki voltaképp, ez pedig fontos, mert az, a mi már később fejlődöttem fémkorunkban analog, az túlsúlyban vagy import vagy pedig mint ilyentől származó utánzat lépett fel kulturáinkban.

A régiebb leletek ezen megegyezése, elsősorban arra utal, hogy azoknak genezise között szoros szervi összefüggés van. A későbbi eltérés pedig onnan van, hogy a két eredetileg egyenlő kultura fejlődésében, a meg nem egyező feltételek folytán más és más lett.

Dr. Schmidt már többször idézett műve,* a mely az Alduna és szomszédos területeinek időkori csoportosításához, egy nagybecsű fixpontot adott nekünk, mely mint tudjuk, kétségtelenül megállapította, hogy mindama neolithkori

A černi-bregi idősb kultura gyalu alaku kőszerszámai.
Szöveget lásd Arch. Ért. 1909 146. lapon.

kulturák, melyek az Alduna és azzal szomszédos vidékein előfordulnak, idősebbek mint Troja második telepítésének III-ik építkezési szakasza.

Idézett műben e fixpontra vonatkozóan a következő fejlődési sorozatot adja:

- x (?) Magyarhoni legidősb bronzkor.
- I. Troja második telepítésének III. szakasza.
- II. Aunjetizi kultura Csehországban.
- III. Mykenæi aknasírok, a korai mykenæi szakasz vége.
- IV. Kobani sírmezők. A vaskor kezdete.

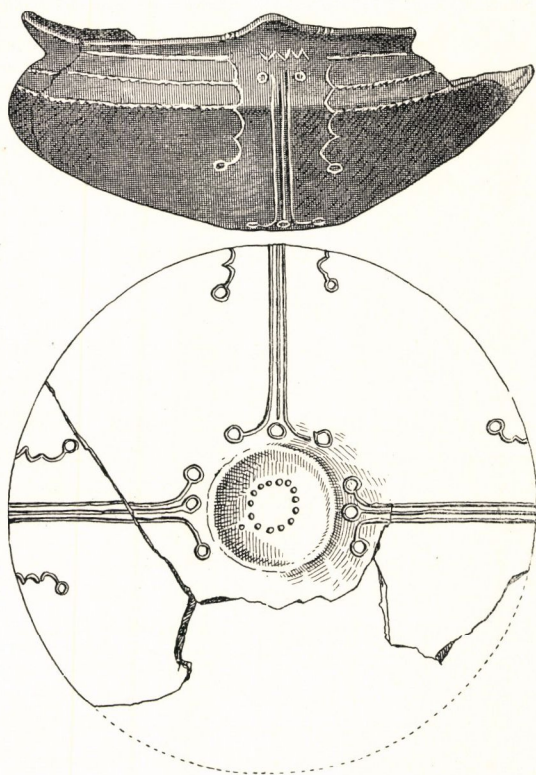
Ezen fejlődési felállításhoz a következő jegyzetet fűzi.** «Ezen egymásra következésnél megfigyelendő az, hogy III. és IV. között a relativ legnagyobb időközi távolságot kell felvennünk; mert e két szakasz közé a mykenæi kornak az egész virágzása esik, melyre a vaskorszak csakis utóbb következik. Ellenben I., II. és x között, csakis aránylag csekélyebb távolság lehet; és II.

* Dr. Schmidt, «Troja, Mykenæ, Ungarn».

** Dr. Schmidt id. műve 624. lapon.

és III. között sem lehet az olyan nagy, mint az a III. és IV. között volt.» Ugyancsak később¹ «A jelenkori kutatás a mykenæi aknasírok számára egy abszolút időkort megállapított, s ezt a XVIII—XVI. századba utalta. Miért is Troja II-ik telepítésének harmadik szakaszát, az Aunjetizi kulturát és a magyarhoni legidősb bronzkor szakaszát úgy megközelítőn 2000-re Kr. sz.előttre kell tennünk.»

9. ábra a) és b).

A Černi-breg fiatalabb kulturrétegének edénye.
Szövegét lásd Arch. Ért. 1909. 146. lap.

Ohnefalsch-Richter Kyprosról adott abszolút chronológiájában a dr. Schmidt által adott fixpont a késő kykladkorra Kypros IV-ik fejlődési szakára esik.

Dr. Schmidt itt fent ismertetett fejlődési sorozatában az x alatti magyarhoni legidősb bronzkorát kapcsolatba hozza az aunjetizi (vagy unjetizi) kultúrával s annak alapján mindkettőt Trojához viszonyítva a 2000 évre Kr. sz. előtti időre teszi. Az aránylag már magas fejlődési fokon álló aunjetizi kultúrát, melyet hazánk területén a mosony-jessehofi² és lajtaujfalusi³ lele-

¹ Dr. Schmidt ide. műve 624. lapon.

² Hampel, Bronzkor III. 188. tábla.

³ Arch. Ért. 1889. 231. lapon.

tek által látjuk képviselve, nem tekinthetem a mi bronzkorunk hazánkban volt első legrégibb fejlődési szakaszának, mint azt egy közelebbi dolgozatomban kifejteni szándékom. Ó-Béba és Tószeg II. bronzfémét ismerő kulturáit idősbnek mint az aunjetizit tekintem.

A prähistoriában csak kevés értékkel bír az egyes fejlődési szakaszokra nézve, ha azokat két abszolút korszámmal jelölt keret közé helyezzük. Mert a föltételelesen felvett évszámok nem lehetnek egy-egy teljesen záró időkori keret, mivelhogy az egyes kulturák sem nem keletkeztek, sem pedig nem következhetek a legtöbb előfordulási helyükön egyszerre, hanem ellenkezőleg csak lassúbb fejlődés folytán. Ezért is az így adott időrendi évszámok nem zárják ki ama körülményt, hogy példának okáért a mi aldunavidéki V. és IV. csoportunk nem haladt-e rövid ideig párhuzamosan. Azaz, hogy midőn a Drávaszögben a IV-ik csoport még virágzott, ugyanekkor az Aldunavidéken nem-e lett volna már az V-ik csoportnak bölcsőkora is. Tehát abszolút chronológiákban az adott évszámok csakis a már és még virágzó időkorra vonatkozhatnak csupán.

A legtöbb chronologiai beosztás továbbá nem számít eléggé az emberi nemet mindenkor jellemző conservativismussal sem, minek következtében az egyes szakaszokban azok fejlődésére úgyszólván a szűkre szabott keretben hely sem marad. Így a még ma is divó nagymérvű conservativizmusát tán semmi jobban mint ép vármegyénk ethnographiája nem jellemzi, hol az Őrségben például még ma is tökéletes másait a csúcsíveskori foklyáknak, ajtózáraknak és lakatoknak vegyest a XIX., XX. század tárgyaival találjuk. Ma pedig egész más viszonyokkal kell számolnunk, hiszen megvan a sűrű összeköttetés és a már mindent kiegyenlítő túlzó műveltség, mely mindent, mi régi, avultnak és hasznavehetetlennek bélyegez. Ha tehát ma a gyorsvonatnak, autónak és az elektrikus szikrának korában ily tényekkel mint az Őrség néprajzánál számolnunk kell, úgy mennyivel lassúbb lehetett, de volt is a fejlődés a minket itt érdeklő prähistorikus időkben.

Ezek után megkísérlem az Aldunavidék ősemlékeinek korrendi beosztását. Munkámnál segítségemre volt a már fent említett dr. Schmidt által adott fixpont, melyet a prähistorikus kutatás elfogadott, továbbá a prähistorikus kerámiának természetes fejlődési sorrendje.

A dr. Schmidt által adott fixpont az Alduna csoportjainál a versecz-vattinai V-ik csoportunk korával esik össze. Alkalmunk volt annak anyagában tapasztalni, hogy ott gyéren bár, de határozottan bronzfém is jön elé, s e bronzokat az aunjetizi időkorral párhuzamosoknak tekinthetjük. A versecz-vattinai csoport vége pedig úgylátszik lenyúlott ama bronzkorig, melynek csontvázas sírjai a Várpalota és zentai után következő typushoz tartoznak. Miután pedig az ezen kulturához (versecz-vattinai) tartozott Černi bregi égetéses sír a tiszta neolithkor típusát tüntette fel, ezért is az V-ik csoport időtartamát hosszú tartamunak kell tekintenünk. Kezdeté a tiszta neolithkor alkonyára vissza ment, tartama pedig a más vidéken divott egész rézkort úgy a bronzkor legidősebb szakaszait magában foglalta.

Versecz-vattinai csoportunkat időkorban megelőzte az Aldunavidéken a

Drávaszögben létezett IV. csoport kulturája. Ez viszont párhuzamosan haladt az Olt folyam menti III-ik csoport fiatalabb technikájú festett kerámikával

A IV. csoport anyaga tiszta neolithkori rétegből és pedig zsugorított csontvázakból származik. * A III-ik csoport idevágó anyagát pedig már szorosán vetten nem is tekinthetjük többé mint a neolithkorhoz tartozót, mert abban, ha gyéren is, fém (réz) már előfordult. Ennek daczára mégis mint pár-

IV. TÁBLA.

A Černi-breg fiatalabb kulturrétegének edényei.
Szövegét lásd Arch. Ért. 1909. 146. lap.

huzamban létezettnek kell tekintenünk, mert mindkettője az eddigi tapasztalat szerint a kő- és fémkor mesgyéjét képezik, de nem kevésbé azért is, mert Erdélyben annak geológiai fekvése folytán a fémnek első használatát idősb korra tehetjük mint a Drávaszögben.

* M. Hoernes, «Funde verschiedener Altersstufen etc.» Mitt. der präh. Commis. in Wien I. Bnd. 5. pag. 267.

Sem a Drávaszögben talált IV-ik csoportnak, sem pedig az Olt folyam menti III-ik csoport idevágó fiatalabb technikájú festett keramikájának hosszún tartott időtartamot nem tulajdoníthatunk. Mert mindkettője már lezárt és teljesen kifejlett kulturáknak befejező szakaszát képezik, melyeknek megelőző fejlődését egyrészt a laibachi láp, másrészt pedig az Olt folyam idősb, festett technikájú keramikának kulturájában birjuk.

A fejlődési sorozatban, melyet az edénydiszítés technikájánál felállíthatunk, a monochrom színezésnek technikáját idősbnek mint a mélyített diszítéses technikát kell tekinteni. Már azért is, mert kétségtelenül az edénynek monochrom színezése, sem oly kézi ügyességet, sem pedig készítőjétől ama gondolatok és eszmék gazdagságát és egyúttal szabadságát, önállóságát nem kívánta volt, mint a melyet elkerülhetlenül a mélyített dísz technika töle alkalmazásánál igényelt. Ezért is I-ső és II-ik csoportunk közül mint időkorban idősbnek a monochrom színezésű kulturához tartozó Jablanicza-Cerni breg *A)* keramikát kell elismernünk, de egyúttal időkori beosztásban azt párhuzamosan haladónak a szalagdiszítésével, mert nem egy lelet azok időkori együttes alkalmazását egész kétségtelenné teszi egy és ugyancsak azon lelőhelyen.

A geometriai keretes diszítéses keramikát, azaz a Drávaszögben lelt IV-ik csoportunk technikáját, közvetlenül a szalagdíszű technika előzte meg. Ezen tény kétségtelenné a Debelo brdo leletei teszik, hol is mindkét kulturát megtaláljuk.

A szalagdíszű keramikának Butmiron, mely nem volt egy folytonosan lakott telep, hanem csakis a kőszerszámok gyártása céljából időről-időre felkeresett hely, nem tulajdoníthatunk autochton fejlődést. Azaz nem tekinthetjük ama helynek, hol spontán vagy lassúbb fejlődés következtében a szalagdísznek technikája keletkezett volna. De viszont ama körülmény folytán, hogy az csakis egy időről-időre lakott gyári hely volt, mely ennek dacára gazdag leleteket szolgáltatott, de nem kevésbé mert Butmir keramikájában egy hosszú fejlődésnek tanujeleit megtaláljuk azon következtetést kell és lehet csak levonnunk, hogy a szalagdíszes kerámika igen hosszú éltű volt a Balkán ÉNy-i részén.

Minthogy a monochrom színezett és a szalagdiszítéses keramikát együttesen előfordulva találjuk, s továbbá, mert a megfigyeléseinknek mai állapota egy azok időkori határozott szétválasztását eddigelé nem teszi lehetővé, ezért is, itt e két párhuzamban, sőt sok helyen együttesen haladó kulturákat időkorban párhuzamosoknak tekintem.

Ha továbbá most a szalagdíszes keramikának hosszú fejlődéses sorozatát tekintetbe vesszük, úgy nem kevésbé ama körülményt is, hogy azt egy monochrom színezett kerámika kulturája még időkorban részben meg is előzte, úgy ez egész szakasz időtartamát mint igen magas korra visszamenőt kell tekinteni.

A monochrom színezésnek technikája fejlődésében átmén és elemeivel idővel a fénytelen (tomp) festés technikáját alkotja. De mint fénytelen festett technika is párhuzamban és együttesen előfordul, s hosszú időn át a szalagdíszes technikával marad. Ezért is a festett technikával készült keramikát valamivel fiatalabbnak kell tekintenünk, mint a monochrom színezésűt, de egy-

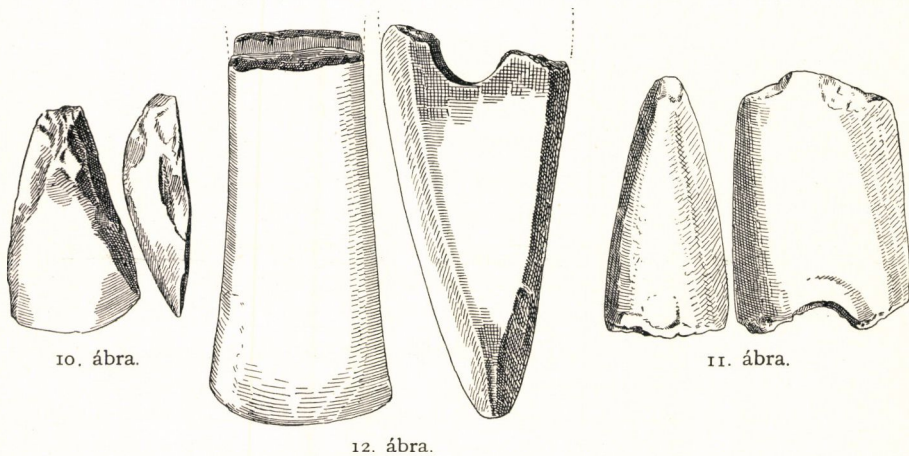

úttal időkorban a szalagdiszítéssel készült kerámiával is párhuzamosnak megállapítani. Így Butmirt egyrészt Tordossal, másrészt pedig Lengyelnek festett kerámiáival időkorban már és még párhuzamosan haladóknak kell tekinteni.

Mint láttuk az ÉNy-i Balkánon és az Aldunavidéken nem volt jogunk arra, hogy a monochrom színezett és a szalagdiszítéssel készült kerámiákat időkorban szétválasztottuk volna. Épp így Erdélyben sincs ma határozott jogunk, hogy ott festett és mélyített technikában készült kerámiák diszítés között időkori különbözőséget tennénk. Ezért is Tordos festett kerámiáját és az ama vidék szalagdiszítéssel készült kerámiáját mint időkorban párhuzamosnak veszem, egy szakaszt képezve az Olt folyam menti I-ső kerámiával, mely utóbbi a III. csoportunk idősb része, mint a fejlődésnek fiatalabb phasisa ugyancsak e szakasznak végét képezi.

Ezen az Olt folyam mentén található kerámia fejlődésének utolsó phasisában mint már megelőzően láttuk, már szorosan vetten nem is tartozik a neolith-korhoz, hanem vele egy új korszakasz, a rézkor veszi kezdetét, mely ugyan kezdetben igen sok kapcsolattal a neolith-korhoz fűződik, de attól mindinkább elágazva utóbb a bronzkor kezdetében leli végét. Ezen bronzkor pedig mint azt már fent is jeleztem, és később még kifejteni szándékom, nem a már fejlődöttebb aunjéti, hazánk területén is előfordult típusban leli kezdetét, hanem azt már megelőzően, tehát magasabbra mint a dr. Schmidt által felvett XX. századra felmenő korban.

Báró Miske Kálmán.

10. ábra.

11. ábra.

12. ábra.

A Černi-breg fiatalabb kulturrétegének kőszerszámai.

Szövegét lásd Arch. Ért. 1909. 146. lap.

KŐKORSZAKI LELETEK BEREGMEGYÉBEN.

Ha a földtannal foglalkozók földünk létezését millió évekre számítják, úgy valóban feltűnő az, hogy az ősember létezésének korát és nyomát alig néhány évezredre teszik. Igénytelen nézetem szerint az a két, eddig véletlenül napfényre került neanderthali és mægtieri *koponyatöredék* s az itt-ott talált csekélyszámu hasított kovaköeszköz és szakócsa nagyon korlátolt érvényű adat az ősember előbbi korának megállapítására nézve. Balgaság elhinni azt is, mit Meyer Hyatt, ki a koponyatöredékből képzeletileg konstruált ősemberfejet, állít, hogy az ősember kiálló homloku, majomképű lett volna s átmenetet képezne a majom és ember között. Hiszen még tavaly lipói tudósaink egy lenyűzött medvevázban athleta-ifjura véltek ismerni s érdekes az is, hogy miért maradtak meg a majmok folyvást őskori állapotukban, míg az ember mostani, a majomtól teljesen eltérő alakúvá változott. Hazánkban több kőkori embercsontvázat primitív kőszereikkel együtt kiástak, de azok legkisebb eltérést sem mutattak a mostaniaktól, a minthogy magam is majd ötvenévi buvárkodásaim közben több bronzkori tetemet kiástam, így Egyeken is hetet, melyek a mostaniakhoz teljesen hasonlítottak. Azon egy-két koponyatöredékből tehát az egész ősemberiségre következtetést vonni, valóban merész feladat.

Thomsonnak, a koppenhágai néprajzi és régészeti múzeum alapítójának s igazgatójának az iparművek alapján tett kő-, bronz- és vaskorra való osztályozása már inkább illik a mi viszonyainkra is, kevésbbé azonban Mortillet Gábor újabbi osztályozása, ki a kőkort már három szakra osztá, úgymint: 1. az ősi kőkorra, melyet eolithnak elnevez, 2. a régi kőkorra, melyet Palæolith és 3. az új korra, mely neolith néven ismertetik. Szerinte a legrégibb ősi korban repesztett kőeszközöket használtak, a régi korban a vagdalt és az ujjban a csiszolt, simított kőzeteket. Nálunk mindhárom osztálybeli emlékek találtnak, mi természetes is, mert a kemény, üvegszerű obsidiánt s más kovaféle kőzetet csakis repesztéssel, leütögetéssel lehetett eszközzé alakítani, míg a lágyabb quarcit, kigyla s más ily követ csiszolás által. Nálunk helyenkint csakis kizárólag durván pattogtatás által formált kezdetleges alaku kőeszközök találtnak, míg máshol ilyenek közt már csinosabb alaku kova- és obsidian-késpengék és nyílhegyek is találtnak, de csiszoltak még nem, végre ismét vannak őskori tanyahelyek, melyeken vegyesen a fönnebbi durva alakuakkal már csiszolt vésők és más ily eszközök is fordulnak elő. Őslakóink mesterek voltak az ily művek készítésében. A tömérdek lándsa-csúcs, késpenge és vágóeszköz mellett különösen az apró nyílhegyeket obsidiánból és kovakőből annyi izléssel, ügyesen és oly szépen faragták ki, hogy az a mostani mestereinknek is dicséretére válnék. Ezerekre megy a kőkorszakból eredő különféle kőszereknek száma, melyek gyűjteményembe kerültek s melyek szemléltetőleg igazolják, hogy azokra a fönnebb említett osztályozást némi eltéréssel alkalmazni lehet... Úgy negyven év előtt Rómer Flóris volt első hazánkban, ki a régészeti tudományt sikeresen terjeszté s ki a párisi kiállításon a régiségi osztályban egy nagy obsidián-nuklest meglátván, ráemlékezett, hogy a

Nemzeti Múzeum ásványosztályában látott hasonló alaku ily obsidiánt, melyet azután nemcsak illető helyére a régiségek közé helyezett, hanem Archæologiai Közlönyében figyelmeztette a hazai közönséget is arra, hogy az obsidiánból lepattogtatott műszerekre fordítsanak figyelmet s mint a kőkorszakból fennmaradt ereklyéket gyűjtsék a Múzeum s gyűjtemények számára. E felhívásnak csakhamar meglett a kellő eredménye, mert az ország különböző vidékeiről érkeztek hozzá értesítések ily leletekről s arról, hogy ily üvegszerű tárgyak a mezőkön elszórtan bőven találhatók s nem tartoznak a ritkaságok közé. Benem is fölgerjedt a vágy, hogy Beregmegyében minél előbb ily primitív őskori tárgyakhoz jussak s ime ebben a véletlen csakhamar segítségemre jött. Ugyanis mint uradalmi ügyész, a volt jobbágyközségek urbéri szabályozásával s tagosítással foglalkozván, így bő alkalmam volt a beregmegyei ruthén és más helységek hegyes, lejtős és róna határait gyalog és lóháton bejárni s így történt, hogy egy alkalommal a Háthegy erdejében menet közben a földön egy üvegszerű csillogó tárgyat pillantottam meg, melyben nem csekély örömömre egy szépen pattogtatott kétélű obsidian késpengére ismertem. Azóta nemcsak véletlenül, hanem ásatásaim közben insitu hamurétegen és cserepek között ezerekre menő szilánkot, pengéket, késeket, nyilakat, vakarókat s több száz díszesen pattogtatott kisebb-nagyobb nukleusokat találtam s gyűjteményemben elhelyeztem. Ily felásott kőkori tanyahelyeken különben nemcsak obsidiánból, hanem más, közönségesebb s e tájon is előforduló tűzkövekből s kovából készített műtárgyakra akadtam, sőt pala és quarcit s más kőből csiszolt s néhol átlukasztott eszközökre is, melyekből a kőkorszakokat megállapítani nem nehéz. Igaz, hogy helyenkint szórványosan egyes oly tanyahelyre is akadék, melyen néhány durva cserepen kívül csupán tűzkőből lepattogott csiszolatlan kőeszközök voltak s látható volt, hogy azokat ott, a helyszínén készítették, meny nyiben egész csomónyi vízmederből kiszedett görelykő, különféle alaku, gömbölyű, lapos s alakatlan homok, trachit s más itteni kőzetből való dúczok heverték s azok közt tűzkő-nukleusok, melyeken a pattogtatás nyomai végigvonultak, sőt még az élesített kődúczok, szakóczák is, melyekkel a kellő eszközöket ügyesen lepattogtatták s alakították.

Talán nem lesz érdektelen, ha ily kőkorból fennmaradt, néhány közelebb fölfedezett leletről teszek rövid jelentést. *Munkács* vidéke e tekintetben nem szegény s mennyiben tapasztaltam szerint itt a bronz- és régibb vaskor emlékei is bőven fordulnak elő, ezt bizonyára a táj kedvező fekvésének kell tulajdonítani. Ugyanis Munkács a Dunáig nyúló rónaság északkeleti szélén fekszik, itt annak termékeny talaját szeliden emelkedő, most szőlőtermő lankás hegyek környezik, míg azokon túl, fel a galicziai határig, fokonkint emelkedő rengeteg erdők és havasok terjednek. Munkács előhegyein épen úgy, mint sík földjén találhatók a különféle említett korok emlékei. A mennyiben a kőkorszak a legrégebb időbe, a többiekhez viszonyítva, mintegy négyezer év előtti korra esik, ez alapon állíthatni, hogy a talaj ez idő folyamában nem igen változott. A helyszín körülbelül olyan lehet, mint akkor volt. Jóllehet bizonyos, hogy annak alsó részeit posványos vizek és patakok s ezek mentében rengeteg erdőség borítja, míg a magasabban fekvő lejtőket szintén dús erdő beárnyékolá,

melynek lombjai alatt a kőkorbeli ősemberek a letelepedésre legalkalmasabb lankás helyeket kiválaszták s ott földalatti kunyhókat készítvén, azokban szórványosan és szegényesen éldegéltek, élelmüket leginkább vadászat és halászat által szerezvén. Mivel Beregmegyében sem kova-, sem obsidián-kőzet természetben elő nem fordul, ebbeli szükségleteiket ők a távolabb fekvő Zemplén-megyéből, Szántó, Tályá és Szaláncz vidékéről fedezték, egyéb kemény tűzkövet pedig a folyók és patakok medreiből kiválasztottak, a minthogy bizonyára parittyába való görelyköveket s gyermekeknek játékszerül szolgáló egyéb színes és kiváló kövecseket is innen behordottak tanyáikra. Ha a több ezer év lefolyása alatt a vidéket, különösen a hegyek lejtőit nagyobb elemi rengések, csapadékok vagy viharok érték volna, úgy a csekély mélységű tanyahelyeket aligha végleg el nem mozdította volna a vízár s így aligha módunk és alkalmunk lenne most azokat kegyeletesen megfigyelni és egykori rendeltetésök s lakóik életmódjuk fölött elmélkedni.

Érdekes, hogy a munkácsi Pál nevű szőlőhegyen, annak nyugoti szélén, ott, hol a tizenötödik században Pálos-szerzetes-kolostor állott s alján még maiglan is jól kivethető halastó terült el, én, mint ottani egyik szőlőbirtokos, 1867-ben pinczét vájatván, a bányászok egy megkövült nagy fatörzsre akadtak, melyet kettévágtak s szürke hamvas színű törmelékein levéllenyomatok is voltak láthatók. E pinczehely területe hegycsuszamlásból ered s orma némi fennsíkot képez, melyen rigolirozás közben *kőkorbeli tanyára* akadtunk, melyből számos különféle obsidián- és kovaköszereket s durva cserepeket gyűjték s melyből meggyőződtem, hogy e hegycsuszamlásnak jóval a kőkor előtt kellett történnie.

Az itteni tanyahelyen következő köszereket gyűjték: egy kovaköből pattintott $5\frac{1}{2}$ cm. hosszú és $2\frac{1}{2}$ cm. széles kétélű késpengét; egy hasonlót apró bevájt fogantyúval; három késpenge-töredéket; négy darab szaruköből pattintott nyíl- és pengetöredéket. Három darab durva, sárgaszínű agyagcserep között, melynek egyikén széles ívezetű fül volt, feküdt egy 4 cm. vastag kovakömag, egy kovaszerű fakövületből idomított élben végződő 20 cm. hosszú, 8 cm. széles és $5\frac{1}{2}$ cm. vastagságú *szakócza* (ökölkő); egy másik hasonló anyagú, 16 cm. hosszú és 10 cm. széles s 9 cm. vastag szakócza; egy harmadik 35 cm. hosszú, 22 cm. széles és 10 cm. vastagságú; a negyedik pedig 34 cm. hosszú, 28 cm. széles és 7—10 cm. vastag; helyenkint a kovás fényes helyei kitűnnek fehéres burkából. Egy 5 cm. hosszú és 2 cm. széles, alul csücsökkel ellátott igen éles kovaköpenge; három darab 4—5 cm. hosszú, kétélű kovaköből leütött késpenge; egy 4 cm. hosszú, alul $1\frac{1}{4}$ cm. széles s felfelé hegyesedő nyílcsúcs kovaköből; egy lánksahegytöredék sílexből; egy $6\frac{1}{2}$ cm., egy 6 cm., egy $4\frac{1}{2}$ cm. és egy 3 cm. hosszú késpenge; egy 3 cm. hosszú, háromszögű nyílcsúcs; egy másik $4\frac{1}{2}$ cm. hosszú, alul 3, közepén 4 cm. széles levélalakú nyílhegy, barna tűzköből idomított; egy 27 cm. hosszú és 11 cm. széles, 3—4 cm. vastagságú csiszoló kő; egy fekete quarцитkőből pattintott $7\frac{1}{2}$ cm. hosszú késpenge, alul $1\frac{1}{2}$ cm. fogantyúval; egy 9 cm. hosszú, 1—3 cm. széles kétélű késpenge; egy szaruköből leütött 6 cm. hosszú és 4 cm. széles késpenge; egy 12 cm. hosszú és 3 cm. széles késpenge sílexből; egy

11 cm. hosszú, $1\frac{1}{4}$ cm. vastag háromélű, fűrészszerű fogakkal ellátott kovakő késpenge. A tanyahely körül szintén fordult elő tömérdek kovakő eszköz, melyeket csak rövidesen sorolok elő azon sorban, a mint jegyzékkönyvembe beírtam volt. Egy 7 cm. hosszú háromélű késpenge, egy 6 cm. hosszú, egy 5 cm. hosszú, egy $4\frac{1}{2}$ cm. hosszú késpenge 1 cm. vastag háttal; egy 5 cm. hosszú s 3 cm. széles kétélű késpenge kékecsszürke szaruköböl; egy silexből pattintott 7 cm. hosszú, 3 cm. széles kovakő késpenge, melynek alján $2\frac{1}{2}$ cm.-nyi bevájás a nyélhez való kötésre szolgált; egy hasonló igen éles 6 cm. hosszú penge; három darab 4—5 cm. hosszú késpenge kovaköböl; egy 5 cm. hosszú háromszögű nyílhegy; egy másik ily nyílhegynek van 3 cm. hosszú fogantyúja, melylyel a nyélhez lehetett illesztve. Egy 6 cm. hosszú, $1\frac{1}{2}$ cm. széles kétélű késpenge, nyélbe való hegygyel; egy levélalakú háromszögű nyílhegy 3 cm. hosszú és 1 cm.-nyi fogantyúval. Egy vastag agyagedénynek töredéke, fenekének átmérője $15\frac{1}{2}$ cm.; nyaka alatt levő párkánya hullámos vonalakkal ékített. Egy kovaköböl hasított $7\frac{1}{2}$ cm. hosszú, 2—3 cm. széles prizmaalakú késpenge 2 cm. hosszú fogantyúval, közete barna kova fehér pettyekkel. Egy $3\frac{1}{2}$ cm. hosszú nyílhegy; egy 6 cm. hosszú késpenge; egy másik 8 cm. hosszú, egy $6\frac{1}{2}$ cm. hosszú, alul 2 cm. széles és felfelé hegyesedő nyílcsúcs, egy másik $3\frac{1}{2}$ cm. terjedelmű; egy $5\frac{1}{2}$ cm. hosszú, alul $3\frac{1}{2}$ cm. széles kovából idomított vágóeszköz; két darab $4\frac{1}{2}$ —5 cm. hosszú késpenge; egy 5 cm. hosszú kétélű nyílcsúcs kovaköböl. Egy 7 cm. hosszú és $4\frac{1}{2}$ cm. széles, alul körívű éllel ellátott vágóeszköz. Egy másik tűzköböl hasított 8 cm. hosszú és 4 cm. széles vágóeszköz fűrészszerű éllel. Egy 5 cm. hosszú fehér, sima görelykő, melynek közepén szürke sáv vonul át; simításra vagy gyermekjátékszerűül szolgálhatott. Három 6— $6\frac{1}{2}$ cm. hosszú kétélű késpenge. Egy $6\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 4 cm. széles lapátszerű vágóeszköz. A tanyahelyről egy 5×8 cm.-nyi faüszök hamujával együtt. Egy 5 cm. hosszú kovakőmag, melyen meglátszik, hogy oldaláról nyílhegyet hasítottak le; egy másik 250 gr. súlyú kövön is vannak tördelés nyomai. Egy 50 gr. nehéz *parittyakő* trachitköböl. Egy 6 cm. hosszú és 5 cm. széles vakarókés; egy másik hasonlóan az éle aprón van kifaragva. Egy $4\frac{1}{2}$ cm. magas kúpalakú kovakőmag. Egy $7\frac{1}{2}$ cm. hosszú késpenge. Egy $4\frac{1}{2}$ cm. hosszú késtörödé. Egy 3 cm. hosszú háromszögű nyílcsúcs tűzköböl. Egy kétélű $8\frac{1}{2}$ cm. magas kovakő; pattogtatás nyomaival; egy másik 250 gr. nehéz. Egy 5 cm. hosszú silex-késpenge, alul bevájással a felkötésre. Egy $4\frac{1}{2}$ cm. hosszú, 4 cm. széles háromszög alakú, gyaluszerű, ibolyaszínű átlátszó kő. Számos apró kőszilánk és kőmag. Egy 200 gr. nehéz szaruköböl való kúpalakú nukleus a pattintás nyomaival. Egy $13\frac{1}{2}$ cm. hosszú fehéres kovaköböl pattintott kétélű *lándzsavég*, fogantyúja 2 cm. vastag és 5 cm. hosszú, a penge levélalakú s a közepén $4\frac{1}{2}$ cm. széles: fogantyúján fél cm.-nyi bevájás van, a rudhoz való erősítés végett. Súly 75 gr. Érdekes és ép példány. Egy 4 cm. hosszú kétélű késpenge-törödé. Egy sávos hamuszínű obsidiánk. Két elmeszesedett 2 cm. hosszú állatfog. Egy agyagedénynek három töredéke, melyekre fekete szurokféle anyag ragadt, mely meggyújtva illatot terjesztett. Öt darab 4—6 cm. hosszú kovakéspenge, az egyik bevájt nyéllel; egy bárdalakú apró kovakéspenge; ismét két 5— $6\frac{1}{2}$ cm. hosszú késpenge; egy 375 gr.

súlyú kerülekés alakú tűzkőnukleus, a pattogatás nyomaival. Egy 350 gr. nehéz 9 cm. átméretű korongalakú kődúc, melynek egyik széle éles s valószínűen kőeszközök készítéséhez használták. Egy 8 cm. hosszú $2-4\frac{1}{2}$ cm. széles kovakő-vágóeszköz. Színe sötétbarna, átlátszó. Ugyanoly $4\frac{1}{2}$ cm. hosszú szilánk; 7 cm. hosszú kétélű késpenge, egy 4×6 cm.-nyi vakaróféle eszköz silexből; ugyanabból egy $7\frac{1}{2}$ cm. hosszú kétélű lánshaegyfélé szúróeszköz; egy $5\frac{1}{2}$ cm. hosszú nyílcsúcs; egy 6 cm. hosszú, közepén $2\frac{1}{2}$ cm. széles kétélű késpenge, 1 cm.-nyi bevájt nyéllel; egy szép kovakésnek 3 cm. széles alsó része és egy 5 cm. hosszú, $2\frac{1}{2}$ cm. széles nyílhegy.

Innen néhány méternyire észak felé, a Pálhegy északnyugoti sarkán, egy fennsíkszerű lankás helyen, szintén feltárul egy kőkorbéli tanyahely, hatvan cm. mélyen, hamvas, égetett körben, különféle sárgás és feketeszinű, homokvegyület nélküli cserepek, agyagtapaszmaradékok, kisebb-nagyobb kövek feküdtek s azok közt számos sárgás kova és egyéb tűzkőből pattogatott műszerek és szilánkok. Gyűjteményembe kerültek ezekből következők: egy öt dekagramm súlyú, 4×5 cm.-nyi kúpalakú kovakő-nukleus, melyen a lepattogatott hosszúkás szilánkok sávai jól meglátszanak; színe kékesszürke, szélein átlátszó. Egy tíz dekagramm súlyú szabálytalan kovakő darab; egy 7 dekagramm nehéz kovakőmag; egy 50 gr. nehéz, $8\frac{1}{2}$ cm. hosszú és $5\frac{1}{2}$ cm. széles tűzkőből hasított vágóeszköz; egy másik hasonló 7 cm. hosszú és 5 cm. széles; ehhez hasonló négy különféle nagyságú lapos eszköz; egy $5\frac{1}{2}$ cm. hosszú és $2\frac{1}{2}$ cm. széles nyílcsúcs, nyélbe való véggel; két más nyílcsúcs. Két darab kétélű késpenge silexből; egy nyeles vékony nyílcsúcs; két 4 és 6 cm. hosszú késpenge; egy nyílhegy és egy kétélű késpenge; tíz darab különféle nagyságú szilánk: egy $7\frac{1}{2}$ cm. hosszú, alul 3 cm. széles és felfelé hegyesedő kétélű lánsha-csücs-töredék kovakőből, kipattogatott élekkel. Egy 3 cm. széles és $4\frac{1}{2}$ cm. hosszú háromszögű nyílcsúcs; egy ilyen kisebb alakban: egy kis vésőalakú kőeszköz; egy nagyobb barna tűzkőből. Egy $3\frac{1}{2}-4$ cm.-nyi palakőkoczká. Egy 3 cm. hosszú késpenge silexből. Egy 5 cm. hosszú, 4 cm. széles és $1\frac{1}{2}$ cm. vastag quarcitból készült vésőnek alsó éles része. Egy 6 cm. hosszú hengeralakú kovakő; két kovakő késpenge; egy obszidiánból pattintott késpenge; két darab 3—4 cm. hosszú nyílhegy kovakőből; egy harmadik alján hegyes nyele van. Egy 50 gr. súlyú 6 cm. hosszú, alul 4 cm. széles kúpalakú kovakőmag, a róla lepattogatott szilánkok sávaival. Színe sötétbarna, szélein átlátszó. Egy 7 cm. hosszú, közepén 3 cm. széles lapos késpenge silexből; egy ily $3-4\frac{1}{2}$ cm.-nyi háromszögű nyílhegy.

A Pálhegy nyugati oldalán, a közepe táján szintén előfordult egy kőkori tanyahely, melyen a fentebb leírtakhoz hasonló *pattogatott kőszereket* gyűjtöttem s mind kizárólag olyanokat, melyek nem csiszolás, hanem csupán hasogatás által keletkeztek s így bizonyára a kőkor legrégebb szakából valók. Ily jellegzetes ősrégi kőtárgyakat nyújtott még egy tanyahely, mely a Pálhegy tulsó keleti oldalán került napfényre, ott, hol közelében a Paphegy nevű szőlő emelkedik s mely lakásra egykor kiválasztott őshely éppen úgy tartózkodásra volt alkalmas, mint arra, hogy magaslatáról a kedélyre vidítólag hasson, a mennyiben a nyeregalakú öblöt északkelet felől szelíden emelkedő hegyek s

nyugat-délről rónaság környezi, mely az őslakóknak vadaiból és halaiból dús élelmet nyújthatott s az ősfoglalkozást könnyűvé és kellemessé tévé. Többször kirándultam séta kedvéért is e tanyahelyre s mindannyiszor buvárlataimat siker követé, mennyiben kőkori gyűjteményeimet mindannyiszor újabb leletekkel szaporítám. Most szőlő és gyümölcs terem e tájon, mely évezredek előtt s különösen a kőkorban bizonyára rengeteg erdőséget képezett, melyen az ősember mint vadász, halász s bizonyára mint önkéntelen geologus is kalandozott, keresvén szükségleteire s életmódja folytatására alkalmas köveket, melyekről műszereit ott a tanyahelyén lepattogtatá s melyekből most számosat in situ leltem és napfényre hoztam. Csupán az érdekesebbekről teszek említést, megjegyezvén, hogy a tanyahely körül mintegy 4 méternyi terjedelemben igen sok különféle kisebb-nagyobb trachit és homokköögörelly hever, miket a tanyázók felhordhattak oda, mert a körön kívül ilyenek nem fordulnak elő. Fel-tűnő és jellegzetes egy 675 gr. súlyú tűzkő, mely 12 cm. hosszú és a közepén 16 cm. széles és 3—4 cm. vastagságú, egyik végén $5\frac{1}{2}$ cm.-nyire kikeskenyített a végből, hogy a jobb kéz markolatába fogva, a mutató ujját az oldalán kivájt hajlásba, a hüvelykujjat pedig a lapos oldalán levő mélyedésbe lehessen illeszteni s így az alján vésőszerűen kipattogtatott élével kőszereket vagdalni s készíteni lehessen. Ez szolgált kalapácsul a kőfaragásoknál; míg mellette feküdt egy más, 250 gr. nehéz, 10 cm. hosszú, $4\frac{1}{2}$ cm. vastag hengeralakú tűzkő, melyen a felülről lefelé ügyesen lepattintva pengék sávai szépen kivehetők. Ily egyéb kőnukleusok között volt egy 9 cm. hosszú, $5\frac{1}{2}$ cm. széles; a másik sárga kovából 9 cm. hosszú, 5 cm. széles és 4 cm. vastag, egy 6 cm. hosszú, 4 cm. széles; egy 8 cm. hosszú, 5 cm. széles, szép sávokkal stb. De a műszerek között legtöbb volt a késpenge, még pedig huszonnégy darab. Hosszúságuk 3 cm.-től 9 cm.-ig terjedt. Volt néhány *nyílhegy* is 3—5 cm.-nyi hosszúsággal; némelyik háromszögű és apró nyéllel a felkötözésre. Kovából s egyéb tűzkőzetből való sok szilánk is a mellett bizonyít, hogy az őslakók itt a helyszínen gyártották primitív eszközeiket.

Mint évek előtt közlém, Munkács táján, különösen a déli síkságból kiemelkedő úgynevezett *Kishegyen* szintén több alkalommal feltártam kőkori tanyahelyeket, melyekben obsidiánból és silexből lepattogtatott eszközöket s tömérdek földalatti üreges kunyhókból eredt agyagtapaszokat és edénytöredékeket találtam; de találtam egyszersmind ott simító nagy kőduczokat is trachitból és *simított kőeszközöket*, vésőket s fejszelapokat, melyek arra a hiedelemre vezettek, hogy ezek valóban ifjabb neolith kőkorból valók, míg a most fentebb leírtak szerény véleményem szerint régibb időkből vagy más néptől erednek, mert egyetlen csiszolt eszköz, sem ily célra szolgáló ducz nem fordult ott elő.

A Pálhegygyel szemben fekvő *Szarkahegy* lejtőin is sűrűn fordulnak elő hasított obsidián és kovakőeszközök, részint szórványosan, részint egyes volt ily tanyahelyeken. Így egy helyen a Fried-féle szőlő rigolirozott talaján agyag-edények és égetett tapaszok rögeire s cserepeire bukkantunk s azok között következő kőeszközökre, megjegyezvén, hogy a durván készített edények agyaga homokkal nem volt vegyítve s így a homokvegyítés nem kriteriuma az őskori

keramikának. Egy $3\frac{1}{2}$ cm. hosszú kétélű késpenge silexből; egy másik csonka 6 cm. hosszú; egy hasonló 3 cm. széles; egy $5\frac{1}{2}$ cm. hosszú, alul 3, fent fél cm. széles kétélű *nyílhegy*, alul fogantyúval; egy másik kisebb szintén nyeles nyílcsúcs. E helytől néhány száz méternyire feljebb Farkas-féle szőlő forgatott talajában kutatásaim folytán találtam egy kőkori tanyahelyre, melyben 60 cm. mélységben egy csomóban 25 darab kovaköböl hasított különféle nagyságú késpenge, nyílhegy és szilánk hevert. Ezek között voltak 4, 5 és 6 cm. hosszú és $1\frac{1}{2}$ —3 cm. széles kétélű késpengék kovából, egy $5\frac{1}{2}$ cm. hosszú és $1\frac{1}{2}$ cm. széles obsidiánból levágott; $2-4\frac{1}{2}$ cm. hosszú nyílhegyek és egy tűzköböl pattintott $4\frac{1}{2}$ cm. széles és 4 cm. magas lapos *vakarókés*-féle eszköz az ujjak elhelyezésére való bevájással.

Fent a hegy tetején is találtam egy kovaköböl pattintott nyílhegyet és egy kovaköducot. A *Nagyhegyen* Tárczy Gábor szőlőjében rigolirozás közben szintén napfényre került néhány kovaköeszköz. Így egy $6\frac{1}{2}$ cm. hosszú, közepén 2 cm. széles levélalakú kétélű késpenge; egy másik 6 cm. hosszú hegyesített végű; két darab $4\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 3 cm. széles kés, egy 4 cm.-nyi silex-kőmag s egyéb ily szilánk. A Pál- és Nagyhegy között emelkedő *Paphegy* nevű szőlő oldalán szintén találtam obsidiánból hasított négy darab késpengét és egy 5×6 cm.-nyi ily kőmagot, mely érdes és kéreggel bevont volt, de megkarcolása után csillogó fényt mutatott.

Nagyon érdekes az a két darab szarukő-nuklens, mely a Munkács melletti Lovácska-hegy északi oldalán égetett őskori helyről került elő s melyeknek oldalain lévő lehasított sávok igazolják, hogy az ősemberek ügyesen felhasználták. Az egyik két kilogramm súlyú lapos és fehér kéreggel bevont darab 16 cm. hosszú, 15 cm. széles és $6\frac{1}{2}$ cm. magas; a másik félkörídomú, 7 cm. vastag és lapos, 16 cm. terjedelmű s részben fehér kéreggel bevont, de oldalain fényes kékes és fekete színű. Súly 1 $\frac{1}{2}$ kilogramm.

Az ezekről lehasított két késpenge gyűjteményem kiváló darabjai. Az egyik 12 cm. hosszú, közepén 3 cm. széles, felső vége gömbölyített, míg a másik nyélídomú, 1—2 cm. széles; éle fűrészszerűleg kiütögetett, színe pedig kovaszerűleg átlátszó, barna és fehér-kék vegyületű. A másik késpenge félkörű s szintén egyélű, de a háta 1 cm. vastagságú; ez $10\frac{1}{2}$ cm. hosszú s közepén $1\frac{1}{2}$ cm. széles, színe ennek is kovaszerű, kékes vegyülettel. E tájról, a Gallis-hegyen túli Kishegyről került gyűjteményembe egy 14 cm. hosszú kovaköböl lehasított *lándsahegy*, mely 75 gr. nehéz, nyele 5 cm. hosszú és 1—3 cm. széles, innen a penge 5 cm. szélességéből fokozatosan keskenyedik s hegyessé válik. Színe átlátszó sárgásbarna. *Lovácskán* találtam egy 95 gr. súlyú 5×6 cm. terjedelmű félhengeralakú feketesínű obsidián-kőmagot, melynek felső része kúpos, alja pedig síma; rajta $\frac{1}{2}$, 1 és $1\frac{1}{2}$ cm. széles lehasított sávok látszanak, egykor az őslakók ily pengéket vágván le róla. Csakugyan innen került gyűjteményembe egy 300 gr. nehéz sárgás quarcitból csiszolt 8 cm. hosszú, 6 cm. széles és $2\frac{1}{2}$ cm. vastagságú, alul gyaluszerű éllel ellátott véső.

Egy alkalommal gyümölcsfaültetés céljából ásott gödörben munkácsi fő utcái lakházam kertjében is napfényre került egy $7\frac{1}{2}$ cm. hosszú, alul 5 cm. széles világossárga színű quarcitféle kőzetből csiszolt *véső*, melynek alja

éles, felső része pedig $2\frac{2}{3}$ cm.-nyi. További nyomozásaim sikertelenek maradtak.

De kőkori emlékek Beregmegye egyéb helyein is találtatván, a közelebb előfordultak közül kiemelem a *sztánfalvai* (istvánfalvi) ily leletet. E ruthén helység a Háthegey táján feküdvén, annak lejtőin obsidian- és kovaeszközök sűrűn találtatnak, mint az előbbi leírásaimban már közöltem. Százakra megy az innen gyűjteményembe került ily tárgy. Nemrég egy ily helyről laza trachitkődüzcoból idomított szokatlan eszközök kerültek gyűjteményembe. 1. Egy 22 cm. magas, 16 cm. vastag, alul 15 cm. széles és 3 kilo 300 gr. súlyú körtealakú gömb, melyen egy 2 cm. átméretű lyuk függélyesen, a másik pedig oldalról befelé vonul, ez utóbbi nem egészen keresztül. 2. Egy másik hasonló közetű gömb 850 gr. nehéz, $13\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 13 cm. átméretű, kissé ferde oldallal. Ezen is egy $2\frac{1}{2}$ cm. átméretű lyuk vonul függélyesen át. A gömbnek egyik oldala tüztől pirosult. Színe szennyesszürke. 3. Szerfelett érdekes a harmadik, szintén laza trachitkőből durván faragott kerülékes alakú kőlap, mely 25×36 cm. terjedelmű és 18 cm. vastag. Kissé domborodó tetején van egy 9×11 cm. terjedelmű négyzetű és 11 cm. mélységű lyuk kivájva, melyből oldalt kifelé egy $2\frac{1}{2}$ cm. átméretű kerek lyuk vonul. Rendeltetése ismeretlen. Súly a szürke kőlapnak 8 kilo és 200 gr. 4. Egy trachitkőből idomított 36 cm. átméretű és 11 cm. vastagságú korongos örlőkőnek felső lapja, melynek közepén függélyesen egy 9 cm. átméretű lyuk vonul át. Belső oldala simított, külseje érdes. Találtatott még itt egy $8\frac{1}{2}$ cm. hosszú, 6 cm. széles és 3 cm. vastag kovakő-karék, melynek külső domború oldala szürke és kérges, belseje pedig barnás, szélein lepattogatott éllel. Súly 125 gr. A Cserenyik nevű dülőben találtatott egy 47×43 cm. átméretű és 9 cm. vastagságú szabálytalan kör alakú örlő kőlap laza trachitból, melynek közepén van egy $2\frac{1}{2}$ cm.-nyi kerek lyuk. Találtatott egy feltűnően csinos hamvasbarna silexből fennmaradt $7\frac{1}{2}$ cm. magas, felső végén $2\frac{1}{2}$, közepén 4 és alul 2 cm. vastagságú körteszerű nukleus, melyet 9 darab sáv szabályosan vesz körül, melyek igen ügyes lepattogatás által keletkeztek. Érdekes az is, hogy itt egy csomóban 11 obsidian-kőmag, 22 obsidian késpenge és nyílhegy és 56 obsidian szilánk találtatott, melyek gyűjteményembe jutottak. A Halamon nevű dülőben találtatott egy $6\frac{1}{2}$ cm. hosszú, $3\frac{1}{2}$ cm. széles és 1 cm. vastag csiszolt quarcitkőlap, melyen az ősember lyukat kezdett fúrni, mely egyik oldalán 5 s a másikon 8 milliméter átméretű.

Mindezeknél azonban érdekesebb az a kovakőből, sárgás, fényes silexből lepattogatás által alakított *szakócza*, mely szintén obsidián és más tűzköszerek között találtatott. Ez 1 kilo és 300 gr. nehéz, 17 cm. hosszú, 12 cm. széles és a közepén $8\frac{1}{2}$ cm. vastag, mert egyik oldala kidomborodik, míg a másika lapos és síma, fent 4 cm.-nyi dudora van, míg alsó vége félkörű és 3 cm. vastagságú. Kétségtelenül ezt is ökölkőnek használták, mit a rajta levő használati nyomok, koptatások igazolnak. A *beregszászi* szőlőhegyeken is sűrűn fordulnak elő obsidian és kovakőeszközök. Így a Kerekhegyen csücskös szélű edények cserepei mellett találtatott egy 6 cm. hosszú háromszögű obsidian-késpenge és $2\frac{1}{2}$ — $3\frac{1}{2}$ cm. hosszú három kétélű késpenge; egy 4 cm. hosszú

és 3 cm. széles nukleus, egy másik $3\frac{1}{2} \times 5$ cm. terjedelmű; számos obsidian és fehér jáspis-szilánkkal. A különféle agyagcserepek közül kivált egy barnás-szürke színű, 1 cm. vastagságú *lábasserpentyőnek* alsó része, melynek belső oldala homorú s külső lapján van 3—4 cm.-nyire egymástól elválasztva négy darab fél cm. vastagságú és $1\frac{1}{2}$ cm. hosszú lába. *Beregardói kőkori telepek.* Beregszász város kelet-északi határát szelíden emelkedő és lánghullámú bortermő szőlőhegyek veszik körül, melyek 3—4 kilométernyi vonalban egészen *Beregardó*, magyar községig terjednek. A szőlőhegyek alját lankás lejtő képezi, melyet a Vérke nevű folyó elválaszt a rónaságtól. Ezen lankás területen laktak hajdan, úgy négyezer év előtt oly emberek, kik az érczet még nem ismerték s kizárólag kőből készített kőeszközöket használtak, a keramikai mesterséghez pedig jól értettek, mert a szekérszámra szedhető cserepek közt csinos alakúak és némileg diszítésűek is fordulnak elő. Ők is földalatti putrikban tányáztak s vadászat és halászattal foglalkozhattak, mire a vad- és halban bővelkedő vidék nekik elég módot nyújtott, de mint a napfényre került őrlőkövek mutatják, már magok őrlésével is bibelődtek. A tömérdek kőszerek maradványaiból bizton állíthatni, hogy az ősemberek a kemény kőzetből, milyen a kova és obsidián, lepattogtatták szereiket, a puhább fajúakat pedig csiszolás által izlésesen kialakították. E szerint, ha a fennálló osztályozást elfogadjuk, e nép a Neolith-korban élt s itt bizonyára jólétnek örvendve, sokáig tartózkodott. Hogy szintén agyaggal kitapasztott gunyhókban laktak, igazolják a fennmaradt ily kiégetett rögök, melyek sövényre voltak kenve. Egy ily darab 7 cm.-nyi és tűztől kormos; egy másik 10 cm.-nyi és $2\frac{1}{2}$ cm. vastag egy fehér fővénnyel vegyített, egy harmadik 18 cm. széles és 22. cm. hosszú, 7—9 cm. vastag, azon 2—3 cm.-nyi ágak benyomatai vannak stb.

Mint annyi más hasonló felkutatott helyeken, itt is a tömérdek cserép között ép edényre alig akadhattam. Sikerült mégis egy egész kis csuprot szereznem, mely 10 cm. magas, felső kihajlott apró karimával ellátott nyílása 8 cm., síma feneke pedig 7 cm. átmérőjű; hasa csak kissé, 9 cm.-nyire domborodik ki és fületlen volt. Fala egy cm. vastagságú, színe szennyesbarna, anyaga fénylő iszappal vegyített s nyaka alatt öble három körülfutó hullámszerű vékony bekarczott vonallal ékített. Voltak talpas poháralakú agyagedények is, melyekből egy kevésbé sérült. Ez 8 cm. magas, feneke $3\frac{1}{2}$ cm.-nyi korong 2 cm. magas talpon, melyen áll a $9\frac{1}{2}$ cm. nyílású gömbölyded öble. Színe sárgás. Durván készült kézimű. Ez is gyűjteményembe került, valamint az alább elsoroltak, melyeknek: három darab agyagtalpas poháralakú edény töredéke, ezek 6, 7, 8 cm. átméretűek felül, míg talpas aljuk 5—6 cm.-nyi, magasságuk $4\frac{1}{2}$ —6 és $7\frac{1}{2}$ cm. Színük sárgásszürke, egyik az égetéstől füstös, talán mécsesül használták. Egy negyedik talpas tányérféle edénynek felső korongos lapja 12 cm.-nyi s vastagsága 8 mm.; ez áll egy 4 cm. magas hengeres lábon, melynek korongos talpa 9 cm. átméretű. Az edények fennmaradt füleiből néhányat kiválaszték; az egyik hengeres 8 cm. hosszú és $2\frac{1}{2}$ cm. vastagságú; $3\frac{1}{2}$ cm.-nyire ívezett; egy $3\frac{1}{2}$ cm. hosszú fül $1\frac{1}{2}$ cm.-nyire kihajlik; egyik 7 cm. hosszú, 3 cm. vastag és $4\frac{1}{2}$ cm.-nyire ívezett; színe veres; egy 8 cm. hosszú, 2 cm. vastag és 3 cm.-nyire görbített; vöröses;

egy szürkeshínű 8 cm. hosszú, $2\frac{1}{2}$ cm. vastag és 4 cm.-nyire kihajlik. Három darab edénytül, *dudor-alakú*, ezek $3\frac{1}{2}$, 6 és $6\frac{1}{2}$ cm. terjedelműek s fehér fővénnyel vegyített agyagból gyúrvák. Egy 8 cm. hosszú és 3 cm. vastagságú henger, talán szintén edényfogantyú volt, jóllehet belül fél cm.-nyi lyuk vonul végig, itt gömbölyded, tompa. Színe fehéres, belül feketés. Egy 7 cm.-nyi síma fenékkal bíró bögrének 5 cm. magas töredékén két milliméter vastagságú vonalak bekarcolvák; egy töredék ujjbenyomatokkal diszített; egy edény-töredéknek 2 cm. vastag a feneke s agyaga fehér fővénnyel vegyített; a másik vöröses színű szép iszapolt agyagból készült. Ismét egy 10 cm.-nyi átméretű és 1 cm. vastag edény korongos feneke fővénnyel vegyített. Egy hamvas-színű edény kiálló peremmel volt diszítve; egy belül fekete, kívül sárgás és két mogyorónyi dudorral ékített stb.

A *csiszolt kőszerekből* következők tétettek gyűjteményembe: egy feltűnő, 25 cm. nagyságú ökölkő-féle szakócza, igen szépen fényesre csiszolt feketés quarcitból; hengeralakú, de míg egyik oldala domború, addig a másik laposabb; 5 cm. vastag. Súly 900 gr. Ennél valamivel formásabb az, mely a szomszéd beregszászi lejtőről került gyűjteményembe s a maga nemében páratlan. Ez szürke hamvas színű quarcitból igen szépen kicsiszolt ökölkő; hossza 20 cm., kissé lapított henger-idomú, $3\frac{1}{2}$ cm. vastagságú és a közepén 5 cm. széles; az egyik végén, mely fogantyúul szolgált, $2\frac{1}{2}$ cm.-nyire kihegyesedik, míg a másik vége, mely 6 cm. széles, félkörű élbe megy át. A római és görög régi hősök szobrain látni ily alakú ökölkőveket. Egy zöldes quarcitkőből csiszolt véső alsó fele, mely $8\frac{1}{2}$ cm. hosszú, 5 cm. széles és $2\frac{1}{2}$ cm. vastag; éles vége egyenes. Egy $9\frac{1}{2}$ cm. hosszú, 3 cm. széles és $2\frac{1}{2}$ cm. vastag vésőnek felső fele. Egy barnásszürke quarcitból csiszolt, mindkét végén tompa czúvek, melynek egyik oldala domború, másika lapos; hossza 12 cm., szélessége 4 és vastagsága $2\frac{1}{2}$ cm. Egy fekete kemény quarcitból csiszolt 8 cm. hosszú és $5\frac{1}{2}$ cm. széles véső felső fele. Egy szürke quarcitból simított $9\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 5 cm. széles s 2 cm. vastag egész véső. Egy csinos apró ép kővéső szürkésbarna quarcitból, mely 5 cm. hosszú és közepén 3 cm. széles és fél cm. vastag. Egy ily kővésőnek 4 cm. hosszú felső része. Egy $9\frac{1}{2}$ cm. hosszú, 5 cm. széles és 3 cm. vastag quarcitból való kődarab, melyet vésőnek kezdének idomítani, de a kivágása nem sikerülvén, a folytatással felhagytak. Egy $9\frac{1}{2}$ cm. hosszú, 3—5 cm. széles és $2\frac{1}{2}$ —3 cm. vastag, mindkét oldalán csiszolt szürke trachitkőtöredék. Egy 10 cm.-nyi tojásdad alakú szürke homokkő, melynek egyik oldala síma, másika pattogatott. Egy 5 cm. hosszú, 1—2 cm. széles szürke homokkőből csiszolt vésőtöredék. Egy 9 cm.-nyi kődarab, melynek egyik oldala csiszolt.

A vágott, illetve pattintott kőeszközök ezek: egy $6\frac{1}{2}$ cm. hosszú, 4 cm. széles kétélű kovakő-késpengének felső része. Egy sílexből pattintott 5 cm. hosszú és 3 cm. széles kétélű késpenge. Egy 3 cm. hosszú, 2 cm. széles nyíl-vég fekete fényes obsidiánból. Egy sárgás mészkőből félkörívű alakra vágott baltaszerű kölap, mely 12 cm. hosszú, fent 6, közepén 9 és az élesre pattintott alja 11 cm. széles. Egy 7 cm.-nyi kovakő gömbölyűre csiszolt. Egy ilyen kőből levágott 6 cm. lapos szelvény. Egy 600 gr. nehéz, kovakőből pattintott 10 cm.

átméretű kőgolyó, fehér-sárgás színű. Egy 3—5 cm.-nyi kovakőtöredék. Egy 5 cm. hosszú, 3 cm. széles silex-késpenge. Egy hasonló 6 cm. hosszú és 4 cm. széles; társa 5 cm. hosszú és 3 cm. széles. Egy jászpiskóból hasított $2\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 2 cm. széles nyílhegy. Kalcedonból pattintott szilánk nyolcz darab.

Hogy ez emberek itt, a tanyahelyeiken készítették kőműszereiket, igazolják a kőmagok, nukleusok, melyek itt bőven találhatók. A gyűjteményembe hozottak közül valók ezek: Három darab 4, 5 és 6 cm. terjedelmű feketés tűzkőből való mag, a róluk lehasított sávok nyomaival. Egy hasonló silex 3—5 cm. vastag stb.

De megmaradtak helyenkint a *csiszoló kőduczok* is; így az egyik ép simítókö sárgás homokkőből való, félgömbölyű, 14 cm. hosszú, 9 cm. széles és 5 cm. magas, homorú oldala síma. Egy simítókönek 20 cm. hosszú, 11 cm. széles és 7 cm. vastag töredéke, ennek mindkét oldala ki van koptatva. Egy másik ily trachitkőtöredék 21 cm. hosszú, 5—15 cm. széles és 4—9 cm. vastagságú; homorú oldala a használattól síma, a másika érdes. Egy 11—14 cm. hosszú és 5 cm. vastag. *Parittyaköveket* is készítettek itt, egy ilyen szürke homokból készült, 6 cm. átméretű, gömbölyű, de egyik oldala csiszolás által lapított. A kézi *örlőkövekből* is többet helyeztem el gyűjteményemben. Ilyen egy 14×19 cm. terjedelmű és 7 cm. vastagságú likacsos trachitkölap, melynek homorú oldala síma. Egy féldomború szürke trachitlap, 15×17 cm. nagyságú, szintén lapos oldala simított; egy másik 10×18 cm. terjedelmű; ismét egy 14 cm. széles és 26 cm. hosszú; szürke homokkőből idomított, lapos oldala síma. Egy felső örlőkőnek felerésze, 21 cm. hosszú, szélessége 12 s vastagsága 4—5 cm. Egyik lapja domború, a másik lesimított, kissé homorú. Megjegyzem, hogy ez örlőkövek a használat primitív módjára vullanak s hogy a magok illetén örlése bizonyára sok nehézséggel járt. Tapasztalataim szerint még a bronzkorban is csak ily alakú örlőkövek divatoztak, nem azonban már a vaskorszak elején, a Krisztus előtti évezred közepe táján, midőn e vidéken is kelták tartózkodtak, mint például Munkács táján, hol azok tanyahelyein száznál több örlőkövet találtam, néhányat insitu, azon páros helyzetben, a mint azokat használták és elhagyták volt. Ezek szerint az akkor divatozott örlési mód abból állott, hogy két darab, felső és alsó lap képezett egy bokrot, az alsó nagyobb s terjedelmesebb volt a felsőnél, melynek közepén függélyesen vonult át egy lyuk, melyen át eregették a magot, míg egy másik ember e felső lap oldalaira bemetszett két vájásba helyezvén ujjait, így föl-le mozgatta azt. Később forgatásra is alakították a felső lapot.

Megfigyelésre méltó példányul szolgál a kőeszközök átfúrására nézve az a kemény palakőből való 7—8 cm. átméretű és $1\frac{1}{2}$ cm. vastagságú korong, melynek közepe kissé homorú s melyen az akkori tanyázók egy 2 cm. átméretű lyukat kezdtek lefelé akképen fúrni, hogy a félig gyűrűszerűleg kivájt karimán belül egy cm.-nyi peczek megmaradt. Miért nem hatoltak át egészen, bizonytalan. Egy barna quarcitkőből csiszolt $5\frac{1}{2}$ cm. magas, 1 cm. vastag és fent 3, alul az élével pedig $4\frac{1}{2}$ cm. széles kövéső azért érdeket keltő, mert a rajta látható vonalas nyomok mutatják, hogy agancs-nyélbe illesztve használták.

Lehoczky Tivadar.

LEVELEZÉS.

I. KEMÉNY LAJOS: A KASSAI SZÉKESEGYHÁZ ÉPÍTÉSZEIRŐL

I. A kassai sz. Erzsébetről nevezett egyház legutóbbi restaurációja alkalmával a szentélyben két festett címerpaizsra bukkantak; az egyikben a kétfejű császári, a másikban az egyfejű luxemburgi sas volt látható. Az egyszerű, fekete festésű címerképek a *consecratio* alkalmával kerültek a szentély falára Zsigmond királyunk uralkodása (1387—1437.) alatt és pedig azokban az években, a mikor Zsigmond már a német-római szent birodalom császára volt s mindkét címer joggal megillette.¹

A magasztos egyházi épület felszentelése minden valószínűség szerint a király jelenlétében történt meg s Zsigmond itinerariuma segíthetne a felszentelés időpontjának közelebbi meghatározásában.

A háromhajós csarnoktemplom alaprajza francia építőmesterre vall vagy legalább olyanra, a ki a francziákhoz járt iskolába s bár írott adat nem támogatja feltevésünket, de talán nem tetszik merésznek állításunk, ha az épület tervezőjét Prágában keressük, a hol IV. Károly császár uralkodása alatt a XIV. század közepén épült a prágai dóm arrasi Mátyás s ennek halála után Parler Péter építőmester vezetése alatt s az építkezés az 1387. évben, a mikor a kassai dóm alapfalait emelték, körülbelül vége felé járt.

A mit Kugler-Lübke² a prágai dómról ír: «Das System ist ganz das reiche französische, wie es in nahe verwandter Weise auch am Kölner Dom zur Anwendung gekommen. Doch macht sich hier in den Details eine magere vielfach willkürliche und dunklere Behaltung geltend», — nagyjából kassai egyházunkra is reállik.

Egyházunkat, alig hogy néhány évtizedig fennállott, az összeomlás katasztrófája fenyegette. «A tövek görbülésének oka az osztályok szerfölötti hosszának s így a vállívek nagy nyomásainak tulajdonítható. Az osztályok hossza rendesen a középhajó szélessége felétől nem sokat szokott távozni, míg templomunkban annak öthatodát éri el.»³

Kassai István építőmester tudományával s Cromer Ágoston és Szathmáry Ferencz dúsgazdag kereskedők áldozatkészségével sikerült a veszélyt elhárítani. István mester a mellékhajók sarokosztályai közepén emelt pillérekkel, alá-

¹ Az a magyarázat, hogy a címerképek a lengyel sast és a Habsburgok kétfejű sasát ábrázolják s hogy azokat a II. Ulászló gyermekei és a Habsburgok közt kötött házasságok emlékére a XVI. század elején festették volna, meg nem állhat. Ezekhez az — országok és nemzetek sorsába vágó eseményekhez — Kassa város polgárainak és régi templomuknak édeskevése köze volt. A két címerkép a dóm beléletével függ össze.

² Handbuch der Kunstgeschichte. 1872. 110. lap.

³ L. Henszlman cikkét az Arch. Ért. 1884. évf. 189. lap.

támasztotta a roskadozó boltozatokat s ezek az utólagosan épült pillérek tűntek fel dómunkat oly beosztásúnak, mintha az eredetileg öthajósna épült volna. Ezért látták műtörténetíróink a kassai szent Erzsébet egyházat öthajósna s írhatta a dóm monographusa, hogy «a mellékhajók gerinczete, *kivéve a keresztszárnyakat*, nemcsak mesterkél, hanem idestova az érthetlenségig bonyolódott és elferdített.»¹

Ugyanekkor, a XV. század hetvenes éveiben épültek a déli kápolnák a már említett két kassai polgár áldozatkészségéből s az ezeket összekapcsoló déli előcsarnok s valószínűen a — legújabbban lebontott — éjszaki kápolna.

István mester emelte mai magasságába a már megkezdett déli tornyot s neki köszönhetjük a remek szentségházat s az épület kapuzatainak dús fiala-díszét, a melyeknek arcatalonjai még nem válnak a szerkezeti elemek gúnyjává.

Ezek a bájos hajlású, finoman profilozott, a szertelenséget könnyedén elkerülő ívezetek vezérelnek bennünket a hatalmas tömegű épületben mindenütt, hogy István mester tervező geniejére reáismerhessünk; így a jelenleg a dóm déli kapujánál álló halotti mécsesen, melynek méltó párja a gölnczbányai kath. templom szentségházza, mindkettőn az oszlopfőn alkalmazott karcsú akanthuslevelek s a gölnczbányai és kassai szentségházak apró paizsokkal ékesített vasrácsai István mesterre mutatnak, a ki tervezte a szepeshelyi dóm Szapolyai kápolnáját² s gótikánk szemet-lelket gyönyörkedtető művét, *a csütörtökhelyi kápolnát*. A városi jegyzőkönyv szerint Mátyás királyunk István mestert a diósgyőri vár építkezéseinél is foglalkoztatta. A ma romokban heverő épület délnyugati tornyának szomszédságában levő helyiség ablakmélyedéseiben késő gótikus kőfaragványok voltak láthatók még a közelmúltban.³

István mester boltozta be az 1464. évben a bártfai sz. Egyed templomát s domborművű mellképe ugyanott látható e felirással: 1464. S. A. azaz Stephanus architectus. Ő faragta a bártfai egyház szentségházát is, a mely munkájáért az 1465. évben 35 frtot kap.⁴ A bártfaiak részére domborműveket is faragott⁵ s valószínűen az ő műve magyarországi sz. Erzsébet domborművű képe Kassán a szentségház és a sekrestye ajtaja között s talán a diósgyőri madonna is.⁶

II. A II. Ulászló és János Albert lengyel királyi herczeg között a ma-

¹ Henszlman Imre, Kassa városa ó-németstíli templomai. Pesten. 1846. 17. lap.

² A gyulafejevári Batthyányi könyvtár 1461. évi breviariuma naptári részében e két újabbkori bejegyzés olvasható: «Aprilis 22., 1488. Hic est sisceptum fundamentum capellæ domini pallanti ad latus Sancti Martini» és «Septemb. 2. Hic est obitus Emerici pallanti 1487.» Az első a kápolna alapvetése, a második bejegyzés Szapolyay Imre nádor elhalálózása idejét jelenti. L. Magyar Könyvszemle. 1901. évf. 29. lap.

³ Kandra Kabos, A diósgyőri vár. L. Arch. Közlemények. XIX. köt. 127. l.

⁴ Arch. Ért. 1893. 61. l.

⁵ Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye. 1904. — Ipolyi Arnold. A középkor szobrászat Magyarországon. Pest. 1863. 75. l.

⁶ Dr. Éber László, Magyarhoni kora renaissance emlékek a Magyar Nemzeti Múzeumban. L. Arch. Ért. 1898. 196. l.

Jegyzet. István mester az 1465. évben Kölner képíróért, mikor ez Kassa polgára lesz, jóállást vállal. István mester bizonyára Kölnben dolgozván, ismerkedett meg az odavaló képíróval.

gyar trónért vívott testvérharcban Kassa az 1490—1491. évben ostrom alá került s a városnak sz. Erzsébetről nevezett plébánia templomát az ellenség ágyúí megromgálták. Az épület restaurátora, a mint az éjszaki homlokzatán levő felírás tanúsítja, Krompholtz Miklós építőmester volt. A felirat, a mely mellett Krompholtz mesterjegye is látható volt, így szól: Anno 1497 christi ecclesiae Nicolaus Crompholtz de Nissa reedificavi turrim superiorem ac clipeos tectales omnes tres, quæ omnia destructa erant per obsidionem civitatis per Albertum Poloniæ regem, addo horale . . . . . tempore plebani Joannis Crom doctoris, vitrici Czimmermann de Olzna.

A restaurációról egykorú, ma a budapesti Nemzeti Múzeumban levő okiratunk is szól, melynek az építésre vonatkozó sorai ezek: Post pestem 1496 et 97 recdificata est turris superior ad tectum ecclesiae unacum clipeis tectalibus et omni parte . . . . . adstante Venceslav Prag (ense), Joanne Czymerman de Olzna (per?) Nicolaum Crompholcz architectoneum et lapicidam de Nyssa . . . . addidi sunt horologia undique in conspectu Kaschoviensi. Constant omnia edificia restaurationis prope duo milia flor. sat. Krompholtz tehát az éjszaki torony s a tetőzet megromgált részeit állította helyre. Az építőmester a sziléziai Nissából, ma Neisse, származott s az 1492. évben nyert Kassán polgárjogot.

Henszlmann említett művében * az épületen levő felirathoz a következőket fűzi:

«A négysorú irat azon helyein, hol azt a kövek eresztékei keresztül metszik, kevésbé olvasható; innen aztán némely kétségek eredhetnek a *Nissa*, a *horale* utáni és az *Olzna* szökről. Feil úr jeles régiségbúvár, kivel a fölirat hasonmását közlöttem, Krompholtz építész Nissából, Czimmermann. építőgondnokot (vitricus, Kirchenmeister) Olznából származtatván, a horale után civilett. Krompholtz építőmester jele összetételik a már említett latin F-hez hasonló mesterjeltől, minek átmetsző vonala hátulsó pontjára görbe kereszt csatoltatik; s ez által oly magában szóló jelt nyertek, milyenek a XV. század vége felé igen nagy számmal fordulnak elő, e görbe kereszt vagy fa Krummes Holz, Krumm Holz, Krompholtz nevét jelentvén. Hogy pedig a görbe fa az F-hez hasonló, régibb mesterjelhez csatoltatott, azt sejtetheti velünk, midőn e jelnek tulajdonosa egy *Krompholzt a templom építésében megelőzőt igen kitűnő mester jele vala, p. o. a dicső szentségház mesteréé*, kinek mesterjele egy részét képezi a későbbi Krumpholz nevének és mesterjelének, könnyen Crom Istvánt tekinthetni.»

Ehhez megjegyezzük, hogy a szentségház mesterének vezetékeve sem Crom, sem Cromer. A Krompholtz név pedig a város jegyzőkönyveiben már 1472-ben feltűnik: Arestum Stephani Crompholcz. Es ist czw wissen, das Stephanus Crompholcz eyn vorpoth gethan hat auf haws und hof und alle erbschaft Stephan Crompholcz seynes styffaters und auf alle seine gutter, peweglich und unpeweglich, wo oder wy die genannt weren, oder nemen, die dirfaren möchte. Am mitwoch in die Sixti hora dici quidem quarta. Actum coram famosis dominis iudice et Johanne Weysser.

* Kassa városa ónémetstíli templomai. 16. lap.

Krompholtz mielőtt Kassán megtelepedett, Krakkóban működött. Itt épített Blattfwsz* János részére s az ezért járó összeget bizonyos Karrel Miklós kezéből az 1493. évben megkapja, a mint ezt Kassa város tanácsa előtt elismeri: 1493. Nicles Karrel ist freygesaget von *Nicles Krompholtz* etc. Es ist zu wissen, das am obgeschriben Dinstage (t. i. feria tertia post dominica confessoris) Kommend vor sitzenden rate dieser stadt der forsichtig *Nicles Krompholtz* mit Barbara seyner elichen hausfrau und haben eynbekunt gutwillig, das yn der ersam herr Nicles Karrel von Craca bezalt habe alles, *was er etwen Hanns Blاتفwszen am baw em (= ihm) zu Croca geton*, schuldig gewest wer allenthalben; darumb dy vorgenannten Nicles Krompholtz mit-sampt seyner hawsfraw den vorbemelten herr Nicles (t. i. Karrel), mit allen den seynen, frey, queit und ledig gesaget haben zu ewigen zeiten solcher sachen halben unbekommert ze bleiben, noch der immer ze gedencken und darzu so von solchen sachen irkend czedel is wer zu Craca of dem Rathaws aber (= oder) anderswo irfunden wurden, nemlich dy do lawten wurden von irkeyn schult, dy der genannte herr N. dem Platfusz schuldig bliben wer, dy sullen alle kraftlosz seyn und alles getötet hyngeleget.

Az 1498. évben belép a kereskedők társaságába s az 1499. évben egyik előjárójuk. A czéhkönyvben ez olvasható: 1498. Hat Nicolaus Krompholtz gewonnen dy bruderschaft der reichcromer. 1499. Item Nicolaus Crompholtz hat bezalt ym jore 1498 fl. 2, dy man geben musz, so man bruderschaft gewynt. Solvit N. Crompholtz das wachs 4 libra.

Azonban mesterségével nem szakított teljesen; erre vall, hogy az 1503. évben közhasznú tevékenységeért hálás polgártársai felmentik őt tíz évre minden adófizetés alól. A freytumb így szól: Freytum *Nicolai Krompholtz* of czechen Jar gegeben etc. Es ist zu wissen, das im Jahr etc. 1503 am freitag vor Letare-geschen ist eyne betrachtung in siczendem Rate von wegen etlicher nothdürftiger und anliegender gebew bey uns zu Cascha allenthalben, wie dieselben in nützlicher ersparung alles Samkost und in redlicher aufrichtung erbaut und vollkomlich mochten verendet werden. Darumb und wir richter und geschworne Burger obenbestimmt unsern mitbürger Nicolaum Krompholcz benumpt und gesaczt haben nützlich zu sein solchem angeben, besehen und anlegen der Baw of das aber sein fleisz mit billicher belohnung als sich woh czympt befestiget möchte werden, den er den Raat lossen ercheinen mit wircklicher erzeugung in abczihen schedlicher wasser beide unser Keller und graben und damit nutz geschafft hat, haben wir in craft reifes rates und mit verwilligung der gantzen gemeyn den egenannten Nicolaum Krompholcz sollen und wellen begaben und begeben mit Freithum in unser stadt czechen Jahre nicht zu czinsen aber (= oder) zu geben und Ihn bey solcher Freithum qweit zu halten. Wer aber Sach, das er mit seynen gesynde oder eigene that aber arbeit, was arbeiten wurde, soll ihm sonderlich bezaht worden. Actum anno et die, quibus supra.

* Ez a Blاتفwsz a Henszlman többször idézett monografiájában, mint építőmester szerepel. Bizonyára az itt közölt szöveg félreértéséből származott Blاتفwsz építőmestersége, melynek a városi levéltár irataiban semmi nyomát nem találtam.

Az 1496—1513. években, tehát haláláig, a városi közgyűlésnek tagja volt, sőt 1505—1506-ban annak főrendere (tribunus plebis). *Kemény Lajos.*

II. GUBITZA KÁLMÁN: BÁCSI HONFOGLALÁSKORI SÍRLELETEK-RŐL. Folyó évi augusztusban néhány napot Bácsban töltvén, tudomásomra jutott, hogy 1908-ban az Újgombos-Újpalánka között létesített vasút építése alkalmával, a Bács mellett nyitott homokbányában sok embercsontot találtak. A vett értesülés után kirándultam a helyszínre s meggyőződtem, hogy e helyen soros temető volt. A partoldalokban előtűnő csontvázak közül Bellosics Bálint bajai tanítóképző-tanárral néhány sírt fel is tártunk; melléklet nem volt bennük. Azután bejártuk a homokbánya területét s a szertészt heverő téglákból,

a)

b)

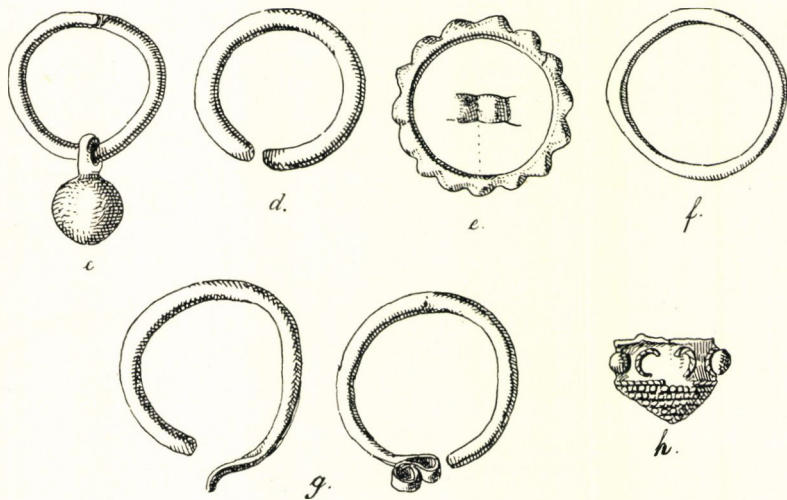
edénycserepekből és koporsószegekből megállapítottuk, hogy a temető, melynek sírjai alig voltak 40—50 cm. mélyek, a középkorból való. Később benn a községben arról értesültem, hogy e helyen 2 m. mély sírok is voltak, a melyekben különféle vas- és bronztárgyakat találtak. Glatz József bácsi lakos, a ki a vasútépítésnél dolgozott, a sírokban talált tárgyakból egyetmást meg is mentett. Dr. Posta Béla egyet. tanár úrral a nevezett munkást felkerestük s a nála talált tárgyakat a Bács-Bodrog vármegyei történelmi társulat múzeuma részére megvásároltuk.

A gyűjteményben a következő tárgyak voltak:

a) *Gyűrű*. Ezüst. Karikája nyitott, mely a végek felé keskenyebb és vékonyabb is. Belső felülete sima; külső felületén domború alakítások tömkelege. Átmérője $2 \times 2,3$ cm. A karika legnagyobb szélessége 7 mm., a végeknél csak 4 mm.

b) *Bronz-nyakgyűrű*. Három szál bronzdrótból van csavarva. Hurkos fülét vékony bronzdrótból font pánt tarja össze; fülébe kettős drótból alakított kapocs kapaszkodik. Átmérője $13,5 \times 14$ cm. Közepén törött; c) *Ezüst-karika bronz-pitykével*, mely a b) alatt leírt nyakgyűrűre volt alkalmazva. Átmérője 2 cm. Nyitott. Ép. A pityke pléhes bronzgolyócska, hozzáerősített füllel; d) *Ezüst karika*. Sima. Nyitott. Átm. 2 cm.; e) *Gyűrű*. Bronz. Belső fele sima; külső felülete gerezdesen tagolt. Átmérője 2—3 cm.; f) *Gyűrű*. Sima bronzkarika; egyenetlen vastagságú, Átmérője 2—3 cm., g) *Halántékgyűrűk*.

2 drb. Anyaguk sárga fém. Egyik végük lapos és ~-alakra visszahajlított. Átmérője $2,3 \times 2,5$ cm. Az egyik sérült.

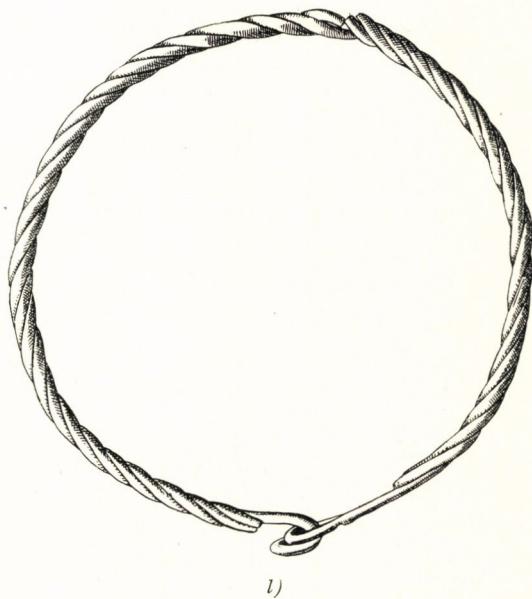
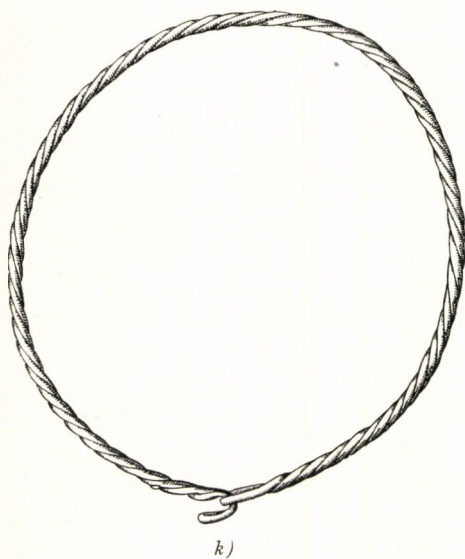
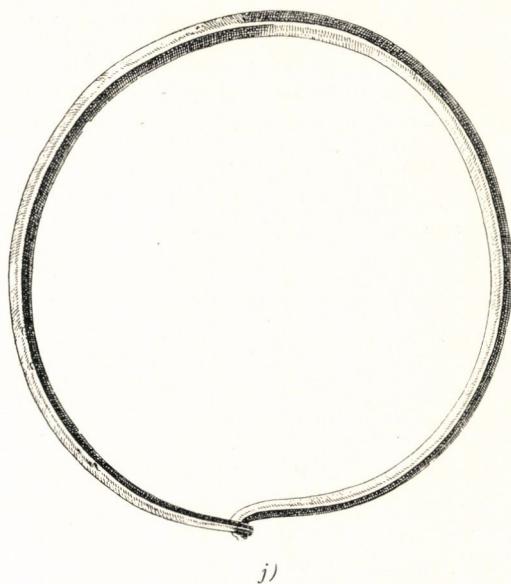
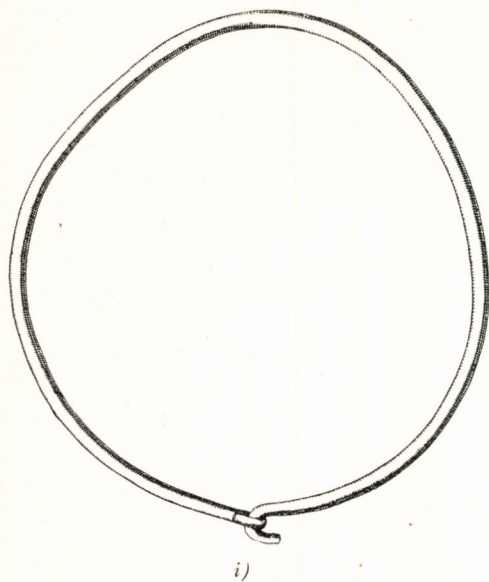
h) *Csüngő töredék*. Talán fülönfüggő részlete is lehet. Négy töredék maradt meg belőle. Kettős és hármass fonatú mintákkal és pontsorokkal vannak díszítve. Ezüst.

A lelethez tartozik még egy széttördelt nyakgyűrű sodronytöredék csoportja is. *Glatz* Józseftől hallottuk, hogy a bácsi homokbányában talált régiségekből *Resch* N. szabadkai főgimnáziumi tanár is összegyűjtött egy sorozatot; egy nagyobb gyűjteményt pedig *Porgányi* Gyula szegedi vasuti mérnök vett magához. A puhatolódzás során hallottam, hogy *Ruzsicska* Antal bácsi lakosnál is van még néhány lelet, mely szintén a homokbányából származik. *Ruzsicska* be is hozott négy nyakgyűrűt, melyeket megvásároltam tőle. Leírásukat az alábbiakban adom:

i) *Nyakgyűrű*. Sima, 4 mm.-es bronzdrótból. Végei kapocsszerűen visszahajtottak. Átmérője $12,5 \times 13,4$ cm. Ép.

j) *Nyakgyűrű*. Négyélű, 7 mm. széles bronzdrótból, mely az egyszerűen kapcsolódó végek felé vékonyodik és az élek is hengeresre tompulnak. Átmérője 13×14 cm. Ép.

k) *Nyakgyűrű*. Három szál vékonyabb bronzdrótból van sodorva. A kettős drótból visszahajtott kapocs az ugyancsak kettős szálból alakított hurokfülbe kapaszkodik. Átmérője 13×11.8 cm. Ép.

l) *Nyakgyűrű*. Négyszálú, vastagabb bronzdrótból sodrott példa. A ket-

tős drótból alakított kapocs itt is hasonló hurokfülbe kapaszkodik. Közepén sérült.

Ruzsicskától hallottam, hogy a leírt nyakgyűrűkön kívül, az egyik csontváz válla táján egy bronzcsőngetyűt és két ezüstlemezből való keresztet is talált, melyek felül felfűzésre alkalmas lyukkal bírtak. Egy másik csontváz nyakán pedig sodrott nyakperecz s a nyakpereczen pedig bronzkarika volt. Ezek is *Porgányi* mérnök gyűjteményébe kerültek.

A bácsi leletek igen közeli rokonságot mutatnak a bjelo-brdoi temető emlékeihez. (Hampel: «Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről» 42—49. tábla.) A hajgyűrűk, a sodrott nyakpereczek és a jellemző gyűrűformák jelenléte valamely szláv-törzs jelenlétére enged következtetést.

Az érdekes temető a kalocsai érseki uradalom birtokán van. A rendszeres ásatást megérdemelné.

Gubitz Kálmán.

III. Jfj. KRECSMÁRIK ENDRE: RÉGIBB KÖZÉPKORI TEMETŐK-RŐL SZARVAS HATÁRÁBAN. Földmíves emberek révén értesülést szerezvén arról, hogy B. Szarvas határában, a nagyközségtől északkeletre fekvő Rózsás és Ó-Szőlő nevű tanyákon, a talaj munkálása közben emberi vázak és régi agyagedények kerülnek felszínre, elhatároztam, hogy a mint időm engedi, kirándulást rendezek e jó órányira fekvő két helyre, meggyőződést szerezni a hallottakról.

Mivel a mi közönségünk az archæologiai kutatások iránt csekély érdeklődést tanúsít, szemben a nyugati államok kedvező állapotával, czélul tűztem ki magamnak azt, hogy a mennyire tehetségem s időm engedi, én, mint tanítóképző-intézeti tanár, növendékeimben, a jövődöbéli tanítókbán, érdeklődést keltek az archeologiai kutatások iránt. Igyekeztem megértetni velök azt, hogy a hazai régészeti emlékek felkutatását és megmentését hazafias érzésünk, faji és kulturérdekünk teszik kötelességünkkel. A szarvasi tanítóképzőből kikerülő növendékeknek különösen gyakran van alkalmuk eme kötelességnek eleget tenni, mivel rendszeren a környékbeli tanyai iskolákban kezdik meg működésüket, e tanyák földmíves lakossága pedig minden évben bukkan valami régiségre szántás és egyéb földmunkálat közben. Ezek a régiségek azonban elkalódznak, még mielőtt szakember kezébe kerülnének, mivel nemcsak a földmíves nép, de a művelt közönség is rendszeren csak oly leletek iránt tanúsít figyelmet, melyek értékesek voltak vagy szokatlan formájuk által keltenek érdeklődést.

Két kirándulást tettem növendékeimmal az említett lelőhelyekre, 1908 szept. 18-án Rózsáson, 1908 okt. 11-én az Ó-Szölőben rendeztem egy-egy napra terjedő ásatást. A rózsási lelőhely Molnár József földmíves földjén volt s szívesen megengedte a régészeti kutatást. A lelőhely és környékének talaja erősen szíkes televény s a gazda, hogy szíkes szántóföldjét termelésre alkalmassá tegye, agyaggal keverte, melyet egy földjén levő sekély halom lehordása által szerzett. A domb lehordása után bukkant aztán emberi váztöredékekre, melyek a föld színétől két ásonyomnyira feküdtek.

Földmíves embereink bosszúsak, ha szántás vagy ásás közben emberi csontokat találnak, mert felfogásuk szerint az ilyen föld nem ad jó termést.

Molnár gazda a talajhordás alkalmával kikerülő csonttöredékeket elföldelte, mivel minden bosszúság dacára is vallásos érzéséből kifolyólag a mi népünk nem hagyja a földből kikerült emberi vázakat a felszínen heverni.

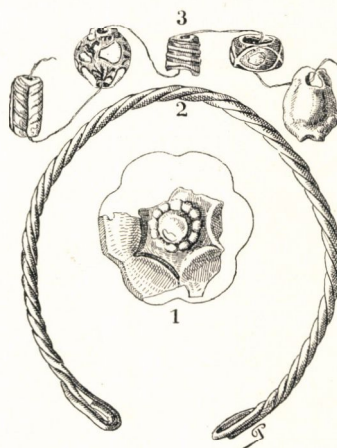
Én tehát a lehordott halom helyének ama részén, melyet bolygatatlannak jelölt meg Molnár József, kutató árkot vonattam növendékeimmel, a legnagyobb vigyázatra intve őket ásás közben s a mint vázrészre bukkantak, azon helyen azonnal én láttam neki a sírbontásnak. A szikes-televényes talaj felette laza, porhanyós volt s az ásás nagy nehézséget nem okozott.

Az első sír tényleg bolygatatlan volt, a váz hanyatt fekvésű, fej dél, láb északi irányban, kezek a mellén keresztbe téve. A rossz megtartási képességű szikes talaj azonban erősen elmallasztotta a csontvázat s csak a fejet lehetett némileg épen kiemelni, óvatos körülásással, földdel egyetemben. A további ásítás már nem járt hasonló eredménnyel, mivel a rendetlenül széthányt, töredezett vázak felturkált sírokról tettek tanuságot.

A bolygatatlan sírban levő váz mellékletei voltak: 1. Zöld patinával bevont, 6 cm. átmérőjű, 3 huzalból sodort bronz karika, tojásdad alakban kiszélesedő zárt véggel, e tojásdad alakú nyíláson belül a harmadik sodrony vége visszahajló s ovális nyílást zár közre (I. ábra, 2. szám). 2. Zöld patinás, rossz ezüsből készült, vékony lemezű 2 drb ruhadísz, csak töredékben. 27 mm. átmérőjű, közepén félgömb alakú dudor, tetején belapulva, a dudor körül kásaszem nagyságú dudorokból gyöngykoszorú, a külső szegélyt pedig 6 nyujtott hatszögű idomokból alkotott keret képezi (I. ábra, 1. szám). E ruhadíszeket megerősítő fonal számára a hatszögek külső szegletében lyukak találhatók.

3. Üvegpasztás gyöngyök, vonaldíszítésekkel, színes berakásokkal. Különböző nagyságúak, zöldes, mállott s szemcsés állományú üvegből. Kettő közülök hengerded alakú, az egyik (I. ábra 3. szám) spirális vonaldíszszel, a másik hasábalakú, sárgás színű, mészbetétes (sósavval érintve pezseg) ferde vonalakkal s a hasáb négy oldalán hosszirányban haladó barázda (I. tábla, 5. ábra). Egy cm. széles, $\frac{1}{2}$ cm. magas, korong alakú gyöngy, hatalmas lyukkal, egymást keresztező, sárgás betétű vonaldíszítésekkel. Oldalán négy sárgás-barnás, ovális alakú érdes felület, elmálló; valószínűleg kiálló csücskök lehettek rajta, melyek elmállás következtében leoptak. Különösen figyelemreméltó egy gömbalakú, 12 mm. magas, a lyukak körül félkörű dudorral ellátott gyöngy, citrom sárga alappal, elágazó, vadgalambszürke széles szalagdíszszel, melynek szegélyét vékony, indiai vörös színű vonalak képezik. A vadgalambszürke alapon sötétzöldes, opalizáló levéldíszek. Ide tartozik még egy tengeri kagylóból (*Cyprea tigrina*) készült, mállott gyöngy is.

Edénytöredékek szintén kerültek felszínre, csak néhány darabban. Durván iszapolt, apró kvarcsezemcséket tartalmazó vörös cserépdarabok ezek, belső

I. ábra. Szarvasi sír lelet. $\frac{2}{3}$ n.

oldaluk feketés szürke, erősen égett; vastagságuk 9 mm. Két másik 8 mm. vastagságú cserépdarab edénytalpból való, koromfeketére égett anyagú.

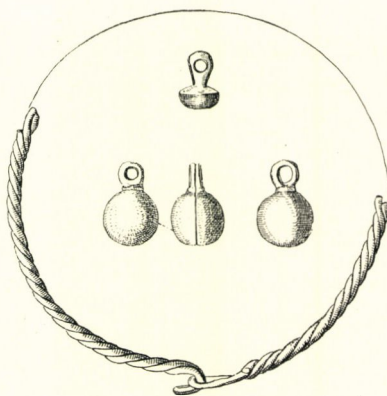
Általában véve közepes termetű, nem magas egyének lehettek az eltemetettek. Emberi váztöredékeken kívül egy kutya állcsontja s néhány darab ló lábcsontdarabja ásatott ki.

A másik ásatás 1908 okt. 11-én történt az Ó-Szőlőben, mely lehetőleg az előbbtől egy jó félóránnyira terül el. Ezen a vidéken szikes tartalmú, hatalmas homokhát vonul végig, mint vízlerakódási produktum. Helyenként a homokot építkezési célra bányászták is és az ottani tanító, Huba János, egy ily bányászás alkalmával felszínre jutott régiségekből néhány töredéket megmentett az elpusztulástól s volt szíves azokat rendelkezésemre bocsátani. E homok-emelkedésekkel borított vidéken olyan helyen kezdtem ásni, ahol az ott lakó földművesek vázakra bukkantak. Ilyen volt az ú. n. Lómer-halom, melynek homokját a tulajdonos lehordatta s a halom alatt a föld színétől másfél ászó mélységben embercsontokat talált.

A talaj erősen homokos, szikes-televényes, igen laza föld volt. Két kutató árok vonatása után vázakra akadtam s a laza, porhanyós talajból magam igyekeztem óvatosan kiszabadítani a vörösbarnás színű, erősen korhadt s néha nagyon is porló csontvázrészeket. A vázak fekvése nagyjából észak-déli irányú volt, mint a rózsási leletnél, de csak nagyjából, mert bizony jó részök rendetlen összevisszaságban feküdt, bizonyítván a sírmező egykori feltúrását. Nagyon valószínű, hogy úgy a rózsási, mint az ó-szőlői lelőhelyek soros sírmezők, de helyenként erősen megbolygatva. A feltárt ó-szőlői sírok mellékletei a következők voltak:

2. ábra. Szarvasi sírlelet. $\frac{2}{3}$ n.

3. ábra. Szarvasi sírlelet. $\frac{2}{3}$ n.

Két bronz sodronykarika (2. és 3. ábra) megrongált és hiányos állapotban, erősen zöld patinás, mindkettő 3—3 huzalból fonva.

Az egyik torzított alakú, hiányzó füllel és kapocscsal, átmérője $7\frac{1}{2}$ cm. A másiknak csak a két vége van meg, a középső rész hiányzik. Rossz ezüsből készült vékony karika fülönfüggő, 18 mm. átmérőjű, zöld patinával bevont. Bronz, füles pitykegombok, 2 kisebb tömör bronzból, az egyik gömbölyded

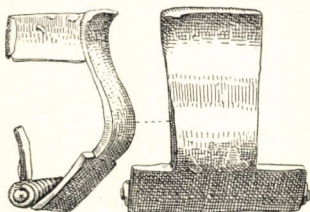
sima fejjel, a másiké gombaalakú, domború részén központból sugarasan szétágazó rovátkákkal. Két nagyobb füles gomb, gömbalakú, belül üres, mindkettő két félgömbből összetéve. Az egyik félgömb belső homorú része félig sárgarézzel tömött. Vékony rossz ezüstlemezből készült ruhadísz-töredék, barna pamutfonál maradványával, mely a ruhadísz lyukán volt áthalhúzva.

A Lómer-halom csontvázainak rövid ismertetését szintén szükségesnek tartom annál inkább is, mivel a rózsási emberi vázakkal anthropologiai jellegekben felette megegyezők s a két lelőhelyen eltemetettek ezek alapján egy typushoz tartozóknak vehetők. Mint fentebb említettem is, a vázak fekvése észak-dél irányú s egy eredeti helyzetben fekvő váznál a mellen keresztbe tett kezek is szemléltethetők voltak. E bolygatatlan sír váza meglehetősen ép állapotú volt s különösen a fej kitűnő megtartási állapotú. A fogazat után ítélve s a varratok fejlettségét tekintve 18—19 éves női egyén váza lehetett, 152 cm. magas termettel. Kissé meredeken eső homloki s főleg nyakszirtpikkely résszel (a női koponyák tipikus kraniologiai jellege), a nyakszirtpikkely felső része teljesen sík felületté lapult. A koponyafedő jobboldalon erős elferdülést mutat (plagiocephalia), az elferdülés azonban nem a föld nyomása következtében állott elő, mivel a varratok mechanikai erőszak következtében létrejövő legkisebb rendellenessége sem mutatható ki. A koponya mesocephal, a jobboldali falcsont hátsó részén lencsealakú bemélyedés. A hosszúkás arc orthognát, a fejlett állcsúcs fordított T alakú kiemelkedést képez. Az arczi részek rendkívüli arányos fejlettsége, eltekintve a plagiocephaliától, gyönyörű arcú leányegyenre vall. A többi hiányos váztöredékből annyit megállapíthattam, hogy leginkább nők, de idős férfiak is, azonkívül gyermekek voltak eltemetve e lelőhelyen. Érdekes egy idősebb egyén homlokcsont darabja, alacsony, meredek homlokkal s erősen előre ugró orrcsonttal, a mely jellemvonás tekintélyes orrot árul el.

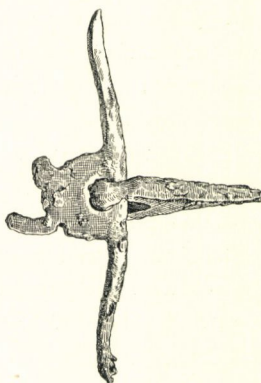
Mint fentebb említettem, Huba János ó-szőlői derék tanító, a Lómer-halom közelében levő, pár évvel ezelőtt használatban volt homokbányából több emberi váztöredéket és sírmellékleteket mentett meg az elpusztulástól s ezeket intézetünk részére sikerült megszerezniem. A rózsási és Lómer-halmi leletekhez hasonló (?) korszakú és típusú régiségek s igyekszem rövidesen ismertetni azokat. Ezek a következők: 1. Tömör bronz szíjkarika, zöld patinás, $4\frac{1}{2}$ cm. átmérőjű. 2. Három huzalból sodrott bronz karika töredéke. 3. Nyitott bronzkarperecz, egy sodronyból, a sodrony vastagsága $2\frac{1}{2}$ mm., $5\frac{1}{2}$ cm. átmérővel. 4. Bronzkarkötő, nyitott, a végek felé elvékonyodó. A sodrony vastagsága $3\frac{1}{2}$ mm., átmérője 6 cm. Fényesre csiszolt, mivel a munkások aranynak gondolván, megtisztították a zöld patinától. 5. Tömör bronzgyűrű, 12 mm. átmérővel. 6. T alakú bronzfibula, a tű hegyes része hiányzik. Hossza $4\frac{1}{2}$ cm. (4. ábra). 7. Zöld üveggyöngy, hullámos, fehérszínű vonaldíszszel. A gyöngy alakja lapított henger. 8. Törrészlet a marokvédővel. Az elrozsdásodott, ripacsos penge-darab vasból való, a marokvédő ellenben bronz, hosszúkás körtealakú, szélesebb végén kettéhasadva. A marokvédő hossza 28 mm. 9. Üllő alakú bronz fegyverrész, alsó és felső részén rozsdás vasmaradékkal, jobb és baloldalon egy-egy lyukkal; hossza 4.8 cm. 10. Vaszabla töredékei, rozsdás, ripacsos, túloxidált felülettel (5. ábra).

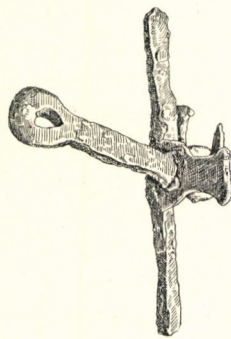
Figyelmet érdemelnek az edényleletek is. Elsősorban kell megemlékez-nem egy rendkívüli primitív, nem korongon készült, egyenetlen felületű agyag-bögréről. Alakja is meglehetősen szabálytalan. Magassága 10·5 cm. Úgy külső, mint belső felülete szürkésfeketére égetett (6. ábra). Felszínre került két tálka is, szürkés agyagból, korongon készítve. Az egyik 8 cm. magas, a szájnylás belső kerületének átmérője 11 cm. A tálka falának vastagsága csaknem 1 cm. A tál pereme keskeny és domború. Egyedül a talpi részen van egy körülfutó szalagdudor-dísz (7. ábra). A másik tálka jóval kisebb, magassága 5 cm., a perem széles és laposabb az előbbiéénél, a perem belső kerületének átmérője 8·5 cm.

4. ábra. Fibula Szarvasról. $\frac{2}{3}$ n.

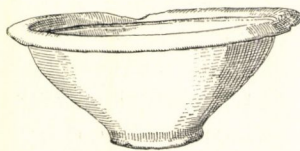
5. ábra. Vaszabla Szarvasról. Cca $\frac{1}{3}$ n.

7. ábra cca. $\frac{1}{3}$ n.

6. ábra cca $\frac{1}{3}$ n.

8. ábra cca $\frac{1}{3}$ n.

A tálka alja a talp felé kúposan keskenyedő. A tálka díszítés nélküli (8. ábra). Végül egy szintén szürke agyagból készült korsóról is említést teszek. A korsó felső része hiányzik. Magassága 16 cm. A korsó egy fülű s díszítés nem fordul elő rajta (9. ábra).

A megmentett vázrészek állanak: egy ép, alsó állkapocscsal is bíró koponyából, egy alsó állkapocs nélküli koponyából s egy arczi részétől megfosztott koponyasüvegből. A legelső Róth Béla szarvasi fényképész tulajdona, ki Huba János tanító úrtól szerezte meg, a két utóbbi pedig intézetünk tulajdonát képezi. Rövid kraniológiai ismertetések a következő:

A legelső ép fej 40 év körüli férfié lehetett, korlátoltan kifejezett dolichocephalia; a nyakszirti rész oldalt összenyomott, alacsony, ívelt homlok,

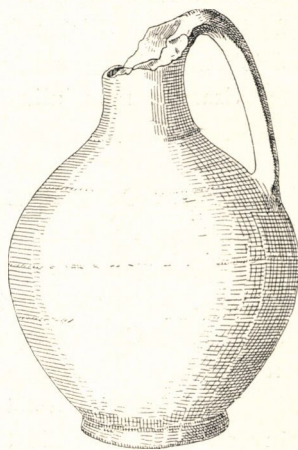

jelentékeny sima frontalissal (homoloköböl). Az orrhát gyengén hajlott, orthognát, hosszas arcz, meglehetősen fejlett állcsúcscsal. Az állkapocs nélküli koponya feltűnően hosszúfejú (dolichocephal), felette szabályosan ívelt homlok, melynek hajlási vonala a glabellától a bregmáig valósággal szabályos negyedkört képez. A bregma táján a koponyafedő kidudorodó. A faldudorok (tuber parietale) fejlettek. Az inion (nyakszírti gumó) elmosódott, ellenben a nyakszírt-pikkely erősen domborodó s csúcsán a koponyáknál ritkán előforduló falközi csontocska (os interparietale) (IV. tábla, 6. ábra) világosan észrevehető. A koszorú- és nyílvarrat részben elmosódott s csak a lambdavarratot lehet határozottan megkülönböztetni. Gyengén fejlett szemöldökívek, erős sasorr s kissé prognath arcz a legtipikusabb jelek.

A fej 40 év körüli egyéné lehetett. Az alsó állcsont és arczi részek nélküli koponya szintén dolichocephal, összeforrt, elmosódott varratokkal, közepes magasságú, meredek homlokkal; az inion elmosódott, a csecsnyúlványok rövidek, tompák és zömökek. A baloldali halántékcsontháromnyúlványja zöld rozsdától festett, a mi a bronz anyagú fülönfüggőtől származhatik.

Valamely régészeti lelet annál becsebb az archeológiára nézve, minél pontosabb ama kor megállapítása, melyből származik. Természetesen ilyen esetben különösen fontosak az érem vagy pénz mellékletek, melyek legkönnyebben útbaigazíthatják a kutatót, jöllehet ezek a bizonyítékok sem mindig megbízhatók. Sajnos, én ilyen mellékletekre nem akadtam, de a vázak fekvése, a temetkezőhely természete, a vázak mellett talált régiségeknek hasonló leletek régiségeivel való összehasonlítása alapján s a csontvázak kraniológiai sajátosságait is tekintetbe véve bátran állíthatom, hogy az általam feltárt sírok a régibb középkorból, vagy szűkebb határok közé szorítva, a IX—XI. századból valók. Hiszen ha egybevetjük a Szarvas közelében levő orosházi, gerendási, avagy a szentesi, szegedi, győrvidéki, demkóhegyi, szeged-bojárhalmi, abonyi, kishegyesi stb. régibb középkori sírok leleteivel, a rózsási és ó-szölői bronzleletekkel teljesen megegyező régiségekre hivatkozhatunk. Az üveggyöngyök alakja, díszítése sok, általam fel nem sorolt régibb középkori sírok gyöngymellékleteivel egyeztetethetők össze. Azonkívül a füles gomboknak tömör vagy belül üres fajtái, karkötők, nyakperezsek (torquesek), sodronykarika fülönfüggőknek teljesen hű másai feltalálhatók úgy a győri sírmező (Arch. Értesítő 1906. évf.), mint a demkóhegyi (Arch. Ért. 1893 jun. 15. füzet), vagy szeged-bojárhalmi (Arch. Ért. 1891 ápr. 15. füz.), vagy a gerendási (Arch. Ért. 1879. évf.) stb. sírmezők mellékletei között.

Érdekes a sírokban talált vázaknak meglehetősen közös anthropológiai jellege is, így pl. a közepes termet, a korlátolt magasságú homok, leginkább mesocephal fej, erősen sasorr, arányosan fejlett arczi részek, orthognathia, a

9. ábra cca 1/3 n.

gyakran feltűnően erős állcsúcs klasszikus szépségű népről tanuskodik. Különösen a rózsási végtagsontok erősen tarajos volta, a kimutatható foramen intercondyloidea, az erős görbületű kulcsontok az illetőknek erős kézi munkájáról tanuskodnak.

Mivel pedig az általam felszínre került leletek között lóváz, fegyvermaradvány nem fordult elő s mert a csontvázak javarésze női egyéneké, vagy idős férfiaké és fejletlen gyermekeké; szintén magától kínálkozik az a feltevés, hogy a fegyverforgató férfiak bizonyára távolabb, harczban voltak s otthon csak a nők és öregek s a gyermekek maradtak. Hogy ez a következtetés némi valószínűséggel birhat, azt bizonyítja az a körülmény is, hogy az Arch. Ért. 1906. évfolyamában a 293-ik oldalon a Szentes határában felfedett régibb középkori sírok tárgyalásánál Csallány Gábor úr szintén jogosultnak tart ilyes föltevést a saját sírleteire vonatkozólag.

Mindenesetre ajánlatos lenne az általam megkezdett rózsási és ó-szőlői ásatások tovább folytatása, mivel hazai történelmünk régi korszakait, megfelelő számú és értékű historiai feljegyzések híján csakis a felszínre került sírletekkel lehetne némileg megvilágítani.

Szarvas, 1909 július hó 12-én.

Ifj. Krecsmárik Endre,
képezdei tanár.

IV. Dr. CSERNI BÉLA: ZENO SÍRKÖVERŐL APULUMBAN. Már tíz éve, hogy Apulum római városnak «Sírok-utcáját» a mostanában «Major szőlő-telepnek» nevezett városrészben felfedeztem.

E római volt sírok utcája Gyulafehérvár (Municipium Apulense) és Marosportus (Colonia Apulensis) között nyugat felé a vasuti indóház átellenében fekszik.

A szőlővel beültetett csekély emelkedésű lejtőn és az azon fölött nyugati irányban tovább terjedő terrasson, valamint e domb alatt keletfelé fekvő sík területen volt a római temető, melynek maradványai évek hosszú során át szőlőmivelési munkálatok, vagy a legújabb időben, az oda áthelyezett köztemető igénybe vétele közben napfényre kerültek. Régebben számba sem vették, s az ott előkerült római emlékek elpusztultak, elkallódtak. De most már tíz év óta, főképen tavaszkor, mikor földmegforgatási munkálatokat végeznek ott a gazdák, lesem és megragadom a jó alkalmat, régiségeknek és adatoknak gyűjtésére a római Sírok-utca rekonstruálásának céljából.

Sokat és nevezetesen gyűjtöttem már múzeumunkba onnan, az egyes szőlőkertekben előfordultakról pedig felvételeket készítettem. Célomat is elértem, ha kellő támogatásban részesülni szerencsém leszen.

Apulum történetére nézve eme igen nevezetes helynek közelebbi leírását és képekben való bemutatását, az e helyen végzett kutatásaimnak s azok eredményeinek, valamint az e helyen működésem közt felfedezett bronzkori telepnek tárgyalását ezuttal még mellőzve, ez alkalommal csupán a sírok utcájának keleti sorának földjéből 1909 december 12-én kiemelt sokféle római maradványok közül csak egy leletdarabról óhajtok szólani, t. i. egy nevezetes fölirattal ellátott sírkőről, melyet bizonyára szívesen fogadnak a szaktudósok,

mert Dacia történetének, s különösen a daciai katonai viszonyoknak tüzetesebb megírásához új adatot nyújt.

A sírkő fölirata szerény és egyszerű. Szövege szerint egy Julia nevű, immár özvegy, római nő sírkövet emel legkedvesebb férjének Zenónak, ki Taresius fia volt és harminczhárom éves korában elhalt.

Zeno özvegye jómódú lehetett, mert boldogult férje hatalmas síremlékét két egymásra helyezett podiumszerű óriási kő talapzatra állította,* melyről azonban ledöntve, az írásos oldalán fekvő helyzetben találtuk.

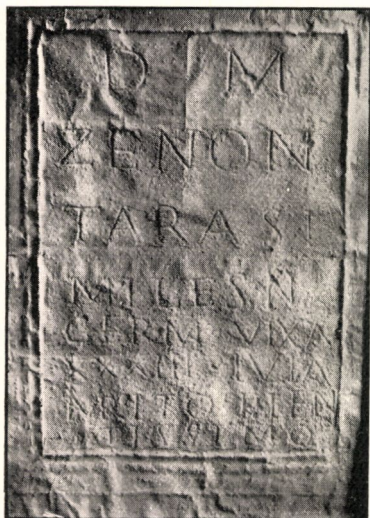
A sírkő föliratának elolvasása közben azonban csakhamar feltűnik a 4. és 5. sorban a: MILES · N(umeri) GERM(anorum). E néhány szó köti le figyelmünket, mert benne új adatot találunk oly katonai csapatról, mely eddig elé föliratainkon még nem fordult elő.

Sírkövünk vidékünkéről való durva, sötétszürke homokkőből készült, egyszerű, közönségesebb alakban.

Magassága 129 cm., szélessége 74 cm., vastagsága 54 cm. A magasságból a felső tagolt párkányzatra 25 cm., a törzsre 80 cm. és alsó párkányzatára, mely a felsőnek fordított ismétlése 24 cm. esik.

Az írás mezeje 48 cm. széles és 68 cm. magas, a betűk pedig a sorok szerint fölülről lefelé mindinkább kisebbülnek: 6·5, 6·0, 5·0, 4·5, 4·0, 4·0, 4·5 és 3·5 cm. magasak, s a felső sorokban jobban vannak bemélyítve, mint az alsóbbakban, a mi különben az ideiktatott fényképen is látható. Formájuk a II. század végére, vagy III-nak elejére vall.

Miután a pacskolatról vett fénykép sokkal világosabb és tisztábban olvasható, mint az eredeti sötétszürke kőről felvetté, s minthogy maga a sírkő csak egyszerű, felső abacus nélküli, párkányzattal ellátott oltár alakú, s czikkemben nem a sírkő alakja a fődolog, hanem a fölirat szövege, azért a pacskolatról vett fényképet teszem közzé:

D(is) M(anibus)

ZENONI

TARASI

MILES N(umeri)

GERM(anorum) VIX(it) AN(nos)

XXXIII · IVLIA

MAARITO PIEN

TISSIMO.

* E két talapzat-kő közül az alsó 132×100×28 cm., a felső pedig 105×81×28 cm. nagyságú.

Zeno név nem germán, hanem valamely más külföldről (görög) származású férfiúra vall.

«Miles numeri Germanorum», mint már fennebb említettem, egyáltalán az eddig talált és közzé tett fölíratokon még soha sem fordult elő. Ezen szokatlan leletnek némi magyarázatát talán azon néhány esetben előforduló sajátos új alkotásokban találni, melyekkel a III. században a római birodalomnak sok helyen találkozhatunk, s így a katonai téren is.

Látjuk például, hogy Severus Alexander alatt (222—235) Britanniában: «Germani cives Tuiharti cunei Frisiorum» különböztettek meg.¹

Ezen «germani» tehát meg voltak különböztetve, mint «cives Tusharti» (a hollandi Tavente vidékéről), kik a cuneus (numerus) frisi hadosztályhoz tartoztak.

Ez analog esetnek vehető fölíratunkhoz. German csapatról szól egy cum-briai oltár Britanniában (C·I·L·VII. 303) Hübner vexillatio Germanorumnak olvassa, Mommsen «vexillatio Germaniæ utriusque Rætiæ Dalmatiæ» olvasást ajánl. Forojuliumból (Fréjus) Gallia Narbonnensisben ismerünk Herculesnek szentelt oltárt (G·I·L·XII. 5733), melynek fölíratában vexilatio Germanicianorum szerepel és ugyanily german csapat emlékét őrzi meg Svetonius Galba császár életrajzában Cap. 20.

Analogiát találunk azonkívül egy apulumi sírkőfölíratban is, melyet már régebbi időben a Czirjék-féle kertben leltek,² s a melynek szövege a következő:

D(is) M(anibus) · | TVTOR · SILVAN[i], | [eque]S · A[l]Æ BOS [p(or)anorum)]
EX · N(umero) ILL[y] R(icorum), STI[p(endi)orum)] | XXIII, VIX(it) ANN[os] |
XLIII · H(ic) S(itus) [e(st)].

Ezen sírkő Hadrianus (117—631) idejéből való lehet.³

Dacia inferiorból a 129. évi katonai diplomában említve van a «vexillatio equitum Illyricorum», azaz az exercitus Illyricus (Pannonia és Dalmatia) hadosztályaiból alakított lovasosztály, mely Traianusnak Dacia ellen viselt háborúiban valószínűleg részt vett. Ezt későbbben az exercitus Daciæ-ba beolvasztották, de azután csak mint «numerus» szerepelt.

Kimutatható még két parancsnok, præpositus numeri equitum electorum ex Illyrico (C·I·L·VIII. 9358.) és præpositus numeri Illyricorum. (Corp. Inser. Lat. XI. 393.)⁴

Zeno sírköve közelében egy fölírat nélküli, szép kivitelű domborműves sírkövet találtam, mely egy férfi mellképét és két oldalán egy-egy ülő oroszlánt ábrázolja. E domborműven levő mellkép karvédővel ellátott 40—50 évesnek látszó katonát ábrázol. Vajjon összeköttetésbe lehetne-e hozni azt a 33 éves korában elhalt Zenóról szóló fölíratával? Erre még nem merek felelni.

Ezen sírkő lelhelyétől dél felé menő irányban 13 méternyi távolságban

¹ V. ö. Mommsen, Hermes. XIX. 231. 1.

² Ez valószínűleg a mostani várterületen levő, Novák Ferencz polgármester tulajdonát képező kert.

³ Corp. Inser. Lat. III. 1197.

⁴ V. ö. Domaszewski, Die Rangordnung des römischen Heeres. 1908 135. 1.

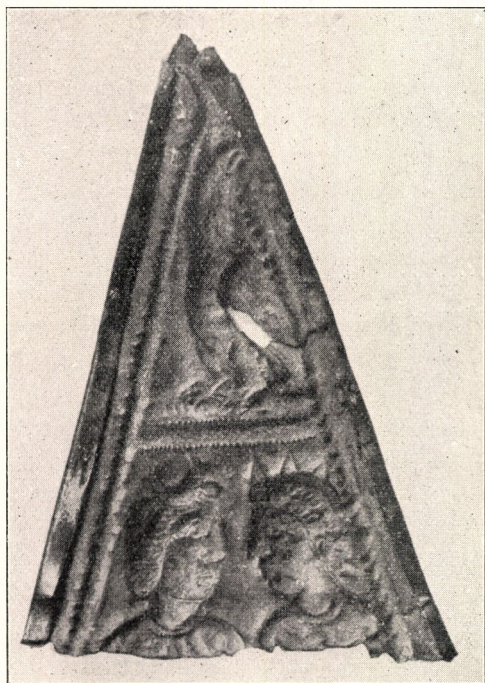

igen érdekes kőszarkophagot ástam ki, melynek egyik hosszoldalán reliefes ábrázolásokon kívül a fölírat számára szépen bekeretelt írásmező előre elkészült, de maga a fölírás elmaradott volt!

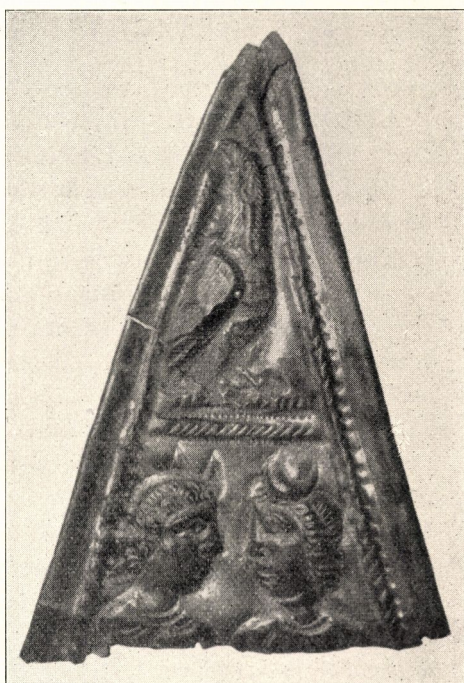
Az 1772. év óta ez a második reliefes sarkophagus Apulumból. Relief és díszítés nélkülieket sokat találtak azóta, s még sok lehet a föld alatt, várva a feltámasztatást!

Dr. Cserni Béla.

V. CSALLÁNY GÁBOR: EGY UJABBAN ELŐKERÜLT JUPITER DOLICHENUS EMLÉKRŐL. A szentesi múzeum Siposs Sándor mérnök úr útján egy Tordáról származó, ónozott háromszög alakú bronzlemezhez

Előlről.

Hátulja.

A TORDAI JUPITER DOLICHENUS TÁBLA $\frac{2}{3}$ nagys.

jutott. A lemez az 1815. évben kömlőkön lelt táblákhoz hasonló emlék* darabja. A lemez függőleges irányban hossza 123 mm., szélessége a törésnél 83 mm. A meglevő darab, egy kezézett s kétoldalt pontozott szalaggal két mezőre van osztva. Az egész, három vagy négy mezőre lehetett osztva, mint a kömlődi két lemez, a mely 360 mm. hosszú.

A felső mezőben kidomborítottan egy hatalmas sas ül (vagy a Jupiter sasa vagy pedig a legió sasa). Nyaka kinyújtva, feje vissza fordulva van. Az

* Seidl J. G. Über den Dolichenus-cult. Wien. 1854. III. tábla 1—2. — A magyar nemzeti múzeum római feliratos emlékei, Desjardins Ernő és Rómer Flóris, Budapest, 1873. V. tábla 28a és 28b.

alsó mezőben két szemközt néző fej van. Mindkettőnek a haja szépen hullámosan fésülve s a mennyiben a mellrészről látható mindkettőn tunica. A baloldali alak fején sugáros korona, másikon félhold van; előbbi Sol (Apolló) a napisten, utóbbi Luna (Diana) a hold isten. A lemez pereme behajlított, nyilván egy hátsó második lemez befogadása céljából s hosszában pontok és sodrott szalagdiszítés vonul végig. A lemez meg volt ónoztva a mi a szép sötétzöld patina daczára szembetűnő.

Hogy a Jupiter Dolichenus emlékről van szó, az a kömlődi lelet e részének majdnem teljesen azonos voltából állapítható meg s hogy a kömlődi tényleg Jupiter Dolichenus emlék, az a rajta található következő két sor írásból tudható:

IOVI · DVLCHENO · P · AEL
LVCILIVS · 7 · COH · I · A · PED

vagyis Jovi Dulcheno, Publius v. Posuit. Aelius Lucilius Centurio Cohortis I. Alpinorum Peditatae, melyből az tűnik ki, hogy ez emléket Jupiter Dolichenusnak Publius Aelius Licinius az I. alpesi csoport századosa állította.

Hogy a Jupiter Dolichenus istenség kultusa a rómaiaknál nagyon el volt terjedve, az a talált föliratos köemlékekből is látható; azonban ily bronzemlékek ritkák; hazánkban ez a második, más helyütt is voltak.*

Emlékünk hiányzó részén — a beosztást tekintve — miként a kömlődi egyikén, maga Jupiter Dolichenus is ott lehetett a bikán állva, egyik kezében tüzes villámokat, másikon kalapácsot tartva, körülé Victoria, Herkules stb. alakjaival.

Hogy a Dolichenus melléknevet Jupiter honnan kapta, azt sokféleképen magyarázzák, legvalószínűbbnek látszik, hogy azt egy egykori Doliche Syriai város nevéől vette a honnan a Jupiter cultus megindult, a mely később különösen a katonaság körében az egész római birodalomban elterjedt. Rómában az első hiteles adat a II. századba Antonius Pius koráig vezet vissza és kultiválása egész Liviusig emlékekből mutatható ki. Hogy Pannóniában és Dáciában is elterjedt több köemlék s a kömlődi és a most bemutatott tordai fém emlék is igazolja.

Szentes, 1910 márczius 17.

Csallány Gábor.

VI. OROSZ ENDRE: A TASNÁDI NEOLITHKORI TELEPRŐL (SZILÁGY M.). 1899. év nyarán néhai dr. Józsa György tasnádi orvos egy 18 kg. súlyú csomagban érdekes ősrégészeti leleteket küldött dr. Mártonfi Lajos szamosújvári áll. főgymn. igazgatónak. A küldeményben egy ősemlék csontváz részei, nagyszámú csiszolt kőszerszám, ezeknél is több hasogatott és helyenként szépen pattintgatott kovaszilánk, obsidián forgácsok, edénycserepek és konyhahulladék állatmaradványok voltak. A boldogult igazgató ismertetni

* Seidl i. m. III. tábla 3. és u. a. Nachträgliches über den Dolichenus-cultus. 14. lapon. (Egy lemez Traismauerben került elő, lásd a képet Wiener Jahreshfte. XI. köt. 1908. 229. l.; másokat ismertet Zangemeister, lásd Bonner Jahrbücher. 1901. 61—65.; v. ö. még Domaszewski Religion des röm. Heeres és Kan De Jovis Dolicheni cultu.

óhajtotta a nagybecsű gyűjteményt, azonban váratlan halála ebben megakadályozta. Hogy az anyag ne maradjon továbbra is a gymn. gyűjtemény fiókjai-ban eltemetve, magam fogtam hozzá annak feldolgozásához. A lelőhelyre nézve némi gondot okozott az a körülmény, hogy Mártonfi hátrahagyott iratai között semmi följegyzés nem maradt s csak annyit tudtam Mártonfi elbeszéléséből, hogy e leletek a tasnádi állami szőlőtelepről származnak. 1909. évi április hó 8-án Tasnádra utaztam s ottani tudakozódásaim révén sikerült úgy a lelőhelyet, mint a leletek előfordulási körülményeit megismerni.

Tasnádtól D. dny. irányban három km. távol, de már Balázsháza község határában fekszik a «Zölce» nevű szép diluviális terrasse, melynek 22 holdnyi területét az áll. szőlőtelep foglalja el.* Ezen a terrasseon van az őstelep, melyet a prähistorikus telephelyek jellemző csufigurációjának megfelelőleg két oldalról az orbói és a csahelyi patakok völgyei határolnak. Az őstelep fennsík-jának a rétlapály feletti viszonylagos magassága kb. 50 m. s a telep mögött hátvédül szolgáló »Kovácsvár« nevezetű csúcs 221 m. magas; eddig azonban már a telep ki nem terjedett. A tasnádvidéki dombokat mindenütt diluviális korú, rozsdaveres párkányvályog (Terrassenlehm) borítja, a melynek 60—70 cm. mélyen végzett forgatása közben jöttek napfényre az ősemlékek, míg a felszínen — a mint ottlétemkor meggyőződtem — csak kevés cserép és kovaszilánk található. A következőkben a gymn. gyűjteményében levő tárgyak leírását rendeltetésük szerinti csoportosításban adom.

A) Kőeszközök. E csoportba kővésők, átfúrt kőszerszámok, magkövek, kova- és obsidián szilánkok tartoznak. 62 drb. átfúratlan, vésőtípusú kőeszköz van, a melyek 5·3—15·6 cm. hosszúság között váltakoznak. Alakra nézve leggyakoribb a fogó végén keskenyebb, élén szélesebb, trapezidomú kővéső: ez volt t. i. a kézben való fogásra a legmegfelelőbb alak. Más kőkori telepek kővésőinél szintén ez a jelenség ismétlődik s hogy a sok közül csak egy jellemző példát említsek, a legújabban ismertté vált óbessenyői őstelepet idézem, a melynek kőeszközei rajzban is be vannak mutatva s ebben akár csak a tasnádi telep kőszerszámait szemlélhetjük.**

Fent és lent egyenlő széles testű kővéső öt darab., egyik hosszoldalán végig lapos, a többi oldalain domború ú. n. kőgyalutípusból hat darab van a gyűjteményben s végül négy darab olyan vaskos testű kőszerszám is ide sorolható, a melyek már inkább ütőkővek vagy nagyméretű vésőbalták lehettek.

Miként a neolithos telepeken mindenütt, úgy a tasnádi ősemlék is már ismerte a kővek átfúrását, mert öt darab kőeszközön lehet látni a fúrási technikát. Ezek: egy kerek testű és lekerített ütővégű kalapács; egy mindkét végén kihegyesedő, egyenlő karú kis csákány; egy még fúrása közben kettétört balta; egy a ritkább kőszertípusok közé tartozó kapabalta s egy alul laposra, felül domborúra csiszolt vaskos kőék. A két utóbbinak átfúrása még nincs bevégezve. Anyagukat különféle kőzetek alkotják, mint: amphibolith, amphibol-pala, quarzit, különféle eruptív kőzetek, dacittuffa, menilites trachyttuffa és

* L. a Special-Karte Zone 16. Col. XXVII. Tasnád und Széplak című lapját.

** L. Arch. Ért. 1909. 146—154.

különösen gyakori a különféle színű (zöldes, szürke és sötét), részint keményebb fajta (menilithes) neogén homokkő. Mindezek vagy a környék természetes közeiből valók, vagy pedig a folyók által lerakott kavicsstelepekből származnak, a honnan az ősember a kőeszközeinek alkalmas méretű és alakú kavicsokat kiválogatta.

Obsidián 28 példában jött elő; két kis, alaktalan magkövön kívül mind töredezett szilánkok vagy apró forgácsok. A leghosszabb ép szilánk 35 mm. — Bőven kerültek elő kovaszilánkok. Anyaguk leginkább szürkésfehér színű chalcedon, melynek a kovasavtól átjárt eredeti kőzetanyaga ma már felismerhetetlen. A 6 cm. legnagyobb hosszúságú késektől le a legkisebb forgácsig 4—500 drb. szilánkot számláltam meg s így e telep vetekedik a tordosi és borjas-téglaházi neolithos telepek gazdag szilánk készletével. A szilánkok között kétféle alakítású kovatypus jő elő, ú. m. a hosszú-keskeny késtypus és a rövid-széles vakarókés. Magkönek használt chalcedonrög 20 drb. van a leletben.

B) Edénycserepek. Bár a telepen ép edények is kerültek felszínre, a Józsa-féle küldeményben csak cserepek képviselik a ceramikát. Anyaguk mind korong nélkül idomított, égetett anyag, melyben quarz-szemecskék csak elvétve láthatók. A perem felálló vagy alig kihajló. A 30 edényfogantyú közül 12 drb. átfúratlan kúpdad bütyök és 18 drb. hengeres pálczikával átlukasztott fül. Edényfenekekből 18 drb. lapos fenék és 24 drb. üveges talpcső töredéke van a beküldött tárgyak között s ez utóbbiak egyikének pereméből is látható egy kevés, úgy hogy ebből ezeknek a — fiatalabb kőkort annyira jellemző — talpas pohár vagy harang idomú serleg typusa is kétségtelenül megállapítható. A tasnádi serleget ellentett oldalain 2—2 apró csücsök díszítette. Az edények díszítését 12 cserepen lehetett látni a következő motívumokban: apró csücsök 2, láncdísz 1, párhuzamos¹ egyenesek 7, pontdísz 1 és egyenközü sorokban elrendezett zsinegdísz 1 cserepen. Megemlítendő még e csoportban három gyermekjáték tálcaska; egy 4 cm. magas, felálló peremű, széles, lapos, kerek tál és egy másik, 1,5 cm. magas □ idomú tál szöglettöredéke; valamint egy vizesedénynek ivócső részlete.

C) Konyhahulladékokból a gymn. múzeumába került collectióban az őskori fauna hét állatspeciessel van képviselve, ú. m.: 1. a ló, 2. a tulok, 3. a szarvas, 4. az őz 5. a juh, 6. a sertés és 7. a hörcsög. Rigalírozás közben a festékkagyló (*Unio* sp.) héjait is többször találták.

D) Egyéb tárgyak. E csoportba hálósúlyok, kanalak és égett agyag-rögök sorolhatók. A hálónehezékek kúpdad, lapos vasaló idomú és gömbded formájúak. Érdekes lelet volt két ép, m. e. 2 dcm. hosszú merőkanál vagy mericze agyagból, a melyeknek hengeres nyelű vége át volt lyukasztva, hogy felfüggeszthetők legyenek. Gyakoriak a telepen az égett agyagtapasz rögök, melyeknek felületén vessző, pálczák és hengeres farudak benyomatai szemlélhetők.

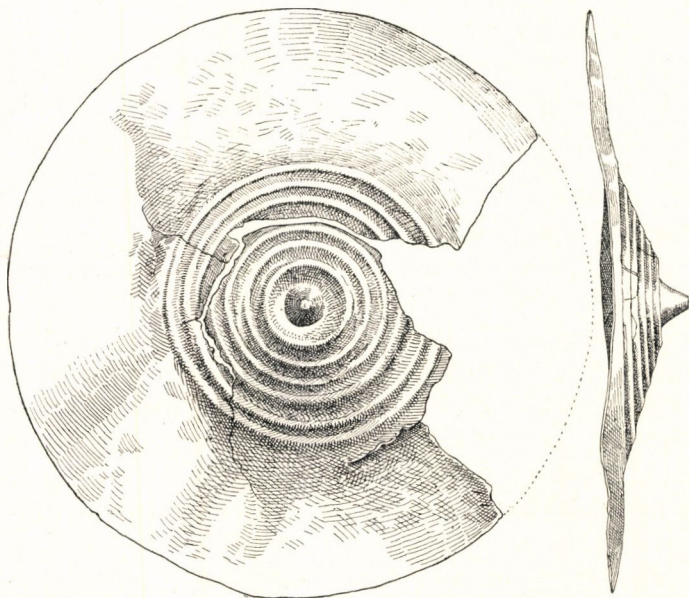
E) Az ősember csontváza. A szőlőtelepet kezelő vinczellér elbeszélése szerint a Zölce teteje alatt következő első keskeny terrasse-párkányban talajforgatás közben a felszíntől csak két ásonyomás (40—50 cm.) mélyen egy em-

beri csontvázra bukkantak a munkások. A melléklet nélkül talált csontváznak a földben volt helyzetére (situs) vonatkozó kérdézősködéseimre csak annyit tudtam biztosan megállapítani, hogy zsugorított helyzetben volt eltemetve. Minthogy az egész szőlőtelepet felforgató rigolirozás közben több csontvázra nem találtak, nyilvánvaló, hogy a lelőhely nem temető. A koponya típusa dalichocephal és első tekintetre feltűnő jellege az alacsony homlok és szemöldökívek vagy az ú. n. homlokeresz (torus supraorbitalis) nagyon erős fejlettsége. A végtag-csontokon is szembeötlő az izomtapadásra szolgáló léczeknek és tarajoknak feltűnő kifejlődése. A csontokat kiásásuk alkalmával a munkások ásoi annyira megrongálták, hogy nemcsak a végtagcsontok, hanem a koponya is több darabra estek szét.

A tasnádi telep leleteinek a fentiekben végzett rövid leírása alapján is minden kétségen felül áll a telep neolithkori származása. Eltekintve attól, hogy fémnek legkisebb nyoma sem mutatkozott, csak a talpas poharakat felmutató őstelepek analog culturája is döntő tényező e tekintetben. Az erdélyi medence területén: a tordosi, tartariai, alvincz-goblii, péterfalvi, mezőzáhi, czegei-tóparti, nagyiklodi és bádoki telepek; az Alföldön a borjas-téglaházi, csókai-kremenyáki és a már idézett ó-bessenyői telephelyek jelzik e cultura állomásait s végül hogy még két kiválóan nevezetes lelőhelyet állítsunk ezekkel párhuzamba, a butmiri és a hissarliki romok első város telepét kell megemlítenünk, mint a melyek ugyanezen cultura-typus jellegeit viselik emlékeiken.

Orosz Endre.

ŐSKORI CSÜCSKÖS BRONZKORONG KÁCSRÓL. $\frac{1}{2}$ nagys.

IRODALOM.

Dr. MORITZ HÖRNES: *Natur und Urgeschichte des Menschen*. Két kötetben 7 térképpel 500 ábrával és számos táblával A. Hartleben kiadása Wien és Berlin. Mint a cím is elárulja Hörnes új könyvében az emberi nem őskorának kétoldalú, természettudományi és művelődéstörténeti megvilágítására törekszik. Az a tizenhét év, a mely az *Urgeschichte des Menschen* című hasonló irányú művének megjelenése óta eltelt, annyi meglepetést, annyi új felfedezést hozott úgy az anthropológiai, mint az ősrégészeti s az utóbbiak megítélésénél sokszor figyelembe veendő ethnographiai kutatások terén is, hogy nem csak ismereteink köre bővült általuk, de hatásuk alatt felfogásunk is sokban módosult. E gazdag új anyagnak a régebben ismert emlékek keretébe illesztése s a módosult felfogás, a mely a könyvben helyet talál, teszi becsessé Hörnes új munkáját s a szerző rendkívüli adománya, a mindig vonzó élénk színes előadás, a mely nem csak a szakkörökhöz fordul, hanem könnyű, közérthető nyelven szólal meg, hozzáférhetővé téve az anyagot a művelt közönségnek is.

A mű két főrésze oszlik, az első «az ember természetrajza». Ennek a résznek tisztán anthropológiai természete visszatart attól, hogy reá részletesebben kiterjeszkedjem, csak azt említem meg, hogy a legújabban felfedezett, fontos anthropológiai leletek leírását is megkapjuk benne, pontos ábrák kíséretében. Külön fejezetben tárgyalja az anthropológia irodalmát, s a fejtegetések fonalán is mindenütt híven idézi forrásait, ez az eljárás, a melyről minden összefoglaló munka szerzője példát vehetne, teszi a könyvet hasznossá a szakemberre és mindazokra, a kik a könyv tartalmas fejtegetéseivel be nem érve ismereteiket egy vagy más kérdésre vonatkozólag bővíteni óhajtják.

Az őskorral foglalkozó részhez ugyancsak az irodalmi források ismertetése szolgál bevezetésül. Ez az ismertetés végig vezet a régi babonás nézetektől kezdve a tudományos vélemények tisztázódásán át egész a mai felfogás kialakulásáig s a nevezetesebb szakkönyvek és szakfolyóiratok jegyzékével végződik. Az őskori emlékekkel foglalkozó irodalom soknyelvűsége és szétszórtsága mellett, azt hiszem nem kell külön kiemelni az ilyen tájékoztató fontosságát; úgy szólván hézagpótló jelentőségű a könyv ezen része.

A könyv fejezetei nem korszakokat tárgyalnak, hanem az életszükségletek kielégítés módjának fejlődését, a táplálék szerzés, a lakás, a szerszámok, a fegyverzet, a ruházat tökéletesedésének történetét tárják elénk; majd a társadalmi érintkezés és egyesülés, annak feltételei, az erkölcsi és jogrend kialakulása s következményei a forgalom és kereskedelem kerülnek sorra; végül a szellemi élet, a nyelv, az írás, a művészet és a vallásos eszmék keletkezése.

Az őskori lakásokról szóló fejezetben ethnographiai magyarázó példák kíséretében kerülnek szóba a krétai felfedezések, az újabb trójai ásatások tapasztalatai, Schliz grossgartachi és Truhelka donja dolinai észleletei, valamint természetesen a régebben ismert adatok is. Az ősemlék ruházatáról sírok készletében fennmaradt gyér emlékeket is ilyen példákkal világítja meg, ezek szolgálnak az őskori figurális ábrázolásokon fennmaradt igen homályos viselet képek megfejtésére is. Az őskori szerszámok és fegyverek ismertetésénél már háttérbe szorúlnak ezek az analógiák, mert itt a nagy számmal fennmaradt tárgyak már érthetően magyarázzák rendeltetésüket és a fejlődésmenetet, a melynek sorrendje szabja meg itt az ismertetés rendszerét. Az Eolithekkel kezdi a tárgyalást, bár úgy látszik inkább Obermaier, meggyőző érvelése (147. l.) volt reá hatással mint Rutot kutatásainak eredménye. A kételkedők pártjára áll, de azért még sem mellözi az emberi élet ezen állítólagos legrégebbi emlékeit, a melyekről annyi szó esett a legutóbbi években a kongresszusok vitáin és az irodalomban egyaránt. Közli Rutot rendszerét az eolithek különböző csoportjairól, de az ítélet alkotást a jövőre bizza. A régebbi kőkor ismertetésében pár év előtt megjelent művének kivonatát kapjuk. Az újabb kőkornál a kultura délkeleti eredetének híve, a bizonyíték, melyre itt főleg támaszkodik, Susa hatalmas réteg képződése, oly régi időbe nyúlik ez vissza, a melyből Közép és Észak-Európában nincs újabb kőkori emlékünck. Höernes mind a mellett nem elfogult ebben az irányban sem, mert sok helyen figyelmeztet Sophus Müller véleményének túlzásaira is, így például az őskori erődítések és a cölöpépítmények kérdésénél. A fémek szerepét az eszközök és fegyverek készítésében három oldalról veszi vizsgálat alá, először maguk az egyes fémek kerülnek sorra, előfordulási helyük, gyártási központjaik s rátermettségük szempontjából, majd Európa fémkorszakairól szól, végül az egyes szerszám és fegyver formák typológiai kialakulását mutatja be, válogatott ábrák és táblázatokkal kísérve. Az Európai fémhasználat formái mellett, a melyekhez régebbi műveivel ellentétben, most a La Tène-kor típusait is besorozza, külön fejezetben tárgyalja a fémeszközök másutt előforduló, ismereteink mai álláspontján az általános fejlődés sorrendjébe még be nem illeszthető alakjait.

Érdekes anyagot találunk összeállítva az őskori forgalomról szóló fejezetben. Mind az a mi reánk maradt, sajnos nem sok ugyan és jelentékenyen késői időből való. A La Tène-kor temetkezési szokása őrizte meg a kelták kocsijainak maradványait, ezeknél korábbi időből a hallstatti korból és északon az újabb bronzkorból csupán kocsirészeket és votív bronzszekereket ismerünk, ezek az ünnepélyes csoportozatokkal díszített kis tárgyak aligha használati tárgyak képei, valamint nem azoknak látszanak a hallstattkori urnákon látható szekérrajzok sem. Annyival érdekesebbek tehát reánk nézve azok a szintén votív tárgynak látszó agyagszekérek, a melyeket Höernes, Bienkovszky után bemutat. Ezek Kercsben kerültek napfényre s teljes összhangban vannak a régi görög források azon adataival, a melyeket a vándor skythák lakásul szolgáló szekereiről elmondanak. Az egyik alak máig fennmaradt, mint az oláh cigányok sátoros kocsija, az u. n. «ekhós» kocsija. A másik ma már ismeretlen díszesebb kocsija alakját tartotta fenn számunkra s hazai emlékeinkkel is kapcsolatba hoz-

ható; ezen csonka gúla alakú sátort emelték a kocsiderék fölé. Ily féle sátor póznáin véltem elhelyezhetőnek annak idején a gyöngyösi lelet ismertetésével a skytha csörgőket.

A kereskedelmi érintkezés nyomai jelentékenyen régibb időbe nyúlnak vissza, már a palaeolithkori ember szerény fényűzésében látunk olyan anyagokat, a melyeknek hosszú utat kellett megtenni, hogy abba a környezetbe jussanak, a melyben reánk maradtak s valószínűleg a munka megosztás is annyira előre haladt már ekkor, hogy a szerszámok készítésével egyesek iparszerűen foglalkoztak. Már solutréi típusú eszközökből ismerünk úgynevezett depot leletet, mely kereskedő elrejtett készletének látszik, még inkább áll az előbbi állítás a neolith korra, a melyből egyes gyártási telepeket már jobban ismerünk, ilyen telepnek tartja a szerző Butmirt, a hol a köeszközök készítésének minden stádiumából tömegesen ismerünk darabokat. E kérdéseknél egyébként e régi időben nagy óvatosságot ajánl, a nephrit kérdésre hivatkozik, még a nephrit Európai előfordulási helyeit nem ismertük, a nephrit eszközök, mint annak kétségtelen bizonyítékai szerepeltek, hogy az egész neolith-kori műveltség a nephrit tárgyakkal együtt Ázsiából importáltatott. Mindamelletttulzás lehet még az óvatosságban is, mint ezt azoknak a példája mutatja, a kik a borostyánkő északi származását tagadják. Az ugyanis, hogy közép Európában az újabb kőkorban a borostyánkő csak ritkán, szórványosan lép föl, míg a bronz-korban, midőn északon használata csökken, sűrűbben kezd szerepelni s a hallstatti-kor fényűzésében még jelentékenyebb szerephez jut, éppen az ellenkezőt bizonyítja. Tudniillik azt, hogy a borostyánkő volt az a csereanyag, a melyet azért a sok aranyért nyújtottak közép Európának, a melyet az északi sírleletekből ismerünk s hogy ennél fogva a borostyánkőkereskedésnek már fémkorszakba kellett esnie s hogy a nagyobb mérveket öltő export mellett használatáról északon mindjobban le kellett mondani. Az aranykereskedésről más helyen az ékszereknél szól, s Erdélyt tartja a termelés központjának, erre mutatnak a formák is, melyeket Hadacsekkel polemizálva, nem görög és itáliai minták többé vagy kevésbé sikerült közvetlen utánzatának tart, hanem a bronzkori izlés fejlődésének legfelső fokát képező hallstatti stilus közép Európa e sajátos kultúrája hozta létre ezeket az alakokat, a melyeknek jellemző példáiként leginkább magyarországi leletek képei szerepelnek. A bronzal öltött kereskedést főleg a kész árukkal öltött kereskedés szempontjából a depot leletek alapján tárgyalja, itt sajnos nem terjeszkedik ki arra a jelenségre, a mely annak idején Kiss Ferenczet, Muchot és Hampelt foglalkoztatta, t. i., hogy egyes bronzformák rendszerint bizonyos meghatározott súlyú kisebb-nagyobb példányokban készültek, így közép Európában valószínűleg már a bronzkorban létezett a súly egységen alapult csereérték megelőzve a kelta pénzverést, a melynek technikáját Hörnes a szalacscai pénzverő műhely szerszámaival illusztrálja. Érdekes, a mit a depot leletekről a forgalmi utakkal való vonatkozásukban elmond, t. i. az, hogy ezek rendszerint még ma is főforgalmi utak. A vaskorszak ezdetétől fogva főleg a finomabb árú a bronzlánczok, trébelt edények képezik a forgalom tárgyát, az exportáló vidék pedig felső Itália. Görög árú közép Európában a VII. századig egyáltalán nem, valamivel sűrűbben pedig az V. századtól kezdve lép csak föl, a mikor az az etruszk műipar

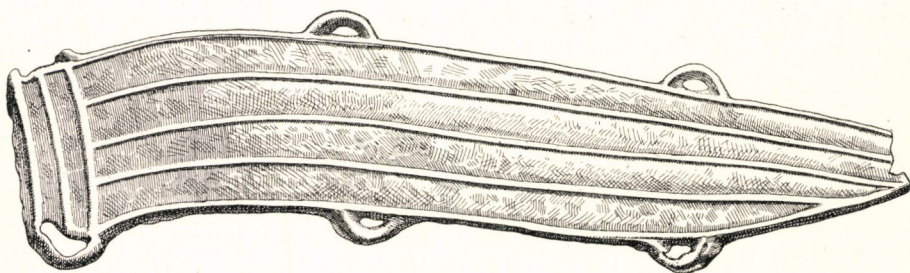

alkotásaival együtt hatol be az Alpok vidékére és ettől északra, s a mikor az importálás jelentősége főleg abban nyilvánul, hogy a beszűrődő ornamentális elemek, a helyi izlésben felolvadva hozzák létre a barbárságában is oly szép La Tène ízlést.

A szellemi élet ismertetése keretében, a halotthamvasztás és az elföldelés szokásában beállott változásokat, a sírok különböző alakjait találjuk leírva. Oly kérdések ezek, a melyek a hozzájuk fűződő faji és kulturális kérdések miatt sűrűn kerül nekszóba az őskori szakirodalomban. Itt is megjeljük a reájuk vonatkozó vélemények kivonatos ismertetését. S nem lenne teljes a mű, ha az őskori művészet alkotásai s köztük főhelyen, a barlangi festmények kimaradtak volna belőle.

A gazdag adathalmaz, a melyet szerző e két hatalmas kötetben összegyűjtött, már mint pusztá adatgyűjtemény is becses volna, ha nem is került volna minden ép a legjobb helyre egymás mellé, a mint azt Hörnes rendkívüli összefoglaló képességgel csoportosította. E csoportosításban az egyes nézetek kritikájában nyilatkozik meg a szerző egyénisége és azokban a tartalmas fejtegetésekben, a melyekben az adatok csoportosítása után következtetéseket von. E fejtegetések során az, a ki az őskori irodalmat az utóbbi években figyelemmel kísérte itt-ott Hörnesnek már más helyen is elmondott véleményével találkozik, ez természetes dolog is, csak az kár, hogy azoknak a tisztán szakembereknek szánt műveknek polemikus élessége itt-ott felcsillámlik ebben a könyvben is, a mely pedig szélesebb körű közönségre számít. A közönség remélhetőleg átsiklik ezeken az észrevételeken s a könyv kétségtelenül beváltja a hozzáfűzött reményeket, s a közönség tájékoztatása révén számos új lelkes barátot fog az ősrégészetnek szerezni, a ki pedig közelebbről érdeklődik valamely szakkérdés iránt, megleti benne a tudományos eredmények mai álláspontjának foglatát s ha tovább kíván kutatni, sok fáradságtól fogják megkímélni a könyv hasznos útmutatásai.

Dr. Márton Lajos.

ŐSKORI BRONZLEMEZ KÁCSRÓL. $\frac{1}{2}$ nagys.

KÜLÖNFÉLÉK.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT folyó évi január hó 25-én d. u. 5 órakor az Orsz. Magy. Iparművészeti Múzeum felolvasó termében tartotta első rendes havi ülését.

Jelen voltak báró Nyáry Jenő elnök elnöklete alatt: báró Forster Gyula másodelnök, dr. Boncz Ödön, dr. Csányi Dezső, Csányi Károly, dr. Czákó Elemér, dr. Finály Gábor, dr. Gerecze Péter, dr. Golh Ödön, Halaváts Gyula, Huszka József, Kunváry Fülöp, Lipcsey József, dr. Márton Lajos, Nagy Géza, dr. báró Nyáry Albert, dr. Seemayer Vilibald, Spitzer Mór, dr. Supka Géza, Téglás Gábor, Vásárhelyi Géza és dr. Zolnay Jenő igazgató-választmányi és rendes tagok.

Elnök az ülést megnyitván a betegsége miatt akadályozott titkár helyett a jegyzőkönyv vezetésére dr. Márton Lajos vál. tagot kéri föl.

Ezután dr. báró *Nyáry Albert* tartotta meg előadását, a megszűnt magyar fayence gyákról, felvetvén egyszermind egy hazai fayence kiállítás eszméjét is.

Majd dr. *Gerecze Péter* ösmertette a dunavecsei Fejéregyháza és Mária-egyháza pusztákon, Árpád sirjának keresésével kapcsolatosan végzett kutatások eredményeit.

A hivatalos jelentések megtétele után, elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére *Nagy Géza* és *Spitzer Mór* választmányi tagokat kérvén fel, az ülés véget ért.

Dr. Szendrei János,
titkár.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT folyó évi február hó 22-én d. u. 5 órakor a Magyar Tudományos Akadémia ülés-termében tartotta XXXI. évi rendes közgyűlését.

Jelen voltak báró Forster Gyula elnöklete alatt: dr. Boncz Ödön, dr. Finály Gábor, Gálffy Ignác, dr. Gerecze Péter, Halaváts Gyula, Huszka József, Kunvári Fülöp, dr. Kohlbach Bertalan, Lipcsey József, dr. Márton Lajos, Nagy Géza, dr. Seemayer Vilibald, Spitzer Mór, Téglás Gábor, Tóth Kurucz János, Vásárhelyi Géza, Zsilinszky Mihály igazgató-választmányi és rendes tagok.

Elnök az ülést megnyitván, *Gálffy Ignác* tartotta meg előadását. A palaeolit-korra vonatkozó miskolci kutatások eredményeiről, az ottani nagyfontosságú leletek bemutatása mellett. Elnök indítványa folytán *Gálffy Ignác*-nak a társulat jegyzőkönyvi elismerést szavaz kutatásai és fáradozásaiért.

A titkári évi jelentés értelmében a társulat a lefolyt évben két ülést tartott, melyeken a hazai szaktudomány újabb fejleményeinek méltatása s a

felmerülő újabb régészeti leletek ismertetése céljából tizenkét értekezés tartott. Ezek voltak: dr. *Hekler Antal*, Görög portrait fej a bécsi Modena-gyűjteményben és Római emlékek Dunapenteléről. Dr. *Márton Lajos*, Egy sajátos kőkori edényalak. Dr. báró *Nyáry Albert*, A várhegyi leletek P.-Ilinyben és megszűnt magyar fayence gyárakról. *Halaváts Gyula*, Vizakna, Kiscsűr Kistorony műemlékei. Dr. *Kohlbach Bertalan*, Somogy vármegye őskora. *Tóth Kurucz János*, Az izsai Leányvár nevű római castellum. Dr. *Szendrei János*, Spitzer Mór régiséggyűjteményéről. *Nagy Géza*, Erdélyi múzeumokban levő régészeti emlékek és végül dr. *Gerecze Péter*, A dunavecsei Fejéregyház és Máriaegyházi pusztákon végzett ásatások, kapcsolatban az Árpádsír-keresés ügyével.

A szaktudomány szempontjából a társulat a múlt évben két jelentős határozatot hozott. Egyrészt elhatározta, hogy a vidéki múzeumok régészeti anyagának becsesebb emlékeit itt a központban szakférfiak által bemutatatja, — másrészt, hogy évenként költségvetésében bizonyos összeget tőkésít «kiadványok» czimén, — hogy az ekként összegyűlő összegek, évek multán egy nagyobb régészeti kiadvány közzétételét tegyék lehetővé.

Anyagi viszonyainkat illetőleg jelenthetjük, — mondja tovább a titkári jelentés, — hogy a múlt évben volt 3712 K 25 f. bevételünk, 2769 K 39 f. kiadásunk és így 942 K 36 f. pénztári maradványunk, melyhez hozzáadva a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál értékpapirokban elhelyezett tőkénket, a társulat vagyona 22,822 K 36 f., a mely szerint vagyonunk szerényen bár, de állandóan gyarapodik.

Tagjaink számát illetőleg, meghalt és kilépett 11 tag. Elhunyt tagjaink sorából különös részvételt kell megemlékeznünk *Thaly Kálmán*-ról, igazgatóválasztmányunknak egyik legrégebbi tagjáról.

Régészeti ügyekben úgy az országból, mint a külföldről számosan fordultak a titkári hivatalhoz, mely 1601 ügyszámot intézett el. Ezután a pénztarvizsgáló bizottság jelentése és az 1909. évi mérleg fölolvastatván, a közgyűlés által az összes jelentések tudomásul vétettek s a felmentvény megadatott. Egyuttal az 1910. évi költségvetés 3367 K 36 f. bevétel, 3180 K kiadás és így 187 K 36 f. pénztármaradványi előirányzattal elfogadtatott.

Indítványok nem tétetvén, miután elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére *Huszka József* és *Kunvári Fülöp* igazg. vál. tagokat kérte föl, a közgyűlés véget ért.

Dr. Szendrei János,
titkár.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT folyó évi márczius hó 29-én kedden d. u. 5 órakor az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum fölölvasó termében tartotta ez évben harmadik rendes havi ülését.

Jelen voltak báró Nyáry Albert elnökle alatt: Csányi Károly, dr. Gerecze Péter, Halaváts Gyula, Spitzer Mór ig. vál. és rendes tagok, Lipcsey József pénztárnok, a titkár és számos hallgató.

Elnök az ülést megnyitván, *Csányi Károly* az iparművészeti Múzeum magyar eredetű újabb szerszeményű régiségeit mutatta be.

Ezután *Halaváts Gyula* értekezett a lederata tibiscumi római hadi útról.

A hivatalos jelentések megtétele után elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. *Gerecze Péter* és *Spitzer Mór* igazg. választm. tagokat kérvén föl, az ülés véget ért.

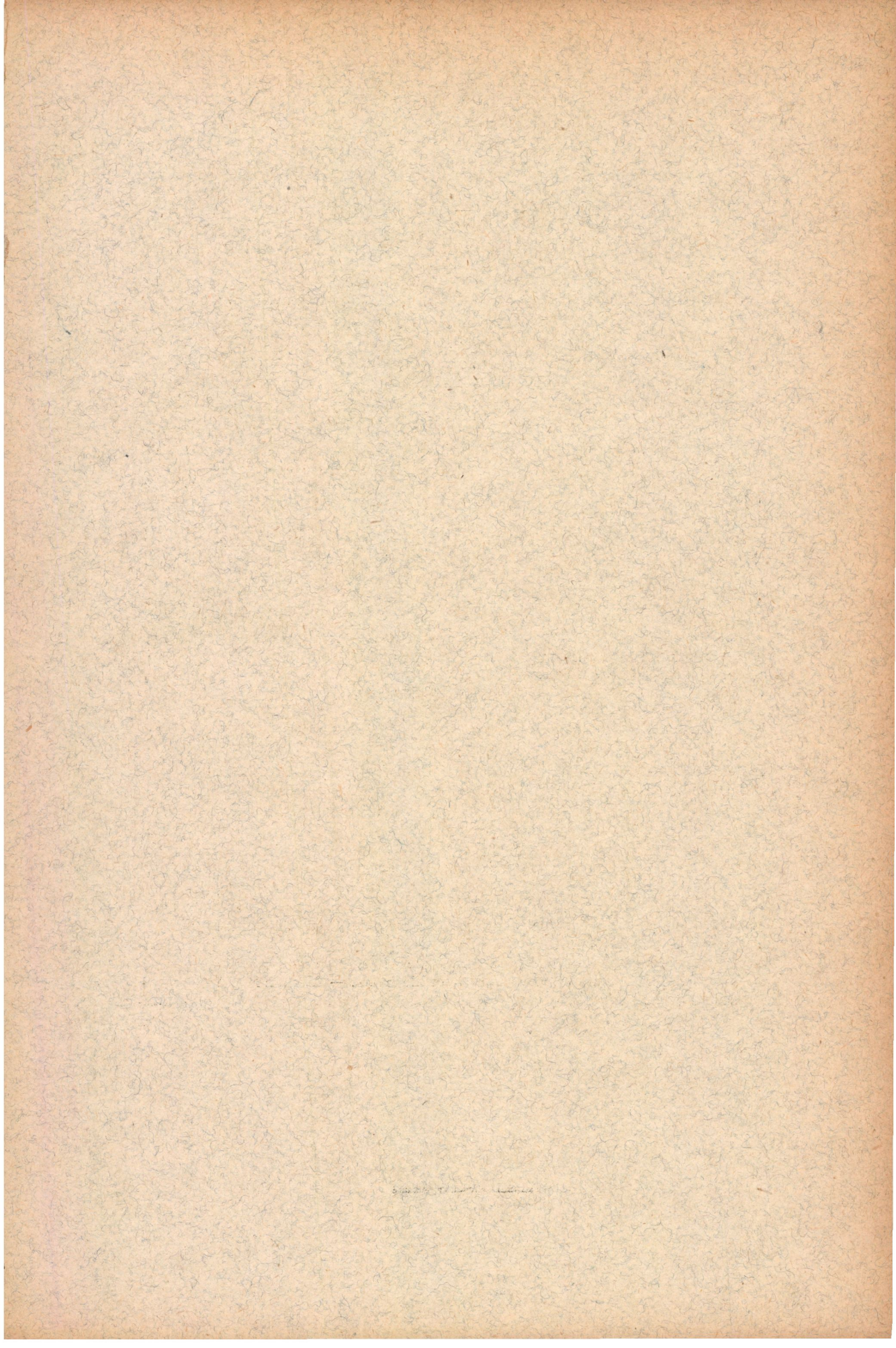
Dr. Szendrei János,
titkár.

KASSAI EMLÉKEK. Az ú. n. *lőcsei ház*at a Műemlékek Országos Bizottságának felügyelete alatt restaurálták. Sztehlo Ottó, a bizottság építésze az épület műtörténeti beccsel bíró részleteit megkimélve, azt lehetőleg régi, XV. századbeli alakjába állította vissza. A lőcsei ház az ő nevét onnan nyerte, hogy a XVI. század közepén Thurzó Elek hagyományából alapítványként Lőcse városa birta s vendégfogadót tartott benne. A ház kezdetben a Szathmáryaké volt s állítólag Szathmáry György esztergomi érsek († 1524.) szülőháza. Földszintjén a jezsuita utczára néző helyiségei gótikus bordázata, csillag-, illetve hálóboltozatai; fölöttük az emeleti részen épen maradt gótsztilú, kőbefaragott, csavart lábazatú ablakkeretek a XV. század második felére utalnak, mint az építés idejére. A ház emeleti, utcai sarokszobájának befalazott, olasz renaissance kandallója s az udvari loggia toszkányszabású oszlopai a XVI. század közepéből valók. A ház a Szathmáryaktól házasság révén Thurzó Elek, körmöczbányai kamara gróf kezére került. Lőcse városától az 1570. évben Kassa váltotta meg s szintén korcsmát tartott benne, 1617-ben Fest János könyvnyomtató műhelyét is ott állította fel és 1626-ban Bethlen Gábor fejedelem lakodalmi ünnepségének színhelye, a mint arról a város jegyzőkönyvei több helyen tanuskodnak; így 1629 november hó 24-én: «ő felsége mind a *lőcsei házat*, mind pedig több házakat foglalt el az lakodalmának idején» és 1636. április hó 28-án: «Bethlen általvágatta volt, mert akkor fejedelmünk volt, hatalmas volt s más az, hogy szüksége reá lakodalmának kiszolgáltatásakor, de az több generálisok soha nem birták».

Az 1628. évben emelt harangláb, az *Orbántorony* szintén a mult évben nyerte díszét. A dóm- és sz. Mihály kápolnából kikerült sarkkövek egy részét ugyanis befalazták a toronyba, loggiaszerű részt építvén elébe. A sarkkövek közt van Günter Mihály a dóm Mária látogatása oltára donátorának vörös márvány sarkköve az 1516. évszámmal. A Fegyverház-utca kerek tornyát, mely a város erődítéseéhez tartozhatott művészházzá alakíttatta át a város. A premontreiek templomában kutatások folytak *I. Rákóczi Ferencz* tetemei után. A már megbolygatott sark közt talált tárgyak, szinezüst betűk, számok s egyéb apróságok fejedelmi temetés maradványai lehettek.

K. L.

Archaeologiai Értesítő — Indicateur archéologique

publié par l'Académie hongroise sous la rédaction de M. JOSEPH HAMPEL.

Cinq livraisons par an ; prix du volume
6 florins = 12 couronnes val. hongr.

Nouvelle série, XXX. volume, 2. livrai-
son du 15 avril 1910.

TABLE DES MATIÈRES.

	Pages
Dr. VICTOR ROTH. Le monument funéraire de Barbare Theillesius. (Une vignette)...	97—101
Dr. PIERRE GERECE. Fouilles à Dunavecse...	1—107
CORNÈLE DIVALD. Monuments d'orfèvrerie dans l'église ref. ev. à Beszterczebánya. (Dix vignettes)...	107—117
Dr. EDOUARD MAHLER. Les fouilles du musée nat. hongrois à Dunapentele en 1909. (Quatre vignettes)...	117—123
ETIENNE TÉGLÁS. Ruines et trouvailles sur la colline nommée «Tündér-hegy» à Torda (c. de Tordaaranyos). (Sept vignettes)...	123—130
COLOMAN DE DARNAY. Fondérie et atelier de monnayage celtique à Szabadka (c. de Zala). (41 vignettes)...	130—140
BARON KOLOMAN MISKE. La classification chronologique des trouvailles préhistoriques du sud de Hongrie II. (4 planches et 12 vignettes)...	140—153
THÉODORE DE LEHÓCZKY. Trouvaille néolithiques au comté de Bereg...	154—164
LOUIS KEMÉNY. Les architectes du dôme de Kassa...	165—169
COLOMAN GUBICZA. Tombeaux au comté de Bács de l'époque de l'établissement de la Hongrie. (Sept vignettes)...	169—172
ANDRÉ KRECSMARIK. Tombeaux du haut moyen-âge à Szarvas (c. de Békés). (Neuf vignettes)...	172—178
Dr. ADALBERT CSERNI. L'építaphe d'un soldat nommé Zeno à Apulum. (Une vignette)...	178—181
GABRIEL CSALLÁNY. Fragment d'un plaque en bronze dédié à Jupiter Dolichène. (Deux vignettes)...	181—182
ANDRÉE OROSZ. Station néolithique à Tasnád (Transsylvanie)...	182—185
<i>Vignette</i> : Tutulus en bronze trouvé à Kács (c. de Heves)...	182—185
<i>Littérature</i> : Dr. MORITZ HÖRNES. Natur- und Urgeschichte des Menschen, rec. par Dr. Louis de Marton...	195—189
<i>Vignette</i> : Plaque en bronze de forme singulière de l'âge du bronze provenant de Kács (c. de Heves)...	189
<i>Notices</i> : Les séances de la société arch. de Hongrie par Dr. Jean Szendrei, séances de janvier, février et de mars. — Monuments à Kassa par K. L. ...	190—192

XXX. KÖTET. 3. SZ.

ÚJ FOLYAM.

1910 JUNIUS 15.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADEMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
és
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

HAMPEL JÓZSEF.

BRASSAI ÖTVÖS PECSÉTNOMÓJA 1511—1550-BŐL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

1910.

TARTALOM.

EMLEKEK ÉS LELETEK.

- I. Dr. ÉBER ANTAL. XVIII. századi falfestmények Magyarországon. (Négy ábrával) --- --- --- 193—203. l.
- II. CSONTOSI JÁNOS. Mátyás és Beatrix kiadatlan arcsképei egykorú kéziratokban. (Egy fénynyomatos melléklettel) 204—212. l.
- III. MIHALIK JÓZSEF. Három kassai kőszobor. (Három ábrával) 213—220. l.
- IV. Dr. ROTH VIKTOR. Csúcsíves szentségtartó fülkék és házacskák Erdélyben. (13 ábrával) --- --- --- 220—230. l.
- V. Dr. GYÁRFÁS TIHAMÉR. Brassai ötvösművek. (Négy ábrával) 230—236. l.
- VI. DIVALD KORNÉL. Régi ötvösművek a körmöczi evangélikus templomban. (Nyolcz ábrával) --- 236—242. l.
- VII. Dr. HEKLER ANTAL. Római övdíszek. (Tíz ábrával) --- --- 242—249. l.
- VIII. Dr. MAHLER EDE. Római kőemlékek Dunapenteléről. (Hat ábrával) 249—255. l.
- IX. LEHÓCZKY TIVADAR. Bereg- és ungmegyei leletek a bronzkorból 255—262. l.
- Ábra:* Középkori könyvsarok bronzból --- --- --- 262. l.

LEVELEZÉS.

- I. KEMÉNY LAJOS. Műtörténeti adatok Kassa város levéltárából --- 263—266. l.
- II. CSONTOSI JÁNOS. Litterati Nemes János hagyatékáról --- --- 266—269. l.
- III. Dr. FINÁLY GÁBOR. Brigetióból. (Három ábrával) --- --- 269—270. l.
- IV. HALAVÁTS GYULA. Hol is volt a *Ábra:* Aranyozott ezüsthagló 1563-ból a n. múzeumban --- --- --- 278. l.
- Lederata tibiscumi római hadiút Ahihis állomása? --- --- --- 270—271. l.
- V. Dr. LÁNG MARGIT. Az ókori lámpásokról --- --- 271—276. l.
- VI. TÉGLÁS ISTVÁN. A detrehermi és klapai vicusokról --- --- 276—278. l.

IRODALOM.

- I. Dr. SEBESTYÉN GYULA. Rovás és rovásírás, ism. *Nagy Géza.* 279—281. l.
- II. ÉBER ANTAL. Művészettörténeti olvasmányok, ism. *dr. Bagyary Simon* 281—283. l.
- Ábrák:* Óskori bronzkések Szent-Vidről (Vas m.) --- --- --- 283. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

- Egyházművészeti tanfolyam, — ó --- --- --- 284—285. l.
- Ábrák:* Óskori lándsacsucok Abauj megyéből a nyíregyházai múzeumban 285. l.

KÖNYVÉSZET szerk. Supka Géza 286—288. l.

Az Arch. Értesítő közleményeinek utánnnyomása vagy fordítása tilos.

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMB. TÁRSULAT HIRDETÉMÉNYEI.

TÁRSULATI ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve) d. u. 5 órakor a M. Tud. Akad. heti üléstermében.

Kérjük t. tagjainkat, hogy mindennemű társulati és régészeti ügyekben a társ. titkár, dr. Szendrei János-hoz (lakik Budapest, I., Attila-utca 23. sz.) forduljanak.

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTEŚITŐ XXX. kötete (1910) öt füzetben, mindenkor 6 nagy ívnyi tartalommal és számos képpel február 15-ikén, április 15-ikén, június 15-ikén, október 15-ikén és december 15-ikén jelenik meg. — Az orsz. rég. és embertani társulat tagjai a 10 korona tagdíj fejében kapják. A tagdíjak Lipcsey József rég. társ. pénztárnokhoz (Üllői-ut, Iparmúzeum) küldendők. — A lap szellemi részét illető közlemények az «Arch. Értesítő» szerkesztőjéhez (N. Múzeum), reclamatiók egy hó lefolyása alatt dr. Szendrei János t. titkárhoz I., Attila-utca 23. sz. a. küldendők; későbbi reclamatiók csak kivételesen vétetnek tekintetbe.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

XVIII. SZÁZADBELI FALFESTMÉNYEK MAGYAR-ORSZÁGON.*

1786-ban ezeket jegyezte Goethe olaszországi útján Regensburgban úti naplójába: «Jezsuita templomok, tornyok, dekoráció mindenütt! Valami nagyszerűség van alkatukban, a mi önkénytelenül is tiszteletre gerjeszti az embereket. Arany, ezüst, fém és pompa, hogy a gazdagság elvakítsa minden rendbeli koldusok szemét és helyenkint egy kis izetlenség, hogy az emberiséget kibékítse és magához vonzza».

A délnémetországi katolikus egyházi művészet hatását tükröztetik vissza ezek a szavak, de általában találóan fejezik ki azt a benyomást, a melyet a katolikus országok egyházi művészete a XVIII. század végéig kelt. Mint a középkorban a román bazilika és a csúcsíves templom, a XVI. századtól kezdve a katolikus templomépület új formája általánosan uralkodóvá vált. 1568-ban — négy évvel Michelangelo halála, három évvel a trienti zsinat berekesztése után — épült föl a római *Gesù* templom, Vignola korszakalkotó alkotása. A nagy, tágas, hatalmas térhatású egyhajós templom nagy kupolájával és dongaboltozataival, belsejének pompás díszítésével mintegy prototípusa lett a barokkkor templomainak. Elrendezésének és fölépítésének lényeges vonásaival számtalanszor találkozunk, úgyszólván változatlanul, noha természetesen különböző kiképzésben.

A katolikus templomépítésnek ez az új fázisa megfelelt a trienti zsinat utáni katholicizmus szellemének és lényegesen eltért a középkori építészet hagyományos módjától.

A *Gesù* a jezsuiták főtemploma Rómában, azért jezsuita stílusnak is nevezték a művészetnek azt a formáját, mely innen indult ki, holott Jézus társasága voltaképpen csak hordozója és terjesztője volt a katholicizmus új szellemének és templomépületének egyúttal.

E templomok nagyszerű architektonikus képét túláradó szobrászati és festészeti dísz egészíti ki. A hatalmas oltárokon nagy szobrászati kompozíciók emelkednek. A festészet főleg a mennyezetek és kupolák

* 1909 december 11-én a Nemzeti Múzeumban tartott előadás alapján.

diszítésére szorítkozik, mert a falak — részben az oltárok és egyéb berendezési tárgyak nagy méretei miatt, részben azért, mert igen gyakran kápolnasorok nyílnak a hajóba — e célra többnyire kevésbé kínálkoztak. Így a mennyezetfestés mint sajátos, külön műfaj fejlődött ki, színesen elevenítette meg az óriási síkokat a csillogó márvány, arany, bronz fölött és a mellett ábrázolásaival tartalmilag is betetőzője lett a templom belseje összhatásának. A mennyezetfestészet sajátos terrénümává vált a barokkkor sokat és gyorsan termelő festőinek. Mint maga az épület, a festészetnek ez az ága is olasz eredetű volt és olasz előzmények után haladt különböző irányokban.

Nagy minták lebegtek a kor festői előtt. Michelangelo architektonikus rendszerbe oldotta föl a Sixtus-féle kápolna mennyezetét és ennek keretében helyezte el túláradó erejű festményeit. Correggio a pármái székesegyház kupolájának fölületét mintegy áttöri, megszünteti, átmenetet nyit a szabadba és szigorúan alulról nézett lebegő alakok mozgalmas csoportjaival tölti ki. Mindkét irányt első sorban a bolognaiak karolták föl. (Példák: a Carracciak festményei a római Palazzo Farnesében, Domenichino festményei a római S. Andrea della Valle templomban.) A két fő forma, az architektonikus és még szigorúbban képszerű fölfogás, valamint az áttörés és alulról fölfelé való nézés következetesen illuzionisztikus érvényesítése között ingadozások és árnyalatok tapasztalhatók, végeredményben azonban valamennyi kísérlet és változat Michelangelo és Correggio példájára vezethető vissza. A szabadon lebegés diadala — talán a rokokó diadalának is nevezhetjük a barokk fölött — végül Tiepolóval következik be.

A barokk építészettel kapcsolatban az egyházi festészetnek ez az iránya is csakhamar elterjedt az Alpokon innen is és Dél-Németországban főleg a harminczéves háború után, Ausztriában a török veszedelem elhárítása után beállott gazdag építészeti tevékenységgel karöltve nagy mértékben érvényesült. Ausztriában különben is megvolt a kapcsolat Itáliával nemcsak politikai, hanem kulturális tekintetben is. Az olasz zene mellett a költészet is Metastasióval diadalokat ült Bécsben. Fischer von Erlach, Donner Ráfael mellett Andrea del Pozzo volt az osztrák barokk művészet legfontosabb mestereinek egyike. A jezsuita Andrea del Pozzo tiroli születésű volt és ehhez járult még, hogy művészetét Rómában fejlesztette ki. A római *Gesù* és *S. Ignazio* templomok művészetét ő honosította meg Ausztriában. Mint festő különösen a kupolafestmények perspektikai-építészeti szerkezeteivel gazdagította a térkibővítés eszközeit. Pozzo hatása döntő jelentőségű volt az osztrák festészetre, nem kevésbé Tiepolóé, de az osztrák festők általában olaszos jellegűek — nagyrészt Itáliában tanulnak — és nagy tevékenységeknek, gazdag, pompás stílusuknak az immár nemzetközivé vált

olasz művészet az alapja. Műveikben az olaszos jelleg félreismerhetetlen, de e mellett tartalmilag is, formailag is német vonások tűnnek föl bennök. Tiepolo könnyedségét nem képesek elérni és a mellett erősebben hangsúlyozzák a gondolati, tartalmi elemet, mint az olaszok.

Ez az egész művészi gyakorlat, a festészettel együtt, Ausztriából terjedt el Magyarországon is és legerősebben a Dunántúl érvényesült. Terjesztői a jezsuitákon kívül főuraink is voltak és főleg a Rákóczi-féle szabadságharcok lezajlása után bekövetkezett nemzetietlen, de nyugodalmasabb korszakban nemcsak egyházi, hanem világi téren is nagy építészeti tevékenység állott be. Nehány példa: az egri liceum, melyet gróf Esterházy Károly egri püspök (1765—85) építtetett és melyről Kazinczy is magasztalva emlékszik meg «Magyarországi utak» című munkájában. Szily János szombathelyi püspök alig néhány év-tized leforgása alatt megfeszített áldozatkészséggel a monumentális épületek egész sorozatát hozta létre Szombathelyen; a papnevelő intézet épületét, — a püspöki palotát, — a székesegyházat (Hefele Balázs pozsonyi építész tervei szerint). Szily nagyszerű építkezései méltán csudálatra indították kortársait. A még nem egészen kész székesegyházról Nagy János szanyi plébános 1797-ben magasztaló költeményt írt:

«Tizenötödikén Kisasszony havának
Láttam én tornyait Szily templomának,
Láttam szélit-hosszát a templom falának,
És nagy méltóságát a bolthajtásának.
Csudáltam, bámultam a szép oszlopokon,
Oltárokon készült szép kép-írásokon,
Salzburgból hozatott vörös márványokon,
S a falakra rakott kőfaragásokon», stb.

Nagyváradon Patasich püspök alatt Hildebrand tervei szerint épül a székesegyház és püspöki palota.

Minde nagy vállalkozások közepette nagy szerep jutott a monumentális festészetnek is és néhányan Ausztria legjelesebb művészei közül dolgoztak Magyarországon is. Műveik közül az ízlés változása következtében beállott pusztítás, elhanyagolás, de nem kevésbé a jó szándékú, de ügyetlen helyreállítás következtében sok elpusztult, még így is azonban a figyelemre méltó emlékek hosszú sora maradt fenn napjainkig. Tény, hogy ezek az emlékek igen kevésbé ismeretesek még a művészet iránt komolyabban érdeklődő nagy közönség előtt is és művészettörténeti-archaeologiai irodalmunkban a művészeti és történeti szempontból sok ízben jelentéktlenebb középkori falfestményekkel szemben vajmi mostoha sorsban részesültek. Egyébiránt Ausztriában is csak legújabbban foglalkoznak behatóbban a barokkkor festőivel. Pas-

teiner Gyuláé az érdem, hogy 1896-ban a Magyar Tudományos Akadémiában tartott előadásával nyomatékosan fölhívta a figyelmet ez érdekes művekre, ámbár — az előadásról az «Akadémiai Értesítő»-ben megjelent kivonat szerint — adatai sok tekintetben pótlásra és helyesbítésre szorulnak.

Az előadónak sem lehet célja, hogy egy előadás keretében az általa ismert gazdag anyagot is teljesen kimerítse, miért is a legérdekesebb és legjellemzőbb művek bemutatására szorítkozik.*

A legkevesebbé ismert és méltatott emlékek egyike épen az, a mely talán a legrégibb az egész sorozatban és bizonyára a legkiválóbbak egyike. 1641-ben kezdték meg a győri Szent Benedek-rendi, eredetileg jezsuita templom építését. A templom 1774-ig a jezsuitáké maradt és 1744-ben, tehát még az ő idejökben nyerte legfőbb díszét, a templom hajójának festményeit, míg a kápolnasorok XVII. századbeli szép stukkódíszítményeiket tartották meg. A győri festmények mestere Troger Pál tiroli festő (szül. 1698-ban Zellben, a Pusterthalban, meghalt 1762-ben). Korának legtekintélyesebb művészei közé tartozott Ausztriában; 1754-től 1757-ig a bécsi művészeti akadémia rektora volt. Igen nagy tevékenységet fejtett ki, különösen a freskófestészet terén. Művei közül említendők: a brixeni székesegyház freskói, melyeket kevésbé a győriek után festett, a melki kolostorban, az altenburgi templomban és egyéb kivált Alsó-Ausztriában található fal- és mennyezetfestmények.

Az igen jó állapotban levő győri festmények a templom nagy, lapos dongaboltozatát vannak hivatva élénkíteni. A dongaboltozat felülete két mezőre van osztva. A szentély fölött levő mezőt oly ábrázolás tölti ki (1. ábra), mely belső összefüggésben van a hatalmas főoltárképpel, mely Loyola Szent Ignác halálát ábrázolja. A mennyezet képén sűrű felhők között lebegő angyal viszi a magasba a szentnek sugárzó, drágakőbe zárt lelkét, melyet ujjongó angyalsereg közepette a Szentháromság és Szűz Mária fogad. Az alsó nézet szigorúan következetes alkalmazása leginkább a kupolafestményekben érvényesülhet. Itt, mint a dongaboltozatokra festett képekben általában, Troger még inkább a képszerűséghez ragaszkodik és nem ábrázolja végső konzekvenciáiban a szabad térben való lebegést. Általában Troger eme kompozíciójában még némi kötöttség, szigorúbban szimmetrikus elrendezés és plasztikus fölfogás nyilvánul és alakjainak mozdulatai is korántsem oly féktelenek, mint például a Tiepolo lebegő alakjaié. A templom hajója fölött levő festmény, mely az angyali üdvözlést ábrázolja, szintén szimmetrikus elrendezésű, de a felhők alkalmazása, az aránylag tágas üres tér, melynek közepén az arkangyal lebeg, már inkább Tiepolóra emlékeztet.

* Az előadást 40 vetített kép bemutatása kísérte, eredeti, nagyrészt az előadó által készített fényképfölvételek után.

Figyelemre méltók azok az evangelista- és prófétaalakok is, a melyek a boltsüvegek között, a pillérek fölött vannak elhelyezve. Az architektonikus környezethez való alkalmazkodásukkal, erélyes mozdulataik motívumaival a Michelangelo—Domenichino-féle hagyományok érvényesüléséről tesznek tanúságot. Az evangelisták egyike, Szent Lukács, a

I. TROGER PÁL FALFESTMÉNYE A BENCZÉSEK GYŐRI TEMPLOMÁNAK MENYEZETÉN.

melléje helyezett palettával festőnek van jellemezve; arcának egyéni vonásaiban az akkor 46 éves mester talán a sajátmaga képmását adta. Erre vall az is, hogy ez alá az alak alá írta nevét is.

Míg Troger művei közül Magyarországon eddig csak a győri benczés templom festményei ismeretesek, jóval fiatalabb kortársa, a XVIII. századbeli osztrák festészet legkiválóbb képviselőinek egyike,

Maulpertsch Antal (1724—1796), a többé-kevésbbé terjedelmes művek egész sorát hagyta hátra. A termékeny mester vonzó alkotásai közül Pasteiner — ki egyébiránt ok nélkül vitatta el tőle a szombathelyi püspöki palota dísztermében levő és nevével jelzett freskókat — többet behatóan ismertetett. Ez alkalommal néhány jellemző alkotásának bemutatására lehetett szorítkozni. Legnagyobb méretű magyarországi művei közé tartozik a sümegi plébániatemplom kifestése. Hatalmas ciklust képeznek ezek a szép freskók, melyek hatását azonban jelenleg rongált és piszkos állapotuk csorbítja. A templom hajójának mentén a szokásos kápolnasorokat félköríves, hajlott felületű fülkék helyettesítik, melyek mindegyikébe, oltárkép gyanánt egy-egy freskó van festve: a déli oldalon Jézus születése, a királyok imádása, a szent nők és a föltámadás angyala; az északi oldalon Jézus körülmétélése, Krisztus a keresztfán, az apostolok oszlása. A fülkék fölött, a három szakaszra osztott dongaboltozat alsó részein egy-egy jelenet egészíti ki az alsókat, míg a dongaboltozat szakaszainak közepét egy-egy mennyei jelenet foglalja el. A ciklust a szentély oltárfalának hatalmas freskója zárja be: Krisztus mennybemenetele, melynek középső, fő részét azonban jelenleg az újabb, gyöngye oltárkép fedi el. A két oldalsó kép, a Krisztus mennybemenetelénél jelenlevők népes, mozgalmas csoportjai közül különösen Magdolna hatásos, kifejező alakja válik ki Tiepolóra emlékeztető művészi fölfogásával (2. ábra). A szentély kupolájára a mennyek országa van festve, hová Krisztus közeledik. Kár, hogy a templom nyugati falára festett hatalmas képet, mely talán az utolsó ítéletet ábrázolja, a nagy, új orgona nagyrészt elfedi. Maulpertsch itt sok kor- és élethű képmást festett, melyek közül Biró Márton püspök eleven alakja különösen kiválik.

Maulpertsch jellemző, de kevésbé sikerült műve az egri liceum kápolnájának hosszú dongaboltozatán levő nagy festmény (1793), mely a szentek mennyei gyülekezetét ábrázolja. A kedvezőtlen alakú térben elszórt sok alak elrendezése nem szerencsés, de a részletekben, a föltűnő restaurálás ellenére is sok a finomság, lendület.

Maulpertschtől való a székesfejérvári papnevelő-intézet templomának — egykor karmelita templomnak — teljes kifestése is, melyet a Műemlékek Országos Bizottságának vezetése alatt legutóbb helyreállottak. Különösen figyelemre méltók itt a dekoráció rendkívül gazdag rokokó formái. A boltozat egyik szakaszában levő festmény — Mária mennybemenetele — tanulságos módon mutatja be a kompozíciónak Maulpertschnél és kortársaival gyakran visszatérő ama formáját, midőn az alsó rész mintegy szilárd övet képez, melyből a középső rész kiemelkedve légiessé válik. Maulpertsch legismertebb magyarországi művei közé tartozik a templom emeleti oratoriumának falára festett

kép — szintén freskó, nem olajfestmény — Krisztus a kereszten. Világos, finom átmenetekkel virtuóz módon van festve. Maulpertschnek tulajdonítják a czisztercziták székesfejérvári templomának freskóit is; de aligha valók tőle.

A sümegi templom, a győri és szombathelyi székesegyházak kifestése mellett Maulpertsch legnagyobb műve Magyarországon a pápai plébániatemplom freskósorozata. A templomot gróf Esterházy Károly

2. MAULPERTSCH ANTALNAK SZENT MAGDOLNÁT ÁBRÁZOLÓ FALFESTMÉNYE
A SÜMEGI PLÉBÁNIA TEMPLOMBAN.

egri püspök építtette 1771-től 1786-ig Felner Jakab építésszel. A templom három kupolájában Szent István vértanú életét ábrázoló nagy képek láthatók. Föltűnő a gazdag architektonikus környezet, melybe a művész alakjait helyezte; a Pozzo módjára festett építészeti részek, a földi alakok és a tájképi környezet igen hatásosan szövődik egybe a fölül lebegő mennyei jelenségekkel.

Troger és Maulpertsch mellett a XVIII. századbeli magyarországi festészet előkelő és rendkívül termékeny képviselője Dorfmeister István.

3. SIGRIST FERENCZ FALFESTMÉNYE AZ EGRI LICZEUM DÍSZTERMÉBEN.

4. SIGRIST FERENCZ FALFESTMÉNYE AZ EGRÍ LICZEUM DÍSZTERMÉBEN.

Pasteiner rejtélyes alaknak nevezte, holott ép az ő működését festményeinek hosszú sorozata jelzi. Élete nagy részét Sopronban töltötte. Ott halt meg 1797 május 29-én 68 éves korában. Tehát 1730-ban vagy 1731-ben született, valószínűleg Bécsben. 1751-ben a bécsi akadémiába lépett be. 1764-ben már Sopronban lakott; ekkor született első gyermeke, kinek keresztelése a soproni [városi plébániának anyakönyvébe be van vezetve és a kit még hét követett. Művei közül csak a legnagyobbakat említjük meg, kronologiai sorrendben: a sárvári várkastély dísztermében levő freskók (1769), a császári templom festményei (1775), mennyezetkép a soproni benzés rendház lépcsőházában (1779), a soproni Szent Lélek templom freskói (1782), az egykori soproni városház tanácstermének nagyméretű allegorikai festménye (1782; a városház lebontása alkalmából elpusztult, csak fényképe és színvázlata van meg a soproni városi múzeumban), a szentgotthárdi apátsági templom két kupolája (1784), a nyuli templom szentélyének kifestése (1786), a szigetvári plébániatemplom — egykor török mecset — kupoláját díszítő nagy festmény, a mester legjellemzőbb és legérdekesebb műveinek egyike, melyet a Műemlékek Országos Bizottsága állíttatott helyre; a szombathelyi papnevelő-intézet épületében az egyik tanterem mennyezetén levő freskók (1791). Valószínűleg Dorfmeistertől valók a vörösberényi katolikus templom falait és mennyezetét díszítő festmények is.*

Dorfmeister kisebb festményei, oltárképei rendkívül nagy számmal maradtak fenn, különösen Magyarország nyugati vármegyeiben. Értékük igen különböző. Jelentéktelen, szinte hevenyészett képek mellett gondos kivitelű, nagyobb művészi igényű festményekkel is találkozunk. Dorfmeister művészetében általában nincs meg az a könnyedség, lendület, mely Maulpertsch műveit annyira jellemzi. A mennyei jelenségek, glóriák ábrázolása nem volt erős oldala, de a valóság iránt való nagy érzékkel festett földi eseményeket, főleg oly történeti jeleneteket, a melyeknél mozgalmas drámai cselekvény bemutatására alkalma nyílt: művei közül talán a Szigetvár történetét ábrázoló kupolafestmény és a szent-gotthárdi csata képe felelnek meg leginkább művészi egyéniségének.

Magyar földön, Egerben halt meg a XVIII. századnak egy másik jeles osztrák festője is, Kracker Lukács (megh. 1779). Úgy látszik, a morva eredetű Sauberer János prémontréi apát foglalkoztatta őt először Magyarországon. Tőle valók a jászói apátsági templom, hazánk legpompásabb templomai egyikének kupolafestményei, melyek Keresztelő

* Az előadónak Dorfmeisterről írt tanulmánya a «Magyarország Műemlékei» III. kötetben fog megjelenni.

Szent János történetét adják elő nagy méretű, gazdag és színes kompozíciókban. Az apátság könyvtártermében allegorikai tárgyú freskókat festett. Ezek egyike — a bűnök bukása — úgyszólván teljesen azonos ismétlésben fordul elő az aszódi, egykori Podmaniczky-kastély (ma ev. leánynevelő-intézet) dísztermében, melyet Kracker 1776-ban festett ki Zach József segítségével. Ugyanez a Zach volt társa az egri liceumban a könyvtárterem mennyezetének kifestésénél is (1778). Az óriási festmény a trienti zsinatot ábrázolja. Kazinczy, midőn 1789-ben Egerben tartózkodott, nagy elismeréssel írt róla. «Mind az architectura, mind a grouppok, mind a drapperia jobbíthatlanul vannak festve. Maulpertsch, ki az oskolai templom festésére hivatott le Bécsből, összezsapta kezeit, midőn a bibliotheka ajtaján belépett; s megvallotta, hogy ő ennyit nem tud». De észrevette Kazinczy a festmény kedvezőtlen hatását is. «Oly nagy gonddal és oly helyesen tett rajzolást és festést ugyan maga Kracker sem igen tett másutt; s ez neki kétségkívül sokkal nagyobb munkája, az egymás megett álló sorok egyenlősége mellett is, mely a szem előtt nem oly kedvelt, mint az itt meg amott hézagosan összecsoportozott grouppok, a jászai templom plafondján.» Valóban a trienti zsinat képe a lendületnek, dekoratív erőnek teljesen híjával van a mennyezetre festve. Furcsa a trienti székesegyház távlatilag festett architektúrája; egyhangú a zsinaton résztvevők szinte végtelen sorozata.

Jóval elevenebb, művészibb hatású az a festmény, melylyel Sigrist Ferencz (1720—1807) ékítette 1781-ben az egri liceum, gróf Esterházy Károly e nagyszerű alkotásának dísztermét. A mennyezetkép a négy fakultást ábrázolja, aprólékos részletekkel, képmásszerűen festett alakokkal (3. és 4. ábra). A részletek sokasága mellett is azonban a dekoratív összefüggés és eleven tagoltság nem megy veszendőbe és a racionalizmus korának e jellemző alkotásában is érezhető még a monumentális festészet régi hagyományainak ereje.

Legvégül — az idő rövidsége miatt — az előadó már csak egész futólag említhetett még néhány festőt: Bergl Jánost, ki egyebek között a budapesti tudományegyetem templomát festette ki, Cymbalt, a kitől a zalaegerszegi plébániatemplom freskói származnak és Schöpf Józsefet, a ki a nagyváradi püspöki palota kápolnáját ékítette festményeivel.

Dr. Éber László.

MÁTYÁS ÉS BEATRIX KIADATLAN ARCZKÉPEI EGYKORÚ KÉZIRATOKBAN.

(Fénynyomatos melléklettel.)

Huszonkét évvel ezelőtt az «Archæologiai Értesítő» szerkesztőjének szives felszólítására, a folyóirat 1888-ik évfolyamában «*Mátyás király és Beatrix királyné arczképei Corvin-codexek*»-ben című kútfő-tanulmányomban, eredeti, egykorú és kiadatlan XV. századbeli kéziratok és incunábulumok alapján összeállítottam, meghatároztam és eredeti nagyságú hasonmásokban közrebocsátottam Mátyás király és Beatrix királyné azon arczképeinek sorozatát, melyeket 12 évi tanulmányaimban, hazai és külföldi könyvtárak Corvin-codexeinek és Corvin-incunábulumainak miniatűr-képeiben és metszeteiben, legjobb tudásom szerint kinyomozni, megvizsgálni és megállapítani módomban volt.

Kutatásaim 1888-ik évi eredménye az volt, hogy 19 európai könyvtárban, az addig felderített és meghatározott 122 *Corvin-codex* és *Corvin-incunábulum* közt, összesen 23 egykorú *Mátyás*- és 12 egykorú *Beatrix*-képet találtam, melyekből 15 Mátyás- és 6 Beatrix-arczkép a szakirodalomban addig nem volt ismeretes s melyeknek felkutatása, meghatározása és közrebocsátása az «Archæologiai Értesítő» említett közleményéből jutott először a hazai és külföldi szakférfiak tudomására.

Azóta régi ügyszeretettel tovább folytattam tanulmányaimat, úgy hogy 40 hazai és külföldi könyvtárnak *eddig* megvizsgált és meghatározott 174 kétségtelen *Corvin-codex*éből, *Corvin-incunábulum*aiból és más egykorú kézírataiból, Mátyás és Beatrix kiadatlan és ismeretlen arczképeinek egy *második*, 22 arczképből álló sorozatát állítottam össze.*

* Harminczöt évvel ezelőtt, Pulszky Ferencz hatása ébresztette és ápolta bennem a magyar középkori és renaissancekori bibliografiai tanulmányok iránti lelkesedést. Az ő hatása elkísért mostani hivatalomba is, hogy régi, kedvencz tanulmányaimat, megváltozott új munkakörömben is, régi ügyszeretettel és kitartással megszakítás nélkül tovább műveljem. Az ő érdeme, hogy ezen 35 év alatt a magyar vónatkozású középkori és renaissancekori kéziratok tanulmányozásával szakszerűen foglalkozhattam, ezen a téren a magyar középkori könyvirás, könyvfestés, szövegjavítás, könyvkedvelés, könyvgyűjtés és könyvtáralapítás történetéhez új és ismeretlen, *középkori kulturtörténetünket több tekintetben új világtításba helyező*, adalékokkal gyarapíthattam, a magyar irodalomtörténetet 4. ismeretlen középkori magyar nyelvemlékkel, ugymint: a bécsi udvari könyvtárban fennmaradt 1474-ből származó, *Václav Pál domonkosrendű szerzetesnek, a nyulakszigeti apácák használatára irt «Regulák»-at tartalmazó*, nyelvemlékkel, melyet irodalmunk jelenleg «*Birk-codex*» név alatt ismer, de melyet Toldy Ferencz: *Irodalomtörténetében az elveszett magyar nyelvemlékek közt sorolt fel*; 2. továbbá, az 1485-ből való «*Magyar Köszöntő*» volt, mely a M. N. Múzeumban letéteményezett Kállay-levéltárnak, egy Paksí Lajos és Enyingi Thewrewk Imre által Kállai Jánoshoz intézett 1485-ik évből való latin levelének magyar nyelvű «*postscriptum*»-ában maradt fenn s így hangzik:

«*Emericus Thewrewk köszön Krisztinának Legyen könnyebb Inának, Száz Jó napot Keet száz jó éjtt hozzája*» és 3. a XV. század végéről és a XVI. század elejéről származó, *herczeg Lobkowitz Mór csehországi, raudnitzzi könyvtárában fennmaradt, eredetileg magyar Clarissa apácák*

Mátyás király és Beatrix királyné egykorú kéziratokban fönmaradt (1469—1493-ig) arcsképeinek mostani sorozatát, Mátyás királynak az a miniatur-képe nyitja meg, mely az esztergomi főegyházmegyei könyvtár egy 1. «*Raynerius de Pisis: Anterior Pars Pantheologiae*» című, Nürnbergben, 1478-ban, két nagy folio kötetben megjelent, theológiai encyclopædiát tartalmazó, latin incunabulumában, a veszprémmegyei *lövöldi* (ma városlödi), karthauzi kolostor azon incunabulumában maradt fön, melyet Mátyás király 1480-ban a lövöldi karthauzi kolostornak ajándékozott, mikor a zárdát neje, Beatrix királyné és Arragoniai János bibornok, magyarországi pápai követ társaságában személyesen meglátogatta.

Az ősnymtatvány szövegét megelőző tiszta levélen ugyanis, ugyanaz a kéz, mely a könyv nyomtatott, 434 levélből álló szövegét, elejétől végig rubrikázta, s a szöveg fejezeteit díszítő kezdő betűket vörös és kék színű festékekkel gothikus ízlésben kifestette, ezen incunabulum történetét, egy XV. századbeli, 12 sorból álló, vörös festékekkel írt, latin feljegyzésben adja elő.*

számra készült, irodalomtörténetünkben Lobkowitz-codex néven ismert nyelvemlékek; végül 4. az 1516-ból való, irodalmunkban «*Jordánszky-codex győri töredéke*» — M. K. Sz. 1880. 156 — néven ismert ívrétben 27 beirt levélből álló, 1820 előtt a Jordánszky anya-codexből kiszakított, 60 évig lappangott, 1880-ban ismét napfényre került, Simor János bibornok által megszerzett és a Jordánszky-anyakodexxel egyesített magyar nyelvemlékek gyarapíthatam; az ő érdeme, hogy az ő regeneráló és revindikáló igazgatói aerája idejében, a bécsi udvari könyvtártól, két elsőrendű, vagyont érő bibliografiai műkincset, ú. m. 1. egy *Attavantes*-től, a hírneves firenzei miniatortól és egy *Francescho Antonio del Cherico*-tól, még hírnevesebb firenzei miniatortól festett, és a milánói marchese Trivulzio-könyvtárból egy második elsőrendű szintén *Attavantes*-től festett *Corvin-codex*-et a M. Nemzeti Múzeumnak visszaszerezhettem; az ő érdeme végül, és az én szerencsém, hogy a *Corvina* felkutatót maradványainak kötetszámát 122-ről — a mennyire azt 1888-ban az «*Arch. Ért.*» — említett közleményében jeleztem — 1895-ben, a «*Pallas-Nagy Lexicon*» «*Korvina*» című monografiában 145-re. ma pedig, 15 év mulva, a mint ezt az «*Arch. Ért.*» 1909-ik évfolyamában összegeztem, 174-re előbbre vihettem. Mátyás király és Beatrix királyné, egykorú, kéziratokban és incunabulumokban fönmaradt iconografiáját, — mely 1888-ban 23 kiadatlan Mátyás, és 12 kiadatlan Beatrix arcképből állott, az utolsó 22 év alatt, egy második 20 képből álló sorozattal gyarapíthatam a magyar középkori és renaissancekori történeti emlékek felkutatása és a szakirodalomba való bevezetése által a magyar kulturtörténetnek némi szolgálatot tehettem, s ezzel kegyeletemet azon nagy férfitól, kinek genialis, sokoldalú, impulsív vezéregyénisége 35 évvel ezelőtt a magyar középkori és renaissancekori bibliografiai tanulmányok iránti lelkesedést bennem felébresztette, mai napon, mely 35-ik évfordulója annak, hogy a hivatali esküt Pulszky Ferencz kezébe tettem, leróhatam.

* Ez a könyv — ugymond — a szent Mihály völgyi, lövöldi, karthauzi kolostoré (ma Városlöd). Vásárolta és ajándékozta a kolostornak 1480-ban a felséges Mátyás király abból az alkalomból, hogy a lövöldi karthauzi kolostort ez évi január 25-én, szent Pál fordulása napján, neje a felséges Beatrix királyné, továbbá a főtisztelendő és méltóságos Arragoniai János bibornok, pápai követ, a nápolyi király fiának és a karthauzi rend conservátorának társaságában személyesen meglátogatta. Ezen alkalomra a pápai követ pápai dispensációval megengedte, hogy a királyné és komornái a lövöldi zárdába beléphessenek, s hogy a vacsoránál a rend szigora ellenére, szabadjon kivételesen húsételt is feltálatni. Ez alkalommal Mátyás király a zárdában meghált, a zárdagynök czellájában. Harmadnapra azután, hogy Mátyás király kíséretével együtt a zárdából eltávozott, az egykorú feljegyzés szerint, a király hirtelen oly súlyosan megbetegedett, hogy környezete komolyan aggódott életéért. De az Úr Isten, a hűvek imádságait meghallgatva, megkönyörült rajta és meggyógyította. Ennek emlékeztetere aztán Mátyás király a lövöldi karthauziak iránti hálából két cella építésére először 400 forintot,

Ezen egykorú feljegyzésben meg van örökítve a Mátyás korabeli történetnek egy kevésbé ismert 1480-ból való epizódja, mely Mátyás királyt mint könyvajándékozót és a lövöldi karthauzi kolostori könyvtár létesítőjét tünteti fel.

Három esetről van tudomásom, mikor Mátyás király egyeseknek és erkölcsi testületeknek könyveket ajándékozott. A legrégibb adat 1469-ből való — tehát Beatrixxel kötött házassága előtt hét évvel, mikor Mátyás király egy fényes kiállítású pergamen Missalét, melyben van Assisi Szent Ferencznek, továbbá Szent Borbálának és Krisztus keresztre feszítésének lapnagyságú miniaturképe Mátyás király legrégibb tipikus arczképével és több tipikus figurális alakkal, melyeknek kivitele a német iskola karakterét viselik magukon, *bizonyos Magyarországi Tamás, Ferenczrendi szerzetesnek* oly kikötéssel ajándékozott, hogy maradjon ez a könyv abban a tartományban, a melyben Tamás testvér meghal. Tamás testvér Bécsben halt meg, a Mátyás Missaléja tehát a Ferenczrendieknek József császár által történt eltörléséig Bécsben maradt, míg aztán több viszontagság és gazdacseré után, a jezsuita-rend bécsi társ-házába került, a hol az jelenleg is őriztetik.*

A második adat Mátyás király 1475-ik évi könyvadományozásáról szól. Janoczky János Dániel, a lengyel Irodalomtörténet írója, 1746-ban megjelent munkájában emlékezik meg róla, melyben nagy magasztalások közt kiemeli: hogy Mátyás király Ilkus Márton budai udvari csillagásza révén, gazdag és nagyszerű könyvjáradékokkal gazdagította a krakkói egyetemet és Starovolszky Simon, a lengyel írókról írt munkájában, mely 1733-ban Boroszlóban jelent meg, kiemeli

másodszor 200 forintot és ismét 100 forintot ajándékozott a karthauzi kolostornak. Azután vásárolt és ajándékozott több könyvet a kolostornak, és többfélét ajándékozott halastó építésére a másik városlődön, továbbá könyvtári helyiség építésére is több kegyes adományt tett a lövöldi kolostornak. Ezért áldott legyen az ő emléke.» Amen.

Iste liber est domus vallis sancti Michaelis Archangeli in Leweld ordinis Cartusiensis. Emptus eidem domui per Inclitum Regem Mathiam Anno domini 1880 quo anno cum Domina Regina Beatrice contorali sua visitavit et pernoctavit in predicto claustrum in festo Conversionis sancti Pauli Concomitante Reverendissimo et illustrissimo domino Johanne filii incliti Regis Sicilie sive Neapolis Cardinali et conservatore ordinis Cartusiensis Legato a Latere misso. Qui etiam dispensavit auctoritate summi pontificis super ingressu inclite regine et suarum pedissequarum ad monasterium ibidemque pernoctavit in cella procuratoris. Et super Esu carni in cena in dicto monasterio contra ordinis rigorem. Quibus a monasterio recentibus tercio die ipsum dominum regem subsecuta fuit tam gravis infirmitas ut de eius vita desperaretur sed tandem per orationes fidelium domini miseratus est eus Et donavit ad edificia duarum cellarum primo CCCC florenos secundo iterum CC et CX. Post emit plures libros et donavit plura ad edificia piscine in alia Leweld et ad edificium librerie, et plura gratuita domui fecit. Ideo felix sit memoria ejus. Amen.

* Kíváncos volna, hogy tekintettel arra, hogy a jezsuita-rend magyarországi collegiumai újabban egy önálló, külön, magyar tartományt alkotnak, az universalis jelleggel bíró jezsuita rendnek az egész világon elszórt magyar tárgyú műemlékei a jezsuita rend többi társházaiból összegyűjtessenek, s mint a rend tulajdona a magyar tartományhoz tartozó collegiumokban elhelyeztessenek. Így kerülne aztán vissza hazánkba az a három Corvin-codex is, mely régebben a jezsuita-rend birtokában volt, jelenleg pedig ismeretlen helyen lappang.

még azt is, hogy Mátyás király Ilkus Márton budai udvari csillagász révén, *Égi tekkét és Matematikai gépelyeket ajándékozott a krakkói egyetemnek*, melyek 1733-ban még a krakkói egyetem tulajdonában voltak.

Harmadik könyvadománya a Mátyás királynak a lövöldi karthauzi kolostornak 1480-ban ajándékozott ősnymtatvány, mely óriási ívrét alakban kitűnően van fönntartva s arról nevezetes, hogy a 34-ik levélen egykorú miniaturben nemcsak Mátyás király egykorú arczképét, de a könyvtáblákon «1478» évszámmal jelölt négy rézcsattot, továbbá csinos művű rézsarkokat és a tábla közepén a lövöldi karthauzi könyvtár egykorú, pergamen szalagra írt, latin könyvczímét és vörös 6 arabs számmal és fekete gót D betűvel jelzett signaturáját tartotta fön. A signatura a Pluteus* (asztal) számát és a könyv szakát jelzi, s azokhoz a ritka könyvtáblákhoz tartozik, melyeknek sárga rézbe vésett kötése évszámmal van jelölve.

Az incunabulum 34. levelének első hasábján egy nagy kék, zöld és vörös színű initialéban, melylyel a «*Que sit causa effectiva absolutionis*» című nyomtatott szöveg I-ső fejezete van diszítve, van egy miniatur kép, mely a gyónás és feloldozás actusát ábrázolja kék talárba öltözött, borotvált fejű és arcú szerzetes, gyóntató székből ül és kiterjesztett kezeivel az absolutio actusát végzi, lábainál nyitott könyv fekszik. Vele szemben egy borotvált képű, viola színű, nyakig gombolt, reverendaszerű öltözetben széles arczcsontó, fekete szemű, vörös arczzsinű, hosszú, nyakig érő vörhenyes hajú, széles orrú, inkább nagy, mint kis száju alak összetett kezekkel térdel, mintha gyónnék. Háta mögött vörös szárnyú angyal és rézszínű daemon, kezében lánczot tartva. Az alsó lap-szélben vörös, hosszú ruhájú, kék szárnyú és kék hosszú ruhájú vörös szárnyú angyal mint czímertartó két oldalról tartja Mátyás magyar és cseh jelvényekből s a kék szív-pajzsából construált, nyílt koronával diszített Corvin-czímet.

A miniatur kép kezdetleges alkotás. Kétségkívül magyar ember munkája s attól a kéztől származik, mely a könyv nyomtatott szövegét illusztrálta. Knauz Nándor, ki 1880-ban e könyvét először ismertette a miniatur térdelő alakjában, tekintettel borotvált képére, Beatrix királynét vélte felismerni s az 1882-ik évi országos könyvkiállításon, hol az ősnymtatvány a pozsonyi incunabulummal együtt mint *második festett címerű* ősnymtatvány be volt mutatva, Knauz nyomán a miniaturben előforduló térdelő alakot mi is Beatrix királynénak néztük. Most, hogy

* Ismeretes u. i. hogy a középkorban a könyvek nem állva, hanem fekvé, lejtős asztalokon voltak elhelyezve, sokszor a «pluteus»-hoz vaslánczczal erősítve. Ilyen volt a Mátyás által a lövöldi karthauziaknak ajándékozott ősnymtatvány is, mely a 2-ik táblán, melylyel a könyv lejtős asztalra volt fektetve, a tábla védelmére öt gömbölyű rézgombbal volt erősítve, míg az első tábla a könyv címével és signaturájával csinos művű rézsarkokkal és rézlemezbe vésett 1478-évvvel jelölt rézcsattal van diszítve.

az ősnymotatványt újból tüzetesen megvizsgálhattam, helyre igazítom akkori tévedésemet és tekintettel arra, hogy ezt a könyvet Mátyás király vásárolta és ajándékozta a lövöldi karthauzi kolostornak, továbbá hogy egyéb fejedelmi adományain kívül ő segítette a kolostort a könyvtári helyiség építésében is s hogy az ő 1480-ik évi fejedelmi látogatása a lövöldi karthauziaknál eltörülhetetlen nyomot hagyott a szerzet történetében, a karthauziak meg akarták örökíteni ezt a történeti eseményt, éppen abban a könyvben, melyet Mátyás királytól kaptak ajándékba. Erre van vonatkozással az a nyitott könyv is, mely a gyóntató szerzetes lábainál fekszik és Mátyás könyvajándékára emlékeztet, ezért festették le Mátyás királyt a miniaturben úgy, a hogyan annak vonásai a szerzetesek lelkében kialakultak.

A miniaturképen látható Mátyás hajviselete különben, egészen olyan, mint a Laurenziana-könyvtár Brandolinus codex címlapján látható Lorenzo Medici hajviselete s különbözik Mátyásnak azon olasz származású, vállára omló hosszú hajú, — pecséteken is látható — arczképektől, a minőket az egykorú kéziratokban fönmaradt olasz eredetű miniatur képeken látunk.

A könyv 1558-tól fogva az esztergomi főegyházmegyei könyvtár tulajdona, mely azt Cserghő Miklós esztergomi kanonok ajándékából birja. Azóta a lövöldi karthauzi kolostor, mely Mátyás királyt vendégül látta, a Mátyás által létesített könyvtárral együtt elpusztult, de hirmondóul ránk maradt az a könyv, melyet Mátyás a lövöldi kolostornak ajándékozott, s ebben Mátyás miniatur arczképe s a lövöldi könyvtár egykorú signaturájával együtt.

2., 3. Időrendbeli, sorozatban következik Mátyás királynak és Beatrix királynénak az a miniaturképe, mely az 1485—1487-ben Attavantestől festett brüsseli Corvin-Missalében, egy 17 cm. magas és 14 cm. széles, az utolsó ítéletet ábrázoló képen maradt fön s ekkorig még felhasználva nincsen.

Krisztus trónon ül, jobbján Máriával, balról keresztelő Jánossal, körülötte tanítványai jellemzően, tipikusan festve. Alul az üdvözültek és elkárhozottak alakjai. Az üdvözültek közt van Mátyás király vörös palástban, vállára omló szőke hajjal, fején aranylemezes koronával, térdelő helyzetben, kezeit összetéve és imádkozva, mellette balról kék ruhában térdel Beatrix, aranylemez koronával fején, kezeit összetéve és imádkozva. Körülöttük Krisztus tanítványainak képe igen tipikusan festve.

Péter csukott vörös könyvvel, két lyukas kulccsal és tipikus fejfel, Pál karddal és vörös könyvvel, János evangelista nyitott könyvvel és Tamás csukott könyvvel.

A Missale 411^a levelén az initialében van a Missa pro imperatore

felirat alatt Zsigmond király miniatürképe, finom metszetű, nyerges orral és két ágú ősz szakállal, a hogyan az egykorú tipikus pecséteken előfordul.

Mátyás és Beatrix képét az általam 1888-ban közrebocsátott első sorozatba nem vettem fel, mert a brüsseli Corvin-Missalét csak 1890-ben az antwerpeni bibliographiai congressus alkalmával volt módomban a helyszínén megvizsgálni.

4. Kiadatlan Mátyás-képet a wolfenbütteli könyvtár Joannes de Utino XV. századbeli kézirat, mely képes Világkrónikát tartalmaz az általános világtörténet sorozatában a 73-ik levéltől kezdve 76-ig, 5 ívrétű levélen «*Succincta narratio de regibus Hungarie, qui christianam fidem acceptarunt usque ad Mathiam regem*» cím alatt, a magyar királyok történetét Szent Istvántól kezdve Mátyás királyig, ezeknek arczképeivel együtt közli.

Mátyás király uralkodásáról a krónika ezeket mondja:

Post mortem Ladislai prelati et barones cum communitate regni Bude congregati Michalem de Szilágy in gubernatorem elegerunt, et Mathiam Joannis de Hunyad comitis Bistriciensis quondam gubernatoris filium, qui detentus Prage fuit apud Georgium electum regem Bohemie in regem wngarie elegerunt in festo conversionis sancti Pauli Anno domini 1458. Parvo elapso tempore predictus gubernator ex instinctu quorundam in captivitatem regiam est receptus unde salvus exivit. Medio tempore aliqui ex pocioribus regni Hungarie Dominum Fridericum imperatorem Romanorum in regem Hungarie elegerunt, qui sacrum coronam regni Hungarie pluribus annis habuit et adhuc tenet.»

Itt a krónika világtörténeti részének szövege megszakad III. Frigyes császárral, kiről azt mondja, hogy 1440-ben lett római királynak megválasztva és 1452-ben V. Miklós pápa által Aachenben római császárnak megkoronáztatott. A pápák története pedig II. Pius pápával végződik.

A krónikából egy latin példányt ismerek a Wolfenbütteli hercegi és egy német példányt a heiligenkreutzi ciszterciek könyvtárában. Mind a két példány tallérnagyságú színes medaillon képekkel van illusztrálva; míg azonban a heiligenkreutzi példány szövege és képsorozata V. László királylyal megszakadt, addig a wolfenbütteli példány Mátyás király egykorú mellképével végződik s a királyt nyílt koronával ábrázolja. A kép festése chablonszerű. Arcza leginkább hasonlít Mátyás azon fiatalkori arczképéhez, mely a jezsuitarend 1469-ben készült bécsi Missaléjában van.

5., 6. A firenzei Laurenziana könyvtárban van egy fényes kiállítású Corvin-codex, mely Mátyás király számára készült; a címlapon Dalmácia és Galícia címerével van diszítve. Mátyás halála után

II. Ulászló király nem váltotta ki s ezért más, Mátyás számára készült, de ki nem váltott codexekkel együtt a Medicik könyvtárába került. Ebben a latin codexben, mely zsoltárokat tartalmaz, Mátyás király arczképe kétszer fordul elő. Először III. Frigyes és Corvin János társaságában van a király, másodszor csupán Corvin János kíséretében. A codex két címlapja a renaissancekori miniatur-festészet remeke. Szebb, mint az Attavantestől festett Corvin-codexek. Festője a miniatűrök stylusából ítélve, Francesco Antonio del Cherico firenzei miniator, kiről tudjuk, hogy Mátyás számára több codexet festett.

A codex legfőbb díszé egy remekül megfestett, ívrét nagyságú miniatur kép, mely a hebroni csatát, a zsidók és philisteusok közt Dávid és Góliát mérkőzését ábrázolja.

Jeruzsálem falai előtt csatakészben áll a zsidók és filiszteusok tábora dárdákkal és zászlókkal, kész egymással minden pillanatban megütközni.

A csata evolúcióját messziről három szakáltalan fejedelmi alak z i, hosszú fejedelmi palástban. A szélső alak fején császári korona van, kezében jogar, tipikus vékony sas orra után ítélve, ezen alakban Mátyás rivalisát, III. Frigyes császárt véljük felismerni, kinek egykorú arczképét a bécsi udvari könyvtár több XV. sz. kéziratban bírja. A középső alak kétségtelenül Mátyás király dús, vörhenyes hajjal, fedetlen fővel, korona és koszorú nélkül remekül megrajzolva, a mint ujjával a csataterre mutat. Ezen ujmutatásban Mátyás király egyik jellemző gestusa van megörökítve. A harmadik fejedelmi alak nézetem szerint Corvin János, ki itt mint lipthói herceg, hercegi koszorúval fején van ábrázolva. Tudomásom szerint a legrégebb kép, mely Corvin Jánosról egykorú történeti emlékekben fennmaradt. Ugyan ezen a lapon, az alsó lapszélben Mátyás király arczképe másodszor fordul elő abban a képcsoportban, a hol a zsidó főpap a térdelő Dávidot felkeni királynak és pedig a térdelő Dávid király jobbán, míg Corvin János hercegi koronával fején a térdelő Dávid baloldalára van festve.

A miniatürképen meg van festve Dávid élettörténete is, midőn mint pásztorfiú nyáját őriz és kavicsot szed a parittyájába, majd mikor karddal Góliátnak levágja a fejét, aztán mikor a zsidó főpap felkeni királynak és mikor fehér lovon a zsidó hadsereg élén páncélba öltözve mint koronázott király aranylemezzel-koronával fején lovagol.

Francesco Antonio del Chericótól származik a modenai Esztek könyvtár «Sancti Gregorii Magni Dialogi et Vita» című nagy fényvel kiállított Corvin-codex is, mely «*ad serenissimi regis Ungarie laudem 1488-ban*» Firenzében készült, a muzeumi Hieronymus Corvin-codex pendantja.

7., 8. Ennek címlapján van Mátyás és Beatrix arany medaillon arczképe.

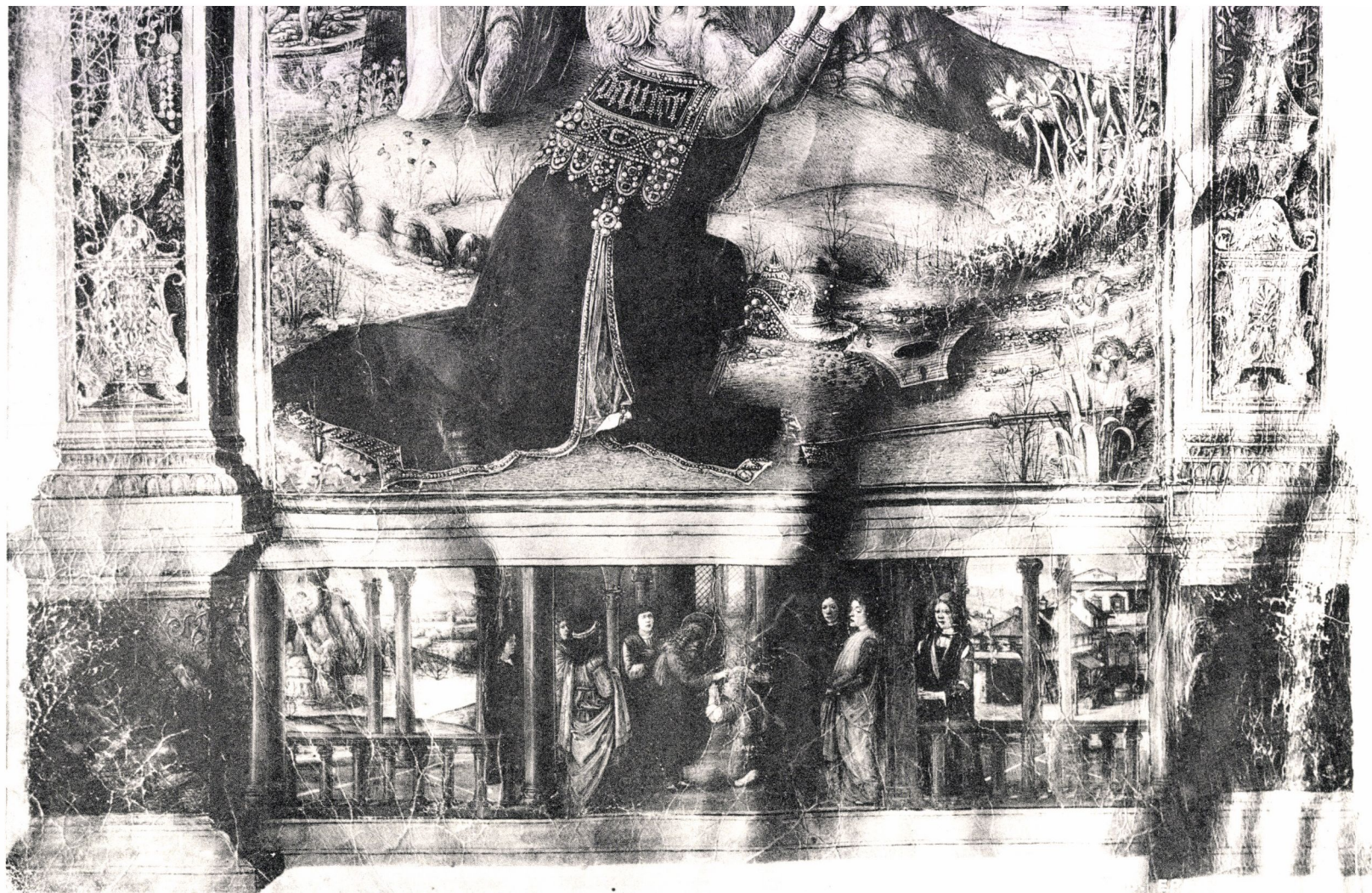

CZÍMKÉP DÁVID ZSOLTÁRAIHOZ A FIRENZEI LAURENZIANA LATIN CORVIN-CODEXÉBEN.

Festette Francesco Antonio del Cherico.

A modenai könyvtár azokhoz az olasz könyvtárakhoz tartozik, melyeknek kézírataiból fényképet szerezni egyáltalán nem lehet. Azonban Mátyás és Beatrix modenai arany medaillonképe szakasztott mása a múzeumi Hieronymus-codexnek.

A firenzei Laurenziana-könyvtár tulajdonában van a *Brandolini Lippi: De comparatione Reipublicæ et Regni* című XV. sz. kézírata is,* mely párbeszéd alakjában van írva s Mátyás Corvin János és Dominicus Junius közt folytatott latin párbeszédet tartalmaz, 164 levélből áll s a címerlapon Mátyás király és Corvin János arczképével van díszítve.

9. A párbeszélők közt Mátyás király neve, *Mathias* aranybetűvel (aurum est princeps) Corvin Jánosé piros festékkal, Dominicus Juniusé pedig kék festékkal van írva.

A kézirat 9-ik lapjának kezdőbetűjében három alak van egymás mellett ábrázolva.

Közepén egy ülő alak arany paláستtal, derekán fehér övvel, lelógó hosszú hajjal, turbános koronával fején (Mátyás király). Előtte hosszú, barna hajú ifjú áll, arany szegélyű és arany kajszinpiros zubbonyban, kék nadrágban és sárga csizmában (Corvin János herceg), a királytól balra egy férfi ül hosszú zöld ruhában, hosszú barna hajjal, vörös kötésű könyvvel kezében, (a könyv szerzője). Mind a három alak magasra emeli jobb kezének mutató ujját. Az alsó lapszélén, a hol a címer szokott lenni, vörös alapon aranybetűkkel ez áll: Fili audi præcepta Patris Tui. Az első lap jobb szélén Medici János bibornok mellképe, ezen felirással. Jo. M. (Joannes Medici), a felső lapszélén, valamint a 3-ik lap bal szélén egy komor tekintetű férfi arc, szakál nélkül, rövid hajjal, fején babérkoszorúval és R. F. felirással. A 4-ik lap jobb lapszélén, egy különös arcú férfi mellképét ábrázoló medaillonkép, e körirattal: Magnus Laurentius Medici. Mind ezek után constatálhatom, hogy a codex címlapján előforduló Mátyás-kép és Corvin János képe sem érem, sem festett kép után, hanem képzeletből készült, Mátyás királyt szakállal ábrázolja s Mátyásnak köriratokban fennmaradt egykorú arczképeinek egyikéhez sem hasonlít.

10. A volterrai Guarnacci Museumban van egy Corvin-codex, mely az első sorozatban megjelent Mátyás arczképek közt Mátyás legjobb egykorú kéziratokban fennmaradt arczképét őrzi. A codex Corvin János epithalámiumát tartalmazza s ennek Sforza Biancával való eljegyzése alkalmával készült.

E codex könyvtábláján eredetileg domborműben volt Mátyás

* Címe: Dialogi tres Mathiæ Regis Hungarie Cum Joanne Corvino et Domiico Junio florentino.

király arczképe, úgy a mint az erlangeni Corvin-codex eredeti Corvin bőrkötésén ma is megvan.

A könyvtábla közepén azonban ennek a képnek ma csak a helye van meg, a kép maga hiányzik. Ez a kép azonban eredetileg a tábla közepébe volt beillesztve s biztos vagyok benne, hogy azt erőszakkal távolították el.

11. A heidelbergi egyetemi könyvtár 1493-ik évből származó német Thuróczi krónikájának kéziratában van egy Mátyás arczkép, mely Mátyás királyt ívrétű nagyságú papirlevélen a cseh könyvfestészeti iskola modorában ábrázolja. Ismeretes, hogy 1488-ban a Thuróczy krónikából kiadás jelent meg, egyik Brünmben márcziusban, másik Augsburgban juniusban.

A brünni városi számadáskönyvben elő is fordulnak számadási tételek, melyek igazolják, hogy a város a krónika fametszőjének és a festőnek mily összegeket fizetett.

Ezen brünni nyomtatott Thuróczy kiadásnak egy 1493-ban készült német fordítása létezik Heidelbergben, Nicolsburgban és Lembergben. A heidelbergi példányt felhasználtam, a nicolsburgi és lemergi példányt nem volt módomban használni. A heidelbergi kézirat 171 levélből áll s összes illusztrációi kézzel vannak festve. Mátyás arczképe a királyt prémes viola színű téli palástban, prémes gallérral és prémes bő újjakkal, trónon ülve ábrázolja, vékony orral, kis szájjal és dús hajú, szakáltalan arczczal, jogarral, aranyalmával és koronával. A képet csinos színes guirlandok és Mátyás király országainak címerei veszik körül.

Érdekes, hogy a német fordítás, dacára annak, hogy kézirat, a brünni 1488-ik évi latin Thuróczy krónikából 1493-ban készült s a képeket is a Thuróczy krónika brünni kiadásából vette át. Mátyás arczképét nem a brünni Thuróczy krónikában levő Mátyás fametszetű képe után, hanem az *augsburgi* színes festmény után készült.

A kép cseh miniatortól ered. A képek közt van Attila, Hunyady János és Mátyás király képe, melyek a többieknél gondosabban vannak festve. Attila császári koronával, Hunyady János pedig fehér kereszties zászlóval. Még a bécsi udvari könyvtár egyik Missaléjában van egy kiadatlan Mátyás kép.

A sorozatból, melynek egykorú kéziratokban fennmaradt arczképanyaga (négy arczkép hijjával) most együtt van, még négy Mátyás-kép és egy Beatrix-kép hiányzik. Ez tisztán a műkarczokban foglaltatik. Hátra vannak az egykorú pecséteken, érmeken, pénzeken, domborműveken és metszeteken lévő Mátyás és Beatrix-képek, melyekkel együtt a Mátyás ikonographia előreláthatólag a 100 darabot meg fogja haladni.

1910 május.

Csontos János.

HÁROM KASSAI KÖSZOBOR.

A jelen cikkben arról a három kassai köszoborról esik szó, a melyek valamikor a kassai Szent Erzsébet-templom északi kapuja felső részén, a második két karzat közé eső emelet nagy ablaka fölött állottak, de a melyeket a kassai székesegyháznak Fábry Ignác Kassa egyházmegyei püspök kormányzása alatt 1859-ben és 1860-ban történt restaurációja alkalmából helyeikről levettek s 1863-ban Budapestre, a Magyar Nemzeti Múzeumba szállítottak.*

A hazai szakirodalomban tudtommal *Henszlmann Imre* foglalkozott első ízben e három szoborral, Kassa város ó-német stílusú templomairól írt művében azt állítván, hogy e szobrok «minden történetíró szerint, ki azokról említést tesz» *Róbert Károlyt*, nejét: *Erzsébetet* és *Nagy Lajost* ábrázolják s hogy azok a XIV. század végéről, vagy a XV. kezdetéről valók.**

Lehetséges, hogy a traditio maga is ezeket látta a szobrokban megtestesítve, hihetőbbnek tartom azonban, hogy a szobrok kiléte iránt Henszlmann Imrének eme kifejezetten vallott nézete s nagy tekintélye befolyásolta a közvéleményt, a melyben mindenesetre döntő része volt

* Nem éppen érdektelen a szobrok Budapestre való eljutásának a története, mely a következő: 1862. nov. 12-én 1265. szám alatt a M. Tud. Akadémia Arch. Bizottsága nevében Ipolyi A. elnök és Kubinyi Ágoston titkár, miután értesültek, hogy a kassai székesegyház javítása alkalmával az annak külsején állott s «*Szent Erzsébetet* s *Károly* és *Lajos királyokat*» ábrázoló megrongált, csonka szobrok a templomról levétettek s hogy azok, mint a város tulajdona, szabadon fekszenek, megkeresik Kassa város tanácsát, hogy «a régi mű tekintetéből» engedje át a szobrokat a M. N. Múzeum gyűjteményeinek. Kassa városa nevében Török Sándor polgármester és Rélay Róbert aljegyző 1862. november 17-én 4836. szám alatt válaszolnak a megkeresésre s értesítik a M. N. Múzeum igazgatóságát, hogy a «*Szent Erzsébetet*, *Róbert Károlyt* és *Nagy Lajost* ábrázoló» három szobrot «ama kegyeletnél fogva, melylyel magyar hazánk történeti és műemlékei iránt viseltetik», a város a M. N. Múzeumnak készségesen átengedi. — Erre Kubinyi Á. múzeumi igazgató 1862. december 3-án 1320. sz. a. folyamodást intéz gróf Andrássy György v. b. t. tanácsoshoz, mint a tiszai vasutttársaság elnökéhez, hogy, miután a vasutttársaság már egy ízben oly hazafias érzelmű és művészeti pártoló volt, hogy egy Kassa városától a M. N. Múzeumnak ajándékozott nagy szobrot (ez a szobor a Rueber János grófnak Felsőmagyarország s Kassa város főkapitányának nagy márványszobra volt. M. J.) ingyen szállíttatott el Kassáról Czeplédig, engedélyezze e három szobornak is ingyen való elszállítását az említett útvonalon. Ugyanakkor értesíti Kubinyi Á. Kassa város tanácsát is arról, hogy örömmel vette elhatározását s ezért a M. N. Múzeum nevében köszönetét tolmácsolja. (1319. sz.). — Andrássy György gróf 1862. decz. 29-én válaszol Krasznahorka-Hosszúrétről Kubinyinak, tudatván vele, hogy a vasutttársaság-választmányánál nyomban megtette a kellő lépéseket s a vasutttársulat szívesen vállálja is a szobroknak Kassától Czeplédig való díjtalan elszállítását. A vasutttársaságnak erre vonatkozó értesítése Bécsben 1862. decz. 21-én kelt. Kubinyi Á. decz. hó 28-án felkéri a kassai tanácsot, hogy a szobrok feladása s elszállítása iránt intézkedjék, mire ez 1863. jan. 23-án 314. sz. a. értesíti a M. N. Múzeumot, hogy a szobrokat az ottani vasutállomáson feladatta. (A M. N. Múzeum irattárából.)

** Kassa városának ó német stílusú templomai. Pest, 1846. 11. és 22. lap.

a székesegyházról írt művének, a hol a három szobrot az illusztris szerző egy rézmetszetű táblán rajzban is kiadta.

A táblán, mely a kassai székesegyház északi kapuzata fölött emelkedő nagy ablakot s ennek csúcsos oromdíszét mutatja be, a három szobor a három fala tövébe helyezett consolokon áll; szembe nézve bal felől a szakálás idősebb férfi, középpütt a fiatalabb pánczélos vitéz, végül jobb szélről a legfiatalabbnak ábrázolt alak.

Szöveg közötti ábráink a három kőszobrot mai állapotukban s eredeti elhelyezésük sorrendjében tüntetik elő.

Eme képeknek a Henszlmann rajzai után készült táblán látható alakokkal való összehasonlítása után nyomban feltűnik, hogy az utóbbiak éppen nem természetűek, aminek oka csak az lehet, Hogy a Henszlmann a nagy magasságban álló szobrokat meg nem közelíthette s így azok részleteit pontosan meg sem figyelhette.

A Henszlmann rajzai s a valóságos szobrok közötti eltérés mind a három alaknál szembeötlő ugyan, mégis a legfeltűnőbb a jobb szélső szobornál, a melyet Henszlmann határozottan nőnek ábrázolt, földig érő hosszú szoknyában, fején hátravetett, hosszú fátyollal, holott ez az alak, miként alább kifejttem, nem nőt, hanem fiatal férfit ábrázol.

De nemcsak ennek, hanem a másik két szobornak is téves az elnevezése. Ezeket ugyanis Henszlmann s utána a kassai városi tanács, a M. Tud. Akadémia Archæologiai Bizottsága s végül a M. Nemzeti Múzeum igazgatósága is Róbert Károlynak és Nagy Lajosnak, az ifjút ábrázolót pedig hol Szent Erzsébetnek, hol Róbert Károly nejének a szobrai gyanánt tekintette. Ilyenek gyanánt jutottak a szobrok a M. N. Múzeumba is, a hol azokat a régiségtár lapidoriumában ma is őrzik.*

Sorba veszem e szobrokat s a mennyire mállott s megcsonkult állapotuk ezt lehetővé teszi, a következőkben megkísérlem leírásukat s pontos meghatározásukat.

1. *Szakálás férfialak.* Alsó lábszárai s jobb alsó karja középtől letörve. Magassága 136 cm. Anyaga durvaszemű konglomerátos fehér színű trachittufa.

Az idő által nagy mértékben megviselt szoboralak fején koronaszerű főveget (vagy liliomleveles koronát) viselhetett, a melynek azonban ma már csak némi nyomai vehetők ki. Arcza hosszú szakállal s bajuszzsal ékes, hosszú haja hátul s két oldalt vállaira omlik. Egész teste lemezes páncélba van öltözve s ennek részei közül még jól ki-vehetők: a golyóalakban kidomborodó mellvas (Kugelbrust), mely alsó részén, a gyomor és a has fölött párhuzamosan futó lemezből alakított harangalakba megyen át, alul háromszögű kivágással, mely alatt a sod-

* M. N. Múzeum régiségtára, 1863/6. nap'ószám.

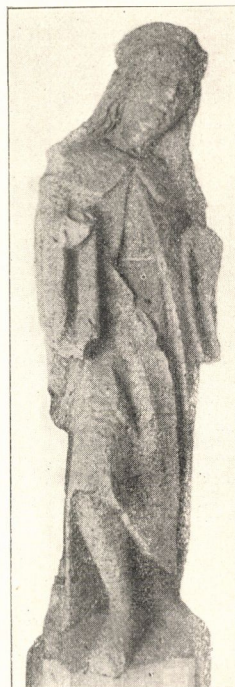
ronyvértezet egy része kilátszik. Jól kivehetők a felső és alsó lábszára-
kat borító lábvasak is, ellenben az ezeket összekötő térdvasak már
inkább csak nyomaikban vannak meg. A szobor vállaira hosszú köpeny
van vetve, mely elől a nyaknál át van kötve s hátul egészen a poszta-
mentig leérhetett. Melléhez szorított baljában ma már részben szintén
csonka országmát tart, bal kezében jogart emelhetett. Ennek helye a
kézfejbe fűrt kerek nyílás alakjában még ma is meg van a szobron,
mely *nem Róbert Károlyt*, hanem *Szent István magyar királyt ábrázolja*.^{*}
(1-ső ábra).

1. ábra.

2. ábra.

3. ábra.

2. *Férfialak*. Jobb kezének feje letörve. Magassága 170 cm. Anyaga
konglomerátos fehér színű trachittufa.

Arcza kusza szakállal s bajuszszal diszített; hosszú haja hátul s
két oldalt vállaira omlik alá, fején letöredezett s csak kis részeiben
meglévő koronaszzerű föveget, vállain mellén keresztül átkötött palástot
visel, mely hátul egész a földig ér. Egész teste lemezpáncélba van
öltözve. A vasmell golyóidomú ugyan, de már rajta van a vasmellet
jobb és bal részre tagoló, lefelé futó éles gerincz. A vasmell alsó vér-
tezete párhuzamosan haladó lemezekből van összeróva s a két czombra

^{*} Itt jegyzem meg, hogy a szobrok mai posztamentjén nem a szobrokhoz tartozó eredeti
posztamentek, hanem későbbi idegen pótlások. M. J.

egy-egy hasonlóan szerkesztett nyulvánnyal csüng alá, elől háromszög formában nyitva hagyván az altestet, a hol a lemezpánczél alá felöltöttnek ábrázolt sodronyvértezet háromszögű csücske válik láthatóvá. A felső és alsó lábszárakat lábvasak borítják, a térdvasak erősek, már jól kifejlődvék, a vasczipők, miként azt a jól fenntartott bal lábon láthatjuk, hegyes orrban végződnek. A szobor jobb lábszárát keresztbe fektetve nyugtatja a jobbon, úgy, hogy jobb lábfejének sarka a bal lábfej közepére van helyezve. Melléhez szorított baljában országhalmát tart, melyről a kereszt ma már letörött. Jobb kezében kormánypálczát, esetleg bárdot tarthatott, a melyre támaszkodott, ennek azonban ma a szobron nincs semmi nyoma.

Az alak *nem Nagy Lajost*, hanem *Szent László magyar királyt ábrázolja*. (2. ábra).

3. *Ifjú férfi alakja*. Mindkét kezefeje letörve. Magassága 170 cm. Anyaga az 1-ső számú szoboréval azonos. Fején kerek lapos, kalapszerű főveget visel; arcza szakál és bajusz nélküli, hosszú haja hátul s két oldalt omlik vállaira. Testét csípőjénél átszorított, szorosan testhez simuló kabát fűdi, mely valószínűleg térdig ér. Alsó testét szorosan testhez álló, szürke szabott tricót-szerű öltöny fűdi, mely a jobb alsó lábszáron a köpeny fölemelt része fölött láthatóvá válik s eldönti, hogy az öltözet nem női, hanem férfiviselet. Lábain hegyes csúcsba futó czipőt, vállain hátul egész a földig leérő, lehajtott széles gallérral és bő ujnyilásokkal bíró köpenyt visel. A köpeny gallérja elől a nyak alatt háromszög alakban van kivágva. Az alak fejét kissé balra s hátradőlve tartja, miáltal a szemlélőre szende benyomást tesz, a tárgyak ellenben melyeket valaha kezeiben tartott, ma már hiányzanak, de valószínű, hogy ezek egyike a lilium volt.

A szobor *nem Erzsébetet*, hanem Szent István magyar király fiát, *Szent Imre magyar herceget ábrázolja*. (3. ábra).

A leírásból s a képekből kivehető, hogy a három szoboralaknak ma már semmi olyan attribútuma s jelvénye nincsen, a melyek alapján azok kilétét eldönteni lehetne; a három alak azonban még sem lehet más, mint Szent István, Szent László és Szent Imre herceg, a mely véleményemet különösen arra alapítom, hogy a sorozatban a harmadik alak, a kit idáig nőnek tartottak, semmi esetre nem az, hanem férfi s ha az, akkor nem lehet más, mint Szent Imre. Ha ezt konstatáltuk, akkor a keresztény ékonografia évszázados szokására támaszkodva következtethetjük azt is, hogy Szent Imre herceg a magyar középkori művészet által létrehozott szobrok közül csak annak a sorozatnak lehet a tagja, a mely a magyar történelem jogán méltó arra, hogy egy nagydíszű egyház homlokzatán a művészet égisze alatt a magyar keresztény hitélet dicsőséges történetét hirdesse.

Ha tehát — a miben nincs is kétségünk — sikerült megállapítanunk, hogy a szoborsorozatnak harmadik tagja Szent Imre herceg, ez a tény magától magyarázza s egyszersmint involválja azt, hogy az előbbi két férfiszent Szent István és Szent László magyar királyoknál más nem lehet.

Kérdést képezhet a szobrok keletkezésének helye és időpontja.

Az utóbbira nézve Henszlmann csak ingadozó véleményt koczkáztatott meg, azt mondván, hogy a szobrok vagy a XIV. század végéről, vagy a XV. század elejéről valók.

A kérdés eldöntésében segítségünkre jő a magyar viselet, a melynek történetét ismerve, dülőre vihetjük ezt a fontos dolgot is, a melynek megfejtése Henszlmann Imrének nem sikerült, talán azért nem, mert a magyar hadi vértzet s a kosztüm fejlődését ő teljesen figyelmen kívül hagyta s mert abban az időben, a mikor e témával foglalkozott, még görcsösen ragaszkodott ahhoz a kedvencz hypothesiséhez, hogy a kassai Erzsébet-templomot a XIII. század hatvanas-hetvenes éveiben alapították.

A Szent Istvánt ábrázoló szobor vértzetén feltűnő jelenség, hogy a mellvas golyóidomú, hogy gerinczczel nincsen ellátva s hogy annak alsó része még *harangalakú*.

Ezt látva s konstatálva, hogy nálunk csak a XV. század közepétől fogva kezdik alkalmazni a testtörzs alsó részein, a gyomor és a has fölött a rákfark módjára összerótt vaslemezeket s hogy a gyomrot takaró vértzet eleinte *harangalakú* volt, csakhamar azonban jobb és balfelől a lágyék fölött, lenyúlva a czomb irányában, meghosszabbodott, a XV. század közepéig ellenben olyan lemezes mellvasakat használtak, a melyek csak a csípőig értek s azon alul már a pikkelyes vagy sodronyos hómer kezdődött,* továbbá észlelve azt is, hogy a szobor láb-szárain a vaslemezek az *egész lábszárat körül fogják*, a mi a Szent Lászlót ábrázoló szobron kitűnően látható, a mi fontos dolog, ismerve azt a körülményt, hogy az ilyen szerkezetű vaslemezek nálunk a XV. században terjednek el, s végül szem előtt tartva azt a tényt, hogy a teljes vaspánczélat virágkora hazánkban csak a XV. század derekától a XVI. század első harmadáig tartott: nyilvánvalóvá lesz, hogy szobraink a XV. századnál korábban semmi esetre sem készülhettek.

Ha még ehhez hozzávesszük azt is, hogy a Szent László vasmel-lén látható lefelé futó gerincz már a XV. század legvégén fellépő pánczélatot jellemzi s hogy a Szent Imre herceg ruházata az alacsony karimás főveggel s a lehajtott gallérú hosszú köpenynyel együtt nagyon összevág azzal a viselettel, melyet Mátyás királyunk udvarában az általa

* Nemes—Nagy: A magyar viseletek története. Budapest. 139. l.

meghívott s ott megtelepedett olasz tudósok meghonosítottak: ¹ bizvást kimondhatjuk, *hogy a három kassai szobor a XV. század hetvenes-nyolcvanas éve körül készült.*

Már nehezebb feladat eldönteni s föltétlen bizonyossággal ez idő szerint nem is lehet arra a kérdésre megfelelni, hogy ki faragta ezeket a szobrokat.

A kassai dóm építésének történetéből már annyit régebben megállapíthattunk, hogy a dóm építésének egyik új, virágzó korszaka Mátyás király uralkodásával kezdődik. Mert e királyunk nemcsak érdeklődött a székesegyház építése és befejezése iránt, de igazi királyi bőkezűségre valló módon anyagilag is támogatta az építkezést. Ő alatta indul meg a déli torony felemelése és hogy még egy adatot említsek, 1462 körül kezdik építeni a remekművű szentségházat is, a melyet mestere, «Meister Stephan Steynmecz von Cascha», 1477-ben végez be.

Ez az István mester, a ki a kassai városi communitásnak 1467-től 1487-ig tagja volt, Bártfán is dolgoztatott s miként Myskovszky Viktor kimutatta, ² ő készítette az odavaló Szent Egyed plébánia-templom szentségházát is.

Tárgyunkra nézve fontos adaléknak látszik István mesternek egy Kassán, 1477. «sabbats vor Sebastiani et Fabiani» keltezett s a bártfai bíró- és tanácshoz intézett levele, a melyben a következőket írja: . . . . . «Megértettem kedvességtök szándékát az *építésre* és a kolostor *beboltozására* nézve s kedvességtök akaratahoz képest fel is fogok jönni Bártfára, hogy a boltozás ügyében megállapodásra jussak. Tanácslom azonban, hogy a boltozat bordái (crewczbogen) Kassán faragtassanak ki s úgy szállíttassanak (t. i. már kész állapotban) Bártfára. Mert a míg Bártfán egy rőföt végeznék, ugyanakkor itt Kassán két rőf követ is kifaraghatok, «zo ich frey vom kÿnick bin iczond».³

A levél eme legutolsó kifejezését nagy fontosságúnak kell tartanunk, mert — felfogásom szerint — e szavakkal; «vnd zo ich frey vom kÿnick bin iczond» az van kimondva, hogy a levélírás idejében, vagyis 1477-ben, István mester már befejezte azokat a munkákat, a melyekkel őt «a király» megbízta.

Hogy ez a munka nem volt más, mint a szentségház, az szinte bizonyos, mivel annak befejezése éppen 1477-re esik, de a király sem lehet más, mint Hunyady Mátyás, mert ez kitűnik a kronológiából.

Hogy egyébként István mester a kassai templom körül tartósabb időn át dolgozott s azon tetemesebb munkákat is végzett, annak fényes bizonyítéka a Kassa város 1480-ik számadó könyvében található eme tétel:

¹ Nemes—Nagy: Id. mű, XIV. 9.

² Arch. Ért. 1897. 42. I. és Bártfa középkori műemlékei. I. II.

³ Abel Jenő: Tört. Tár, 1884. 536. I

«Item Sabbatho post Lucie abgerechnet mit Stephan Steinmez von wegen der Kirchenarbeit Sand Elizabeth hat er von der Stadt empfangen an der Kirchen schult fl XIIj.»*

Mindezek alapján nem éppen lehetetlen az sem, hogy István mester készítette három szobrunkat is, mert bár nem valószínű s a levél értelmét inkább az első mód szerint vagyok hajlandó magyarázni, mégis csábít a gondolat István mester levelének kétszer is apostrophált kifejezését akként is értelmezni, hogy a mester a bártfaiak által reá bízandó munkát elvállalni annyival inkább hajlandó, mert már a királytól, vagyis szerintem: *az általa faragott s királyt ábrázoló szobortól*, felszabadult. Ha ez a magyarázatom megállhatna, úgy támasztópontot nyernénk egyrészt arra, hogy e három szobornak is István kőfaragó a mestere, másrészt, hogy e három szobor egyikével, a sorozatban bizonyára a legutolsóval, 1477-ben már készen volt a mester.

Arra a másik kérdésre, hogy ott helyben, Kassán készültek-e a szobrok, már könnyebben s szinte apodiktikus bizonyossággal, igenlően lehet megfelelni: Mert erre két oldalról is felette érdekes és döntő bizonyítékot találunk. Ezek: az Erzsébet-templom építésének pontosan meghatározott korszakai és a szobroknak az építési korszakokkal összefüggésben lévő anyaga, mely nem egyéb annál a *komlói* trachittufánál, melyet a kassaiak a várostól nem messzire, a mai füzéri járás Komlós nevű községében bányásztak.

A mai székesegyház építésének első korszaka 1402 tájától az 1430-ik évig terjed.

Ebben az időben épül fel a szentély, a templom északi kapuja, valamint felépülnek a nyugati homlokzat portáléi, a déli belső kapu, még pedig mindeme részek átlagosan 2.5 m. magasságig *szkárosi* trachitból, az ezek fölött fekvő rétegek pedig *szurdoki* homokkőből, ellenben a templom legfinomabb műrészei: a portálék domborművei, kékes-szürke *odorini* kőből.

A templom építésének második korszaka 1430-tól 1460-ig terjed. Ekkor épülnek föl a székesegyház belsejében és a sekrestyében a pilérek, még pedig 1—2 m. magasságig *szkárosi* trachitból; a felettük fekvők azonban már *komlói trachittufából*, a mely kő a templom építésének ebben a periódusában jelentkezik először, a mely időtől kezdve azt a könnyen szétmálló szurdoki kő helyett alkalmazni kezdik s mindvégig, vagyis a templom építésének teljes befejezéséig, használják.

Az építkezés harmadik korszaka 1460-tól 1490-ig tart. Ekkor épül a templom belsejében a szentségház, szintén *komlói trachittufából*, tehát abból a kőből, a melyből szobraink is készültek.

* Henszlmann: Id. mű, 13. l.

Az építés utolsó korszaka végre az 1490—1500 ig terjedő évekre esik s inkább már csak javítási és fentartási munkálatokra szorítkozik. Ekkor már nem is használnak meghatározott kőnemeket, hanem különféle maradékköveket, a melyek sorában azonban túlnyomó a silányabb minőségű komlói trachittufa.

Abból a körülményből tehát, hogy a három szobor elkészítéséhez nem idegen anyagot, hanem azt az idevaló követ használták, a melyből a templom építésének második és harmadik periodusában oly számos részlet s maga a szentségház is készül, világosan kitetszik, hogy a szobrokat nem úgy importálták Kassára, hanem ott helyben faragták azokat.

Mihalik József.

CSÚCSÍVES SZENTSÉGTARTÓ FÜLKÉK ÉS HÁZACSKÁK ERDÉLYBEN.

A középkori templomok belső kiállításához tartoznak a szentségtartó házacskák és szentségtartó fülkék, a melyek a XIII. század óta kivétel nélkül a chorus északi falán, a szemlélőtől tekintve az oltár bal felén, az úgynevezett kenyéroidalon voltak elhelyezve és a megszentelt kenyér, a sacra species tartására szolgáltak.

Ily tabernaculumok az erdélyi templomokban sem hiányoztak.

A szentségházacskák művészi alakítása a szobrász tudásához magas igényeket kötött. Az egyes részek kicsinysége és törekenysége, a munkáló kéztől különös ügyességet és vigyázatot követelt; de még inkább tette próbára a művészt a mű szerkezete, fölépítése. Érvényesültek benne a gótika alap gondolatai: súlyerőtől való látszólagos függetlenség, a felfelé törekvés és az egy pont felé való szerves növekedés. Erdély gót ízlésű tabernaculumai közt egy sincs, a mely elsőrangú munkának volna nevezhető; mégis érdemes velök foglalkozni, mert gyakran naiv igénytelenségek dacára egy művészileg élénk és mélyen érző korszak tanúságai gyanánt figyelmet és megbecsülést érdemelnek.

Szerkezetüket tekintve, a tabernaculumok két csoportra válnak. Az üreg, mely a kenyér befogadására van szánva és mint fülke nyúlik a falba, «armarium» * vagy szekrény; máskor önálló a szentséget tartó építmény, a falból kilép, megtámasztására láb szükséges, ilyenkor a szekrényke szentségtartó házikóvá válik, magasan felnyúló tetőzettel. A szász földön ezeket úgy nevezik «Gotteshüttchen» vagy Fronwalm.

* Az «armarium» latin szó átment az erdélyi szász tájszótárba és armeräe, almerei-á változott, a mivel a parasztházban egybezáráható fali szekrényt neveznek.

A legtöbb község, korlátolt eszközei miatt, beérte szentségtartó fülkével. A fülke legegyszerűbb idoma minden dísz nélkülöző négy-szögű mélyedés, vasrácsból álló ajtócskával. Van olyan fülke is, melyet építészeti vagy szobrászati formákkal díszítettek.

A legrégibb szentségtartó fülkék egyikét, a szentélyében levő nagy falfestményű csoport által is híressé vált csúcsíves bazilikában *Almakeréken* (Nagyküüllőmegye) találjuk (1. ábra). A fülkét itt kis vasrácsos ajtó zárja, a melynek léceit a keresztezési pontokon rozettákkal ékítették. A fülke felett a falból Krisztust a keresztfán, Máriával és Jánossal ábrázoló domborműves csoportot, most mészréteg borítja; fölötte környezetet. A csoport figyelemre méltó, mert az erdélyi gótika igen szegény kódomborművekben.*

A többi említésre méltó szentségtartó fülke csak jó száz évvel későbbi időből való. Körülbelül 1500-ból származik a riomfalvi ev. templom tabernaculuma (2. ábra). A fülke előtt itt íves ágakkal szegélyezett csúcsív áll, a csúcsív melletti háromszögökben levéldísz, kétfelől levélcsonkán nyugvó leveles pillér áll. A csúcsívet és a két pillért párkány borítja, fölötte keresztvirággal végződő homlokszög és mellette ugyancsak lombos virággal végződő tetős pillér áll. A tympanonban három rozetta között domborműves csoport, a fiait saját vérével tápláló pelikán. A szentségtartó fülke, bár nem ment bizonyos nehézkességtől, díszére válik a riomfalvi templomnak, mely különösen a középhajó és oldalhajók közötti tokéletes arányosságú árkádjaival és pompás nyugoti kapuzatával kiválóan mondható. Az eredeti vasrácsajtócska elveszett, faajtócskával pótolták.

I. ALMAKERÉK.

* A legjelentékenyebbek közöttük a riomfalvi ev. templom nyugoti kapuzatának tympanonjaiban levő keresztrefeszítési csoport és a beszterczenaszódmegyei Petres községi ev. templom, jelenleg nyugoti kapuzata felett befalazott Madonnája, zenélő angyalokkal. A nagyszzebeni főtemplom toronykapuzatának kiválóan szép Krisztus-feje, (körülbelül 1470.) és Alzeni János lelkész 1502-beli emléktáblája a nagyszzebeni papi lakás bejárata felett. A berethalmi szószék domborművei már a renaissance hatása alatt állanak. A góth stílusú sírkövektől, a melyek szintén csak csekély számban maradtak fenn, egészen eltekintünk. A legismertebb ezek között mindenesetre Hecht György († 1496) síremléke, a nagyszzebeni ev. főtemplom ferulájában. Miután az almakeréki templom a XIV. század utolsó negyedében építettett, annak szentségtartó házacskáját az 1380. évszámmal jelölhetjük meg megközelítőleg helyesen.

Csinosabb idomú és részletekben gazdagabb a *felsőbajomi* (Kisküküllőmegye) evangélikus egyház szentségtartó fülkéje (3. és 4. ábra). Itt a két tetős pillér között hajlott oldalú orom emelkedik, gerinczes

2. RIOMFALVA.

tagú keretére kúszó levélsor helyezkedik, belsejébe hármaskarélyú mezőben Ecce homo magas domborműve illeszkedik. A rácsos ajtó ferdén futó pálczáinak metszőpontjait rozetták borítják. A fülke fölötti párkányon az évszám. A megváltó félalakja nem anatómiai remekmű, mégis jól hat a maga helyén, mert a szobrász ügyesen tudta a nagy karélyba beleilleszteni. A felsőbajomi templom kicsi és szerény, mégis formái szoros kapcsolatban állanak a csúcsíves stílus hagyományaival és az erdélyi középkor építészetének öröndetes jelensége, hogy sem a góczpontoktól való nagy távolság, sem a nyugoti nagy kulturális közösség szélére eső elszigeteltsége sem volt képes a csúcsíves stílus életerejét hátrányosan befolyásolni.

A felsőbajomi szentségtartó fülkével a legszorosabb összefüggésben áll a *baromlaki* (Nagyküküllőmegye) evangélikus templom tabernaculuma (5. ábra). A méretek azonossága, ugyanazon díszítési formák használata, a megváltó alakja a tympanonban, a keletkezési idő közeli találkozása azt a véle-

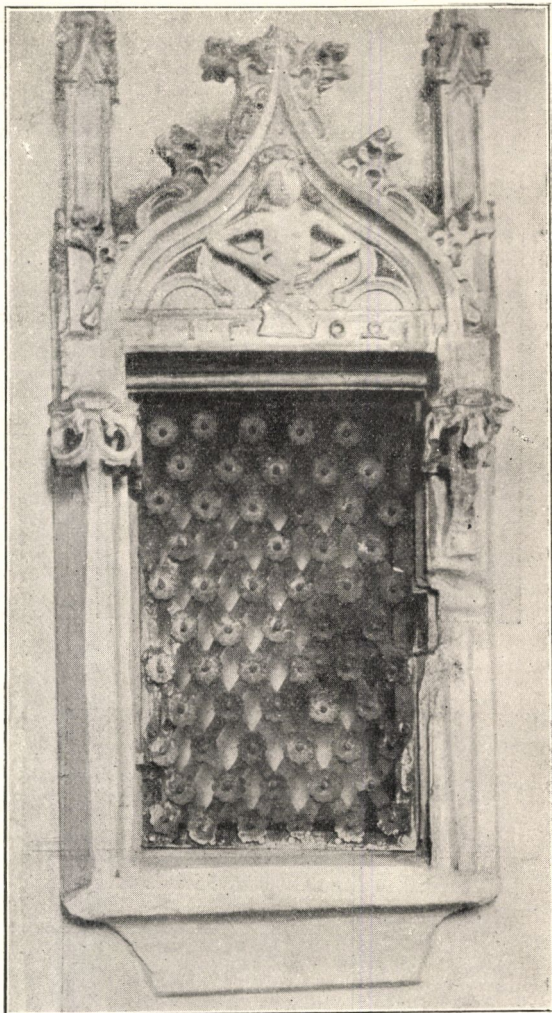
ményt kelti, hogy ezt a két emléket és még más kettőt, melyről még szó lesz, ugyanezgy mester készítette. Baromlakán jelenleg fából készített ajtó zárja el a megszentelt kenyér tartására szolgáló úrt. A két oldalpillért összekötő léczen, a fülke felett, a következő fölírat olvasható góth jellegű minuskulákban: CHRISTVS SALVATOR MVNDI.

A baromlaki és felső-bajomi tabernaculum között mégis van egy különbség, itt Krisztus a tympanonból messze kihajlik, a mi által a Megváltó testének formái szembetűnőkké válnak. A szobrászt a Megváltó testének idehelyezésében az a középkori misztikus gondolat vezette, hogy a fülkében őrzött ostensoriumban Krisztusnak nemcsak symboluma, hanem a Megváltónak valóságos és igazi teste nyugszik. Ez a gondolat a legnagyobb befolyással volt az összes katolikus templomi eszközök alakítására.

Ujabb keletkezésű, talán 1522-ből származik a szentségfülke (6. ábra) a *nagysínki* (Nagyküüllő-megye) templomban román stilben kezdték, utóbb csúcsívben átépítették. Többszörös mészréteg a tabernaculum erősen tagozott formáit még inkább eldurvította. Keresztvirágos toronyfiban

végződő pillérek között egy magasra vont gerinczes ív emelkedik, a mely erős keresztvirágban végződik. A közbeeső két mezőt kettős halhólyaggal nem épen ügyesen töltötte meg a szobrász. A fülke ezúttal nem négyszögű, mint máskor, de alakja a csúcsív idomát követi. Az ajtaja két szárnyú; a rács léczei derékszögökben metszik egymást. A metszőpontokon rozetták ülnek, legalul liliomok sorakoznak és az ajtó felső csúcsaiban hold és nap idomát példázó lemezek ülnek. A liliom az erdélyi góth kovácsművek ornamentikájában kiváló szerepet játszik. A templomajtók vasalása, gyakran sokszorosan ágazott hegyeivel szintén liliomokban végződik, a mint azt a templomajtók

3. FELSŐ-BAJOM.

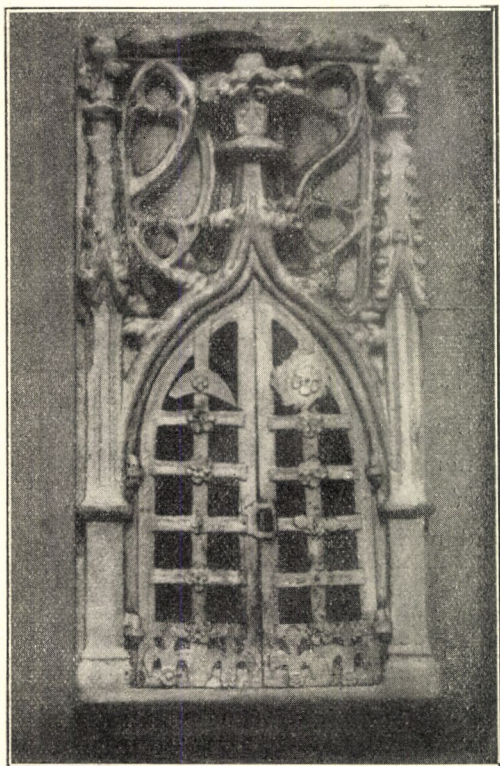

4. FELSŐ-BAJOM.

5. BAROMLAKA.

6. NAGYSINK.

vasalásán Keresden, Kőrösön, Lesesben, Szászujfaluban (Nagyküküllőmegye), Almakeréken, Rudályon és Nagyszebenben (ev. főtemplom), e mellett még a későbbi kor korlátrácsozatán, mint a szászsebesi ev. főtemplom korusán is megtaláljuk.

Feltűnőnek tetszik, hogy épen sok nagyobb falusi templom és egész sor városi templom korusában sem szentségfülkét, sem pedig szentségházacska nem találunk. Ez onnan származhatik, hogy ezekben a templomokban a szentelt kenyeret olyan fülkében tartották, a mely a sekrestyében volt elhelyezve. Tényleg találunk a nagyszebeni, medgyesi, berethalmi és brassai ev. templomok sekrestyéiben ilyfajta zárós falnyílásokat, a melyek közül különösen a medgyesi templomban levő kiválóan szépen munkált rácsajtója miatt méltó említésre.

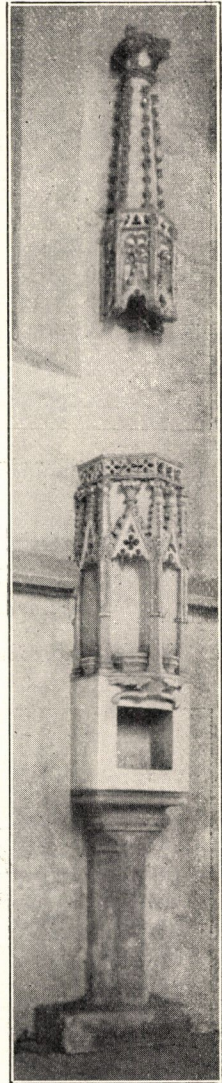
Az Erdélyben létező armariumok közül megemlítendő még a nagyenyedi református templom, a szászivánfalvi (Nagyküküllőmegye) 1491-ből való, az árokaljai (Szolnok-Dobokamegye) 1524-ből származó és a szászujfalvi (Szebenmegye), a kis-sinki (Nagyküküllőmegye) ev. templomok szentségfülkéi.

A művészi feladatnak, a megszentelt kenyér tartására szolgáló hely díszítésének gazdagabb megoldását a szentségházacsákban találjuk, a mik

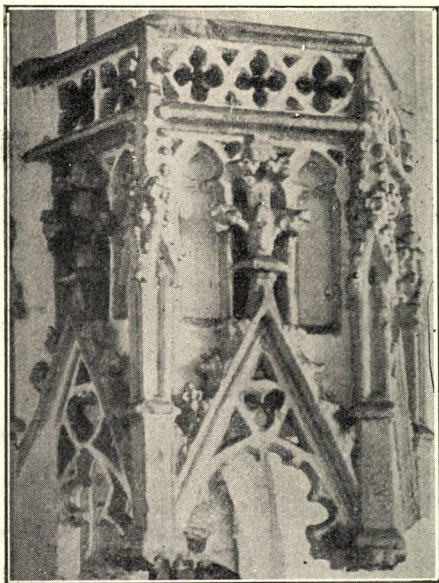
későbbben keletkeztek, mint az armariumok. Alapjában véve azok a motívumok, melyek a góthika ezen díszes műveinek létesítésére vezettek, ugyanazon gondolatból eredtek, a mely az urvacsorát osztó serlegen a ciboriumon is nyilvánul, midőn azt poligonalis kápolnává alakítják, ablakokkal és gyámpillérekkel, fedéllel és falákkal, keresztvirágokkal és gombbal, abból a fölfogásból, hogy minden templomi edényt, mint a szentségek hajlékát, minél nagyobb dísz illeti.

A legrégibb és aránylag legegyszerűbb az erdélyi szentségházak között a *szászsebesi* evang. főtemplom szentélyében van (7. ábra), abban a szentélyben, a melyben a góth stilus a legpompásabbat alkotta, a mit az erdélyi építészet terén teremtett, a melyet minden valószínűség szerint a XIV. század utolsó negyedében fejeztek be. Ugyanezen időből való a szentségházacska is. Derékszögű kőlapon többoldalú pillér emelkedik, a mely kiálló fejjel végződik. Rajta emelkedik a tulajdonképeni, egyenoldalú alapzatra épített tabernaculum, melynek nyílása felett sajátságos angyali alak terjeszti ki karjait. A négyoldalú szentségür fölött ötoldalú hasáb épül, a melynek szélein karcsú, toronyfiakban végződő pillérek állanak. A pillérek között az alapon apró számolyokon most már elveszett szent szobrocskák állottak, mindegyikét áttört mérművel díszített bájos orom koronázza. A hasábot áttört párkány fejezte be. Az így végződő erkélyfödélén eredetileg szent alakja állhatott. A szentségházikónak felső befejezése a falba beeresztett mennyezet, alsó része karcsúbb arányokban ismétli az alsó tömb tagozását és díszét, felső része fölfelé keskenyülő ötlapú pillérrel és ennek csúcsán keresztvirággal végződik. A mennyezet tengelye az alatta levő házacska tengelyével nem talál össze, inkább keletre tolva látszik; ez utóbb történhetett, mikor a szobor már nem állott alatta és széles ablaknyílást törtek a falba, mely miatt nem maradhatott a helyén. A szentségtartó hely záró ajtócskája még emlékezet előtti időben elveszett. Annál inkább kell sajnálnunk, hogy a szobrok elkallódtak, mivel a góth kőszobrok Erdélyben csak nagyon csekély számmal maradtak meg. Dicséretre méltó a szentségház sikerült stilusa, az arányok összhangja s a díszítő idomok szépsége és tisztasága; különösen jól sikerült az át-

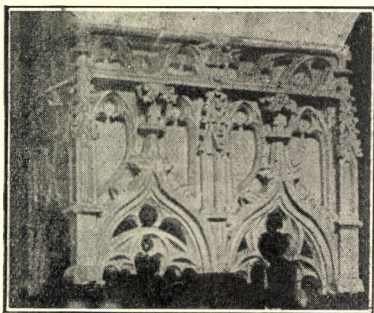

7. SZÁSZSEBES.

8. SZÁSZSEBES.

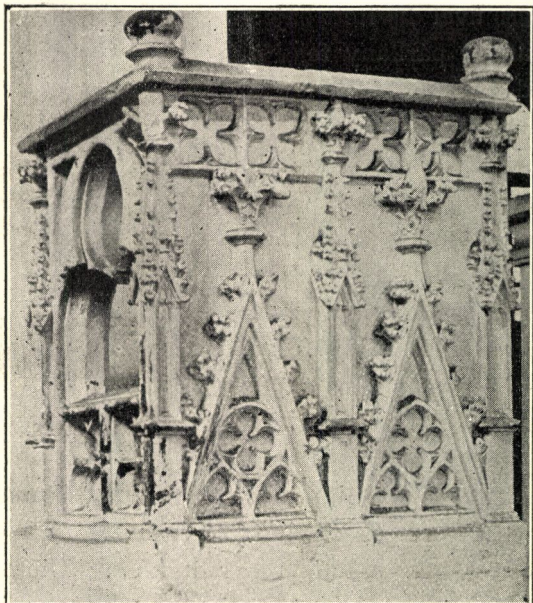

10. NAGYSZEBEN.

menet a négyszögből az ötszögbe. A templom szentélyének pillérein álló szent szobrok fölött ismétlődik a mennyezet alsó tagja (tornyos befejezés nélkül). Nagyobbméretű 8. ábránk mutat egy ily mennyezetet.

A kivitelben hasonló a nagyszebeni evangélikus főtemplom régi szószéke is (9. ábra), a mely most ezen templom ferulájában van felállítva. Ez ép úgy, mint kis mennyezete (10. ábra), a mely még ma is az északi hosszházoldal középső pillérén van, szellemben és formában

a késő goth stilust mutatja.

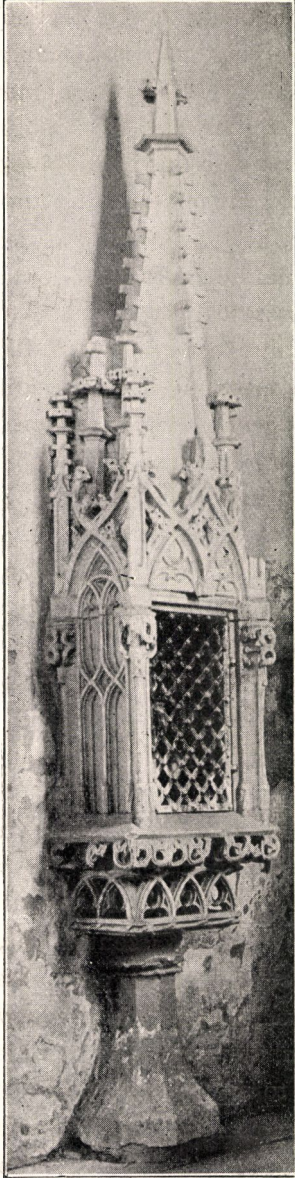

9. NAGYSZEBEN.

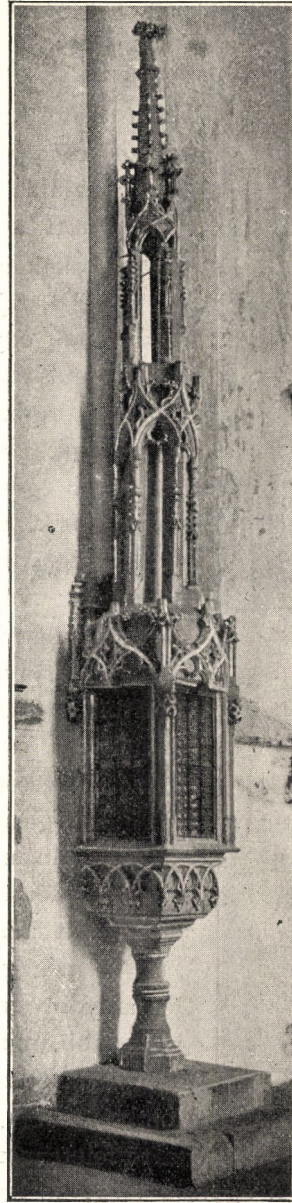
Korrendileg csak 1500 év körül találkozunk megint egy szentségházzal. Ez az *alsóbajomi* (Kisküküllő m.) evang. templomban van (11. ábra). Többszögű pilléren lóherleveles mérmű alakított négyoldalú csúcsíves karzat áll, a melyen a tulajdonképeni tabernaculum nyugszik. Homlokán az üregét rácsos ajtócska zárja el, a melynek pálczái négyszöget alakítanak; a más két oldalt mérműves vak ablakok díszítik. A sarokoszlopok feje ugyanoly sajtászerű levéldíszből ala-

kul, a milyent a felsőbajomi és baromlaki szentségfülkén is látunk, ugyan ily áttört indás lomb a szentséghely alapját is szegélyzi. A szentségház fölött négy toronyfi, ezek közt hajló gerinczű csúcsívek, a fal mellett

11. ALSÓ-BAJOM.

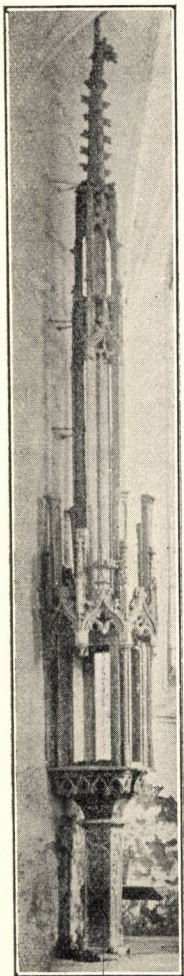

12. SEGESVÁR.

két nagyobb toronyfi és közben keresztvirágban végződő hatoldalú toronysisak emelkedik. A mű némi rongálás daczára is jó karban van. Tekintve a felhasznált díszletek formáit, valószínű, hogy ezt a szentségházat is a felsőbajomi és baromlaki szentségfülkék mestere készítette.

A legszebb szentség ház a *segesvári* hegyi templom szentélyében van (12. ábra). Ez a templom többszöri megszakítással 1429-től 1525-ig épült; a tabernaculum körülbelül 1500-ból származik. A mi a kolozsvári főtemplom és a szászsebesi nagytemplom szentélye nagyban, az ez a szentség ház kicsiben: az erdélyi góthika díszje. Két lépcsőjű talap-

13. MUZSNA.

zaton emelkedik a láb, melynek tagozása már a renaissance befolyása alatt készült. Ezt egymást metsző gerinczes csúcsívek ékítik, az ívek alsó végén apró liliumokra találunk; a hatalmas dúczon épül a három oldalon nyitott szentség ház. A négy sarkon finom testű oszlopocskák emelkednek, alól zsámolyozva, fent indával s fejjel, rajtuk négy fiala emelkedik. A fialák között sorakoznak egymást keresztező gerinczívek. A négyszög kétemeletes toronyszerű építményben folytatódik, a melynek alsó tagja hatszögbe megy át, felseje pedig megint négyszögű, a melyből magasba nyúlik a keresztvirágos sisak. Az egész építményt góthikus ékítmények gazdagon díszítik, a melyeknek egy része, sajnos, összetört, úgy, hogy épen az egyes emeleteket összefűző átmenetek veszték kárba. A három oldalon nyitott szekrénykét művésziesen dolgozott vasajtócska zárja el. A hagyomány, hogy egyik ajtócska aranyból, a másik ezüsből, a harmadik pedig rézből volna, csak monda, a melyben csupán a nép fölfogása érvényesül, mely a művészi becsét anyagi értékkel fejezi ki.

A segesvári szentségtartó házacska szépen tervezett, tisztán megrajzolt és a gondosan kidolgozott jeles munka. Szemünk örömmel követi fölfelé törekvő gazdagon tagolt finom formáit. Hasonló gondossággal kidolgozott és még gazdagabban tagozott szentség ház, mely a legnagyobb erdélyrészi szentség ház — egy jó harmaddal magasabb, mint a segesvári — *Muzsnán* (Nagyküüllő-megye) a pompás, háromhajójú goth evangelikus templomban van (13. ábra). A torony, a mely a három oldalon nyitott szentségtartó felett merész karcsúságban fölfelé nyúlik, az alappal nem igen egyezik meg, de kellő összefüggés nélkül válik külön. Ez oly fogyatkozás, melyet a kőfaragó hiába akart messze nyúló, (most, sajnos, letört), gyámoszlopokkal eltakarni, ez az emlék mégis a régi goth kőfaragóművészetnek Erdélyben igen kiváló emléke. Szerencsés a mérművel díszített hasábos láb összekötése a tulajdonképeni tabernaculummal és gyönyörű iskolagóthika fuvallatától áthatott a hatoldalú, elragadó áttört mérművel díszített gerinczívekből alakított mennyezet a

szentségtartó hely felett, a melyből azután a további fölépítés fejlődik. Az előreszen egy címert találunk, a melyről Müller Fr.* feltételezte, hogy későbbben illesztetett be. Ez a feltevés ép oly tarthatatlan, mint az a másik, hogy a paizson Zápolya János király címere látható, mivel a koronából kinövő állat nem mondható farkasnak. A szentségházba vésett 1561. évszám semmiesetre sem vonatkozhatik a készítésre, mivel a szentségház formája az 1500—1525 közti időszakra utal és 1561-ben Erdélyben nem volt olyan kőfaragó mester, a ki a góthika formavilágában magát kifejezhette volna. Medgyes város levéltárának azonban egy okmány van birtokában 1498. évből, a melyre legelőször Mülle hívta fel a figyelmet** és a melyben írva van, hogy a muzsnai templom ablakának kőfaragó munkájáért Szebeni András mester 100 forintot kapott. Nagyon valószínű, hogy a szentségházat is ez az András mester készítette, de közvetlen bizonyíték erre nincsen.

A muzsnai szentségháznál későbbi korból való a *nagyekemezbi* (Kisküküllőmegye) ev. templom tabernaculumja. Sajátságos és Erdélyben magára álló már a szentségtartó konstrukciója is háromszögű alapon, úgy, hogy csak két oldala van nyitva. Rácsajtók eszközlik a bezárást. Míg a felette levő mennyezet gerinczíveivel és keresztvirágával már a helyzet durvulását és a különösen kínos kimélése a mérműnek a készítő kéznek a közepesen nagyon alól álló tehetségét árulja el, addig a sisaktöredéknek minden átmenet nélküli alkalmazása, mindenekelőtt azonban a hosszúra nyújtott renaissance karfa formában tartott támoszlop, az egyik kidomborodáson egy emberi ábrázattal mutatja, hogy ezen a szentségház készítője, épúgy a góth stil érzékét, mint ezen stil alapformáinak alapos ismeretét nélkülözte. A tabernaculum elsatnyulása és visszafejlődése miatt készítésének időpontját körülbelül 1540-re kell tennünk. Sokszorosan egymásra rakott mészréteg még inkább durvította.

A diszítési formák tiszta visszaadásának és ezen tabernaculum szoros logikai összeállításának hiánya eléggé magyarázza azon körülményt, hogy azon időből származott, a mikor a gótika hullámai oly korszakban veszttek el, a melyben a templomépítészet csaknem teljesen elenyészett és ezzel az alap is elveszett, a melyen a régi hagyományt továbbra is ápolhatták volna. A községek építési szükségletei hosszabb időre elcsendesedtek, a minek következménye, hogy a templomi műépítészet terén úgy a renaissance, mint a barokk forma nem juthatott kellő érvényre. Csak a templomok belső berendezésében, oltárokbán,

* Dr. Müller: Die Verteidigungskirchen in Siebenbürgen. Mitteilungen der k. k. Central-komm'ssion II. köt. 265. l. és k.

** U. o. 267. és k. l.

szószékekben, ajtófélszárakban és ajtótkban találtak ezen két stílfaj elemei fölvételt és ápolást.

A szentségtartó házacsákák közé tartoznak még a szászkézdi (Nagy-küküllőmegye) és a bessenyői (Besztercze-Naszódmegye) ág. ev. hitv. templomok tabernaculumai.

Nagyszeben, 1908. május hó 10-én.

Dr. Roth Viktor.

BRASSAI ÖTVÖSMŰVEK.

Michael May fedeles serlege.

Ezüst, részben aranyozva, öntött, vert és vésett munka. Magassága 28, öblének szélessége 12 cm. Jelenleg Medgyesen van magántulajdonban. Mint a brassai serlegek egyik jellemző typusa is figyelemreméltó. Talpa nyolczszögletes, még pedig úgy, hogy négy egyenes vonal közé négy félköríves karéj van beillesztve és ez a forma az egész serlegen,

még a földön is érvényesül. A talpnak domború felületén nyolcz bemélyített keretben vertművű czikornyás díszet találunk. A sima részek itt is, mint az egész edényen aranyosak, míg a bemélyített vertművű díszítés természetes ezüst színben maradt meg. A talp után rövid nyak, majd az öblös, fölfelé szélesedő kuppa következik. Ezt is bemélyített alapon változatos és a XVIII. század izlésének megfelelő rokokó díszítés borítja. A négy egyenes lap közepén oszlopos fülkében négy jelvényes alakot látunk, még pedig a hit, remény, szeretet és a szelidség allegorikus ábrázolásait. Az alakok mind görög női ruhába vannak öltöztetve kezükben, vagy mellettük az említett erények symbolumai: a kereszt, a horgony, szárnyas angyalka

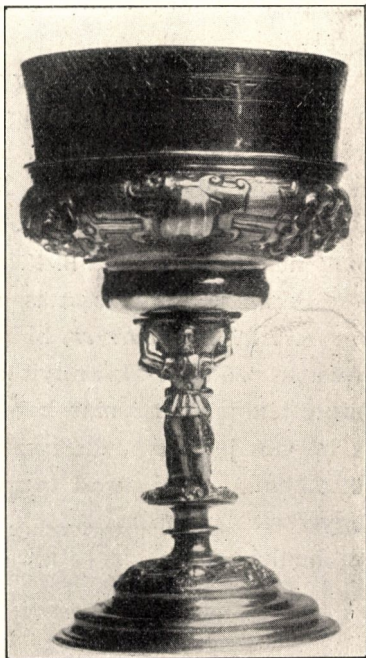
MICHAEL MAY FÖDELES SERLEGE. cca $\frac{1}{3}$ nagys.

(Ámor) és szív, végül a bárány. A fődőnek fölfelé keskenyedő bemélyített kereteit részben rokokó motivumok, részben az edény derekán lévő alakoknak megfelelően négy symbolikus puttó tölti be. Az első puttó ásóval és virággal (a tavasz), a második érett gabonával (a nyár), a harmadik gyümölcskosárral (az ősz), a negyedik pedig a tűz mellett magát melengetve (a tél) tűnik szemünkbe. A fődőt csinos fogó fejezi be. Az egész kidolgozás különben igen pontos, izléses és gyakorlott kézre vall. Készítője ugyanaz a Michael May, kinek egyik legkiválóbb alkotását máskor mutattuk be. Mesterjegye ugyan nincs rajta, de alul a fedőlap alatt bekarczolja a következő feliratot találtam: Michael May fecit A^o 1727. Coronæ. 1727-ben ötvösünk még nem volt önálló mester, de valószínűleg atyjánál Andreas Maynál (1690—1737) dolgozott mint legény, különben már 1718-ban felszabadult.

A Nussbächer-féle serleg 1567-ből.

Ezüst, aranyozva, öntött, vert és vésott munka. Magassága 14,5, öblének szélessége 8,5, talpa 7,5 cm. Úgy régiségénél, mint formájánál és eredeténél fogva is érdekes darab. Kerek talpának felső részét virág és gyümölcs motivumokból szerkesztett dísz foglalja el; majd karcsú szár következik, melyhez jobbról és balról két férfi alakja támaszkodik. A két, szépen kidolgozott szobrocska bányászokat ábrázol erőteljes, szakállas férfiak képében, kik kis kerek talapzaton állva, fejükkel és fölfelé tartott kezükkel a serleg felső részét tartják. Testhez álló szűk ruha, derékon átkötött bőrkabát van rajtuk, de legjellemzőbb ruhadarabjuk a hátul látszó bányász bőrkötény. Hogy mért alkalmazott az ötvös éppen bányászalakokat e serlegre, azt az alábbiakból meg fogjuk érteni. Az erősen kidomborodó kuppa alsó részét volúták, cartoucheok díszítik váltakozva, az alap pontozott. A felső rész sima s fölfelé kissé öblösödik. A két részt egymástól kiszögellő párkány választja el. A sima oldallap alsó felén lambrequinszerűleg egymásmellé helyezett köralakú pontozott díszítést látunk; a felső felén pedig kettős sorban vonalakkal elválasztott kettős sorban a következő felirat foglal helyet:

A NUSSBÄCHER-FÉLE SERLEG
1567-BŐL. cca 1/2 nagys.

FOM · BERGVERK · IN · SIBENBIRGEN · IM · BVRTZENLANT · AM ·
 BVRZEN · HAVPT
 GENANT · IST · DAS · SILBER · KVMEN · DVRG · GOTTES · HANT ·
 IM · IOR · 1567

Azaz: Erdélyben, a Barcaságon, a Barcza folyó forrásvidékén Isten jóvoltából bányászott ezüsből készült e serleg 1567-ben. Tehát e feliratból megértjük, hogy ebben az időben a Barcaságot határoló hegyekben ezüstöt bányásztak. E bányák nyomai most is megvannak a Zernesti hegyekben. Ugylátszik a termés nem volt elegendő, mert később beszüntették a munkát s ma sem bányásznak többé ezüstöt e vidéken. De a régi időben nagyobb volt a vállalkozási kedv, bizonyítja ezt Benkner János, brassai bíró esete is, ki az Ompoly vizében aranyat mosott.* Valószínűleg emlékül készíttette magának e serleget a vállalkozó az első termésből; kár, hogy a nevét is nem iratta föl örök emlékezetül. Most már tehát értjük, miért van a serlegen a két bányász alakja. Első tekintetre látjuk, hogy e serleg az ú. n. *kettősserlegek* közül való, s ez volt az alsó rész, a másik fele ki tudja, hová és merre került? A leírás teljessége céljából még megemlíti, hogy a serlegen előforduló vertművű díszítések, valamint a két bányász szobrocskája nincs bearanyozva. A serleg készítőjének mesterjegye is megvan, még pedig a felírás két sora közé ékelve olyanformán, hogy egy félköríves vonalon a felső sorban B, az alsó sorban pedig egy K betű van. Továbbá az alapon vonalon fönt és lent egy-egy keresztvonalat alkalmazott a mester, úgy hogy jegye bizonyos fokig hasonlít a kőfaragó jelvényekhez. Ez különben nemcsak nálunk, hanem a külföldön is általános szokás volt az ötvösöknél különösen a XVI. században, világos jelül annak, hogy a kétféle mesterjegyek rokonok. Az a kérdés már most, melyik brassai ötvösnek nevét rejti a B. K. monogramm? Miután az egymás fölé helyezett betűk K. B. olvasást is megengednek, azt hiszem, hogy ezen serleget *Kristel Binenderfer*, brassai ötvösmester készítette. A czéhiratokban rávonatkozólag csak annyit találtam, hogy 1557-ben egy márka ezüstre büntették meg. Ez már harmadfokú büntetés volt, a második (4 frt.) is be van jegyezve, de évszám nélkül. Több adatot róla nem sikerült föltalálnom, a mi avval magyarázható meg, hogy a XVI. századbeli feljegyzések nagyon hiányosak. A serleg jelenleg Nüssbächer Henrik brassai bankár tulajdona.

* «Correspondenzblatt» 1888. évf. 105. l. Izabella királyné 1558-ban megerősíti őt a 2000 frtért vett zalatnai aranymosó birtokában.

Ezüst poharak a brassai zálogházban.

Ismeretes dolog, hogy az erdélyi zálogházak tele vannak u. n. *czigány serlegekkel*, így van ez Brassóban is. Körülbelül 100 dbot őriznek itt állandóan, melyek között sok a külföldi hamisítvány. Igen érdekes dolog volna tudni, hogyan jutottak ezekhez a tárgyakhoz? Erről majd egy más alkalommal. Most néhány brassai eredetű poharat akarunk röviden bemutatni, melyek a régi ezüst ivópoharak különféle formáit tüntetik föl. Némelyiken még a zálogházi jelzés is látszik.

1. Egy csinos kis talpas pohár, melynek jóformán egydedűli disze a felsőrészen szalagként végig húzódó szőlőinda, rajta levelek és gerezdek vannak kiverve. Elég csinos munka. Talpán három bélyeget találtam, az elsőben a koronás gyökér, a másokban az ezüst finomságát jelző 12-es szám, a harmadik köralakú jegyben pedig T. K. betűk vannak beütve. Talán Thomas Kasten (dolgozott 1825—38) brassai ötvösmester jegye, ámbár a pohár XVIII. századbelinek látszik.

2. Alsó és felső karimája sima, különben középrésze egészen pontozva, a fenekén egy bajor tallér (Patrona Bavariæ 1757) oldalán pedig egy I. József korabeli ezüstpénz 1687-ből van beillesztve. Ugyancsak alul J. D. R. betűkből álló monogramm van bevésve, mely valószínűleg a tulajdonos nevét rejti. Fenekén van a mesterjegy is, mely G. O. betűkből áll és fölötte a 13-as szám a koronával. Ez *Georg Olescher junior* (1721—1761) mesterjegye, kinek eddig már több művét is ismerem. Tekintélyes ötvös volt, 1737—45 másod, 1746—61-ig pedig első czéh-mester volt.

3. Kis, pontozott diszítésű kerek pohár, melynek fenekébe beütve a koronás A. M. betűket találjuk. Készítője tehát *Andreas Mautner* alias *Starckman* (1712—50) brassai ötvösmester volt, ki az idősebb Georg Oleschernél tanult ki.

4. Nagyobb, nyolcszegletű pohár, mely fölfelé öblösödik, oldalain keretben vésett rokokó diszítéssel. Az egyik oldallapon a tulajdonos czimere. Fenekén a mesterjegy (ovális pajzsban H. D. betűk) kétszer és közben a koronás 12. *Johann Draut*, e pohár készítője, 1727—38-ig működött Brassóban mint ötvös, a céhtanácsnak is tagja volt.

5. Hatszögletű, fölfelé szélesedő pohár, a hat mezőt pontozás tölti ki, egyik oldallapján a tulajdonos czimere és V. T. betűk. Alul e felírás: Anno 1729 és *Georg Olescher*-nek a 2. sz. alatt már ismertetett mesterjegye.

6. Nyolcszegletű, az előbbihez hasonló diszítésű pohár. Az egyik oldallapján babérkoszorúzott címerpajzsban kéz kezét fog, fölötte pedig galamb(?) olajággal és e felirat: MODESTIÆ · HONOS · COMES · AŌ · 1685. Azaz: a szerénységnek tisztelet a jutalma. Úgy látszik tehát

e pohár alkalmi ajándéknak készült. Alul pajzsban koronás T. K. betűk. E mesterjegy *Thomas Kloss*, brassai ötvöse, ki 1649—1708-ig dolgozott, 1668—70 majd 1675—78-ig czéhmester volt. Azon ritka ötvösök közé tartozott, kinek a czéhtanács mind a három remekjét elfogadta.

Nagyvirágos tömjéntartó.

A brassai róm. katolikus templomban van egy régi, kis ezüst tömjéntartó (navicula), mely diszítésénél fogva kiváló figyelmet érdemel. Ugyanis a tetején a sarkokból a középrész felé szélesedő, két nagy virág van erősen kiemelkedő formában kiverve. Ezt a nagyvirágos stílust nemcsak ötvösműveken, hanem más erdélyi iparcikkekben festve és faragva is igen gyakran találjuk s éppen azért *erdélyi stílusnak* szoktuk nevezni. E virágok stilizálva vannak s leginkább a rózsára, tulipánra, szekfűre és napraforgóra emlékeztetnek; különösen a XVII. és XVIII. században kedvelik és nagy előszeretettel alkalmazzák ötvöseink is. Ezek közül való az említett tömjéntartó is. A sok használattól már kissé kopott, s nagy sajnálatunkra talpának pereme is nagyrészen hiányzik, s így mesterjegyet is hiába keresünk rajta. Annyi bizonyos, hogy erdélyi munka, s nagy valószínűség szól a mellett, hogy Brassóban készült. Szép kidolgozásánál fogva méltán sorakozik ugyanazon templom másik műremekje — a Sebastian Hann-féle kehely — mellé.* Készült pedig a XVII. század végén, illetőleg a XVIII. elején.

A brassai ötvösczéh pecsétjei.

A brassai ötvösczéhnek két pecsétnyomója maradt fenn, mind a kettő Teutsch Gyula múzeumában látható, az egyik a XVI., a másik a XVII. századból való. Lássuk azokat közelebbről.

I. A régebbi és egyszerűbb pecsétnyomó (3. ábra) a XVI. század folyamán, még pedig valószínűleg azon időben készült, midőn a czéh maga is újból szerveződött (1511—1550). Egyszerű, 22 mm. magas, lapos bronznyéllel, melyen kis gömbölyű lyuk van ütve, hogy fel lehessen akasztani. Tetején az ütés nyomai látszanak. Maga a pecsét köralakú, átmérője 30 mm. A főhelyet püspöknek álló alakja foglalja el. Teljes főpapi öltözetben, fején süveggel, kezében pásztorbottal van föltüntetve, harangalakú kazulája bő ránczokat vet, jobbájában románstíliú kehely, baljában az ötvösség jelvénye a trébelő kalapács. Körirata a következő:

S × M × AVRIF — ABRI × KORONEN — CIS

A mely így olvasandó: Sanctus Martinus. Aurifabri Coronenses. E feliratból (a mely ugyan kissé szokatlan stilizálású) kitetszik, hogy a püs-

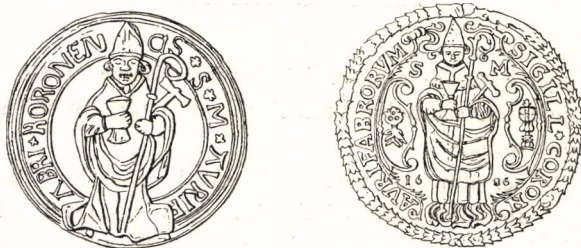
* Ismertettem a «Múzeumi és Könyvtári Értesítő» 1909. évf. 2—3. füzetében.

pök nem Eligius, hanem szent Márton, ki mint pannóniai születésű szent, Magyarországon mindig kiváló tiszteletnek örvendett, Brassóban pedig külön temploma is volt, őt választották tehát az ötvösök is védőszentüknek.

A vésés rajza is, kivitele is egészen jó, ma is jól használható.

II. 1686-ban új pecsétnyomót kapott a czéh (4. ábra). Az okmányok ugyan nem tesznek róla említést, de nagyon valószínű, hogy valaki ajándékkul csináltatta a czéhnek, mert szükség nem volt rá, miután a régi még egészen jó volt. Hogy ajándéknak készült az is bizonyítja, hogy az alsó része tiszta ezüst.

A BRASSAI ÖTVÖSCZÉH PECSÉTJEI. $\frac{1}{2}$ n.

Az előbbihez hasonló bronznyeje van, 27 mm. magas és szintén átlukasztott. Mesterjegyek nyoma sem látszik rajta. A köralakú pecsét átmérője 33 mm. A főhelyet itt is Márton püspök alakja foglalja el, s a pecsét rajza nagyjában megegyezik az előbbivel. Itt is főpapi ornátusban süveggel és pásztorbottal, kezében kehelylyel és kalapácsal látjuk a szent püspököt, de a kivitel már sokkal gyöngébb. A túlságosan kicsiny fej, a hosszú nyak, a ruha épen nem természetes redőzete: kevésbé ügyes véső kezére vall. A körirat a következő:

SIGILL × CORON — AVRIFABRORVM .

Vagyis Sigillum Coronensium Aurifabrorum. A püspök mellett jobbra balra lévő S. M. betűk itt is a szent nevét rejtik. Ugyancsak a jobb és baloldalt elhelyezett félköríves paizsokon egy koronás fagyökeret — a brassai ötvösműveken előforduló hitelesítőjegy — és egy hólyagos, fedeles serleget látunk, alatta pedig a 16—86-os évszámot, mely a pecsétnyomó készítésének évét jelzi.*

Az összehasonlítás kedvéért felemlítjük, hogy a szebeni, medgyesi

* E pecsétet Mihalik is leírja — Arch. Ért. XII. 428. és XVI. 339. l. — de az általa ott felemlített Martialis annyira távol áll a magyar ötvösöktől, hogy arra gondolni nem igen lehet; a mit pedig a püspök lába alatt talapzatnak vél, az is inkább talán a ruházathoz tartozó redőzet akar lenni, természetesen igen gyarló kivitelben.

és segesvári ötvösczéh pecsétjein is ott találjuk a szokásos védőszent alakját, de mind más és más felfogással. A szebenin és medgyesin áll ugyan a püspök, de a jelvények egészen mások; a segesvárin pedig üllő mellett dolgozik. A beszterczein végül nincs is védőszent, hanem a paizson egy románstílusú kehely látszik. Még legtöbb hasonlóságot találunk a szebenivel, de a brassai pecsétvéső ezt sem utánozta, mert a beosztása egészen eltérő amattól.

Gyárfás Tihamér.

RÉGI ÖTVÖSMŰVEK A KÖRMÖCZI EVANGELIKUS TEMPLOMBAN.

Körmöczbánya pénz- és éremverésünk régi főhelye kiváló ötvösmesterek működésének is jelentős színhelye volt. A pénzverő éremvésői sorában sűrűn szerepeltek ötvösmesterek.¹

A szó szoros értelmében vett ötvösművek ezektől nem ismeretesek; életük körülményei sincsenek eddigelé tisztázva. A városi levéltár irataiban szintén sűrűn merülnek föl ötvösök nevei. 1568-ban itt az acták szerint nyolcz ötvösmester működött.²

A körmöczi ötvösség történelme mindazonáltal ma még az anyaggyűjtés stádiumához is alig jutott el. A római katolikus plébánia-templom néhány ötvösművén kívül, a mely az 1896. évi milleniumi kiállítás történelmi csoportjában szerepelt, alig ismertünk eddig ötvösmunkát innen, ezek is jeltelenek. A körmöczi hitelesítő bélyeg: a város czímeréből merített fél kerék, úgy látszik csak újabb, XVIII—XIX. századbéli emlékeken fordul elő, a minők Körmöczbányán, különösen magántulajdonban, még ma is szép számmal láthatók.

Jeltelenek a körmöczi ág. hitv. ev. templom régebbi ötvösmunkái, a melyeket Ivanovich Győző polgári leányiskolai igazgató fényképeinek fölhasználásával az alábbiakban mutatok be. Ezeknél az ötvösmunkáknál nem kevésbé érdekes a két keresztelő-tál, a mely szintén itt maradt ránk s a melyek egyikevel rokon emlék a kúnosvágási róm. kath. templomban is látható.

Az eredetileg túlnyomóan profán czélokra készült, vert művű sárgarézből való keresztelő-tálak Magyarországon is nagy számmal maradtak fenn s bár egykor virágzó rézművességünket tekintve, részben hazai mesterek keze alól kerülhettek is ki, sok rokonvonást mutatnak a hasonló szabású külföldi emlékekkel, a melyeket a német szakirodalom csaknem kizárólag nürnbergi munkának tart.³

A körmöczbányai ág. hitv. ev. templom két keresztelő-tála stylusát tekintve a XVI. századból való. Az egyiket, a melyet még ma is használnak, fenekén az angyali üdvözlés vert domborművű képe s kissé értelmetlen növényi ele-

¹ V. ö. Ráth György: «Az iparművészet könyve», a szerkesztő cikkét az éremről.

² Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Barcs vármegye 292. lap.

³ Bergner: Handbuch der Kirchlichen Kunstaltertümer in Deutschland, 334. l.

mekből összerótt ékítmény díszíti. A kettő között renaissance majusculás körirat látható, a mely a következő négyszer ismétlődő, németországi emlékeken is gyakori értelmetlen betűcsoportból áll: RAHEWISHNBI.

A régi keresztelő-tálakon előforduló rejtelmes föliratok kibetűzésére sokan rengeteg türelmet és időt pazaroltak, a nélkül, hogy a megoldás a megfejtőkön kívül mást is kielégített volna.*

Az angyali üdvözlés keresztelő-tál karimáját bélyegzővel bevert öt szirmú rózsák sora díszíti köralakban, a melyeken kívül itt a másik körmöczi keresztelő-tálon még karikába foglalt s egymással egybeolvadó bevvert H. K. monogramm, nyilván a rézművesmester jele látható.

Ez utóbbi keresztelő-tál fenekének közepét karikába foglalt szarvas primitív domborművé képe díszíti, mellső lábai alatt bevvert pecsétre emlékeztető félköralakú sáv látható, kibetűzhetetlenül kopott minusculás felirattal. A szarvas szája előtt, talán kiálló faágat jelző kidudorodás van, hátsó lábai mögött ötszirmú virág. A tál fenekét a szarvas képén kívül öt igen primitív formájú angyal-mellkép tölti ki, a mely egy-egy gumósan stilizált liliomszerű motívummal váltakozik.

A körmöczi réztálak átmérője 46 cm. hosszú, mélysége 6 cm. Ezekhez hasonló, de valamivel nagyobb és mélyebb s így inkább medencze-, mint tálalakú emlék maradt ránk a Körmöczbányával szomszédos Kúnosvágás róm. kath. templomában. A medencze átmérője 53 cm., mélysége 13 cm. s újabb fedele is van. Fenekén karikába foglalt domborművű leányalak díszíti ülő helyzetben, kezében töviskoszorúval. E körül egymással váltakozva, hármás bokorvirágok és a körmöczi tálon levőknél értelmesebben stilizált liliomok díszítik.

A körmöczbányai ág. hitv. ev. templom ötvös munkái sorában nincsenek olyan kiváló emlékek, mint a minő a besztercebányai evangélikus templom planétás kupája, vagy a következő alkalommal ösmertetendő selmeczbányai evangélikus templom remek Weigl-féle kupája s ezzel rokonstilú kelyhe. Mindazonáltal a kilencz darabból álló edénysorozatban két fedeles kupa itt is behatóbb

I. XVI. SZÁZADI KUPA.

* Bergner i. m. 334. l.

figyelemre méltó. Az egyik még a XVI. századból való s ezt a nyolcz főerény domborművű alakja díszíti. A másik XVII. századbéli s a három isteni erény alakjával ékes.

A körmöczbányai ág. hitv. ev. templom XVI. századbéli kupája (1—3. ábra) aranyozott ezüstből készült, vert művű, vert, vésett és öntött díszítésű, 22 cm.

2. XVI. SZÁZADI KUPA.

magas. Felfelé keskenyedő hengeres testének alján a talp két kiálló karima közé foglalt domború gyűrűből áll, a melyet egymást érintő körszeletekkel négy részre osztott oválisok sora ékesít. A kupa testén gyümölcsgerendezes lambrequinek, nyolcz ovális, egymástól stilizált liliomokban végződő hólyagos pajzsokkal elválasztott mezőben, vízszintesen barázdált alapon a nyolcz főerény vert domborművű alakja sorakozik. Az alakok egyazon testhez simuló, övvel átkötött viseletben ábrázolva s tartásukban és arctípusukban is csak kevés változatosságot mutatnak.

Az erények balról jobbfelé ilyen sorrendben következnek:

1. Justitia, jobbjaiban mérleget tart, baljával csonka oszlopra támaszkodik.

2. Prudentia, jobb kezére kígyó fonódik, balkezében nyeles tükröt tart.
3. Temperantia, fölemelt jobbjaiban kancsóból vizet önt feje fölött a serlegbe, a melyet balkezében tart.

4. Fides, jobb kezében kehelyvel, baljában kereszttel.

5. Spes, összekulcsolt kézzel, fölfelé szegzett fejjel áll helyén; mögötte balfelől a földön a horgony hever.

6. Fortitudo, mindkét kezével lánczot tart, balfelől oroszlán kuporog lábánál.

7. Caritas, jobb karján gyermekkel, másik kezénél fogva szintén meztelen gyermeket vezet.

A kupán ábrázolt főerények valamelyes hasonlóságot, mind Flötner, mind Hans Sebald Behan hasonló tárgyú alakjaival mutatnak. Mindazonáltal egyik mester sorozata sem szolgálhatott az allegorikus alakok közvetlen mintaképeiül. Több mint valószínű, hogy ötvömmesterünk is közkézen forgó

mintákat használt föl alakjai ábrázolásánál, de szabadon, a mi nem vált művészi hatásának előnyére.

A nyolcz főerény alakjaihoz hasonlóan elnagyoltak és conventionalisak a cherubfejek, a melyek a kupa fedelének alsó gyűrűjét díszíték. A lépcsőzeten tagolt kúpszerű fedél tetejéhez srófolt térdeplő angyal öntött alakja sokkal formásabb, a minthogy a kupa füle is arra vall, hogy ötvösünk az öntésnek inkább volt mestere, mint a vert ékítményeknek.

A kupa fedelén térdeplő angyal pajzsot tart, a melynek csigás szalag-ékítményes keretében vésett kettős címér fölött az 1595. évszámot és családjeggyel összekötött W betűt láthatunk. A címeres pajzs képét Lábaj János polgári iskolai tanár rajza nyomán 4. ábránk mutatja.

A kupa kérdőjelalakú fülének öntött díszítése csigás, bütykös s középső harmadában karyatidát ábrázol. Felső végén a fedél csuklóját két öntött és vésett díszű korong fogja

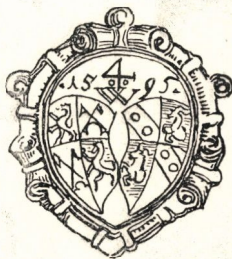
közre; a kupa fedelének emelő gombja szintén öntött s keblén két gyermekkel ábrázolt asszony, nyilván ismét a Caritas féldomborművű alakja díszíti.

A körmöczbányai ág. hitv. ev. templom másik fedeles kupája (5—7. ábra) az előbbihez hasonló szabású, de már a XVII. századból való. Vert és öntött ékítményeinek művészi értéke között itt is nagy a különbség. Az előbbiek alakos motívumai már határozottan barokkjellegűek. Az öntöttek, úgy látszik, legalább részben régibb formák fölhasználásával készültek. Ennek a 22,5 cm. magas kupának kidomborodó gyűrűjén gyümölcsgeresztekkel változó vert művű cherubfejek díszítik. Felfelé keskenyedő hengeres testén három párhuzamos barázdákkal vésett alapú mezőn a hit, remény és szeretet vert domborművű alakja csigás szalagékítmények keretébe foglalt lecsüngő gyümölcsfestonokkal váltakozik.

Az alakok balról jobbfelé így következnek:

3. XVI. SZÁZADI KUPA.

4. ábra.

7. FIDES.

5. SPES.

6. CARITAS

1. Spes, féloldalt hajló erőteljes nő, fogyatékos, lebegő ruhában, összekulcsot kezekkel; lába mellett balfelől a horgony egyik ága látszik. (5. ábra.)

2. Caritas, hasonló típusú nő, pongyolán redőzött ruhában, jobb karján gyermekkel; balkeze felől egy másik gyermek fölkapaszkodni készülő tartással. (6. ábra.)

3. Fides, balfelé haladó nő, bő, redős ruhában, balkezeben kehely, jobb kezében keresztel. (7. ábra.)

A kupa fedelének vertművű díszítése három, gyümölcsgereszdekkel változó lapos domborművű cherubfej, melynek koszorújában a fedelet zömök orsóalakú talapzaton álló bányász szobrocskája tetőzi be.

A testhez simuló ruhában ábrázolt, kerek süvegcs, bőrkötényes parányi alak jobbkezevel bányászfokosra támaszkodik, balkezevel a fején levő lapos kosarat tartja, a melynek laza foglalatában természetesen érczdarab látható. A kicsiny alak formái igen finomak, még inkább azonban a fedél emelő gomblyát díszítő syrena formái. Ez utóbbi a kettős öntött rózsák közé foglalt fedélsuklóval függ egybe s fiatal leányt ábrázol kucsmaszerű süveggel fején, ujjatlan, testhez simuló ruhában, lantszerűen fölfelé nyúló kettős halfarkába kapaszkodó kezekkel. A kupa füle itt is kérdőjel, illetve S alakú, felső harmadában gyöngysor, a középsőben karyatidaszerű alak díszíti, alsó harmadában síma.

Hitelesítő bélyeg és mesterjel a körmőczi evangélikus templom két kupáján nem maradt ránk, a minthogy egynek kivételével a többi ötvösmunka is jeltelen itt.

A legszebb ez utóbbiak sorában a 8. képünkön látható kehely. Ez aranyozott ezüsből készült vertművű karélyos talpát nagyszemű barokk-virágok díszítik, baluster alakú szárának öntött és vésott díszítésű gombja körtealakú. A kupa kosara áttört, vertművű és barokk levélindák között aureolás cherubfejekkel ékes. A 28,5 cm. magas kehely talpának alsó peremén újabb aranyozással betömött, ponczolóval bevert felirat van, a melyet csak nehezen lehet kibetűzni. Ezt Raab Károly esperes-lelkész úr, a ki ezeknek a gondosan elzárt ötvösműveknek tanulmányozását lekötő szívésségével lehetővé tette, az egy-

8. KEHELY 1687-BŐL.

ház irattárában levő följegyzések segítségével így egészítette ki: Diesen Kelch hat der evangel(ischen) Gemeind(e) in Koer(moetz) machen lassen Maria(nna) Jants(ek) Anno 1689 die 9 Novembris.

Az imént ösmertetett kelyhen kívül a körmöczi evangélikusok kincstárában még egy ehhez hasonló kisebb XVII. századbeli kehely, egy egyszerűbb, aranyozott ezüstkehely 1742-ből s egy betegkehelynek használt 1707-ből való vert vörösrézkehely van. Művészi szempontból véve ezekhez hasonlóan jelentéktelen a templom ezüstműből készült s testén ponczolóval érdekessé tett (czápázott) fedeles kupája, a melynek fenekén ez a vésett felirat: C. C. T. 1694.

Szintén jelentéktelen a templom A. M. M. S. 1734. jegyű ostyatartó edénye és XVIII. századbeli vertművű hólyagos díszű ostyatartó szelenczerje, a mely eredetileg czukortartó volt, valamint az egynek kivételével, filigrános díszű négy pár XIX. századbeli ezüstcsattja.

A filigrán technika, a melynek legkiválóbb mestere nálunk a múlt században Besztercebányán Libay Sámuel volt, Körmöczbányán a városi múzeumban levő ékszerek bizonyága szerint valamikor szintén virágzott. Az itteni evangélikus egyház ezüstcsattjai azonban már a technika hanyatló korából valók, újabbak s ezeknél mindenesetre jóval érdekesebb egy itt őrzött s szintén ostyatartónak használt ezüst tányér, a melyet kagylós szegélyén vertművű virágok díszítenek s a melynek fenekén bevert hitelesítő bélyeg és mesterjel is van.

Ez utóbbi a négyszegletes keretbe foglalt s egészen kiírt KOVÁCSY név.

A hitelesítő bélyeg czímerpajzs-alakú keretben bástyatornyot ábrázol és sarkaiban az 1841. év számait s a torony fölött az ezüst finomságát jelölő 13-as számot is magában foglalja. A bástyatorony több városunk czímerében szerepel. Hitelesítő bélyegünkön formája a sakkjáték bástyalakjára, vagy a Migazzy grófok czímerében szereplő bástyatornyra emlékeztet leginkább.

A hitelesítő bélyeget eddig megfejteni nem sikerült, de nem lesz nehéz dolog, ha mindama városokban, a melyek czímerében a bástyatorony szerepel, a körmöczi tányéron szereplő Kovácsy nevű ötvösmester iránt érdeklődünk, a ki a múlt század derekán volt tevékeny s a kinek családja, vagy legalább emléke működésének helyén bizonyára még ma is él. *Divald Kornél.*

RÓMAI EZÜST ÖVDÍSZEK.

Annak a szalacscai leletnek, melyet szentmártoni Darnay Kálmán az államosítás alatt levő sümegi múzeum számára megszerzett s a Múzeumi és Könyvtári Értesítő ez évi első füzetében * kimerítő leíró szöveg kíséretében képekben bemutatott, legértékesebb darabjai a berakott diszítésű ezüstlemezek, melyeket a római időkben övek diszítésére hasz-

* L. 26—31. o.

náltak. Ezt a rendeltetést már Darnay is helyesen felösmerte. Indoklásában pusztán magukra az övveretekre támaszkodott; a kőemlékeket, melyek a hasonló övdíszek alkalmazását igen tanulságosan szemléltetik, nem vonta be fejtegetései körébe. Nem foglalkozott Darnay az övveretek művészettörténeti helyzetével, az ornamentika művészi sajátosságaival s a benne kifejeződő formai törekvések forrásával. Miután csak magának a leletnek az ösmertetését tűzte ki céljául, természetesen nem emlékezett meg az analógiákról, a technikájukban, formáikban, művészi felfogásukban és díszítő elemeikben teljesen hasonló övveretekről, melyeknek több példája ösmeretes nemcsak a külföldön, hanem hazánkban is. Ezeknek a testvérpéldányoknak a szalacscai övveretekkel való összehasonlítása értékes tanulságokkal szolgál, különösen az ötvösművészet ez emlékeinek keletkezési idejére és helyére vonatkozólag. Megérteti velünk, minő közös forrásból táplálkozott a bennük megnyilatkozó ornamentális ízlés s minő behatás alatt és a római birodalom melyik tájékán támadt föl. Jelen soraimnak a célja, hogy e gyümölcsözőnek ígérkező szempontok bevonásával a szalacscai övveretek művészettörténeti helyzetét és jelentőségét nagyobb kapcsolatban megvilágítsam. Bárminő értékes legyen is valamely lelet, teljes méltánylására és megértésére csak akkor leszünk képesek, ha mint a szeives fejlődés egy láncszemét a lélekben tanyázó művészi erő és teremtető akarat egy megnyilatkozását nagyobb összefüggésben tekintjük.

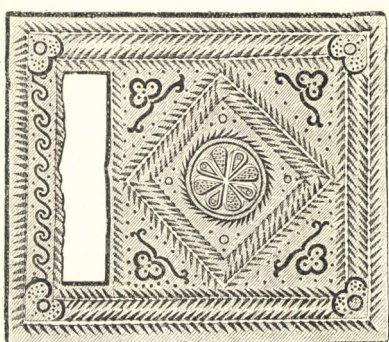
A ki a budapesti Nemzeti Múzeum emlékanyagát ösmeri, annak a szalacscai övveretek láttára bizonyára azonnal és önkénytelenül felidéződik emlékében a Budaujlakról származó sírlelet, mely teljesen hasonló övdíszeket tartalmazott s a melyet Drasche Alfréd úr a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott.* A budaujlaki övveretek jelenleg a római terem 4. tárlójában láthatók. Németország területén Sackrauban kerültek napfényre ilyen ezüst övdíszek.** Ezeknek a rokonsága technikailag és művészileg a budaujlaki és a szalacscai övveretekkel első pillantásra meggyőző.

A három helyen talált övdíszek, melyeket itt felsoroltunk, bármily szorosan összetartoznak is, számra és formára nézve nem egyeznek meg teljesen. A sackraui lelet 5 db., a budaujlaki 4 db., a szalacscai 4 db. ezüstlemezt tartalmazott. A sackraui leletben 4 db. négyszögletes alakú és Grempler szerint mindegyiknek a szélén hosszúkás rés látható (1. ábra). Egészen hasonló rést látunk a budaujlaki övdíszek egyikén (2. ábra), míg a többi négyzetalakú, tehát valamivel rövidebb (3. ábra). Alapjában megegyező a sackraui lelet 5. (4. ábra) és a budaujlaki 4. (5. ábra) darabja.

* V. ö. Arch. Közl. IV. 105. o.; Hampel: Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I. S. 65.

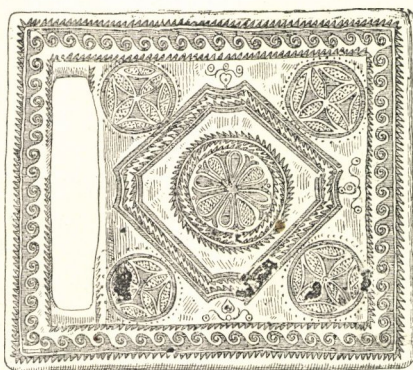
** Dr. Grempler: Der II. und III. Fund von Sackran. T. VI.

I. EZÜST ÖVDÍSZ A SACKRAUI LELETBŐL.
 $\frac{2}{3}$ n.

Mindkettő áttört és téglányalakú s nyilván az öv szíjjának megerősítésére szolgált; olyan formán alkalmazták, hogy a rajtuk áthúzott öv a két határoló lemez középső részét elfödte, míg a középső tag föléje került s így díszes felülete látható volt. A sackraui áttört övdísz éppen úgy, mint a budaujlakin világosan látható a határoló oldalsó lemezen az öv szélessége; ezen a részen a lemez felső része dísztelen és kopás, dörzsölés nyomait tünteti föl. Ez az övszélesség teljesen megfelel a többi tagokon látható négyszögű rés hosszúsága méreteinek. A sackraui áttört övdísz fölépítésében, egész alaki kompozíciójában nyugalmasabb, tömörebb. Körvonala csupa egyenes vonal s a középső

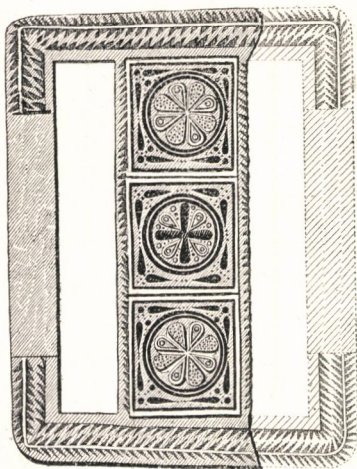

2—3. EZÜST ÖVDÍSZEK A BUDAUJLAKI LELETBŐL. $\frac{2}{3}$ n.

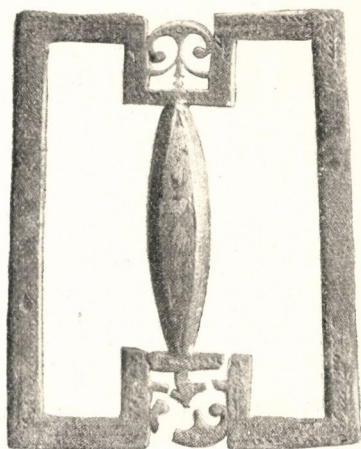
tagja egyszerű téglányalakú lemez. Ezzel szemben a budaujlakinál a körvonal fent és lent nyugtalan, szögbe törik s a középső tag keskeny és mandulaalakú. A felső és alsó beszögelést volutákból álló áttört díszítés tölti be. Ezekkel a leletekkel szemben a szalacscai övdíszek között nincsen két formára nézve egyforma darab. Mindegyik önálló alakot képvisel. Az egyik lemez (6. ábra) téglányalakú, melynek két hosszoldala lágyan ívbe hajlik, a másik lemez (7. ábra) alakja négyzet, melyet apró körívekből álló csipkeszerű áttörés szegélyez s melynek közepe kissé domborúra van kiverve. A négyzet egyik oldalának hossza méreteiben összevág a téglalapalakú lemez hosszoldalával. Tehát mindkettőt egyazon övön alkalmazhatták. Egészen eredeti és sajátos alakú a harmadik övveret (8. ábra), mely hosszúkás téglalakot mutat, melynek két oldalszára a középén lágy íveléssel csúcsba fut. A téglalapot

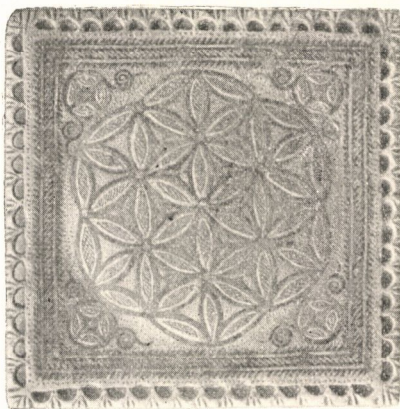
hosszában a középen szögalakú hasonló dombormű élénkíti. Nem bizonyos, vajjon volt-e ennek a díszítő elemnek a hátlaapon előálló mélyedés révén valami gyakorlati jelentősége? Ebben a kérdésben bizonytalan föltevéseknél és próbálkozásoknál tovább nem juthatunk. Azt azonban, hogy a dekoratív érték mellett a szögalakú domborműnek belső,

4. EZÜST ÖVDÍSZ A SACKRAUI LELETBŐL.
 $\frac{2}{3}$ n.

5. EZÜST ÖVDÍSZ A BUDAUJLAKI LELETBŐL.
 $\frac{2}{3}$ n.

6—7. EZÜST ÖVDÍSZEK A SZALACSKAI LELETBŐL. $\frac{3}{4}$ n.

tárgyi jelentősége is van, kétségtelennek tartom. A megfejtéshez közelebb jutunk, ha megemlékezünk arról, hogy a szögeknek, különösen a gerendaszögeknek (clavis trabalis Horatiusnál) az etruszkoknál és rómaiaknál prophylaktikus, vészhárító jelentősége volt.* Ennél a varázserejénél fogva szerepel a mi övveretünkhöz egészen hasonló szögalakú dombormű Dis Pater egy szobrának mellén, melyet Niegeben, Francia-

* V. ö. Jahn: Ber. d. sächs. Ges. 1855. S. 106 f.

országban találtak, (Reinach: *Antiquités nationales* p. 139 Nr. 145; *Repertoire* II, 23., 3.). És ez a megfejtés egészen jól talál a kardöv veretéhez, melyet vészbén is viseltek. Hiszen tudjuk, hogy a pánczélt díszítő phalerák és a pánczélpikkelyek domborműveinek is ilyen prophylaktikus jelentősége volt. Hogy ez az ezüstlap is öv díszítésére szolgált, bizonyítják a hátsó lapjának négy sarkában látható, odaforrasztott laposfejű gombok, melyekkel az övveretet a szíjra rágom-bolták. A többi ezüstlemezek mindegyikén hasonlóképen odaforrasztott gombok szolgáltak az övre való megerősítésre. Ámbár a gombok nem maradtak fenn, a forrasztás nyomai mindenütt világosan láthatók. Meg vannak ezek a nyomok a szalacskai lelet nagyobbik, négyzetalakú lemezén is, úgy, hogy a megerősítéshez varrásra nem volt szükség, mint azt Darnay állította. Az áttört szegélynek aligha volt gyakorlati célja. Csupán művészi díszítő motívum. A szalacskai övveretek között szerepel ezeken kívül még egy keskeny ezüst csuklópánt (9. ábra). Egyik fele kétrét hajlítva a bőrvet tartotta össze. A két lemez szoros összezárulását a végén átütött szeg biztosítja. Egészen hasonló csuklópánt fordult elő a sackraui leletben (10. ábra). Mind a kettőt valószínűleg úgy alkalmazták, hogy az egyszerű csuklótag a bőrvétről szabadon csüngött alá. Nem tartom valószínűnek, hogy a három most tárgyalt lelet bármelyikében is teljes övdíszítés maradt volna ránk. Ha a kőemlékekre tekintünk, a hol ezüstlemezekkel borított övet ábrázoltak a művészek, könnyen látható, hogy sokkal több lemez volt szükséges az öv borításához még akkor is, ha föltesszük, hogy az övet csak elől ékesítették föl érczlapokkal, míg hátul dísztelen maradt. A katonai síremlékek sorozatából különösen Cneus Musiusnak, Publius Flavoleiusnak és Annaius Pravainak a mainzi Römisch-Germanisches Central-Museum-ban őrzött sírkövei* szemléltetik világosan az érczből készült övveretek alkalmazását. Annaius síremlékén az övdíszek ornamentikáját is gondosan kivészte a kőfaragó. Ezeken az emlékeken azt is látjuk, mennyire kedvelték az övekre erősített csüngő díszeket. A szalacskai és sackraui lelet csuklópántjának alkalmazására vonatkozó föltevésünket ezek az analógiák nagyon valószínűvé teszik. A kardkötő öveknek érczpikkelyekkel való díszítése már a gallusoknál is otthonos volt. Tőlük vették át ezt a szokást a rómaiak, a mint hogy a derékra kötött kardöv is a gallusoknál volt gyakorlatban s a velük való érintkezés révén került a rómaiakhoz. A görögök tudvalevőleg a kardövet a vállra vetették s az a mellen át keresztbe futott.**

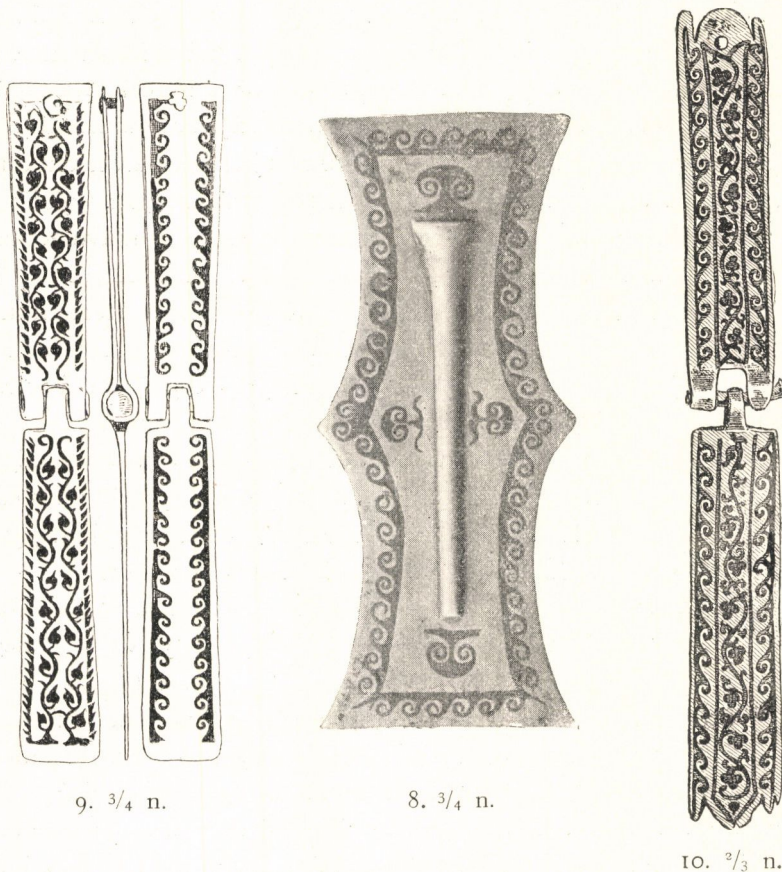
* V. ö. Lindenschmidt: *Altertümer unserer heidnischen Vorzeit*. Bd. I., Heft VIII., T. 6.; Heft X., T. 5. Heft XI., T. 6.; Bd. III., Heft VI., T. 5.

** L. Kekulé: *Bronzestatuetten eines kämpfenden Galliers*, 69 *Winkelmansprogramm* S. 10—11.

Miután eddigi fejtegetéseinkkel az ezüstlemezek rendeltetését külső, képszerű analógiákkal is megvilágítottuk, hátra volna még művésztörténeti helyzetüknek és díszítő elemeik művészi becsének és jelentőségének a megállapítása.

A mi mindenekelőtt szembetűnik, az a technikának és az ornamentális motívumoknak a közeli rokonsága a sackraui, a budajlaki és a

8—9. EZÜST ÖVDÍSZEK A SZALACSKAI LELETBŐL.

10. EZÜST ÖVDÍSZ A SACKRAUI LELETBŐL.

szalacsikai övvereteken. Az ornamentika valamennyire síkszerű és csaknem tisztán geometriai jellegű, melyben a rajznak formai hangsúlyt és erőt a berakott színes érc alkalmazása adott. Ezüst alapon a niellos berakás és a pontozással érdekessé tett felületre rávert aranylemezek élénk színekben csilognak elő s az egész felületnek nyugtalanságot és kellemes színhatást kölcsönöznek.* Az áttört díszítés, mely a késői római időben oly nagy szerepet játszik, — és a domborműves díszítés

* V. ö. Blümner: Technologie und Terminologie IV. S. 267.; Rosenberg: Gesch. d. Goldschmiedekunst I., Niello S. 4. ff.

teljesen háttérbe szorult. Csak a szalacscai övvezetek egyikén használt fel a művész domborműves idomot a hatás eszközüül.

Jellemző, hogy az antik az ornamentika legsajátosabb és legeggyetemesebben elterjedt alkotása az indadísz, ezeken az ötvösműveken csak nagyon alárendelt szerepet játszik.¹ A szalacscai és a sackraui csuklópánt egyik oldalán hullámszik végig egy-egy növényindaszál. Másik növényi elemet az övveretek díszítésében hiába keresünk. Csak mint halavány növényi emlékek hatnak a szalacscai lemezekben a kacszerűleg felkunkorodó vonalak a sarokba illesztett körscillagok oldalán. Az indaszálon ülő levél motivuma teljesen elsenyvedt, mértani alakját pillantjuk meg a sackraui lemezekben és a budajlaci övveretekben a négy-szög ívhajlással tompított sarkai alatt.² Az indaszálaknál nagyobb teret foglal el az ezüstlemezekben a hullámdíszítés, az antik művészetnek ez az általánosan kedvelt és gyakran használt motivuma. A római időkben különösen mozaikképek kerete gyanánt igen sokszor fordultak elő.³

Az övveretekben szereplő ornamentális motívumok között a körszeletek foglalják el a legnagyobb teret, melyek csillagalakú elrendezésben egyszerűbb és gazdagabb mintákká zárulnak össze. A szalacscai lelet legnagyobb lemezén hét hatágú csillag fonódik egymásba. Egészen hasonló körszeletekből alkotott csillagokat látunk egy kölni római sírban előkerült kard hüvelypánton.⁴ Az eltérés csak annyi, hogy itt a csillagok négyágúak és nem arany színűek, hanem niello berakással feketén ütnek el az arany színű alaptól. A négyágú csillagrendszer a sackraui második lelet egy lemezén is előfordul, mely valószínűleg kis szekrényke fedőlapja volt. A körszeletekből alkotott csillag, mint ornamentális motívum nem antik eredetű, bár késő római művészi emlékeken, nemcsak ötvösműveken, de mozaikokon is nem egyszer előfordul. Például szolgálhat az északafrikai Oranban talált mozaikpadló.⁵ Előfordul azután ez a motívum a nagyszentmiklósi kincs aranykancsóján. Miután a kincs pontusi eredete kétségtelennek tekinthető, egyuttal útmutatással szolgál arra vonatkozólag, hogy ennek az ornamentális motívumnak a hazáját hol keressük. Már Hampel utalt arra,⁶ hogy a körszeletekből alkotott csillagidom keleti eredetű és a szöveteken sokkal

¹ Akanthuszindás díszet látunk egy kölni érclemezen: Lindenschmidt: i. h. Bd. III., Heft IX., T. 4.

² V. ö. a hasonló motívumot egy hüvelypánton a kölni római sírok egyikéből Lindenschmidt: i. m. Bd. IV., T. 57.; M. Rosenberg: Geschichte der Goldschmiedekunst. Abteilung: Niello S. 4., Fig. 5.

³ L. Illustrierte Gesch. d. Kunstgewerbes S. 141., Fig. 124.; Musées de l'Algérie et de la Tunisie, Musée d'Oran pl. VII.; Riegl: Stilfragen S. 268. f., a hol a geometriai elem térfoglalásáról bőven van szó.

⁴ V. ö. Lindenschmidt: i. h. Bd. IV., T. 57.; M. Rosenberg: Niello S. 4., Fig. 4.

⁵ Musées de l'Algérie et de la Tunisie, Musée d'Oran Pl. II.

⁶ Hampel: A nagyszentmiklósi kincs; Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós S. 68.

korábban előfordul, semmint a tektonikus ornamentikába bevonult volna. A középkori keleti szőnyegekben is soká tartja magát. Nagyon valószínűvé lesz a megfigyelések alapján, hogy mindazok az övveretek, a melyeket jelen fejtegetéseink körébe bevontunk, kelet-római műhelyekben készültek. A technikai és művészi formák közel rokonsága nemcsak a keletkezési hely, de az idő azonosságát is kétségtelenné teszi. A sackraui lelet korát Grempler a Kr. u. III. század végére, vagy a IV. század elejére tette. Ugyanerre az időre vallanak a szalacsikai övveretekkel együtt előkerült érmek, melyek Carinussal záródnak. A budaujlaki sírból előkerült érmek legtöbbje a Gordianustól Maximianusig terjedő időből való. Tehát mind a három esetben a késő római császárság ötvösművészetének emlékeivel állunk szemben, még pedig abból az időből, midőn a keleti befolyás hullámai erősen benyomultak a római birodalom területére, nemcsak a művelődés, a valósi élet, hanem a művészet terén is.

Hekler Antal.

RÓMAI KÖEMLÉKEK DUNAPENTELÉRŐL.

Intercisa földjét, mely inkább, mint bármely más pannoniai város gazdagította a Nemzeti Múzeum köemlékeinek gazdag tárát, még nem meritettük ki; az Öreghegynek nagy részét nem érte még az ásó és a vele szemben fekvő «Táborállás» is gazdag eredménnyel kecsegtet. A Dunapentelén előkerült köemlékek közül 85 darab, tehát majdnem a harmadrésze id. Hauzer Ferencz földjén került napfényre, a hol késő, IV. századbéli római sírok szerkesztésére használták őket.

Az idei tavaszon a Nemzeti Múzeum számára megszerzett tíz római köemlék közül is kilenczet (3 feliratos és 6 domborművű) ezen a területen találtak, egyet pedig Nagy István földjén.

Az első köemlék, a melyről most adunk hírt, feliratos sírkő, melyet M. Antonius Marcianus szüleinek (a 80-éves életkorában elhunyt M. Antonius Censorinusnak és ennek még élő feleségének Ulpia Zosimianának) és hétéves korában meghalt fiának M. Antonius Optatusnak állíttatott föl. A kő három darabra van törve és felső része csonka; itt még látható három emberi alak (még pedig két felnőtt és köztük egy gyermek) mellképének a nyoma. A középső mezőben nyílt koszorú van ábrázolva, melynek átellenes végeit két meztelen szárnyas genius fogja meg és ellenkező irányban húzzák. Nem ritka motívum ez; a pannoniai II. századbéli sírköveken többször fordul elő. Ugyancsak Dunapentelén, Farkas János földjén napfényre került sírtáblán a koszorú alját szallagok fűzik egybe, melyeket* szárnyas, meztelen geniusok fognak meg.

* V. ö. Hampel József: Intercisa emlékei, Arch. Ért. XXVI. 261. l.

A miénkhez egész hasonló motívumot látunk egy másik, 1905-ben (R. N. 22/1905 21) Dunapenteléről, Berki János földjéről ide került köemléken.

A sírkő alsó részét a 12-soros felirat foglalja el, melynek két oldalát egy-egy indadiszes pillér szegélyzi. Felirata így szól:

D	M	
M · NTONIVS · CE		D(is) M(anibus)
NSORINVS · DO		M. Antonius Ce
MO · APAMIA · N · LXXX		nsorinus do
5. ET · M · NTONIVS · OPT		mo Apamia an(norum) LXXX
ATVS · NĒPOS · EI / /		et M. Antonius Opt
N · VII · H / S · / T · VLPI / /		atus nepos ei[us]
ZOSIMIN · VIVAE ·		an(norum) VII h(ic) [s(iti)] s(unt) [e]t
CONIVGI · EIV /		Zosimian(ae) vivae
10. M · ANTONIVS · MA /		coniuigi eiu[s]
CINVS · PARENTI / / S		M. Antonius Ma[r]
ET · FILIO · EO / / /		cianus parenti[bu]s
/ /		et filio eo[rum]
		[f(aciendum)] [c(uravit)]

Úgy látszik tehát, hogy azokhoz a feliratos síremlékekhez tartozik, melyek a régibb és későbbi szerkesztési szokás átmeneti pontján készültek, tehát a sírkövek azon csoportjához tartozik, a melyekkel legutóbb Hampel József «A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái» című értekezésében bővebben foglalkozott. A régibb, az első századbeli síremlékeknek megfelelő módot képviseli a h(ic) s(iti) s(unt) formula, valamint az elhunytak megnevezése nominativusban és életkoruk jelzése genitivusban; későbbi időre vall a felirat élén álló D(is) M(anibus) dedicatio. A 80 éves korában elhunyt Antonius Censorinus-ról azt is megmondja a sírirat, hogy «domo Apamia» származik. Alighanem a syriai Apamea értendő, tehát ugyanaz a város, a melyből Marcus Herennius Pudens, a legio II adiutrixbeli veteranus is eredt, a kinek sírkövét szintén Dunapentelén (Monyák Andrásné földjén) találták.* A kő méretei: magassága 180 cm., szélessége 90 cm.

Ugyaninnen származik egy feliratos sírtábla töredéke (1. ábra), melynek ép baloldalán egy meztelen ifjú keresztbevetett lábakkal egy oltáron állva mindkét kezével a tábla keretének kelta idomú fülét fogja; hajviselete sajátos, homlokán két hajtekercs emelkedik, hasonló a dunapentelei Medea-kép hajzatához.** A keret fülében D áll a D(is) M(anibus) dedicatióból. Az ötsoros felirat így szól:

ELIÆ · NATTVNE · QV · T · AV
H · C · S · NN · XXX · CON · BEI
VERECVMBERE · PIET
AVRELIVS · VINDO
ET · SIBI · VIVO

* V. ö. Mahler Ede: Arch. Ért. XXV. 230. l. és Hampel József u. o. XXVI. k. 236. l.

** Arch. Ért. XXVI. 231. l., II. ábra.

1. ábra.

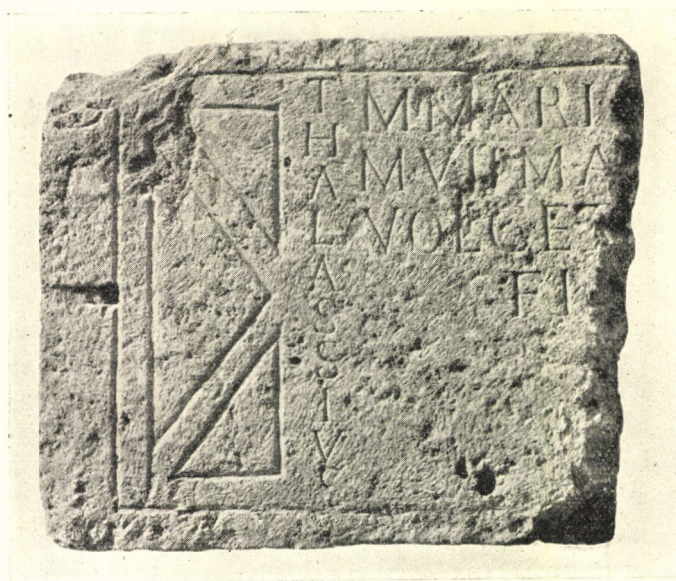
A köemlék felállítója Aurelius Vindo, Vindobius, vagy Vindoroicus.* Egyik elhunyt, a kinek felállították e sírtáblát, Aelia Mattutina volt; valószínű, hogy a második sorban álló «N · XXX» ő reá vonatkozik s így az első sorban levő QVE után kellett volna állania. A felirat jó része hiányzik, s így értelme nem egészen világos. A tábla hossza 108 cm., magassága 73 cm.

Egy harmadik feliratos köemlék szintén csak töredék (2. ábra); jobb fele hiányzik. A feliratos mező baloldalát három bevéssett háromszög díszíti: egy egyenszárú, a melynek alapvonala párhuzamos a kő magasirányával, és két derékszögű háromszög, a melyeknek átfogói párhuzamosak az egyenszárú háromszög egy-egy oldalával, hosszabb befogói azonban párhuzamosak az egyenszárú háromszög alapvonalával. Felirata csonkasága miatt nem érthető, csak egy szó tökéletes, ez: THALASSIVS, valószínű a kő felállítójának a neve, a melynek egyes betűi nem a szokásos vízszintes irányban állanak egymás mellett, hanem függélyes irányban egymás fölött. A felirat ez:

T	M · MARI
H	
A	M · VIIM · A
L	VOLG · ET
A	FI
S	
S	
I	
V	
S	

* Mind a három név gyakori (v. ö. C. I. L. III. 5076, 5105, 5469, 10362; 6017, 10; 4604).

2. ábra.

A kő méretei: magassága 55 cm., hossza 66 cm.

Ritka ép darab a Nagy István földjén kiásott kőemlék (3. ábra); sírtábla volt, melyet C. Bassus, a ki «librarius», tollnok volt, Aurelius Monimusnak, a cohors miliaria Hemesenorum beneficiariusának felállíttatott. Három, egymástól léczek által elválasztott részből áll. A legfelsőbb mezőben az ormot támasztó két oszlop közt az elhunyt mellképe van ábrázolva. A meredeken emelkedő ormot körben lévő négyágú csillag díszíti, míg az acroteriumok félpalmetta idomú domborművű dísz mutatnak. A középső 38 cm. széles és 50 cm. magas mezőben, a melyet fölfelé egy 6 cm. széles és «DM» azaz D(is) M(anibus) felírású lécz, két oldalt pedig egy-egy pillér szegélyez, hétsoros felirat van bevésve. A felirat ez:

D	M	D(is) M(anibus)
NRELMOŃMOBF		Aurel(io) Monimo b(ene)f(iciario)
TRIBCOH (X) H		trib(uni) coh(ortis) miliaria H
EMESSTIPXXIII		emes(enorum) stip(endiorum) XXIV
VIXITAN XLV		vixit an(nos) XLV
5. CBASSVSLIB		C(aius) Bassus lib(rarius)
BMPLEXPSI		b(ene) m(erenti) p(osuit) ex ipsi
VSPRAECEPTO		us praecepto

Az elhunyt tehát a coh. mil. Hem. nevű csapatban «beneficiarius tribuni» volt, azaz egyike volt a hadsereg ama tisztjeinek, a kik szolgálattételre a tribunus mellé voltak beosztva. Ez most a harmadik dunapentelei emlék, a melyen ez a tiszti cím előfordul.*

* 1905-ben több Dunapentelén előkerült római kőemlékek közt egy Tiszuczky Károly földjén lelt sírkövet hoztam a múzeumba, a melyet Aurelius Silvanus négyéves életkorában

3. ábra.

4. ábra.

Az írásos tábla alatti téren díszedény van kifaragva, melynek felső nyílásból jobbra-balra repkényinda (?) hajlik ki-, fel- és lefelé. A kő méretei: magassága 166 cm., szélessége 72 cm., vastagsága 14 cm.

A domborműves kövek is elég érdekesek. Az egyik díszes aediculum-maradvány (4. ábra), mely minden tekintetben hasonló ahhoz a falhoz, mely 1906-ban került a múzeumba és a melyről már szó volt.* A fal külsejét itt is két pillér szegélyezi és ezek között külön oltárszerűen tagozott talapzaton szárnyas

meghalt fiának, Aurelius Cassianusnak, felállított, s itt a kő felállítója a b(ene)f(iciarius) trib(uni) rangot viseli. (V. ö. Arch. Ért. XXV., 230. l.) Egy évvel később (1906-ban) Rákó Dániel földjén vezetett ásatás alkalmával egy kőkoporsót találtam, a melynek felirata így kezdődik: D(is) M(anibus) M. Aurel(io) Silvano veterano ex b(ene)f(iciario) tribun(i) domo Hemesa. Valószínű tehát, hogy a két emléken említett Aurelius Silvanus egy és ugyanaz az egyén volt. (V. ö. Arch. Ért. XXVI. köt. 159. l.)

* Arch. Ért. XXVI., 247. és 252. l.

5. ábra.

meztelen genius áll, keresztbevetett lábakkal, balját a jobb vállára hajlított fej alá helyezve és jobbjával a lefelé fordított fáklyát fogja. A pillérek díszje is ugyanaz mind a két emléken, csak hogy itt a baloldali pillér kidomborodó borostyánlevelű indával van díszítve és a jobb pillér hornyolatos tagozással bír, ott meg a megfordított rendet látjuk. De itt is meredeken emelkedő, négy sávós léczből alakult orom díszíti a fülkét, a melyben a genius áll. A kő magassága 182 cm., szélessége 71 cm.

6. ábra.

Érdekes az a domborműves kőemlék is, a melyen erdőből kirohanó oroszlán szarvast üldöz (5. ábra); itt tehát ugyanaz a motívum van ábrázolva, mint egy másik már 1906-ban a múzeumba került dunapentelei kővön,* balra

* Arch. Ért. XXVI., 255 l.

tutó szarvas és utána rohanó párducz. A kő hossza 198 cm., magassága 69 cm. Egy másik, most a múzeumba került domborműves kőemléken oroszlán van ábrázolva, a mely első lábával egy elötté heverő lovat homlokán sújt (6. ábra). Hossza 89 cm., magassága 60 cm.

Mahler Ede.

BEREG- ÉS UNGMEGYEI LELETEK A BRONZKORBÓL.

Beregmegyét illetőleg az eddig fölfedezett leletek és gyűjteményembe került ereklyék s adatok nyomán immár megállapíthatom, hogy következő helyek azok, melyeken a bronzkor hagyott nyomokat. Ardánháza, Alsóvereczke, Bábfalva, Badaló, Bakta, Barabás, Bárdháza, Beregszász, Beregardó, Borgova, Bótrágy, Csaroda, Deskofalva, Dunkofalva, Egereske, Fehércse, Feketepatak, Frigyesfalva, Gát, Gelénes, Gerzsenő, Gorond, Gut, Gulács, Hársfalva, Hátvidék, Hete, Gand, Kanora, Kigyód, Kisfalud, Kisalmás, Kisbégány, Kisdobrony, Klacsanó, Klastromalja, Klastromfalva, Koczkaszállás, Komlós, Kovászó, Kövesd, Lázárpatak, Léczfalva, Makkosjánosi, Maszárfalva, Munkács, Nagybereg, Nagydobrony, Nagybégány, Nagyleányfalva, Nagylucska, Nagymuzsaly, Pálfalva, Podhering (Őrhegyalja), Polena, Pudpolóc (Vezérszállás), Repede, Romoczaháza, Sárosoroszi, Szélestő, Surány, Szaszóka, Szolyva, Sztárfalva (Istvánfalva), Szuszkó (Bányafalu), Tákos, Tissova (Csendes), Tizsakerecsen, Tökés, Tövisfalva, Ugornya és Várpalánka. Ezekhez ez utóbbi években szép számmal járultak újabb leletek.

Kisdobronyi bronzlelet. E magyar falu Beregmegye alsó rónaterületén fekszik, hajdan rengeteg tölgyerdőség borítá, honnan nevét is vette az egykori szláv lakóitól. Közéleben a Latorcza-folyó halad lefelé, mely azelőtt gyakori vízáradásokat okozott s a vidéket ízletes halakkal bőven ellátta, a mint-hogy erdőiben a vadállomány is bőven tenyészett. Nem csoda tehát, ha már az őskorban tartózkodási helyéül választák az akkori népek, különösen a bronzkoriak, kiknek nyomai, ereklyéi itt gyakran kerülnek szórványosan napfényre. Évek előtt számos tárgy került innen gyűjteményembe, melyekről az *Archaeologiai Értesítőben* értekeztem, 1908. évben pedig az ottani Ó-domb oldalán egy korhadt fának földből kiemelt törzse és gyökerei alatt nagy agyagedényben ismét találtak a favágók egy csomónyi bronztárgyakat, melyek a bronzkor végéről származnak s gyönyörű idomaikkal, finom készítményökkel feltűnnek. A lelet helye valaha erdőség volt, most szántóföldül használják. Kár, hogy az előfordult leletből néhány darab elkallódott, a megmentett s alább felsorolt darabokat Herczeg János nevű ottani lakos fia és munkácsi állami főgymnasiumi tanuló az intézetnek ajándékozta s azok a következők: 1. Egy hengeres perez, síma, közepén 2 cm. vastagságú s nyílt végei felé keskenyedek; külső átmérője $8\frac{1}{2}$ és belső 6 cm., súlya 300 gr. Patinája le van dörgölve. 2. Hasonló perez, de ráspolyozatlan állapotban s így még viseletre alkalmatlan volt. Ez nem hengeres tagú, hanem négyzetű, éleivel ki- és befelé öntött, közepén $2\frac{1}{2}$ cm. vastag s így keskenyedek nyílt vágás felé, melyek befelé lapítva kanya-

rodnak. Átmérete kívül 9 és belül 5 cm.-nyi. Súlya 300 gr. Színe szennyeszöldes. 3. Az előbbihez hasonló perecz. Mégis feltűnő, hogy e csiszolatlan s így élesen érdes keretének közepén külső része le van koptatva. 4. Kardmarkolat. Ez kerülékes hengeralakú, fent koronggal, melyből egy 1 cm.-nyi peczek kiáll. A korong $4\frac{1}{2}$ —5 cm. átméretű és 4 cm. vastag, kívül tekercses díszítésű, belül pedig kettős körbefutó apró vesszős vonalakkal ékített; a markolat egész hossza 10 cm., ebből azonban 3 cm. esik a penge foglalatára, mely 5 cm.-nyi félkörben kinyúlik s a pengéhez két szöggel van erősítve. A pengetöredék $5\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 3 cm. széles, kiálló, széles bordával. Maga a markolat három kiálló, 4 mm. széles sávval van körülvéve, melyeknek közei szintén tekercses vonalakkal díszítvék. Súlya 350 gr. Színe zöldes, fényes patina, mely helyenkint le van dörzsölve. 5. Egy síma tokos véső, 14 cm. hosszú, fent kerülékes szája 4 — $4\frac{1}{2}$ cm. átméretű s 1 cm. peremmel ellátott, kihajló, $1\frac{1}{2}$ cm. hosszú, vékony füle aránytalanul kicsi; a véső dereka $3\frac{1}{2}$ cm. vastag s így lefelé lapítva 5 cm. széles, félkörű élben végződik. Színe sötétzöld. Súlya 375 gr. 6. Egy felcsucsorodó szájú tokos véső, $13\frac{1}{2}$ cm. hosszú, síma, kerülékes alakú, szája $3\frac{1}{2}$ —5 cm. átméretű és fél cm. vastag, egyik felén 3 cm.-nyire hegyben kicsúcsosodik; füle 3 cm. hosszú, kissé ívezett élű alja $4\frac{1}{2}$ cm. széles. Színe sötétzöld. Súlya 400 gr. 7. Egy fületlen, csinos tokos véső, 12 cm. hosszú, kerülékes hengeralakú, szája 3—4 cm. átméretű és kettős peremmel ellátott, dereka közepén $2\frac{1}{2}$ cm. vastag s aljáig 4 cm.-nyire kiszélesedik. Színe sötétzöld. Súlya 150 gr. 8. Egy szárnyas, igen csinos baltaszzerű véső, mely 15 cm. hosszú, felső felén kétoldalt van a kívülről 3 cm. széles és $3\frac{1}{2}$ cm. hosszú, lapos s befelé hajlított szárnya, mely köröskörül pontokkal ékített; innen felfelé nyúlik egy 4 cm. hosszú és $2\frac{1}{2}$ cm. széles, felül csipkézett lap, míg alsó része baltaszzerű, 4 cm.-nyi széles élben végződik. Színe sötétzöld patinás, súlya 210 gr. E szubtilis eszközt bizonyára díszes fegyverül használták. Egy szintén tetszetős alakú, síma tokos véső, mely $13\frac{1}{4}$ cm. hosszú, hengeres tokja fent 2 cm. átméretű és 7 mm. vastag peremmel ellátott, $4\frac{1}{2}$ cm. hosszú s a perem alatt mindkét oldalán lyukkal, a nyél megerősítésére; a penge fent 2 cm. széles és 1 cm. vastag s lefelé keskenyedik, úgy, hogy alul 1 cm.-nyi vésőszerű élt képez. Színe zöld. Súlya 170 gr. Hogy ezt a bronzöntvények díszítésére vésőül használták, kitűnik onnan is, hogy teljesen hasonló pengéjű eszközt bírok gyűjteményemben, mely a kígyósi bronzleletű tárgyak közt előfordult s csak annyiban különbözik ettől, hogy felső része nem tokos, hanem tömör, mely felül a kalapácsolástól kissé beütődött. 10. Egy szép, síma lánshaegy, mely $12\frac{1}{2}$ cm. hosszú, hengeres tokja 5 cm. hosszú, szája $2\frac{1}{2}$ cm. átméretű s oldalt átlukasztott; a pengénél 2 cm.-nyire keskenyedik, hol 4 cm.-nyire kitágult két vékony, éles szárnya szívalakúlag kiterjeszkedik, melyeknek közepén kettős kiálló borda van. Színe sötétzöld. Súlya 125 gr. 11. Ehhez hasonló a másik, de végén csonka lánacsúcs, mely ily tört állapotában 11 cm. hosszú, síma tokja 5 cm. hosszú és fent $2\frac{1}{2}$ cm. átméretű s átlukasztott; pengéjének két éles szárnya fent 5 cm. széles és szintén kiálló kettős bordával ellátott. Súlya 200 gr. *Gorondi bronzlelet.* Munkáctól nyugatra néhány kilométernyi távolságban síkföldön fekszik e rutén helység,

melynek szántóföldjén találtak egy csinosan alakított tokos bronzvésőt. Ez $6\frac{1}{2}$ cm. hosszú, 2—3 cm. átméretű, kerülékes száját kettős, félcentiméter vastag perem köríti, lentebb pedig a 2 cm. hosszú és $\frac{3}{4}$ cm.-nyire kiálló füle alatt a véső korongalakúlag kidomborodik s vége felé laposodva, íves éle 4 cm. szélességet nyer. Keskenyebb oldalain háromszögű sáv vonul lefelé. Színe barna-zöldes, helyenkint fényes. Súlya 105 gr. Ugyanonnán került gyűjteményembe egy különös négyzetű, köbalakú kalapács bronzból, mely $7\frac{1}{2}$ cm. magas és 4 cm. széles. Közepén van egy $1\frac{1}{4}$ — $2\frac{1}{2}$ □ cm. terjedelmű nyéllyuk. Súlya 2120 gr. A használattól elkoptatott. Színe szennyes, helyenkint zöldpatinás.

Kigyósi bronzlelet. Beregszásztól északkelet felé nyúló hegy tövében a Szernye-tó partján fekszik e magyar község. Néhány év előtt csatornázás által lecsapolták e 28 ezer holdnyi terjedelmű tónak vizét s most búzát termő szántóföld és dús legelőt képez ez egykor áthatatlan ingóvány, melyen néhány évezred előtt bizonyára czölöpépítmények is állottak, mint az északi partján Makkosjánosi község határában tett ásataim igazolták, hol különféle kemény kova, obsidián és jaszpisz-kövekből pattintott eszközöket találtam a Szilvás-gorond nevű dűlőben s hol tüzetesebb kutatók által bizonyára nagyobb eredményt lehetne elérni. Nem kétlem, hogy a Kigyósi határban is lehetne akadni ily őskori emlékekre s czölöpös tanyahelyekre, annál inkább, mert itt bronzleletek máris előfordultak. Így nem régen a Szernye-tó felé hajló dűlőben Illyés Ferencz nevű földműves szántás közben egy agyagedénybe elhelyezett bronzképletre akadt, mely szerintem, beolvasztásra volt elkészítve, mert legnagyobb részben töredezett tárgyakból állott. Voltak abban tört karpereczek, övlemezek, kardmarkolat, bekarcolt vonalakkal díszítve, különféle lemezes hüvelydarabok, kés- és sarlótöredékek, síma és vonalakkal ékített tokos, füles vésők, néhány tenyérnyi széles és kisebb darab nyersbronzlepeny, melyek a beregszászi megyeházba kerültek és ott őriztetnek. Ily bronzletét tartalma különben nem korhatározó, mert az különböző időkbelől származhat s csupán a bronzöntő egész érczképletét mutatja. Annyit mégis igazolnak idomaik és díszítéseik, hogy a letét a Krisztus előtti évezred elején történhetett. Egy másik leletből az én gyűjteményembe is került néhány bronztárgy, melyek közt ép darabok is vannak, úgymint: egy 7—8 cm. átméretű, közepén 1 cm. vastagságú, függélyes vonalakkal díszített nyílt karperecz vékonyabb végekkel; egy nagyobb, síma hengerkeretű, 11—12 cm. átméretű nyílt karika hegyes végekkel, közepén 8 mm. vastag. Egy lapított, 7 mm. széles és 6 cm. átméretű karika, zöld rozsdáülepedésekkel. Ily alakú kisebb zárt, 5 cm. átméretű karika, világoszöld paticsával. Egy 7— $8\frac{1}{2}$ cm. átméretű nyílt végű, síma karperecz, mely 150 gr. nehéz, hengeres kerete fent $1\frac{2}{3}$ s a két végén fél cm. vastagságú; zöld patinával borított. Egy hasonló alakú, 200 gr. súlyú és négyélű-keretű perecz, mely a közepén 2 és nyílt végein 1—1 cm. vastag. Feltűnő, hogy e perecz egyik felső oldalán négy centiméter terjedelemben felényire elkoptatott, mi erős surlódással járó használatára mutat. Színe a kopott felén világoszöld, a a másikon barnás. — Egy tokos vésőnek alsó éles vége, mely belül üres, 4 cm. magas és igen kiélesített végén 5 cm. széles. Színe világoszöld. Súlya 75 gr. — Egy nyers bronzlepeny-öntvény töredéke, 300 gr. nehéz, egyik olda-

lán $2\frac{1}{2}$ cm. vastag, a másikon köralakú és éles. Átmérete 5 cm., helyenkint zöldpatinás.

Ezeknél azonban sokkal érdekesebbek azok, melyeket egy itteni leletből ajándékol kaptam gyűjteményembe; e négy darab a következő: 1. Szárnyas bronzfokos, melyet alakjánál fogva bátran lehetne ökölsúlynak, boxernak tekinteni. Ez 18 cm. hosszú; felső része egy csipkés, 2 cm. magas és 4 cm. széles kiálló lemezből áll, mely után két oldalról következik 8 cm. hosszú és $1\frac{1}{2}$ cm. széles szépen behajlított gömbölyded szárny, mely inkább a marok elhelyezése alkalmas, mint fanyél befogadására; azon alól lenyúlik a $7\frac{1}{2}$ cm. hosszú, közepén keskenyített pengéje, mely lent $7\frac{1}{2}$ cm. ívezett élben végződik. Színe szennyeszöld patinás. Súlya 700 gr. 2. Egy közönséges alakú tokos és füles véső, mely 550 gr. nehéz, hossza $13\frac{1}{2}$ cm., kerülékes felső része $3\frac{1}{2}$ cm. széles, peremmel ellátott szája $2\frac{1}{2}$ — $3\frac{1}{2}$ cm. átmérőjű, azon alól levő vékony füle pedig 2 cm. hosszúságú. Derekát a perem alatt hármassal vonal ékíti s arról lefelé szintén annyi vonal húzódik díszítésül; lapos és éles vége 5 cm. széles. Patinája fényes zöldszínű. Tetszetős és ép példány. A 3-ik hasonló véső ehhez, de valamivel kisebb, lévén 120 gr. nehéz és 10 cm. hosszú; kerülékes alakját szintén hármassal vonal díszíti, 2 — $2\frac{1}{2}$ cm. átméretű száját pedig egy centimeter vastag perem. Alja 4 cm. széles félkörű élben végződik. Füle letört. Színe világoszöld. 4. Nagyon érdekes s bizonyára a bronzöntő által finomabb vésésekre használt eszköz volt az itt lelt csinos műszer, mely egészben 17 cm. hosszú; ebből esik a fent 1 és a pengénél $1\frac{1}{2}$ cm. vastagságú hengeres nyélre $7\frac{1}{2}$ cm., a többi pedig a pengére, mely a nyélnél 2 cm. széles és 6 mm. vastagságú, mely vastagságát végeig megtartja, míg a szélessége fokonyként lefelé vékonyodik és lánshegyhez lehetne hasonlítani, ha alja vésőszerűen éles nem lenne. Pengéje a két szélesebb oldalán mélyített, hogy tetszetősből idoma legyen. Fent a tömör nyele a kalapácsolástól lapított. Hasonló e vésőkhöz az, mely a kisdobronyi bronzleletből ered s fenntebb leírtam, csak hogy annak nyele nem tömör, hanem peremes tokú. Kár, hogy a kígyósi vésőt a találó lesúrolta s így csak a penge mélyedésében patinás. Ugyancsak innen való egy hozzám került nyers bronzérczlepény, mely 15 cm. átméretű korongidomú, egyik lapja síma, egyenes, a másik kissé domború, de a mennyiben az öntőtartály ferdén feküdhett, így a korong is egyik felén alig fél centimeter vastag, míg a másikon 3 cm.-nyi. Az öntőhely valószínűen durva homokból állott, mert a lepényen számos kisebb-nagyobb lyukacsok vannak. Színe különben szép zöld patinás. Súlya 1150 gr. *Tökési lelet.* A Háthegy keleti nyúlvaiban, Tökés nevű rutén község lejtős határában néhány év előtt bronzletét került napfényre, melyet az Arch. Ért. XIII. kötetében rajzokkal közöltem. A lakosok akkor több tárgyat elrejtettek, melyekből később néhány gyűjteményembe került. Így egy lapos, bronzból öntött ruhakapocs, mely 5 cm. hosszú és $5\frac{1}{2}$ cm. szélességű; függélyes alsó szára alól behajlított, míg felső része két kacskaringós ágba kinyúlik. Egy másik ehhez hasonló. Szironya le van dörögölve. Egy vékony 8 mm. vastagságú karperecznek $7\frac{1}{2}$ cm. hosszú töredéke. Egy $16\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 3 mm. vastag szárú, hegyes végű hajtú, felül a feje $2\frac{1}{2}$ cm. hosszú és vékony sodronyból csavart. Egy másik hajtú, mely kiváló

minőségű, a mennyiben a $12\frac{1}{2}$ cm. hosszú, erős szögalakú tűjén $3\frac{1}{4}$ cm. átmérőjű kúpos korong van, melyről egy $1\frac{1}{2}$ centimeter átmérőjű sodronykarikán két darab 4 cm. hosszú, hegyes, nyílalakú csüngő lóg díszletül. Egy ép, síma bronzkarperecz, mely 7 cm. átméretű és közepén 8 mm. vastagságú. Nyílt végei felé keskenyedik. Végre egy tűzben félig megolvasztott és koronggá csavart bronzkarika. *Kisbégányi lelet.* Még 1905. évben kaptam ajándékkul Ekkel Antal-járási főszolgabírótól egy a kisbégányi határban talált igen csinos bronzfokost. Kisbégány Beregmegye alsó sík területén fekvő magyar helység, a Tisza-szabályozás előtt vízáradásoknak volt róna határa kitéve s nagy tölgyerdőségektől körülvéve s így érdekes tanuságul szolgál a lelet arra nézve, hogy ily helyen is megfordultak évezredek előtt az akkori őslakók, kik különben Beregmegye egész területén elkalandoztak volt. E kúpos, korongos fokos szép idomú, egész hossza 21 cm. és 300 gr. nehéz. Középe táján keresztyszerűleg vonul át a 6 cm. hosszú, mindkét végén peremmel ellátott nyéltokja, mely 17 mm. nyílású. Felső végén van egy 4 cm. átméretű korong, melyből egy $4\frac{1}{2}$ cm. hosszú, igen hegyesített tüske nyúlik ki, míg a másik része balta gyanánt szolgál. Ennek szára $10\frac{1}{2}$ cm. hosszú, $1\frac{1}{2}$ cm. vastagságú és hatszögű, alja azután 4 cm.-nyire kilapul és élben végződik. A korong külsejét a tuskénél bemélyedt körsáv díszíti; különben az egész mű síma és szép zöld színű. Ugyanott került elő még egy $2\frac{1}{4}$ cm. átméretű, fél cm. vastag keretű bronzkarika, mely mint látszik, valamely karperecztöredékből formáltatott. *Istvánfalva* (Sztánfalva) nevű, a Háthegy nyugati oldalán fekvő ruthén helység lankás szántóföldjén egy bronzvésőt találtak, mely egyszerű, dísznélküli öntvény, zöldes patinával. Hossza 8 cm., kerületes, síma és egyenes szája 3—4 cm. átméretű, 5 cm. mélységű öble $3\frac{1}{2}$ cm. széles, innen dereka lefelé laposodik és lent $4\frac{1}{2}$ cm. széles élben végződik. Füle $1\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 1 mm. vastagságú. Száját fél cm. vastag perem köríti.

E tájon a Háthegy aljában fekvő *Nagyleányfalva* helység lejtős határában az eke szintén kivetett egy bronzvésőnek alsó felét. Ez tört állapotjában 6 cm. hosszú, ovális öble $2-3\frac{1}{2}$ cm. átmérőjű és 2 mm. vastagságú; dereka 3 cm. hosszú, alul egyenes éle 4 cm. széles. Oldalain kettős kiálló sáv látszik díszül. Színe sötét szennyes zöld. *Beregardói bronzlelet.* Szendrei Sámuel beregszászi birtokos a szomszéd beregardói szőlőhegyen földforgatást eszközöltetvén, e közben a munkások bronzleletre akadtak, melyekből vétel útján következő tárgyak kerültek gyűjteményembe: egy szárnyas véső- vagy fokosféle eszköz; ez 12 cm. hosszú, 3 cm. széles és $1\frac{1}{2}$ cm. vastag síma lapból áll, melynek felső része csipkés, alja pedig tompa, felül két oldalán van 7 cm. terjedelmű behajlított szárnya, mely a nyél befogadására szolgált. Súly 500 gr. Színe sötétzöld patinás. 17 darab különfél $7\frac{1}{2}-10$ cm. átmérőjű, 8—13 mm. vastagságú és 50—120 gr. nehézségű, nyílt végű karperecz, szép zöld szíronnyal bevonva. Egy 2 mm. vastag sodronyból tizenkét rétegre csavart ruganyos, kúpos korong, súlya 25 gr.; színe szennyeszöld. Egy hasonló, 7 cm. magas kúppal bíró ruganyos korong; színe sötétzöld. Egy 2 mm. vastagságú, bronzsodronyból készült, $5\frac{1}{2}$ cm. átméretű karika. Egy hasonló 5 cm. átméretű sodronykarika, melynek két vége 1 cm.-nyi szemre van csavarodva. Ismét egy ilyen vékony

karika és egy kisebb, csupán 2 cm. átméretű. A tulajdonos szerint némi cserepek is fordultak ott elé, melyeket a munkások szétszórta. *Ungmegyei bronzleletek.* Ungvármegye Beregmegye tőszomszédságában, azzal közvetlen érintkezésben fekszik úgy a nyugatfelőli rónaságon, mint az északfelőli hegyes vidéken; s így kétségtelen, hogy az őselőidőben úgy a kő, mint a bronzkorban egyugyanazon nép bolyongott és tartózkodott azok területein, mindenütt nyomokat, tartós kő- és ércszereket hagyva maga után, melyek most érdekes és sokatmondó adatok gyanánt kerülnek napfényre... Kétségtelen, hogy mostani korunkat megelőző időben, közelebb elmúlt évszázadokban, sőt évtizedekben is fel-feltűntek már egyes ily ősi ereklyék; a földmunkások, szántóvetők, erdőirtók, árkokat és sánczokat ásók, kötőrők s egyéb ily foglalkozású emberek mennyi ily becses tárgyakat találhattak és semmisítették meg, vagy az ércből valókat rézöntők és ötvösök kezére juttattak, kik azt, mint szerintők értéktelen s haszontalan lomot felolvaszták, feldolgozták s így eredeti alakjukból teljesen kivetkőztették a tudomány és régészeti tanulmányok kipótolhatatlan veszteségére. Hiszen még most is a tudatlan vidéki nép vajmi kevés fogalommal s kegyelettel bír az ily lelt tárgyak iránt. A lelt bronz- és vastárgyakat épen úgy rontja el, mint az agyagműveket. A legdíszesebb csuporokat, edényeket kíméletlenül eltöri, szétzúzza, már csak azért is, hogy annak tartalmáról így könnyen s alaposan meggyőződjen. Tudok esetet, hogy egyik beregi ruthén falu erdejében a fát döngető pár bronzleltre akadván, ahhoz, mint szerinte tisztátalan és bűbajos tárgyhoz kezével nyúlni sem mert s fejszéjével hányta és bolygatta szét, úgy, hogy később csak ügygyel-bajjal tudtuk azokat összeszedegetni. És bizonyára évek előtt még a műveltebb uri nép sem igen törődött ily leletekkel, ha a csillogó aranyműveket meg is tartá, idővel vagy átcsináltatta, vagy mint értékes érczet eladta. Ily módon mennyi drága kincs vándorolt külföldre, vagy ha a kincstári közegek tudomására jutott, elkobzás révén Bécsbe küldetett.

Ungmegyében, Csicsér nevű magyar helységben időzván, ott a Latorcza-folyó felé terjedő Nagyerdőben egy feltűnően kiemelkedő halmon, melyeket ott gorondnak vagy molyvá-nak neveznek, obsidiánszilánkot találtam, mire az ott levő pásztorok kijelenték, hogy oly és más kovaeszközök ott sűrűn fordulnak elő. Egy Gönczi János nevű gazda, mint mondá, pinczeásás alkalmával mintegy 1½ méter mélységben körtealakú kiégett üregre akadt, melyben durva cserepeket és zöldrozsdás ércdarabokat talált s elhajingált. Egy másik gazda pedig aszalónak való üreget ásván kertjében, egy agyagedényben zöldes karikákat, tokos vésőket s egyéb számos bronztárgyat talált, melyeket Ungváron hat forintért érczöntőnek eladott. Talán épen ezekből erednek azok, melyek gyűjteményembe kerültek. Így egy 16 cm. hosszú, 4 cm. széles és közepén 2½ cm. vastag szárnyas, végén élben végződő véső. Szárnyai a közepén 4—5 cm. hosszúak és befelé hajlítottak. Súlya 450 gr. Egy tokos füles véső, 12 cm. hosszú, kerülékes alakja fent 4 cm.-nyi, nyakát a perem alatt négy párhuzamosan körülfutó vonal díszíti, három pedig lefelé nyúlik. Súlya 280 gr. Egy másik ily véső 10 cm. magas csücskös szája 2—3 cm. nyílású, lapos éle 4 cm. széles. Nyom 175 grammot. Egy reczés bronzkarika 6½ cm. átméretű, 1 cm.

vastag, nyílt végeik csonkított. Egy $5\frac{1}{4}$ cm.-nyi négyzetű kúpalakú buzogány 12 tompa fokkal, közepén nyéllyukkal. Súlya 280 gr.

Ungmegye Radváncz vidékéről származnak a következő tárgyak: egy bronz lándsacsúcs csonkított véggel, hossza 13 cm., a köpüje 6, vékony, éles szárnyai 4 cm. szélesek s lefelé keskenyednek. Súlya 170 gr. Egy kerülékes öblű tokos véső, szája $2\frac{1}{2}$ — $3\frac{1}{2}$ cm. átmérőjű és kihajló párkányzatú, lapos, éles alja 4 cm.-nyi. Oldalait kiálló sáv díszíti. Más ismeretlen helyről került gyűjteményembe egy korongos fejű hajtű, korongja $5\frac{3}{4}$ cm. átméretű, kívül domború, belül homorú; 27 cm. hosszú tűje a korong alatt 1 cm. vastag s lefelé sodronyszerűleg keskenyedik. A korong alatt van 1 cm.-nyi kiálló füle, melyen egykor valami csüngő lóghatott. Súlya 50 gr. Színe sötétzöld szironyú. Egy mindkét oldalán felcsucsorodott szájú füles tokos véső, 10 cm. magas, szája 3—4 cm.-nyi parányi szegélylyel; füle 1 cm.-nyi. Öble majdnem az aljáig ér, $8\frac{1}{4}$ cm. mély. Súlya 150 gr. Szironyát a lelő levakarta. Egy másik tokos és füles bronzvéső, $10\frac{1}{2}$ cm. hosszú, síma, kerülékes alakú, szája 4 — $5\frac{1}{2}$ cm. átmérőjű és peremes, oldalai vonaldíszlet; lapos éle 4 cm. széles. Súlya 150 gr. Színe sötétzöld patinás. Füle $3\frac{1}{2}$ cm.-nyi. Ehhez hasonló egy kisebb ily véső, csak hogy szája kicsucsorodott, füle 2 cm.-nyi és alja $3\frac{1}{2}$ cm. széles. Súlya 100 gr. Egy reczés, 7 cm. átméretű, közepén $1\frac{1}{4}$ cm. vastag keretű, nyílt végű bronzkarika, színe sötétzöld, súlya 70 gr. Egy másik, hasonló alakú és súlyú karperecz, csak hogy külső keretén a bekarczott díszvonalak centiméternyi szakokban függélyesen és kereszteződve váltakoznak. Színe világoszöld patinájú. Egy bronzkori edénynek egyik oldalfüle, ez keresztalakú, $6\frac{1}{2}$ cm. hosszú és széles, lemezzvékonyságú, a vízszintes, 2 cm. széles ágainak végein kiáll 1—1 cm.-nyi dudor, melyen át volt az az edényhez szögezve, a felső ágán fent pedig van egy $3\frac{1}{2}$ cm. átméretű $\frac{3}{4}$ cm. vastag, domború alakú korong, melynek közepe 1 cm.-nyire üreges s így karikát képez. Súlya 50 gr. Színe sötétzöld patinájú. Egy, úgy látszik, vörösrézéből öntött harcziás szekerczeféle ütőeszköz, mely egyik végén baltaszerűen lapos, a másikon pedig hegyes s így a fanyél fokán keresztül lehetett alkalmazva; közepén 11 mm. vastagsága a lemeznek, melynek egyik íves ága $4\frac{1}{2}$ cm.-nyi terjedelmű, míg a másik fokonkint 1 cm.-nyire hegyesedik. A szekercze súlya 300 gr. zöldes patinája nagyjában le van vakarva. Egy félkörű, 12 cm. átméretű, mindkét végén csonka, hullámos vonalakkal díszített karika. Súlya 500 gr. Színe sötétzöld. Egy sodrott alakú karikatörédék, mely eredetileg nyakbavaló lehetett, de most csak 19 cm. átméretű félkörbe van szorítva; 4—8 mm. vastagságú. Színe szennyeszöld patinás. Egy más, 4 mm. vastag, síma bronzhuzalból alakított hegyes, nyílt végű karika, valószínűen fülbevaló, $6\frac{1}{2}$ cm. átméretű. Színe világoszöld. Egy tört szárnyas bronzvésőnek alsó, éles része, mely $6\frac{1}{2}$ cm. hosszú, félkörű alsó vége $2\frac{1}{2}$ cm.-nyi. Felső része hiányzik. Színe szennyeszöld patinás.

Érdekes tárgy egy bronztör vagy kétélű rövid kard, mely valószínűen egy nagyobb kardpengéből van átalakítva. Mostani egész hossza $23\frac{1}{2}$ cm., ebből esik a korongos markolatra 8 cm. s a többi a pengére, mely fent 4 és a közepén $3\frac{1}{2}$ cm. széles, közepe domború s szélein egy-egy vonallal ékített s hegye szúrásra alakított. A markolat kerülékes hengeralakú s három kiálló

sávval díszítve, mely közök keresztező vonalakkal kitöltvék; fent a markolaton $3\frac{1}{2}$ cm. átméretű korong van, melyből egy cm.-nyi magas peczek kiáll. A penge két aklasszöggel van a markolatra erősítve. Súlya 250 gr. Patinája világoszöld.

Szép a félholdalakú, tömör, hengerkeretű, közepén $1\frac{1}{2}$ cm. vastag, $8\frac{1}{2}$ cm. átméretű, nyílt végű és 25 dgr. nehéz perecz. Színe zöldes. Egy hajtűalakú bronztárgy. Ez áll egy 3 mm. vastag, hengeres, $8\frac{1}{2}$ cm. hosszú sodronyból, melynek egyik végén van egy lapos, síma, $1\frac{1}{4}$ átméretű korong, míg a másik végén egy $1\frac{3}{4}$ cm. hosszú és 5 mm.-nyi kis peczek; a tűn két helyen kettős vonal szolgál díszül. Színe zöld patinás.

A bronzkardok e vidéken ugyan nem tartoznak a ritkaságok közé, de azért csak nagyon szórványosan találtnak. Egy ungvári rézőntő eladott nekem egyet, mely állítása szerint. Ungmegyéből ered s mely két helyen lévén eltörve, azt valószínűen e mester ragasztotta össze és talán ki is foltozta. Ez lilium-levélidomú, két élű, 75 cm. hosszú, $4\frac{1}{2}$ —4 cm. széles s vége felé keskenyedő, a szélén mindkét oldalán négy-négy párhuzamos vonallal ékített. A pengéből kinyúló lemezes markolatlapja $8\frac{1}{2}$ cm. hosszú és $2\frac{1}{2}$ cm. széles, azon négy lyuk van a boríték megerősítésére. Színe világoszöld, patinás. Súlya 680 gr. Onnan ered egy *bronzbuzogány* is, melynek feje $5\frac{1}{2}$ cm. köbalakú, azon négy nagyobb és négy kisebb kúp kiáll; nyéltokjának nyílása $1\frac{1}{2}$ cm. Súlya 250 gr. Színe világoszöld. Állítólag a karddal együtt találtatott. Egy másik gerezdes buzogány 300 gr. nehéz, gömbös, $3\frac{1}{2}$ cm. átméretű, azon áll ki 6 nagyobb és 12 kisebb háromszögű kúp, peremes nyéltokja egyik végéről $1\frac{1}{2}$ s a másiktól $2\frac{1}{2}$ cm.-nyire kiáll, nyílása $1\frac{1}{2}$ cm. átméretű. Színe kékeszöld. Egy hengeres, közepén 8 mm. vastagságú s nyílt végei felé keskenyedő, síma bronzkarika. Színe sötétzöld, súlya 75 gr.

Lehóczky Tivadar.

KÖZÉPKORI KÖNYVSAROK BRONZBÓL.

LEVELEZÉS.

I. KEMÉNY LAJOS: MŰTÖRTÉNETI ADATOK KASSA VÁROS LEVÉLTÁRÁBÓL. Az ágyú- és harangöntés Kassa városában a XV. századtól kezdve számosabb mestert foglalkoztatott. 1474-ben *János* és *Lénárd* rézüöntők (rotgysser) említetnek s János rézüöntő «pro cantaris stagnéis septem» tilalmat tett; 1476-ban *Balázs* ágyúöntő és *Keresztély* harangöntő említetnek; ez utóbbi eladja házát 16 frton Fölschöffel Jánosnak. 1556-ban Bereczk ágyúöntőnek «für den glöcklein zur Uhr» 32 denárt fizetnek. *Illenfeldt Ferencz* ágyúöntő 1562-ben polgárjogot nyert, fizetvén érte 3 frtot, ugyanő két évvel később «Francz Illenfeld büchsengieszer tuth ein verboth auf einen grossen Mörser, welchen von yme der Greger Zypser seliger hat pro fl. 9 angenommen gehabt». 1566-ban a Forgács-utczán álló sz. Lénárd templom lebontásakor balesetnek áldozatul esvén, «Antonius Maria Apothecarius tuth ein verbot bey m wogmeister auf einen grossen mörser des Francz Illenfelds byxengiessers von wegen fl. 1. den. 34.»

1573-ban Lang Jakab puskaműves (pixidarius) említetik.

Az 1631. év augusztus hó 28-án kelt jegyzőkönyv szerint «Paisgyártó György suplikál, hogy az harminczadbeli tíz forint adósságért és az ház adójában való négy frt. adósságáért is vegyenek *kopját* el tőle, mivel nincsen pénz, beteges lévén.»

1712-ben Kecskeméti Sámuel kardcsiszár említetik.*

Az ötvösség virágzására közrehatott a városi tanács bőkezűsége az ajándékozásban.

Rudolf király koronázása alkalmára az 1572. év julius hó 14-én: Conclusum est etiam, ut poculum honorarium ad coronationem Rudolphi ematur 1578-ban Winckler András lelkész lakodalmára 4 ezüstkanalat, Buchalter Eliászéra 2 ezüstkanalat ad; Báthory Istvánnak Varanón az 1579-ik év januárius hó 25-én megtartandó esküvőjére nyolcz forintot érő ezüstpoharat, Antoninus János kassai orvoséra ez év, január hó 30-án három ezüstkanalat ajánl fel; Perényi György abauji főispánnak 1580 május hó 8-án Bicsén tartandó lagzijára 1 és 1/2 márká súlyú kelyhet; 1616-ban Tatay Györgynek ily alkalomra 10—12 frtot érő, 1618-ban Péchy Zsigmond leányáéra 18 frt értékű ezüstpoharat, ugyanez évben a Teufel György kassai postamesterére 2 ezüstkanalat.

Lippay János ötvösmester az 1576-ik évben halt meg. «Joannes Lippay apoplexia tactus in domo Stephani Pellionis senatoris inter horam 11 et 12

* Kassa v. lvt. 18,760/a. 23. sz. a.

meridie obmutuit die 15 Augusti, eodem vesperi in suos ædes deportatus vita expiravit die 16 Augusti matutino tempore et vespere sepultus est in templo».

1578-ban Binder Jakab ő felsége münchmestere említették; az 1609. év szeptemb. hó 10-én a kolozsvári származású *Egri Mátyás* polgárjogot nyert.

A város a XVII. század elején új pecsétnyomóját soproni ötvössel vésette s az 1622. év szeptemb. hó 7-én pecsételte vele első ízben.¹

Az építkezés a sz. Erzsébet egyházon még a XV. század hetvenes éveiben is folyt s itt működhetek 1475-ben Jakab, Kristóf, György, Péter és *Wendel* kőfaragók, a ki az 1495. évben a gönczi templomon épít; 1476-ban Menyhért kőfaragó; az 1556. évbeli tűzvész után Máté kőfaragó. «Item dem Matts steinmec, das er off der Kyrch 1½ tag gearbeit hat denar. 24. Der meister Matts staynmec hat 2 tag gearbeit am Thurm, yme geben den. 32».

A dóm az 1576. évben is leég. «Templum parochiale et aldæ vicinæ domus conflagrarunt Cassoviæ die 1. Augusti».²

A sz. Erzsébet egyház belső felszerelése ekkor újult meg. Az 1579. évi szeptemb. hó 11-én kelt jegyzőkönyv szerint: Die erbare czech Tischler begert sich abzusondern von der wagner und dresler zechen, begehren darneben ein Zechbrief oder Zunftbrief auszurichten. Erbitten sich *ein gestil in die Kirch zu machen auf 15 Personen von ihr meisterstück*.

Az 1636. évben új orgonát állítanak. «1636. 11. Decembris Orgonacsinaló Jakab.³ suplikál, elvégezvén az orgonacsinalást, fizetésének a restantiáját adnák meg és egyébaránt is jó akarattal lennének. Deliberatum: Bíró uramnál leszen válasza.⁴

A XVIII. század elején «a sz. Kereszt kápolnája ellenében a templomnak akkori inspectora, Bálintfi uram még egynehány sor széket is csináltattott oda».⁵

Az 1743. évbeli leltár így emlékezik meg az *Izbigi Mihály képtérő* által 1725-ben festett zászlóról: Zöldszinű velencei kamukából való, egyfelől sz. Erzsébet képe, másfelől I.(mago) M.(ariæ) J.(mmaculatæ).

Az 1794. évben Molnár János pictor «laboris circa baldachinum hujatis ecclesiæ parochialis» megkapja bérét.⁶

Nagy Pálné 1628-ban az ekkor épülő harangláb — Orbántorony — épületére 10 frtot hagyományozott.⁷

Az 1668. évi julius hó 8-án kelt jegyzőkönyv szerint: Ács mesterek supplicálnak, hogy engedné meg a nemes tanács, a tót templomban — sz. Mihály kápolna — egy kart csináltatnána, fát pediglen a nemes város adminisztrálna. Deliberatum: Megengedte az nemes tanács és amennyiben lehet, fával is megsegíti.

¹ Városi jegyzőkönyv.

² Városi jegyzék.

³ Koffenberg Jakab.

⁴ Városi jkv.

⁵ Kassa v. lvt. 16060. sz. a.

⁶ U. o. Nr. 1991. ex anno 1794.

⁷ K. v. Titkos lvt. S. No. 49. a.

A himvarrók czéh mestere *Mezei István* az 1704. évben már nem él, mert ekkor özvegye főutczai házukat vejének, Gömöri János ötvösmesternek ajándékozza.

A rimaszombati fazekasok munkáját a XVIII. század elején is megbecsülték,¹ az 1804. évben létesült kassai kőedénygyár készítményein a helyet jelzi a gyártmány talpába belenyomott K betű s a beitatott két kék betű, A. W.(irkner) a gyártulajdonos nevét.

György kőfaragó 1557, Farkas kőfaragó 1562, János architectus 1564, Kővágó Pálnak 1646-ban 194 frt 60 denárt fizet ki a város.² Hetter Lipót kőfaragó 1699-ben említettik.

Az 1648. évről maradt reánk Pratto Kristóf kőműveslegény bizonyítványa, mely szerint apja, Pratto Benedek Beszterczebányán kőművesmester s a fiú Dipauli András, majd Prstin Márton ottani kőművesmestereknél tanult.³

Az 1653—1654. évben Kibler Kristóf lőcsei kőművesmesterről van szó.⁴

Az 1654. év «októbernek 6-dik napján regveli 9 és 10 óra között» elhunyt.⁵

Keviczky János bíró uram javaira szokás szerint tilalmat tettek, a kiknek követelésük volt a hagyatékra.⁶ «Eodem die (t. i. 7 Octobris) *Keöfaragó János* tilalmat tett Keviczki János uram javaira számvetésig. 13. Octobris Spillenberger Sámuel uram tilalmat tett Keviczki uram javaira temetésekről való pénzre fl. 36.»

A kőfaragó egyéb munkáin kívül bizonyára a nála megrendelt sírkő ára fejében tett tilalmat számvetésig; míg *Spillenberger képiro* a ravatalra alkalmazott címerképek festése, esetleg az epitaphium elkészítése miatt. Keviczky sírköve a domban korunkra maradt.

Képiroink emlékét a legtöbb esetben csupán a városi jegyzőkönyvek őrizték meg.

*Strobl Frigyes*ről az 1590. évi február hó 1-én kelt jegyzőkönyv így szól: Hans Schultis apoteger hat dem Fridrich Strobl molern das haus, das er an izeo bewonh, vor sein proper gut, erblichen, vor ein ehnsamen, wohlweisen richter und rath einbekhent.

Spillenberger Sámuel háza (1653) a város «Folgác névű utcájában Patricarius János árvái és Kassay István uram házak között szituáltatott.»

I. Lipót király *udvari képiroja*, *Spillenberger János* szülőháza szintén a Forgács, — ma Deák Ferencz — utcán állott, mint a városi fürdőház keleti szomszédja; a fürdőépület pedig az utcának a Szegfű-utczával alkotott sarkán állt.⁷

Az 1681. év május hó 31-én Tarnóczy Szabó János tilalmat tett *Képiro György* javaira tizenkilencz tallérig való praetensiójáért.

¹ K. v. lvt. 18662. sz. ex 1713.

² Lajstromozatlan számolás.

³ K. v. lvt. 7677. sz. a.

⁴ U. o. 8199/30. és 8257/12. sz. a.

⁵ U. o. 8317/6. sz. a.

⁶ U. o. lajstromozatlan.

⁷ Városi lvt. 8280. sz.

• Az 1686. év július hó 30-án: Kerékgyártó Kata árestombban tartatja Gotfridt *Bogdani* képirót, hogy sokszori hites fogadása szerint el nem áll tőle.

Bogdani uram — 1699 ápril. hó 2-án — resolváttatik, hogy azon esztendőbeli perceptor urammal és buzatiszt urammal vetvén számot, a melyre prætendál, a computust præsentalván, leszen determinációja. 1700-ban városi bortiszt lett.*

Az 1723-ban polgárjogot nyert *Griming Simon* képfaragó az 1746. évben a Domonkos-rendiek temploma részére sz. Rozália oltárát faragta.** Meghalt 1759 junius hó 17-én.

Hartman József képfaragó (statuarius) az 1750. év november hó 17-én nyert polgárjogot. Az 1755. évtől fogva 1764 május hó 12-én bekövetkezett haláláig a városi közgyűlésnek tagja. 1762-ben faragta a sztropkói klastrom temploma részére sz. Ferencz szobrát s a következő évben Kassa városa 300 frtot fizet ki neki, a dóm szószékét elkészítvén.

Schweitzer Henrik képiró 1754-ben a sztropkói vártemplom Mária oltárképét festette a rajta levő felirat szerint: Anno Domini 1754. Pinxit Henricus Schweitzer ex Cassovia. Tíz évvel később az ő ecsete ékesítette és aranyozta meg a kassai dóm szószékét, mely munkáért 300 frtja járt ki. Az 1775—1781. évben Kassa városa közgyűlésének tagja. Meghalt 1781-ik év január hó 12-én.

Kassán, 1910 márczius hó 12-én.

Kemény Lajos.

II. CSONTOSI JÁNOS: LITTERÁTI NEMES SÁMUEL 1842-IK ÉVI HAGYATÉKI LELTÁRÁRÓL. Még a mult század hetvenes éveiben akadtam Komárom város levéltárában egy iratcsomóban Litterati Nemes Sámuel budai antiquarius 1842-ik évi hagyatéki leltárára, melyet ennek az esztendőnek szeptember 20-ik napján nevezett antiquariusnak Komárom városában átutazóban az «Arany Szarvas» fogadóban történt hirtelen elhalálozása alkalmából Komárom város tanácsának hivatalos közegei az elhunyt antiquarius hátramaradt ingóságairól a helyszínen vettek fel.

Ezt az ívrétben nyolcz lapra terjedő eredeti hagyatéki leltárt akkor egész terjedelmében lemásoltam.

Azon élénk összeköttetésnél fogva, melyben nevezett budai antiquarius legnagyobb hazai gyűjtőnkkel idősb wadasi Jankowich Miklóssal évekig állt, elég érdekesnek tartom a leltár ismertetését. Litterati Nemes Sámuel budai régiségkereskedő és háztulajdonos egyéniségéről a következőket tudjuk meg: Született 1794-ben Marosvásárhelyt nemes, szabad szülőktől; 1821-ben július 27-én Ó-Torda városában laktában «önként szeretetből törvényes házasságra lépett Nemes Biró Sára leányzóval, ki ekkor, mikor nemes, szabad ifju Nemes Sámuellel házasságra lépett 14 éves volt; mikor mondták neki, hogy fiatal, azt felelte Sámuel: *semmisem, ő árva, nincsen senkije, annál jobban kezemhez fogom szoktatni.*» Ezt bizonyítja a hagyatéki leltárban előforduló Ó-Torda városában 1821 július 27-én kelt «*Esketési Bizonyítvány.*» Úgy látszik, hogy Litte-

* U. o. 18,609. sz. a.

** U. o. 95. sz. eő 1746.

rati Nemes Sámuel esküvője után Kolozsvár városában telepedett meg mint antiquarius, mert a leltárban 1834 márczius 14-ről előfordul Kolozsvár városának egy Nemes Sámuel antiquarius házastársa nemes Biró Sára számára kiállított papualis levele, ki nemes Magyarországba, Mámarosszigetre és Munkácsra megy, hogy férjét feltalálja.

Ezután 1840 május 4-ről keltezve következik Buda szabad királyi városának egy latin passualis levele, melyben Litterati Nemes Sámuel erdélyi származású, helv. hitv. középtermetű, vörhenyeges, hosszúkás arcú, gyenge szemű, arányos orrú és öszülő hajú 46 éves budai bekebelezett antiquarius és háztulajdonos, régiséggyűjtésre * az osztrák tartományokba egy évre érvényes útlevelet kap.

A hagyatéki leltár legközelebbi okmánya 1842 ápril 7-ről szól. Ez kétoldalú szerződés, melyben egyrésről Litterati Nemes Sámuel budai antiquarius és háztulajdonos, Budán kigyó-utczában 188. sz. alatti jószágocskát minden haszonélvezettel együtt elajándékozta vejének, Raicsics Ferencz budai ügyvédnek és Nemes Rozália házastársának azon feltétel alatt, hogy a házra adósságot ne csináljanak és magáról megfeledezett anyjokat a legszigorúbb fenyték alatt a botránkozástól holta napjáig elcsukva szüntelen való munkával foglalatokodva tartsták.

Ezt a szerződést aláírják Raicsics Ferencz budai ügyvéd és annak neje Nemes Rozália.

Ebben az esztendőben kelt régiségtanulmányi útra Litterati Nemes Sámuel s valószínűleg az osztrák tartományokra igyekezett. Hol és mely vidéken járt, ezt meg nem határozhatjuk. De egy ilyen tanulmány-, illetőleg régiségnyomozó útról, rosszul érezvén magát, gőzhajón érkezett és kiszállt Komáromban s itt az «Arany Szarvas» fogadóban vett szállást. «Nem könnyebbedvén nyavalyájának súlya, — a mint ezt a hagyatéki leltár jegyzőkönyve mondja, — szept. 18-án Mikolay Lajos sebész urat hivatta magához, ennek dereka alsó részének nagy fájdalomról panaszkodott, ki is aranyér miatt lévő vértululásnak tartván nyavalyáját, a fájdalmas helyre hólyagszívó flastromot és lágyító allöveteket rendelt. Ezekre a fájdalmak megenyhültek, úgy hogy aznap a beteg szobájában fent lehetett és járkálhatott. Szept. 19-én délután 2 órakor hirtelen egy pintre való aludt vért hányt ki, melynek következtében aznap délután 5—6 között meghalt.

Ezen hirtelen haláleset alkalmából Komárom város tanácsa nevében 1842 szept. 20-án Milkovics Ferencz Komárom városi helyettes hadnagy Litterati Nemes Sámuel haláláról és a nála talált ingóságokról felvette a fenti című hagyatéki leltárt, illetőleg az összes ingóságok lajstromát.

E leltár szerint «megholt kérdéses férfiú, mintegy 46 éves középtermetű. Teste külsején semmi nyavalya vagy erőszakos sérelem nem taláztatott, hanem *jobb felől a mellén egy kereszt és egy kard*, balkezén a kézfejsuklyón valamivel alább I. H. S. és N. S. betűk taláztatnak, melyek mind a két helyen cinóberrel készített bélyegek. Mindezek után Kolmár Dániel városi phisikus oda concludál,

* «Pro colligendis antiquitatibus.»

hogy Litterati Nemes Sámuelnek vértolulás folytán gutaütésben kellett meghalnia.

Időrendi sorozatban most 1842 szept. 23-án József nádorispán Alcsuthon kelt Nádori Meghatalmazása következik Vitézlő Litterati Nemes Sámuel özvegye szül. Nemes Biró Sára részére, hogy Raicsics Ferencz, Litterati Nemes Sámuel veje, kinek személyazonosságát 1842 szept. 23-án Nékám József Buda város főjegyzője bizonyítja, a hagyatéki leltárban felsorolt ingóságokat Komáromban átvehesse.

Ezen felhatalmazás alapján Komáromban 1842 szept. 25-én Litterati Nemes Sámuel örökösei Laky Gábor Komárom város szenátora és Kopár Ferencz szenátor és kapitány jelenlétében az ingóságokat átvették a következők: Raicsics Rozalia szül. Nemes de Litterati. Kezemhez vettem Raicsics Ferencz hites ügyvéd mint Litterati Nemes Sámuel úr hátramaradt özvegye szül. Biró Sára teljhatalmu megbízottja.

Ezzel a Litterati Nemes Sámuel komáromi hagyatékában maradt ingóságok átadása és átvétele be volt fejezve..

Litterati Nemes Sámuel holta után Komáromban az «Arany Szarvas»-ban talált ingóságai között: Bankjegyben találtatott 625 fl.; egy nagy arany pecsétnyomó a következő körirattal: «*Sigillum incliti comitatus Szathmariensis 1722*» 9 $\frac{1}{2}$ loth; (hol van ez most?) 12 db simpla arany; 1 db dupla arany; 1 nagy, 8 aranyat nyomó pénz Rudolf császártól. *Gyűrűkben* összesen 23 gyűrű van felsorolva. Ezekből 13 török gyűrű, köztük 2 emaillozott, 2 türkiszekkel, 1 török talizmán és 1 török ezüst; római gyűrű van kilencz, köztük 1 arany és 1 platina onixsal, diamantos gyűrű van 4, köztük egy nagy diamantos, 1 spitzstein diamantos és 2 diamantos; magyar gyűrű van 3; dalmatinnal 3

A gyűrűk után következnek kötelezvények és értéktárgyak. *Kötelezvények:* Kötelezvény 50 pengő forintokról, szenvedőleg Jankovics Miklós urat illető de dato aug. 28. 1842.; kötelezvény 80 pengő forintokról szenvedőleg szintén Jankovics Miklós urat illető de dato 2 Aprilis 1842.; kötelezvény 1000 pengő forintokról ugyancsak Jankovics Miklós urat illető de dato 12 martii 1842; kötelezvény 500 pengő forintokról szenvedőleg Jerney János urat illető de dato 1. Julii 1840.; kötelezvény 50 pengő forintokról Pap Józsefet szenvedőleg illető, ugyan azon a papiroson 80 pengő forintról kötelezvény Gamauf Henriket szenvedőleg illető de dato 26 Januarii 1842; kötelezvény 343 f. 7 krajczárról szóló és szenvedőleg Litterati Nemes Sámuel urat illeti, de dato 22 Jan. 1839. Mátray Gábor bizonyítvány 1842 aug. 23.; egy ezüst tobákos szelencze; egy máltai vitéz keresztje szalagra fűzve; egy fából készült tobákos szelencze régi pénzekkel kirakva; egy nagyító üveg; egy aranyóra ezüst lánczczal; egy ezüstös tajtpipa; egy régi királyi diploma másolatja András király neve alatt tokba becsinálva. A hagyatéki leltár utolsó csoportjában vannak a római pénzek és érmek felsorolva. Egytől-egyik bronzok, csak Joannes Comanus (?) ezüsből való. A császárok nevei a következők: Antoninus Pius, Hadrianus, Claudius, Julius Philippus, Julia Titi, Gordianus, Quietus, Livias, Vespasianus, Julius, Septimius Severus, Orbiana, Julia, Faustina, Verus, Antonia Optavia, Trajanus Heraclius, Constantinus Pius, Cosmus (sic), Marcus Aurelius Gallus, Constan-

tinus M., Juliánus, Maximianus Severus, Justinianus. Ezek közt több pénz és érem többes példányban.

Budapest, 1910 május 31.

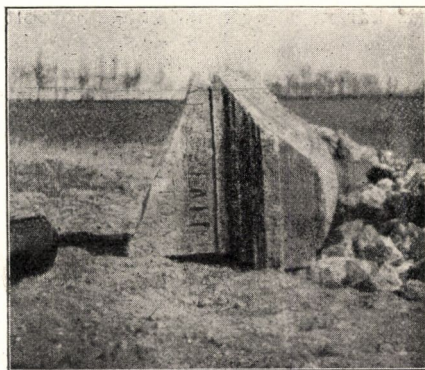
Csontos János.

III. Dr. FINÁLY GÁBOR: BRIGETIÓBÓL. A ma is jól felismerhető fekvésű castrumtól nyugatra elterülő szántóföld közepén egy ara töredéke hever, a következő felirattöredékekkel: AESCVLAPIO | .....IAEPOSVIT | .....MAX | ..... (1. ábra). Aesculapio (et Hygiae posuit ..... Max(imus) ..... Brigetióból már ismeretes egy Aesculapius-felirat (CIL III 10971), új tehát Hygiának kiegészítéssel olvasott neve. De levelezésnek nem ez az oka és a célja.

F. é. márczius 22-én bejárva a hely színét, saját szememmel győződtem meg arról, a mit évtizedek óta beszélnek, hogy Brigetió maradványait kőbányának használják, s a közölt felirat fényképe egyik jellemző részlete a mostani ásásnak. A római fal anyaga szabályos prizmákba rakva várja az elszállítást, a feliratos kő csak azért nincs belerakva prizmába, mert tudomásom szerint a komáromi múzeumba készültek bevinni. Az ásás módjáról a 2. ábra nyújt jellemző képet: a földfúróval megtalált kődarabot kiássák, ha akadt mellette több darab is, kiszélesítik a gödröt s feldulva az esetleg még felismerhető épületet, elhordják az anyagot. Az itt bemutatott gödör valószínűleg azért maradt nyitva, mert a hatalmas kőlapok kiemeléséhez a munkásoknak nem volt szerszámjuk.

A dűlás eredménye: sűrűen egymás mellé sorakozó kőprizmák a gödörök elegyengetett helyei mellett (a 3. ábrán mintegy 12 ilyen hely ismerhető fel) Ugyanilyen állapotot találtam a Szőnytől nyugatra elterülő szántóföldeken is. Az anyagi eredmény egy néhány köbméter kő, de vajjon felér-e ez a haszon azzal a pótolhatatlan kárral, hogy így Brigetio tudományos felkutatása előtt feldőljenek az esetleg még felismerhető maradványokat?

Most, a mikor a hazai föld régészetét nyugati és keleti szomszédaink egymást nagy anyagi erővel kezdik támogatni és az erkölcsi eredmény mellett a régiségek látnivalóvá tételével tudnivágyó idegenek csábítanak magukhoz, s

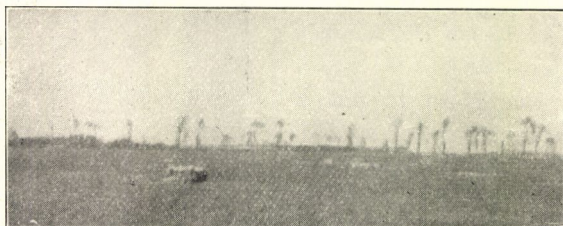
1. ábra.

2. ábra.

így némi anyagi előnyt is biztosítanak maguknak, nem kell-e restelkednünk, hogy nálunk ezen a téren alig egy-két helyen történik valami! A Műemlékek Országos Bizottságának, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének, a Magyar Nemzeti Múzeumnak, a Magyar Tudományos Akadémiának, a helyi múzeumoknak és hatóságoknak nincs-e elég erejük arra, hogy a dűlást megakadályozzák vagy legalább szakszerű felügyelet alatt rendszeressé tegyék? Hiszen a kiásott vagy kiásandó római épületmaradványok túlnyomó részének elpusztulása pontos felvétel és térképezés után nem lesz a tudományos kutatás kárára s így a mostan elhordott néhány köbméternyi kőnél többet is lehet

3. ábra.

majd elhordásra átadni, de legalább biztosítékot kellene keresnünk arra, hogy a valóban becses maradványok s a most teljesen elkallódó apró leletek szakértői vélemény alapján megmaradjanak az utókornak is.

Tartsuk e kérdés formájában elmondott panaszt napirenden, panaszoljuk el századszor is, hogy meg kell menteni a megmenthetőt, talán százegyedik-szer vagy később, de az eredményt el kell érünk.

Budapest, 1910 márczius 31.

Dr. Finály Gábor.

IV. HALAVÁTS GYULA: HOL IS VOLT A LEDERATA-TIBISCUMI RÓMAI HADI ÚT AHIHIS ÁLLOMÁSA? Az Archæologiai Értesítő U. F. XVI. (1896) köt., 4. l., jelent meg «A lederata-tibiscumi római út» cím alatt az a közleményem, melyben részletesen leírom és rajzát is adom ennek a római útnak, egyben — egynek kivételével — a Tabula Peutingeriana állomásainak minden kétséget kizáróan megjelölöm a helyét, mert hisz a helyszínen megvan a nyomuk. Az az egyik állomás, melynek helyét nem konstatálhattam biztosan a Berzovia és Caput bubali állomások közé eső «Ahihis». Ennek nyoma veszett. A közleményemben elmondott okoknál fogva az úttest mellé Furlog községétől É-ra a falu kapuja közelébe a szántóföldekre helyeztem, s megjegyzem, hogy magából az állomáshelyről ma már semmi sem látható, elegyengette azt az eke, de a föld tulajdonosának állítása szerint e helyről sok követ és téglát szedtek ki. Foglalkozott e témával *Téglás Gábor* is «A lederata-tibiscumi hadi út Aizis állomásának helyrajza» (Arch. Ért. U. F. XVIII. (1898.) k., 1. l.) és a «Tabula Peutingeriana hármas dáciai útvonalból az Új-Palánkától Zsuppáig, vagyis a Bisztra Temes egyesülésénél fekvő Tibiscumig terjedő fő hadi útnak helyrajza, hadállásainak stratégiai és közigazda-

sági jelentősége» (Arch. Közl. XXII. (1899) köt., 86. lap) című közleményeiben s a nyomavesztett Ahihis állomás helyének meghatározásánál megegyezik velem annyiban, hogy ő is Furlog községe határába helyezi azt, de nem az út mellé, a mint azt én tettem, hanem az úttesttől 5 km. távolságra, a községtől DNy-ra, az Aranyos hegységnek egyik Gruniu ku kremine nevű előcsúcsára, a Valea máre (Nagy völgy) szintje felett 50 (helyesebben 130) méter magasságra.

Sajnos! azóta, hogy *Téglás G.* fentjelzett közleményei megjelentek, nem jártam Furlog környékén s így nem láthattam azt a helyet hová Ahihis állomását helyezte. 1909. év nyarán azonban alkalom nyílt erre is. Ugyanaz a furlogi nagybirtokos: *Palik-Ucsevny Fedor* úr, a kire *Téglás* hivatkozik, a kinek vendégszeretétét 1885. évben ottjártakor igénybe vette és a kinek tulajdonában lévő erdő egyik tisztásán van a Gruniu ku kremine, szíveskedett engem a helyszínére vezetni, s így kétség tárgya nem lehet, hogy ugyanazon a helyen jártam, a hol *Téglás*. E helyszini szemle alapján konstatalem, hogy a Gruniu ku kremine nevű helyen tényleg megvan az a szabálytalan négyszögű sánczczal bekerített hely, melynek *Téglás* az Arch. Közl. XXII. (1899) köt., 103. lapján, a 7. sz. alatt rajzát is közli, csakkogy ezen a helyen sohasem állott castrum, vagy valamelyes építmény, hanem *Palik-Ucsevny Fedor* úr állítása szerint, a ki ezt még fiatal korában látta, ez a sánczczal körülvelt szabálytalan négyszögű terület szőlővel volt beültetve.* Vagyis *Téglás G. egy elpusztult szőlő garadját mondja Ahihis római hadi állomás helyének.*

Ily viszonyok között állom azt, a mit 1896. évben megjelent közleményemben mondtam, annál is inkább, mert a dolog természetéből folyik az, hogy az utat őrző állomásnak, akár csak ma az útkaparó háznak, az úttest mellett a helye és nem öt kilométernyire az úttesttől, a hegyen. A Peutingeri Táblán megnevezett s tölem látott valamennyi állomás közvetlenül az úttest mellett van, mért tértek volna el ettől a természetes szabálytól ép Ahihis állomásának elhelyezésekor? Ott kellett lenni Ahihis állomásának, a hová én helyeztem, annál is inkább, mert őrségének nem csak magát az utat, hanem a közelében volt, a Poganis-patakon át vezető hidat is kellett őriznie, az ellenség ellen megvédeni.

Halaváts Gyula.

V. Dr. LÁNG MARGIT: AZ ÓKORI LÁMPÁSOKRÓL. Az ókori lámpásokra vonatkozólag nagyterjedelmű, széleskörű tanulmány jelent meg a fiatal Loeschke** tollából. A tanulmány főérdeme nem annyira a belőle végeredményképpen levont conjecturalis következtetés, — ehhez sok szó férhet és bizonynyal fog is férni, — mint inkább az, hogy ez az első, mely archæologiai alapon tájékoztat a kérdésről, míg az előző munkálatok csak irodalmi adatok alapján tár-

* Erre vonatkozólag *Palik-Ucsevny Fedor* úr 1910. évi márczius 14-én kelt levelében még a következőket közli velem: «A sánczok és árkok, melyeknek nyomán a furlogi Gruniu cu Cremine nevű hegynek alsó részén vagyis tetején — a melyen erdő nincs — láthatók: csakkugyan promontoriális szőlőkerteket vettek körül, a melyek még az 1880-as évek elején részben még léteztek».

** Bonner Jahrbücher, 1910. Heft 118, 2 u. 3. Siefr. Loeschke: Antike Laternen u. Lichthäuschen.

gyalják. Ezen általános jelentőségén kívül minket a cikk még azon specialis szempontból is érdekel, mivel szoros kapcsolatban van a mi pannoniai leleteink egy megoldatlan problémájával, t. i. az ú. n. épületi agyagminták rendeltetésével.

A terminológiát illetőleg, Loeschke a «Laternen u. Lichthäuschen» elnevezésnél, az elsőn az utczaí és kézilámpásokat, az utóbbin pedig a kultusz és sírfelszereléshez tartozó mécsvédő-készüléket érti. A lámpások — lanternæ — anyaga: szarubőr, hólyag vagy vászon; csakis a késő római és Karoling-korban említenek üveget; de lámpához tartozó üveg az ásatásokból eddigelé még nem került elő.

Ezen lámpások váza bronzból készült; vasvázúakról csak irodalmi említés van, épen úgy a fából készültekről; agyaglámpás azonban nagyobb mennyiségben került elő.

A lámpások használatára vonatkozó ábrázolások többnyire azt a leggyakoribb mozzanatot tüntetik fel, a mint a rabszolga viszi ura előtt a lámpást; de használták a lámpást jeladásra is, különösen hajókon. A görög archaikus korból fennmaradt emlékeken a lámpások négyszögletes alakúak; a IV. századból való délitáliai görög vázaképeken azonban már mindenütt hengeralakúak, kosár füléhez hasonló fogantyúval ellátva. A IV. századtól kezdve, a vázagyártás hanyatlásával, a lámpások alakjának fejlődése csak a vésett kövek ábrázolásain és «in natura» terrakottákon figyelhető meg. A hengeralakú, fogantyús lámpáson kívül még két forma található: az alacsony lábakon álló négyoldalú hasábpiramis-alakú betetőzéssel és a hengeralak, kúptetővel; a kézben hordozásra fogantyú helyett a tetején átfúrt gomb van, melybe szalagot, szíj-
jat vagy lánczot lehetett húzni. A hellenisztikus és római kor plasztikájában kedvelt síri ábrázolások azok a kisebb márvány- vagy terrakotta-szobrok, melyek urukra váró szolgálkat ábrázolnak, kezükben a lámpással, mintha túlvilági útján is akarnának neki világítani. Gyakori a lámpástbordó Eros-typus is. Néha csak a lámpás van a sírra téve: a kis szolga, megúnván a hosszas várást, eltávozott.

Találtak ezenkívül még más, sajátos alakú világító felszereléseket — Loeschke szélvédőknek vagy ellenzőknek nevezi — főleg az egyiptomi sírokon. Többnyire henger- vagy kúpalakúak, ritkán négyszögletesek vagy gúlaalakúak, oldalt nagyobb nyílással, melyet nyilván a szélmentes irány felé fordítottak és úgy állítottak belé a mécses. Ilyenféle szélellenzők lehettek azok a sajátos, hengeralakú, oldalnyílásos terrakotta-tárgyak is, melyeket valamelyes felületen külső hasonlóság alapján némelyek az *onosok* közé soroltak (összesen négy ilyen terrakotta ismeretes: kettő a berlini Antiquariumban, melyeket Loeschke ismertet és kettő a British Museumban, melyeket az onosokkal kapcsolatban, illetőleg közülök kirekesztve, publikáltam).*

A császárkori római utczaí lámpások a görög formától elütő, praktikusabb szerkezetűek. Nagyobb mennyiségben a kampániai (Pompeji, Herkulaneum, Boscoreale) ásatásokból kerültek elő. A kerekidomú lámpások váza és harang-

* Arch. Ért. 1907. 5. Az onos vagy epinetrios rendeltetése.

vagy kupolaszerű fedelük bronzból van és lánczon fel vagy le lehet húzni, akárcsak a mai falusi kézilámpásokat vagy templomi füstölőket.

Egy másik typus az, mely nem gyakorlati használatra vagy annak jelképül, hanem egyenesen sacralis czélokra készült. Ősrégi szokás ugyanis, templomban vagy síron, istenségeknek, istenné vált lényeknek vagy halottaknak mécsest vagy gyertyát gyújtani. Loeschke kimutatja, hogy ezen ősi felfogás Egyiptomban a terrakotta-iparnak egy sajátos válfaját hozta létre, mely egészen a késő császárkorig tartott. A kultuszterrakották közt sok olyan van, mely nyilván valamely kis templom vagy aedícula hatása alatt készült. Ezeket a kis «szentély»-eket, vagy valamely istennek szentelték, vagy valamely élő ember érdekében templomban, vagy valamely halott javára a síron ajánlották fel fogadalomképen. A hátulsó falukba fúrt lyuk vagy fülecske arra vall, hogy felakasztásra voltak szánva. A szokásos síri és templomi mécseseket gyakran összekapcsolták ezekkel a fogadalmi házikókkal, vagy olyanképpen, hogy a mécsest egyszerűen beleállították a házba, vagy pedig a házat használták fel mécsesnek, olajat töltöttek bele és egy vagy több lámpabélt húztak bele. A fogadalmi házikók felakasztása egyebütt is előfordul, de a mécses beleállítása Egyiptomra jellemző. A síri lámpások első formája bizonyynyal Egyiptomban is az utczai lámpás, a *lanternae*. Mivel pedig az istenség a neki felajánlott lámpás birtokosa, mintegy lakója, a képzelet működése ajtó alkalmazása által házalakot ad a lámpástartónak. Ezzel megindul a lámpaforma architektonikus továbbfejlesztése: ajtókat, ablakokat vágnak bele; oltár- vagy kápolnaformát, sőt toronyalakot is adnak neki. Az egyiptomi síri lámpások nagyrésze a síri épületek hatása alatt készül; a toronyformát tán az alexandriai Pharos formája befolyásolta.

Az egyiptomi házalakú sírlámpásokat Loeschke nagyrészt a római császárkorba helyezi. A Földközi-tenger mellékén, Algierban (Orléansville) előkerült, bazilikaalakú, ó-keresztény lámpástartó szintén ezen korból való. A bazilika tízoszlopos, félköralakú apsisban végződő csarnokába volt a lámpás beállítva.* A tetején alkalmazott fül a felfüggesztésre szolgált; a hosszoldalból kinyúló ágas-bogas kar pedig az apróbb mécsesek beállítására volt való, úgy hogy felakasztva az egész sokoldalú csillárhoz hasonlíthatott. A Földközi-tenger más helyein római kor előtti időkből is *terrakották* fordulnak elő, hasonló terrakották pl. egy oszlopkoszorúval körülvett kerek épület Olbiában, Cyprusban pedig, a Hagios Photeos-beli templomban egy egész csoport négyszögletes, házalakú lámpástartó.

A kérdés már most az, hogy a négyszögletes házalakú, gúlatetejű síri lámpások használata Egyiptomra szorítkozott-e, vagy másutt is kimutatható? Ennek kinyomozására fontos tény volna az, melyet Loeschke, némi tartózkodással, de mégis felvesz, t. i. a Rajna és Duna mellékén talált toronyalakú terrakották. Ezek nemcsak földrajzilag, de formailag is egy-egy zárt csoportot alkotnak. A dunavidéki példányok ugyanis (melyeket az Arch. Ért.** és ennek

* L. Loeschke, Abb. 17.

** Arch. Ért. 1908. 1. Drexel F.: Két antik épületminta Dunapenteléről. — Engelmann R.: Intercisai épületminta. — Arch. Ért. 1908. 5. Téglás I.: Római torony mintája Potaissából. — Arch. Ért. 1909. Hampel J.: Római épületminta.

nyomán a Römisch-germanisches Korrespondenzblatt* publikációiból már ismer az archæologus világ és melyeket jobb név híján «épületminták»-nak neveztek el) határozottan architektonikus jellegűek. Jellemző sajátágaik: a négyszögletes alapforma, a gúlaalakú betetőzés (Loeschke a legutóbb talált dunapentelei *kerekidomú* tornyocskát még nem ismeri** és így nem vehet róla tudomást), két emeletes ablaksor, a földszinten kapunyílások; ablak és ajtó formája határozottan megvan különböztetve; a pillérek feje és talapzata, az egyes emeleteket elválasztó párkányzat is jelezve van; a párkánydíz: a plastikus hullámvonal. A rajnavidéki példányok ellenben minden architektonikus jelleg híján vannak (a bonni múzeum két példányát és két bécsi töredéket ismertet és a Guhl u. Kohner 699. képe alatt közölt, ismeretes Fiedler-féle edényt is belevonja, kerek idomúak, hegyes kúptetejűek, a falakat tisztán geometriai jellegű háromszögek és ívalakú nyílások törik át; sem az egyes emeletek szétválasztása, sem a tető bekezdése nincs építészeti tagolva. A formai különbség okát Loeschke abban látja, hogy különböző korból valók. A hozzávetőleg datálható példányokból azt a következtetést vonja, hogy a kerekidomúak a régiebbek, a négyszögletesek az újabbak. A kerekalakú terrakották geometriai jellegű nyílásai nem az egykori ajtó- és ablaknyílások elnagyolásából, elsatnyulásából eredt; a fejlődésmenet — szerinte — ellenkező irányú: a négyszögletes tornyok architektonikai jellege későbbi járulék. A hellenisztikus-kori hengeralakú, kúpfedelű lámpásból fejlődött ki a hengeralakú, kúpfedelű toronyforma és ennek továbbfejlődése a négyszögidomú, gúlafedelű, architektonikusan kialakult torony. A kora római kori xantheni (Fiedler-féle) terrakottán még látható az eredeti anyagnak (szaru- és bronz) hatása a formára, ú. m. a széles, felfelé hajló szélű alsó tálcza, az egyes nyílások elválasztó karikák és a hegyes födelet betetőző gomb, melyen át a lámpást fel szokták fűzni. Még régibb egy pergamoni töredék a Kr. e. I. századból, mely valószínűleg hasonló kúpalakú toronynak maradványa. A hengeralakú, kúpfedelű görög-hellenisztikus lámpástypust Itáliában a császárkor elején a capuai kupolafedelű lámpások szorítják ki. A Duna és Rajna mentén azonban a lakosság az olcsóbb agyaglámpásokra lévén utalva, a hellenisztikus lámpástypus fennmarad és tovább fejlődik; az italo-római forma nem talál ide utat, oly tény, mely különösen a Gallia befolyásolta rajnai iparművészet terén nem elszigetelt jelenség. A harmadik század elején nemcsak Egyiptomban, hanem a Duna mentén is fordulnak elő négyszög idomú, hegyes fedelű, toronyszerű terrakották. Mivel pedig az egyiptomi példányok a bennük talált mécsesekről lámpásoknak bizonyultak, közeleső az a feltevés, hogy a hasonló alakú dunai és némileg elűtő rajnai példányoknak is hasonló rendeltetésük volt és hogy valamint Egyiptomban a mécsvédő terrakották formáját az ottani síri építkezés formái, az oltárok és kápolnák befolyásolták, épen úgy befolyásolhatták a dunamelléki példányokat az ég felé nyúló római sírtornyok, mely typus legismertebb representansa az ú. n. igeli-oszlop. Hogy pedig formailag

* Jahrgang I. 4. Engelmann. — Jahrgang I. 5. Drexel. — Jahrgang II. 4. Engelmann.

** Arch. Ért. 1910. 1. Láng M.: Római kerek toronyminta Dunapenteléről.

a római provincialis agyaglímpásokat is a síremlékek befolyásolták, azon épen nem kell csodálkozni, mivel valószínű, hogy a Rajna- és Dunamentén, úgy mint Egyiptomban, szokásban volt ilyen lámpásokat sírokra állítani. Az egyik bécsi példány belsejében koromlerakodás látható; ezt a Dominikanerbastei sírmezején találták. A potaissai példány az út kövecsei alól került elő, tehát valószínűleg az útmenti sírok valamelyikén állt; a xantheni példányról pedig azt írja Fiedler, hogy lelhelyén halottégetés nyomai voltak láthatók.

Loeschke széles alapon, kimerítően tárgyalja a kérdést. Megfigyelései közül a megkülönböztetés a dunai és rajnai toronyszerű terrakották közt, hogy az előbbiek architektonikus, az utóbbiak inkább geometriai jellegűek, finomságra vall. Következtetései logikusak, csak hogy a gondolatsor sok tagja egyelőre egészen conjecturalis. Feltűnő, hogy a gondosan egybegyűjtött anyagba nem veszi fel az eleusisi kultuszban az adományok befogadására használatos *kerchnosokat*.¹ Tán mivel elkerülte rendeltetésüknek az az oldala, hogy az ünnepi menetben benne vitték fejen körül a gyertyát? Nyilván nem ismeri Engelmann cikkét,² melyben a figyelmet ezen külső hasonlóságra felhívja; a feltűnő hasonlóság némelyik kerchnos fedele³ és a dunamelléki tornyocskák közt különben is magától rávezethette volna ezen nyomra. Az is elkerülhette Loeschke figyelmét, noha Engelmann ugyanazon cikkében említi, hogy a Fiedler-féle edény rokon volta már Hampelnek is feltűnt.

Loeschke következtetéseiben sok a valószínűség, noha a fejlődésmenete az anyag hiányos voltánál fogva ezidőszertől összefüggőn még nem állapítható meg. Az egyiptomi és dunamelléki terrakotta-épületecskék közt a nyilvánvaló analógiák daczára nagy hézag tátong. Tudjuk, hogy a késő római korban Egyiptom és a Duna melléke közt voltak összeköttetések, egyes finom szálak ki is mutathatók; de azt az utat, melyen az architektonikus jellegű terrakották típusa Egyiptomból Pannoniába és Dákiába eljutott, nem jelöli semmi legcsekélyebb nyom sem.

Hogy a dunavidéki tornyocskáknak szintén volt a halottas kultuszhoz vonatkozásuk, az alkotottságukat tekintve, külső bizonyítékok híján is nagyon valószínű. Legelőször Dresselnek tűnt fel a hasonlóság az első dunapentelei példány és a római provincialis síremlékek közt; de ő még nem keres kapcsolatot a forma és rendeltetés közt és ezt a jelenséget az utánpótló ösztön játékos kedvének hajlandó betudni.

Hampel az aquincumi példány alapján már felismeri ezt a vonatkozást és a nagy síremlékek helyett surrogatumként felajánlott kegyeletadományt hajlandó bennük látni. Engelmann szintén a kultusz körében keresi rendeltetésüket, füstölő-edényekre gondol, a milyeneket a sírokra is szoktak állítani.

Látjuk, hogy a különböző megfigyeléseken alapuló conjecturák mind egy pont felé convergálnak, a mi a megoldás reményével kecséget. A végleges megoldás azonban valószínűleg még kissé várat magára. Hogy a kérdés főleg a kellő mennyiségű anyag híján még nem eléggé érett a megoldásra, ez onnan

¹ Ath. Mitth. XXIII. O. Rubensohn: Kerchnos S. 271—306.

² Römisch-germanisches Korrespondenzblatt, I. 4.

³ Ath. Mitth. XXIII. Taf. XIII. 8/a, 8/b.

is látható, hogy egy egy új példány felmerülése a fáradságosan felépített hypothesiseket megingathatja, leronthatja. A legújabb dunapentelei példány,* a kerekidomú tornyocska megdönti Loeschke azon tételét, hogy az architektonikus jellegű tornyok mind négyszögletesek, ennél fogva az egyiptomi négyszögletes, kicsiny sírkápolnák egyenes leszármazásai és némiképen megingatja azt a feltevést is, hogy a kerekidomú terrakották a régiebbek és a négyszögidomúak ezekből származtak le. Az újabb dunapentelei tornyocskákat sem jelentékeny idő- vagy térbeli távolság, sem feltűnő stílári különbség nem választja el a négyszögletes tornyoktól. Hogy volt-e valamilyen belső fejlődésmenet és melyik volt a kiinduló pont, a kerek vagy négyszögletes alapforma (a dunapentelei kapuminta nyolcszögletes oldaltornyai képviselhetnék az átmenetet); vagy tisztán külső hatás alatt, az illető vidék építészetének hatása alatt módosultak-e a formák; hogy milyen vonatkozásban vannak egymással és az egyiptomi mécsesházakkal, mindezen kérdésekre tán csak úgy fogunk kapni feleletet, ha az ásatásokat vezető és kísérő jó vagy rossz szerencse úgy akarja.

Budapest, 19010 június 1-én.

Dr. Láng Margit.

VI. TÉGLÁS ISTVÁN: A DETREHEMI ÉS KLAIPAI VICUSOKRÓL.

Az Arch. Ért. 1909. évi 2. és 5-ik számában közöltem az Egerbegy község közelében található római telepekről eddigelé összegyűjtött adataimat. Egerbegytől kelet-északkeleti irányban 8 km. távolságban a Kócza-patak (Valea scrofa) közelében, ott, a hol ma a kincstári telep házai s nevezetesen az állami iskola és faiskola fekszenek, mielőtt ez a telep létesített volt, a közeli Alsódetreheem és Felsődetreheem lakói utat építettek s az út sánczainak ásása közben embercsontokra, őskori csuprokra és edénytöredékekre s itt-ott egy-egy római párkányos tégladarabjára is találtak. Később, 1902-ben a kincstár a telepházak építése érdekében ott az út közelében téglát vettett, mely alkalommal az agyaggödörben ismét embercsontokat és cserépedényeket találtak. Az ott talált cserépedényekről az Arch. Ért. 1902. évi december havi füzetében már megemlékeztem, azért azokra most nem terjeszkedem ki. A telepes házaktól kissé délfelé sok római téglát, római födélcseréptöredéket és római cserépedények töredékeit ástak ki. Ily tárgyakat a Koczapatakba itt beleömlő s délről északfelé siető kis csermely nádas völgyének alagcsövezése közben is találtak. A kis csermely jobb oldalán egy hajdani földcsuszamlás következtében különállóvá vált hosszúkás dombnak mintegy 100 méternyi hosszú oldalán is fordultak elő ily tárgyak. A leletek azt bizonyítják, hogy itt egy oly római telep létezett, mely korábbi őskori — talán dák — telep helyét foglalta el. A római vicus házai tömöttebben a Koczapatak jobb partján a Sóvár nevű magaslat déli szélén állottak. Onnan egy bronztárgy lándzsaszerű hegye s néhány kopott állapotban levő római pénz került a gyűjteményembe. Néhány római sírt is ástak ki. A csontok sem téglá, sem kő között nem feküdtek, tehát koporsó nélkül voltak eltemetve. A csontok között egy kopott rézpénz, mely bizonyo-

* L. Arch. Ert. XXX. I. Láng M.: Római kerek toronyminta Dunapenteléről.

san obulus gyanánt szolgált, hevert. Antoninus 28 mm. átmérőjű rézpénzén, csak a császár arczképét lehet felismerni, de a feliratot nem, a pénz hátlapján pedig egy ülő alak körvonalai látszanak. Ennek a pénznek az előlapjára egy kis kerek mélyedés van beütve. Egy szabálytalan kerületű s csak 18 mm. átmérőjű kis ezüst pénzen éppen azért, mert kerülete nem ép, a felirattól csak ennyi látható: ANTON . . . AVG. A pénz finom ezüstműből készült s hátlapján trónon ülő alak látható. Egy 20 milliméteres kis ezüstpénz előlapján a császárnő arc képe körül kibetűzhető: IVLIA AVG, a hátoldalon meg egy ülő istennő alakját ez a felirat veszi körül; MATER DEUM. Egy rosszabb ezüstműből készített s egyenetlen kerületű kis pénz előlapján a fiatal császár képe körül ennyi kibetűzhető: IMP C M AUR, míg a reversen az ülő alak körül csak ez a három betű maradt meg: COS. A felsorolt leletek beigazolják, hogy itt a Sóvár nevű magaslat déli részén, a Kocza-patak partján és mellékvölgyében a rómaiakat megelőző időben is emberek laktak és temetkeztek, a rómaiaknak pedig itt elég terjedelmes vicusuk virágzott.

Ha a kincstári teleptől keletre 400 méterre felkapaszkodó úton átvergődünk, Alsódetrethem községbe jutunk. Alsódetrethem völgyében eddigelé római épületmaradványokról tudomást nem szerezhettem, de régebbi telepnyomai itt is vannak. Nevezetesen a falun alól a völgy jobb oldalán, a református egyház birtokán 1895- és 1896-ban őskori durva cserépedényeket, sok edénytöredéket szántottak ki. Sajnos, azokból a leletekből hozzám már csak töredékek jutottak, mert azok az egyszerű emberek, a kik ott az edényeket találták, még a meglehetősen ép példányokat is, a miért azok földdel tele voltak, úgy vizsgálták át, hogy széttörték s miután bennök kincs nem rejtett, családusukban ide-oda eldobálták. A hozzám került darabok szerint, azok korong nélkül csak kézzel formált vastag, durva és középfazekak voltak.

Klapa vicus. Alsódetrethem déli végéről egy 450 méter magasra felkapaszkodó meredek út vezet át a szomszédos völgy fejeinél a Mezőség belsejében fekvő Mezőkook nevű községbe. Ez az út egy erdőcske mellett halad el. Az erdőcskétől délkeletre, de már a kooki határban egy három oldalról hegyek körített és csak keletfelé nyitott völgy fejeinél a határ egy részét Szelistyének nevezik. Itt ered a Klapa-csermely (Valea clapa), melyről az innen Mezőtóhát felé lejtő völgynek Klapa-völgy a neve. A Klapa-völgy fejeinél itt-ott a szántóföldek tele vannak szórva hajdan ott létezett népesebb vicus maradványaival, épülettörmelékekkel, római téglá, párkányos és kupás cserép, valamint nagyobb mennyiségű cserépedény darabjaival. Régi idő óta hordja innen a kőben és mindenféle építési anyagban szűkölködő falusi nép a törmelék s kiválóan a jól kiégetett szép téglá- és cserépdarabokat. A sütőkemenczék fenekének padozásához kiválóan kedvelik ezt a régi, jó anyagot. Az edénytöredékek között sok a csinos alakú. Néhány cserépedény darabján festés nyomai is láthatók. Hallomás szerint régebben ép csuprokat és kisebb-nagyobb edényeket is találtak itt. A Ruzs Ignác, Museran Nistor és Csenár János földjei gazdagabbak az ily tárgyakban. Egy töredéket és egy ép cserépméceszt kaptam innen. Az itt talált római pénzekből eddigelé öt darab került hozzám. Mind az öt darab nagyon kopott állapotban van. Az egyik egy 19 mm. átmérőjű kis

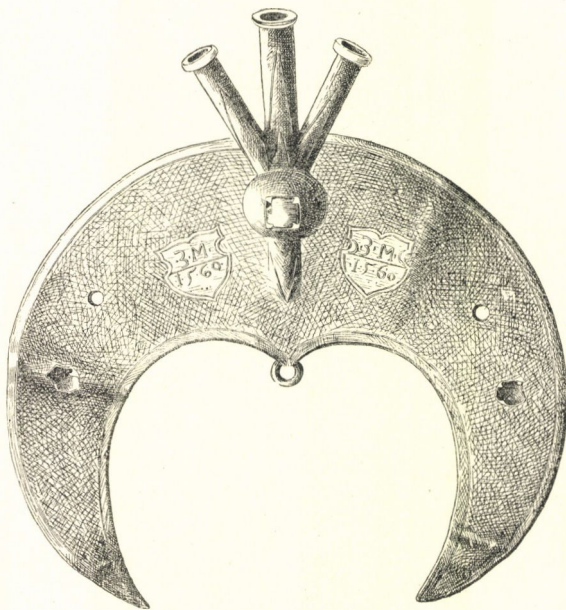

ezüstpénz és ezen lehet kiolvasni ezt a felirat: IVLIA MAMAE, továbbá egy 29 milliméteres rézpénzen olvasható ennyi: AVGVSTVSTRP., a többit rég lekoptatta a hosszú idő. Kaptam csonttűtöredékeket, de csak oly rövidet, hogy a három darab töredék együttes hosszúsága is csak 11 cm. Egy centiméter hosszúságú bronzszegnek 22 mm. átmérőjű kerek fején két párhuzamosan bekarczott kör veszi körül a közepén mélyedő kis pontot. Bronztárgy eddigelé nagyon kevés került itt elő. Hozzám 3 drb töredék jutott. Az egyik egy 42 mm. hosszú, 9 mm. széles és 1 mm. vastag kis bronzlap, melyet veresszínű rozsdá borít. Egy 19 cm. hosszú és ugyanoly szélességű, négyszögű s nagyon vékony kis bronzlap közepe ki van dudorítva. Valószínűen ruhadíszül használták. Talán tűz érte, mert annyira porlékony, hogy már eddig is egynegyedrésze szétmállott. Finomabb bronzból van egy 35 mm. hosszú, 30 mm. széles s egy milliméternél vastagabb oly töredék, mely valamely kör alakú tárgynak a kis darabkája. Ennek a szélén gyengén kidudorodó párkány szolgál némi ékítésül; belsejében szegecsdarabja van. Találtak itt rozsdáette vasszegeket is. Azokból két darab van a gyűjteményemben, ezek egyike 8 és a másik 6 cm. hosszú.

Ezek a leletek azt bizonyítják, hogy a klapavölgyi vicus egyike volt a rómaiak által a Mezőségen létesített tekintélyesebb telepeknek. Ez a vicus Potaissától keletre 27 vagy 28 kilométernyi és a detrehemi vicustól a hegyeken át 6 kilométernyire feküdt.

Torda, 1910 április 14.

Téglás István.

ARANYOZOTT EZÜSTFORGÓ 1863-BÓL A N. MUZEUMBAN.

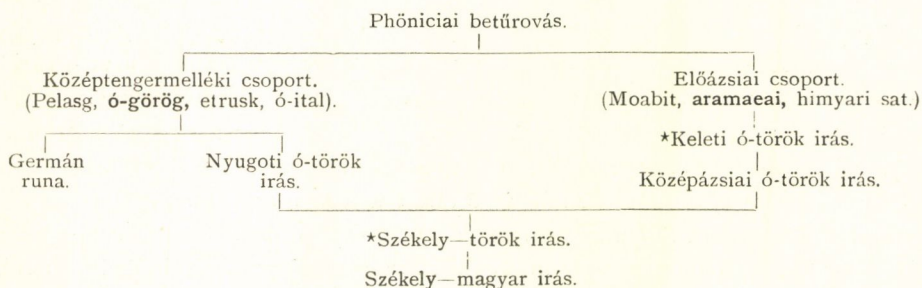

IRODALOM.

Dr. SEBESTYÉN GYULA: *Rovás és rovásírás*. A Magy. Nemz. Múzeum megbízásából végzett tanulmányok alapján. 145 ábrával. (Magyar Néprajzi Könyvtár. II. kötet.) Budapest. A magy. néprajzi társ. kiadása. 1909. 8-r. XV., 325 l. Ára 15 korona. Meglehetősen irodalma van már a székelyek rovásírásának. E folyóirat VIII, 1888. évfolyama is 54—60. ll. közölt dr. Réthy Lászlótól egy tanulmányt «Az úgynevezett hun-székely írás» cz. a., melyben valamely külföldi egyetemen járt székely theologus által a héber írás mintájára a XVI—XVII. század nyelvtudományának eszmekörében készített gyártmányának nyilvánította a XVII. századtól fogva sokféle másolatban elterjedt székely betűjegyeket s az ilyenekkel magánkedvtelésből vagy hamisítási czélból írt emlékeket. Csakhamar azonban Thomsen Vilmos kopenhágai egyetemi tanár megfejtette a kevéssel előbb fölfedezett orkhoni ó-török s a már régtől ismert jenszei melléki föliratok jegyeit s ezzel megvolt az alap annak az eldöntésére, hogy esetlegesség-e a székely és ó-török jegyek közt észlelhető egyes feltűnőbb alaki találkozások, vagy pedig olyan természetűek, hogy közös eredetre kell gondolnunk, a mit különben az írásra vonatkozó magyar kifejezések (írni, betű, könyv) török származása már eleve is valószínűvé tett. Ilyen szempontból foglalkozott a kérdéssel az Ethnographia VI. 1895. évfolyama 269—276. ll. «A székely írás és eredete» cz. a. megjelent közlemény, mely rámutatott arra a körülményre, hogy a székely írás azon három jellemző sajátága, ú. m. a kettős «k» alak, a jobb kéz felől való írás és egy-két magánhangzó elejtése (a csíkszentmihályi föliratban: «zr» e. h. «ezer», «irnk», «urnk», e. h. «írnak v. írunk», «úrnak v. urunk»), valamint az «s» és «sz», «cz» és «cs», «z» és «zs», meg a lágyított mássalhangzók külön jegyekkel való megkülönböztetése, a miket a héber írásrendszer módjára készült s nem a hangok ősi állapotát, hanem később kifejezett állapotát feltüntető XVI. századbeli csinálmány bizonyítékainak tartottak, az ó-török írásra is jellemzőek; ott is jobbról balfelé ment az írás, magánhangzót csak a szó végén használtak, ellenben a szó elején vagy szó közepén nem, a helyett rendesen kettős alakja volt a mássalhangzónak a szerint, hogy alhangú vagy felhangú szótagot fejeztek-e ki vele? Sőt a k-ban végződő szótagok jelölésére öt különböző jegyet (ak, ek, ik, ok vagy uk, ök vagy ük) alkalmaztak; megkülönböztették az «s» és «sz», «cs» és «z» betűket («cz» és «zs» nem fordul elő eredeti török szókbán), a lágyított hangok közül csak az «lj» van meg, erre s a nasalisos hangokra (ng, nd, ncs) meg az «ld»-re külön jegyük volt. Ehhez véve egyes pontosan egyező (n, s, sz) vagy rokon jegyeket (b = tör. eb, d = d, k = tör. ik, ak = ak,

g = tör. ek, r, cz = tör. cs, zs = tör. ics, o = tör. o és u, ü = tör. ö és ü): meg lehetett állapítani, hogy nem kései tákolmány a székely írás, hanem az ősmagyar írásnak a maradványa, melybe egyes görög jegyek jutottak be, még pedig fölismerhetőleg a Fekete-tenger mellékén, a hol a θ betűt «f»-nek olvasták (v. ö. Theodoros — orosz Feodor, Theodosia — orosz Feodosia), ilyenek A, X, a. m. h, a tovább fejlesztett és kettős szárral megtoldott Λ , a megfordított C és B, ez utóbbit «v» értékben véve át s utóbb az *m—v* hangváltozásnak megfelelően (v. ö. Mocsárcsi—Vacsárcsi) fölcserélve M-el. Ha tehát krónikáink (Kézai, Képes Krónika, stb.) szerint az oláhoktól tanulták el a székelyek ezt az írást, ezen oláhok alatt csakis a bolgárok érthetők s csakis ezen *r*-ező jellegű hunn-török nyelv lehetett az, melyől való az «ír» szavunk. Kellett tehát lenni egy nyugoti ó-török, vagy mondjuk így: hunn-bolgár írásnak, mely a germán runákkal is kapcsolatba hozható s minden rovásírással együtt végső fokon a phöniciai betűrovásra megy vissza, úgy hogy dr. Sebestyén Gy. a következőkép tünteti föl szemléleti módon a székely betűrovás messze visszanyúló genealogiáját:

A székely-török írás az, a mit hunn-bolgár írásnak nevezhetünk; ennek jegyeit is ismerjük, ha értékük megfejtetlen is, a nagyszentmihályi kincsrúnák föliratai s a konstantinápolyi orosz rég. intézet által az aboba-pliszkaai bolgár kutatások anyagában (Szófia, 1905. XLIX—LI. tábla) közzétett bolgárországi runák után. Talán ide számítható némely oláh mester- és tutajos-jegy is, melyeket Tocilescu és Burada után dr. Sebestyén is közölt (111. és 113. l.). Sebestyén idézett műve eredetileg az Ethnographia 1093., 1904., 1906. és 1907. évfolyamában 11 közleményben jelent meg s mint szerző maga írja Thomsen Vilmoshoz, az orkhoni és jerisszei ó-török föliratok megfejtőjéhez intézett ajánló soraiban, a munka csak változatlan s részben újra tördelt szövegű különlenyomat gyanánt látott napvilágot. Egy fejezetet, a bustrophedon keletkezését magyarázó részt Mommsennek is megküldte német fordításban, a ki viszont oly fontosnak tartotta, hogy átadta a berlini anthropologiai, ethnographiai és őstörténeti társaságnak, hol felolvasták az 1903. okt. 17-én tartott ülésén s bár előzőleg már magyarul jelent meg, eltérve az eddigi szokástól, közölték a «Zeitschrift für Ethnologie» 1903. évi folyamának 755—771. lapjain. Az bustrophedonnak ugyanis az a jellemző sajátága, hogy a sorok váltakozva, jobbról balra s balról jobbra mennek. E jelenség megvan a legrégebbi dél-sémita, ó-phrygiai, pelaszg-etruszk és görög-ital emlékeken. Görög emlékekből tudjuk, hogy a közérdekű föliratok

szövegét rendszerint egy hivatalos írástudó szerkesztette meg, ezt fölfestették a kőre s a kőfaragó, ki többnyire írástudatlan volt, annak rendje és módja szerint elkészítette. Azt következtették ebből, hogy írástudatlan faragók alkalmazták a kétféle sort. De a kőfaragás technikája nem magyarázza meg, hogy miért kellett fejtetőre állítani a páratlan sorok betűit. Megmagyarázza azonban a székely számrovás és kelet-szibériai naptárrovás technikája, melyet fára róttak. A rovás nagyon egyszerű technikája pedig abból áll, hogy a rovó balkezeben tartja a gömbölyű vagy szögletesre faragott botot, jobbával pedig a késsel dolgozik. Mármint a balkézben tartott fának jobb végére esik a rovás kezdete s balfelé folytatódik. Mikor betelt a bot egyik oldala rovással, a következő oldalon akkép folytatta a rovó, hogy előbb megfordította a rovást s ismét visszafordította a harmadik oldalnál. A rovás ezen technikája adja meg a boustrophedon természetes magyarázatát, vagyis a legrégebbi emlékek fölíratát először fába rótták s aztán szolgailag lemásolva, kőbe vésték. Nem más tehát a boustrophedon, mint közvetített úton ránk maradt rovásírás. Nincs terünk, hogy nyomról-nyomra kövessük a szerző érdekes és tanulságos fejtegetéseit s azért röviden csak rámutatunk az egyes fejezetekre. A bevezetésben röviden szól az írás első eszközéről, a képes ábrázolásról s úgy tér át a boustrophedon magyarázatára. Külön fejezetben szól a számrovásról, összegyűjtve a magyar, a hazai nemzetiségek, rokon népek és külföldi idegen népek ide tartozó emlékeit s kifejtve a számrovásban rejlő őstörténeti nyomokat. Egy másik fejezetben ismerteti a különböző tulajdonjegyeket előbb az idegenekét, a török tamgát s a finnek, lappok, cseremiszek, csuvasok, vogulok és osztyákok tulajdonjegyeit, úgy tér át a magyar bélyegre, a középkori bilochusokra, állatbélyegzésre, kőfaragó-, ács-, favágó- és bányászjegyekre. A következő fejezetben aztán átmegy a betűrovásra, a különböző runákra, köztük a székely írás magyarázatára, föl kutatva a legkisebb nyomot is, melynek legértékesebb eredményei közé tartozik, hogy Telegdi János sokat emlegetett művének (*Rudimenta priscae Hunnorum lingvæ*) másolatát sikerült megtalálnia a giesseni egyetemi könyvtárban; közli is műve 207—218. lapjain úgy az eredeti szöveget, mint latin fordítását. Végül a függelékben a székely írás alapján készült hamisítványokat ismerteti. [Tudományos irodalmunknak nagy nyeresége ez a munka, mely egyúttal tudományos alapon igazolja, hogy a faragás kitűnő mestere, Fadrusz, midőn az etruszk-írással hasonlította össze a székelyek írását, tévedéseinek sejtelmes kódében is megsejtette az igazságot, hogy az ősmagyar írásban az írásrendszernek egy igen ősi módja maradt fenn, ha nem is kapta éppen első kézből ezt az írást.

Nagy Géza.

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI OLVASMÁNYOK. Összeállította *Éber László*. Budapest, 1909. Singer és Wolfner kiadása. Éber könyvét az az életrevaló pädagogiai gondolat hozta létre, a melyik a történelmi olvasókönyveket általában, hogy t. i. az egykorú írott kútfők olvasása vezesse be az olvasót a művészettörténet egyes kérdéseibe, hogy így érdekesebbé és belterjűbbé legyen a művészettörténeti fejlődés megismertetése. Mert igaza van, hogy egy-egy kiváló művész eredeti véleménye, odavetett megjegyzése sokszor több világosságot vet

valamely kör művészeti felfogására és életére, mint az illusztrált díszkönyvek hosszú értekezései.

Mily tanulságos és jellemző a kor feltogására pl. *Dürernek* következő megjegyzése: «Különféle alakokhoz különféle embereket kell lerajzolni. Két emberfajtát találsz: fehér embereket és szarvasembereket.» (110. l.) Vagy mily örökértékűek e sorai: «Mert bizony a természetben rejlik a művészet és a ki onnan ki tudja ragadni, azé.» «Nem lehet szabadság művészet nélkül és viszont a művészet is rejtve marad a gyakorlati készség híján. Azért karöltve kell járniok, mint már mondtuk.» (111. és 113. l.) Éber tehát hathatós segédkezet nyújt a művészeti oktatás sokat vitatott s kiforrásban lévő kérdésének megoldásához.

Az összeválogatott anyag elég változatos s nagyrészen korfestő, érdekes olvasmány; némelyiknek inkább művelődéstörténeti értéke van. Különösen becseseknek tartom *Theophilus Presbyter*, *Leonardo da Vinci*, *Michelangelo*, *Dürer*, *Vasari*, *Rubens*, *Winckelmann* és a magyar *Henszlmann* irataiból való szemelvényeket. Czélszerű volt az egyes olvasmányokhoz tájékoztató bevezetést és jegyzeteket készíteni, mert bizony egyik-másiknak megértése ezek nélkül szinte lehetetlen volna. Egészben véve a könyvet hozzáértő és irodalmilag tájékozott ember lelkiismeretes munkája. Ha néhány észrevételt teszek könyvére, ez csak azt igazolja, hogy a kifogástalan tökéletesség nem az emberi művek sajátsága szokott lenni.

Első megjegyzésem arra szól, a mi hiányzik a könyvből. Úgy látom, hogy a *Művészettörténeti Olvasmányoknak* ez az első és utolsó kötete is; anyaga tehát egyetemes jellegű, az egész művészettörténetet felölelő kellene, hogy legyen. Nem értem tehát, miért kezdi Éber a Szemelvények Sorozatát a IV. és V. században élő Nola Szent Paulinus írásával? Ha másnak nem, de az ókorból legalább a görög-római művészetnek helyet kellett volna szorítani, mert hisz ennek ismerete nélkül egész művészeti oktatásunk alapzat nélkül szűkölködő és fejlődésében érthetetlen épület.

Pedig mennyire alkalmas részleteket találhatott volna, hogy csak a főbeket említsem, pl. *Pausanias*, *Vitruvius*, *Plinius*, esetleg *Cicero* műveiben. Vitruvius jelentőségét, kit Lorenzo Ghiberti is követett, *Burchardt* nagyon kiemeli a XVI. századbéli művészettörténet szempontjából. «Vitruvius -- írja -- az építőművészetben csakhamar hasonló szerepet játszott, mint Cicero a latinság terén és az ő nevében csakhamar rendkívül buzgó párt keletkezett.»* Megérdemelt volna egy kis figyelmet.

A helyszűke igaz, hogy számbaveendő mentség, de ha másképp nem, egy némely jelentéktelenebb középkor eleji vagy újkori író elhagyásával lehetett volna a bajon segíteni, annál is inkább, mert egyik-másik irány úgyszólván taggal van képviselve.

Úgy a bevezetéseknek, mint a fordításoknak nyelve könnyen folyó s elég magyaros. Néhány szépséghibára azonban rá kell mutatnom.

Magyartalan a *képez*, *kiképezni* igék (13., 17. l.), továbbá az *által* névutó

* Geschichte der Renaissance in Italien. 28. §. Id. 68. l.

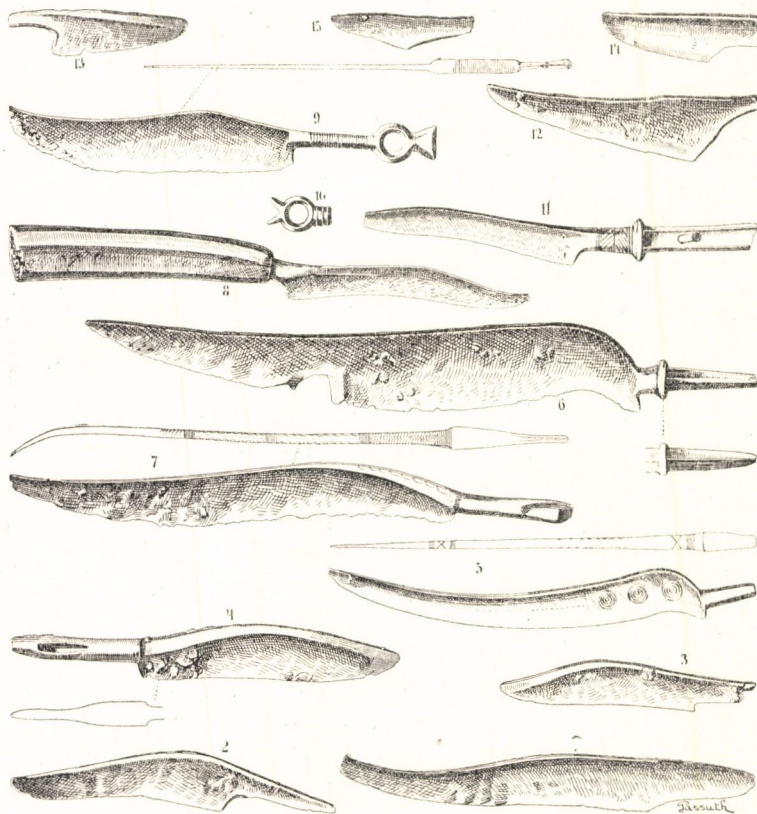

használata, meg az *és* halmozása (18. l.), továbbá az ilyen mondatszerkesztés: akiket *megillette* (115. l.). Szokatlan kitételek: *lábazat* (13. l.), *frontális helyzet* (22. l.), *humanistai* (136. l.). Következetlen a *Kommenosok* és *Palaeologok* írás, pláne egymás mellett (25. l.). Homályos ez a kitétel: födetlen hagyta a medret (t. i. a víz) (7. l.), nehézke festménysorozatokkal díszítette, e h. festmények sorozatával (6. l.); melynek püspöki méltóságát 410-ben *elfogadta*, jobb e h. *foglalta el* (5. l.). Érthetetlen a *geomancia* (geometria? 143. l.).

Elkelt volna egy kis jegyzet a 9. lap e sorai után: «Kérd őt, hogy az ő (Felix) védnöksége alatt rakhassam le épületem alapjait a szent hegyeken és a megkezdett *tornyot* vállalkozásom megghiúsulása nélkül fejezhessem be. Így nagyon homályos.

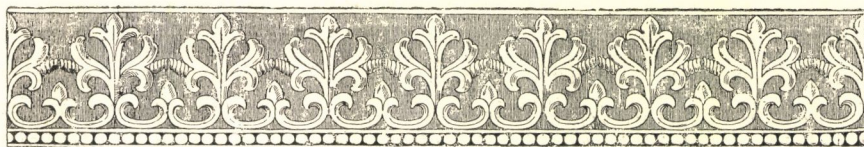
Ezek azonban nem rontják le a könyvnek fentebb megállapított értékét, mely jó és gondos kiállításban a m. kir. vallás- és közoktatási Ministerium támogatásával jelent meg. Úgy a tanuló ifjúság, mint a művelt közönség haszonnal fogja olvasni a hiányt pótló munkát.

Dr. Bagyary Simon.

ŐSKORI BRONZKÉSEK SZENT VIDRÓL. (VAS M.)

KÜLÖNFÉLÉK.

EGYHÁZMŰVÉSZETI TANFOLYAM. Mindenki, kinek alkalma van figyelemmel kísérni azokat az állapotokat, a melyek az egyházi művészet terén országszerte uralkodnak, őszinte örömmel fogja üdvözölni a Magyar Iparművészeti Társulat kezdeményezése folytán legközelebb megnyíló tanfolyamot. A társulat már a két esztendővel ezelőtt rendezett egyházművészeti kiállítással is tanujelét adta annak a törekvésnek, hogy új, helyes utakra terelje azt a művészetet, a mely egyházaink szükségleteit kielégíteni hivatva van. Új templomok építésénél, régiek helyreigazításánál, szerelvények, berendezési tárgyak beszerzésénél a források helyes megválasztása, a teendők gondos megállapítása, a művészi ízlés igen gyakran nincs arányban a jóakarattal, áldozatkészséggel. A lépten-nyomon észlelhető, sok ízben többé jóvá nem tehető bajok megszüntetése végett az Iparművészeti Társulat terjedelmes emlékiratot intézett Magyarország hercegprímásához és első sorban a rendezendő tanfolyam megtartásának engedélyezését kérte. Az emlékirat szerint «az egyházművészeti tanfolyam célja a lelkészkedő papságnak egyheti tanfolyam keretében úgy elméleti előadásokkal, mint gyakorlati útmutatásokkal oly természetű ismereteket nyújtani, a melyek első sorban arra képesítik, hogy úgy a meglévő és reábizott egyházművészeti műemlékeket és tárgyakat helyesen kezelje, restaurálásoknál szakszerűen járjon el s újabb megrendelésekkor úgy az egyházi szabályok, mint a művészet követelményeinek szellemében dolgozzék».

A tanfolyam eszméje a püspöki kar és a tanítórendek főnökei részéről általános helyesléssel találkozott és a hercegprímás annak megtartását az Iparművészeti Társulat elnökéhez intézett leirattal engedélyezte. Az a körülmény, hogy a tanfolyamra máris 54 vidéki papnevelő intézeti tanár jelentkezett, arra vall, hogy annak jelentőségét az érdekelt körökben is kellőképen méltányolják.

A tanfolyam június 26-tól július 2-ig fog tartani a Szent Imre-kollegiumban, melynek praefektusa, dr. Fieber Henrik, ki az előkészítés nehéz munkájából az oroszlanrészt vette ki, lesz a tanfolyam vezetője.

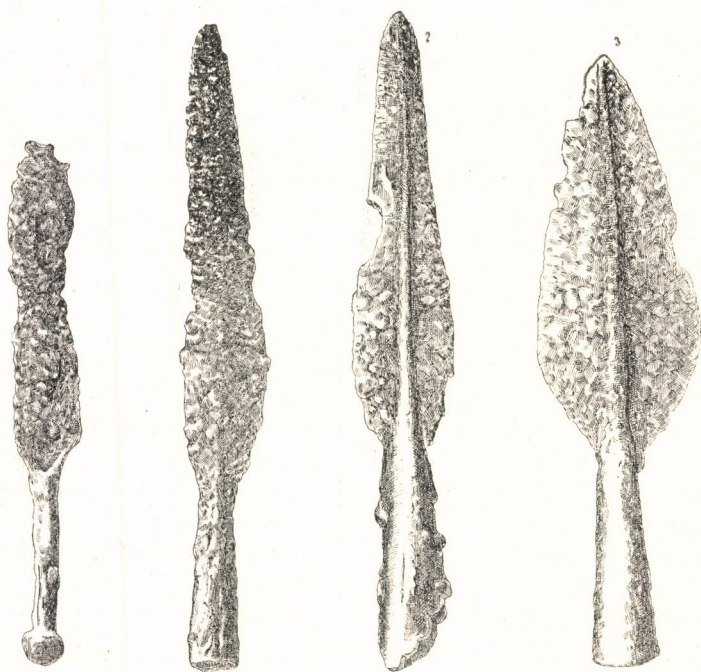
Az előadások tárgya az egyházi művészet egész körét foglalja magába. Az előadók részben egyházi, részben világi szakemberek. A sorozat a következő: *Csányi Károly*, az Orsz. Iparművészeti Múzeum igazgató-öre: «Történelmi templomi stílusok áttekintése»; *dr. Czákó Elemér*, az Orsz. Iparművészeti Múzeum öre: «Az anyagok igazsága az iparművészetben»; *dr. Éber László*, a Műemlékek Országos Bizottságának előadója: «A műemlékek gondozása és restaurálása»; *dr. Fieber Henrik*: «A modern művészet fény- és árnyoldalai».

tekintettel az egyházi művészetre»; *Foerk Ernő* építész, tanár: «Modern technikák az egyházi építészetben»; *dr. Gyárfás Tihamér* főgimnáziumi tanár: «Az oltár»; *Járosi Dezső*, papnöveldei aligazgató: «Az orgonák művészi felépítéséről és kezeléséről»; *Konrády Lajos* akadémiai tanár: «Az országos egyházművészeti tanács tervezetéről»; *dr. Mihályfi Ákos* egyetemi tanár: «A templomok berendezése és liturgikus felszerelése a keleti egyházban»; *Nagy Virgil* műegyetemi tanár: «Térprobléma az egyházi építészetben»; *dr. Némethy Gyula* theologiai tanár: «A miseruha»; *dr. Svoboda Henrik*, a bécsi egyetem ezidei rektora: «Über Freiheit und Gesetzmässigkeit der kirchlichen Kunst»; *Velics László S. J.*: «A kehely».

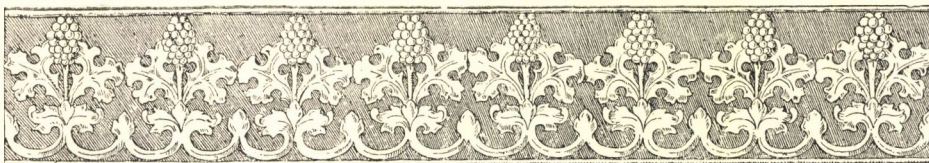
Reméljük, hogy ez az első egyházművészeti tanfolyamunk, mely hihetőleg nem lesz utolsó, teljes mértékben meg fog annak a célnak felelni, melyet tervezői kitűztek. Méltán üdvös hatást várhatunk tőle régi művészeti emlékeink megbecsülése és tanulmányozása tekintetében is.

—ó.

ŐSKORI LÁNDZSACSUCOK ABAÚJ MEGYÉBŐL A NYIREGYHÁZAI MUZEUMBAN.

KÖNYVÉSZET.

Szerkeszti *Supka Géza.*

Őskor.

GÖTZE, Konservierung prähistorischer Steinmauern. (=Korrespondenzblatt d. deutsch. anthr. Ges. XXXVIII. 9/12.)

GÖTZE, Slawischer Silberfund in der vorgeschichtlichen Abteilung. (=Amtl. Ber. a. d. kgl. preuss. Kunstsaml. 1908. XXX. 4.)

GROSS, Victor, Les sépultures gauloises de Münsingen. 8-r. Porrentruy, 1908. (=Actes 1907 de la Soc. Jurassienne d'Emulation.)

GROSS, Victor, Les sépultures de l'époque de la Tène à Münsingen, Canton de Berne. 8-r. Paris, 1908. (=Revue de l'École d'Anthropologie de Paris. XVIII.)

GRUPP, Georg, Kultur der alten Kelten und Germanen. Mit einem Rückblick auf die Urgeschichte. 8-r. München, 1907.

GUÉBHARD, A., Camps et Enceintes. 8-r. Paris, 1908. (=Congr. préhist. de France IIIe Session.)

HAHN, Ed., Die Entstehung der wirtschaftl. Arbeit. 8-r. Heidelberg, 1908.

HAHNE, Hans és WÜST, Ewald, Die paläolithischen Fundschichten und Funde der Gegend von Weimar. 8-r. Stuttgart, 1908. (=Centralbl. f. Mineralogie, Geologie und Paläontologie, 1908. évf.)

HALL, Edith, H., The decorative Art of the Crete in the bronzeage. Univ. of Pennsylvania. Transactions of the Dep. of Arch. 1906. II. k. 1 r. (*Ref. Zentralbl. f. Anthropol. 1908. 307. o.*)

HAMY, E. T., Les premiers Gaulois II. (=L'Anthropologie 1907.)

HAMY, E. T., Matériaux pour servir à l'histoire d'archéologie préhistorique I—II. Paris. 8-r. 1906. (=Rev. Archéol.)

HAUSER, O., Fouilles scientifiques dans la vallée de la Vézère, les Eyzies de Tayac (Dordogne). 8-r. 1908. H. n. (=L'Homme préhistorique. 6. évf.)

HEIERLI, J., Das Kesslerloch bei Thaingen. 4-r. Basel, Genf és Lyon, 1907.

HEIERLI, J., Die Hallstattgräber von Schötz. 8-r. Zürich, 1907.

HEIERLI, J., Die Goldene Schüssel von Zürich. 8-r. Zürich, 1907.

HEIERLI, J., Der bronzezeitliche Quellsfund von St. Moritz im Engadin 8-r. Berlin, 1907.

HEIERLI, J., Die bronzezeitliche Quellsfassung von St. Moritz. 8-r. Zürich, 1908. (=Anz. f. schweiz. Altertumsk. 1907.)

HERMANN, O., Das Paläolithikum des Bükkgebirges in Ungarn. (=Mitteil. d. Anthr. Gesellsch. in Wien. XXXVIII.)

HOERNES, Maurice, La Nécropole de Hallstatt. Essay de division systématique. (=Compte r. XIII. Congr. d'Anthr. et d'arch. préh. Monaco. 8-r. 1908. II.)

HOERNES, Maurice, Les premières céramiques en Europe centrale. 8-r. Monaco, 1908.

HOERNES, M., Die Suche nach dem Urmenschen. (=Die Umschau XII. 13.)

JÄGER, Karl, Beiträge zur frühzeitlichen Chirurgie. 13 táblából álló atlaszszal. 8-r. Wiesbaden, 1907. 10 márka.

KAINZBAUER, L., Bedingungen zur Beurteilung prähistorischer Zeichnungen. (=Mitt. d. Anthropol. Ges. in Wien. XXXVIII)

KLAATSCH, H., Der primitive Mensch der Vergangenheit und der Gegenwart. (=Die Umschau XII. 39.)

KOSSINNA, G., Die Grenzen der Kelten und Germanen in der La Tène-Zeit. (=Korrespondenzbl. deutsch. Anthropol. Ges. XXXVIII. 8.)

LASCH, Richard, Das Fortleben geschichtlicher Ereignisse in der Tradition der Naturvölker. 4-r. Braunschweig, 1908. (=Globus, XCIII. köt.)

MAGNUS, Rudolf, Vom Urtier zum Menschen. Gemeinverständliche Darstellung des gegenwärtigen Standes der gesamten Entwicklungslehre. 8-r. Halle, 1908.

MÁRTON, L. de, La répartition locale des monuments de l'âge du fer en Hongrie. (=Compte rendu du congr. préh. à Monaco, II., 1906.) 8-r. Monaco, 1908.

MEYER, Eduard, Geschichte des Altertums. II. kiad. I. köt. 1. Einleitung: Elemente der Anthropologie. 8-r. Stuttgart, 1907.

MISKE, Kálmán, Freiherr von, Die prähistorische Ansiedelung Velem St. Vid. 4-r. Wien, I. köt. 1908. U. a. magyar szöveggel is megjelent, u. o.

MOENS, H. M. Bernelot, Wahrheit. Experimentelle Untersuchungen über die Abstammung des Menschen. 8-r. Leipzig, 1908.

MONTÉLIUS, Schwedische Kunst und Industrie während d. Steinzeit u. Bronzezeit. (=Ber. über die Prähistoriker-Vers. in Cöln. 29 ábr. 8-r. Köln, 1908.)

MORGAN, J. de, Observation sur les origines des arts céramiques dans le bassin méditerranéen. (=Rev. École d'Anthr. Paris, XVIII. 12.)

MORGAN, J. de, Note sur incertitude de la chronologie relative des faits préhistoriques. L'Anthropologie, XVIII. k. 380—382. o.

MORIN, Jean, Archéologie de la Gaule et des pays circonvoisins depuis les origines jusqu'à Charlemagne. 74 ábra és 26 tábla. 8-r. Paris, 1908.

MORTILLET, Adrien de, Classification paléolithologique. 8-r. Paris, 1908.

MUCH, M., Vorgeschichtliche Nahrung und Nutzpflanzen Europas. (=Mitt. d. Anthropol. Ges. in Wien. 1908/XXXVIII.)

MUNRO, Rob., Les stations lacustres d'Europe aux âges de la pierre et du bronze. Ed. franç. par le Dr. P. Rodet. 8-r. Paris, 1908.

MÜLLER, Sophus, L'Europe préhistorique. Principes d'archéologie préhistorique. Trad. du Danois p. E. Philpot. 160 á. 8-r. Paris, 1908. 10 fr.

NOACK, Fr., Ovalhaus und Palast in Kreta. 8-r. Leipzig, 1908.

OBERMAIER, Hugo, Das geologische Alter des Menschengeschlechts. 8-r. Wien. 1908. (=Mitt. der Geolog. Ges.)

ORTVAY, Tiv., Az őszember táplálkozása. Akad. székfoglaló. 8-r. Budapest, 1907.

PEET, T. E., The early iron age in South Italy. 1 térk. Papers of the British School at Rome 1907/IV. 5.

PIETTE, Ed., Fibules Pléistocènes. Paris. 8-r. 1906. (=Revue préhistorique 1. Année.)

POHLIG, Hans, Eiszeit und Urgeschichte des Menschen. 8-r. Leipzig, 1907.

Rapports de la commission d'étude des enceintes préhistoriques (Société préhistorique de France). 8-r. Paris, 1906. I—VI.

REINHARDT, Ludwig, Der Mensch zur Eiszeit in Europa und seine Kulturentwicklung bis zum Ende der Steinzeit. II. újra átd. kiad. 535 á., 22 t., 2 térk. 8-r. München, 1908.

RÖHRICH, L., Les figures d'hommes en silex. Ábrák. (=Congr. préh. de France, 2. sess. Vannes, 1906.)

RUTOT, Géologie et Préhistoire. Bull. de la Soc. Belg. de Géologie. 1906/XX.

RUTOT, A., Les aspects nouveaux de

la Préhistoire en 1906. 8-r. Brüssel, 1906.

RUTOR, A., Le cannibalisme à l'époque des cavernes en Belgique. (=Bull. Soc. préhistor. de France 1907 jun. 27. ülése.)

RUTOR, A., Sur la connaissance du feu aux époques préhistoriques. 8-r. Bruxelles, 1907. (=Bull. de l'Acad. royale de Belgique.)

RUTOR, A., 1. La fin de la question des Éolithes. 2. Le Présolutréen ou Aurignacien en Belgique. 3. Essai de comparaison entre le Néolithique de France et de Belgique et celui de la Scandinavie. 8-r. Le Mans, 1908. (=Congr. préhist. de France. III. Sess.)

RZEHA, A., Beiträge zur Kenntnis der Bronzezeit in Mähren. H. és é. n. 8-r. (=Ztschr. d. deutschen Vereins f. d. Gesch. Mährens u. Schlesiens. 12. évf.)

SARAUW, Georg, F. L., Le feu et son emploi dans le nord de l'Europe aux temps préhistoriques et protohistoriques. 1907. Gand, 8-r.

SCHLEMM, Julie, Wörterbuch zur Vorgeschichte. Ein Hilfsmittel beim Studium vorgeschichtlicher Altertümer von der paläolithischen Zeit bis zum Anfang der provinzialrömischen Kultur. 8-r. Berlin, 1908. 20 Mk.

SCHLIZ, A., Beiträge zur Kulturbewegung der Bronze- und Hallstattzeit in Württemberg. 8-r. Stuttgart, 1908. (=Württemberg. Vierteljahrshefte f. Landesgesch. XVII.)

SCHNEIDER, Carl, Ursprung und Wesen des Menschen. 8-r. Leipzig u. Wien, 1908.

SCHRADER, O., Sprachvergleichung und Urgeschichte. I. és II. köt. 3. kiad. Jena, 1907.

SERGI, G., Antichità dell'uomo. 8-r. Roma, 1908.

SERGI, G., I più antichi tipi d'uomo

in Europa. 8-r. Roma, 1908. (=Rivista d'Italia. XI. k.)

SERGI, G., Di una classificazione nazionale dei gruppi umani. 8-r. Roma, 1908. (=Anthropologia. Etnografia, Paletnografia, 1907.)

SERGI, G., Europa. L'origine dei popoli europei e loro relazioni coi popoli d'Africa, d'Asia e d'Oceania. 8-r. Roma, 1908.

SIRET, L., Orientaux et occidentaux en Espagne aux temps préhistoriques. (=Rev. des quest. scientif. XXXIV.)

TÄUBER, P., Ortsnamen und Sprachwissenschaft, Ursprache und Begriffsentwicklung. 8-r. Zürich, 1908.

TRUHELKA, WOLDŘICH u. MALÝ. Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette bei Donja-Dolina (Bez. Bosnisch-Gradiska). 88 t., 108 á. *Wissenschaftl. Mitt. aus Bosnien und der Herzegovina. 1906. IX. köt. 3—170 o.*

WAGNER, Ernst, Fundstätten und Funde aus vorgeschichtlicher, römischer und alamannisch-fränkischer Zeit im Grossherzogtum Baden. I. r., 8-r. Tübingen, 1908.

WEINZIERL, R. v., Die Gusstechnik der Bronzezeit. (=Tät.-Ber. d. Mus.-Ges. Teplitz f. 1904/05., 39—42 o. Teplitz, 1906.

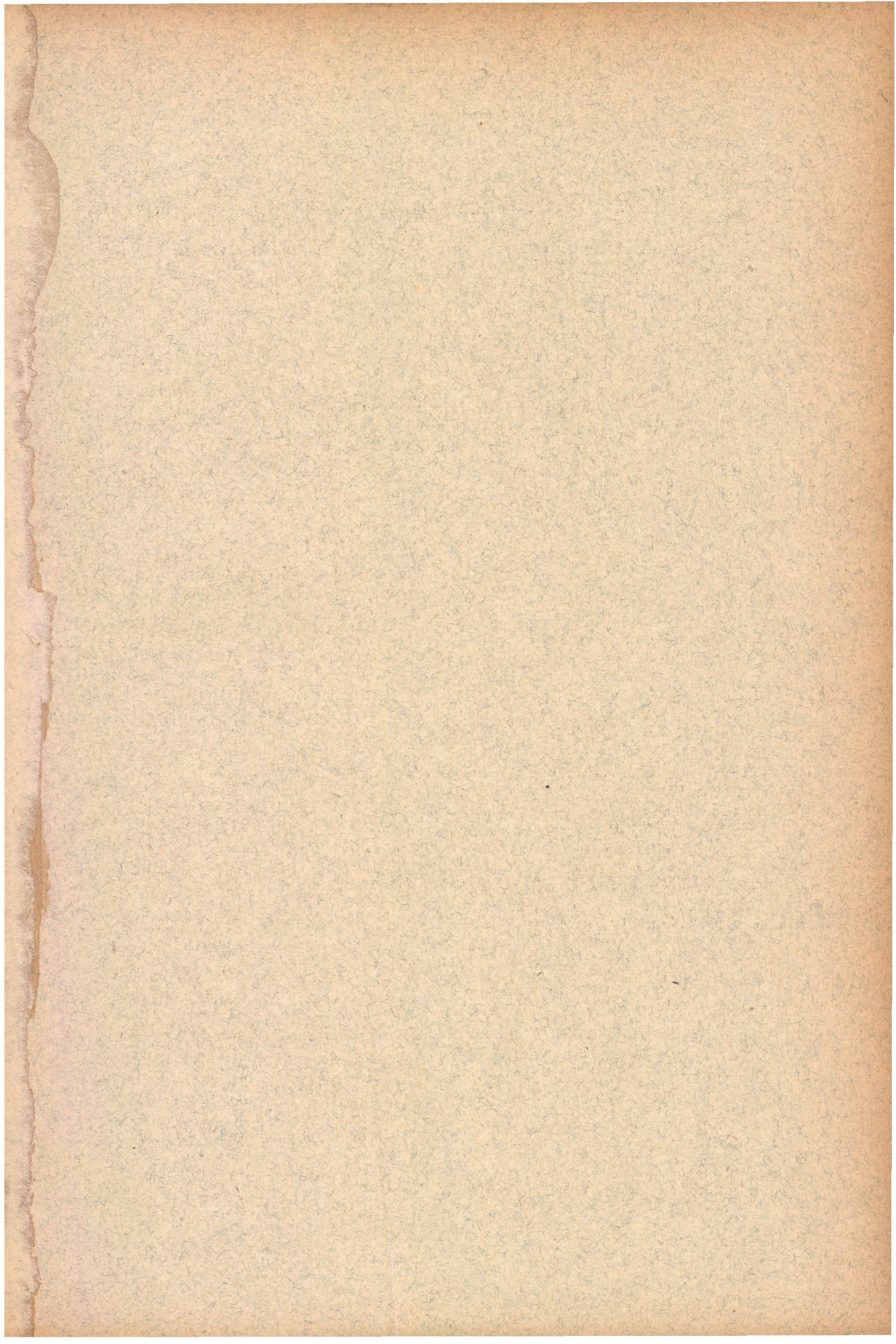
WEINZIERL, R. v., Die Schnurkeramik im nordwestl. Böhmen. (=Tät.-Ber. Mus.-Ges. Teplitz, 1905/06. 49—54 o.)

WESTERMARCK. Ursprung und Entwicklung der Moralbegriffe. Bd. I. 632 o. Klinkhardt, Leipzig, 1907.

WIEDMER-STERN, J., Das gallische Gräberfeld bei Münsingen. 8-r. Bern, 1908. (=Archiv des hist. Vereins des Kanton Bern. XVIII. 3.)

WILKE. Beziehungen der west- und mitteldeutschen zur donauländischen Spiralmäanderkeramik. (=Mitteilungen d. Anthropol. Ges. in Wien. 1905. XXXV. köt. 249—269 o.)

Archaeologiai Értesítő — Indicateur archéologique

publié par l'Académie hongroise sous la rédaction de M. JOSEPH HAMPEL.

Cinq livraisons par an ; prix du volume
6 florins = 12 couronnes val. hongr.

Nouvelle série, XXX. volume, 3. livrai-
son du 15 juin 1910.

TABLE DES MATIÈRES.

	Pages
Dr. ANTOINE ÉBER. Fresques en Hongrie provenant du XVIII-me siècle. (Quatre vignettes)	193—203
JEAN CSONTOSI. Portraits de Mathias Corvin et de Béatrix dans les manuscrits du XV-me siècle. (Planche phototypique)	204—212
JOSEPH MIHALIK. Trois statues provenant de Kassa. (Trois vignettes)	213—220
Dr. VICTOR ROTH. Tabernacles ogivaux en Transsylvanie. (13 vignettes)	220—230
Dr. T. GYÁRFÁS. Oeuvres d'orfèvrerie de Brassó. (Quatre vignettes)	230—236
CORNÈLE DIVALD. Oeuvres anciens d'orfèvrerie dans l'église des réformés ev. à Körmöcbánya. (Huite vignettes)	236—242
Dr. ANTOINE HEKLER. Fragments ornés de ceintures romaines. (Dix vignettes)	242—249
Dr. EDOUARD MAHLER. Monuments romains en pierre trouvés à Duna- pentele (Intercisa). (Six vignettes)	249—255
THÉODORE DE LÉHÓCZKY. Trouvailles de l'âge de bronze aux comtés de Bereg et de Ung	255—262
<i>Vignette</i> : Coin de livre en bronze du moyen-âge	262
LOUIS KEMÉNY. Notices servant l'histoire des arts à Kassa provenant de l'archive de cette ville	263—266
JEAN CSONTOSI. L'héritage de Jean de Litterati	266—269
Dr. GABRIEL DE FINÁLY. Lettre de Bregetio. (Trois vignettes)	269—270
JULES HALAVÁTS. Sur la station Ahihis de la voie romaine de Lederata à Tibiscum	270—271
Dr. MARGUÉRITE LÁNG. Sur les lanternes antiques	271—276
ETIENNE TÉGLÁS. Villages romains à Detrehem et Klapa (comté de Torda-Aranyos)	276—278
<i>Vignette</i> : Agraffe en argent doré de 1563 au musée national hongrois	278
<i>Littérature</i> : Dr. Jules Sebestyén : Runes et caractères runiques (hongr.) rec. par Géza Nagy. — Antoine Éber : Lectures servant l'histoire de l'art, rec. par dr. Simon Bagyary	279—283
<i>Vignettes</i> : Couteaux en bronze préhistoriques provenant de Szent-Vid (comté de Vas)	283
<i>Notices</i> : Cours d'étude de l'art chrétien	284—285
<i>Vignettes</i> : Pointes de lances préhistoriques provenant du comté de Abauj conservées au musée de Nyiregyháza	285
<i>Bibliographie</i> par le dr. Géza Supka	286—288

XXX. KÖTET. 4. SZ.

ÚJ FOLYAM.

1910 OKTÓBER 15.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADEMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

HAMPEL JÓZSEF.

RÓMAI ÓSZVÉRHAJTSÁR DOMBORMŰVE A N. MÚZEUMBAN.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

1910.

TARTALOM.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. Dr. SUPKA GÉZA. Újabb tanulmányok a vésett aljú zománcz történetéből. (9 ábrával) --- --- 289—309. l. II. Dr. HEKLER ANTAL. Sarapis szobra	rocska a Nemzeti Múzeumban. (Egy ábrával) --- --- 309—311. l. III. HAMPEL JÓZSEF. Figurális domborművek pannoniai síremlékeken. (39 ábrával) --- --- 311—344. l. <i>Ábra:</i> Vaskengyel Szeghalomról (Békés m.) $\frac{1}{3}$ n. --- --- 344. l.

LEVELEZÉS.

I. DIVALD KORNÉL. Az önismeret egy sajátos ábrázolásáról. Besztercebányán. (Két ábrával) --- --- 345—347. l. II. KEMÉNY LAJOS. Műtörténeti adatok Kassa multjából --- --- 347—350. l. III. Ifj. KRECSMÁRIK ENDRE. Honfoglaláskori leletekről Szarvason 350—353. l. IV. TÉGLÁS ISTVÁN. A mezőtőhátir-3. ábrák: Óskori edények a Bodrog-Tiszaökről. Dókus Gyula gyűjteményében --- --- 362. l.	vicusról és a potaissai Apollo domborműről. (8 ábrával) --- --- 353—356. l. V. KÜHN LAJOS. Bronzkori telepről Nagyszentmiklóson --- --- 356—359. l. VI. Dr. ROSKA MÁRTON. A tasnádi neolithkori telepről --- --- 359—361. l. VII. WITTICH BÉLA. Fűzérvidéki őskori telepekről --- --- 361—362. l.

ARCHÆOLOGIAI KUTATÁSOK A KÜLFÖLDÖN.

- Ókor. (Két ábrával.) *Dr. Hekler Antal* --- --- 363—377. l.
- Ábra:* Bronzból font karperecz a szarvasi középkori temetőből. $\frac{1}{2}$ n. --- 377. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

I. † Fittler Kamill --- --- 378. l. II. Az archæologiai bizottság 1909. évi jelentése --- --- 378—379. l. III. Csontos János: Két kiadatlan okmány a váradi szent szobrok tervezett elszállításának történetéhez 1599-ből --- --- 379—380. l. <i>Ábra:</i> Bronzkarperecz a szarvasi középkori temetőből --- --- 382. l.	IV. Rómer arczképes táblája Aquincumban. <i>Hpl.</i> --- --- 380—381. l. V. Pajdussak Máté: Szepes megye középkori érczöntvényei és azok meszterei. Lőcsén, 1909., ism. <i>Kemény Lajos</i> 381—382. l.

KÖNYVÉSZET szerk. Supka Géza 383—384. l.

Az Arch. Értesítő közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

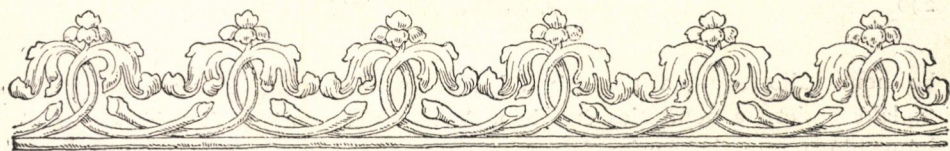
AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMB. TÁRSULAT HIRDETÉNYEI.

TÁRSULATI ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve) d. u. 5 órakor a M. Tud. Akad. heti üléstermében.

Kérjük t. tagjainkat, hogy mindennemű társulati és régészeti ügyekben a társ. titkár, dr. *Szendrei János*-hoz (lakik Budapest, I., Attila-utca 23. sz.) forduljanak.

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XXX. kötete (1910) öt füzetben, mindenkor 6 nagy ivnyi tartalommal és számos képpel február 15-ikén, április 15-ikén, június 15-ikén, október 15-ikén és december 15-ikén jelenik meg. — Az orsz. rég. és embertani társulat tagjai a 10 korona tagdíj fejében kapják. A tagdíjak Lipcsey József rég. társ. pénztárnokhoz (Üllői-ut, Iparmúzeum) küldendők. — A lap szellemi részét illető közlemények az «Arch. Értesítő» szerkesztőjéhez (N. Múzeum), reclamatiók egy hó lefolyása alatt dr. Szendrei János t. titkárhoz I., Attila-utca 23. sz. a. küldendők; későbbi reclamatiók csak kivételesen vétetnek tekintetbe.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

ÚJABB TANULMÁNYOK A VÉSETT ALJÚ ZOMÁNCZ TÖRTÉNETÉBŐL.

A míg a kivált Byzánczban előszeretettel készült rekeszes vagy Falke meghatározása szerint arany-zománcz technikája inkább kolorisztikus hatásokra törekedett, addig a vésett-aljú, réz-zománcz szilárdabb és állandóbb struktúrájával inkább architektonikus szerepet töltött be a középkori ércművességben. A rekeszes zománcznak apró síkjaiban nyilvánuló jellege a nagy díszes műtárgyak festői csillogásában szükségkép elveszett; a középkornak mindinkább a nagy arányú architektonikus hatásokra törekvése, csakis a nagyobb mezőket kitöltő színfoltokban lelhetett kielégülést, a melyek bizonyos távolságról, a látószögnek természetyszerű kiszélesülésével egyidejűleg érvényesültek, miglen a rekeszes zománcz finom szerkezete csak közvetlen közlelől hathatott. A vésett-aljú zománcz már technikai előfeltételeinél fogva is alkalmasabb a nagyobb arányok összehangoztatására; a rekeszes zománcz, Byzáncznak a finom színezés iránt való kifinomult arisztokratikus ízlésével egyidejűleg szükségképen tűnt el a művészi gyakorlatokból. Mindkét zománczfaj egymástól alapjában eltérő művészi akarásnak, hajlamnak az eredménye. S így tulajdonképen első sorban nem az a historiai kérdés a fontos, hogy melyik előzte meg bizonyos korokban a másikat, melyik volt koronként a másakra hatással, hanem inkább a mindegyiknek megfelelő korok hangulata és emberek hajlamai adják a modern kutatásnak ezirányban a lényegét: a vésett-aljú zománcznak beleilleszkedése a többi művészetekben érvényesülő lapidaris hatásokba s viszont anyagának tetemes olcsóbsága, készítésének gyorsabb volta révén szinte gyárszerű termelése, a melylyel — a mai viszonyokhoz képest is — bámulatos elterjedtségre tehetett szert. «A gondolatvilág változásában rejlik tehát a lényeg: az arany fénye és az ékkövek intim színhatásai iránt való érzék architektonikus érzékké vált: a nézés új módja vert gyökeret s a korai középkor műgyakorlatából az udvarok és az előkelők művészetéből egy új, sajátos eredeti felfogás válik ki: a román stílus, mint egy mindeneket átölelő új életáramlat első, hatalmas megnyilatkozása.»*

Ez a fölfogás a román kor zománczozó művészetéről azonban csak a legújabb idők eredménye. Lényegében nem egyéb, mint egy évtizedes tudományos harcznak kiegyenlítése, a mely a tudomány fegyvereivel ugyan, de —

* Creutz, M., Kunstgesch. d. edlen Metalle, I

be nem vallottan — a tudománytól egészen idegen indító okokban találta tápláló erejét: a nemzeties érzésben. A limogesi zománczról való kutatások iránytadó mesterei: Aus'm Weerth, Barbier de Montault, Darcel, Didton, Grésy, Guibert, Labarte, Léon de Laborde, Lasteyrie, de Linas, Longpérier, Texier abbé, de Verneilh, majdnem kivétel nélkül benne éltek a hatvanas évek során mindjobban feszült nemzeti gondolatban. A limogesi zománcz eredetének tisztán tudományos kérdése náluk élt nyert, a faji supremácia kérdésévé lett és illetőleg, a többek között felvetett lotharingiai prioritással még épen-séggel fájó pontra talált. A magyar szakirodalom a limogesi zománczczal alig foglalkozik,¹ és azért édesem lesz az újabb kutatások eredményeit, Molinier,² Rupin,³ Marquet de Vasselot⁴ és Falke⁵ alapján ismertetni.

A vita a körül forog, vajjon a limoges-i zománczművészet autochton-e, hogy Byzánczból eredett-e közvetlenül avagy a rajnai műgyakorlat közvetítésével? E kérdés első része mind mai napig eldöntetlen. A míg Rupin és Falke határozottan úgy állítják, hogy e zománcz nem egyéb, mint a frank területen késő antik időkben és azután a «sötét» századokban is gyakorolt technika újra feléledése, Molinier még legújabb tanulmányában is kizártnak tartja ezt a lehetőséget. Az előbbieket ugyan megállapítják, hogy igen nehéz a galliai késő antik zománczművek és a XII. század második felében kifejlődött zománczozás között a chronologiai fonalat helyreállítani; de mégis megkísérlik ezt. Rupin szorgalommal gyűjt össze minden adatot, a mely a középkor ötvösségére vonatkozhatik s itt rejlik hibája is: a mikor az írott emlékek kevésbé pontos meghatározásaiból mindenáron a zománcz készítésére akar következtetni; a tényleg zománczos műemlékeket pedig, tekintet nélkül azoknak meroving, karoling vagy frank voltára, tekintet nélkül készítési helyükre és korukra, egyszerűen besorozza a limoges-i műgyakorlat ősei közé. Így is megakad a IX. századnál és a hiányzó két és félszáz évet, tehát épen a byzánczi zománczötvösség azon korát, a melyben az szinte gyárszerű kiterjedtségét nyerte, kitöltetlenül kénytelen hagyni, illetőleg a mozei és lotharingiai iskolákat — a melyektől ugyan, szerinte, a limoges-i függetlenül fejlődött ki — a rézalapú zománcz technikájának fenntartójául kénytelen elismerni. A réz-zománczművészet Gallia földjében való autochton voltának bizonyosságául, érdekes fejtegetéseit a mont-beuvray-i,

¹ Bock a bécsi Centralkommission folyóiratának 1867-iki évfolyamában a magyar nemzeti múzeum tárgyairól írván, felsorolja annak néhány középkori limoges-i zománczú tárgyát is. Czobor Béla az Arch. Ért. V. évfolyamában megemlékezik a berlini múzeum egy ilyen táblájáról; s ugyancsak e folyóirat X. évfolyamában Hampel az 1889. évi párisi világi kiállítással kapcsolatban említ ott kiállított rajnai és limoges-i zománczokat.

² Molinier E., *Histoire générale des arts appliqués à l'industrie: L'orfèvrerie religieuse et civile du Ve à la fin du XIe siècle*. U. a. *L'évolution des arts mineurs du VIIIe au XIIe siècle*. (Michel, *Histoire de l'art*. I. 865. kk.)

³ Rupin E., *L'œuvre de Limoges*, Paris, 1890.

⁴ Marquet de Vasselot, J. J., *L'Émaillerie aux XIIIe et XIVe siècles*. (Michel, *Histoire de l'art*, II. 939. kk.) U. a. *Les émaux limousins a fond vermiculé*. (Extrait de la *Revue Archéologique*, T. VI. 1906.)

⁵ Falke, Dr. O., *Das Kunstgewerbe im frühen Mittelalter von der Völkerwanderung bis zu den Karolingern*. (Lehnert, *Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes*, I. k. VI. fejt. Berlin, 1908.)

az antik bibracte-i ásatások zománczos bronzainak bemutatásával kezdi.¹ Majd áttér a gallo-római kor provinciális ízlésű fibuláinak bemutatására,² a melyet persze nem lehet Gallia specialitásának tekintenünk, hiszen a limes egész vonalán való előfordulása ellenkezőleg, egy központból való exportra mutat, egységes stílusuk a legjobb bizonyosság erre; előállításuk valószínű módja³ egyébként is alighanem inkább a későbbi északitáliai, velencei millefiori őseiül tünteti fel őket, semmint hogy rézbe ágyazott, vésett aljú zománcznak tekintsük e végtelen finomságú, túhegynyi nagyságú virágszirmokat ábrázoló, nem ritkán duplumokban előforduló kis ipari termékeket.

Fontosabb ezeknél a La Gierche-ben lelt zománczos rézedény, a melyben III. századi római pénzek voltak megtalálása alkalmával elrejtve; mintája kétféle motivumból áll ki: az egyik az ir trombita-mustrához sajátos módon közelítő C betűfélék, a másik egy más művészi körből ismert szív-palmetta-levél formák; e két minta soronként egymás alá és illetve mellé helyezve, végtelen rapportban ismétlődik az egész edény körületén. A közlött rajzok után előttem érthetetlen módon kapcsol ehhez az edényhez egy másik, Ambleteuse-ben lelt igen sajátos fölépítésű edényt, a melyet gömbszelvényekből álló testével, e fölött pedig sajátos módon hajlított konikus kupakjával inkább hasonlítanék valami szurahé-hoz (víztartó edény) vagy valami profumego-hoz. Datálására nézve R. csak azt tudja felhozni, hogy a lelet helyéhez közel, III. századi római pénzeket találtak. A historiai fonál továbbvezetését az emlékek alapján itt aztán elejti R. «Les monuments qui servent de jalon entre l'époque gallo-romaine et le XIe siècle sont rares, aussi nous serons obligé de recourir souvent à des textes, bien que malheureusement ils soient généralement incomplets».

Ezt az úrt Falke a st. Maurice-i és enger-i ereklyetartókkal, a lindaui könyvfedéllel (Lehnert, I. k. 214., 220. k. o.) valamint az ú. n. «kettlachi kultúra» zománczos fibuláival kívánja kitölteni, a mint ezt már előzőleg Kövér Béla az Archaeologiai Értesítő XVII. évfolyamában megtette.⁴ «A krungli leletek közt — így szól — a korongos fibulák igénylik különösen figyelmünket és azok közt ismét legérdekesebbek a zománczosak, mert úgy a vésett-aljú, mint — egy esetben — a rekeszes zománcz ismeretéről tesznek tanúságot a régibb középkorban.» Úgy Kövér Béla azonban, mint Otto Tischler helyes érzékkel utaltak e zománczok valószínű keleti eredetére, a melyek Falke szerint Felső-Itáliától és a keleti Alpeseiktől (Kettlach) a Rajnán lefelé (Mainz, Köln), a Maasig (Namur) és Angliáig találatnak, elfelejti azonban a Kondakow által a Szwenigorodszkoi-féle munkában említett oroszországi zománcz-csoportot, valamint a kaukázusi kammuntai és kambyltei zománczos fibula-

¹ V. ö. Bulliot, J. G. Fouilles du Mont-Beuvray (ancienne Bibracte) de 1867 à 1895, T. II. L'art de l'émaillerie chez les Éduens avant l'ère chrétienne. 1—44. o.

² V. ö. Cohausen A. v., Römischer Schmelzschmuck. (Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde. XII. 1873.)

³ Viollet-le-Duc, Dictionnaire du mobilier, II. k. 210. o.

⁴ Kövér Béla, Újabb adatok az ötvösség történetéhez hazánkban. Arch. Ért. 1897. 227—229. o.

leleteket, el a balkáni, valamint magyar- és lengyelországi analógiákat; ¹ elfelejti pedig egy a mai német szaktudományban igen modernné vált jelszó: a «germanische Volkskunst» miatt, a melyet mindjárt a rákövetkező mondatban tényleg alkalmaz. Távolról sem akarnám ezt a nagy munkásságot kifejtett, nagy eredményeket elért német tudóst e véleményében lekicsinyleni, de sz. n. sz. a dolog lényegéhez sokkal közelebb járt Ernst Diez, a krungli és hohenbergi leletekről írt tanulmányában, ² a ki a «kettlachi kultura» ez emlékein előforduló figurális díszet ugyan — Riegl nyomán ³ — a görög-későrómai formavilág maradványának tartja (visszafordult fejű madár, csőrében ággal; griff, keresztres bárány, T-forma ornamentum, a minőt a kopt keresztények ruháiról ismerünk), ellenben a művészi kezelések egyáltalán antiktalannak («unantik») látja. Az alap rendszerint sokszínű, pl. zöld, piros és sárga. Tehát kolorisztikus, a klasszikus stilussal, a mely az egyes motívum átlátszóságát és így egységes színű alapot kíván meg, ellenkező hatást keresnek. Ez az antik nézettel ellenkező tendencia, a mely az alapnak és mintának különválasztását nem érzi szükségesnek, a Keleten mai napig is fenntartotta uralmát. Ugy látom, hogy Diez, a ki a «kettlachi kultura» motívumait több ízben összeveti a nagyszentmiklósi kincscsel és ennek kapcsolatán Mschattával, igen helyes érzékkel keresi e formák eredetét s azt csak nem tudja vagy nem meri nevén megnevezni: a korai izlám művészeti kört, a mely mint a késői helleniszticizmus örököse átveszi annak hagyományait, egész területét, formavilágát és Byzánczot körülzárólva, mindenütt iparkodik magának a klasszikus világ helyét elfoglalni, a hová árábs kereskedők, keletről vándorló népek vagy a dsülfekar, Alinak legendás kardja eljutott.

Az ú. n. «kettlachi kultura» zománczos fibuláinak eredete ma még nem áll tisztán. ⁴ Úgy vélem azonban, hogy nem lehet azokat Nyugateurópának autochton műgyakorlatául és így a későantik vésett aljú és a románkori limogesi zománcz között való átmenetül tekinteni. Időbelileg (bár chronológiájuk még épenséggel homályos) talán kitölthetik a fennálló űrt, mint import esetleg megfelellhettek egy talán létezett «művészeti akarásnak», a mely — nem tudom mely okból — éppen zománczos ékszert akart bírni (nem látom be, hogy bizonyos technikák időközönként miért ne mulhatnának ki a gyakorlatból) meglehet az is, hogy mint vésett aljú zománcz fenntartották egy azelőtt a Nyugaton létezett műgyakorlat emlékét, de semmiesetre sem közvetlen folytatásai vagy átvétele a későantik barbár zománcznak, és nem hiszem, hogy közvetlen elődei, mintegy a régi hagyományok közvetítői, a limogesi zománcznak.

A limogesi zománczoknak byzáncki behatás alatt való kialakulására a legfontosabb ellenérv a technikai szempont, a rézbe ágyazott zománcznak Byzáncz-

¹ Rupin, L'œuvre de Limoges, 27. o.

² Diez, Dr. Ernst, Die Funde von Krungl und Hohenberg, Jahrbuch der k. k. Zentral-kommission IV. (1906.) 201—228.

³ Riegl A., Kunstgewerbliches aus Schlesiens Früh-Mittelalter. Breslauer Zeitung 1901 márczius 21., 202. sz.

⁴ Frank: Archiv f. Österr. Gesichtsquellen XII/1854. — Riegl: Kunst und Kunsthandwerk, VIII. 1. — S a magyar irodalomban: Fischbach O.: Arch. Értesítő XIV. 359. k., XV. 249. k., XVII. 133. k. és Kárász Leo u. o. XVI. 226 k.

ban való állítólagos hiánya volt. Alapszik pedig ez a nézet a megfelelő tárgyak nemismerésén. Sem Rupin,¹ sem Falke nem ismerik a rézbeágyazott byzánczi rekeszes-zománcz emlékeit, a melyeket pedig Hampel már 1890-ben felismert, s a melyek azóta is több ízben hangsúlyoztattak.² Falkenak pedig, a ki az ortokida tálat, annak byzantinikus ábrázolásaival ismeri,³ önkénytelenül kutatnia kellett volna byzánczi rézzománczos tárgyak után. De ő felvette a byzánczi zománcztechnika számára, ellentétben a nyugatival, a «Goldemail» szót és ebbe nem illett a rézanyag. Mihelyt pedig tudjuk, hogy rézbe is dolgoztak Byzánczban rekeszes zománczot, akkor ettől a rézrekesztől a vésett aljú rézig már meg van az átmenet és nem oly áthidalhatatlan az ellentét, mint a minőt réz- és arany-technika között említett szaktársaink látnak.

Bármiként is állottak legyen a technikai előzmények, akár autochton fejlődésben, megszakítatlan láncolatban ismerték a rézzománczot, akár kelta vagy korai-izlám (közelebről szirus) import közvetítette annak ismeretét, vagy végül akár byzánczi ilyenmő olcsóbb — mondhatnám provinciális exportra szánt — munkákból kapták az impulzust a rézbe ágyazott zománcz gyakorlására: egy dolog bizonyos, hogy a legkorábbi limogesi tárgyak ikonografiailag teljesen byzánczi hatás alatt állanak. Oly tény ez, a melyet kivétel nélkül úgy Rupin, mint Falke, valamint Molinier is elismer. Már a korai időkben közvetítették byzánczi ötvösművek az ő fejlettebb ízlésüket Franciaországba. III. Valentinianus az V. században a boive-i szent Márton-kolostornak felajánl egy kelyhet;⁴ Justinus császár 566 táján szent Radegundának, I. Chlothachar nejének, a poitiers-i szent Kereszt-klostrom alapítójának zománczos ereklyetartót küld ajándékba.⁵ Falke szerint⁶ ez a görög befolyás Aquitániában, tehát a Limousin környékén erősebb volt, mint Franciaország északi részén. A legrégibb, még a conques-i klostromi művészet körébe tartozó művek, mint pl. az ottani portativ-oltár, technikailag és stilisztikailag rézben pontosan utánozzák a görög «aranvzománczot». Godefroid de Claire, a ki a lotharingiai iskolához tartozik, 1145-ben készíti az ú. n. Alexander-reliquariumot (ma a brüsszeli múzeumban). Falke e tárgyra nézve kijelenti, hogy az technikailag semmi s hatásában is csak távoli hasonlatosságot mutat a byzánczi arany-zománczhoz. Pedig legjobb bizonyosság az ellenkezőjére, hogy a rajta lévő és szenteket ábrázoló réz zománczoslapok fölírásainak betűi görög módszerint függélyes sorban állanak egymás alatt. S hogy a lotharingiai iskola mennyire byzánczi hatás alatt dolgozott, azt egyik legnevesebb mesterének Nicolas de Verdunnek főműve, a Klosterneuburgi antependium igazolja, a melyen akár a milánói s. Ambrogio paliottojának, akár a S. Marco pála d'oro-jának hatását állapíthatjuk meg. A byzánczi közvetlen hatás bizonyosága — azok után a

¹ Rupin: L'œuvre de Lim. 27. — Molinier ismer ilyen darabokat. (Michel, I. 868.)

² Hampel: Arch. Ért. X. 216. — Kövér B., u. o. XVII. 229. — Supka, u. o. XXIX. 399.

³ Monatshefte f. Kunstwiss. II. 5. — V. ö. Arch. Ért. XXIX. 306.

⁴ Texier, Dictionnaire d'orfèvrerie, 938. hasáb.

⁵ Barbier de Montault: Le trésor de l'abbaye de Ste-Croix de Poitiers. 1883. Poitiers 240—266. o.

⁶ Lehnert: Ill. Gesch. d. Kgw. I. 249., 285.

miket fenntebb a byzánczi rézzománczokról mondtunk — a Nyugaton készült rekeszes rézzománczok is. Megállapíthatunk illet a Kölnben készült ereklyetartó szekrényeken, valamint egyéb ereklyetartókon, a minő pl. Nagy Károly karja, a mely a XII. században készült s régebben az aacheni kincstárban őrizték, ma pedig a Louvré múzeumában vagyon; találhatunk továbbá ilyen rézrekesz zománczot azon a zománczösszárnýú angyal formájában készült ereklyetartón, a mely a grandmonti apátságból került ki és ma Saint-Sulpice-les-Feuilles templomában van, a Cluny-múzeumban lévő egy limogesi plaque-on, a mely a Krisztus-deézist ábrázolja és nagy valószínűség szerint a XII. század elejéről való, végül egy limogesi műhelyben készült nagy oltárantependiumon, a mely ma a burgosi helyi múzeumban van és Silos apátságból került oda.¹ Ismeretes ez az apátság egyébként is Byzáncztól való függéséről.²

A német zománczművészetnek a francia iránytól való különválasztása, mint említém, ránk nézve nem bir oly éllel, mint a közvetlenül érdekelt két nemzetre nézve. Nem is követjük őket, gyakran aprólékosságokba vesző ez irányú vitájukban, a mely néha a kérdés lényegét is felejtí. A szt. Eligius működésének inkább frank vagy inkább germán behatások alatt álló volta a kérdésünk szempontjából igen lényegtelen, a mikor teljességgel lehetetlen a XVIII. században fejből készült rajzok, vagy de Linas képzelő tehetségén alapuló dessinek alapján egyáltalán megállapítani, vajjon dolgozott-e ez az ötvös zománcztechnikában is, és ha igen, minő lehetett az. Ugyanígy kell a Suger-kérdéstől eltekintenünk, a kit a miatt, mivel Lotharingiából hozatott néhány mesterembert, valósággal ide-oda ránczigáltak Köln és St. Denis, másrésről St.-Denis és Limoges között.

Érzi e helyzet ferde voltát Falke is és expediensül a hildesheimi dóm egy XII. századi rézzománczos szekrénykáját állítja be, mint — angol készítményt. Egybeveti ezt a mindenesetre durván rajzolt tárgyat (Lehnert, I. 207. ábra) egy Lindauban levő ir-stilű kora középkori könyvfedéllel (Lehnert, I. 178. ábra) s megállapítja ennek alapján az előbbi tárgy angol származását. Sajnos, nem ismerem a tárgyakat eredetiben; de a közlött két felvételből képtelen vagyok Falke gondolatmenetét követni, a mely röviden egy mondatban kulminál: «Die ganze Gattung ist danach England zuzuweisen.»³ Ezzel az expedienssel iparkodik aztán az elsőbbségi kérdést elintézni. «Ez a találó hasonlatosság okvetlenül megsemmisít minden kétséget az iránt, hogy a román rézzománcz a koraközépkorival, ez pedig a késői rómaival összefügg. E fejlődési menetnek bizonyítása elintézi egyúttal azt a régi vitás kérdést is, hogy korban a német vagy a francia rézzománczot illeti-e elsőbbség (Vorrang).» Nem tudom az illustris tudóst e térre követni. Az elintézésnek ezzel a módjával okszerűen függ össze, hogy annak elkerülésére, nehogy valamely érzékenységet keltsen, egész sor művészi «iskolát» állapít meg: minden e korból névről ismert művészt egy-egy irány, egy-egy «iskola», egy-egy «műhely»

¹ Michel: Hist. de l'art, I 867

² V. ö. Revue arch. 1909.

³ Lehnert: Ill. Gesch. d. Kgew. I. 263.

fejéül tévén meg. Marquet de Vasselot¹ e kifejezésre nézve jegyzi meg helyesen, hogy azt a zománcz történetében ma még nem kellene használni. Mert, a jelenleg ismert darabokat vizsgálva, meggyőződhetünk róla, hogy azok nem egyes magukban álló műhelyek (atelier) produktumai. Ilyen műhelyek rekonstruálása vagy rekonstatálása természetesen igen hízegő feladat lenne (comme on l'a pu faire notamment en d'autres régions et à d'autres dates); megeshetik ugyan, hogy találhatunk két-három tárgyat, a melyek egymás között olyan akcentuált hasonlatosságot tüntetnek fel, hogy szükségképen ugyanabban a műhelyben kellett napvilágot látniok; mindazonáltal ezek csak kivételek lesznek s a leggyakrabban azt kell majd konstatálnunk, hogy bizonyos diszító elemek, a diszítés egy bizonyos fájának jellegei, valamely másik typus darbjain fordulnak elő, s hogy a diszítés különböző fajtái között az átmenetek észrevehetetlenek s minden bizonynyal egy időben több helyütt is gyakorolták azokat. «Igy tehát, a mi nézetünk szerint, nem lehet minden «typust» egy külön «műhely» számára lefoglalnunk, mivel a minden kimondottabb jelleg nélkül való darabok nagy száma egyhamar kétségessé tenné minden még oly abszolút biztossággal kijelentett ítélet jogosultságát.»

Rupin az ő hasznos és hízegő pótló Corpusában a tárgyakat használati minőségük szerint csoportosította. Az anyagnak ilyen felosztása igen fontos egyes tárgyak analogiáinak a megállapítására, a mint e sorok folyamán is nagy hasznát vesszük e tekintetben; nem elégséges azonban arra, hogy chronologiai megállapításokat is eszközölhessünk a segítségével. Falke, a mint említve volt, iskolák és mesterek szerint kívánja az emlékeket csoportosítani. A nélkül, hogy érdekes fejtegetéseibe részletesebben belemennénk, adjuk felosztásának vázlatát.²

A midőn Lotharingiát a német iskolák közül első helyre teszi, elővigyázatosan megjegyzi, hogy elsősegről csak annyiban lehet szó, a mennyiben a régi művészi eszköz egyik vidéken hamarabb, másutt lassabban tudott az újabb és nagyobb feladatoknak megfelelni s ebből a szempontból kétségkívül az alsó-lotharingai Maas-völgyét illeti meg az elsőség, a mely nagy művészeinek fennsőbbsege által tartós hatással volt egyként úgy Kölnre, mint Limogesra.

Hozzájárul ehhez, hogy a sárgafém megmunkálása a középső Maas-völgyében évszázadokon keresztül otthonos volt, úgy hogy az itteni Dinanttól az egész technika felvette a dinanderie nevet.³

Az alsó-lotharingiai csoportnak egyik első és nagynevű mestere Reiner von Huy. Mesterműve az 1112-ben a lüttichi Bertalan-templom számára készült

¹ Marquet de Vasselot, Les émaux lim. a fond verm. 7.

² Lehnert: Ill. Gesch. d. Kgw. I. 264. kk.

³ Közbevetőleg még itt óhajtánám megjegyezni, hogy Falke a hildesheimi szekrénykével Anglia felé irányított gondolatmenetét nem szövi tovább, úgy hogy nem látom az összefüggést, amelybe az angol-ir zománczokat kívánná a legrégibb középeurópai: szerinte lotharingiai érczművészettel hozni. Ugyancsak itt jegyzem meg, hogy a Falke csoportosítása természetsszerűleg nem kizárólag a zománczművészetre vonatkozik, hanem általában az ötvösségre, úgy hogy itt korban és helyben nem egyszer hiányok mutatkoznak a zománcz történetére nézve; ugyanaz a feltevés ez különben, mint a mely azokat vezeti, a kik úgy gondolják, hogy a másik területen, Franciaország földjén is, az ötvösség állandóan létezik ugyan, de annak egyes fajai, mint pl. épen a zománczozás is, ideiglenesen szünetelhetnek.

keresztelőkút, a mely tizenkét ökör hátán nyugszik. Hozzávetve kívánom megjegyezni, hogy — a mi talán eddig még nem tűnt fel — ez a felállítás a Salamon király jeruzsálemi templomáról szóló híreknek a keresztes hadjáratok által való újraébredéséről és felélénküléséről tesz tanúságot; a Királyok Könyvéből tudjuk, hogy a templom első udvarában állott az ércztenger, a melyet tizenkét ökör hordozott. Vajjon ez a látható hatása az ez idő tájt megélénkült, a Salamon templomáról szóló hagyományoknak, nem vezethetne-e nyomra egyéb ily hagyományok kihatásai dolgában is? Reiner von Huy utódja Godefroid de Claire volt, a ki a XII. század második harmadában működött s a kinek kezeműve volt többek között a már fennebb említett Alexander-reliquarium (1145; ma a brüsszeli múzeumban). Az ú. n. rajnai zománczozás, főmesterének tartják, kivált a Deutzban lévő Heribert-szekerényke miatt. Ugy, a mint az Alexanderreliquariumon a merőlegesen egymás alá sorozott betűk mutattak byzánczi hatásra, úgy az utóbbi tárgyon a rajta alkalmazott rekeszes technika, a melylyel körökből és rozettákból álló mértani mustrákat készít, árulja el a byzánczi befolyásoltságot. Godefroid de Clair-re következik mint a maasvölgyi művészet vezetője Nicolas de Verdun, a kinek működése azonban már átmenetül is szolgál a kölni ötvöscsoporthoz. Működése a XII. század utolsó évtizedeire esik, 1181-ben készíti el a már ugyancsak fennebb említett főművét, a klosterneuburgi oltárföltétet, a melyet közeli összeköttetésbe hoztak ismert byzánczi művű paliottókkal. Kölnben lévő művein, kivált az Anno- és az Albinus-szekerényen (1183. és 1186.), a melyeken kölni ötvösökkel együtt dolgozott és így közvetítette hozzájuk a lotharingiai zománcz gyakorlatot, egyénisége első pillanatra szembeötlő. Ő az első, a ki az egyházi iparba világi motivumokat, lovagokat, vadászokat, zenészeket, madarat, majmot, kutyát, szamarat, sárkányt meg egyéb mesebeli lényeket visz be s ezzel — mint látni fogjuk — elhatározó befolyást gyakorolt a limogesi zománczok egyik csoportjára. S ugyancsak nála találjuk a leveles indáknak nagyszabású felhasználását, a mi ismét közeli vonatkozásba hozza Franciaország szívével, az Ile de Paris-val, vagyis azokkal a királyi birtokokkal, a hol elsőbben ébredezett a természet iránt való meleg érzés, a mely később a XIII. században a koragotikus növényi ornamentumot hozta létre.

Ezen ornamentális érzék kifejlődésére fontos még, — a mire utóbb szintén kitérünk — hogy Nicolas de Verdun korai főművén, a klosterneuburgi oltár föltéten kufikus írásjeleket találunk a mester kezétől, ornamentálisan felhasználva: világos jele a tanulmányoknak, a melyek során az inda iránt való érzéke megélénkült.

Innen származik verduni Nicolasnak az a tehetsége, hogy a román indába új életet lehelt, és így a fejlődő növény rég elveszett jellegét újra visszaadta. Ebben a tulajdonságában szintén találkozik a limogesi produktumokkal s mint a gotika előfutárja az új gondolatvilág első rezgéseit ő közvetítette el a messzi Kelet felé is. Nicolas mester utódai közül a Maas vidékén még egyik legnevesebb az oignes-i Hugo frater, a ki azonban a színező zománcz technikát már nem gyakorolja s inkább niellóval rajzol ezüstre.

A közelebről vett német földön Köln volt az első hely, a mely a réz-zománczot használta: legrégebb ismert mesterök Eilbertus, a kinek nevével

jelölt hordozható oltár van a bécsi welf-kincsben. A román rézzománcznak mind a három fajtáját alkalmazza művein, hol a felszínben hagyott (ausgespart) aranyozott alakok állanak színes zománczú mezőkben s ilyenkor az alakok belső rajzolata van vagy színesen zománczczal töltve (a hogy ezt a régibb limogesi tárgyaknál látjuk, pl. a Cluny-múzeum három királyos lemezén) vagy ha erre nincs hely, akkor egyszerűen vésve; hol a színes alakok állanak aranymezőkben, mint a jelzett oltár prófétái: ezt a technikát csak az alj vézése különbözteti meg a bizánczi zománczoktól, a melyekkel egyébként hatásukban teljesen azonosak; hol pedig végül rekeszes technikát is alkalmaz a szélső pilléreken és az elválasztó oszlopokán; világos jelei a bizánczi behatásnak nemcsak, vagy nem is annyira ikonográfia, mint inkább technika tekintetében. Eilbertus utódja határozott egyéniség, nevét azonban csak hozzávetőleg lehet a Pantaleon-ban lévő Maurinus-szekrény felírása alapján, mint Fridericust megállapítani. Műveinek egy részét azelőtt egy nem is létezett, ú. n. siegburgi iskolának tulajdonították. Fridericus zománczozó művész volt, tehetségének gyenge oldala a plasztika volt s ebben szerzetes társa Frater Varnerius segítette ki, a kitől nagyszámú csontból faragott szekrénykét ismerünk, a minő többek között Nemzeti Múzeumunkban is van.* Fridericust Kölnben, az ottani ötvösműhely vezetésében Nicolas de Verdun váltotta fel, a kinek működéséről fönnebb emlékeztünk meg.

A német földön létezett ötvöscsoportok közül Falke még hármat különböztet meg: Aachent, a melynek egyik neves mestere Wibert volt, továbbá Hildesheimot és északi Németországot Westfáliával s végül déli Németországot, a honnan a sváb Komburg városa tűnik fel, a melynek Kolostor-templomában néhány rézzománczú tárgy van a XII. századból; ezek stilisztikailag nem illeszkednek sem a nyugoti, sem az északi német csoportokba, hanem a legszorosabb kapcsolatban vannak bizánczi mintákkal. Egy sigmaringeni hasonló darabbal kapcsolatban Falke felveti egy külön sváb csoport létezését. Mindez utóbbi «műhelyek» azonban a rézzománcz történetében nem visznek fontosabb szerepet, lényegök inkább a visszafejlődésben kereshető.

A francia terület a mi szempontunkból két csoportra oszlik. Az egyik a Loire-től északra lévő vidékek, a melyek ötvösség dolgában szorosan együttjárnak a Maas-terület és nyugati Flandria műveseivel; mégis egy fontos különbség van közöttük: a mennyire az emlékek mai állagából megítélhető, az északi francia ércművészet a XII. és XIII. században, úgy látszik, teljesen elhanyagolta a rézzománczot. Mindössze egy barát-mester neve maradt ránk egy chartres-i sírban talált püspöki pázsztortbot kampóján: Frater Willelmus. Ugyanerre a mesterre lehet még egy-két darabot visszavinni; az általa használt formák kétségkívül francziák s ugyancsak a Limoges erős hatása alatt lévő indák is. Mint zománczművész Limoges és a Maas között középpont áll s így hazáját Franciaország északján vagy keletén kell keresnünk.

A francia ötvösség másik csoportja, a mely Aquitánia területén van és központja Limoges, az utóbbtól veszi elnevezését, főereje a vésett aljú réz-

* Leirva Arch. Ért. 1896. 213—220.

zománczozásban van, bár ebből a területből is ismerünk rekeszes rézzománczot, püspöki keztyűről való két plaque-ot, a melyek a preuilly-i apátság egy sírjából kerültek elő s ma a Louvre-múzeumban van.

Limoges művészetének kifejlődése sajátos ellentétet tüntet fel a francia ötvösség egyéb fajaival szemben ; a míg korai idejében, a XII. század második felében lépést tart a kor általános művészetével, sőt nem egy tekintetben megelőzi azt (pl. az inda kezelésében) s a míg a XIII. század első idejében teljes virágjában látjuk a limogesi üzemet, addig e század második felében határozottan mindjobban ellanyhúl, ellassúl inventio dolgában, régibb motivumait használja még mindig olyankor, a mikor az általános művészi élet már hatalmas hullámmázzal tör a királyi birtokokon kifejlődött új irány, a gotika nyomában ; így érthető aztán, hogy — Marquet de Vasselot szerint — a XIII. század második harmadától kezdve, a limogesi tárgyak datálásában, mennél tovább haladunk korban, annál inkább kell 30—50 évet a tárgyak formája korához hozzászámítanunk. Limoges a maga külön életét élte, megítélésében nem lehet a francia művészet történetének általános szabályaira hivatkoznunk. Úgy a mint első, a művészi iparok történetében szinte páratlanul álló kifejlődését és elterjedettségét idegen befolyásoknak köszöni, — igen valószínű (a mint ezt többek között a Plantagenet-táblával lehet igazolni), hogy az angol királyoknak protekciója, megrendelése, a kik egyúttal Aquitánia szuzerainjai is, emelték ki Limogest a többi velök egyrangú kolostori műhelyek sorából — ugyanúgy, épen elhatárolt kolostori művészet volta miatt, valamint a tömeges munka és megrendelések miatt, a melyek nem engedték, hogy újabb és újabb művészi formákat kreáljanak, későbbi időkben pedig valószínűleg a miatt is, mert akkor a megrendelő közönség már bizonyos előszeretettel ragaszkodott az elavultságuk által érdekes formákhoz, mondom, valószínűleg ezen okok miatt éli le Limoges az ő külön művészi életét két kolostorában, Grandmontban és St.-Martialban, a melyek irányai között egyes korokban talán sikerülni fog bizonyos különbségeket megállapítani. Limoges — ha szabad e modern szót használnunk — «nagyban» dolgozott. A tárgyak egyes fajaira megállapított típusok, az ábrázolások megannyiszor ismétlődnek, világos jeléül annak, hogy «gyári» üzemet folytattak. Sujets-ik a legtöbb esetben általános érdekűek, azaz a tárgyaikon felhasznált képek oly szenteket ábrázolnak, a kiknek — hogy úgy mondjam — «érvényessége» nemcsak a Limousinre terjedt, hanem bárhol Európában elfogadtattak ; innen van az új-testamentomi jeleneteknek is gyakori előfordulása a limogesokban. Bizonyos fokig az általános jelentőségű aktualitásokat is beleveszik művészi programjukba ; ilyen volt pl. Becket Tamás, canterbury-i érsek halála 1170-ben : a limogesiak a szent híró férfiú emlékét mindjárt több példányban megörökítették. Ugyanez áll a lavabo-tálaknak eleinte vallásos, később világi tárgyú ábrázolásaira is, konvencionális címerkép foglalja el gyakran a közepét (a minő pl. a nemz. múzeum App. Jank. 186. jelzésű, Bácsmonostorban lelt lavaboja), sőt e tálakat rendszerint mindjárt párosával készítették és szállították.* Szállították pedig olyan távolságokra, a minők az

* Lehnert : Ill. Gesch. d. Kgew. 286.

export mai fogalmához képest is tekintélyesek: kastélyok, templomok, monostorok, egész Európában el Örményországig mindenütt magukénak nevezték egy-két ilyen tárgyat; találunk ilyen nemcsak Spanyol-, Olasz-, Német- és Angolországban, hanem messzebb is: nálunk, Oroszországban, Dániában, Svédországban, sőt még Izlandon is. Ez a nagy elterjedettség felszínre vetette természetesen az az iránt való kétségeket is, vajjon lehetséges-e, hogy egy műhely vagy egy város műhelyei elláthattak-e ilyen nagy szükségletet. E kétségekhez hozzájárult még az emlékek kisebb ismerete s az eredetieknek csak rajzban való összehasonlíthatósága, a minek következtében az élesebb, elválasztó jellegek elmosódtak és sok ideig hittek a rajnai és limogesi zománczok közös voltában, egymástól való függésében; ez a körülmény pedig megint alkalmat adott a már fentebb említett kellemetlen vitákra, a melyek — sajátságosan — francia részről nyerték legintenzívebb táperejüket.* Szerintök a zománczművészet importját Franciaország azoknak a művészeknek köszöni, a kiket Suger apát 1145-ben hozatott Lotharingiából, hogy a St.-Dénis-i nagy műveket készítsék el s a hol ezek — számszerint öten vagy heten — két éven át tartózkodtak s ez idő alatt a francia műveseket megtanították a német munkára. Ma ezzel a kérdéssel már egyszer s mindenkorra leszámoltak, a conquesi kincstár ládikája s az ennél néhány évvel régebbi s minden bizonynyal Limogesban készült bellac-i ereklyetartó szekrény, a mely mindkettő a XII. század elejéről származik, bizonyosságai annak, hogy Suger apát a lotharingiai művészeket csak kiegészítésként, vagy éppen változatosság kedvéért hozatta el. A Rajna melletti műhelyek, valamint a Vienne partjain lévőek, egymástól függetlenül keletkeztek s érintkezésük, közlekedésük egymás között alig számbavehető, egyszerűen ugyanazok alatt a befolyások alatt jöttek létre s ugyanazon modellek inspirálták mindkettőt kezdetők kezdetén. Produktumaik jellege pedig nem ritkán élesen tér el egymástól s bár a rajnai tárgyak típusai és karakterisztikumai ma még nincsenek összeggyűjtve s így azok különös ismertető jelei pozitíve meg nem állapíthatók; megállapíthatók azonban negative, a mennyiben a limogesi tárgyak ösmertető és elválasztó jelei fel vannak ismerve.

A limogesi tárgyak egyik főjellege az a vésett és aranyozott spirál indás dísz, a mely tárgyaik egy nagy soránál — az alakok körül — az egész alapot, hátteret betölti. Marquet de Vasselot hosszabb tanulmányt szentelt ennek a csoportnak, a melyet «à fond vermiculé»-nek, kígyóvonalas alapúnak nevez, s a mely alapjában nem egyéb, mint a guillochnak egy művészi faja, nagy valószínűség szerint keleti brokátok behatása alatt. Érdekes, hogy a díszítésnek ez a módja a német oltárfestésben a XVII. századig fennmaradott, az oroszban pedig mai napig használatban van. Ugyancsak limogesi tárgyaknál látjuk egyik legfrappánsabb jellegül azt a műgyakorlatot, hogy lapos (à plat) modorban rajzolt testekre magasdomborművű fejeket alkalmaznak. A legkorábbi időkben nem fordul elő ez a technikai különösség: Geoffroy de Plantagenet vagy Ulger angersi érsek kenotaphiumain (Viollet-le-Duc hibás rajza ellenére) laposművű,

* Labarte: Recherches sur la peinture en émail, 165., 174., 205. o. — Histoire des arts industriels, II. k. 244.

zománczozott fejet látunk. Csak a XII. század közepe felé térnek el lassan a byzánczi mintáktól, a mennyiben a fej ugyan még lapban van dolgozva, de nem zománczos, hanem vésővel rajzolt arczvonásokat tüntet fel. A század második felében kezdik a relief fejeket applikálni s igen valószínű, hogy az ilyennemű művek közé tartozik a Limoges-Grandmonti apátság háromkirály-lemeze a Cluny-múzeumban (a mely körül nemrég nemz. múzeumunknak is akadt dolga). Mária és a királyok feje e lemezen még zománczos, csupán Jézus feje az, a mely domborúan emelkedik ki a plaqueból. Jellegzetesek továbbá a limogesi *œuvre-re* a sarkophág formájú ereklyetartó szekrények, a melyeknek teteje két összefutó lejtőből áll ki; négyszögű lábakon nyugszanak, a melyeknek külső oldala egy darabból készült a sarkophág testével. Csupán ezeknek a limogesi ereklyetartó szekrényeknek a tetején találunk aztán, a két lejtő lapja közé szorítva sajátos, áttört művű taréjat, a melynek áttörései majd mindig egymás mellé sorolt várkapuk formáit példázzák. Nem egyebek ezek persze, mint praktikábilisan ábrázolt arkaturák, a minőnek a XII. század közepe óta, kéziratok *canones-ívezetei* nyomán váltak az ötvösség körében divattossá, s a minőt első ízben az 1149-ben elhunyt és Angersben eltemetett, Ulger püspök kenotáfiumának maradványain konstatálunk. Ilyen áttöréseket utóbb nemcsak *châsseok* taréján, hanem egyéb tárgyakon is, szentségtartó-formájú reliquiáriumokon és egyebütt is látunk. Végül limogesi karakterisztikonok a rézből trébelt, vésett, czizellált és aranyozott nagy alakok is, a melyek buja virágokban végződő nagy indákkal zománczozott mezőkre vannak ráapplikálva.¹ Az utóbbi minták még határozottabban keltik annak a benyomását, hogy úgy rajzolat, mint színezés dolgában keleti szövetekről vétettek kölcsön. Azonban ezek a jelenségek nem állanak magukban annak az igazolására, hogy Limoges igen szorosán állott keleti motívumok behatása alatt. Főnebb már megemlékeztünk a klosterneuburgi paliotto kufikus írásjegyeiről; ugyancsak ilyeneket találunk a Willemin által (I. k. 109. t.) publikált limogesi bassinen² szent Calminius mozaci ereklyetartó szekrényén, a mely valószínűleg szintén Limogesban szt. Martialis kolostorában készült;³ továbbá Alpais limogesi barát-mester «ciboriumán» (Louvre) megtaláljuk, értelmetlenül másolva ugyan, a granadai királyok jelmondatát.⁴ Adémar de Chabannes, a midőn a limogesi szent Martialis apátságnak felajánlott ajándékokat felsorolja, megnevez többek között: *duo candelabra saracenice fabricata*; elmondja továbbá, hogy 1020-ban ugyanebbe az apátságba internáltak 20 mórt. A szent Martialis apátságának könyvtára egész sor olyan ornamentált kéziratot foglal magában, a mely nemcsak díszítésében, hanem szövegében is spanyol behatást tüntet fel, a minő pl. szt. Severus apokalipszise a XI. század közepéről (értvén ezen behatáson természetesen a spanyolon átszüremlett byzánczi motívumokat). Ugyancsak ennek a könyvtárnak egy két kötetes bibliája, valamint egy imagyűjteménye szinte

¹ Molinière nyomán, Michel: Hist. de l'art. I. 875.

² Id. Rupin: L'œuvre stb. 46.

³ Rupin, id. m. 100.

⁴ V. ö. Longpérier A. de, De l'emploi des caractères arabes dans l'ornementation chez les peuples chrétiens de l'occident. (Oeuvres complètes, ed. Schlumberger, I. k. 390. o.)

meglepő tömegét tünteti fel a byzánczi növényi mustráknak s ugyanezeket a mintákat találni meg néha pontosan egyes zománczokon. Molinier és Lasteurie meg is kísérelték már e kéziratoknak a zománczokkal való összehasonlítását, de nem sok eredménnyel, mivel ők csupán a figurális dísz eredőit kutatták. Pedig éppen ez a keleti indás dísz az, a melyet leginkább átvettek a limogesi zománczolók, sőt néha pontosan lemásoltak; ez az eset áll például a müncheni ereklyetartó szekrénykénél. A limogesi darabok stilizált indázata azon indáktól származik, a melyeket a byzánczi művészet Szíriától kölcsönzött s a melyek nemcsak a középkori Európában terjedtek szét, hanem szintűgy fontos szerepet nyertek a kopt és a muzulmán művészetekben,* s a melyeket itt, mint ott — ma inkább találó az elnevezés, mint keletkezésekor hitték — arabeszknek nevezünk.

A limogesi tárgyak pontos keltezése igen nagy nehézségekbe ütközik. Mesterek nevét (egy-két kivétellel, a minő a Louvrenak Alpais «ciboriuma») alig ismerünk. Azok műhelyei sem igen választhatók külön. A kor szerint való keltezés nehézségeiről is már fönnebb szólottunk. Marquet de Vasselot mégis, a tárgyak stilisztikai jellege szerint iparkodott azokat csoportosítani s e rendszerben szinte magától adódik a tárgyak között bizonyos viszonylagos chronologia. Felosztásának igen nagy előnye, hogy az összes ismeretes limogesi típusok belesorolhatók s nem úgy mint Rupinnél, csupán tárgyi mivoltukban helyezkednek bele Limoges űuvrejébe, de stilusbeli sajátosságuk által bizonyos korhatárokat is nyernek egyúttal. Könnyebb áttekinthetőség és használhatóság szempontjából jelzésekkel láttam el az ő csoportosításait; így mintegy táblázatban kapjuk a limogesi művek képét.

A legrégebb csoport *A*), a melynek emlékei a XIII. század első és második harmadából származnak, azok a művek, a melyeken még teljesen byzánczi behatás alatt, aranyozott alapon alkalmaztak zománczozott alakokat. A második csoportba (XIII. század második fele) azok tartoznak *B*), a melyek zománczos alapról felszínben hagyva («kispórolva») és aranyozva, vagy pedig applikálva tüntetik fel az alakokat. A harmadik főcsoport pedig *C*), a mely a XIV. században nyert elterjedést, zománczos alapon zománczos alakokat foglal magában. Az *A*) főcsoportnál, a hol zománcztalan, aranyozott alap szerepel, ez lehet *a*) egységes, sima, *b*) lombozott, kigyózó indákkal borított (à fond vermiculé) s e két alcsoportnál még nem fordul elő az applikált relief-fej és lehet az alap *c*) csillagokkal behintve. A *B*) főcsoportnál (zománczos alap «kispórolt alakok) lehet *a*) az alap sávokkal és rozettákkal díszítve, az alakok mintázását véséssel érik el, vagyis a körvonalakat nemcsak vésővel rajzolják, hanem iparkodnak abba távlatot is belevinni; e csoportban látjuk az első erősebb orientális befolyást is (szét. Calminius ereklyetartója kufikus írásjelekkel); és *b*) a zománczos alapon látunk «kispórolt» és egyben zománczolt lombozatot, indázatot, az alakok, a tárgy minősége szerint lehetnek felszínben hagyva (a konturok vésott rajzolatával) vagy ráapplikálva. Ez a csoport részesült, úgy látszik, a legélénkebb tetszésben, mert ezt a technikát találjuk a zománczos

* Michel, id. m. 894. l.

emlékek java részén alkalmazva. Valószínű, hogy időben egyúttal összeesett a limogesi műhelyek kereskedői tevékenységének legmagasabb pontjával, abban a perczben, a mikor egyúttal a kézi ügyesség legnagyobb fokát is elérték. Ebbe a csoportba tartoznak többek között a szerte előkerült lavabo-tálak is.)

Az *A)* főcsoport *b)* alcsoportját, az ú. n. a fond vermiculé-tárgyakat Marquet de Vasselot hosszabb tanulmányban feldolgozta. E csoport közös jellege — mint mondtuk az, hogy a «kispórolt» vagy applikált alakok lombozott, indákkal borított zománcczos mezőből emelkednek ki. E tárgyak rajzolatját rendszerint keret övezi s e keret milyensége szerint csoportosíthatók bizonyos typuskörökbe az emlékek. A keret lehet *a)* virágos, *β)* zománccozott félkörökkel diszített, *γ)* négyeskaréjokkal hintett és *δ)* határozatlanabb jellegű diszítésekkel, pl. hullámos sávokkal borítva. A *B)* főcsoport *b)* alcsoportja, a melyről mondtuk, hogy leggyakoribb az előfordulása, két részre oszlik, a szerint, a mint az alakok *a)* felszínben hagyva, «kispórolva» és vésve vannak (pl. a lavabo-tálak) vagy pedig *β)* rá vannak applikálva; az utóbbiak ismét kétfélék, a mennyiben ezek a magas relief alakok lehetnek 1. durván zománcczal kitöltve, vagy 2. öntve vagy trébelve.

Ez a szkematikusan adott felosztás módot nyújt arra, hogy ennek alapján az összes ismert limogesi tárgyak helyes vonatkozásba jussanak egymáshoz: nem «mesterek» vagy «műhelyek» keresésével (a mi egyéb művészi szakokban már annyi tévedésnek és helyreigazításnak volt az okozója), hanem tisztán stilisztikai sajátságok megállapításával sikerül e felosztás által egy művészi kört rekonstruálni.

★

A nemzeti múzeum legutóbb az Alföldön talált réztálat szerzett meg, mely teljesen a hasonló typusú limogesi edényekhez csatlakozik. Rézből kovácsolt gömbszelvény formát példáz, a melynek átmérője 22 cm., legnagyobb mélysége 4·2 cm. A tál belső oldalát figurális és ornamentális dísz borítja. (1. ábra.) Rajzolatja úgy készült, hogy a műves az előre felmetszett körvonalak mentén a réz anyagából mindenütt ott kb. 2 milliméternyit kiemelt, a hol háttér akart alkalmazni. Így a minta felszínben maradt («ki van spórolva»), a háttér pedig mélyedéseket alkot, a melyeket több színű zománcczal töltött ki a minták felszínéig, úgy, hogy csiszolás után minta és alap egy síma felületet alkot. A tál közepét 9 cm. átmérőjű kör foglalja el, a melyen belül lóháton ülő férfi (női?) alak látható, a ki balkezevel a lókantárját fogja, felemelt és hátrafelé tartott jobb kezén pedig sólymot ereszt; a sólyom lábához erősített kettős szíj szabadon hull alá. A középső körből köröskörül egyenlő távolságban, hat egymást metsző karéj emelkedik, a melyeken belül ismét egy-egy emberi alak nyert ábrázolást. Az alakok sorrendben: hárfázó férfi, csengős nő, tamburinos férfi, castagnettes nő, hegedülő férfi, tótágast álló nő; mindez alakok lábbal, illetőleg egyik esetben kézzel, a középső kört alkotó sávon, mint padlón állanak. Ugy ezen alakok, mint a középső sólymár körül, valamint a hat karéj között fennmaradó szferikus szögletekben stilizált növényi dekor vonja be a háttér, a mely hol mint inda, hol mint nagy, színes, virágzerű levelekben végződő fácska, egyenletes ritmusban töri meg a háttér egy-

hanguságát s így középhelyet foglal el valamely az ábrázolásokhoz tartozó tájkép («Landschaft») és másrészt valamely csupán ornamentális háttér között. A tálnak szögben kihajló felső peremét zeg-zugos dísz szolgáltatja, a melynek egyik háromszögsorát a tál reze, a negatív háromszögsort pedig a zománcz adja. Az alakok körvonalai és belső rajzolatja, a mely az arcvonásokat, a test formáit, a ruha redőit s az instrumentumok részleteit is visszaadja, trépan-metszéssel van a rézbe graválva. Az egész tál — a zománczok leszámításával —

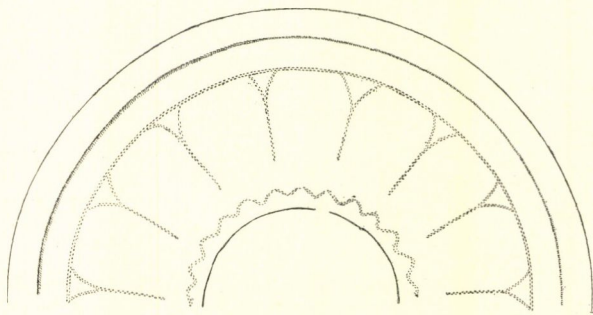
1. ábra.

kívül-belül aranyozva volt, a minek nyoma a tál peremének alsó felületén látszik ; ez a ragyogás élénk színharmoniót adhatott a zománcz tompább színeivel, a melyek a következő színskálát tartalmazzák : a tál alapszíne pasztel-kék, míg a karéjak között lévő szferikus szögletek tompult tengerzöld színt tüntetnek fel. A virágok színezésében nagyobb élénkséget látunk : egyes szirmok ugyanis fehérrel szegett kék színben tartvák s e szirmok változnak olyanokkal, a melyeknek piros a magva, ezt élénk zöld, emezt sárga szín övezi. Így az egész tál színskálája a következő színekből áll ki : kék, zöld, fehér, sárga, piros. Zománcz-technikája szerint tálunk a Vasselot-féle *B b a*) csoporthoz (XIII.

század második fele) tartozik, a melyben zománczos alapon, részben zománczos indadísz közepette, vésett rajzolatú alakokat ismertünk fel jellegzetesnek.

A zománczok némely helyütt, kivált a középső körben kitöredeztek; egyébként a tál fenntartása igen jónak mondható. A tál pereme kb. a lovas fejével egy irányban, tehát fennt, ki van fúrva, ez a lyuk láthatólag már a tál készítésével egyidőben került helyére s így valószínűleg felfüggesztésre használták. A tál hátsó lapján annak egész felületét betöltő, 16 karéjú nagy rozetta van felrajzolva. (2. ábra.) Rendszeren e rozetta közepét lilium, griff vagy bárminő

2. ábra.

más motívum szokta elfoglalni; darabunkon ennek nyomát nem láttam. Ugyancsak hiányzik, — természetesen — bárminő mesterjelzés vagy egyéb jel, a melyből a tárgy készítőjére vagy annak műhelyére lehetne következtetni. E tálok néha párosával készültek, a mikor is az egyikben rendszerint oroszlánfejszerű kiöntőt találunk; erről a fajtáról kapta az egész sorozat szokásos francia nevét: gémellions (gemellus = kettős). Miután ezek azonban ritkább előfordulásuk, azért mi inkább az általában való céljuknak, a kézmosásnak, jobban megfelelő nevet (lavabo-tál) használjuk. Használatát jól illusztrálja párisi Bibliothèque nationale egyik kéziratának sorkezdő képe (Fonds St. Germain latin 37. sz.), a melyen Pilátus mossa a kezét, midőn is egy szolga jobb kezében vízszintesen tart egy ilyen lavabo-tálat, a felemelt balkezeében levő tálból pedig Pilátus kezére önt vizet. Ez a mosdófelszerelés, a mely Rupin megjegyzése szerint* inkább érdekes, mint kényelmes, úgy liturgikus czerimóniáknál, mint a világi életben is igen nagy kedveltségnek örvendett, a miről sokféle egykorú elnevezése tanuskodik: bassinæ, disci, patenæ, pelves. Nagy elterjedtségét részben a misénél előírt ablutióknak («lavabo manus meas...») másrészt azonban annak a körülménynek köszöni, hogy a középkorban nem lehetett úri asztalhoz ülni a nélkül, hogy a kezét meg ne mosták volna, de meg az evőeszköz hiánya étkezés közben is több ízben szükségessé tette a tisztálkodást. E használati célok magyarázzák, hogy a tálok egy kisebb részén liturgikus ábrázolásokat, angyalokat, bűnökkel küzdő megszemélyesített erényeket látunk, nagyobb részének ábrázolásai pedig hol konvencionális, hol tényleges címerpajzsokat tüntetnek fel, a leggyorsabban pedig a mi tálunkhoz

* Rupin: Id. m. Gémellions, 543—550.

hasonló jeleneteket nyújtanak. Az utóbbiakra alkalmat szolgáltatott a keleti szokásoknak a keresztes hadjáratok óta való megismerése: asztal közben a vendégeket zene kíséret mellett táncosok, akrobaták, jongleurök mulattatták, e szokás a nyugaton is csakhamar közkedveltséget nyert, a hol azoknak ábrázolására még kiváltkép a biblia Heródiás-jelenete volt nagy hatással; ez idők óta a szentírási kéziratokban és egyebütt ez a jelenet is kiváló gonddal és előszere-tettel jutott ábrázoláshoz.

Ábrázolásaink értelmezését a kö-zépső kör solymászó lovasával kezdjük. (3. ábra.) A solymászás a középkor elő-kelő társadalmának egyik legkedveltebb foglalkozása volt. Megtaláljuk ábrázolását már a bayeuxi szőnyegen (XI. század vége); a XIV. század elejéről, de korábbi dokumentumokon alapulva ismerjük a «Le roy Modus» cz. művet,* a melynek írója részletesen foglalkozik ezzel a nemes mesterséggel. De még a XVIII. század kö-zepén is külön kézikönyv jelenik meg:

3. ábra.

«Le fauconnier parfait» címmel. Minden nemzet költésében is helyet foglal a «legkedvesebb sólyom madaram» kifejezés világos bizonyágául annak, hogy mily nagy elterjedtsége volt a sólyomvadászatnak. Nemesi emberek, úgy mint a nők, a XI. század óta sétáikra, ünnepségeikre, látogatásaikhoz szüntelen magukkal vitték solymukat. Az úri rang kifejezése lett ez csakhamar,** mint a nemesség attribútuma szerepel az emlékek egész során, így kell táunkon való alkalmazását is felfognunk: a limogesi mester, a ki nagyban szállította az e fajta tálakat, nem tudta előre, hogy melyik nemesi család birtokába fog tárgya az üzleti közvetítések során kerülni, azért nem valamely címert, hanem a nemesség általános szimbolumát, a solymászó lovast tette ábrázolásai közép-pontjába, kifejezván ezáltal, hogy a tál nem liturgikus, nem egyházi vagy papi czélokra van szánva, hanem világi nemes ember tulajdonába kívánja azt juttatni. E szándéknak felelnek meg a tál további ábrázolásai is. Az ilyen tálat — mint említettük — étkezéseknél használták, erre vall, hogy az ugyancsak étkezéseknél szereplő zenész-akrobata csoport foglalja el a szélső karélyokat. A mulat-tatásnak ezt a fajtát a jongleurök vagy más néven taboureuröknek társadalmi-lag igen megvetett, de egyéb nagyra becsült és drágán fizetett tagjai látták el a kik eredetüket keletről vették s morális felfogásuk is keletiesen laszcivabb volt, innen van az óriási tetszés, a mely mutatványaikat kísérte, s a melyről ugyan sűrűn panaszkodnak a komoly dalosok, hegedősök, francia nevőkön menestrellek, a kik a mutatósabb, az emberi érzésekre spekuláló taboureurök mellett mindjobban háttérbe szorultak. A XI. és XII. századi emlékek gyakran

* A Bibliothéque Nat. kézirata, I. Viollet-le Duc II. 438.

** Viollet-le-Duc: II. 444.

ábrázolnak étkezési jeleneteket, a melyek közben férfiak, nők tánczokat lejtenek, *equilibrista* ügyességeket mutatnak be, kezök fején tótágast állanak¹ mindig zene kíséret mellett. Így a X. századból való egy biblia kézirat képei között² két zsonglör hegyes kardokkal végez mutatványokat, a zenét kettős fuvolák, psalterionok, hárfák, lyrák és csengők szolgáltatják. Az ilyen artista-társaság női tagjai, a kik — az ábrázolások szerint — igen izgató pózokban iparkodtak a nézők tetszését kiérdemelni, rendszerint hosszú, bő, de a test formáit azért hiven követő ruhát viseltek s csengővel, castagnettel kísérték testök ritmikus mozgását. Ilyen tánczosnőt ábrázol a toulousei múzeum egyik oszlopféjezete, a mely Salomé tánczát mutatja. Czigánykerék vetése, kötél-tánczolás, «fekete művészet» magyarul csepürágás volt a program látványos része,³ a melyet kivétel nélkül zene kísért. Erről a zenéről persze nem lehet túl magas fogalmunk, ha csak némileg is hiszünk a XIII. század trubadurjainak,⁴ a kik metsző gúnynyal, keserűséggel panaszkodnak a régi nagy művészet pusztulásán, a melynek képviselőiül magukat tartották, az emberek romlott ízlésén, a mely tetszését találja a *taboureur*ök alantas játékain, a kik a nemesebb hangszereket, a psaltériont, a rubébát, a rotát elvetik s e helyett a régi szép dalokat dobolgatással pótolják; nem egyebek ezek a «művészek», mint *taboureur*ök, a mivé minden csordás is lehet; s a legnagyobb sikert a legnagyobb dob éri el. «Soha — így végzi szatiráját a költő — soha bizony nem szerette az isten anyja, a tiszteletreméltó Szűz, ezeket a dobokat s az ő esküvőjén bizony nem volt dob, hanem hegedű!» A hangszert magát, a minőt tálunkon is látunk (4. ábra) egyik kézzel tartották s a másik kézben lévő plektron-féle szerszámmal ütögették. Ilyent láttunk a Herrad von Landsperg kéziratában (XII. század) abban a jelenetben, a hol Mózes a zsidókat szerencsésen átvitte a Vörös-tengeren, a Mózes mögött álló második nő — örömeinek kifejezéseül — a miénkéhez hasonló *tambouron* dobolgat. Azért foglalkoztunk első sorban ezzel a hangszerrel, mert — mint említettük — róla vette az egész «művész»-társaság az elnevezését: *taboureur*ök.⁵

A tótágast álló nőtől jobbra álló alak nemesebb hangszert kezel, a minőt az oly ellenséges *truvèr*ek sem vetettek meg: a hárfát, azzal a különbséggel, hogy az általuk használt fajta tetemesen kisebb volt az itt ábrázoltnál. Az utóbinak, húrteste a térd magasságáig húzódik le s innen könnyed hajlásban nagyobb hangtest kanyarodik előre alá (5. ábra), a mely minden bizonynyal a hárfa gyöngébb hangjának erősítésére, *resonáltatására* szolgált. A *truvèr*-hárfa ezzel szemben kisebb Δ (delta) alakú volt s csupán egy kézzel játszották, míg a másik kéz tartotta. A mi hárfásunk két kézre pengeti a húrokat, a mi

¹ XII. század elejéről való kézirat a Bibl. Nat.-ban: Anc. collect. Garneray.

² Bibl. Nat., manusc. latin, 6—3.

³ Hampe Th.: *Fahrende Leute* (Mon. z. d. Kulturgeschichte X. 1902.) 13. o.

⁴ Des *Taboueurs* (l. *Jongleurs et Truvères*, choix de pièces des XIIIe et XIVe siècles, A. Jubinal 1835., — id. Viollet.).

⁵ V. még ö. e tárgyban a Moriz Heine által posthumus munkájában: *Das Altdeutsche Handwerk* (Strassburg, 1908.) kivált a 104. s köv. old. mondottakat, a melyek a *taboureur* német, de azért internacionalis kollégájára, a *tambürerra* vonatkoznak — de sajnos befejezetlenül maradtak.

úgy lehetséges, hogyha a hangszer alul fel van támasztva. A tálon lévő hárfa — teljesen konvencionálisan — 6 húrt tüntet fel, holott természetes, hogy a legkisebb kísérő-hangszer is legalább 7 húrral volt ellátva, míg a valamivel nagyobbak a diatonikus 15 hangnak megfelelő húrokkal voltak felszerelve.*

A tótágast álló nőtől balra ugyancsak nemesebb, vonós hangszert játszó alak áll (6. ábra). A hegedűnek a francia középkorból számos válfaját ismerjük — név szerint. A legrégebbi fajtának talán a crouth volna mondható, a melynek nemcsak testén, hanem nyakánál is nyílások vannak s a játékos bal kezét e nyílásokba helyezi, illetőleg tolja keresztül, hogy a húrokhoz hozzáférhessen. A másik legelterjedtebb fajtája a vièle, a mely legjobban megköze-

4. ábra.

5. ábra.

6. ábra.

7. ábra.

8. ábra.

9. ábra.

líti a nálunkon ábrázolt hangszer formáját. Ismereteseek még aztán a rebec, a rubeba, a viole és egyéb vonós hangszerek, a melyek hol eredetük, hol nagyságuk szerint jeleznek különböző fajtákat. A vièle, a mennyire az a leírásokból** kitetszik, nyereg nélkül való 3—5 húros, a mai hegedű formáját (széles test, hosszú nyak) nagyjából megközelítő hangszer volt, a melyet ívbe görbített vonóval kezeltek, a minőt nálunkon is látunk. Az alak kevésbé pontos rajzolatjára jellegzetesek a bal kéznek aránytalanul hosszú ujjai, a melyek mintegy keresztbe rakott köteg benyomását teszik. Így aztán le kell mondanunk

* Viollet-le-Duc: II. 283.

** Morvai Jeromos dominikánus barát kézirata a XIII. századból. (Bibl. Nat. fonds de la Sorbonne.)

arról, hogy tálunk alapján a középkor hegedőjére nézve közelebbi adatokat nyerhessünk.

A míg ez a két «nemesebb» hangszer közvetlenül a mutatványozó tánczosnő (7. ábra.) mellett áll, addig a háttér közepét a nagy dobos verő taboureur foglalja el s tőle jobbra-balra egy-egy nőalak áll, a kik kezökben meghatározhatatlan formájú szerszámot tartanak (8. és 9. ábra). Ez ábrázolásból nem is tudnók megállapítani az általuk használt hangszer mivoltát, ha egyébnémű emlékekből nem tudnók, hogy az ilyen vándorló zenekarban a czintányészerű kettős csengő (tymbre) és a castagnette nem utolsó eszköz volt az erősebb hanghatások előidézésére, a rythmus tagolására. Az ilyen cembelt kezelt nők ábrázolása eléggé gyakori a XI. és XII. századi emlékeken, épen a limogesi St. Martialis apátság antiphonariuma (ma a Bibl. Nat.-ban) is adja ilyen keleti tánczosnő képét, a ki két czintányérral kíséri taglejtéseit.

E sorok folyamán több ízben volt alkalmam reá mutatni, hogy épen a limogesi St. Martialis apátság kéziratai azok, a melyek kivált a Kelet hatása alatt lévő motivumaikkal elhatározólag befolytak a helybeli zománczkészítésre. Kiemeljük ezt a másik limogesi apátsággal Grandmonttal szemben, a mely távolról se volt — úgy látszik — oly szoros összeköttetésben a limogesi barátság vagy profán-zománczművészekkel. S kiemeljük ismételtén azt a körülményt, hogy a St. Martialis kéziratai nemcsak bizonyos figurális motívumokban tűntetnek fel vonatkozást a Kelettel, hanem még inkább a szinte arabeszkszerűnek nevezhető növényi ornamentikájukban s így aztán nem lehet csodálkoznunk, hogy a velők szoros rokonságban álló zománczos tárgyak is telítvék ezzel a keleti habitusú indadíszszel, a minőt tálunkon is találtunk, hasas leveleivel, sajátos hajlású virágszáraival s a minduntalan visszatérő S-ornamentumával.

Rupin, főnnebb jelzett művében természetesen egész nagy sorát állítja össze a miénkhez hasonló lavabo-tálaknak (szerinte gémellionoknak), a melyek főforma tekintetében egyeznek a miénkkel, talán azzal a különbséggel, hogy egy-két darab, mint öntő-tál szerepelt s így az oldalára öntőfej van applikálva. A felsorolt kb. 50 tál, a melyek persze távolról sem ölelik fel az összes föld színe fölött lévő tálakat (hiszen a mű megjelenésekor múzeumunkban már rég meg volt, a Jankovich-gyűjteményből való másik lavabo-tálunk sincs pl. a Rupin felsorolásában), e tálak, figurális díszük dolgában, elég nagy változatosságot mutatnak. Eltekintve azonban a lithurgiai czélokra szánt daraboktól, a melynek ikonográfiája teljesen elütő, a profánjellegű lavabók nagyjából a következő motívumokban nyerik díszöket: címerek, szerelmes párok, solymászó alakok a középen és taboureurök. Ennek a négyféle motívumnak a váltogatása szinte végtelen számú változatokra nyújt módot, úgy hogy tálunk szorosabb analógiáiról, pontos másáról szólni nem lehet. A mennyire a Rupin adta leírásból meg lehet itélni, az Ancienne collection Seillièrben van két oly példány, a melyen úgy a solymárt, mint a taboureuröket megtaláljuk. Ugyanitt van még két példány, a melyen csak az utóbbiak kerültek ábrázolásra. Ilyenek vannak még Conquesban, a Musée de Clunyben, a berlini Kunstgewerbe Museumban, Kopenhágában, az angol Robert Napier-féle gyűjteményben, a csehországi tepli apátságban és a cambronnei templomban. Csupán solymárt találunk Lord

Hasting gyűjteményében (Anglia) és a Musée de Clunyben. (Megjegyzendő, hogy a Hasting-féle darabon női lovas van ábrázolva s a Rupin közlött rajz a hölgy felemelt kezébe stilizált virágot tett, a mi nyilván tévedésből történt.)

Supka Géza.

SARAPIS SZOBROCSKA A NEMZETI MÚZEUMBAN.

1902-ben a Nemzeti Múzeum régiségtárába került egy Tordán talált, Sarapist ábrázoló bronzszobrocska, mely bennünket nemcsak jelentős művészet-történeti típusánál fogva érdekel, hanem azért is, mert vallástörténeti vonatkozásával bele illeszkedik az emlékeknek abba a körébe, mely az alexandriai valláselemeknek Pannonia és Dacia területére való beáramlásáról tesz tanúságot s a melyből néhány fontosabb példát már e folyóirat hasábjain is bemutattunk.*

A szobrocska (l. az ábrát) az istent ülő helyzetben ábrázolja. A trónus, a melyen nyugodott, hiányzik. Külön darab bronzból készült s csak utólag illesztették rá a szobrocskát. Hátul a szobor jobb oldalán, a hol törés az eredeti felületet nem csonkította meg, látható még, hogyan helyezték el szobrunkat a trónuson. Az isten méltóságos nyugalommal, egyenes tartással ül. Helyzetét nyugtalanabbá és élénkebbé csak a zsámolyon nyugvó lábak tartása teszi, melyek nem egy vonalban pihennek; az isten bal lábát erőteljesen maga alá vonta. A lábak elhelyezésének megfelelőleg természetesen a zsámoly beállítása sem párhuzamos a képsíkkal, hanem ferde. Az ülő alak alsó testének ilyen mozgalmasság, eleven beállítása fejlett művészi kor jele. Domborműves ábrázolásokon is csak az V. század végén kísérelték meg a művészek az ülő alakoknál a zsámolyt a képsíkra ferdén elhelyezni. Az attikai síremlékek sora érdekesen világítja meg ezt a fejlődést.

SARAPIS BRONZ SZOBROCSKÁJA A NEMZETI MÚZEUMBAN. $\frac{3}{4}$ n.

* V. ö. Arch. Ért. 1908. 189–191. o. — Múz. és Könyvt. Ért. 1909. 201. és 202. o.; 1910. 21–22. o.; továbbá Österr. Jhfte. 1908. (IX.) S. 236. ff.; a Sarapis-typus befolyása alatt keletkezett Dis Pater ábrázolását l. a hercules-fürdői kis bronzdomborművön: Múz. és Könyvt. Ért. 1910. 155. o.

Az isten testét kettős ruha: chiton és köpeny borítja. A köpeny egyik része begönggyölt felső szélével az alsó testet takarja el, másik vége pedig a bal vállra vetve csüng alá. A bal kar magasra emelve egykor skeptronra, kormánybotra támaszkodott, a jobb pedig kissé meghajtván és könyökben előre nyujtván kézfejét eredetileg az isten jobb oldalán ülő Kerberoson, az alvilág félelmetes őrén nyugtatta. Ezt biztonsággal állíthatjuk, mert emlékeinken ez az alvilág hatalmas istenségének rendes ábrázolási módja. A fej is teljesen megfelel a hagyományos Sarapis-typusnak. Jellemző vonásai: a sűrű, tömött szakáll, a bozontos, fürtös haj, mely elől mélyen beléhull a homlokba; ez a hajelrendezés a kifejezést komor fenséggel és sötét komolysággal tölti el. A fej tetején az alvilág uraira jellemző modius látjuk. Az alvilági kapcsolat révén került azután ez a modius a görög domborműveken a heroizáltan ábrázolt halottak fejére is.

Szobrocskánk typusának művészettörténeti becsét és jelentőségét külsőleg is igazolja, hogy emlékeink anyagában több példányban szerepel. Ezek között a legnagyobb szerű az alexandriai múzeumban őrzött márványszobor;¹ kisebb méretűek a bronzmásolatok 1. a párisi Bibliothèque Nationaleban,² 2. a kairói múzeumban.³ Ezek közül különösen az utóbbi érdekel bennünket, mivel segítségével szobrunk képét biztonsággal kiegészíthetjük. A kairói példányon látjuk a hatalmas, támlás trónt is, melyen az isten nyugodott. Nemzeti Múzeumunk szobrocskája és a kairói bronz méreteiben is teljesen megegyezik (m. = 113 mm.). Mindkettő egységes arányok szerint kicsinyített másolat valamely híres márványszobor után. Ezt igazolja a másolatok száma és az alexandriai múzeumban levő életnagyságon felüli márványpéldány (m. = 188 m.).

Tudjuk, hogy Sarapis legnagyobb kultusza Alexandriában dívott a Ptolemeusok idejében. Hatalmas szentélyében a szobrot a Kr. e. IV. század nagynevű görög szobrásza, Bryaxis készítette. A szobor Plutarchos tanúsága szerint méreteiben egyike volt a legnagyobbaknak, a miket az ókor ismert. Művészi tulajdonságairól is nagy elismeréssel szólnak írott forrásaink. Sarapis görög szobrászi typusának első megteremtését Bryaxisnak tulajdonítják. Amelung, aki ki beható tanulmány tárgyává tette a ránk maradt Sarapis szobrokat,⁴ valószínűnek tartja, hogy az alexandriai márványszobor és változatai Bryaxis hírneves alkotásának képét őrzik meg számunkra. Ebbe a sorozatba illeszkedik bele a mi szobrocskánk. Érdekessé teszi az, hogy Magyarország területén, tehát távol római provinciában találták. Itt is ráakadunk Bryaxis alkotó erejének a nyomára; a görög művészi formák szolgáltatják itt is a képet a vallási kultuszhoz. A mi szobrocskákat kereskedő, kézműves vagy a Nilus völgyében állomásozó három legio valamelyik elbocsátott katonája hozhatta magával

¹ V. ö. Arch. Anzeiger 1896. S. 93. Fig. 2.; S. Reinach, Repertoire de la statuaire II. p. 18. No. 11.; Botti: Catal. mus. Alex. (1902.) p. 156.; Rev. arch. 1903. II. p. 189.; Ausonia 1908, p. 121, Fig. 20; Moderner Cicerone I. Rom, S. 280.

² Babelon: Cat. des bronzes antiques No. 29.

³ Catalogue general des antiquités égyptiennes: C. C. Edgar: Greek bronzes No. 27635. p. 2. Pl. I.

⁴ L. Rev. arch. 1903. II. p. 177 et suiv.; az álló Sarapis-typusról. v. ö. Journ. of hell. Stud. VI. (1885.) p. 287. (Michaelis.)

Alexandriából. Sarapis kultusza Alexandriából hamarosan elterjedt,¹ elsőbb Alsó-Itáliában és Sziciliában. A puteoli Serapeumot már Kr. e. 105-ben említik. Vele együtt hódított Isis; a pompeji Iseum ugyanebben az időben épült. Az alexandriai valláselemeket hódító útjukban a római hatóságok sem tudták feltartóztatni. A Kr. e. első században különösen a rabszolgák és szabadonbocsátottak tömegében Sarapisnak sok hívője van. A császárság elején áthatol a kultusz Észak- és Közép-Olaszországba, majd pedig a tartományokba is. Aquileja a nagy kereskedelmi góczpont közvetítette valószínűleg a dunai tartományokban az alexandriai valláselemeket. Időszámításunk első évtizedeiben Sarapist és Isist már az egész hatalmas római birodalom területén imádják: Nagy-Britanniában ép úgy, mint a Duna mentén avagy Észak-Afrikában. Ennek az alexandriai eredetű vallási kultusznak az emlékei hazánkban az itt talált Isis és Isis-Fortuna vagy Isis-Fortuna-Nike szobrocskák, melyekhez kiegészítésül sorakozik a Nemzeti Múzeum Sarapis-szobrocskája. A mennyire a magyarországi emlékanyagot ismerem, ez az egyetlen szobrászi ábrázolása a hatalmas alexandriai istenségnek, melyet Magyarországon találtak. Ha valahol még lappang ilyen, soraink talán majd ösztönül szolgálnak arra, hogy az ismeretlenség homályából előcsalják. Egy nagyérdekű vallástörténeti és kulturális mozgalom képének megrajzolásához gyűjtjük ezeknek a szobrocskáknak a közzétételével az anyagot.² S ha majd az anyag együtt lesz, arra is mindjárt feleletet kapunk, minő szerep jutott az alexandriai művészetnek Pannonia területén avagy legalább is közelebb jutunk ennek a nagyjelentőségű kérdésnek a megoldásához. A jelek arra vallanak, hogy a császárság korában az összes műipari műhelyek Alexandriában igen serényen dolgoztak és nagymennyiségű árut vetettek ki a tartományi piacokra. Az üveg- és ötvösipar terén³ a kutatás szálai Alexandriába vezetnek. A művészet többi ágaiban még nem csoportosították az emlékeket ilyen nézőpont szerint. Ez még megoldásra váró feladat. Az Alexandria vallási életével kapcsolatos emlékeknek azért van ebben a körben oly nagy értékük és jelentőségük, mert vallási jellegük mellett mindig egy-egy művészi típust is képviselnek és közvetítenek. *Hekler Antal.*

FIGURÁLIS DOMBORMŰVEK PANNONIAI SÍR- EMLÉKEKEN.

Aránylag ritka eset, hogy a fönmaradt pannoniai kőemlékek a sírirat mellett domborműveket teljesen nélkülöznek. A síriratot legalább is domborúra kifaragott keretbe helyezik, sokszor építészeti és

¹ V. ö. F. Cumont: Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum S. 88. ff.; W. Otto: Priester u. Tempel im hellenistischen Egypten. Roscher: Myth. Lexikon: 61. Lief. S. 338—382.; Neue. Jb. f. das klass. Altertum II. 1898. S. 118.

² A Hermes-Thoth, Isis-Aphrodite, Harpokrates stb. szobrocskák is ebbe a körbe tartoznak.

³ V. ö. A. Kisa: Das Glas im Altertum; F. Drexel: Alexandrinische Silbergefäße der Kaiserzeit, Bonn. Jbücher, 1909.

ornamentális díszszel környezik, jelképes ábrázolásokat alkalmaznak a kövön és nem ritkák egymást űző állatok sorai, a jelképes és díszítő elem egyesül koszorúkban, növényfüzerekben és hasonló elrendezésekben. Bármily fontos szerepük jut mind e mozzanatoknak a síremlékek élénkítésében, ezúttal mellőzni kívánjuk. Előbbre való és fontosabb az emberi alak szereplése reális mivoltában vagy mythosi jelentősége szerint. Teljesen az emberi alakokra kívánjuk figyelmünket szorítani, a szó korlátoltabb értelmében vett figurális domborművekre.

A pannoniai kőfaragók általában azt az izlést követték, melynek előzményei a régibb hellen művészeti hagyományai voltak. A császári korban sokszor magát az elhunytat is jól, rosszul ábrázolták a sírlapján. A római izlést követték, a mikor az elhunytat nem idealizált alakjában kívánták kifaragni, de tehetségük szerint élethűségre törekedtek. A hódítás első korában gyakori a megszálló sereg lovaskatonáinak megjelenése az emlékeken. A bennszülött életében is a ló fontos tényező. Mikor a sírtáblák náluk is kezdtek dívni, a lovas csapatok síremlékei mintájára az ő síremlékeiken is megjelenik a lovas, a ló vagy a lóháton járó vadász ember. Attól kezdve, hogy előbb csupán a házi szentélyekben őrzött arczképek a sírokra kerültek, az arczképnek, fejnek, mellképnek vagy görög módra az egész figurának jutott a legfelső hely, a főmező, a lovas ábrázolása esetleg lejjebb a második mezőbe szállott. A hódítókat utánzó bennszülöttek síremlékein is így volt ez. Sokszor a második mezőben más jelenettel találkozunk: a halottas áldozattal. A sírládák tartományunk figurális jelenetei nem sok változatosságot mutatnak, a koporsókat és a kápolnaszerű sírok falait sokszor mythologiai jelenetek díszítik, sírtáblákon is néha nagy ritkán jut ilyenekre tér. Mikor a figurális ábrázolásokat bemutatjuk, önkényt alakulnak az összefoglalásban csoportok. Első csoport a főhelyet elfoglaló arczképes figurák sokasága, foglalkozunk azután a lovagló és kocsizó alakokkal, majd átérünk a halottas áldozat gyakori jelenetére és végül szóba kerülnek a gyérebben szereplő mythosi alakok.

I. Arczképek. A mikor arczképes ábrázolásokról szólunk, csak jelezni kívánjuk, hogy a pannoniai kőfaragókban meg volt a szándék és a törekvés az egyénítésre a pannoniai lakosság megörökítésében, bár tehetségük nem volt arányban a szándékkal. A fönmaradt emlékeken legfeljebb átlag munkákkal találkozunk, melyek nem, kor és esetleg foglalkozás vagy rang szerint különböztetik meg az elhunytakat, bennszülöttek és római polgárok alig válnak külön, inkább belföldi és római nők. Művészi érdeklődést az ábrázolások nem keltenek, de durva reális vonásukkal alkalmasak arra, hogy sírtábláik révén valamennyire megismerkedjünk a pannon lakossággal. Az emlékeket állítják szülők, testvéreik vagy gyerekeik, egyéb rokonaik, katonai bajtársak vagy szabadon bocsáj-

tottak. Sokszor nemcsak az elhunynak szól az emlék, de élő is kifaragtatja magát rajta. Ily emlékek megrendelésre készültek, gyakran azonban készletben tartott emlékeket használnak föl. Az emlékek egyik fajtájáról, a sírládákról egyáltalában az a helyes föltevés, hogy legtöbbször készen szerezték; talán azért oly ritka rajtuk az arczképes ábra. Az *ædiculák*ból csupán a két oldalsó fal lehetett készletben, a középső megrendelésre készült, mert azon faragták ki a család hozzátartozóit. Mellképes ábrázolás leggyakoribb; legritkább eset, hogy szorítkoznak a fej kifaragására, néha az egész alak áll, ül vagy fekszik. Mellképes sírtáblák ritkán állottak országos egyéniségek sírja fölött. Előkelők *ædiculák* alá vagy sírládákba temetkeztek. Nincs is a megörökített egyéniségek közt országos helytartó vagy tábornok képe. Polgármesterek vagy katonai tribunusok a legmagasabb rangú egyéniségek, kik pannóniai emléktárunkban szerepelnek. Tudhatjuk, mert kisebb rangú egyéneknek is gondjuk volt, hogy polgári állásuk a síriratban föl legyen említve és a kőfaragó is annak tüntesse föl, a mi volt. Leginkább a katonák voltak reátartósak; rajtuk talán csak a belföldi hölgyek tettek túl, a kik nemcsak sajátos öltözetükben jelennek meg, hanem minden rendű ékszerükkel díszítve mentek bele a halhatatlanságba, melyet nekik a véső biztosított.

Ha több mellkép került együvé a felső mezőben, a kőfaragó nem igen erőltette művészi találékonyságát a csoportos képek megszerkesztésében. Egymás mellé állította a mellképeket és az összetartozást legtöbbször azzal fejezi ki, hogy az egyének egymás vállára rakják kezüket, a mi legtöbbször tetemes rövidítési hibákkal esik meg. Házaspárok ábrázolásában majdnem rendszeren a jobb felé eső hely illeti meg a férjt. Egyes gyermekek alakjait közbe helyezik vagy anyjuk térdére ültetik, ha egy sorba nem férnek, egy második sorba rakják egymás mellé. A mellképek mindig szemközt állanak a nézővel. Ez ugyanaz a helyzet, melyben a családi szentélyben fölállított ősök maszkjai és mellképei sorakoztak. Régi hagyomány hatását látjuk e helyzetben, a hogy a profilba állított alakoknál a hellén hatás érvényesül. Profilban jelennek meg az ágyon fekvő alakok, a mire gyéren akadnak példák. Szembetűnő, hogy ezekben a görög votivképek hatása van meg. Ugyancsak görög síremlékek lovas alakjai voltak a minták az oldalt állított lovasra.

Hellén traditiót követi a karos széken oldalt ülő belföldi nő alakja. Ez a motívum nyilván keleti mintakönyv révén terjedt el tartományunkban és sajátos, hogy belföldi nők számára kapták föl. Máskor meg, ugyancsak belföldi egyének ábrázolásában a kőfaragó szemközt helyezi ülő alakjait és ekkor a lapos domborműben jóformán lehetetlen föladattal törekszik megküzdeni. Ily habozás és kétfelé való kísérletezés van akkor is, a mikor az elhunytat egész alakban állítják elénk. Van ezek

közt példa, a legutóbb Dunapentelén előkerült kedves domborművön az ékszerszekrény felé oldalt hajló női alakban, mely mintha legjobb korabeli attikai sírtáblákból került volna Pannóniába. Más részt, a mikor egy római pálczás altisztet vagy bennszülött egyéneket csoportosan örökítenek meg, szemközt helyezik a kőfaragók. Tekintve, hogy a katonák és a belföldi nők igényelték, hogy legaprólékosabb hűséggel teljes díszükben és felszerelésükben jussanak az utókorra, azt kell hinnünk, hogy a szemközti állítás ezen cél kedvéért történt, azért, mert a szemközti helyzet minden részletnek, melyre súlyt fektettek, hű ábrázolását megengedte. Lehet azonban, hogy még egyszerűbb oka volt, az, hogy a római kőfaragó szeme megszokta ezt a helyzetet, az itáliai minták úgy mutatták, görög mintákban pedig római katonákra és barbár nőkre nem kaptak kész előképeket.

Portraitkat a szó igazi értelmében tartományi kőfaragóktól ne várjunk. Odáig nem terjedt ügyességük. Még a kort is csupán hozzávetőleg bírják jellemezni. Párszor látunk csecsemőt, melyet az anya kebléhez tart, ezt a gyerek kicsi volta, a helyzet és a pólya engedi felismerni. A fiatal kor fokozatait nem képesek jellemezni. Tanuság reá, hogy néha hat-hét éves fiú, kinek korát a föliratból tudjuk, úgy van ábrázolva, mintha felnőtt volna. Öreg vagy fiatal férfiakat alig tudunk megkülönböztetni és ha nincs meg a hozzávaló sírirat, mely a nők korát is híven megadja, akkor nem tudjuk, hogy idősb vagy fiatal hölgygel állunk-e szemben.

A tartomány tarka népkeverékének physicumát épenséggel nem bírják föltüntetni. Római és nem római egyforma arcot ölt, a syrust, thrákot, keltát nem tudják megkülönböztetni és ép oly kevéssé érvényesül a nyugoti világból ide helyezett barbár törzsbeli különféle segédc csapatok sajátos habitusa. Még azt sem tudjuk, hogy az egyenlősített típusban az általános római vagy a provinciális rómainak sajátságát látjuk-e? A haj- és szakállvisélet, mely férfiak arczában oly döntő és könnyen visszaadható, alig mutat ethnikus sajátságokat. Csak olykor-olykor képzelhetjük, hogy a császári haj- és szakállviselés példája, mely ha valóságban nem is érvényesült, általánosan a művészetben ideiglenes divatul szolgált, hatott vidékünkre is. A mindenkori császárné hajdivata erősebb hatással volt kortársaira, azért valószínűséggel állítható, hogy a vidéki városok előkelő köreibe is behatolt és érvényesült a sírtáblákon is.

A belföldi nők haját rendszeren alig látni, ellenben a haját borító fejkötőket híven adták vissza, formájuknak az öltözetben nagy szerepe volt.

A birodalmon kívül létező barbár törzsek haj- és szakállviselését rendetlen kuszáltsággal jellemezték. Ismerjük ezt a conventionális jellemzést a két nagy oszlop domborműveiről és néha nagy ritkán, a mikor

egy-egy római katona hőstettét kívánják a sírtáblán megörökíteni, a barbár ellenség itt is a megszokott minta szerint van jellemezve, a minek bemutatására ide iktatjuk Septimus őszönyi emlékét¹ (1. ábra) és egy ismeretlen katona hőstettét, (2. ábra) melyet balatonvidéki sír-emlékén megörökítettek.²

Az elhunytat rendesen öltözetében ábrázolták, meztelenséggel csak mythologiai tárgyú jelenetekben találkozunk, vagy a mikor egy-egy alakot szándékosan ideális körbe kívánnak emelni. Az öltözetben kevés volt a változatosság. A római katona, csak úgy mint a római polgár ember itt a provinciában is úgy öltözködött, mint otthon, legföljebb az a szokásuk tűnhetik föl, hogy itt inkább fáztak, azért sűrűbb a meleg felső ruha, a milyent itáliaiak csak úton vagy télen használtak. A bennszülöttek igen hamar vették föl a római öltözet ízlését, ezt azért kell hinnünk, mert oly ruhadarabokat nem látunk belföldi egyéneken, melyek másutt elő nem fordulnának. A katona ritkán jelenik meg harci öltönyében, bőrloricában és sisakkal fején; legtöbbször csupán a tunicát körülszorító széles, csatos övről és a rajta csüngő kardról ismerjük meg a katonát.³ Polgári és katonai ruházat közt alig van fölismerhető különbség; a katonát vagy veteránust ilyenkor leginkább arról ismerjük meg, hogy baljával kardja markolatát szorítja.

I. SEPTIMUS ÓSZÖNYI EMLÉKE.

A férfiaknál legáltalánosabban használt, sőt nélkülözhetlen ruhadarab a tunica, mely náluk a mi ingünk szerepét viszi, azzal a különbséggel, hogy a mi életviszonyaink közt nem szokás csak ingben járni, ellenben a régieknél a rabszolgák, szolgák és gyerekek jóformán csak tunicát öltöttek. A tunica mégis abban különbözik az ingtől, hogy ujjai legtöbbször csupán a felső kart takarták és hogy elől a mellen nincs rése. Síremlékeinken többször van példa ily tunikás alakokra. Lovas néha nadrágot is öltött alatta; egy síremléken 4 éves fiún látunk nadrágot.

A tunica rendesen rövid, alig a térdig ér, lehet hosszabb is, de akkor a csipőn megkötik zsineggel és úgy felhúzzák, hogy alsó széle mégsem terjed túl a térdén. Áldozó szolgák szoktak ily tunikában meg-

¹ C · I · L · III. K. 10969.

² Budapest Régiségei IV. 1892. 69. l.

³ A római katonák ábrázolásáról pannoniai sírköveken minap e folyóiratban értekezett Hoffiller (Arh. Ért. 1909.), azért a fegyveres alakokra itt nem terjeszkedünk ki részletebben.

2. ISMERETLEN RÓMAI LOVAS BARBÁRT SZÚR LE. ALSÓ DÖRGICSÉRŐL.

jelenni. A katonák a tunikát széles övvel szorítják körül, mely elől gyűrűs csattal végződik, rajta lóg a kard.

Kedvelt felső öltöny katonáknál, polgároknál, belföldieknél és járókelő iparos embereknél a pænula, melyről valamivel részletesebben kell szólnunk, mert néha félreismertük. Hol azt mondtuk róla, hogy zubbony, hol azt, hogy kabát, pedig sem az egyikkel, sem a másik modern ruhadarabbal nem lehet egybevetni. A pænula is köpeny, de a sagumtól metszeténél és alkalmazásánál fogva különbözik. Nem zubbony, mert csupán elől áll testhez, jobbra, balra bőven szélesbül. Kabáthoz csak azért hasonlíthatták, mert elől nyílik és a nyak tövén sokszor hegyes szögű bemetszéssel végződik, alul pedig széjjel megyen két széle. Néha cucullus csatlakozik hozzá és ilyen alkalmazásában látjuk egy öszvérhajtsár alakján, a ki nap, eső és szél ellen védekezhetik vele. (3. ábra.) A köpeny két függélyes széle a mell tengelyében találkozik és csupán a két kézzel fogják össze szorosan, ha arra szükség van, máskor meg felül a két csücske találkozásánál gomb tartotta össze, vagy függélyesen álló széleit egymástól bizonyos távolságban több fibula fűzte egybe, mire szintén van példa.

3. ÖSZVÉRHAJTSÁR EMLÉKE BREGETIOBÓL
A N. MÚZEUMBAN.

Legvilágosabban ismerhetjük föl a pænula használati módját néhány oly emlékünknön, a midőn egész alakban áll előttünk a pænulatus. Mestrius második segítő legio optiója többszörösen közzétett ábrából ismeretes.* Csudálatosképen Rómer-Desjardin óta, a kik legelőbb magyarázták öltönyét, állandóan félreértésekre adott alkalmat az ő pænulája. A pænula hátul kihajló alsó szélével tágan majdnem a bokáig csüng le. Elől mintegy a térdig érő két «fecskefark» formát látunk egymás mellett és a két keskeny lebbentyűn zig-zegforma vonul alulról föl a vállig. Ezt a formát díszítésnek vélték, pedig csupán a kőfaragó ügyetlenségén mult, hogy nem birta szabatosabban megmutatni, mikép emelte föl Mestrius a gallér két bő oldalát és hajtotta vissza a vállára úgy, hogy több rétegben egymás fölé kerültek a gallér megtört és fölfelé mindegyre rövidülő szélei; a szélek megtört vonalait ékítménynek nézték. Az így

* C · I · L · 3530. Hoffman: Die Grabsteine etc. 77. l. 54. ábra.

visszahajtott pænula alatt elötünt a tunica, a széles öv és a rajta csüngő kard. A bal kéz tövén meglátszik a tunica bő ujjja és itt szembetűnik a bal karon a pænula kettős redőzete, a hogy fölkapta az optio. Hogy pænuláról van szó, arról a mell táján közepett vonuló függélyes választó vonal is tesz tanuságot, melynek felső vége a nyak tövén hegyes bemetszésből indult ki és odáig tart, a hol alul a pænula alsó két vége kifelé hajlik. A nyak tövén való bő kimetszésben ott van az óvókendő tekerceses vonalú hurkos tömege.

Mestrius névtelen társát látjuk egy csonka síremléken a nemzeti muzeumban. Ezúttal is keskeny, lecsüngő két sáv jelzi, hogy a pænula

4. DUNAPENTELEI EMLÉK, ÖTÖS CSOPORT.

két oldalsó vége föl van hajtva; a pænula hátul nem csüng le oly szélesen és oly mélyre, mint Mestrius pænulája, nem megy túl a tunica alsó vonalán. A kép ezúttal is kétegyeket támaszthat, más formán mutatja a jobb kar ujját, mely világosan a tunicából látszik kiindulni, ellenben nem tudhatjuk, a tunica ujjának nézzük-e a bal alkaron föl-vonuló redős öltözeti részt. A nyaktövi kivágáson a pænula két felső farka derékszögű és közeljáróan csatlakozik egymáshoz.

Egy érdekes dunapentelei csoportos síremlék (4. ábra) legszélső ülő alakja is pænulát hord, idoma

Mestrius pænuláját megközelíti, a hullámzó zig-zegvonal a visszahajtott sávon itt is meg van, de rajza ezúttal világosan mutatja, hogy a pænula rövidülő végeit jelzi, azt is határozottan látjuk, hogy a pænulát a bal karra felhuzta a férfiú és onnan sűrű redőkben csüng alá. A barbár menyecske férje nem féltette meghüléstől a nyakát, kendő nem borítja a pænula felső kivágását.

Ugyancsak Dunapenteléről kapta a n. muzeum két alak domborművét aedicula oldalsó falán. Férfi és nő áll egymás mellett a nézővel szemközt, a férfi pengeti a lantot, a nő nyilván fázós volt, mert fölvette a pænulát és nem csupán fejére, de egész felső testére reáborította a csuklyát (cucullus). (5. ábra.)

Két alakú sírtáblán Dunapenteléről a n. muzeumban az egyik mellkép pænulás ifjút mutat, jobb vállán a sávba rakott pænula jobbik fele lecsüng. A nyak tövén a hegyes szögű bemetszés alján gomb tartja együtt a pænula elülső hasadékát. (6. ábra.)

Hasonló a pænula egy más n. muzeumi sírtáblán; (7. ábra) ezúttal a férfi jobbjával fogja a jobb oldalon lecsüngő sávot, a bal oldalon bő redőkben borítja a bal alkart a pænula felhúzott része.

Egy budaújlaki emléken hasonló a pænula elrendezése, csak hogy

5. DUNAPENTELEI EMLÉK.

7. SÍREMLÉK A N. MÚZEUMBAN.

6. DUNAPENTELEI EMLÉK.

8. LOVAS KATONÁK EMLÉKE DUNAPENTELÉRŐL.

ezúttal a bal válláról is lecsüng egy sáv és mindegyik keze fogja a maga oldalán lévő sávot. A jobb kézfe fölött látszik a kard markolatának a gombja; ez mutatja, hogy katonaviselt emberrel állunk szemben, a baljában tekercs van. A nyak tövén gyűrűs dudor vonul körül.

Két lovas katona mellképe Dunapenteléről (8. ábra) szintén pænulát mutat; ezúttal a kő fölületének állapota a részleteket nem engedi elég szabatosan fölismerni, mégis a nyak tövén az öltöny kimetszésén elhelyezett gyűrű biztosan enged a pænulára következtetni.

Több alkalommal volt közzé téve a lovas vitéz síremléke, melyet a két szellőlengető fő tesz oly érdekessé. (9. ábra.) Ezúttal teljesen zárt pænulát hord a vitéz és a nyak tövén ismétlődik a tekercses kendő; meglepő, hogy a zárt pænulával nem érte be a vitéz, de még egy redős kendőt is, mely jobb válláról csüng alá, szorít jobbjával. Ennek a kendőnek a római öltözet ismeretes nomenclaturájában nem tudunk nevet adni. Hogy a pænula elől absolute zárt és sima, kevésbé meglepő jelenség; mert bár így

9. PAENULÁBA ÖLTÖZÖTT RÓMAI LOVAS-VITÉZ EMLÉKE.

10. AELIUS VITALIS ÉS AELIUS VICTOR EMLÉKE DUNAPENTELÉRŐL.

11. RÓMAI HÁZASPÁR EMLÉKE A N. MÚZEUMBAN.

a pænulába bujni kényelmetlen lehetett, de az ilyen zárt pænula az ő céljának, hogy hideg és szél ellen óvjon, inkább megfelelt, mint az, amely elől nyílt volt.

Három alakú sírtábla a n. muzeumban belföldi asszony férjét pænulában mutatja, jobb vállán függélyes ránczokban csüng le, balján alkarjára van fölhajtva. A pænula felső szélének a bemetszésében karikán lógó szívforma csüngő helyezkedik el; baljában a férfi alighanem pénzeszacskót tart.

Ismeretes Aelius Vitalis és Aelius Victor sírköve, melyet más helyütt ismertettünk. Az idősbik, Victor nyilván nehéz kelméből készült pænulát hord, mely simán melléhez szorul, jobb vállán fölhajtotta és nehéz ránczokban csüng alá, baloldali első végén is föl van emelve és most lecsüng alkarjáról. A nyak tövén kerek a kimetszés és itt erős dudorú kendő védi a nyakat. A tíz éves Vitalis pænulája (ha csakugyan annak tekintetjük) bő redőjű és borítja a két kart; nyakát gyűrű ékíti. (10. ábra.)

Arch. Értesítő. 1910. 4. füzet.

12. AURELIUS VERUS ÉS AUDENTIA SÍREMLÉKE GYÚRÓRÓL A NEMZETI MÚZEUMBAN.

Egy muzeumi emléken, (11. ábra) melyet itt először közlünk, a pænula vége a bal vállon van fölhúzva és ezt fogja a bal kéz. A nyak tövén hegyes szögű a pænula szélének a metszése, a széle dudoros és mellette a tunica könnyedén jelzett széle alig-alig emelkedik ki alóla.

13. ATRESSUS SÍREMLÉKE TABAJDRÓL.

14. LOVASVITÉZ EMLÉKE A NEMZETI MÚZEUMBAN.

Ismételjük Aur-Verus és Audentia síremlékét (12. ábra), mert nem kielégítő Desjardin rajza.* Tekintve a kő fölületének rongált voltát, könnyen érthető, hogy bő ujjú «kabátot» emlegetnek a szerzők, sőt te-

* XXXII. t. 198. sz.

kintve a pænula felső és alsó metszetét, modern «jaquette»-nek nevezhatték volna; csak-hogy a mit a szerzők bő ujjaknak néztek, nem egyéb, mint az alkarra fölhúzott bő gallér redőzete. Hasonló a tabajdi Atresus-empléken (13. ábra) a pænula, bő redőkben borítja mind a két kart; csak a középső ketté válást nem látjuk, lehet, mert a kő roncsolt felülete nem engedi látnunk, de lehet, hogy nem is volt és ez a körös-körül záródó «pænula» talán nem is ezen a néven volt ismerve, de másképp nevezték, lehet, hogy ez volt a «sagum gallicum.» A nyak tövét kendős gyűrű borítja. Az itt bemutatott példákhoz csatlakozik két aquincumi síremlék az aquincumi muzeumban, melyet dr. Kuzsinszky Bálint mutatott be «Budapest Régiségei»-ben.* Egyik (u. o. 22. sz.) megcsont dombormű a pænulát úgy mutatja, a hogy az előbbi esetekben is többször láttuk, föl van hajtva a gallér jobbik része a vállra és vastag redőkben csüng le onnan. A másik sírtábla (u. o. 23. sz.) álló alakján a pænula mindkét oldalról föl van vetve a megfelelő vállra és keskeny sávban alul hegyes véggel lóg le; a gallér belső része azonkívül a bal alkart is borítja. Erre az elrendezési módra is láttunk az előbbieken néhány példát.

* 1906 IX. k. 56. l. és 58. l.

15. AQUINCUMI EMLÉK A N. MÚZEUMBAN.

16. LOVASSÁGI ALTISZT EMLÉKE.

17. LOVASSÁGI ALTISZT EMLÉKE DUNAPENTELEŐRŐL.

18. BENEFICIARIUS EMLÉKE DUNAPENTELEŐRŐL.

Dr. Kuzsinszky Bálint még egy pænulás alakot ismertet.* Miként más-kor, ezúttal is elől testhez simul a pænula és függélyes vonalban talál-kozó szélei szorosan egymáshoz csatla-koznak, úgy, hogy az a benyomásunk keletkezhetik, mintha nem elől föl-hasított gallér, de zárt zubbony volna Valerius Crescens testén; azonban az előbbieken után alig fog ez a látszat va-lakit megtéveszteni, a mint a jobb vállra felhúzott redős sávot, valamint a bal kart takaró baloldali redős sá-vot is a pænulához tartozónak véljük; nyilván azért vetették vállra és húzták az alkarra a gallért, hogy mind a két kéz fölszabaduljon. A jobbik kéz, úgy mint máskor is, a lecsüngő redős sá-vot fogja, a bal kéz pedig talán a tekercset is tartja, vagy csupán a kard markolatát fogja.

Látni, hogy a pænula fölismerése néha nehézségekkel jár és vitára adhat alkalmat, azért volt tanácsos a példák hosszabb sorát bemutatni. Bizonyára léteznek szerte az országban egyebütt is pænulába burkolt egyének ábrák-

* Muz. és könyvt. Ért. 1908. 87. l. 4. sz. ábrával.

ban még be nem mutatott emlékeken. Ezeknek helyes fölismérését kívánjuk előmozdítani.

A pænulával versenyző sagumot könnyebb fölismerni. A sagum a nyak tövét szintén szabadon hagyja elől-hátul, a testet mintegy a térdig borítja, a jobb oldalon nyílt végei lecsüngnek és a jobb vállon a két végnek a felső csücskét gomb vagy legtöbbször kerek fibula fogta egybe. Látni való, hogy körülbelül olyan volt az alakja és elhelyezése, mint a görög chlamys.

E ruhadarab más néven is fordul elő, trabeának is nevezik. Talán ez volt a lovasoknál dívó csekélyebb terjedelmű, könnyebb sagum neve. Ellenben paludamentumnak nevezték a hadvezér hosszabb, súlyosabb sagumát.

A sagum szabadon hagyja a jobb kezét és a jobb oldalon csüngő kardot. Sokszor a bal oldalt borító szelvényét a vállra emelték és olyankor a sagum a mellkép bal vállán ugyanoly függélyes redőjű sávot mutat, a milyent a pænulát hordó egyének képein néha dupla számmal, mind két vállon vagy csak a bal vállon láttunk lecsüngeni. Többször a bal vállról lecsüngő résznek a külső széle rojtos; ez a fajtája a sagumnak a modern plaid rojtos szélére emlékeztet és alig-

19. CSOPORTOS SÍREMLÉK SZOMORRÓL
A N. MÚZEUMBAN.

hanem a súlyos téli sagum volt ilyen, vagy éppen azt kell hinnünk, hogy a rojtos sáv prémszegélyt kíván ábrázolni, a mi azért is föltehető, mert a pannóniai ruházatban jutott a prémnek bizonyos szerep, mire gyéren bár, de vannak emlékszerű tanúságaink.*

Majdnem magától értetődő, hogy úgy mint a pænulát, a sagumot is csupán a tunica fölé vették föl és sokszor meg is látszik a sagum jobboldali hasadékan a tunica oldalsó vége vagy meglátszik felső széle a nyak tövén és mivel a jobb kéz mindig előbukkan, sokszor a bal kéz is, ezeken meglátszik a tunica rövid vagy hosszú ujj, mert az időszak szerint a tunica is változott, volt nehéz szövettű, hosszú ujjú és rövid ujjú nyári tunica.

* V. ö. Alterth. des frühen Mittelalters. III. k. 181. t.

Egy jól ismert n. muzeumi emlék (14. ábra) lovas mellképét itt ismertetjük, mert talán legjobban mutatja a téli öltönyt, a hosszú ujjú tunicát és rajta a prémes sagumot; ezuttal a kőfaragó talán szándékosan adott a sagum fölületének kevés és csekély domborulatú harántos ránczot, talán így kívánta a ruha kelméjének súlyos, durva voltát mutatni.

(V. ö. Hoffmann i. h. 63142.)

Hasonló szegélye van a sagumnak itt Aranius Datus mellképén (Rómer-Desjardin 159. sz.).

A dunapentelei ötös csoportnak (4. ábra) második férfi alakját is bemutatjuk. Nehéz sagum van a fuvaros testén és a tunica ujja majdnem a kézfejre terjed.

Szőrös szélű sagumot látunk két sabariai harcos mellképén. Különös gonddal és csinnal van a rojtos sáv kidolgozva egy aquincumi emléken, ott e sávot még külön szallagféle szegélyzi belső szélén. (15. ábra.)

A könnyebb sagumra egy lovas vitéz mellképét idézzük a nemz. muzeum gyűjteményéből. Ezúttal csupán annyira vonta föl a sagumot a vitéz, hogy alkarját borítsa és hogy szabadon álljon bal keze, melylyel diplomáját (?) fogja a kiszolgált altiszt. (16. ábra.)

¶ Még szabatosabban mutatja a könnyű lovassági sagumot egy dunapentelei dombormű; elől a mellhez szorul, hátul szélesen

20. P. AELIUS LUCUS SÍRTÁBLÁJA.

lengeti a levegő (bár a ló csöndesen áll) és így félkörű metszését látjuk. (17. ábra.)

Ugyancsak Intercisából való az ott egykor állomásozó cohors milliaria Hemesenorum tribunusa oldalán működő beneficiarius mellképes emléke. (18. ábra.) A könnyű sagum annyira félre van tolva, hogy a jobb vállat nem is borítja, a két csücske és az összetartó gomb a nyak tövéig vonult és a kőfaragó még a tunica középső hasadékanak a kezdetét is jelezte.

A tunica mint alsó ruha, a pænula és a sagum mint felső öltöny egyaránt illette a polgári és katonai osztályt és sem ranghoz, sem korhoz nem volt kötve. Alighanem ez az oka, a miért jóval többször találkozunk e három fajta ruhával síremlékeinken, mint a togával.

Togát csak ritkán látunk síremlékeinken, a mire bajos volna teljesen kielégítő magyarázatot adni. Ismeretes, hogy a szabad ember nyilvános megjelenéskor ezt a felöltőt használta leggyakrabban. Hiánya mégis némileg érthetővé válik, ha meggondoljuk, hogy a sírtáblák alá temetkezni nálunk inkább az alsó osztályoknak volt a szokásuk, a jobb módúak és előkelőbbek sírládákban vagy külön sírépületek alá temetkeztek és az ott fölállított szobraik togában mutatták a férfit.

A toga formájáról és használati módjáról két nemzeti muzeumi emlék adhat helyes fogalmat, egyik sírtábla, másik aedícula hátsó fala lehett. A szomori aediculán (19. ábra) két belföldi nő társaságában ábrázolt római polgár úgy vette föl a togát, a hogy

legtöbbször szokás volt: a bal vállon fekszik egyik vége, onnan két rétből lecsüng a hátán, elől az alsó rét a bokáig ér, ennek felső vége a bal karra hajlik, a felső, térdig érő rétnél vége a bal hóna alá emelkedik és ugyanoda vonul a két rét összefüggését jelző hengerdeden összecsavart dudor, mely a jobbik csipőtől a mellén át húzódik. Így a hosszánegyszögűnek képzelendő nagykendő felső csücskei elrejtőznek,

21. CSÁSZÁRI (KOMÁROM M.) SÍREMLÉK.

két alsó csücske pedig a két láb között és a bal lábon kívül mutatkozik. Hogy helyezkedik ez a két csücskös darab a toga elrendezésébe, azt nem mondhatjuk bizton, a hogy az is kérdés, hogy a jobb felső kar belső szélétől a toga harántos dudora alá nyúló darabja miként hozható összhangba a toga többi részével, ha egyáltalában a toga alkatrészének veendő, vagy ha nem az, lehet-e a tunica ujjának képzelni.

22. CSALÁDI SÍREMLÉK A NEMZETI MÚZEUMBAN.

Még több homály borul egy különben is kevésbé jó föntartású sírtáblán (20. ábra) ábrázolt togára, csupán azt látjuk világosan, hogy tulajdonosa egészen másképp vette föl, mint az *ædícula* embere. Különösen zavaros a csipőn harántosan húzódó ránczos öv gyanánt mutatkozó darab; nem tudni, ez a togához tartozik-e a jobb vállon és az «öv» alatt mutatkozó darabbal, avagy azt képzeljük-e, hogy a toga az öves tunicát itt födetlenül hagyta. Homályos, hogy a két kéz mikép szerepel a toga megállításában. Mégis e fogyatékos ábrázolásból is megtanulunk annyit, hogy P. Aelius Lucus a II. legio kiszolgált katonája (C · I · L · 10500.) önérettel hordja a bő palástot, mely bőséges terjedelmével és gondosan rakott

egyenes és hajló ránczainak gazdagságával fellépését oly méltósággossá tette.

Még néhány mellképes sírtáblánk van, melyen togás alak szerepel; de azokon nem lehet fölismerni a toga sajátzerűségeit. Elég például bemutatni Vibenus mellképét, melyet ő még életében állított magának. (C · I · L · III. 4149.) A togából csupán a mellről a bal vállra fölhúzott és ugyanonnan lecsüngő ránczokat látni, a mellnek a togából menten maradó részét tunica borítja.

Római nők emlékein a ruházatot nem ábrázolták mindig elég szabatsággal, úgy hogy bajos minden egyes esetben az egymást borító avagy egymás alól kibuvó öltönyt az ismeretes ruhafélék szerint osztályozni és határozottan megnevezni; onnan az emlékeket részletező leírásokban a gyakori tévovázás és félreismerés. Legfőlül a pallát hordták, bő kendőfélét, melybe néha teljesen beburkolódtak, máskor egyéni kedv és hajlam szerint az alatta lévő ruhát is mutatták. A palla tehát nagy változatosságú képe daczára mindig bizton megállapítható és tulaj-

donkép fölösleges volna példákat idézni, ha nem akarnók egyúttal azt a bizonytalanságot is szemléltetni, melylyel a palla alatt rejlő ruhadarab helyes megítélése jár.

A bemutatandó példákat a n. muzeum emléktárából vesszük. Anyát és leányát látjuk egy dunapentelei kövön. Az anya felső testét majdnem teljesen borítja a palla, mely a jobb vállról lecsüng és a bal vállra vonul, az átvonuló hajlásból kiáll jobb keze, a két lecsüngő rész közti háromszögben mutatkozik az alatta levő stola (?). Mellette a leány felső testén a két vállról függélyesen csüng le a palla és csupán a karokat borítja, közbeeső stoláját (?), mely ezúttal feszesen simul a testhez, menten hagyja.

Egy császári (Komárom m.) sírtáblán (21. ábra) Neratius ismeretlen nevű nejének felső testét teljesen burkolja a redős palla, a jobb karon úgy mutatkozik, mintha ujjas volna, pedig nem az, ott csupán a jobbik kéz bujik ki alóla. A palla alatti tunica vagy stola széle szerényen kiáll a nyak tövén.*

Más névtelen asszony (22. ábra) harántosan egymás fölé rakta nagy kendőjét, mégis úgy, hogy kibujt alóla mind a két keze. Egy csonka emléken (23. ábra) teljes alakjában látunk nőt, kinek a pallája szintúgy el van rendezve. Ezúttal meglephet a palla alsó folytatása, ha ugyan az alkarokról lecsüngő ujjas tömeget és a közbe lévő ruhát egy tagból lévőnek lehet képzelni. A palla alatt, mint máskor is, a rajta túl erő stolában (?) csak alsó szegélyét látjuk. Kérdés, hogy az itt durva modorossággal ábrázolt öltöny egyáltalában római izlésűnek mondható-e?

23. KÉTALAKÚ CSONKA SÍREMLÉK.

Dunapentelei emlék töredékén a palla szélét sávszerűen visszahajlították és ez a sáv a bal válltól a jobb csipő felé vonul, a sávtól balra alighanem a stola mutatkozik.

Más alkalommal a palla mindkét vállról párhuzamos, függélyes ránczokban csüng le, közben borítlanul maradt a stola (?). (24. ábra.)

Olykor a vállról lecsüngő sima sáv teljesen elfelejteti a nézővel, hogy ez a testet egész hosszában és egész kerekdedségében való beborítására szolgáló nagy kendőt képviseli. (25. ábra.) Sőt vannak esetek, mint p. o. egy császári kő** (26. ábra), a mikor a két vállról függélyesen levonuló sima sávot nem is a palla szélének nézőnk, de külön felvetett szallagfélenek gondolnók. A két fölhajtott szél között simán mutatkozik

* Arch. Ért. 1902. 36. Legelőszőr dr. Kuzsinszky B. ismertette.

** Arch. Ért. 1902. 32. 1. Dr. Kuzsinszky B. leírása.

24. HÁZASPÁR (?) EMLÉKE.

25. CSALÁDI SÍRKŐ.

26. CSALÁDI SÍREMLÉK CSÁSZÁRRÓL (KOMÁROM M.).

a palla. Annak tartjuk ezt a ruházati részt, mert Ulpia Januaria képén a nyak tövéén a stola széle fölött a tunica széle is kilátszik.

Testhez simuló ráncz nélküli stolát vélünk látni Fabriciánál, Velox szabadonbocsájtottjánál (C·I·L·III. 10546.); úgy látszik, hogy a két vállon fibula ül és a stola szélén a nyak tövét körülfutó gyűrű alatt a tunica ránczai mutatkoznak. (27. ábra.)

A 14 éves Sabina* úri leány, tehát megilleti a palla. Ennek nézük a vállakat és mell felső részét takaró köpenyfélét, mely alatt ujjas tunica vagy stola(?) borítja a testet. (28. ábra.)

Marcia Crispina egy felsőlendvai kővön (29. ábra) testhez simuló stola-félét hord, mindegyik vállán egy-egy fibulával, a pallának csak a bal vállán látjuk a szélét, a palla a jobb vállat és a jobb kart borítja.

Alighanem ugyanilyennek kell képzelnünk egy hiányosan fönmaradt mellképen Antonia Octavia nevű asszony ruházatát; a fibulák formáját ezúttal határozottabban lehet észlelni, kevésbé azt, hogy mikép működnek a fibulák. (30. ábra.)

Egy gyúrói kő, (közöltük a 12. ábrán) melynek állapota észleleteinket nehezíti, fölveti a kérdést, vajjon a rajta ábrázolt Audentia római nők, avagy belföldiek izlését követte-e öltözetében. Legszembetűnőbb rajta a széles öv, mely csipőjén körülszorítja a testhez simuló ruhát; ezt az övet belföldi nők kedvelték és sokszor látjuk az ő emlékeiken. Nem dönthetjük el, a vállakra fibulákat kell-e képzelnünk, avagy pallát gondoljunk-e oda, mely az alkart is bőven borítja. Azt sem lehet bizton eldönteni, fejkötő van-e Audentia fején?

* C·I·L·IV. 3407.

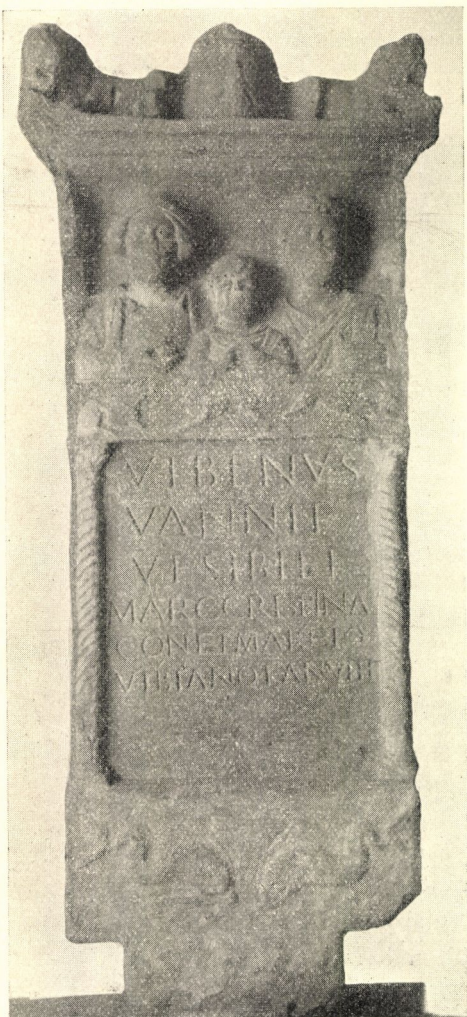

27. FABRICIA SÍREMLÉKE.

28. SABINA SÍREMLÉKE.

29. MARCIA CRISPINA EMLÉKE.

30. ANTONIA OCTAVIA EMLÉKE.

Névtelenül maradt hölgynél, kinek emlékét bemutatjuk, (31. ábra) a fejkötő iránt alig van kétség és már ezért is belföldinek véljük. Más sajátságosság a nyakát borító szallagféle(?) és a felvető gallér idoma, mely alatt mutatkoznak a vállak szélén fekvő (de nem fölfelé álló) fibulák körvonalai. A gallér alatt bő ujjú, sima öltöny nem enged határozott véleményyt szabása iránt.

A belföldi nők ruházatának sajátságosságai legelőbb Érdynek tün-
tek föl, mikor 1847-ben a budapesti Gellérthegy déli tövén előkerült
síremlékeket ismertette.* 1873-ban Desjardin és Römer a n. muzeum
emléktárában több belföldi nő emlékét ábrázolták.**

* M. Ak. Ért. 1847. VII. 3. 86. l.

** Römer-Desjardin: A n. muzeum fölírtos emlékei 160., 204., 212., 220., 222., 324.

Desjardin rajzai nem voltak kielégítők és így a női ruházatról sem lehetett helyes fogalmat nyerni. Kielégítőbb magyarázatra törekedett e sorok írója 1881-ben, közölve Pannonia különféle vidékeiről származó nyolcz emlék képét.* Azóta tetemesen megnőtt a belföldi aszonyok emlékeinek a száma és az irodalomban állandó figyelemmel kísértük.**

Legnagyobb számmal Aquincum és Intercisa vidékéről, azután Komárom megye több helyéről és az ország északnyugati sarkában tüntek elő belföldi lakók síremlékei, legtöbbjéről nemcsak leírás, de rajz is jelent meg. Van azonban még több helyen emlék, melynek képét még nem ismerjük. Ezúttal mi sem adhatunk kimerítő összefoglalást, be kell érünk azzal, hogy utaljunk a megjelent ábrákra és leírásokra; a sorozatot néhány eddig közzé nem tett emlék képével megtoldjuk és a tetemesen megnőtt emlékek alapján a belföldi nők ruházatáról helyesebb ismertetést próbálunk, mint a milyen szűkebb alapon és néha hiányos emlékek segítségével eddig lehetséges volt. Az ismertetésünk alapjául szolgáló emlékek helyrajzi és bibliographiai áttekintését a következő lajstrom szolgáltatja.

31. CSALÁDI SÍREMLÉK.

Ó-Buda. 1. Fl. Ajulo. Budap. Rég. V. k. 156. l. Jahreshefte II. 1899. Beiblatt 57. l. 30. ábra.

2. Annama. Budap. Rég. V. k. 154. l. Jahreshefte II. 1899. Beiblatt 66. l. 12. ábra.

3. Lucida Kapito leánya. Budap. Rég. V. k. 155. l. Jahreshefte II. 1899. Beiblatt 67. l. 29. ábra.

4. Aur. Maximus neje. Desjardin-Rómer 160. sz.

* Pannoniai costumeképek, Arch. Ért. 1881, 308—316.

** Dr. Kuzsinszky Bálint: Budapest Régiségei, V. köt. 154—156. l. és u. o. VII. köt. 62—65. l. — Dunántúli emlékek, Arch. Ért. 1903, 227—234. l. — Dr. Sötér Ágost: Lajtaújfalusi temető Arch. Ért. 1899, 348. l. — E sorok írójától: A n. muzeum legrégibb síremlékei; «Ókori élet» a n. muzeum évi jelentésében, 1905. — Intercisa emlékei Arch. Ért. 1906, 257. l. stb. — Az eraviscus nép Budapest Régiségei IV. k. — A pannoniai síremlékek alakja Arch. Ért. 1907, — Dr. Mahler Ede: Tatabányai emlékek Arch. Ért. 1907, 241. l. — Dr. Kubitschek: Jahreshefte des österr. Instituts Beiblatt II. 1899, 9—18. l.

5. Sept. Procella. Budap. Rég. V. k. 152. l. Jahreshefte II. 1899. Beibl.
63. l. 26. ábra.
6. Sisiuna és családja. Desjardin-Rómer 220. sz. Arch. Ért. 1889. XIV. k. XXXVIII. t. 3. Legrégibb emlékek. 23. ábra 40. sz.
7. Vadilacus neje. Desjardin-Rómer 212. sz. Arch. Ért. 1881. XIV. k. XXXVII. t. 2.
- Ó-Buda(?). 8. Mattuta. A n. muz. legr. eml. 11. t. 31. sz.
9. Névtelen nő. Arch. Ért. 1881. XIV. k. XLI. t. 7. sz.
10. Névtelen nő. Arch. Ért. 1907. 324. l. 38. ábra.
11. Karszékben ülő névtelen nő. A n. muz. legr. eml. 22. t. 38. sz.
12. Névtelen álló nő. A n. muz. legr. eml. 22. t. 37. sz.
13. Névtelen nő. Budap. Rég. V. k. 153. l. Jahreshefte 1899. II. Beibl.
63. l. 27. ábra.
- Buda a Gellérthegy tövében.
14. Brogimara. Desjardin-Rómer 222. sz. A n. muz. legr. eml. 14. tábla
44. sz.
- Buda(?). 15. Nicarista Calitii f. A n. muz. legr. eml. 56. sz.
- Budafok. 16. Matomarus neje. Desjardin-Rómer 224. sz. A n. muz. legr.
eml. 10. t. 55. sz.
- Szent-Endre. 17. Anama Cimari. Budap. Rég. VII. k. 64. l. 70. sz.
18. Névtelen nő. Budap. Rég. VII. k. 62. l. 68. sz.
19. Névtelen nő. Budap. Rég. VII. k. 63. l. 69. sz.
20. Névtelen nő. Budap. Rég. VII. k. 65. l. 71. sz.
21. Névtelen nő. Budap. Rég. VII. k. 65. l. 72. sz.
- Duna-Pentele. 22. Két ülő házaspár és egy gyermek. Ókori élet 1905.
VII. t. 12. sz. Arch. Ért. 1906. 257. l. 34. ábra.
23. Három ülő alak. Ókori élet 1905. VII. t. 13. sz. Arch. Ért. 1906.
257. l. 34. ábra.
24. Basta Arionis f. Alább közöljük a képét. (32. ábra.)
25. Egy nő két férfi között. Alább köz. a képét. (33. ábra.)
26. Nő, férje és gyerek. Alább köz. a képét. (34. ábra.)
27. Két ülő nő és egy ülő férfi. Alább köz. a képét (35. ábra.)
- Dunaföldvár. 28. Álló nő. Arch. Ért. 1880. 30. Budap. Rég. 1892. IV. k.
71. l. Ókori élet IX. t. 15. és egyebütt.
- Doboz (Fehér m.). 29. Riuris Voladri és Vergonia Erascupi. A n. muz.
legr. síreml. 39. sz.
- Alsó-Töbörzsök p. Sárbogárd m. (Fejér m.) 30. Ammuta Mogetionis f. Ókori
élet 1905. VI. t. 10. sz. A n. muz. legr. síreml. 12. t. 45. sz.
- Zsámbék. 31. Névtelen nő. Budap. Rég. IV. k. 1892. 67. .
- Szomor (Komárom m.) 32. Három álló alak. Arch. Ért. 1881. XIV. k.
XXXIX. t. 4. sz. Arch. Ért. 1907. 299. l.
- Tordosi-pusztá (Fejér m.). 33. Ülő nő. Arch. Ért. 1907. 319. l. 34. sz.
- Székes-Fehérvár. 34. Névtelen nő. Arch. Ért. 1881. XL. t. 5. sz.
- Csákvár. 35. Atezissa. Arch. Ért. 1903. 234. l. Ókori élet 1905. V. t. 9. sz.
Arch. Ért. 1907. 313. l.

36. Blatuna Vagaimoni. Arch. Ért. 1903. 231. l. A n. muz. legr. síreml.
22. t. 37. sz.
37. Álló nő. Arch. Ért. 1903. 229. l. 4. ábra.
38. Álló nő. Arch. Ért. 1903. 227. l.
- Környe*. 39. Nő feje. Arch. Ért. 1907. 332. l.
40. Albiunus (?) neje. A n. muz. legr. síreml. 9. t. 63. sz.
- Ó-Szőny*. 41. Névtelen nő. Arch. Ért. 1881. XIV. k. XXXVII. t. 1. sz.
- Tatabánya*. 42. Aelia Merina (leírta Mahler Ede 1907. 241.) (36. ábra.)
- Sári-Sáp* (Esztergom m.) 43. Aicca Cansalli Asalia. Ókori élet 1905. VIII. k. 14. sz. A n. muz. legr. eml. 28. t. 36. sz.
- Alsó-Dörgicse* (Zala m.). 44. Nő és leánya. Budap. Rég. IV. 1892. 69. l.
- Kékkut* (Zala m.). 45. Antonia. Desjardin-Rómer 204. sz. Arch. Ért. 1881 XLII. t. 2. sz.
- Pécs*. 46. Névtelen nő. Arch. Ért. 1881. XLI. t. 6. sz.
- Lajtaiújfalu* (Mosony m.). 47. Belatusa Cauti liberta. Arch. Ért. 1899. 348. l. 9. ábra.
48. Junia Cocceia. Arch. Ért. 1899. 346. l. 7. ábra.
49. Suadru Adnami. Arch. Ért. 1899. 342. l. 2. sz. Jahreshfte III. 1900. Beilage 9—18. l.
50. Venisa Domionis. Arch. Ért. 1899. 345. l. 6. sz. Jahresh. III. 1900. Beil. 9—18. l.
51. Névtelen nő. Arch. Ért. 1899. 350. l. 11. sz. Jahreshfte III. 1900. Beil. 9—18. l.

A lajstromba fölvettünk öt emléket, mely ábrában még nem volt bemutatva. Több emlék a sorozatból kimaradt, mivel csupán csak hírből ismerjük, vagy csupán a fölíratuk jelent meg; a bemutatott lajstrom tehát abszolút teljességre nem tart igényt, csupán alapul szolgálhat arra, hogy ezután hiányos állapotban maradt emlékeket is biztosabban megítélhessünk.

Dunapenteléről négy emléket szerzett dr. Mahler Ede a legutóbbi években a n. muzeum számára, melyeknek ábráját adjuk.

(24.) Bemutatjuk Basta Arion leányának csonka emlékét. A nő fejéről hátra csüng a fátyolos kendő, nyaka tövén látjuk a tunica felső szélét, nyakát erős gyűrű ékíti, két vállán ül a szárnyas fibula, mely a stola mellső és hátsó darabját egybeköti, a csipő táján széles öv szorítja a testhez. Mindkét karját borítja a palla, csupán a jobbik alkar bujik ki alóla, jobb keze fogja az orsót, bal kezének és alkarjának csupán körvonalai tűnnek föl a palla alatt. (32. ábra.)

(25.) Egy csonka, ormos családi emléktábla közepén megcsonkult állapotában látjuk a névtelen nőt. Mégis világos a fejét borító hurkos turbánszerű fejfödő, nyakán vastag gyűrű, vállán nagy fibulák párja, ruházatából csupán a jobb vállról lecsüngő bő redőzetű palla ismerhető föl elég határozottan. Úgy látszik, hogy a nyakgyűrű alatt a mell táján

tojásdad alakú nagy gyöngyökből alakított csüngő vonul harántosan a két fibula alja között. (33. ábra.)

(26.) Ura mellett ülő és kisdud gyerekét bal térdén fogó belföldi nő két sajátzerűséget mutat: a csipőjét átkötő széles övéből ruhájának két felhúzott szárnya csüng alá elől. Vajjon ezek a stolának fölhúzott részei-e, avagy a pallának két végével cselekedte-e, nem mondható bizton, mert a palla nem látszik másutt. A másik figyelemre méltó jelenség az igen bő nyakgyűrű kétféle formája, a hátsó része vastagabb

32. BASTA ARIONIS EMLÉKE.

és sima, első fele vékonyabb és sodrott elől és a két fölosztási ponton korongos tagokon megyen a gyűrű keresztül. Az öltönyből csupán kevésbé látszik a nyak mögött lecsüngő fátyolos kendő bal vége, a nyak tövén harántosan álló apró fibula tartja együtt a tunica széleit, vállain szokás szerint fölfelé mered a két szárnyas fibula és a stola széle mély hajlással úgy mutat, mint a mélyen kivágott modern ruhák. A gondos anya baljával fogja gyerekét, jobbát gyümölcs-csel megrakott kosárfélére helyezi, mely jobb térdén áll. (34. ábra.)

(27.) Egy csonka töredék közepett nőt mutat, jobbra tőle férfit, balra más nőt, mind a hárman ülnek. Nyaka tövén a tunica hajló széle vonul, ezúttal kerek fibula tűzi össze két függélyes szélét, jobb keze tövén a tunica ujjá látszik. A vállbeli fibulák közül csupán a baloldali van meg; ezúttal a fibulának a szárnyas vége áll lefelé és alóla a stola erős

ráncai vonulnak a csipőt körülfogó széles övig. A nyakról keskeny lánczon korongos ékszer csüng a stolának közvetlenül az öv fölött vonuló ráncaira. A pallát a jobbik alkaron és mind a két térdén mutatja a kőfaragó, különösen a jobbik lábat borító része ismerhető fel jól zig-zeges széléről, míg a két lecsüngő pallarész között harántosan és öblösen vonulnak a stola ráncai. Jobbjával a nő valami rövid pálcza-félét fog, míg baljában az orsót tartja. A mellette ülő nőből csak a bal kéz ujjá és az alkaron meg a bal lábszár oldalán a palla széle látszik; a kéz fölött az öv vonala ismerhető föl. (35. ábra.)

A tatabányai stola (42.) durva és roncsolt fölülete miatt csupán sejteni enged Aelia Merina öltönyének vonalait, de a sejtelem nem

33. HÁROM ALAKÚ CSALÁDI EMLÉK.

34. CSALÁDI SÍREMLÉK.

csal. Haját turbánszerű fejkötő borítja és a hátsó kendő majdnem oly mereven csüng le vállaira, mint az egyiptomi királyok emlékein, mert a fölálló fibulák vonalai összefolynak véle. (36. ábra.)

Az ujjas tunica szélét a nyak tövén ugyan alig lehet észrevenni, de az ujjak vége biztosan van határolva, a stolát és a pallát alig birjuk konstatálni, de a stolát övedző széles szallag megvan. A mellen föl ismerhető a nyakláncz, mely a mellen kerek ékszerrel van díszítve; jobb kezében valami kerek tárgyat tart, balját harántosan kinyújtja. A mellképes mező alatt a három lábú asztal mellett álló nő ugyancsak belföldi asszony módjára turbánszerű fejkötőt hord, ruhája alsó vége nem éri a bokáját, talán még a nyakát díszítő karikák említhetjük, de egyéb részletezésről le kell mondanunk.

A bemutatott emlékek női képeinek az ismertetésében az egyes ruhanemeket római nevekkal jeleztük. Nem tudhatjuk, hogy az ókorban

35. CSONKA CSALÁDI SÍREMLÉK.

is ezek az elnevezések illették-e, de valószínűnek véljük, mert úgy tetszik, hogy a belföldi nők ruházata abban a korban, mikor ez emlékek keletkeztek, tehát már a római uralom első két századában, a római divathoz alkalmazkodtak, bár szabásukban, kelméjükben és színezésükben bizonyos ősi sajátosságokat óvhattak meg. A tunica sohasem ér a földig, legfőleg a bokáig ér, mégis a római szokással ellentétben hosszabb szokott lenni, mint a stola, mely a belföldi hölgyek viseletében jóval rövidebb és miként az álló alakoknál észlelhető, alsó behajló széllel bírt. A stolát széles övvel szorították a csipőhöz; felső fele elülső és hátsó tagra volt osztva, hátsó tagja fölért a két vállig, a szemközti tagnak csupán két felső csücske ért odáig, ott a két résznek a sarkát rendszerint szárnyas fibula kapcsolta össze.

Legszembetűnőbben mutatja a hátsó és elülső stolarésznek az összetűzését az ülő öt alak dunapentelei domborműve, (22. sz.) mutatja a dunaföldvári álló nő is (28. sz.) és a csákvári áldozó nő. (37. sz.)

Itt helyén van megjegyezni, hogy a «szárnyas» fibulák alakja a duna menti kelta vidék sajátja és római úri nő valószínűleg már azért sem használhatta, mert az ő stolájának váll felőli összetűzése másképp történt, egyáltalában nem volt fölhasítva a vállán, vagy gombolták, esetleg kisebb fibulákkal tűzték össze. Néha belföldi nők is elhagyják az óriási vállfibulákat, nyilván a mikor a római városi élet befolyása alá kerültek.

A palla szabásáról alig mondhatunk határozottat; annak mint felvető kendőnek az alakja alig tért el lényegesen a római pallától.

A belföldi nők aquincumi és intercisai emlékek tanúsága szerint a tunica alsó szélére fodros sávot vartak, az aquincumi Sisiuna és nőrokonai hordanak fodros szélű tunicát, (6. sz.) egy csonka dunapentelei emléken ülő nőt látunk, (37. ábra) kinek háromszorosan fodrozott stolája van és alighanem a tunica is három fodorsávval végződik alul.*

Csupán két oly öltözeti alkatrészt észlelünk belföldi nőknél, melyekre római nők képei nem nyújtanak példát. Egyik az övről lecsüngő szallag vagy kötény, másik a fej hátulját borító és onnan a vállakra, néha mélyebbre is lecsüngő fátyolszerű kendő. Kötény van Sisiunán és rokonain, (6. sz.) a csákvári csonka emléken ábrázolt, korszót hordó belföldi nő övéről három szallag csüng le, (38. ábra.) az előbb a 37. ábrán bemutatott intercisai emléken az álló nő övéről is csüng le szallag. Köténye van a tordosi nőnek is. (33. szám.)

36. TATABÁNYAI EMLÉK, AELIA MERINA ÉS URA.

* Fodros szélű tunicát láss még «Legr. síreml.» 22. tábla, 38. sz.

A fejről hátra csüngő kendő oly általános jelenség, melyre nem tartjuk szükségesnek külön példákat idézni.

A belföldiek tunicája, stolája és pallája valószínűleg a kelme minemősége tekintetében is külön vált a római nők ruháitól, szövete aligha volt oly finom, mint a városi hölgyeké, olykor-olykor a redők durvasága mutatja a különbséget; a belföldi nők kezében az orsó eléggé tesz tanuságot arról, hogy maguk szokták ruhájuk kelméjét szőni, csak úgy, mint teszik sok helyütt még mai nap is a parasztleányok.

Végül van legalább egy eset reá, hogy belföldi ruházat színeiről ad egy köemlék fogalmat. A lajtaufalusi határban lelt sírkövek között az egyik¹ nagyrészt megóvta színezését. Az anya közepett van, öltözete

vörös színű, a leány ruhája sárga, az öv vörös színű. Lehet, hogy a paraszt menyecskék és leányaik máskor is ezeket a színeket kedvelték, míg feltehető, hogy a városi nők Rómából vagy legalább is Aquilejából kapták a divatos színek és színes mustrákra az irányítást.

Még inkább mint az öltönyükről ismerjük meg a provinciális belföldi nőket az ő fejkötőjükről és sajátyszerű formájú sapkájukról.

A fejkötő néha lapos és úgy borítja a haját, hogy alig látszik ki alóla a haj. Majd dudor gyanánt mutatkozik a szemközti nézetben és akkor

37. CSONKA EMLÉK DUNAPENTELEŐRŐL.

elég találóan turbánszerűnek szoktuk mondani, például egy zsámbéki hölgyet és egy ülő nőt idézünk,² ez utóbbinál «magas turbánról» szólhatunk.

A szomori álló nő (32. sz.) fején a fejkötő elől úgy tűnik föl, mintha diadema volna, sőt ez a «diadema» néha félkörformára emelkedik a homlok fölé,³ így mutat Blatuna és Atezissa csákvári hölgyeknél. (36. és 35. sz.)

Ezt a fajta fejdíszet legsűrűbben az eraviskus törzs területén láttuk, de nem mernők azt állítani, hogy azért e törzs sajátja volt, mert noricum keltáknál is akadunk reá.

Ellenben az asalus asszonyoknál divó fejdísznek képzelhetjük Aicca sajátyszerű sapkáját, melyet a kath. egyházban divó biretumhoz hasonlítottak.

¹ Arch. Ért. 1899. 346. Gallus Junia Coccita és anyja síremléke.

² Legr. eml. 22. t. 38. sz.

³ Arch. Ért. 1881. XLI. t.

Az emlék Sárísápról való, (43. sz.) a hol az asalusok lakhattak * és a fölírat is e törzshöz tartozónak jelzi (Asalia). Az asalusok «biretuma» ismétlődik oly vidéken, Mosony megyében, (47. sz.), a hol a bojok törzse lakott.

Ezúttal is több okunk van hinni, hogy a boius nép köréből való nő hordja a népies sapkát. Belatusának hívták az illetőt, Cautus szabadonbocsájtottja volt, csupán ujjas tunica és stola van rajta; nyilván az ő törzséből való egyén, kinek neve Boius szerepel a fölíratban, állította emlékét.** Ezzel az emlékkal egyidőben a lajtaújfalusi temetőben néhány más belföldi nő emléke is került elő, kiknek a fején nincs ez a «biretumszerű» sapka. Ellenben megvan a hátulról lecsüngő fátyolszerű kendő és kettőnek — Suadru Adnami, (49. sz.) valamint Venisa Domionis filiának (50. sz.) — a fejét koszorú ékíti. Ezt is helyi szokásnak képzelhetjük, mert Pannoniában másutt még nem észleltük.

A görög orthodox egyházban dívó «mithraszerű» sapkával találkozunk Komárom megyében Környén lelt síremléken. (39. sz.) Albuinus nejének a fejét ékíti ez a díszes sapka, melynek ünnepélyes voltát gyarapítja a hátról a vállra lecsüngő fátyolos kendő. Nem lehet biztosan tudni, hogy milyen törzshöz tartozott ez a nő, a ki sajátos népies fejdíszét megőrizte; csupán valószínűséggel állítjuk, hogy noricum-i származású lehetett, mert szakasztott ily «mithrás» sapkát látunk a grázi muzeum egyik nagyobb kőemlékén. L. Cautius Secundius családi sírkövén az egyik koszorús keretű medallionjában ilyen sapkájú, a másik koszorúban «turbanos» díszű hölgyet ábrázoltak.

A belföldi nők hiúságának hódolt a kőfaragó, mikor a fejdísz

38. CSONKA EMLÉK DUNAPENTELEÉRŐL.

* V. ö. e sorok írója értekezését Adalék Pannónia történetéhez Antoninus Pius korában, a hol az asalusok területéről van szó.

** Arch. Ért. 1899. 348. l. 9. ábra.

kivül még a fülönfüggőket, a magas vállfibulákat, néha a tunica széleit egybekapcsoló, harántosan álló, kicsi fibulát, a nyakat ékítő tekercses vagy sima nyakgyűrűt, ugyancsak a nyakat körülszegélyző vagy róla lecsüngő nyaklánczot és az igen széles lemezű többszörös hajlású kargyűrűket is aprólékos gonddal ábrázolja.

A sokszor közzétett dunaföldvári nő, (28. sz.) ki a sertésfőtt tálban hordja, arról is ad fogalmat, hogy milyen cipőben jártak a belföldi nők. A cipő talpa a lábfej szélére is felhajlik, a felső fölület födetlen és csupán egy keskeny bőrszallag vonul a közepén a lábszár aljához és ott összefügg a cipő hátsó hüvelyével. Van még néhány más emléken is teljes nagyságú álló vagy ülő belföldi nő domborműves képe, de azok cipőjét nem mutatta a kőfaragó elég határozottan. Csupán azt látjuk, hogy a lábujjakat nem tagozza s így azt kell hinnünk, hogy a lábfej felső és alsó részét teljesen borító cipőt kívánt mutatni.

Természetes, hogy a római nők is hordtak ékszereket, de azok nem oly nagyok és finomabb a formájuk. Nagy, szárnyas fibulákat római nő, a sírtáblák tanúsága szerint nem vett magára, fibuláik kisebbek voltak és változatosabb formákat öltöttek, néha fülönfüggő is van rajtuk, nyaklánczok különféle formáival ékeskednek, karpereczet ritkán hordanak, gyűrűt még ritkábban.

A női öltönyről szólván, hátra van két magára álló emlék. Mindkettő Dunapenteléről került a Nemzeti Múzeumba és már volt alkalom más összefüggésben róla szólni. Egyik nyilván belföldi nő télen vagy utazáson használt ruházatát mutatja; rajta van a pænula és a cucullus; erről a két öltönydarabról tudjuk, hogy mindkét nembeliek használták. Sem a csuklyát, sem a pænulát nem kell itt újból leírni. A másik dunapentelei emlék ékszerszekrényét tartó nő. Ezt ismertette dr. Hekler Antal.* Görög minta után faragták és bár a hellen nők öltözete nem igen különbözött a Pannoniában is használatos római öltönytől, az ide való hölgyek izlésére nem igen lehet belőle következtetéseket levonni.

A síremlékeken ábrázolt egyénekről adott áttekintésünk arra az eredményre vezet, hogy a pannoniai kőfaragó a konkrét valóság alapját nem hagyta el, nem herosi lénynyé kívánta az elhunytat fölماغasztalni, de ellenkezőleg, földi mivoltában, olyan alakjában juttatta az utókorra, a milyen legjobb tehetsége szerint megfelelt a valóságnak.

Ugyanezért alig tételezhetjük föl, hogy földöntúli elysiumi létükre kívánt a kőfaragó utalni, mikor egyet-mást kezükbe adott, sőt ellenkezőleg, már e mellékletek egy része maga zárja ki az ily magyarázatot és azért ott, a hol esetleg kétségünk támadhat a hozzátételek földies

* Arch. Ért. 1910. 35. 1.

vagy földöntúli vonatkozása iránt, inkább az előbbi, mint az utóbbi fölfogás mellett szól a valószínűség.

A férfiak leggyakoribb melléklete a kard. Ennek legtöbbször csupán a markolatát látjuk, melyet az ember hol jobbával, hol baljával fog. Nincs kétség, hogy ez csupán az életében való foglalkozását jelzi. A második igen gyakori attributum szintén a férfi földi pályáján önérzetes büszkeségét juttatja kifejezésre. Baljában szokott e büszke jelző lenni, a tekercs, római polgár voltának a tanúsága. Jellemző a jobb kéz gestusa: három ujja, a melylyel a polgári esküt letette, a tekercs felé hajlik. A tekercs alakja nem mindig hengerded. Néha hajlított, vagy úgy mutat, mintha két pálczát tartana a kéz. A jobbik kéz nem mutatja mindig a sacramentumi tartást, de egyszerűen fogja a togát, vagy más ruhadarab ránczaiba kapaszkodik. Katonaember néha egyik kezével a kard markolatát fogja, másik kezében a tekercs.

Ugyancsak a foglalkozásra utal a férfi kezében az ustor vagy a balta és köszörűkő (?). Az ustor legtöbbször belföldi egyének attributuma és összhangban van egyéb, az emléken a férfi kocsikázó foglalkozására vonatkozó ábrákkal, melyekről még szó lesz. A balta és köszörűkő L. Aelius Vitalis kezében alighanem arra enged következtetni, hogy ez kőfaragó volt. A mikor az elhunyt akár legionarius, akár segédcsapatos fegyverzetében jelentkezik, szintén nem lehet kétség, hogy az ábrázoló a multra és nem a jövőre czéloz.

Nem lehetünk mindig elég határozott véleményen arról, hogy a nők és gyerekek kezébe adott tárgyak egyszerű reális voltak szerint ítélendők-e meg, vagy túlvilági értelmet is rejtenek-e magukban. Nők kezében néha alma vagy más gyümölcs van, kezük néha szőlőt vagy gyümölcscsel telt kosarat tart, máskor poharat emel. Schröder a római síremlékek symbolikus jelvényeiről értekezvén, nem tartja kizártnak, hogy a szőlő az elysiumban az elhunytat váró örömnak mintegy az exponense.* Ugyanő hajlandó a gyermek kezében néha látható madarat is úgy értelmezni, hogy ez a halottas áldozatra utalhat.** Ilyféle értelmezés ugyan nem utasítható vissza, de tekintve, hogy más esetekben pénzeszacskó vagy kendő van a nő kezében, vagy egyszerűen ruhájának a ránczait fogja, avagy ékszertartó ládácskát fog, tehát csupa közömbös és épen nem földöntúli vonatkozásokat jelző mozzanatokban mutatkozik, föltehető, hogy a gyümölcs, a pohár és a madár is csupán a földi lét apró örömeit képviseli. Még inkább mondható ez a gyerekek kezében lévő gyümölcstről vagy egyéb tárgyról. A kőfaragó ily sokszor ismétlődő motivumokkal alig törekedett egyébire, mint arra, hogy a kezeknek a kézfogás vagy ölelkezés egyhangúan ismétlődő mozdulatai

* Bonner Jahrb. 908/9. 59 l.

** U. o. 59. l.

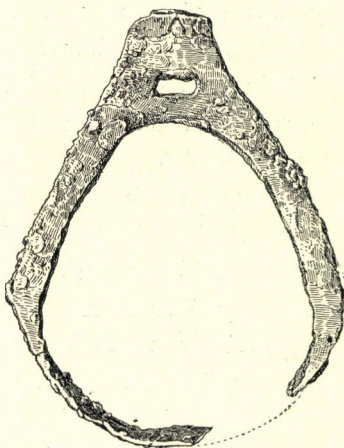
helyett olykor-olykor a tenyérbe helyezett tárgy indokolásával más helyzetet adjon és némi változatosságot hozzon szerény compositiójába.

Az asszonyok nyilván kedvelték, hogyha orsót adtak a kezükbe, belföldi asszonyok emlékein elég gyakran látni a szorgalmas, házias nő ezt a szerszámát. Ilyenkor tehát nem lehet a kőfaragó szándéka iránt kétség. Ellenben nem sikerült kielégítően megállapítani, hogy a szabadon bocsájtott Fabricia Velocis jobbja adott hajlított végű pálcza, mely leginkább horgolótűre emlékeztet, csakugyan az akart-e lenni. Viszont nem lehet kétség, hogy a barbár férfi kezében a lyra őt lantosnak jelzi és még kevésbé lehet kétségünk az iránt, hogy egy ismeretlen nevű, meztelen lábú csuhás emberke öszvérhajtó; ott mellette a két állat és alattuk ott a teher is, melyet szállítani szoktak, a boros-vagy vizeshordó. Mindezek a mellékletek sem a halálra és nem a földöntúli életre vonatkoznak, hanem az elhunyt egykori pályafutására emlékeztetnek. Csupán egy emlékre utalhatok, a hol a nő kezében mákfej van. Ez esetben csakugyan az álmot okozó mák az örök álomnak lehet a symboluma.

Sem a halottas képekre, sem mellékleteikre vonatkozó megjegyzéseink nem merítik ki az összes magyarázatokat, melyekre a pannoniái emlékeken az arc képek összessége alkalmul szolgálhat. Kimerítő tanulmányra a jelen közlemény csupán előkészítő összefoglalásul szolgál.

Budapest, 1910 szeptember.

Hampel József.

VASKENGYEL SZEGHALOMRÓL (BÉKÉS M.). $\frac{1}{3}$ nagys.

Vsd. ö. 352. l.

LEVELEZÉS.

I. DIVALD KORNÉL: AZ ÖNISMERET EGY SAJÁTSÁGOS ÁBRÁZOLÁSÁRÓL BESZTERCZEBÁNYÁN. A beszterczebányai alsó-utcza — ma Kossuth Lajos-utcza — 46. számú házának kapuja fölött egy sajátos dom-

1. ábra.

bormű vonja magára a járókelők figyelmét. Mint képünkön (1. ábra) látható, a primitív módon színezett s közel 1 m magas stucco dombormű mellén emberi arczczal ábrázolt gólyaszerű madarat tár elénk, mely csőrét az emberi arcz orrába dőfte. Erről a gólyás házról Beszterczebányán azt beszélük, hogy egy ide telepedt körmöczi építőmester tulajdona volt. A mikor ez a ház építéséhez fogott, a

besztercebányaiak, a kik vagyontalan embernek ösmerték, váltig firtatták, hogy hol szerezte az építkezéshez való pénzt. Az építőmester, mintegy feleletként a gyanúsításra, a ház kapuja fölé oly célzattal applicálta a fönt mondott gólyát, hogy mindenki a saját orrát fogja, magyarán, a maga háza előtt seperjen.

A németeknél a «Nimm dich bei der Nase» közmondás, mint önismertetre serkentő szállóige általános. Nálunk a felsőmagyarországi tótok, jelesül Sáros megyében, szintén ösmerik s ugyanily értelemben használják a közmondást, a mely itt így hangzik: ulap se za nosz. Hogy sajátoságos domborművünk csakugyan az önismeretet jelképezi, ennek bizonyosságául németországi analogiák szolgálhatnak. A quedinburgi «Zum Weissen Engel» nevű vendéglő egyik termében, ennek 1623-ból való s Tóbiás életét és az öt érzéket ábrázoló stucco domborművei sorában szintén van egy ilyen emberi arczczal ábrázolt s csőrét az arcz orrába döfő gólya, a mely az öt érzéket jelképező domborművek sorában szerepel mint hatodik s amelynek latin fölirata ez: Nosce te ipsum. Hasonló dombormű Quedlinburg várában a nagy trónteremben, egy ablakfülkében látható. A «zum weissen Engel» nevű favázas ház (Fachwerckbahn) stucco domborműveiről a német műtörténetírók azt tartják, hogy stílusukat tekintve, a maguk nemében a szász provinciában társtalanul álló emlékek s vagy németalföldi, vagy Németalföldön tanult német mester alkotásai, a ki a Tóbiás életét illetőleg compositióit ugyanabból a még ösmeretlen forrásból merítette, a mely-

ből jóval később Johann Ulrich Krause 1702-ben Augsburgban megjelent Historische Bilderbibel című könyve hasonló tárgyú képeinek compositióit.*

A nosce te ipsum gólyás jelképének eredetét imént idézett német forrásunk nem kutatja. Valószínű, hogy az ötletet ehhez a fiait vérével tápláló s régtől fogva szélteben elterjedt pelikán jelképes ábrázolása adta s a mellén ábrázolt arcz orrába csőrét döfő gólya nem egyéb, mint ennek új értelemmel fölruházott barokk travestálása. Az emberi arczczal ábrázolt madár alak már a középkorban is gyakori czimerkép. A «Nosce te ipsum» szóban forgó ábrázolása azonban minden ízében barokk felfogásra vall s a XVII. századnál régebben aligha fordult elő.

2. ábra.

A besztercebányai alsó-utca 46. számú háza művészeti tekintetben jelentéktelen. Egy-két faragott részletéből azonban, így boltíves kapuja formájából is, bizvást lehet következtetni arra, hogy a XVIII. század dereka táján vagy ennek a századnak első felében épült.

A «nosce te ipsum» jelkép a kapuval minden bizonynyal egykorú. Körülbelül ugyanezen időből való a felerészében hasonló tárgyú emlék, a mely Murleo

* Schwarz: Die Stuckbilder in weissen Engel zu Quedlinburg. Denkmalpflege V. 98.

M. J. besztercebányai gyárigazgató tulajdona, a melynek képét szintén módunkban van közölni. (2. ábra).

Ez a bars megyei Újbányáról való színezett fafaragvány közel 30 cm magas s három lábon álló, hordószerű talapzaton, barokk stílus korinthizáló oszlopfejezeten állva, nepomuki szent Jánost ábrázolja conventionális módon. A szent hátához azonban a besztercebányai házkapú fölötti domborműhöz hasonló jelképes «Nosce te ipsum» ábrázolás fűződik. Művészeti szempontból véve, ez a fából faragott színezett faszobrocska vajmi jelentéktelen, tárgyánál fogva azonban kultúrhistoriai szempontból véve annál érdekesebb. *Dívald Kornél.*

II. KEMÉNY LAJOS: MŰTÖRTÉNETI ADATOK KASSA MULTJÁBÓL. A XVI-ik század kezdetén működő Bruckner Kristóf és Soltész, másképp Scholcz Péter építőmestereknek az 1545., illetve 1549-ik évben már csupán özvegyeiről emlékeznek meg a város jegyzőkönyvei.

Ez utóbbi évben Brechtel János kőfaragóra és «magister Georgius civitatis lapicidá»-ra bukkanunk. 1551-ben György kőműves «de Nagyoroszfalu» házat vesz a malom-utczán Barnabás paizsgyártó szomszédságában. Az 1596-ik évben Schomberger György a város kőművese. Brechtel Péter kassai kőfaragó az 1531-ik évben Szatmár városban dolgozik.¹ Benedek kőműves, a ki 1577-ben tett végrendeletet, az olasz *Zoietta György* kőművesnek testvére volt.² A Kassán elhunyt Mezőszegedi Szegedy Györgynek sírkövét Kézmárki Antal faragta, a mint Szegedy özvegyének feljegyzéseiben olvassuk: Anno 1620. 17. Augusti. Kézmárki Kőműves Antalnak fizettem az uram *márványkővétől* kész pénzt flor. 35.³ Az 2654-ik évbéli jegyzőkönyv szerint egy ház «az csiszárok tornya mellett az alsó kapunál napkelet felől az fok alatt feküdt». Utcanyitás folytán ezen a tájékon egy harang-utczai ház telkén egy karcsú bástyatorony bontakozott ki, mely valószínűleg ugyanegy a csiszárok tornyával, építése az 1566—1630-ik évekre eshetett.

Az 1505-ik évben Olajos Péter kassai ácsra a gönczi (Abaújszántó) egyházigazgatók tilalmat tesznek; valószínűen a XV. század végén épült egyház ácsmunkájával függ össze a dolog.

A XVI. század közepén számosabb olasz kőműves fordul meg Kassán. Az 1567-ik évi jegyzőkönyv szerint: «Feria 3 post Mathei apostoli. Peter *maurerer ein wahl* tuth ein verbott beim Mondino — t. i. Paar — postmeister auf des Anthoni maurers, *auch eines wahl*es geld wegen schult fl. 12.

Az 1701-ik évben Nisitzky Márton építőmester említettetik;⁴ az 1714-ik évben a vargaczeh oltárát újítja meg Resch építőmester, míg a város által a Vöröshegyen, a mai Rozália sírkertben ugyanez évben emelt kisszerű templom építőmesterei Tornyosi Tamás és Görresch János; az egész építkezés költsége 757 frt volt.⁵

¹ Kassa város levéltára. 1547/5. sz. a.

² U. o. 18,855. sz. a.

³ Kassa v. titkos lot. S. Szegedy Nr. 39. jelzés alatt.

⁴ Kassa v. lvt. 19,148. sz. a.

⁵ U. o. 19,769.

1718-ban Holter Lipót építőmester említettik.¹ Egy fő-utczai házon kerek medaillonban a tulajdonos monogrammjá s az 1720. évszám, mint az építés ideje, olvasható s e körirat: An Gottes Segen ist alles gelegend.

A vesztőhely emlékét tartották fenn az 1541-ik évbeli jegyzőkönyv szavai: «iugera circa *nyakvágó keep* sita».

Az 1546-ik évben Benedek és Kristóf képirók házáról, illetve hagyatékáról szól jegyzőkönyvünk, míg a század végén a Kassán 1584-ben megtelepedett nürnbergi származású Strobel Frigyes képirótól, a ki a sz. Erzsébet egyház részére festett s ezért háza és kertje után az adó (losung) ket évre való elengedését kérelmezte:

«1584. 25. Februarii. *Fridericus Victor* cupere hic civis fievi, quia vero literas natalitias non habet et pro hoc tempore domum Noribergam proficisci non potest, petit cum habeat occasionem transmittendi literas, ut amplissimus senatus literas intercessorias ipsi conferre dignetur. Fiat, ita tamen, ut promittat, se hic postea mansurum. Fecit et ore et stipulata mann.»

1597. December 3. Supplicatoria.

Fridrich Strobel bietet ihm 2 Jahr Zins vor seinen Garten in der Vorstat zuerlassen, vor die Arbeit und Schrift, so er renovirt in der Kirchen.

10. December. *Fridrich Strobel* bietet vor die Renovation der Schrift in der Kirchen 2 Losung hinne von seinem Haus und vom Garten ein Jahr losung erlassen, tuth zusammen hinne 2 fl., drausen den. 60. Válasza: Er soll ein Zetl lösen, weil er es erhalten.

1544-ben Farkas *keepfaragó* szőlőjéről van szó. 1646-ik évben néhai Szegedy György ravatalára festett czimereket vagy készítette epitaphiumát *Spillenberger János*, a mint a Szegedy hagyatékáról szóló iratokban olvasható: Item Képiró Jánosnak munkájáért fizettünk kész pénzt fl. 14.² 1659-ben Spangovszky János képirót említi a jegyzőkönyv.

Az ötvösség virágzásáról számos adatunk szól.

Günter Mihály kassai kereskedő 1516-ban tett végrendeletében meghagyja: Meyne Testamentern hab ich vorbestumt und genannt in meynen Beczegnus gethan vor eczliche Herren der Rattes und der Gemeyn in Beywesen der Herrn Pfarrers und Richters, nemlich der wyrdigen Herrn magistrum Johannem Rubel Pfarrer czw Cascha, herr Mathiam Greff, Richter czw Casch, herr Michel Kukelbrecht, herr Hansz Ladner und herr Paul Lypczky Burger und Rottman czw Casch, dy sollen lassen machen 5 *Köpplen*, eines soll haben 2¹/₂ Marck wohl *übergolt*, lasz ich iczlichem eynes vor seyne Mühe sat.

Fodor András 1527-ben kelt végrendeletében úgy intézkedik: «ut septem cyphorum argenteorum media pars in calices formaretur ac ad praefata loca distribuentur», t. i. a terebesi pálos klastromba, az újhelyi pálos klastromba, Zemplén község templomába, a tárkányi karthauzi barátoknak és az újhelyi Krisztus szent teste oltárára egy-egy kelyhet ajánl felt.³

1543-ban Benedek képirónak Kis János ötvös egy ezüst kanalat készít:

¹ U. o. 19,799. sz.

² Kassa v. titkos lvt. S. Szegedy Nr. 73. jelzés alatt.

³ Kassa v. lvt. 1098/100. sz. a.

«Benedictus pictor iure mediante obtinuit unum argenteum coclear ponderans pisetas VIII per Joannem ethwes Kys persolvere ad 15 diem.

1546-ban néhai Almási János, 1549-ben a szintén elhunyt Mátyás ötvösről van szó, 1569-ben Olach András ötvösről.

1572-ben néhai Fekete István ötvös említettik és Mülner Bálint kassai ötvös Müllner Bertalan bécsi ötvöstől örökölt 57 rajnai forintot.

Az 1601-ben polgárjogot nyert Szegedy Ferencz ötvösmester apja, *Tamás* szintén kassai ötvösmester volt. *Ferencz* az 1601-ik évben nőül vette ötvös Mátyás özvegyét, Zsófiát.

Kunig Simon pénzverő házát 1503-ban Farkas ötvös bírja, mely régebben doctor Henkel Jánosé volt.

1585-ben Günter Zakariás pénzverő említettik. Az 1660-ik évben Abaujvármegye új pecsétet véset 17 frtért¹ valószínűen Kassán, a mint bizonyára kassai ötvös munkája a ferenczrendiek pecsétje, melyen az 1677-ik évszám tanuskodik a készítés idejéről.²

Az 1670-ik évben «Gróf Pikolomini uram ő nagyságának egy ezüstös kardot conferál az nemes város» és «Holstein herczeg uram őnagyságának egy skofiomos nyerget conferált fl. 126, míg Girgk (= György) Ridel uramnak egy pár puskatok csinálásáért fl. 21 fizettek.³ 1702-ik évben Grasz Jánosné végrendeletében: Az nagytemplomra hagyom és *actu csináltatom* megaranyozott egy kelyhet.»⁴

Az 1583-ik évben Kolonics Bertalan kapitány tartotta lakodalmát a felsőmagyarországi főkapitány Rueber János leányával. A fizető tisztek számadása szerint a város nászajándékkal lepte meg az új párt: «Die 21. Septembris. Von dem Christiano Teuchman ein sylbern und übergolten Becher mit einem Deckel gekauft, den herrn Bartholomeo Kolonicz zu seiner hochzeitlichen Freuden zu verehren! wigt anderthalb marck und drithalb lott, haben gezahlt ihme dofür fl. 24. denar 50.»

A város ajándéka rendesen ötvösmű volt. 1552-ik évi jegyzőkönyv szerint: Az Perény Mihály menyegzőjére az várostól ajándékba küldtünk 18 sing tündöklő tafotát, teszen fl. 7 den. 20.

A taphotát az 1546-ik évbéli jegyzőkönyv így magyarázza: sericeas res, vulgari nomine athlacz, thaffota, weleszth.

1568-ban Neydel Pál ágyúöntő, 1573-ban Lang Jakab pixidarius, 1688-ban Fleischman Frigyes ágyúöntő,⁵ 1703-ban Schneider János Mihály császári stuckgiesser említettnek.⁶ Schneider a következő évben meghalt; czímeres pecsétjében ágyú és két harang a czímeralak.

A leltárakban sűrűn előfordul a polhák; a magyar *Simplicissimus* szerint «Polhacken oder Stutzen, den ich anstatt eines Pistols führte».⁷

¹ Pro sigillo comitatus renovato fl. 17. Abaujvármegye jegyzőkönyve.

² A pecsét lenyomatát lásd Kassa v. lvt. 19,659. sz. okiratán.

³ Kassa v. lvt. 19,446. sz. a.

⁴ U. o. 19,659. sz. a.

⁵ Kassa v. lvt. 4100. sz.

⁶ U. o. 19,148. sz. a.

⁷ L. az 1854-ik évi kiad. 139. l.

1569-ben a lőcsei származású Keilhau János kannagyártó a város polgára lett; 1727-ben Wolfmiller Márton és Frölich György a kannagyártók czéhmes-terei.¹ 1568-ban Tendick Bálint ígyártó, egy évvel később Simon gyöngyfűző említettik.

1571-ben Máté óragyártó a toronyóra felügyelője; fizetése évi 7 frt, 7 köből gabona és 2 font faolaj.

A XVII. században divatba jönnek az újkeresztyén korsók s 1644-ben említettik «egy újkeresztyén bőrös kocsi».² Ugyanekkor Kun Pál javai közt volt: «Item egy régi öreg (= nagy) cristály üvegpohár tokban, az melyen sok uraknak az nevek fel vagy on irva».³

Szilassy György ötvös válóperében az 1724-ik év februárius hó 5-én felvett jegyzőkönyv szerint *Hanzlicsko László*, ötvösmester, ekkor 45 éves, a 7-ik kérdésre, mely így szólt: Micsoda ezüst portékáját tudja tanú Szilassy György uramnak, ruháját, lovait, ezüst, aranyos majczait, kész pénzét stb., ezt vallotta: «Tudja az fatens bizonyosan, mivel akkor *legényül* volt Szilassy György uramnál, hogy Rozsnyóról hozott bizonyos ezüstöt, melyből is csinált numero 6 tálat és numero 12 tányért. Az hat tálat adta el Lamut francia generálisnak az elmult magyar világban és az 12 tányért generális *Eszterházi Antal* uramnak, ő nagyságának, latját pedig per fl. 1 denar, 50 és mondja az fatens, hogy minden tányérban lehetett numero 25 lat ezüst. Az tálban pedig circiter plus-minus egy-egy font. Majcza is hogy volt numero 2; ez az két majcz érhetett fl. 36. Gombjai is voltak circiter fl. 50 érő. Hasonlóképen lovai is voltak 3 paripáknak való, az egyike fl. circiter 90. Azonkívül feles pénze is volt keze között. Ezekkel pedig mind birt még annak előtte, minekelőtte megházasodott volna. Házasságának alkalmatosságával pedig mi je volt, nem tudhatja, mivel már akkor az fatens nem lakott Szilassy uramnál. Ad 8. Hallotta és tudja az fatens, hogy gyakorta lett volna feles bora ő kegyelmének az pinczéiben, kereskedett is borokkal stb.

A 21-ik tanú Német Mihály is vallja: Látott az fatens nála egynéhány rendbeli ezüst és arany portékát; az tálakat is és tányérokat, az midőn *kovácsolta* (t. i. az ötvös) stb.

Kemény Lajos. ¶

III. Ifj. KRECSMARIK ENDRE: HONFOGLALÁSKORI LELETEKRŐL SZARVASON. A Szarvas határában levő ó-szőlői másfél kilométer hosszú homokvonulatban 1910 aug. hó 2-án, 3-án és 4-én újabb ásatást rendeztem, célul tűzvé ki e terület rendszeres átkutatását. Az «Archaeologiai Értesítő» 1910 február és április havi számaiban részletes ismertetését adtam az említett helyen véghezvitt kutatásaim eredményének s legújabb ásatásom csak megerősíti ama feltevésemet, hogy e másfél kilométer hosszú homokhát honfoglaló őseinknek kedvelt temetkezési helye volt. Sikerült megállapítanom a temetkezés módjára azt is, hogy e helyen csekély kivétellel soros sírokról szólhatunk

¹ Kassa v. lvt. 19, 147. sz.

² Kassa v. lvt. 7112. sz. a.

³ U. o. 18, 888. sz.

⁴ Kassa v. lvt. 14, 915. sz. a.

s a sorok iránya észak-déli. Az eddig feltárt vázak fekvése kelet-nyugati volt, kivétel mindössze egy harcos vázánál fordult elő, melynek helyzetét észak-déli irányúnak találtam. Legutóbbi ásátásomat 1910 aug. 2-án kezdettem meg Tro-novszky János földmíves földjén. Ez ásátási hely a homokvonulat keletre eső végén van. Délelőtt a nagy számmal vont kutató árkok semmit sem hoztak felszínre, míg végre délután Korbely István földjén reá bukkantunk az első csontvázra, mely 70 cm. mélyen feküdt, televényes, homokos talajban. Fekvése kelet-nyugati irányú, kéz a medenczében. A váz hossza 122 cm volt, leány-gyermeké lehetett. Mellékletet a koponya bal oldalán találtam, még pedig egy bronzhuzalból készült fülkarikát. Átmérője másfél centiméter hosszú. A követ-kező 2. sz. sír az előbbitől három méternyire esett. Mélysége szintén 70 cm. A váz fekvése kelet-nyugati, az arc kissé oldalra fordulva, keletre tekintő. A csontváz hossza 182 cm. volt, tehát hatalmas termetű férfi egyéné lehetett. Balkarja a mellen pihent, jobb karja pedig oldalt. A férfi harcos voltát bizonyítja ama körülmény, hogy a koponya bal oldalánál pántolás töredékei kerültek elő. Más melléklet nem fordult elő.

Aug. 3-án bontottam fel a 3. sz. női sírt, 50 cm. mélyen. A váz fekvése északnyugat-délkeleti volt. A kar a könyöknél tompaszögben hajlított, a kéz a medence szélénél fekvő. A váz hossza 150 cm., 22—23 év körüli, szabályos, hosszúkás, egyenes arcú, gyengén ívelt orral. A koponya felett egy kutyacsont (czombcsont) találtatott. Mellékletek voltak: A jobb felkarcsont alsó részén fonott bronz karkötő. Hozzá hasonlót találhatni a csongrádi, székesfejevári, bjelo-brdói, gombosi stb. leletek között.

A karkötő átmérője 7 cm., négy sodronyból fonott, zárt végű, hurokszerű záródással, a hurok két oldalán haránt irányban alkotott tekeres a karkötő hurokrészét képező sodronyokból. Ábrája a 377. lapon.

A karkötő ép állapotú, szennyes, zöldes patinával bevont.

A baloldali alkaron szintén volt egy egyszerű s teljesen közönséges formájú bronzkarkötő. Ábrája a 382. lapon. Egy sodronyból készült, nyitott, a végek felé keskenyedő. Átmérője 6 cm. A 4. sz. sír feldúlva, fej hiányzik, a rendkívüli fejlett, nagy s erős csontok után ítélve férfi váz töredékei. Az 5. sz. sír 70 cm. mélyen, gyermeki sír.

A váz hossza 115 cm. Fekvése kelet-nyugati, az arc délre tekintő, Bal-kéz medenczében, jobb kéz oldalt fekvő, melléklet nem találtatott. A 6. sz. sír 40 cm. mélyen szintén feldúlt állapotban találtatott, gyermeki vázrészeket tartalmazott: semmi melléklet nem volt. Aug. 3-án délután az előbbi sírokkal párhuzamosan haladó sorban újabb sírra akadtam.

E 7. sz. sír képezi legfigyelemreméltóbb leletét ezidei ásátásomnak, mivel a mellékletek lovas sírra vallanak. A sír mélysége az előbbiekkal megegyező, azaz 70 cm. A 40 év körüli, rendkívüli keskeny és alacsony homlokú, feltűnően kerek fejű férfi váz fekvési iránya északkelet-délnyugatinak találtatott. A váz hossza 160 cm. S hogy életében sokat hadakozhatott s mindkét karja ugyan-csak erős munkát végzett állandóan, azt meggyőzően bizonyítja a két éles tarajokkal ellátott, erősen görbült kulcsont. Lóváz-töredékeket sajnos, nem talál-tam mellette.

Tavalyi ásatásom alkalmával találtam egy harczos mellett, ugyancsak e homokvonulatban lócsonttöredékeket is (végtagokat). Határozott véleményt tehát eszerint bajos lenne e jelenségekre nézve nyilvánítani. A mellékletek a következők voltak. A két lábfej között vaszabla (csikószabla) töredékei és pedig: a zablarudak töredéke, a két rúd középső végén kerekded füllel kapcsolódik egymással. A rudak gömbölydedek voltak. A zabla részei voltak a két oldalkarika. Mindkettőnek csak a fele maradt meg; a rozsdá általában az egész zablát annyira megrongálta, hogy szilánkokká szedhető széjjel. A váz két térde között szintén megrongált állapotú vaskengyel találtatott. Tojásdad idomú, füle trapéz alakú, keskeny, hosszúkás, négyszögű fülnyílással. Szárai laposak, középen keskenyedők, a fül és talp felé szélesednek. A hol a szár átmegy a talpba, tompaszögű sarok támad. A talpi résznek csak fele van meg, eléggé szélesedő, lehajló szélű. Alsó része homorú, felül ennek megfelelően szeliden domborodó. Hossza 17 cm-nek vehető, legnagyobb szélessége 13 és fél cm.

A békésmegyei szeghalmi leletben előforduló kengyel (lásd Arch. Ért. 1905. évf. Darnay Kálmán leírásában) csak abban különbözik mindössze a szarvasi ó-szőlőitől, hogy a talpa nem peremes, máskülönben minden többi formai jellegben megegyezők. Ábrája a 344. lapon. Hasonló kengyeltípus előfordul még a székesfejérvári (demkóhegyi), csongrádi, domaházi, bezdédi, bodrogvécsi stb. leletek között is. A bal alkarnál vaskarika fordult elő; ugyancsak a bal oldalon a vállcsúcs körül nyílhegyek, lejjebb nyílveosztöredékek s azonkívül valószínűleg a tegez pántolásához tartozó egy szélesebb s egy jóval keskenyebb, görbült vaslemez. A tegez megerősítéséhez járult valószínűleg egy fej nélküli 2 és fél cm. hosszú, kúpos vasszeg.

Aug. hó 4-én Bencsik Mihály gazda földjén folytattam tovább a kutatást. Bár a hely erősen kiemelkedő s szintén egy hatalmas halomról különülő alakjánál fogva nagyon biztató volt, annál inkább is, mivel az előbbi helyektől mindössze fél kilométernyire feküdt s keleti lejtőjén még rég régebben vázra is akadtak, jó félnapi kutatás után sem tudtunk eredményt érni el. A sikertelen munka után délután a Lómer halommal szomszédos özv. Joanovics Pálné földjén ástam. A Lómer halom keleti lejtője már a múlt évi ásatásnál is hálás kutatóhelynek bizonyult s szomszédos része is ezt bizonyította. A felette laza, homokos televényes talajban 30 cm mélyen gyermekvázra akadtam (7. sz. sír), Fekvési iránya kelet-nyugati, kéz a medenczében fekvő volt. A váz hosszát 110 cm-nek találtam. Sajnos, melléklet semmi. Nemsokára tőle 2 m távolságra újabb sírra bukkantunk (9. sz. sír). Mélysége mint az előbbié.

A 174 cm hosszú váz magas termetű, 45 év körüli férfié lehetett. Fel-tűnő volt az erős homlokából s az igen kicsiny szemüreg. Koponyáját erősen hosszú fejűnek találtam.

A váz kelet-nyugati irányban feküdt, jobb keze oldalt volt kinyújtott helyzetben, a balkéz feje azonban az eddigi leletektől eltérő és szokatlan módon a medence alatt pihent. A kéz ilyes elhelyezkedését illetőleg mindössze csak egy esetről tudok még s ez a dr. Józsa András tuzséri ásatásánál fordult elő, a hol szintén honfoglaláskori sírok kerültek felszínre.

Melléklet itt sem fordult elő. Az ásatást kedvező körülmények között

tovább óhajtom folytatni. A három napon végzett ásás alkalmával vont kutató árkok hossza 150 méter volt. Örömmel kell kiemelnem az ásatások iránt érdeklődők s ezt támogatók közül elsősorban Szarvas nagyközség érdemes Elöljáróságát nemes anyagi támogatásáért, másodsorban pedig Hubor János tanító urat, a ki lelkes buzgalmával sokban hozzájárult a kutatás eredményessé tételéhez.

Szarvas, 1910 aug. 24.

Ijf. Krecsmárik Endre,

ág. h. ev. kép. tanár.

IV. TÉGLÁS ISTVÁN: A MEZŐTÓHÁTI VICUSRÓL ÉS A POTAISSAI APOLLO DOMBORMŰRŐL. A termékeny Mezőség közepéből Marosludas felé lenyúló völgy, melyen a mezőségi vasút Besztercze felé halad, még ezelőtt 15—20 évvel is a tavak hosszú láncolatával volt ékesítve. Természetesen tavakban a régebbi, tehát a római korban is bővelkedett. Mezőtőhát község néhány évvel ezelőtt is úgy volt két tó közé beékelve, hogy az egyik tó a falun felül, a másik a falun alul terült el. A községtől északkelet felé mintegy kilométernyi távolban a balpartról messze benyúlt a felsőtó vizébe egy földnyelv, mint termékeny félsziget, melyet a község lakói leginkább a káposzta termesztésére használtak és épen azért azt oláhul Kuretyásnak (Káposztásnak) nevezték el. Mikor 1895-ben legelső alkalommal itt jártam, ez a terület még félsziget volt. Ma már körülötte a tavak és nádasok helyén buja kaszálók terülnek el, mert a tavakat lecsapolták. A falu népe régi idő óta tudja, hogy a «Curechias» félszigeten kövek, jó minőségű téglák és cserépedény darabok találhatók. Ez a körülmény itt a kőben teljesen szűkölködő Mezőségen fontos lévén, azt ki is használták s az ott állott hajdani épületek maradványaiból a felszínre került épebb darabokat onnan már rég elhordották. A vasút a félsziget nyakán halad át és azon a helyen a vasút építésekor egy bevágást készítettek s e közben sok téglát, sőt terméskőből épített alapfalbeli részleteket is találtak, melyeket a vasútépítéshez itt-ott felhasználtak. Öregebb emberek állítása szerint onnan kőalapácsot, bronzfejszét, vésőt s kézi malomkővet és teljesen ép csuprokat is ástak ki. Daczára annak, hogy az idők hosszú során át már sok mindent hordtak el, a Káposztás talaja még máig is el van hintve római párkányos téglák és fődélcserepek töredékeivel és a különféle cserépedények kisebb-nagyobb darabjaival. Néhány ízben szélteben-hosszában megjártam már ezt a területet s mindannyiszor megrakodtam az ott felszedett őskori és római leletekkel. Sajnos, ép edényt vagy bélyeggel jelzett római téglát nem sikerült találnom.

1903-ban kiszántottak itt egy oly homokkő darabot, mely a beléje csiszolt egyenes barázdákból következőtve, bronzeszközök fenésére szolgálhatott. Ugyanakkor találtak itt egy örlőkő szintén 15 cm. hosszú töredékét, továbbá kaptam innen egy sárgás színű csonttárgyat is, valamint egy olyan bronz fogantyút, a melyhez hasonló Potaissa romjaiban Tordán már feles számmal találtatott. A csonttárgy csak 62 mm. magas és a legszélesebb helyen 56 mm. átmérőjű, lapos és átlag 6 mm. vastagságú; középrészén át van lyukasztva és egy kis árkolásszerű mélyedés vonul a szélein, melyben apró kis lyukak sorakoznak. A lyukak közül a felső kettő a többinél valamivel nagyobb.

A tárgy középrészén a sok kopástól egy hosszúkás mélyedés támadt. A tárgy szélén a lyukak úgy állanak, mintha azokon át ez a csontdarab valamely tárgyhoz, talán bőrhöz vagy szövethez lett volna hozzáerősítve, hozzávarrva. A bronzfogantyú csak 22 mm. hosszú s kiszélesedő felső kerületének 38 mm. az átmérője. A zöld és vörös rézrozsda egészen beberította. Az aljához hajdan erősítve volt vas — talán egy tör — már rég letörött onnan, vagy a rozsda pusztította azt le onnan.

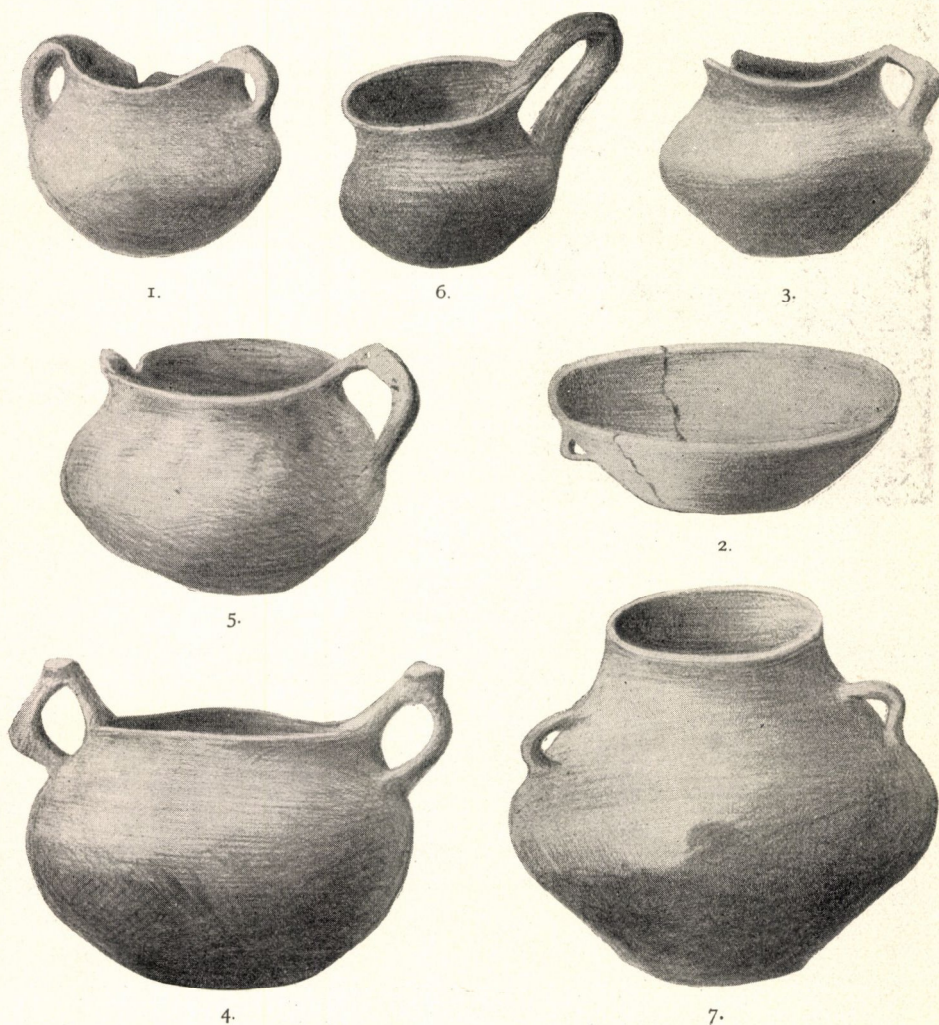
A Káposztásban talált római edények töredékeiből következtetve, azok épen oly gyártmányok és meglehetősen finom fazekasmunkák voltak, mint a potaissaiai. Előfordult itt kétféle mozaiktégla is, piskotaalakú, derékszögű. Megtaláltuk egy cserépből készült szűrőedénynek is átlukasztott darabjait. A rómaikori edény- és téglatöredékek mennyiségét jóval felülmúlja az őskori cserepeké. Az utóbbiak között nagyon sok a vastag fenékdarab, a testes fül és az urnaszerű nagy edény részlete. A kisebb edények töredékei között betűrdelessel, különféle irányú vonalakkal ékesítettek is találhatók.

Néha pénzeket is találtak és találnak. Azokból hozzám eddigelé csak 4 darab jutott; mind második és harmadik századbeli rézpénz. A tó ellenkező partján is találtak régi cserepeket és állítólag onnan való egy magánbirtokba jutott aranypénz Marcus Aurelius korából. A Curechiástól délnyugatra a falu szélén félszigetszerű emelkedés van, mely az alsó és felső tavat régebben egymástól elválasztotta és a melyen a falu egy része s nevezetesen a nagyobb birtokosok udvarházai is elhelyezkedtek. Ott Csontos Miklós udvarában 1903-ban talajrendezés közben oly őskori sírokat ástak ki, melyekben a csontvázak észak-déli irányban feküdtek és mellettök durva agyagból korong nélkül készített s nem is valami jól kiégetett cserépedények állottak. A kiásás munkája közben ezek a külömben is gyenge edények nagyobb részben eltörtek és csak kettő maradt meg ép állapotban. 1904. év tavaszán a földmunkát folytatták és akkor 9 csontváz mellől többé-kevésbé ép állapotban szedték ki a különféle edényeket. Azokat Csontos Miklós nekem adta és el is indította Torda felé, de útközben a szekérrel oly baj történt, melynek az edények nagy része áldozatul esett s nagy sajnálatomra hozzám csak két darab csupor jutott el. A többinek még csak a töredékeit sem kaphattam meg. 1906-ban ugyanazon telken egy ól építése közben ástak ki őskori sírokat, melyekből az edények egy részét Csontos Miklós megtartotta magának, de hozzám is juttatott egy párt. Nálam most erről a mezőtőháti érdekes őskori temetőről összesen 7 darab különböző nagyságú csupor van (1—7. ábrák) s tudtommal Csontos Miklósnál egy tál, két csupor és egy fazék maradt. A nálam lévők egyike ép és ennek a két füle magasra felkanyarodik, sőt a tetején gombbal is ékes. Ez az Erdély középrészén gyakori ily csücskös fülű ősedények szebb példányai sorába tartozik. Rajzát pár más ottani edény rajzával együtt közlöm. Ezek között a legnagyobb egy perem nélküli fekete színű edény, 19 cm. magas. Ennek a fülei feltűnően kicsinyek. Hasonlóan kis füllel és csakis egyetlen egygyel ékeskedik a szürkés színű tál is, de annál magasabbra igyekezik a csak 85 mm. magas kis csupor egyetlen füle, mely merészen magasra kanyarodik, minek következtében ez a kis edény inkább merítőhöz hasonló.

Ezek a kiásott sírok és a Káposztáson levő elég gazdag telep arra engednek következtetni, hogy a rómaiak itt is egy már korábban virágzott községre telepedtek s talán itt a meghódolt őslakókkal együtt alakították a római vicust, melyben földműveléssel foglalkoztak.

Tordán számos lelet bizonyítja, hogy a hajdani Potaissa lakói kiválóan

I—7. ŐSKORI CSERÉPEDÉNYEK A «KURETYÁS»-ON LÉTEZETT ŐSTELEPRŐL.
(TORDA TÁJÁN.)

kedvelték és tisztelték Apollót. A reá vonatkozó ismeretes leletek mindannyija között talán a legérdekesebb az itt (8. ábrában) is közölt dombormű, mely Apollót mint Daphne üldözőjét tünteti elő. Az Arch. Ért. 1899. évi június havi füzetében ismertettem azt a tordai castrum-hegy lejtőjén egy tömegben előkerült gazdag kőleletet, melyet egy potaissai kőfaragó műhely részletének gondolok. Ehhez a feltűnően terjedelmes lelethez tartozott ez a szép dombormű is, mely

ott három részletben s külön időben is, azaz 1895-ben és 1896-ban került napfényre. Sajnos, hogy a kép még így sem teljes, hiányzik alsó része. A meglévő három darab együtt 94 cm. magas, teljes egészében legalább is 130 m. magas lehetett.

8. APOLLO ÉS DAPHNE.

magasra tartja. A néző felé háttal van fordulva és egyik kezével hátra nyúlt a hajához és azon kezének ujjai is borostyán ágakká kezdetek átváltozni. Az összerakott töredékek, bár a kép még hiányos, mégis eléggé bizonyítják, hogy a kép jó minta után készült. A kép keretének díszítésére is fordítottak gondot, a keret szélére, a kő vastagságába az itt ábrázolt díszítményt véste. A dombormű egyes részeit az idő és a sok hányódtatás nagyon megviselték. Az alsó része nagyon megbarnult. Nagy kár, hogy a dombormű kiásása alkalmával nagy kövek közé lévén beékelődve, a mint a munkások onnan erővel kiszabadították, a külömben is puha és a föld nedvessége által még málékonyabbá vált homokos mészkőről apró darabok leváltak. Így porlott le az Apollo orra is.

Torda, 1910 szeptember 12-én.

Téglás István.

V. KÜHN LAJOS: BRONZKORI TELEPRŐL NAGYSZENTMIKLÓSON. A Torontál északi részében folyó Aranka mellékéről már eddig is oly szép számmal napfényre hozott különböző korú leletek azt bizonyítják, hogy ez a vidék — de különösen Nagyszentmiklós és környéke — már a történelem előtti időtől kezdve állandóan lakott volt. Az a számos, a szabályozás által most már szárazzá tett, de azelőtt a Maros által vízzel bőven ellátott meder, a még a közelmúltban is elég terjedelmes mocsarak, különösen alkalmasakká tették az itt-ott elhúzódó magasabb partokat a letelepedésre. Itt megtalált az ősemlék mindent, a mi élete fentartásához szükséges volt, a szeszélyes kanyargású Aranka és mellékágai pedig védelmet nyújtottak neki az esetleges támadások ellen.

A nagyszentmiklósi őstelep a községtől délre, a község és a vasúti állomás közt fekszik. Itt vannak az ú. n. promontori szőlők. Közvetlen a község alatt egy elég széles és helyenkint mély meder huzódik a szőlőkön végig. Ez valamikor az Aranka egy mellékága volt és a gróf Nákó-féle uradalmi parkban az Arankába torkollik. A meder déli partja meglehetősen magas. Legnagyobb magasságát ott éri el, a hol a Szukk-, Cherrier- és Fullajtár-féle szőlők vannak. A partnak ez a része még áradáskor sem került víz alá. Néhány évvel azelőtt itt a szőlők közt járván, feltűnt nekem az a temérdek különböző színű és vastagságú cserép, mely a földet jó nagy területen borította. Azonnal tudtam, hogy itt egy őskori telep volt, de sajnálattal kellett konstatálnom, hogy ez a telep a tudomány számára elveszett, mivel már majdnem az egész terület rigolozva és szőlővel be volt ültetve. Hogy a telepre vonatkozólag adatokat gyűjtssek és esetleg egyet-mást megmentsek, felkerestem a vincelléreket, kiktől megtudtam, hogy azelőtt 10—15 évvel, mikor az itteni szőlőket rigolozták, temérdek kisebb-nagyobb edényeket találtak, különösen a Fullajtár-féle szőlőben. Ennek a szőlőnek a meder felé eső lejtős részén nagyon korhadt állapotban levő emberi vázakat találtak, csekély mélységben, mivel a lefolyó esővíz a földet idővel lemosta. Minden váz mellett egy kisebb vagy nagyobb, egy vagy kétfülű edény volt, benne kisebb állat csontjaival. Némely váz mellett karperec és hosszú fülönfüggők feküdtek, de mivel «nagyon rozsdásak» voltak, összetörték és eldobták. Ugyanez a sors várt az edényekre is. Azóta figyelemmel kísérem az itteni munkálatokat és sikerült is több tárgyat a pusztulástól megóvni. A tárgyak a következők: 1. Nagy agyagedény alsó fele négy fülel. Felső részét az eke elvitte. A fülek az edény nagyságával nincsenek arányban és inkább díszül szolgálhattak. Legnagyobb kerülete 139 cm, átmérője 44 cm. Talpa kicsi, átmérője csak 14 cm. Az edény falának vastagsága 10—12 mm. Anyaga durván iszapolt agyag, törése fekete. Az edényben föld volt, legalul 3 drb kis csontszilánk. Hasonló alakú edény rajzát közölte Tömörkény J. Arch. Ért. 1904, decz. 15. 415. old. 4. ábra. 2. Fekete, grafitos, nem korongon készült agyagedény. Fül nélkül került a földbe. Alakja csinos, fala nagyon vékony. Kívül simítópálcza nyomai láthatók. Magassága 8 cm, has- és szájmérete 12,5 cm, talpátmérete 6 cm. 3. Egyfülű kis agyagbög, színe sárgásszürke. Talpa nincs, alsó része domború. Nem korongon készült. Magassága és szájbősége 7 cm. Nyaka alatt bekarcsolt két párhuzamos vonal fut körül, közel egymáshoz. Az alsóból kiindulva szintén párhuzamosan haladó ferde vonalak haladnak lefelé az edény hasát köröskörül mezőkre osztva. Minden mező felső részén a fillérenél kisebb — talán ujjhegygyel eszközölt kerek mélyítés van. 4. Durván formált, vastag falú, erősen égetett, fül nélküli kis bögre. Lent a tüztől fekete. Magassága 4 cm, szájbősége 5,5 cm. 5. Két orsógomb, a nagyobbik ujjnyomatokkal, a kisebbik síma. 6. Szárnyas véső bronzból, nyélnyujtvánnyal. Hossza 21 cm, súlya 8 deka, nyélnyujtványa 6,5 cm. 7. Karperec bronzból, átmérője 7,5 cm, a két vég egymástól távolsága 4 cm, a sodrony vastagsága 0,5 cm. A karperec ferdén van barázdálva, a két vég síma. Innen került elő egy más bronzkarperec is vonaldiszes bekarcsolással (analog karpereczt l. Arch. Ért. 1905 jun. 15. 258. o. 5. ábra). A véső és karpereczek állítólag szép zöld patinával voltak

borítva, de a munkások tűzbe tették őket és a patinát leégették. Díszített cserépet nagyon keveset találtam. Alkalmazták a pontdísz, mint ferde pontsort, ferde egyenes mellett haladva, ugyanezt, de egyenes nélkül, a durva karczot, párhuzamosan haladó, ferde egyenes vonalú dísz, párhuzamos vízszintesek között töltvén ki. Akadtam durvább töredékekre is, melyeken csücsökdísz volt. A durvaszemű agyagból való cserepek legtöbbje sárgás festékkal van befestve. A leírt tárgyakon kívül még két örlőkő darabot likacsos trachitból, mindkét darab lent egyenes, fönt homorú, egy 4 cm átmérőjű cserépdarab, mely kerekre van faragva és egy lapos törökövet találtam. A telepen sem kő- sem vaseszközök nem találhattak, a talált edények nem korongon készültek és bronzkori edényekhez hasonlóak, azért úgy vélem, hogy ez bronzkori lelőhely.

A mai Nagyszentmiklós helyén az őskorban nagy kiterjedésű telep létezhetett. Ezen nézetem mellett szól az is, hogy nemcsak az általam most leírt telepen, melyen a leletek mindenesetre nagyobb számban fordultak elő, hanem más helyen is, őskori cserepek találhatók. Csak két helyre szándékozom még röviden kiterjeszkedni. A leírt teleptől körülbelül 1 km-nyire nyugatra, az Aranka mellett, de már bent a községben, három csonka gúlaalakú «tűzikutyát» találtam a munkások pinceásás közben, egy ölnyi mélységben feküdtek. Nagyon jól van égetve és teljesen ép. Egyik oldala fönt a füsttől kissé be van feketítve. Magassága 22 cm, alsó lapjának egy éle 15 cm, a felső 9 cm. Súlya 6·90 kg. A felső lap alatt, attól 5 cm-nyire, egy szabályos lyukkal van átfurva, mi annak a jele, hogy nem sokat volt használva. A második kő méretei szintén ilyenek, de ez már nincs oly jó állapotban, a lyuk pedig ellipszis alakú. A harmadik kő kiemelés közben szétesett. A helyet megvizsgáltam, föld és hamurétegek váltották föl egymást. A hamu közt nagyobb borda- és lapoczkacsontok hevertek.

A téglagyári telep az első teleptől körülbelül 1 km-nyire keletre fekszik. A földmunkások már többször találtak itt különböző korú régiségeket, egyebek közt egy aranygyűrűt is, mely a nemz. muzeumba került. Elmúlt nyáron oly helyen ástak, a hol szintén egy őskori telep maradványait találtam, mit az ezen helyen a földdel összekevert hamu, számos cserép és csont bizonyított. A telepen keletről nyugatra három, egyenként egy ölnyi mély és 80—100 cm széles árok haladt keresztül. Az árkok egymástóli távolsága körülbelül 10 m lehetett. Eredeti hosszúságukat nem lehetett már megállapítani, de 25—30 mtrnyi hosszúság még most is konstatálható volt. Az árkok tele voltak földdel kevert hamuval, közte pedig kisebb csontok és apró cserepek hevertek. A középső árok végéről kunyhótapaszok, melyeken a rőzselenyomatok még meglátszottak, továbbá égetett, vörös rögök kerültek elő. Az árkoktól néhány lépésnyi távolban, de nem hamu között 4 agyagkúpot ástak ki. A kúpok 40 cmnyi mélységben feküdtek, magasságuk 10—12 cm. Három kúp rosszul, egy pedig egyáltalán nem volt kiégetve. Közel az agyagkúpokhoz feküdt néhány örlőkő darab trachitból; az egyik darabban lyuk, továbbá egy edény hatalmas, durva agyagból formált füle. Az edény rosszul volt égetve, falának vastagsága 2 cm. A téglamestertől kaptam még egy 4 cm magas, négy oldalú kis agyagedénykét. Jól van kiégetve, alsó vége füsttől fekete. Különösen azért érdemel figyelmet ez a kis edényke, mert készítője körmével különböző rajzokat karczolt bele. Az első oldalon a:t

hiszem, emberi fejet akartak ábrázolni. Ott van a szem, orr, száj és talán bajusz(?), fül, nyak, haj(?), szakáll(?). A második oldalon lévő rajz nem tudom mit akar ábrázolni, mintha tető volna, talán kunyhó. A harmadik, negyedik oldalon talán fák vannak ábrázolva.

Az arankavidéki régiségek felkutatására és alkalmas helyiségben való megőrzésére alakult meg 1908 február havában Nagyszentmiklóson Schreiher V. ügyvéd elnöke alatt az «Arankavidéki történelmi és régészeti társulat». Az alapszabályokat egy, már létező ily intézményéről írtuk le, majdnem szóról-szóra. 1910 április havában az alapszabályok visszaérkeztek jóvá — nem hagyva. Mivel az alapszabályok majdnem minden egyes §-a ellen tétetett kifogás és mivel a két évi bizonytalanság a tagokat elcsüggesztette, a közgyűlés kimondotta, hogy működését beszünteti. Nagyszentmiklós környéke oly gazdag különböző korú régiségekben, annyi itt még a meg nem bolygatott és még átkutatásra váró hely, hogy kötelességünk volna az Aranka vidékének szakszerű átkutatása által az elmúlt időkre világot vető dolgokat a biztos pusztulástól megóvni. Egy arankavidéki régészeti társulat itt hazafias és kulturális missziót teljesített volna.

Nagyszentmiklós, 1910 május hó.

Kühn Lajos
áll. tanító.

VI. Dr. ROSKA MÁRTON: A TASNÁDI NEOLITHKORI TELEPRŐL.

Orosz Endrének az Arch. Ért. ez évi folyama 182—185. lapján a fenti cím alatt megjelent cikkéhez a következő megjegyzéseket fűzzük: Orosz e cikkét még a múlt év folyamán az Erdélyi Múzeum részére küldötte volt be. Ennek szerkesztősége, őskori dologról lévén szó, hozzám tette át áttekintés végett. Az a körülmény, hogy Orosz benne «zsinegdísz»-ről és «harangalakú billikomról» szólt, arra készítetett, hogy személyesen győződjem meg e tények valódiságáról. Leutaztam Szamosújvárra, melynek gymnasiuma őrzi a leleteket. Ott jöttem annak nyomára, hogy Orosz e cikkét: «*A tasnádi neolithkori telep (Szilágymegye). Írta Orosz Endre*» címen, Todorán Endre Aurora könyvnyomdájában Szamosújvárt, 1909-ben. 8-r. alakban, 10 lapon már megjelentette. Az Erdélyi Múzeum ezért arra szorítkozott, hogy az Orosz cikkéről írt helyreigazító soraimnak adjon helyet.* Orosz erre beküldötte a már megfésült dolgozatot az Arch. Értesítő számára. A magyar tudományosság komolyságára tartozik, hogy elkerüljünk mindent, a mi félreértésre adhat alkalmat. Ilyen Orosz cikkében a «zsinegdísz» és a «harangalakú» edény. Miután ezek írásbeli és szóbeli figyelmeztetésünk dacára benne maradtak a másodszor közölt cikkben, legyen szabad nagyjából ismételnünk, a mit a tasnádi dolgokról az Erdélyi Múzeum 1910. évf. 71—72. lapján mondtunk:

A telep nem a tasnádi, hanem a balázsházai határban levő Zölczén fek-

* E nyomtatvány nem jelent meg a könyvpiaczen s így mi nem ismertük.

«Erdélyi Múz.» 1910. I. füz. 71—72. lap. — Orosz Endre erre a bírálatra 1910 április 5-ikén kelt nyomtatvánnyal felelt e címen: «Válasz Roska Mártonnak a tasnádi neolithkori telep ismertetésére adott megjegyzésére.» Ezt a nyomtatványt szerző nevében letették a n. múzeum régiségosztályának szakkönyvtárában, a hol minden iránta érdeklődő szaktárs láthatja

A szerkesztőség.

szik; tehát helyesebben *balázsházai* telepről beszélhetünk. Kérdés, van-e a leletben «zsinórdíszes» kerámika és «harangalakú» billikom. *Nincs sem az egyik, sem a másik.* A lelet keramikáját képviselő edénytöredékeken háromféle díszítő eljárást látunk: mélyítést, plastikusat és festést. A mélyítés körömbenyomás, pontok, vonalak alkotják. Ez utóbbiak seprős dísz és szalagos ornamentikát adnak. A plasztikus díszítés rátett bordákkal készült, melyeket körömbenyomás és rovátkák tagolnak. Az «egyenközű sorokban elhelyezett zsinegdísz», mit Orosz látott állítólag egy cserepen, nem létezik. Van azonban festés. Egy középfinoman iszapolt, jól égetett peremtöredék képviseli, mely kívül, belül sárgásbarna, finomabb iszapanyaggal van bevonva és simított. Felületét egy dudor élénkíti. Kívül, belül festett. A felületén levő festés: a peremszélen húzódó keskeny sáv, egy ebből lehaladó szélesebb sáv s a szabadon hagyott mezőben négy széles pont, melyeknek egyike a dudorra esik. Belső felén a peremtől ferdén menő, keskeny, párhuzamos sávok — e töredéken három, — melyeknek szélsőjére balról a peremszéltől kiindulva négy keskeny, párhuzamos sávocska támaszkodik. A festés színe sötétbarna. És itt, mielőtt bárki is e festett töredékből s a vele együtt kikerült többi keramikai maradványokból bárminemű következtetéseket vonna, hangsúlyozzuk, hogy a leletek nem származnak rendszeres ásatásból, hanem talajforgatás alkalmával kerültek felszínre, mit hozzáértő nem ellenőrizett.

Hiányzik a telep keramikai típusai közül a *harangalakú serleg is.* A mit Orosz ennek nézett, az voltaképpen a talpas pohárhoz hasonló edények egyik változata.

A régészeti irodalomnak megvannak a maga elnevezései, melyekhez bizonyos értelmet fűz. Ilyenek a «zsinórdísz» és a «harangerleg». E közkeletű elnevezéseket ismerni és helyesen alkalmazni kell az ismertetésekben, másképp nem értjük egymást. A «zsinórdíszes» kerámika, és a «harangalakú billikom» kérdése homloktérben áll most. Annál még az is eldöntésre vár, hogy az ifjabb kőkör melyik phasisát jellemzi, ennél pedig az egyes csoportok kérdése is sok tisztázni valót kíván. Közléseknél, leletek leírásában. Tehát nem lehet eléggé hangsúlyoznunk az óvatosságot.

Említettem, hogy Orosznak az Erdélyi Múzeum részére beküldött cikkén javításokat eszközöltem. Így maradt ki belőle, hogy a szóban forgó csontváz «a hazai neolit-kor egyik legrégebb embertípusát» képviselné. Arra nézve, hogy erre a csontváza mennyire szabad valamit építenünk, álljon itt dr. Török Aurélnak levele, melyet Orosz akkor is felhasználhatott volna, mikor oly megszire ragadtatta magát a csontváz korának megállapításában s akkor sem használ fel lelkiismeretesen, mikor ezt a teleppel hozza összefüggésbe. «Hivatkozással 196/1909. sz. becses levelére, van szerencsém értesíteni, hogy a vizsgálat céljából felküldött csontok megérkeztek ugyan, de azokon tudományos vizsgálatot végezni nem lehetett. A csontok ugyanis nem lettek a földből gondosan kiásva s úgy a koponya, mint a csontváz többi részei igen összetörték. Sőt a csontok nemcsak hogy sérült állapotban vannak, hanem a csontváz sok fontos része hiányzik. Ehhez járul azután még az, hogy a csontok nem is egy csontvázhhoz tartoznak. Már pedig hiányos és össze nem tartozó

csontokból sem a csontváz össze nem állítható, sem a típus meg nem határozható. Egyébként a csontokon különös rendellenesség elő nem fordul... Budapest, 1909 június 5. *Dr. Török Aurél*, tanár, udvari tanácsos.»

Ehhez semmi hozzátenni valóm nincs.

Egy kérdést kellene még tisztázni: a telep korát. Erre nem vállalkozom. Nem vállalkozom pedig azért, mert egy talajforgatás alkalmával felszínre került kőszerszámok, kerámikai maradványok collectiója egyáltalán nem nyújt biztos támpontot chronologikus megállapításokra, mikor azt sem tudjuk, nem tévedt-e ezek közé más helyről való holmi is; mikor csak egy szigorú lelkiismeretességgel és pontossággal keresztülvitt ásatás adhatna erre nézve útbaigazítást. Ennek pedig híjjával vagyunk.

Kolozsvár, 1910 május hó.

Dr. Roska Márton.

VII. WITTICH BÉLA: FÜZÉRVIDÉKI ÓSKORI TELEPEKRŐL.

Füzér község Abaujtorna vm. füzéri járásában, Kassa és Sátoraljaujhely között körülbelül feleúton a Nagymilicz-hegy lábánál fekszik. A lapos vagy dombos része (környékének szántóföldjei és rétjei) diluviális nyirok, míg hegyeinek legnagyobb része harmadkori Pyroxéntrachit-féle biotit-plagioklas quarcztrachit, illetve egyes részeken rhyolith. Sok helyen, még a lapályosabb részeken is, a sziklák elérik a föld színét és nagyrészt a föld színétől is magasra kiemelkednek, ezáltal természetesen erődítményül szolgálnak, melyet az ősember szívesen választott lakhelyéül, mit az ott talált leletekről következtetni lehet. Ily helyek vannak Füzér körül: a Vashegy keleti részén, a Kanda-bérczen, a Nyársas oldalán, Remetehegyen, Ördökgertben, Várhegyen, Pusztafalu környékén a Tolvajhegy alja. Ezen helyeken, nagyrészt inkább lentebb eső részein találhatók obszidián nyílhegyek, szilánkok stb. leginkább a szántóföldeken, vízmosások és utak mentén.

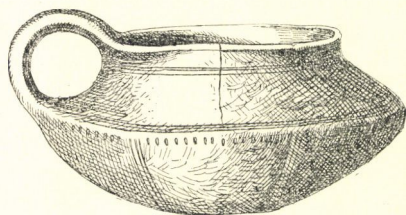
Ezek közül közelebbről ismerem a Füzér község határában lévő Nyársas-hegy alatti telepet, mely a községtől északra, az úgynevezett fűrészmalmi erdőörlak közelében fekszik. A hegyoldalban álló sziklák alatt a hegy lábánál elszórtan, egymástól néhány méternyire 10—15 drb $\frac{1}{2}$ m. mély, 1—2 m. átmérőjű mélyedés látszik. Öreg emberek még emlékeznek arra, midőn 40—50 év előtt ott tényleg üregek voltak, melyek az idő folyamán végleg beomlottak. A talaj itt porhanyó nyirok, kevés jégkori kavicscsal keverve az alsóbb részeken. Innen származik leleteim egy fontos része. A Kandabérczen levő telep terjedelmes lehetett, mit a nagy területen elszórt obszidián-szilánkokból valószínűen lehet következtetni. A többi telepek valószínű helyét nem tudom meghatározni, mivel az egyes talált eszközök igen elszórtan kerültek elő. A Füzér vidékén talált tárgyak közt vannak: Kézi malomkő. Találtatott a Kerékgyártóbükkerdőben útkészítés alkalmával. Anyaga harmadkori pyroxéntrachit igen dús quarcztartalommal, minélfogva rendkívül kemény. Egyik oldala le van csiszolva, habár már apró és sok bemélyedés van rajta az elemek rombolása folytán és pedig közepe felé érdesebb, szélein simább. Átlag átmérője 48 cm., vastagsága 7 cm. — Csiszolókő. Találtatott a Nyársashegy alatti telepen a föld felszínén. Anyaga ugyanaz, mint az előbb említett kézi malomkőé.

Mindkét oldalának közepén átlag 16 cm. átmérőjű kopási mélyedés van, mely egyik oldalon csaknem egészen kör alakú, míg másik oldalán szabálytalan. Legnagyobb hossza 40 cm., legnagyobb vastagsága 12 cm. — Kőalapács. Találtatott Pusztafalu mellett a szántóföldön szántás közben. Anyaga igen tömött quarcz. Az egész gondosan van csiszolva, a lyuk is teljesen hengeresen fúrva. — Orsókö. Találtatott füzéri szántásnál, nem messze a nyársasi teleptől. Anyaga puha, valószínűleg agyag. — Fog. Találtatott füzéri szántóföldön. Csontanyaga meg van egyrészt kövesedve. — Véső. Találtatott a nyársashegyi részen. Anyaga közép keménységű, normál pyroxéntrachit. Csak két oldala mutatja a csiszolás nyomait, míg a többi rész kidolgozatlan. — Kőbaltarész. Találtatott a Vashegy alatt. Anyaga a már előbb említett trachit világosabb színben. Felülete erősen megvan támadva, likacsos; párkánya, mely valószínűleg a megerősítésre szolgált, végigvonul, azaz körülfut rajta. — Lándzsahegy. Találtatott a nyársashegyi részen. Anyaga kova, készítése pattingatásra vall. — Kovakészrészek, szilánkok, nyílhegy. Különböző kovából készültek. — Obszidián kőmagok. — Kőkésdarábok obszidiánból. — Kőkésdarábok, szilánkok obszidiánból. — Nyílhegyek obszidiánból. Mindezeknek a lelhelyei: Vashegy, Kandabércz, Nyársashegy alatt, Kovácska, Tolvajhegy alatt.

Füzér, 1910 május 25.

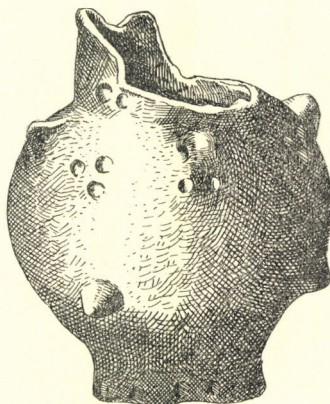
Wittich Béla.

1.

2.

3.

1—3. ŐSKORI EDÉNYEK A BODROG-TISZA KÖZRŐL.
(Dokus Gyula gyűjteményében.)

ARCHÆOLOGIAI KUTATÁSOK A KÜLFÖLDÖN.

Ó-kor.

A görög-római művészettörténet az utolsó néhány év alatt csodálatra méltó és igen sokoldalú eredményeket ért el. A szerencsés leletek mellett sikerült eddig hozzáférhetetlen remekeket közkinccsé tenni s e mellett a kutatás műhelyeiben folyó serény munka az alakelemző és összehasonlító módszer segítségével a romokból és elszórt töredékekből a letűnt csodás világnak nem egy mesterművét támasztotta új életre. Az új emlékanyag s a meglevőnek beható tanulmányozása révén a problémák és kérdések egész phalanxa kelt életre. Az egyetemes és mélyreható munkásságnak köszönhetjük, hogy a görög szobrászat nagyjai közül nem egy ma már nemcsak homályos, bizonytalan körvonalakban él előttünk, hanem mint eleven művészi egyéniség, kinek törekvéseit, küzdelmeit, szellemalkatát műveiben fölismerhetjük. Azon a szűkre szabott téren, mely nekünk rendelkezésünkre áll, ennek a nagy munkának minden részletéről nem tájékoztathatjuk olvasóinkat. Csak a legfontosabb eredményeket nyújthatjuk, csak azokat az új emlékeket vonhatjuk be fejtegetéseink körébe, melyek a nevezetesebb művészettörténeti kérdésekre új fényt derítettek. Egyáltalán nem foglalkozhatunk módszertani problémákkal, bármennyire szeretnők is kimutatni, hogy a styluskritikai módszer minő megbízható eredményeket nyújt, ha fegyelmezett, iskolázott szem a vezető és ha a művészegyeniségek konstruálásának vágya nem ragadja valószínűtlen föltevésekre a kutatókat.

Az a szobor, mely az elmúlt évek során nemcsak a szakköröket, hanem a közvéleményt is a legtöbbet foglalkoztatta, az a gyönyörű leányalak, mely azelőtt Porto d'Anzióban magántulajdonban csak a kiválasztottak számára volt hozzáférhető, ma ellenben már ezrek és ezrek szemét ejti rabul és szívét hódítja meg a római Museo Nazionaleban. (I. ábra.) Midőn az olasz állam a tulajdonos hercegtől a szobrot 450.000 liráért megvette, sokan megütköztek azon, hogy az ár túlságosan magas. Lehetséges, ha pénzügyi szempontból tekintjük a dolgot, de emelkedett, emberi szempontból van-e egyáltalán érték, melylyel ily csodás remeket számokban kifejezni lehet? Annyi bizonyos, hogy az olasz múzeumok oly mély varázsú és érzésben oly nagy és gazdag eredeti görög műalkotást nyertek az antiumi leányban, melyhez fogható egész emlékanyagunkban alig akadt. Természetesen, mint mindennek, a mi valóban nemes és szép, ennek a remekműnek is akadtak lekicsinylői. Néhány túlbuzgó kutató pedig érthetetlen módon érzéketlennek bizonyult a szobor legsajátosabb varázsával: az ígészőn bájos, komolyan kedves, leányos nőiséggel szemben; azt

hitték, hogy az antiumi leányt tudákos magyarázatukkal férfivé változtathatjuk.* Pedig bármint érvelnének: ezt a szobrot mindig nőnek fognók érezni; s ennek az érzésnek a csillogó mélysége éppen a nőiség oly egyéni és mégis oly egyetemesen vonzó kifejezésében gyökerezik. De megtörik ez a föltevés

AZ ANTIUMI LEÁNY.

Márványszobor a római Museo Nazionaleban.

egy tisztán archæologiai természetű megfigyelésen is: a magas, mell alatti övkötést férfiak sohasem hordták.

A szobor egész fölépítését egy belső, vallási motívum határozza meg. A leány áldozatra készül. A kezében tartott tálczán az áldozati szalag és a thymaiterion (csak az oroslánkarmú lábak maradtak fönn belőle), melyre jobbjával valószínűleg tömjént szórt. A vallásos cselekvés egész figyelmét leköti. Fejét szeliden lehajtja; tekintete rajta csüng az áldozati tárgyakon, melyeket a művész nagyon finom érzéssel formailag is az egész alak középpontjává tett. Minden vonal ide vezet. Még a ruha elrendezésével is ide vezérli a művész a szemet. Mesteri példája az antiumi leány azoknak a műalkotásoknak, melyeket belülről kifelé egy domináló belső motívum alapján építettek föl. Ez által már lényegesen eltér jellemében azoktól a ruhás nőalakoktól, melyeket Praxiteles körével szoktak kapcsolatba hozni s melyeknél az összes formai elemeket inkább külső, dekoratív szempontok határozták meg; ezeken a mozdulatoknak nincsen belső jelentőségük, mélységük; csak új és új változatokra nyújtanak alkalmat a ruha tetszetős elrendezésében és művészi hatásokra való kihasználásában.

Hogy szobrunk művészi benyomásáról és csodálatos formai erejéről fogalmat adjunk, hadd idézhessük Furtwängler szavait, a ki tán a legközelebb tudott finom ösztönével jutni ahhoz, a mi minden alkotásban a legbecsesebb, a mi a lelket megragadja, de a mi valójában olyan, mint egy nagy misterium; nincs szó, mely tartalmát ki tudná fejezni! «Időzzünk röviden az alak összbenyomásánál. Elragadó báj egyesül az alkotáson a formák megigéző gazdagságával és szépségével. A leány szilárdan és nyugodtan áll s mégis lendületes mozgás fut át az egész alakon, mely ívelt vonalban visz a jobb láb ujjaitól föl a fejhez. Ezek a ferde, ívelt és a test súlyát vivő láb fölött levő egyenes, merőleges vonalak összefutnak a jobb csipő fölött azon a ponton, hová a

* L. Times 1910 jan. 1.; Die Woche 1910 jan. 15., 85. o. (E. Strong és P. Hartwig)

leány figyelme irányul, a hol a cselekvés színtere van s a hová a ruhának az egésztestet keresztben metsző, vízszintes irányú, begöngyölt széle vezet. Ez által kapja meg a kompositio a nyugalmat a mozgalmasságban. Az egész mű egységét azonban ezen kívül még az alakon ferdén átütő megfelelő motívumok szilárdítják meg: a ruhátlan jobb vállnak megfelel a földetlen bal láb s megfordítva, a gazdagon elborított bal vállnak a chiton-födte jobb láb. Páratlan szépen hat az az ívelt vonal, mely a jobb vállon s a nyakon át a fejhez vezet. A hajviselet, mely az egész haját elől, a homlok fölött vonja össze, nem önkény műve, hanem abszolút művészi szükségesség; itt *kell*, hogy a nyak teljesen szabad legyen s *kell*, hogy a fej körvonala tisztán érvényesüljön. Érdekes megfigyelésekre ad alkalmat, ha szobrukkal az ó-kor egy másik nagyszerű alkotását hasonlítjuk össze, mely fejét ugyancsak oldalra veti, úgy hogy a mű homloknézetében az arcot oldalról kapjuk: Phidias Athena Lemniájára gondolok. Itt is csupasz a nyak, de egyébként minő mérhetetlen ellentét! A Lemniánál a testen a legcsekélyebb mozgás sincsen; csak a nyak fordul oldalvást s a ruhában kizárólag a merőleges vonalak uralkodnak. Mindez meg lehetős kemény, de nagy és hatalmas. Minő bájos, mozgalmasság virul ezzel szemben az antiumi leányon! Összehasonlítást téve, azt mondanók: a Lemniának a magas hegyvidék szüzi méltósága, az antiumi leánynak pedig a gazdagon tenyésző völgy bája és bősége felel meg.*

Szobrunk keletkezési idejét az összes kutatók egyértelműen a hellenisztikus kor elejére a Lysippos követő nemzedék idejébe teszik. Nem ily egyértelmű a vélemény a művészi iskolára és körre nézve. A legtöbben egyes formai megfigyelések révén az íjjat feszítő Eros vagy a berlini tánczoló mánád szobrával hozták kapcsolatba az antiumi leányt s ezen a réven Lysippos tanítványaira, vagy magára a mesterre gondoltak. Furtwängler Phanis Epithyusá-ját sejtette benne, Arvanitopullos pedig Lysippos Praxillájára akarta magyarázni, a mi kevésbé valószínű.

A nélkül, hogy a mesterkérdést bolygatnók, csak egy emlékre kívánom felhívni a figyelmet, mely fölépítésében, formai részleteiben az antiumi leánynak valósággal édes testvére: ez az ú. n. kyrenei Apollo a londoni British Museumban.** Itt is megvan a motívumnak belső kifejlesztése, az a koncentrált elmélyedés, a mit az antiumi leány jellemző vonása gyanánt kiemeltünk. Különösen figyelemreméltó a két arcnak rendkívül közeli rokonsága: a fej hajlása, a szemek vonalvezetése és kifejezése, az arczél rajza, az ajkak formái a sarokban támadt kedves kis gödröcskével: teljesen azonosak itt is, ott is. A megoldódott kis hajfürt a fül előtt sem véletlen megegyezés. A ruhakezelésben is talál a figyelő tekintet rokonelemeket. Ha egyáltalán valaha, úgy ez esetben volna indokolt a két művet egyazon művészlélek teremtésének tekinteni. Ugyanazon lélek dobbanását érezzük bennük; ugyanazok az alkotó elvek érvényesülnek mindkettőn. Csakhogy ott eredeti remekkel, emitt közepes

* Münchener Jahrbuch für bildende Kunst. 1907. II. S. 1. ff.

** Catalogue of sculpture No. 1380.; History of the discoveries at Cyrene pl. 62.; Amelung: Moderner Cicerone, Rom., I. S. 381.; a fejről jó képet közöl: Br. Br.: Denkmäler Text zum T. 593 S. 3 Fig. 2. u. 3.; l. továbbá: Ausonia 1908, p. 133 (Amelung).

római másolattal állunk szemben. Az a kapocs, mely az antiumi leányt ilyenformán a kyrenei Apollo szobrához fűzi, még biztosabban kijelöli helyét a művészettörténetben. Semmi szín alatt sem szabad mélyen belevinni a hellenisztikus időbe, mint többen megtették. Lysippos közvetlen iskolájában értjük meg fejlődéstörténetileg legjobban.¹ A motivum, melyet a művész szobrunkon felhasznált, bizonyynyal nem egészen új, csak a mód, a hogyan feldolgozta, az utólérhetetlen és egyedüli. Müncheni magángyűjteményben ösmerek egy életnagyságon alúli márványszobrot, mely mindenesetre IV. századbeli görög eredeti másolata s mely motivumában az antiumi leány előfutárának tekinthető. Ugyancsak áldozó nő áll előttünk a Pergamonban talált női szobrok egyikében.² Írott forrásaink és emlékeink egyaránt tanuskodnak róla, hogy az áldozó nő, az epithyusa, a mater sacrificans az antik szobrászatnak kedves tárgya volt.³

Aránytalanul hosszan foglalkoztatott az antiumi mestermű, de hasonlíthatatlan jelentősége és fontossága igazolja eljárásunkat. A többi szobormű, a mi Olaszország múzeumaiba került az utóbbi években — a Banca Commerciale Niobidáját kivéve⁴ — művészi értékben meg sem közelítheti.

A Róma város területén talált emlékek sorozatát a Via Prænestinán előkerült 7 drb domborműves márványlappal nyitjuk meg, melyeken tánczosnők alakjai láthatók s melyek egy kerek talapzat díszítésére szolgáltak.⁵ Kivitelük és stylussajátságuk elárulja, hogy az új attikai iskola emlékei közül valók, melyek nem egységes és önálló föltalálás eredményei, hanem régebbi, ösmert mintaképeket használtak föl. Ez az eklektikus, erőtlen, de azért eleven dekoratív érzékkel rendelkező irány tudvalevőleg a korai római császárság idején élte virágkorát.⁶ A Via Prænestina tánczosnői közül kettőnek a típusát már régen ösmerjük a pergamoni leletek köréből⁷ (6. és 7.). A pergamoni példányok mesteri alakkezelése és a bennük megnyilatkozó nagy művészi készség azt a gondolatot kelthetné, hogy ezek az eredeti művek, melyek alapján a római másoló dolgozott. Ezt azonban nem tarthatjuk valószínűnek. Sokkal hihetőbb, hogy a pergamoni mester és a római másoló közös mintakép nyomán készítették domborműveiket; ez a mintakép alighanem a Kr. e. V. század végéről való volt s ennek a művészi kifejezését a pergamoni szobrász a maga csillogó szövethatásokat kereső, virtuoz márványkezelésével az ő művészi izlésének megfelelővé alakította át. Hiszen tudjuk, hogy már Pergamonban megindult a szobormásolás, csak hogy nem szolgálai hűséggel, hanem úgy, hogy a pergamoni mesterek belévítették a másolatokba a hellenisztikus fejlett, hatásos

¹ L. Klein: *Praxitelische Studien* S. 39 ff.: Öst. Jhfte. VI. S. 186 ff.; Br. Br.: *Denkmäler* T. 583/4.; *Emporium*. 1907. S. 1 ff.; *Boll. d'arte* 1907. S. 19 ff.; *Revue de l'art* 1909. p. 451.; *Panathenaia* I. No. 218.; *Bull. comm.* 1909. p. 167 ff.

² *Altertümer von Pergamon* Bd. VII. T. XXIII.

³ V. ö. *Römische weibliche Gewandstatuen* cz. könyvem 179., 196. és köv. lapjait.

⁴ L. *Sitzungsber. der Münch. Ak.* 1907. S. 207 ff.; *Not. degli Scavi* 1906. p. 434—445. *Ausonia* 1907. p. 5—17. Pl. I—III.

⁵ *Not. d. Scavi* 1908. p. 353. és 445. (E. Löwy).

⁶ Hauser: *Die neuattischen Reliefs*.

⁷ *Altertümer von Pergamon*. VII. T. XXXVIII. Textband 2. S. 272.; *Antike Denkmäler* II. T. 35. S. 15.; *Arch. Anz.* 1897. S. 177.; 1898. S. 199.

művészetnek a jegyeit. Így változott meg a Pergamonban talált Athena Parthenos példányon is az eredeti stylusbeli jellege. A via prenestinán lelt bázis hatodik tánczosnőjéről ismerünk a pergamonin kívül még egy példányt egy párisi puteálon. Ezen a puteálon szerepel még egy tánczosnő és egy szatir, melyek viszont a nagyhírű laterani talapzaton fordulnak elő¹ azzal a másik tánczosnővel együtt, melyet a babakői² domborműves lapon látunk. Ezek a szálak és vonatkozások, melyek az új attikai domborműveket egymással és régebbi emlékekkel összefűzik, érdekesen világítják meg ezeknek a művészeknek az eljárását. Csak a csoportosítás eredeti, a típusok átvételek. Hauser a tánczosnők eredetijének megállapításánál Praxitelesre gondolt. Ez bizonyára téves nyom. Praxiteles művészetével ezek a domborművek egyáltalán nem hozhatók összefüggésbe. Ellenben világosan kapcsolódnak ahhoz a művészi irányhoz, mely az V. század vége felé a testhez tapadó és a szélben merészen kilebegő redők ellentétével akart hatást elérni, s melynek ereje még a IV. század elején működő mestereket is magával ragadja. Példa rá Timotheos. Hauser a Horák és Agraulidák domborművét, melyet töredékeiből annyi éleslátással és szerencsével épített föl, szintén Praxiteles körébe utalta.³ Ezt a meghatározást is tévesnek tartom. A Horák és Agraulidák is inkább annak a kifejezésmódnak az örökösei, melyet a Niketemplom reliefsjein tanulmányozhatunk. Emlékeink körében csak egyet ismerek, melyet hozzájuk testvéri rokonság fűz s ez az a tánczosnő-szobor, melynek egyik példányát a kopenhágai, a másikat a müncheni Glyptotheka őrzi.⁴ Ez az a típus, melyben Studniczka a IV. századbéli Kalamis Sosandráiára akart ismerni.⁵ Ez a föltevés természetesen, mint az egész IV. századbéli ifjabb Kalamis aligha egyéb, mint múltó jelentőségű tudományos ködkép.

Ugyancsak IV. századból való görög alkotás másolata a római Piazza dell' Oca-n talált Hermes-szobor, mely Lecca Ducagini tulajdonába került.⁶ (Via Balbo No. 1.) Ennek a típusnak már eddig is több képviselőjét ismerjük: az Atalanti Hermes, az ú. n. Richelieu Hermes, a Palatinuson talált Hermes, a kopenhágai Glyptotheka Hermese: mind ennek a változatai. Alapul valószínűleg Lysippos körének egy hírnevesebb alkotása szolgált.

A Janiculumon, a syriai istenségek szentélyében talált emlékek közül a legfigyelemreméltóbb egy Dionysos-szobor,⁷ mely a hellenisztikus idők elejéről való eredeti után készült. Az arcon és a kezeken aranyozás nyomai. A testet egyáltalán nem színezték. Mivel magyarázzuk ezt az aranyozást? Lehetséges, hogy miként a fa és terrakotta idoloikat, úgy ezt a szobrot is ruhával borították, melyből csak a kezek s az arcz látszottak ki. Az aranyozás a Kr. u. II. századra vall. Ekkor lett divatossá a márványszobrok aranyozása.

A hellenisztikus szobrászat könnyed és friss mozgalmasságát, technikai

¹ Br. Br.: Denkmäler T. 599.

² Text zu Br. Br. T. 599.; Antike Denkmäler II. S. 15.

³ Br. Br.: Denkmäler T. 598.; Öst. Jhft. VI. (1903.) S. 84. F. V—VI.

⁴ München, Glyptothek No. 284; Glypth. Ny-Carlsberg No. 277.

⁵ Studniczka: Kalamis T. 2.

⁶ Ausonia 1907. p. 207. ff.; Tav. XI—XV.

⁷ Melanges d'arch. et d'hist. 1909. p. 36 ff. Pl. III—IV.

ügyességét idézi szemünk elé az a kis márványcsoport, mely a Piazza Danten került elő¹ s két fiatal leányt ábrázol, a kik közül az egyik a másikat játszi ügyességgel hátára kapta és így szökell vele tova. Ez egy *ἐφεδριςμος* nevű labdajáték utolsó, befejező szakaszának illustratioja, midőn, a ki hibázott, büntetésből a másikat hátán viszi körül. Ugyanennek a tárgynak teljesen hasonló ábrázolását terrakottákról már ismerjük.² Ezt a motívumot alighanem a kis plasztika számára dolgozták föl először a IV. század folyamán s a mi csoportunk ennek hellenisztikus izlésű átültetése márványba. A ruhakezelésre vonatkozólag a szélcspadosta redőkhöz analógia gyanánt a szamothrakei Nike szolgálhat.³

A hellenisztikus művészetnek valóságosság felé hajló éles megfigyelőképességéről tesz bizonyosságot a Forum holitorium közelében talált márványszobor, a mely öreg parasztanyót ábrázol, a ki kosárban gyümölcsöt és füzérre kötött libákat czipel a vásárra.⁴ Fején babérlevél, koszorú és kendő. Beesett, gödrös arcza elárulja, hogy fogai már kihullottak. Testét derékon kötött chiton takarja, mely a mellett s a bal vállat csupaszon hagyja. Így láthatóvá lesznek a beesett mell fonnyadt idomai s a kulcscsont. Ezt a végletekig menő realismust a művész festői hatások keresésével enyhítette. A tárgykört, melyből témáját merítette, emlékanyagunkból már jól ismerjük. Szobrunk oda-sorakozik az ittas agg nő s a bárányt vivő pásztoranyó képei mellé.⁵ A realistikus genre hazája gyanánt rendesen Alexandriát szokták megjelölni.

Mielőtt Róma területét elhagynók, meg kell emlékeznünk legalább röviden arról a két új domborműves lapról, melyekkel az Ara Pacis reliefdíszé az utóbbi években meggazdagodott. Az egyiken a flameneket látjuk apexxel a fejükön, a másikon Augustust magát a lictoroktól körülveve.⁶ Ezek a lapok az Ara Pacis körüli kutatásnak egészen új lendületet adtak. Először Sieveking foglalkozott a reconstitúció kérdésével s kimutatta, hogy a Medici Villa domborműveit Petersen⁷ tévesen sorozta az Ara Pacishoz. Ezek a reliefek a Claudiusok korára vallanak. Ennek bizonyossága, hogy az egyik lapon a középben magát Claudiust látjuk mint flamen Dialist. Ezt Studniczka ismerte fel *Zur Ara Pacis Augustæ* cz. tanulmányában,⁸ mely a domborműves lapok elhelyezésének, kiegészítésének és tárgymeghatározásának kérdését új szempontból világította meg. Szerinte a rövid oldalakon a következő ábrázolások foglaltak helyet: A) 1. Aeneas áldoz a Penates-nek, 2. Mars s a nőstény farkas a gyermekpárral álló; B) 1. Tellus dombormű, 2. az ülő Roma alakja s mellette az

¹ Bull. comm. 1907. p. 34. Tav. VI.

² Furtwängler, Samml. Sabouroff. T. LXXXI.; Winter. Die Typen der Terrakotten II S. 136, 137; Heuzey: Figurines Pl. 33; Mon. et Mem. 1897. Pl. XVIII. etc.

³ Korának és keletkezése helyének kérdését meggyőzően világította meg J. Hatzfeld. Demetrius Poliorcète et la Victoire de Samothrake, Rev. arch. 1910, p. 132 suiv.

⁴ Not. d. Scavi 1907 p. 525; Bull. comm. 1907 p. 257 pl. VII.

⁵ Münch. Glypth. 437; Amelung: Mod. Cicerone I. S. 366; Helbig: Führer I. No. 602; Br. Br. T. 393 a.

⁶ Öst. Jhfte. 1907 S. 176.

⁷ Petersen: Ara Pacis Augustæ.

⁸ Abhdlgen der sächs. Ges. d. Wiss. Bd. XXVII. No. XXVI.

Honos és Virtus. *A2* és *B2* csak kombinációk alapján, bizonytalan töredékek segítségével rekonstruálható.

Az Italia területén előfordult egyéb leletek köréből még csak néhányra kívánom felhívni a figyelmet. Populoniában találtak az 1907. év folyamán egy kis nagyérdekű bronzszobrot, mely a kardjába dülő Ajast ábrázolja.¹ Az V. század első feléből való görög eredeti után készült s a lehanyatlás motivumával az æginai oromcsoporton és a modenai kis bronzon látható merész szobrászi problémának egy újabb, érdekes példáját szolgáltatja. Ajas öngyilkosságát az etruszk urnák is nagy szeretettel dolgozták föl domborműveiken. A római császárság idejébe vezet az a páncélos szobor, mely Sardinia területén S. Antiocoban került napfényre.² A fej, mely valószínűleg Nero Drusust ábrázolja, töretlenül ül a törzsön. A páncél díszítő motívumai meduza fej alatt két egymás felé fordult griff, melyeket a tiszti öv kötése eltakar. Ez a díszítő motívum igen gyakori a római páncélos szobrokon s eddig Rohden tanulmányai alapján³ azt tartották, hogy csak a Kr. u. II. században támadt föl. Ezt a nézetet azonban az új szobor megcáfolja. És ismerek emlékanyagunkban még több, a korai császárság idejéből való páncélos szobrot, melyen az övkötés szerepel. Különben még azt is megjegyzem, hogy a tiszti szalagot már a hellenisztikus páncélok is ábrázolták. Példa gyanánt idézem a pergamoni Athena Polias templomának friezreliefjein látható páncélokat.

Hadrianus császár kedveltjét, Antinoust, mint Silvanust ábrázolja az a dombormű, mely Torre del Padiglione területén került felszínre.⁴ Testét derékon kötött exomis borítja. Jobbjában sarló, bal karja tétlenül csüng alá. Mellette nyulánk testű kutya. Feje felé szőlő lombja hajlik. Előtte négyszögletes oltár, melyen a művész jelzése olvasható: *Αντωνιανος Αφροδισιενς εποιει*. Ez a művész is a már ismert aphrodisiasi szobrásziskolának a tagja, mely a Kr. u. II. században virágzott s a melynek jelzését több emlékünknön látjuk.⁵ Antinousunk arczvonásaiban szomorú érzelmesség és sötéten mély szenvedély lakik. Az egész typus világosan összefügg görög mintaképekkel. Kiváltképen a IV. századbeli síremlékek jelenetei jutnak eszünkbe. Az Antinous-ábrázolások közül a legtanulságosabban a Villa Albani domborművével hasonlítható össze.⁶

Olaszország mellett Észak-Afrika is váratlanul becses és szerencsés leletek színhelye volt az utolsó évek folyamán. A tuniszi partok mentén fekvő Mehádia mellett 1908-ban görög szivacsshalászok a tengerfenéken egy elsüllyedt hajó rakományára akadtak, mely műkincseket szállított.⁷ Architectonikus részletek, márványoszlopok mellett néhány nagyérdekességű szobrászi emléket is

¹ Not. d. Scavi 1908 p. 208/9; Boll. d'arte 1908 p. 361.

² Not. d. Scavi 1908 p. 192.

³ Bonner Studien S. 1 ff.

⁴ Ausonia 1908 p. 5 ff. Pl. I.

⁵ A capitoliumi múzeum kentaurjain kívül (Helbig I., Nr. 524, 525) igen fontos a Kopenhágában őrzött szoborcsoport: Glyptothek Ny-Carlsberg Nr. 521--527 (É. V. Nr. 166--170). A hanyatló művészi ízlés, az antik rokoko jellemzetes példái ezek az istenszobrok.

⁶ Helbig: Führer II. No. 818.

⁷ Compte rendue de l'academie 1908 p. 245, 386, 532; Musée Alaoui pl. LXVI--LXVIII. Jbuch. Arch. Anz. 1909 S. 208 ff. (L. Curtius.)

kiemeltek a 40 m. mély víztömeg fenekéről. Ezek között első helyen való említést érdemel egy bronz Eros-szobor, rendkívül friss és egyéni művészi alkotás. Kissé fölemelt jobb lábát lépő állásban vonja maga után. A jobb kezével a fejére nyúl, a bal alighanem íjjat tartott. A koszorúövezte fej egyenesen, szinte akaratosan ül a nyakon. A motívum, melyet magunk előtt látunk, eredeti és megkapó. Emlékeztet a westmacott-féle athlétára, de jelentése egészen más. A jobb kéz mozdulatának nincs a koszorúhoz semmi köze. Mintha hirtelen meglepődés, csodálat vagy elgondolkozás, töprengő elmélyedés kifejezője lenne. A motívum felépítésében érezhető érdes keménység, a könyöknek éles szög alatt kiugró körvonala bizonyára öntudatos művészi akarat eredménye. Szobrunk kétségtelenül csak másolat. A részletekben felületességet és gondatlanságot tapasztalunk. Az eredeti alkotás, mely után Erosunk készült, a Kr. e. IV. században keletkezhetett. Erre vall a testformák könnyed előkelősége, a sugár arányok s a mintázásban lüktető természetesség. A hellenisztikus időszak ily egyszerű és friss alkotásra nem volt többé képes. Sokkal bajosabb a közelebbi művészi kör meghatározása. A mennyire az eddig közzétett fényképek alapján ítélni lehet, a szobor annyira egyéni felépítésében, szellemében és formáiban, hogy daczol úgyszólván mindenféle styluskritikai összehasonlítással. A mit róla mondhatunk, inkább csak negatív természetű. Praxiteles körében, a mire a Bardo-múzeum katalogusa utal, nem keletkezhetett. Éppen az ellentéte az ő kedves, lágyságra hajló művészi irányának. Erosunk megveti a külső kompositio, az alaki hatás minden eszközét. A körvonalak élesek és töröttek; hiányzik belőlük a puhaság, az egymásbaolvadás. Nincs meg bronzunkon a Praxitelesre jellemző fejhajtás sem. S teljesen mellőzte a művész a nagy szárnyak dekoratív hatását, a mi Praxiteles körének Erosain minden esetben előfordul. A mehádiai Erost még aránylag a legtöbb rokonság Lysippos köréhez fűzi. Kevésbé nevezetes az Erossal együtt előkerült bronzherma melynek jobb karján a mester jelzése: *Βοηθὸς Καλχηδόνιος ἐποίησε*. A herma Hermest ábrázolja. Oly typus másolata, mely a Kr. e. IV. században, Praxiteles körében keletkezett. Boethos munkáján több részlet elmosódott. A hermatörzs alakja Boethos sajátja. A IV. században a herma mindig ithyphallikus volt s vagy széles, vagy fölfelé keskenyedő. Csak a római korban válik a Boethos művén látható hermatörzs tipikussá. A mehádiai leletek sorozatában ezeken kívül szerepel még a Borghese-kráter egy másolata s egy párkánydíszl (?) alkalmazott Dionysos- és Menádfej új attikai modorban.

A mehádiai leleten kívül Tunisz területén a Bulla Regia Apollo szentélyében is akadtak szoborszerű emlékekre.* Csak néhányra hívjuk fel a figyelmet: 1. Apollo-szobor, hellenisztikus eredeti után. Ennek a typusnak a legjobb képviselője a kyrenæi Apollo. 2. Római ruhás női szobor az ifjabb Faustina hajviseletével, az V. század végéről való görög alkotás nyomán. 3. Minia Procula portrainszobra, mely hajviselete alapján Trajanus idejében keletkezett. A torzo motívuma IV. századbéli mintaképekkel függ össze. A typusnak már

* Notes et documents publiés par la direction der antiquités et arts. Paris, 1908; Arch. Anz. 1908 Sp. 214.

több változatát tárgyaltam *Römische weibliche Gewandstatuen* cz. könyvemben.¹ 3. A kisebbik herculanumi nő egy másodlata fej nélkül. 4. Ruhás római női szobor az ú. n. praxitelesi Demetertypus motivumában. Hajviselete az ifj. Faustina korára vall. Bal kezében kalász és mák.² 5. Athena-Polias-Tyche-Nike szobra. Typusában az Athena Parthenost követi a IV. század nyelvébe átültetve. Érdekes példája a római időkben divatos lett összetett istenségeknek, a midőn egy szobrászi képben halmozták össze különböző rokon istenségek attributumait. A kis bronzok között is akad ennek a halmozásnak példája. 6. Saturnus szobra fejére vont köpennyel; baljában a Bonus Eventusra jellemző bőségszaruja; fején a falkorona, tehát valamely város istene gyanánt ábrázolták. Valószínű, hogy két pún istenség: Baal és Tanit lényét akarták itt egy szobrászi képben egyesítve kifejezni s az alkotó mester a görög-római művészet formáit használta fel. A hatásos, dekoratív munka, melyen a futó véső erősen dolgozott, az Antoninusok korára mutat. 7. Művészileg nagyon tetsetős szárnyas Athena-szobor ión-ruhában, mely az V. századi Nike és Nereida-typusaira emlékeztet. Az áttetsző test formáit szélben hullámzó, fodros redők övezik. A mellen az aegis van átvetve.

Az archaéologiai szakköröket már évekkel ezelőtt bejárta a hír, hogy egy görög szobrászi remek került műkereskedői forgalomba, egy dombormű, mely testvérpárja az ú. n. ludovisi trónnak,³ de közelebbi részleteket nem tudtunk meg. Az állítólag Olaszország területén előkerült dombormű az utóbbi években titkos homályba veszett; bejárta Németországot és Franciaországot, míg végre az amerikai tőke örökre magához váltotta. Az elmúlt évben megszerezték a bostoni múzeum számára s a Museum of fine arts Bulletin legújabb számában ábra kíséretében röviden hírt ad a múzeum nevezetes új gyarapodásáról (vol. VIII, No. 45, junius 1910 p. 17—18.). Bár a közölt kép épenséggel nem elégíti ki vágyainkat, mégis elég arra, hogy az alkotás fontosságát méltányoljuk és művészi varázsát átérezzük. Méretében, kompositiójában és stylusában tényleg a lelközelebbi rokonság fűzi a híres ú. n. ludovisi trónhoz. Egy művészi szellem és akarat megnyilatkozásai. A bostoni domborműnek is három lapja van, melyek közül a két kisebbik szögbe hajlik. A homlokoldalt három, az oldallapokat egy-egy alak domborműve díszíti. Maga az ábrázolás jelentésében nem világos. A homlokoldalon egy álló szárnyas ifjút látunk a középen (Hermes?), a ki két ülő nő (Thetis és Eos?) jelenlétében a kezében tartott mérleg serpenyőjén egy-egy ifjút emel fel. Hasonló ábrázolást festett edényekről ismerünk. Itt Hermes psychopompos szerepében teszi mérlegre az elköltözőtteket. Az egyik oldalszárnyon ülő ráncos arcú agg nőt, a másikon kitharán játszó ruhátlan ifjút látunk. A képek mindenütt alul az épületoromzatok simájára emlékeztető, a sarkon volutákká hajló tektonikus kereten nyugszanak. A voluták felett a sarkon az átmenetet az egyik oldalról a másikra egy legyezőszerű, sűrű levelű palmettakehely közvetíti. Ez az alul

¹ S. 177 f.

² Röm. weibl. Gewandstatuen S. 176 f. S. 243. Fig. 19. u. 20.

³ Ez az elnevezés teljesen értelmetlen, hibás, de annyira gyökeret vert a közhasználatban, hogy nehéz lesz kiirtani.

alkalmazott tektonikus keret arra a gondolatra vezethetne, hogy valami oltár felső lezáró része gyanánt alkalmazták domborművünket. Természetesen ezt a föltevést csak teljes fenntartással közöljük. A tektonikus kerettel ellentétben a ludovisi-domborművön a keret teljesen naturalisztikus a homloklapon. A patakparti kavicsokat is jelezte a művész. Mindkét domborműnek, a bostoninak és rómainak vallásos jelentősége van. Mindkettő vallási kultusznak szolgált. A vallásos jelentésre utal a ludovisi-trón egyik oldallapján thymaiterion előtt áldozó nő. Művészi alakkezelés és kifejezőmód tekintetében a bostoni relief egyik oldallapja érdekes meglepetéssel szolgál. Agg női arcot látunk magunk előtt megkapó, élénk valóságérzéssel. Ugyanúgy meglep az bennünket az V. század közepe előtti művészet körében, mint a hogy szinte hitetlenséggel fogadták az olympiai oromcsoportban a szakállas kocsivezető fejét, melyen az aggkor oly hüen és annyi józan megfigyeléssel jut érvényre. Stylus szempontjából tanulságos, ha a bostoni dombormű oldalszárnyainak alakjait a vatikáni Penelope alakjával vetjük össze. A lantot verő ifjú feje a legközelebbi rokonságot mutatja a delphii kocsivezetővel, az Anadumenos Capranese-vel vagy a Ludovisi Hermes fejével. A homloklap kompozíciójában végtelenül finom művészi érzék vezette az alkotót. Mint az átmeneti kor műveinél, úgy itt is érezhető azonban minden finomság mellett bizonyos érdesség, mely úgy érint bennünket, mint a kora tavaszi levegő csípős ereje, mely már telve van zamattal és üdeséggel. Jellemző például tekintsük meg közelebbről Hermes alakját. Az érdesen, keményen kiugró, tört körvonalak nyugtalanságát a följük boruló hatalmas szárnyakkal enyhítette a művész, melyek lágy íveléssel vezetnek át az oldalt ülő két nőhöz. A ludovisi és bostoni domborművek művészi rokonságát a legszembetűnőbben érezzük az alakkezelés teljes megegyezésén az ülő alakok alatt levő behajtott párnákon.

A konstantinápolyi múzeum, melyet a derék, nemrégiben elhunyt Hamdi-Bey szeretete és buzgalma úgy megnövesztett anyagban és tekintélyben, az elmúlt esztendőben egy igen becses domborművet szerzett Thasos szigetéről. A dombormű a «halotti lakomának» (Totenmahlreliefs) nevezett emlékek csoportjához tartozik; görög mester munkája a Kr. e. 460 körüli időből.* Benne találta Hamdi Bey élte utolsó örömét. Középen klinén fekszik az elhunyt, jobb kezében az áldozati tál: a phiale. Az asztal alatt a ház hűséges, értelmes őre, az okos fejű eb szedegeti a hulladékokat. A fekvő férfi mögött nagy, támlásszéken a szorgalmas nő ül és fon. A szék alatt kis fogolymadár gubbaszt. Rendes kelléke volt a kis madárka a görög napfényes háznak. Velük játszik a serdülő gyermek, róluk gondoskodik a szorgos, jószívű úrnő. A kliné előtt karcsú természetű fiú, a ki hatalmas bronzedényből oinochoëval bort merít. A falon, a nő felett a tükör, odább pedig a pajzs és a sisak lóg. Az ábrázolt tárgy egészen azonos sok más görög domborművel. És mégis van ennek a példánynak valami sajátos jellege, előmlik rajta valami ünnepi, méltóságos hangulat, a tiszta, szigorú erkölcsvilágnak munkátkereső csöndje. Ezt a sajátos lelki, belső tartalmat a legjobban átérezzük, ha domborművünket a satrapa sarkofág

* Revue de l'art 1910 p. 401 suiv.

hasznos jelenetével vetjük össze. A tárgy azonos, de a felfogásban minő óriás különbség! Ott a keleti elpuhultság illatos kényelme, itt ellenben az egyszerű görög ház tiszta levegője. Mennyire nőies, férfiatlan a satrapa sarkofág domborművén a bort öntő ifjú s minő komoly, körvonalaiban érdes a thasosi domborművön ugyanez az alak. Hasonló különbséget észlelhetünk a nőalakokon is. Amott a nő teljesen a pihenésnek áldoz s köpenyébe burkolva hátradől; itt egyenes tartással és komoly kimért buzgósággal végzi házi munkáját. Stylus-rokonság szempontjából a férfi fejéhez az olympiai metopák Heraklese áll a legközelebb; a bort öntő ifjú az ú. n. Stephanos athletát idézi emlénkbe, a nőalakhoz pedig a Louvre Philist ábrázoló síremlékén találjuk a legközelebbi analógiát. Valamennyien igazolják a 460 körüli keletkezést s egyúttal bizonyosgot tesznek arról is, hogy az argosi iskola munkásságának kisugárzását a távol szigetek művészetében is érezhetjük.

Csak ritka szerencsés eset az, midőn valamely múzeum olyan szobrászi alkotással gazdagíthatja emlékanyagát, mely függőben levő művészettörténeti problémákat váratlan lökessel megoldásra visz és az által, hogy valamely nevesebb, irodalmilag is felemlített művel azonosítható a további kutatásnál új, biztos pillér gyanánt szolgál. Ilyen szerencsés vétellel dicsekedhetik a fiatal frankfurti múzeum.¹ Arról az Athena-szoborról, melyet az elmúlt évben vezetősége ügyességgel és elismerésre méltó áldozatkészséggel megvásárolt, a kutatás kimutatta, hogy Myron Athenája, mely Marsyasával egy csoportot alkotott, melyről írott forrásaink megemlékeznek s melynek képét megbízható éremképek őrzik. Az új Athena-szobor egész tartása, fejvetése megegyezik az éremképeken látható csoport Athenájával. Fenntartása aránylag elég szerencsés. A fej töretlenül ül a törzsen; hiányzanak a karok, melyek irányát azonban az éremképek segítségével rekonstruálhatjuk. Az érdekes az, hogy Myron Athenáját szétszórt tagokban már ismertük, régen őriztük gyűjteményeinkben; de jelentőségüket nem ismertük fel. A törzsről három példány ismeretes a frankfurti teljes szobron kívül. 1. Paris, Louvre No. 2208; Furtwängler, *Meisterwerke* S. 44; 2. Madrid, Arndt-Amelung: *Einzelverkauf* No. 1554. 3. Toulouse, Reinach: *Rep.* II, 674, 2. A toulousi példány nem teljesen megbízható; későbbi ízlés jegyében áll; formái meggazdagodtak; a redőkezelésből hiányzik a szigorú egyszerűség. Az Athena fejről pedig a drezdai múzeum szerzett egy másolatot pár évvel ezelőtt. Treu, a ki ezt a fejet behatóan méltatta, felismerte fontosságát, de a művészi kört nem Myron névvel kapcsolatban kereste.² Csak midőn a frankfurti szobor ismertté lett, akkor tudtuk meg, hogy Myron nagyhírű remeke már régen birtokunkban volt, de töredékei ben nem ismertük fel. A Marsyas-Athena-csoport kérdésével azóta már többen foglalkoztak, a legbehatóabban Sauer,³ a ki azt állítja, hogy a párisi torzóban már régen Myron Athenáját sejtette, de föltevése közzétételével várt. A frank-

¹ Ost. Ihfte. 1909 S. 154 ff.

² Br. Br.: *Denkmäler* T. 591.

³ Jbuch. d. arch. Inst. 1908 S. 125 ff.; Arch. Anz. 1908 S. p. 342; (Sieveking.) *Wschrift für Klass. Phil.* 1907. Sp. 1240 ff. V. ö. *Neue Jahrbücher für das klass. Altertum* 1909, I. S. 382. Az itt kifejezett kétségeket indokolatlanoknak tartom.

furti torzót Pollák tette közzé¹, s első látásra felismerte benne Myron alkotásának másolatát. A müncheni gipszmúzeumban, mely hivatásának magaslatán állva az archæologiai kutatásnak állandóan és biztosan működő kísérleti telepe, azóta Sieveking vezetésével elkészült az egész csoport reconstitúciója, (2. ábra) mely lényeges vonásaiban mindenesetre talál. Csak most, mióta ezt a fő munkáját teljességében ismerjük, csodáljuk valóban Myron teremtményének geniejét! A csoport beállításában nagy drámai erő lüktet. A heves, nyugtalan Marsyas visszapattanó mozdulatával, ijedt meghökölésével szemben minő remekül és mily erőteljesen hat Athena öntudatos, parancsoló nyugalma, bal karjának egyszerű, de ropant határozott taglejtése. Jobb karjával a lándzsáját tartja; de isteni hatalma más eszközökkel hat, lényének biztos, fensőbbiséges erejével és méltóságával, lándzsára nincsen szüksége. Ez csak attributum, mint a fején levő sisak. Csupán mióta Myronnak egy nőalakját magunk előtt látjuk, csak azóta tekintünk belé ennek a hatalmas művészezésnek a lelkébe, csak azóta látjuk művészi törekvéseit és sokoldalúságát, melyről forrásaink is szólnak. *Primus hic multiplicasse veritatem videtur, numerosior in arte quam Polycletus*, mondja Plinius. Most már teljesen értjük és méltányoljuk ezt a jellemzést. Myronban bámulatos sokoldalúság és jellemzőképesség uralkodott. Alakjait mindig belső lényükből, jellemükből kiindulva fejlesztette megkapó plasztikai képpé. Mindegyik egyéni alkotás és eltérő természetük számára mindig sajátos formai kifejezést is talált. Minő távolság a bozontos, vad Marsyas arcától, a diskobolos athleta fején át a frankfurti Athena arcának nemes, tojásdad szelidségéig, méltóságos előkelőségeig. Csak igazán nagy, teremtmény lángelme képes ily változatos, mindig belsőleg indokolt, csodás megnyilatkozásokra. Ha teljes, hiteles bizonyosságunk nincs, aligha mertük volna valaha szigorú styluskritikai alapon e három szobrot egy mesternek tulajdonítani. A formai elemek meg egyezése csak igen kis részletekben található fel; a különbségek, az eltérő vonások sokkal szembeszökőbbek és a benyomásban uralkodnak. Ez az eset érdekes példája annak, mennyire nem lehet egyformán megítélni, meddig terjed a művészezés lehetőség, mennyire nem lehet általános feleletet adni a kérdésre, egy-egy művészi szellem alkotó ereje, fejlődése minő határok között mozoghat. Myron mindig a lelke mélyéből, belső helyzetből teremtett: alkotásai változatosak. Polykletost ellenben külső, formai nézőpontok vezérlik szobrai kívülről építi fel; ezért nagyobb közöttük az egyöntetűség. *Humanæ formæ decorem addiderit supra verum, ita non explevisse deorum auctoritatem videtur*, mondja Polykletosról Quintilianus. Athleta szobrai ugyanaz a nemes, előkelő vonalvezetés jellemzi, mint isteneit. Hermese² alig tér el a magát koszorúzó athletájától, a doryphorosról és diadumenosról pedig megtanultuk Hauser fejtegetései révén, hogy alighanem nem embereket, hanem isteni lényeket ábrázolnak: az egyik Achilles, a másik Apollo.³

¹ Österr. Jahreshfte 1909, S. 154 ff. — A frankfurti Athena fejének édes testvére az a fej, mely a capitoliumi múzeum egy Athéna-szobrán ül, de nem tartozik hozzá; Helbig: Führer I., Nr. 523; E. V. 449—451; Furtwängler: Originalstatuen S. 285 ff.; Jahrb. d. allerhöchsten Kaiserhauses XII (1890) S. 73 Fig. 30 b. Itt is Myron kezeművét sejtethetjük.

² V. ö. Jbuch. d. arch. Inst. 1909. S. 1. ff. T. 1. u. 2.

³ L. Öst. Jhfte. 1905 S. 142; 269; 1906. S. 279; 1909. S. 100 ff.

Magánosok és egyesületek áldozatkészsége, a vagyonos osztály lelkesedése nagy kulturális feladatok iránt, megmutatta Münchenben, minő elsőrangú alkotásokat lehet még a múzeumok számára biztosítani, ha oly lelkes és tekintélyes férfi áll a gyűjtemények élén, mint a minő Furtwängler volt! A müncheni Glyptothekának és Antiquariumnak fontos kibővülése az utolsó években még az ő nagy lelkének messze ragyogó érdeme. Megmutatta velük, hogy nemcsak páratlan kutató, elsőrangú tudós, hanem kitűnő szervező-tehetség is.

MYRON MARSYAS ÉS ATHENA CSOPORTJA.

Az Arndt-féle kis plasztikai gyűjtemény,* az attikai síremlékek egész sorozata,** egy gyönyörű női márványfej, az antiquarium nagybecsű bronzkraterja és fürdőre készülő leányt ábrázoló bronzszobor, oly gyarapodást képviselnek, melyhez foghatóval nem sok európai gyűjtemény dicsekedhetik. Minden egyes beszerzés itt egy-egy művészettörténeti kérdést vet fel és világít meg. Valamennyivel nem foglalkozhatunk behatóbban. Csak a legkiválóbbakról emlékeztünk meg, melyek nem tartoznak a tipikus emlékek sorozatába.

* V. ö. Beilage zur Allg. Ztg. 1907. No. 10: Sammlung Arndt, Kurzer Führer, 1908.

** Münch. Jbuch f. bild. Kunst. 1909. S. I. ff.

A Glyptotheka újonnan beszerzett márványfeje gyönyörű példánya egy már több másolatban ismert Aphrodite fejtypusnak a Kr. e. IV. századból.¹ A többi másolatok fogalmat sem adnak az eredeti szépségéről s arról a csodás bájról, mely vonásairól alásugárzott. Ez a fejtypus az, melyet a kapitoliumi Aphroditéről jól ismerünk. De ezen a példányon a másoló művész a fejet a maga üres szépségeszményének megfelelőleg átdolgozta, belső melegségétől megfosztotta. A müncheni fejhez is ruhátlan Aphrodite-testhez tartozott, mint ezt a kapitoliumi Aphroditen látjuk, de ennek a példánynak a naturalismusa természetesen az eredetin hiányzott. Ha az alkotó mestert kívánnók megállapítani, úgy a legtöbb valószínűséggel Leocharesre gondolhatunk, miután a müncheni fej s a belvederei Apollo feje édes testvérek.

Az Antiquarium hatalmas bronzkratere a Kr. e. VI. sz. végén virágzó archaikus görög művészet remeke.² Arányaiban és szigorú körvonalaiban valamivel fejlettebb, mint a François váza. Két fülét plasztikus gorgotestek díszítik. Valószínű, hogy az ércműhelyeiről híres Chalkisban készült, melynek művészi emlékei erősen magukon hordják az ión befolyást.

Ugyancsak rendkívül figyelemreméltó alkotás az a bronzszobor, mely az 1909. évben került a müncheni Antiquarium tulajdonába.³ Ruhátlan nőalakot ábrázol, a ki fejét erősen jobbra fordítja, úgy hogy arcza csaknem belékerül a test síkjába. Haját kendő tartja össze. A nyugodtan álló alak vonalvezetése egyszerűségével és zártságával gyönyörűen hat. A két kar letörött. Szobrunkat egy gemmakép alapján nagy valószínűséggel kiegészíthetjük. Bal karjával pillérre támaszkodott; jobb lába előtt hydria állott, melyre tekintete irányul. Vajjon halandót ábrázolt-e szobrunk, vagy pedig magát Aphroditét, nem lehet biztonsággal eldönteni. Szobrunk fejlődéstörténetileg átmeneti helyet foglal el az esquilinusi és a knidosi Aphrodite között. Az állás motivuma valamivel lazább, mint az esquilinusi Venuson, de még nem oly szabad, mint a knidosi Aphroditén. Szobrunkon már nem uralkodnak oly széles, nehézkes arányok, mint az V. század közepén keletkezett esquilinusi Venuson, de viszont nincs is meg alkatában az a széles, kihajló medencze, a mit knidosi Aphroditén láthatunk. A test mintázásában nincs meg az a naturalismus, mint a római Niobidán, vagy az esquilinusi szobron, de a mintázásban viszont több a részlet, mint a knidosi Aphroditén. Mindezek a megfigyelések arra vezetnek, hogy a müncheni bronz keletkezését az V. század végére tegyük. Ez ugyan ellentétben áll az iskolás elterjedt nézettel, mely a ruhátlan nőalak szobrászi ábrázolását csak a IV. században akarja elismerni, de ez az iskolás nézet téves. Emlékeink körében, mihelyt ezt az elfogult, hibás véleményt leküzdöttük, bizonynyal több ruhátlan nőalak akad, mely az V. századba vezethető vissza. Sieveking különösen a de Clercq-gyűjtemény egy kis Aphrodite-szobrára és a nápolyi múzeum egy torzójára hívja fel a figyelmet. A művészi alkotásmód és a formai elemek a müncheni bronzot Polykletos körébe utalják.

¹ Münch. Jbuch. 1908., I. S. 1. ff.

² Münch. Jbuch. 1908. II. S. 1. ff.; Exhib. of ancient greek art, Burl. f. arts Club. Pl. 36. p. 32.

³ Münch. Jbuch. 1910, I. S. 1. ff. (Sieveking.)

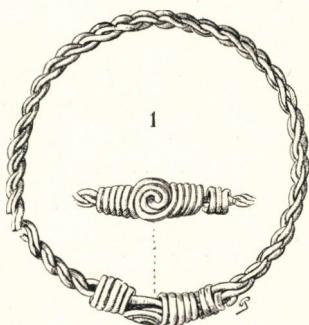

A müncheni gipszmúzeumban is serényen folyik a munka. Csak nemrég támadt itt új életre Phidias korának egy nagyszerű Athena szobra,* most pedig elkészültek az aeginai sphynx új kiegészítésével.** Ennek a kiegészített példánynak az alapján fog elkészülni a bronzmásolat, melyet az atheni archæologiai társaság nemes elhatározása a müncheni lángelméjű kutató, Furtwängler sírjára szánt. A szép aeginai sphynx nemsokára majd kibontja sötét, bronzszárnyait az atheni temető árnyában annak sírhantja fölött, a ki őt szerető szívvel kiemelte az enyészet homályából s a ki annyi rajongással csüngött rajta; és belétekintve majd borús, fürkésző tekintettel a végtelen messzeségbe, mozdulatlan némasággal várja a feleletet azokra a kínzó, lesújtó kérdésekre, miket a végzet kiszámíthatatlan elhatározása az emberi szívben oly sokszor feltámaszt.

Hekler Antal.

* Öst. Jhfte. 1908. S. 169. ff.

** Münch. Jbuch. 1910, I. S. 145.

BRONZBÓL FONT KARPÉRECEZ A SZARVASI KÖZÉPKORI TEMETŐBŐL. $\frac{1}{2}$ nagys.

Vsd. ö. 351. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

+ FITTLER KAMILL, az országos iparművészeti iskola nagyérdemű igazgatója, az akad. arch. bizottságnak évek hosszú során át lelkes tagja f. évi június 27-én 58 éves korában elhunyt. Áldás emlékére!

AZ ARCHAEOLOGIAI BIZOTTSÁG évi jelentése 1909-ről. A M. Tud. Akadémia nyomasztó anyagi helyzete, mely nem engedi, hogy a bizottság javadalma a tudomány haladásának igényeivel emelkedjék, sőt tekintve a nyomdai árak folytonos drágulását, a legszűkebb keretre szoríttassék, az 1909. évben is megakasztotta a bizottság szakfolyóiratának kellő fejlesztését. Az Arch. Értesítő új folyama most már 29. éve ugyanazon 30 íves terjedelemre szorul, munkatársai tekintet nélkül az irodalmi tiszteletdíjak emelkedésére, ugyanazon szerény anyagi jutalommal kénytelenek beérni, mint harmincz évvel ezelőtt és folyóiratunk most is, midőn a hasonló európai folyóiratok a reproduktív művészet legtekélyesebb vívmányaival lépnek olvasóik elé, kénytelen az ábrázolás legszerényebb eszközeivel beérni. Mindössze három képes tábla és 305 horganyedzésű ábra járult a szöveg magyarázatához. Egészben 34 szaktárs működött közre a mult évi folyamán 78 kisebb-nagyobb értekezéssel, mely majdnem mind az ő-, ó- és középkorra terjedt. Rendes folyóiratán kívül a bizottságnak gondja volt arra, hogy két terjedelmesebb kiadványát készítse elő. Egyik munka Torma Zsófia tordosi őskori gyűjteményét fogja tudományosan ismertetni. Szerzője dr. Pósta Béla kolozsvári egyetemi tanár és múzeumi igazgató, kinek ígéretét bírjuk, hogy valószínűleg 1910 őszén mehet a kézírata szedés alá. A bizottság e mű közzétételét évek óta folygyűjtött összegek révén biztosította. Költségeihez az erdélyi múzeumegyesület is hozzá fog járulni, a miért ez a mű az archæologiai bizottság és a társulat közös kiadványaként fog megjelenni. A másik bizottsági kiadvány, a kassai dóm monographiája is folytonos gondoskodásunkban részesül. A hozzávaló illustratiók legnagyobb része már készen áll és szerzője, Mihalik József I. tag, már írja a mű szövegét. A bizottság támogatásával szerző az 1909. évben németországi körútra indulhatott, melyről a bizottság egyik ülésén szóbeli jelentést tett, számot adván elért gazdag eredményeiről. A bizottság előadója az Akadémia képviselőletében részt vett a nemzetközi archæologiai congressus cairói gyűlésén és szóbeli előadásban az Akadémia ülésén, valamint terjedelmes jelentésben az Arch. Ért.-ben adott számot e congressus tárgyalásairól. A bizottság az elmúlt évben két nagyérdemű tagját veszítette el: Thaly Kálmánt és Myskovszky Vikort. A bizottsági ducztár ez évben 236 darabbal gyarapodott, úgy hogy állománya

1909 végén 14,836 drb. volt; a gazdag gyűjteményből 17 fél 439 drbot kért és kapott kölcsön. (Akad. Érteső, 1910. 234. l.)

KÉT KIADATLAN OKMÁNY A VÁRADI SZENT SZOBROK TERVEZETT ELSZÁLLÍTÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ 1599-ből. Rudolf császár és magyar király bizalmas levele Mátyás főherceghez és ennek bizalmas felelete a váradi szent szobrok ügyében, 1599 febr. 25 és 1599 márczius 10. A bécsi titkos levéltárból vett eredeti kiadatlan hiteles másolat:

«Rudolff etc. Durchleuchtiger, Es wirdet E. L. nit unbewist sein, daß in der Vestung Wardein etliche bilder von meßing, welche in großer acht gehalten werden. Wan aber bei denen leufften sich leichtlich allerley verenderungen begeben, waiß ich nit ob es rathsamer dieselbe dorten zu Wardein zu lassen oder aber sonsten anderer ortten aintweder gar außershalb Hungeru oder zu Raab oder zu Preßburg im Schloß zu bewarn, darüber E. L. elliche der vertrautisten Hungerischen Rätthen in der stille vernemen vnd mir derselben guetachten zukomen lassen wollen, hieran beschicht mir sonders angenehmes gefallen vnd Ich bin E. L. mit bruederlichen trewen vnd hulden veder Zeit ganz voll zugethan. Datum Prag den 25. Febr. Mo. 99.» (in margine:) «An Erzh. Mathias wegen der Bilder zu Wardein.» Eredeti fogalmazmány a bécsi cs. és kir. udv. és állami levéltárban (Hungarika).

Erzherzog Mathias an K. Rudolph II. «Allerdurchleuchtigster großmechtigster Römischer Kayser, Allergenedigster, freundtlicher geliebter Herr vnd bruder, Auf E. Mts. vnd Lieb gnadigs schreiben an mich, hab Ich derselben gnedigster mainung vnd beuelch nach, wegen der zu Wardein vorhandenen Bilder von Messing, mit den vertrauteschen Hungerischen Rätthen, als mit dem Erzbischoffen, Palffy, vnd Nadaßb" geredt, vnd hierüber erslich Ihr Jeden absonderlich, auch nachmals Sý miteinander in vertrauen vernomen, welche ainhelliger mainung kainswegs rathen, das so statliche vnd grosse Bilder vnd statuæ von berürten jehigem Ortt anderßwohin solten transferiert werden, weills beý denen selßamen Völkern, die E. Mts., was Sý im schildt fuehren vnd wie sý geartett seindt, nun gutermassen erkennen, ein groß vnd weitreichendes geschray, gleich ob man dieselben örtter zuspölyrn vermainete, auch darunder Ihnen allerlay vergleichs nachdenken verursachen möchte, weren aber des gehorsamisten rathlichen guetachtens, weill E. Mäyts. dieselben Lande, verhoffentlich auf die jehige tractation, zu Iren Handen widerumb oberthomen möchten, Auch darczu Wardein one das in Irem gwaldt wäre, das solche Bilder allda noch gelassen wurden: Zum fall es dan mit denselben Landen ain andere vergleichung vnd aussschlag gewünne, alsdan köndte derselben Bilder transportierung, wans E. Mts. wolten, am fueglichsten vnd besten beschehen, welchs mich auch fur rathsamb gedunckte, vnd solchs E. Mts. zu gnedigsten weitterm Bedencken gehorsam vnd bruderlich zu berichten nit vnderlassen sollen. Mich benebens dero Kayserlichen gnaden vnd hulden gehorsamlich beuehlend. Datum Preßburg den 10-n Martý 1599. Eur Kay. Mayt. vnd L» (eigenhändig:) «gehorsamer bruder Mathias m. p.» (Adresse:) «Der Röm. Kay. auch zu Hungern vnnnd Behaimb etc. Khün. Mayt. Meinem gnedigsten freündtlichen geliebten Herrn vnd Brudern.» (Irónnal egykori kéztől: «Sg. Barnitio.») Eredetije a bécsi cs. és kir. udv. és állami levéltárban Hungarica. Közli: Csontos János.

RÓMER ARCZKÉPES TÁBLÁJÁT leplezték le 1910. évi június 18-án az aquincumi múzeumban s a leplezés a következő rövid beszéd kíséretében történt: Thallóczy Lajos javaslatára székesfővárosunk nagyérdemű polgármestere elhatározta, hogy az aquincumi múzeum Rómer Flóris Ferencz emléktáblájával diszítessék. Az emlék elkészült. Elöttünk a sikerült dombormű, mely híven örökíti meg a jeles tudós arcvonásait. Mily kevesen vagyunk, a kik e rokonszenves arcra emlékezünk. Nem is lehet máskép. Régen, 1877-ben volt, midőn Rómer elhagyta Budapestet és Nagyváradra tette át lakását, mert a litt. stallum oda hívta és ott töltötte élete utolsó évtizedét. Arczképe ez évtized legelejéről való, már rajta a kanonoki, nem a benzés ruha, melyben két évtizeden át köztünk járt. Ebben a két évtizedben életének legjavát létesítette, mindazt, a mit szabatos szavakban a rövid fölirat jelez. A hazai *régiségtudomány úttörőjének* mondja. Úttörő volt az *egyetemen*, mikor az évtizedes árvaságban lézengő archæologiai tanszékre lépett és tárt kapút nyitott a régiségtudomány művelőinek. Utat nyitott és irányt szabott a szakirodalomban, mikor 1868-tól kezdve megindította az *Arch. Értesítőt*. Az ország határain túl is képviselte a hazai szaktudományt a *párisi* nemzetközi archæologiai congressuson 1867-ben. Életének legnagyobb sikerét érte 1876-ban, mikor az ő hívására az egész világról ide sereglett a régészek sokasága a budapesti nemzetközi *régészeti congressusra*, melynek Rómer volt a főtitkára és melynek emlékét az irodalomban két vaskos kötet tartotta fenn.

Csak néhány mozzanatot emeltem ki jelesünk életéből mintegy az emléktábla föliratának igazolására. De talán e nagy érdemek nem indokolták volna eléggé, hogy miért állíttassék neki emlék épen itt, az aquincumi síkságon, kapcsolatosan az aquincumi múzeummal. T. u. történt ez, mert ő, miként a tábla mondja, az aquincumi kutatásoknak is nagyérdemű kutatója volt. A 60-as és 70-es években senki sem tett többet Aquincum emlékezetének fölélesztése ügyében, mint Rómer. Nem volt akkoriban szorgalmasabb látogatója e területnek, mint ő. Vannak abból az időből *térképi fölvételek*, melyeket Rómer hű kísérője, Zsigmondy Gusztáv készített, oly emlékekről, melyek részben elpusztultak. Rómer volt az őrszem, mely ügyelt az előforduló emlékekre és szava mint *vox clamantis in deserto* fölkelte a szunnyadó közfigyelmet. Legtöbb dolga akadt, mikor az alkotmányos élet beállta után mozogni kezdett az addig oly csendes vidék. A hegyvonaltövében az ásó föltúrta a földet, támadtak téglagyárak és támadt óriási szeszgyár. Rómer alig győzte a sok munkát, egyik helyről sietett a másikra, mindenütt volt menteni való. A végén annyi volt a színre került emlék, hogy a kormány segítségét vette igénybe az emlékek megszerzéséhez és báró Eötvös lelkesen istápolta az ügyet. Ettől kezdve tehát legelőbb részesült Aquincum hatósági támogatásban, azóta e támogatás soha nem szünetelt. Oda vezetett, hogy a véletlen föltárásokhoz járultak a rendszeres ásatások és hogy itt a régi tábori város helyén létesült ez a szép múzeum.

De nemcsak a közönségnél és a hatóságnál emelte Rómer érvényre számtalan cikkével a római várost, az irodalomban is értékesítette az innen került nagybecsű anyagot. E dolgozatok közt a legterjedelmesebb volt az 1873-ban Desjardinnal együtt közzétett nagy kötet a pannoniai föliratokról.

Rómer érdeme a magyar kiadás, mely a szakértők egyhangú véleménye szerint nemcsak sokkal tartalmasabb, de jóval lelkiismeretesebben készült, mint a francia. Ebben a kötetben legelőbb kaptuk együtt képekben és kellő magyarázat kíséretében Aquincum emlékeit.

Tehát Aquincum dolgában is igen nagy érdemeket gyűjtött jeles kutatónk, ő volt másfél évtizeden keresztül az, a ki élesztette, érte fáradozott és szakirodalmunkban leghivatottabb képviselője volt, abban az érásban, mely még nem támaszkodhatott a főváros hatalmas pártfogására.

A főváros e nagy érdemeket méltányolta, midőn képét szakunk előharcosainak emléktárába helyeztette. Ezért köszönet illeti mindazokat, a kik e nemes intézkedésben közreműködtek és engedjék meg, hogy a nagy hála szerény tolmácsa én legyek, Rómer egykori famulusa, tanítványa és utóda. Köszönetet mondok Thallóczy barátomnak, köszönetet a polgármester úrnak valamint az ügyet intéző titkárnak és hálával tartozom e múzeum érdemes igazgatójának, dr. Kuzsinszky Bálintnak, igen tisztelt collegámnak, hogy Rómert e ház geniusai közé fogadta.

Hpl.

PAJDUSSÁK MÁTÉ: *Szepesmegye középkori érczöntvényei és azok mesterei. Lőcsén, 1909.* Középkori érczöntőink munkásságának hírmondói a nagyobb számban megmaradt harangok és keresztelő-medenczék, melyek szerencsésen elkerülték a stilszerűség zászlaját lobogtató restaurálók figyelmét. A Szepességen található keresztelő medenczékről nemrég *Divald Kornél* értekezett «Szepesmegye művészeti emlékei»-ben s a múlt évben *Pajdussák Máté* fent jelzett művében bővíti ki róluk való ismereteinket, főleg Szepes vármegye harangjairól mondván benne újat. A mű első sorban az iglói érczöntő műhely középkori mestereivel foglalkozik. Nagy Lajos királyunk, a kinek szintén dolgoztak az iglói mesterek, kiváltságokkal ruházta fel őket, melyek apáról fiúra vagy ipáról vőre szálltak; a kiváltságok ugyanis nem a műhelyhez, hanem — a mi természetes is — személyekhez lévén kötve s így készségesen aláírhatjuk a szerző vélekedését, hogy a felsorolt mesterek rokonsági fokban álltak egymáshoz. Régente nem is volt ritka eset, hogy a mesterség apáról fiúra szállt. A mit a szerző Igló első telepeinek nemzetiségéről mond, hogy t. i. szászok voltak, annak igazságát nem vonhatjuk kétségbe. A lakosság nyelve, a mint a magyar *Simplicissimus* írja, — lásd az 1854-ik évi kiadás 72. lapját — *meisnerisch deutsch* volt. A műveltebb réteg azonban, a művészi iparúzők java, mint többi városainkban is a középkorban, *flamand eredetű*. A mai Szászország vidékeiről letelepedett lakosság inkább földműveléssel foglalkozott, a mint azt *Salamon Perencz* régen megírta. Az Iglosasa helynév nem a szász eredet bizonyossága, mert annak jelentése a magyar *ülés* szóval fordítható s ott van a német Neusatz (Újvidék), a lengyel Novi-Sacz (Új-Sandecz) és Beregszász városnevekben is. Hogy az Iglosasa nem jelenti a lakosság nemzetiségét, világosan mutatja a Magyar-Igen, Tót-Próna, Szász-Régen városnevek összetétele.

Zsigmond királyunk 13 szepesi várost a lengyeleknek zálogba vetett. Ez a történelmi tény magyarázza, hogy a szepességi harangokon és keresztelő-medenczéken feltűnik szt. Miklós és szt. György alakja s a lengyel egyfejű sas.

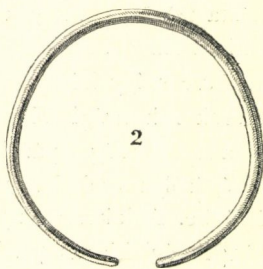
A Sancti Boleslai Dei gratia Ducis Poloniæ felirat még érthetőbben szól e kapcsolatról.

Ugyanezekre a műipari emlékekre az oroszlán nem mint az erő és hatalom jelképe került. Szűkebb korlátok közé szoríthatjuk jelenlétét. Jelentése keresztyén vonatkozású s Krisztusnak jelképe s a középkori Physiologus seu historia mystica animaliumból megfejtethető. Az oroszlánról ezt olvassuk benne: «puerum generat mortuum et dimittit mortuum tribus diebus iacere et solus vadit de monte sat.; et tunc *tertia die* redit ad puerum mortuum, suscitans eum a morte per magnum rugitum.» *Tertia die* támadt fel Krisztus urunk is s ezért symbolizálja őt a keresztyén kultusz tárgyain az oroszlán. Ily symbolumokkal férközött közelebb a mindenkori mysterium a nép együgyű elméjéhez s ezért kép vagy képben kifejezett symbolum kezdetben mindenkor az ornamentika s minél régibb korban, annál készségesebben veszi tárgyát az állatvilágból, a botanikából, a miről a román- és a gótikus stílus ornamentikája is tanuskodik, míg a történelemelőtti kor kezdetén a sphærák világából: a nap, hold, csillagok képe s a természet emberfeletti jelenségei köréből, mint tenger, villámlás.

Mennél régibb korbéli az ornamentika, annál kevésbé mértani, a mely kifejezést mind sűrűbben rángatja elő az újabb archæologia. Mikor küszöböljük ki végkép ezt az értelmetlenséget, melynél még a németből ferdített, barbár mérmű (masswerk) is értékesebb?!

A szerető gonddal, sok utánajárással megírt monografikus munkát olvasóink szives figyelmébe ajánljuk.

Kemény Lajos.

BRONZKARPERECZ A SZARVASI KÖZÉPKORI TEMETŐBŐL.

Vsd. ö. 351. l.

KÖNYVÉSZET.

Szerkeszti Supka Géza.

Öskor.

WILKE, Neolithische Keramik und Arierproblem. 106 áb. (=Arch. f. Anthropologie. VII. 4. 298—344. o.)

WILKE, Vorgeschichtliche Beziehungen zwischen Kaukasus und dem unteren Donaugebiet. Ein Beitrag zum Arierproblem. (=Mitt. d. Anthr. Ges. in Wien, 1908/XXXVIII.)

ZABOROWSKI, Z., Az árják származásának kérdéséhez (lengy.). Światowit, 1906/VII. 49—53. o. (Ref. Zentralbl. f. Anthr. 1908. 12. o.)

Ókor.

ALTMANN, W., Palast und Wohnhaus im Altertum. 7 áb. (=Umschau XI. 43. 844—849. o.)

AMELUNG, Walth., Die Skulpturen des vatikanischen Museums. Im Auftr. und unter Mitwirk. des kais.-deutsch. arch. Inst. (röm. Abt.) beschrieben von —. 2. Bd. Belvedere. Sala degli animali. Galleria delle statue. Sala de'busti. Gabinetto delle maschere. Loggia scoperta. (83 t. szövé.) Fol. és 8-r. Berlin, 1908. 30 Mk.

ANDERSON, W. J., and R. P. SPIERS, The architecture of Greece and Rome. A sketch of its historic development. 2. kiad. London, 1907. 250 á. 18 sh.

ANGELI, D., Dalle origini al regno di Costantino. (=Collezione di monografie artistiche, serie I. no. 37). Bergamo, Istituto Italiano d'arti grafiche, 1908. 8-r. 350 l.

BAUMGARTEN, F., Knosos. 4-r. Freiburg i. B. Progr. 1907.

BAUMGARTEN, F., Poland és Wagner,

Die hellenische Kultur. 2. bőv. kiad. 8-r. Leipzig, 1908. 10 Mk.

BIENKOWSKI, P. R. v., Die Darstellungen der Gallier in der hellenistischen Kunst. Hrsg. vom österr. arch. Inst. in Wien. (175 á. és 9 t.) 4-r. Wien, 1908. 34 kor.

BOEHLAU, Jo., Griechische Altertümer südrussischen Fundorts aus dem Besitz des Herrn A. Vogell, Karlsruhe. 4-r. 1908. h. n.

BRAUWEILER, Wandheizung bei den Römern. (=Korresp.-blatt der Westd. Zeitschr. 1907. 7/8. sz.)

BULLE, H., Orchomenos. I. Die älteren Ansiedlungsschichten. (=Abhandl. d. Bayer. Akademie, XXIV.) 4-r. München, 1907.

CAGNAT, R., Les deux camps de la légion IIIe. Auguste à Lambèse d'après les fouilles récentes. (=Extrait des «Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles-lettres» 38. k. I. r.) 4-r. Paris, 1908. 4 fr.

CAVVADIAS, P. és KAWERAU, G., Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890. (=Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 5.) 2-r. Athen, 1906. Görög és német szöveggel. 40 Mk.

CHASE, Geo. H., The Loeb Collection of Arretine pottery. Catalogued with introduction and descriptive notes. 4-r. Newyork, 1908.

Constantinople. Catalogue des figures grecques de terre cuite. Musée Ottoman. 8-r. —. 1908.

CRAMER, F., Afrika in seinen Beziehungen zur antiken Kulturwelt. (=

Gymnasialbibliothek, 46.) 8-r. Gütersloh, 1907. 2.40 Mk.

Denkmäler der Malerei des Altertums. Herausg. v. Hermann. I. Serie, 4. és 5. Lfg. München, Bruckmann. à 20 Mk.

DEONNA, W., Les statues de terre cuite dans l'antiquité. Sicile, Grand-Grèce, Étrurie et Rome. 8-r. Paris, 1908. 7.50 fr.

DITTBERNER, W., Issos. Ein Beitrag zur Geschichte Alexanders des Grossen. 8-r. Berlin, 1908.

DOMASZEWSKI, A. v., Die Anlage der Limeskastelle. 8-r. Heidelberg, 1908. 0.80 Mk.

DRAGENDORFF, v., Römisch-germanische Forschung in Nordwest-Deutschland. Korrespondenzbl. d. Ges.-Ver. d. deutsch. Gesch.- und Altert.-Ver. LV, 5/6.

Einzelforschungen über Kunst- u. Altertumsgegenstände zu Frankfurt a/M. Im Auftr. d. Komm. f. Kunst- u. Altertumsgegenst. Hrsg. vom Städt. Hist. Museum. I. k. 8-r. 1908. Frankfurt a/M. 12 Mk. (Benne: Wolff, Über den Zusammenhang röm. und frühma. Kultur im Mainlande. — Riese, Die Gigantensäulen... und ihre Literatur etc. — Welcker, Deckel röm. Tonlampen im Hist. Museum zu Frankfurt a/M.)

ESPÉRANDIEU, Ém., Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine, I. k. 4-r. 1907. Paris. (=Documents inédits sur l'histoire de France.) 40 fr.

EULER, C., Πορφύρεος-purpureus. Eine farbengeschichtliche Studie. 8-r. Weilburg, Programm, 1908.

FELDHAUS, Antike Hufeisen. (=Dahheim 18, 22. o.)

FERRERO, G., Grösse und Niedergang Roms. Ford. Pannwitz, M., 8-r. 1907, Stuttgart. 2 köt. à 4 Mk.

FURTWÄNGLER, A. és REICHOLD, K., Griechische Vasenmalerei. Auswahl hervorragender Vasenbilder. Nach Furt-

wänglers Tode fortges. von F. Hauser. II. Serie 5. Lfg. 10 t. és szöveg. München, Bruckmann, 1908. 40 Mk.

GARDTHAUSEN, Vict., Der Altar des Kaiserfriedens, ara pacis augustae. 8-r. Leipzig, 1908. 2.80 Mk.

GEISSNER, Vict., Die im Mainzer Museum befindlichen Sigillata. — Gefässe und ihre Stempel. I. Nachtrag. Mainz, Programm des Realgymnasiums. 8-r. 1908.

GOESSLER, Peter, Das römische Rottweil. 8-r. Stuttgart, 1907.

GÖSSLER, Neue römische Grabdenkmäler aus Württemberg, besonders aus Cannstatt. (=Korrespondenzblatt deutsch. Anthropol. Ges. XXXVIII.)

GRAINDOR, P., Les fouilles de Ténos en 1905. 8-r. Louvain, 1907.

GRÈCE, La, Par Th. Homolle, H. Houssaye, Th. Reinach, Ed. Théry, G. Deschamps, Ch. Diehl, G. Fougères, J. Psichari, A. Berl, M. Paillarès. 8-r. Paris, 1908.

GUERBER, A., The myths of Greece and Rome. Their stories, signification and origin. 8-r. London, 1907. 7.6 sh.

GUSMAN, P., L'art décoratif de Rome de la fin de la République au IVe siècle. Fol. Paris. I. livr. 1908. (Megjelenik 3 szállítmányban, 20—20 táblával, előjegyz. ára 60 fr.)

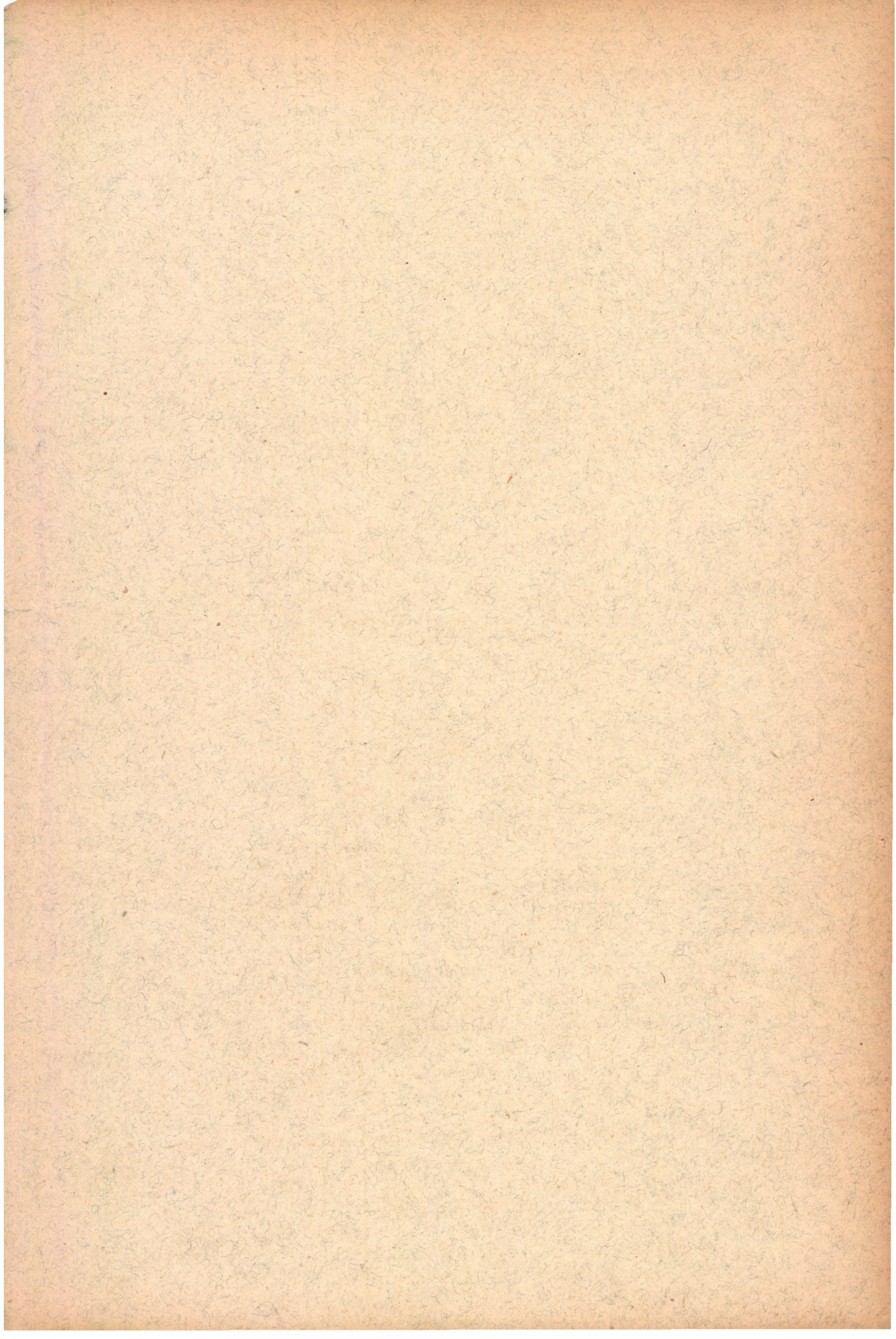
GUSMAN, P., La villa d'Hadrien près de Tivoli. Guide et description suivi d'un catalogue des oeuvres d'art. 8-r. Paris, 1908.

HAUSER, O., Homers Helden und Götter. (=Polit.-Anthropol. Rev. VII/3.)

HEKLER, A., Römische Bronzen aus Ungarn. (=Kny. a Jahresh. d. österr. arch. Institut. XI. köt.-böl.) 4-r. Wien, 1908.

HOGARTH, D. G., Excavations at Ephesus: the archaic Artemision. With chapters by C. H. Smith, A. H. Smith, B. V. Head and A. E. Henderson. Szöveg és atlasz. London, Brit. Mus. 1908. 50 sh.

Archaeologiai Értesítő — Indicateur archéologique

publié par l'Académie hongroise sous la rédaction de M. JOSEPH HAMPEL.

Cinq livraisons par an ; prix du volume | Nouvelle série, XXX. volume, 4. livrai-
6 florins = 12 couronnes val. hongr. | son du 15 octobre 1910.

TABLE DES MATIÈRES.

	Pages
Dr. GÉZA SUPKA. Nouvelles recherches servant l'histoire de l'émail champ-levé. (9 vignettes) ...	289—309
Dr. ANTOINE HEKLER. Statuette en bronze de Sarapis au musée national. (Une vignette) ...	309—311
JOSEPH HAMPEL. Reliefs figurés sur les monuments funéraires de la Pannonie. (39 vignettes) ...	311—344
CORNÈLE DIVALD. Monument curieux de la connaissance de soi même à Besztercebánya. (Deux vignettes) ...	345—347
LOUIS KEMÉNY. Données servant l'histoire de l'art à Kassa ...	347—350
ANDRÉE KRECSMARIK le jeune. Trouvaille de l'âge de l'occupation du pays par les hongrois à Szarvas ...	350—353
ETIENNE TÉGLÁS. Le vicus romain à Mezőtóhat et le relief d'Apollon à Potaissa. (Huite vignettes) ...	353—356
LOUIS KÜHN. Station de l'âge de bronze à Nagyszentmiklós ...	356—359
Dr. MARTIN ROSKA. La station néolithique à Tasnád ...	359—361
ADALBERT WITTICH. Stations préhistoriques à Füzérvidek ...	361—362
1—3 vignettes: Poterie préhist. trouvée au Bodrog-Tiszaköz dans la collection de M. Jules de Dókus ...	362
Dr. ANTOINE HEKLER. Progrès de l'archéologie classique à l'étranger. (Deux vignettes) ...	363—377
Vignette: Bracelet en fils de bronze provenant du cimetière à Szarvas	377
Notices: Camille Fittler †. — La commission arch. de l'académie hongroise en 1909. — Jean Csontos: Deux documents inédits relatifs au transport des statues des saints rois à Nagyvárad. — Le monument commémoratif dédié à Fl. Römer. — Mathias Pajdussák sur les oeuvres en bronze du moyen-âge au comté de Szepes et leurs maîtres à Lőcse, rec. par L. Kemény ...	377—382
Vignette: Bracelle en bronze provenant du cimetière à Szarvas ...	382
Bibliographie redigée, par le dr. Géza Supka ...	383—384

XXX. KÖTET. 5. SZ.

ÚJ FOLYAM.

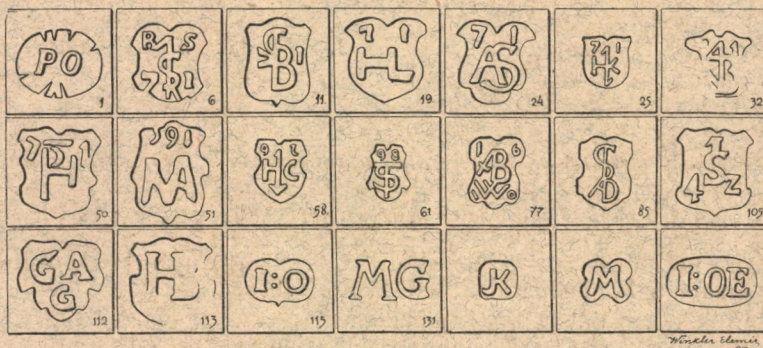
1910 DECEMBER 15.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADEMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
és
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

HAMPEL JÓZSEF.

NÉMELY MESTERJEGYEK A NAGYSZÉBENI ÓLOMTÁBLÁN.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

1910.

A jelen füzet mellékletei: Az egész kötet címlapja, tartalomjegyzékei,
az ábrák magyarázata és a betűrendes tárgymutató.

TARTALOM.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

- I. Dr. KENCZLER HUGÓ. Krisztus le-
vétele a keresztről. Festmény a szép-
művészeti muzeumban. (Egy ábrával)
385—392. l.
- II. Dr. ROTH VIKTOR. Erdélyi oltár-
kredenczek. (11 ábrával) --- 392—400. l.
- III. Dr. DIVALD KORNÉL. A selmecz-
bányai ev. templom műkincsei. (Négy
ábrával) --- 400—407. l.
- IV. Dr. GYÁRFÁS TIHAMÉR. A nagy
Ábra: Óskori bögre a Bodrog-Tisza-Közlől. --- 431. l.
- szebeni ötvösök mesterjegytáblája. (Egy
képmelléklettel és 134 ábrával)
407—419. l.
- V. WINKLER ELEMÉR. A nagyszebeni
ötvösök mesterjegyeinek ellenőrző táb-
lája. (21 ábrával) --- 419—421. l.
- VI. NAGY GÉZA. Számszerijak a Hu-
nyadiak korából. (5 ábrával) 421—426. l.
- VII. DARNAY KÁLMÁN. Az uzsavölgyi
bronzkincs. (Képes táblával) 426—431. l.

LEVELEZÉS.

- I. DUDÁS GYULA. A homonnai régi
harangokról. --- 432. l.
- II. LEHÓCZKY TIVADAR. Két közép-
kori gyűrűről. (Két ábrával) 433—435. l.
- III. Dr. PÓSTA BÉLA. Tordosi ásatá-
sairól --- 435—436. l.

IRODALOM.

- Dürer.* Irta Felvinczi Takács Zoltán, ism. *dr. Magyar Simon* --- 437—449. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

- I. Az orsz. rég. társulat októberi ülése,
ism. *dr. Márton Lajos* --- 450. l.
- II. Adatok Kassa műtörténetéhez.
Kemény Lajos --- 451—452. l.
- Ábra:* Óskori edény a Bodrog-Tisza-Közlől. --- 452. l.

Az Arch. Értesítő közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMB. TÁRSULAT HIRDETményEI.

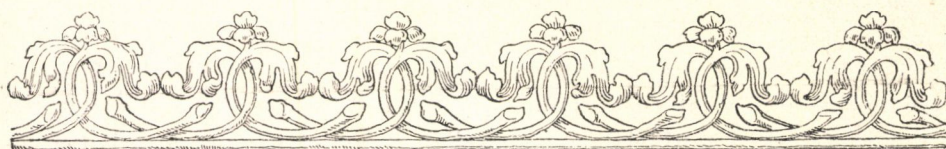
TÁRSULATI ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve)
d. u. 5 órákor a M. Tud. Akad. heti üléstermében.

Kérjük t. tagjainkat, hogy mindennemű társulati és régészeti ügyekben
a társ. titkár, dr. Szendrei János-hoz (lakik Budapest, I., Attila-utca 23. sz.)
forduljanak.

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XXX. kötete (1910) öt füzetben, mindenkor 6 nagy
ívyi tartalommal és számos képpel február 15-ikén, április 15-ikén, június 15-ikén,
október 15-ikén és deczember 15-ikén jelenik meg. — Az orsz. rég. és embertani
társulat tagjai a 10 korona tagdíj fejében kapják. A tagdíjak Lipcsey József rég. társ.
pénztárnokhoz (Üllői-ut, Iparmúzeum) küldendők. — A lap szellemi részét illető
közlemények az «Arch. Értesítő» szerkesztőjéhez (N. Múzeum), reclamatiók egy hó
lefolysa alatt dr. Szendrei János t. titkárhoz I., Attila-utca 23. sz. a. küldendők;
későbbi reclamatiók csak kivételesen vétetnek tekintetbe.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

KRISZTUS LEVÉTELE A KERESZTRŐL.

FESTMÉNY A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUMBAN.

A Szépművészeti Múzeum német osztálya érdekes képpel gyarapodott. Abban a kis kollekcióban, a mit Stern Armin főv. biz. tag úr a múzeumnak adományozott, van egy szép, nagy kép,* mely első pillantásra is tagadhatatlanul német eredetinek látszik, s Krisztus levételét a keresztről ábrázolja.

A képnek körülbelül a közepén van a szép, simára gyalult keresztfa felállítva, a honnan Krisztus tagjai már le vannak oldva, s a honnan Krisztus testét éppen lehozzák. Két létra van a kereszthez állítva, az egyik jobbról, egész közel a kereszthez meredek lejtővel hozzáillesztve, a másik balra távolabb a földre állítva nem oly hirtelen, hanem könnyed, enyhe, jól járható emelkedéssel. Balra egy fehér prémszegélyes, barna brokát ruhába öltözött, prémes föveggel fedett fiatal ember jön le a létrán. Még egészen a felső fokokon jár, feje túléri a keresztfa kereszt-deszkáját, jobbájával** a létra karfáját fogja, baljával Krisztus testét hónaljánál tartja, s így megy lefelé. A bal láb egy fokkal lejjebb van, mint a jobb, a jobb erősen be van húzódva, a talp rajta áll a létra fokán, míg a bal csaknem a lábhegygyel érinti a fokot. Ez a láb lépett le, most készül elhelyezkedni, hogy aztán a másik mozoghasson lefelé. A másik jóval idősebb férfi a jobb oldalon barna ruhában és zöld köpenyben már egészen lent áll a létra második fokán, s készül ép az elsőre lelépni. Háttal fordul felénk, jobb talpa közepével biztosan áll a létrafokon, a bal lábát ép kihúzza a 3-ik fokról, hogy az elsőre vigye le. Jobb kezével ő is kapaszkodik a létrán, ennek fokát fogja, a ballal Krisztus testét tartja a térd fölött egy fehér vászonlepedőn, a mely vállán van átvetve, s nagy darabon a hátára hull. A kettő között van Krisztus élettelen, merev teste. Nemcsak oly értelemben merev, mint minden holttest, a melyben az élet, a vér keringése, az izmoknak az

* 153,7 cm. széles, 168 cm. magas.

** Minden irány következetesen a néző kezei szerint van véve.

akarattól függő mozgóképessége kihalt, hanem súlytalan, testiség, plasztikanélküli hajlíthatatlan test. Jobbról az öreg a térd fölött tartja, s a lábszárak a térdnél még sem hajlanak be, hanem megtöretlen egyenes vonalban folytatódnak tovább. A középtest is balról éles, egyenes vonallal van határolva, a mellizmokat elválasztó vonalak gyengék, alig vannak kirajzolva, a test egész síkszerű, a statuáris jelleg kiemelése nélkül. A két lator teste a két létrától oldalt, faragatlan, csunya karókból összeácsolt kereszthez kötve, szintén nincs jobban kidolgozva. Mindössze a lábnál látszanak valamivel testiebbnek. Az által ugyanis, hogy a lábfejek profilból vannak adva, s nehézkes, vaskos formájuk éles ellentétben áll Krisztus finoman rajzolt tagjaival, s a test egészen látható forma és vonalmennységihiánnyal a 3-ik dimenzió illúziója is felébred bennünk. Ez azonban valami, a mi egész véletlenül s esetlegesen keletkezik, s nem fakad a mester testtudásából s tudatos testábrázolásából. Hogy a testet tényleg nem ismeri még, hogy a mozgással s annak ábrázolásával nincs tisztában, azt egyébként még más körülmény is bizonyítja. Nemcsak Krisztus teste, a mely esetleg ikonografiai hagyományoknál fogva is lehet régiesebben visszaadva, van ilyen laposan, testi domborodás nélkül ábrázolva, s nemcsak a két lator mezitelen teste, a mi elvégre lehetne analógiás képzet következménye is, hanem a kép többi alakja is. Így mindenekelőtt a Krisztus testét vivő két alak. Mindkettő a létrán jön lefelé, tehát mozdulatban van. Ez maga föltételezné a test ábrázolását. De ezek az alakok is teljesen laposak, a testnek a mélységbe való terjeszkedése nincs visszaadva. Ez okozza azután, hogy a behajlított lábak, a mint a létrán lefelé mennek, a helyett, hogy hátról előre nyomulnának a térben, oldalt fordulnak, ráfeküdnek a létrára, hibás rövidüléssel a létrát eltakarják s a létráról oldalt kiállanak. Ez és a fent jelzett dolgok mutatják, hogy a testiség nem ábrázolása következetesen mutatkozik, s hogy tehát a művész látásmódjából, vagyis iskolájából, a művészet primitív fejlettségi fokából következik. Ez a körülmény maga elégséges, hogy a kép keletkezési idejét, a melyről dátum vagy signum hiányával pusztán a stílus alapján kell véleményt mondanunk, későre ne tegyük. Erre egyébként még más útmutatást is kapunk a többi alak megtekintéséből.

A három holttesten s a Krisztust a keresztről lehozó két alakon kívül még öt alak van a képen. A kép bal szélén két sirató asszony áll. Az egyik profilba fordulva két kezét imádkozásra kulcsolja össze s kissé felfelé nézve sópánkodik. A másik balra mögötte, kifelé néz a képből, egyik kezével köpenyét fogja, a másikkal szemét szorongatja, hüvelykujjával a könnyet törölvén ki belőle. A két nő közül az utóbbi vörösbarna ruhában s zöld köpenyben van, a másik vörös köpenyt visel s zöld alsó ruhája van. Mindkettő tetőtől talpig ruhába van bur-

kolva, úgy hogy csak a kezek, a papucsba dugott láb s az arcz látszik ki belőlük. Az alakok a ruhába és köpenybe a szó szoros értelmében be vannak ágyazva, úgy hogy a testből semmi sem látszik ki s a vastag redőkön át, a melyeknek keletkezése egészen önkényes, sem a vállakat, sem egyéb felötlő testrészeket, a hol a testnek határpontjai vannak, felismerni nem vagyunk képesek. A kép közepén van Mária és János csoportja. Mária a kereszt alatt van elhelyezve, a keresztfa és a két létra közt üresen maradt helyen, a hagyományoknak megfelelőleg

KRISZTUS LEVÉTELE A KERESZTRŐL. Festmény a szépművészeti múzeumban.

sötétkéék ruhában és köpenyben, fehér fejkendővel összeeső félben. A test nem hirtelen esik össze, hanem lassan ereszkedik lefelé. A súly a jobb lábon nyugszik, a bal lépő helyzetben előre helyezkedett, a két kar a mellen össze van kulcsolva, a fej kissé balra felfelé fordul, a könnyes szemek nyitva vannak, a száj csak kevésbé van elhúzva. Az erős mozdulat következtében a bal lábszár egész hosszában jól látszik, a vállak és a karok helyzete miatt s a karok maguk is valamivel jobban látszanak, mint az előző két alakon. Az összeeső Máriának ez a beállítás nem új, hasonló helyzettel úgyszólván minden német képen, a hol ábrázolva van, találkozunk s pedig a legkülönbözőbb területeken s meg lehetős nagy időközben is. Valószínű, hogy a mozdulat és beállítás

egy nagyon régi ikonográfiai típusra megy vissza, s így, a mi test-ábrázolás a mozdulat következtében keletkezik, az nem a mester és a kor testtudásából fakad. Erre vall egyébként az is, hogy a test középső részén, továbbá az álló jobb lábon, a csipő és derék körül, valamint a fejkendő alatt a nyaknál, szóval az ikonografiai típusmozdulattól nem érintett helyeken, a test teljesen megérzékítetlen. Ennyiben ez az alak sem különbözik formailag a két sirató asszonytól. Mária mögött János áll, vörös ruhába öltözött fürtös, barnahajú, mezitlábos, fiatal alak, háromnegyed profilban, keresztberakott lábakkal; felső testével kissé jobbra előrehajol, s két kezével a lehanyatló Máriát hóna alatt fogja. A ruha a testet szinte egészen beburkolja, a lábak kereszteződését pusztán a lábfej állásából lehet kivenni, a lábszárak, váll, test ép oly kevésbé láthatók, mint a többi alakon.

A kép legérdekesebb alakja kétségtelenül Magdolna. Az ikonografiai hagyományoknak megfelelőleg ő jajgat a leghangosabban. Rendkívül gazdag s roppant gonddal megfestett szép ruhába van öltözve. Sok hajtékkal elrendezett, halvány rózsaszínű köpeny van rajta, mely alól három helyütt a kék alsó ruha kilátszik. A köpeny rövid ujjai drágakövekkel kirakott szegélylyel vannak díszítve. Alóla kilátszik az alsóruha bő, hajtékos rózsaszín ujj, mely a könyök alatt finom zöld színnel van átszőve. Fehér fejkendője, melyből csak az arc látszik ki gonddal van megkötve, s szépen redőkbe elrendezve. Ez az alak azonban nemcsak ruházata, hanem mozdulata miatt is érdekes. Háttal felénk, féltérden van, két karját nyitott ujjakkal messze oldalt kitárja, fejét egyenest a keresztről levett Krisztus felé emeli, szája nyitva, hangosan sópánkodik. Bár a mozdulatot a ruha és redőinek elrendezése nem követi, s bár igazában ez az alak sem mondható világosan ábrázolt testűnek, mégis daczára, hogy a szem, a tekintet a beállításnál fogva nem is látszik, mégis a nyitott száj, széttárt karok, szétnyitott ujjak a fájdalom meggyőző kifejezői. Ha tehát a testiség ábrázolásában való járatlanság, a test nem ismerése a művészet primitív állapotára is utal minket, ez az alak a maga kifejezőképességével nem engedi, hogy túlságosan korai időre tegyük a kép eredetét. Támogatja ezt az a körülmény, hogy ez a kifejezésre való törekvés a képen nem is izolált. A jobboldali keresztvivő tekintetével társa felé fordul, őt nézi, s mintegy az ott észleltektől teszi függővé saját cselekvését. A baloldali keresztvivő nem foglalkozik cselekvésével, következetes pszichológiai karakterizálásról tehát nincs szó, de azért a fájdalom jelzése az arcokon, bár nem individuális, s nem pszichikai a jellemzés, nem egyforma az alakoknál. Az alakok formáiból s kifejezéséből vett megfigyelések alapján a képet oly időből valónak tarthatjuk, a mikor a lelki folyamatok individuális ábrázolása már megindult, de még ki nem fejlődött, s a mikor a test, s annak

mozdulatában az ismeretek foka elég kezdetleges volt. Ez az idő Németországban körülbelül 1475—80-ra esett, s így a kép ebből az időből származhatott.

II.

A mint a kép figurális részének a részletes leírása a kép időbeli elhelyezéséhez vezetett, úgy a kép másik része, a talán még érdekesebb, de mindenesetre sokkal szebb tájképi háttér a festmény térbeli lokalizálásához fog minket segíteni. Legelől, a hol az alakok vannak szürkés-sárgás színre van festve a talaj. Néhány csont, kő, földgöngy, balra néhány szál fű, jobbra a sarkon alacsony sziklatömeg látható. A kép középterét a keresztek mögött sötétzöldre festett egyszínű pázsit fedi, melyet a jobboldalon keskeny ösvény vág ketté. Az ösvény sövénykerítéssel határolt részbe vezet be, a hol sziklafal mellett Krisztus még üres, nyitott sarkophagja látszik. A sövény külső falánál egy vékonytörzsű, nagy széles ágazatú fa áll, a szikla tetejét is sűrűn egymás mellett fák borítják, melyeknek csak sötétzöld lombjuk látható. Innen balfelé domb húzódik le, melynek világoszöld háta fokozatosan megy át a középtér sötét pázsitjába. A balszélen kert van, melynek halványzöld gyepe, útjai, fái, úgy látszik tudatosan el vannak különítve a pázsit sötétebb részétől. Egy szép vörösfedelű kis templom van a parkban, hangsúlyozott, kiemelt, jól látható helyen. Ez a rész nyilván a kép megrendelőjének a kedvéért készült, s a templom felismerése a kép pontos localizálására vezethetne. E sorok írója nem tudott megbízható megállapításhoz jutni.

A kép háttérének baloldalát város foglalja el, mely víz partján áll, s melyet gonddal megfestett fal s saroktornyok határolnak, s melynek templomai, házai balra, hátra a hegyek felé terülnek el. A középtér parkjától kezdve a város fala mentén hátrafelé víz húzódik, mely a város határánál jobbra, balra kiszélesedik. A balszélen magas kék hegyek határolják, a fentken a víz a messzeségben vész el, jobbra ismét magas hegylánczok vonódnak, a melyek középről jobbfelé közelednek s a víz partját képezik. A víz egész a kép jobb széléig húzódik, s fehéres csillámú, halványkék felülete a kereszten túl jobbra is a domb fái mellett egy kis darabon látható. A kép többi részét gyönyörű szép, tiszta kék ég borítja.

Ez a tájkép kétségtelenül a kép legszebb, legérdekesebb része. Különösen két szembetűnő sajátossága az, a mi megragad. Egyik bizonyos festői hatások keresése, a másik nagy színharmonióra való törekvése. Láttuk, hogy a kép aránylag fejletlen időből származik. Ennek a sajátossága, hogy az ábrázolandó dolgokat egyenként, sőt részletenként tudja csak nézni, ezért mutatnak a művek darabos, korcs,

esetlen dolgok mellett páratlanul finom részletmegfigyeléseket. A megfigyelésnek ez a módja azonban nemcsak a személyekre, s azokra a dolgokra szorítkozott, a melyek az előtérben állnak, tehát a szemlélő közelébe esnek, hanem a háttér részletei is ilyen közről látott részletek képzetei alapján készültek. Ez az egész XV. századi művészetnek nemcsak Németországban, de Németalföldön is általános sajátossága. Képünk tájképi részében azonban ettől teljesen elütő sajátosság mutatkozik. Mindenekelőtt a fák lombja nincs úgy megcsinálva, hogy egyes levelek vannak egymás mellé helyezve. Az egész egységes, ecsettel megfestett, s nem élesen kirajzolt tömeg, melyből csak ecsethegygyel pontozva készített egyes levelek látszanak külön. De ez a külön levélalakítás is csak ott mutatkozik, a hol a fa közel esik hozzánk, a hátulsó dombon levő fákon hiába keressük. Sokkal határozottabban mutatkozik a festőiségre való törekvés a város házainak a képében s a hegyek, s a víz megfigyelésében. Igaz, hogy a város nincs együtt nézve az előtérrel, hanem külön, ép így a víz, s a hegyek is. De e részletek mint festői egész vannak kezelve. A város fala, s a fal védő tornyai a festő szeméhez közel voltak, s itt grafikusan vannak részletek is adva, pl. ablaknyílások, lőrések, de hátrább ezek elmosódnak, s csak a házaknak egy színű teteje látszik élesen, míg egész hátul, a hol a házak a dombra kapaszkodnak fel, már e foltok határai is elmosódnak, s az egyes házak is színben összefolynak, s az egész egy festői tömeget ad. A víz is elől és hátul más színű. Elöl halványkék, hátul pedig sajátos fénylevő fehér csillámot kap, mint mikor a távoli víztömeg felületét éles, egységes világításban simítja végig a nap. A közel fekvő hegyek színe élesebb, hátrább fokozatosan halványabb kékbe megy át, míg végül egész hátul ezüstös fénybe vész. E részekben tehát egészen világosan felismerhető a levegő perspektiva sajátosságainak önkéntelen finom megfigyelése, oly sajátosság, mely e korban nem volt tulajdonképen a német művészet egészének problémája, de melyet a német festészet egyetlen területe: a bódeni tó környéke az emlékekből vonható következtetések alapján a XV. század elejétől kezdve művelt. A képnek másik említett sajátossága: a páratlan szép színharmonia, a melynek a megalkotása egyenesen céltudatosnak mutatkozik e képen, szintén a bódeni tó iskolájának a sajátossága. A müncheni Bayerisches Nationalmuseum egy Háromkirályokat ábrázoló képén* a tájképi háttér, a hegyek, víz, város s az ég ugyanilyen eszközökkel van finom harmóniába állítva, mint a miénk. De a mi képünk későbbi s így amannál fejlettebb állapotot mutat. A tájképi háttér színeit nem apró foltokban állítja elő, hanem

* Katalog der Gemäldegalerie des Bayerischen Nationalmuseum, herausg. von Karl Voll, H. Braune u. H. Buchheit. No. 244. v. ö. H. Braune: Beiträge zur Geschichte der Bodensee-schule. Münchner Jahrbuch, 1907. II. S. 19.

nagy színsíkokban. Elöl a víz egyszínű halványkékét követi az ezüstös fényű nagy másik kék sík, a házak teteje vörös, vörösbarna, zöld, kék színekben, a hegyek kékjei, a pázsit és fák sötét zöldje, a park templomának mély vörös teteje megannyi külön-külön színsík, melyek gond-
dal s finom érzékkel vannak harmoniába állítva. Az egész fölött a képnek mintegy harmadrészében az ég egyszínű, a legkisebb felhőtől sem zavart tiszta kékje húzódik végig s teszi teljessé s igazán megkapóvá a különben is jól kiszámított harmóniát.

★

A német festészet története egyike a művészettörténet még fel nem dolgozott fejezeteinek. Janitschek nagy könyve 1890 óta úgy elavúlt, mintha már legalább 50 éve jelent volna meg. A leltári felvételek kapcsán megindult lokális vizsgálatok — az egyes területek zárt, külön sajátosságait állapítják meg, s nem vezetnek közvetlenül a helyes összefoglaláshoz. Mégis ez fogja a műtörténetet annak az útnak a kiméréséhez vezetni, a mit a német festészet a XV—XVI. század folyamán megtett. Tudjuk, hogy az egész középkoron át s a XV. században is főképp Németországban a társadalmi, gazdasági és kulturtermelés is az egyes izolált területeken meglehetősen zárt viszonyok között folyt le. A művészettörténet a kölcsönhatások szüntelen vizsgálata közben elfelejtette a középkori életnek ezt az alapsajátosságát, s a közös elemek felületes vizsgálata alapján az összefüggéseket teljesen hamis vonalban állapította meg. A német festészet egész fejlődésének érdemét a németalföldi festészet hatásának tulajdonította. Az egyes területek lokális vizsgálata meglepő új eredményeket mutat, látjuk, hogy úgyszólván minden területen egyszerre indul meg a művészi élet, hogy a területek meglehetősen saját lábukon állanak, hogy művészi tapasztalataikat maguk, s lényegében autochton módon fejlesztik ki, s hogy egyes területeik egészen különös, sőt meglepő sajátosságokat is mutatnak, olyanokat, a mit fejlettebb művészeti viszonyok közt élő területen is csak később találunk.* Az iskolák összefüggését e sajátosságok különlegessége s rokonsága alapján csakis az emlékek szélesebb ismerete alapján a leltározás befejezésével lehet majd megkísérteni. Egyelőre úgy látszik, hogy a fejlődés útja s a művészet terjeszkedésének a módja a városok egymásközi kereskedelmével áll kapcsolatban, s hogy a művészet története a fejlődés kérdésének az eldöntésénél a kereskedelmi útvonalak nyomán fog haladni. A góczpont pedig alighanem a bódeni tó partjánál, Reichenauban, Konstanzban, Baselben, e régi közvetítő kereske-

* Ilyen szép harmonikus tájkép Németalföldön nem fordul elő Hieronimus Bosch és Lucas van, Leyden előtt.

delmi s kulturcsomókban lesz keresendő, a hol a festészet gyakorlata adataink szerint falfestésben, miniaturban egyaránt roppant régi időre megy vissza, a honnan Conrad Witz, Lucas Moser művészete is származik, s a hová úgy látszik az újabb kutatás a kölni iskola, főképp Lochner művészetének az eredetét is lokalizálni hajlandó. Ez iskolának egyik érdekes, szép s elég késői terméke a mi képünk is, s így részletes vizsgálataira fordított fáradságunk nem mondható hiábavalónak.

Dr. Kenczler Hugó.

ERDÉLYI OLTÁRKREDENCZEK.

Az erdélyi templomok nem csekély számában a kar déli falán az oltár serlegoldalán a falban egy mélyedés van, a mely tetemesen nagyobb a szentségfülkénél és gyakran többé-kevésbbé díszítve, a katolikus templomnak, ugyan nem mindenütt ezen formában létező szertartási eszközeihez tartozik. Ezen mélyedések, a melyek *credentia*, *piscina*, *fenestella* vagy *lavacrum* néven is említetnek, az úgynevezett oltárkredenczek¹ voltak és arra szolgáltak, hogy azokat az oltáreszközöket, a melyeket a misénél többé nem használtak, oda félre tették. Ha az istentiszteletnek vége volt, az oltári eszközöket az oltárkredenczből kivették és újra a rendes őrizetbe helyezték el. Az oltárkredencz tehát a templomi eszközöknek csak ideiglenes elhelyezésére szolgált.²

A különféle elnevezések, melyekkel ezen fali fülkéket említik, arra a fejlődésre mutatnak, a melyen átmentek. Azokban a templomokban, melyekben ilyen fülkéek nincsenek, általánosan faasztalt használtak, melyre fehér abroszt borítottak. Az ilyen asztal a «*credentia*» nevet viseli, a mely kifejezés azután magára a fülkére is átvitetett. Minthogy ezen fülkéket már korán a csúcsíves ablaképítészet mérműalakjaival is ellátták, ablakocskának, «*fenestella*»-nak is nevezték. «*Piscina*» vagy «*lavacrum*» néven pedig még abban az időben is előfordulnak, a mikor a talpazatba csatornát többé már nem szoktak beépíteni. Hogy az erdélyi oltárkredenczek között tudtunkkal egy sincs olyan, a mely *lavacrum*mal volna ellátva, annak oka az, hogy a XIV. század óta az «*ablutio*» általánosan az oltárnál, a miseáldozat befejezése után végeztetett. A mi a keletkezési időt illeti, az oltárkredenczeknek használt falfülkéek a korai gótika termékei, a mely minden tartányt a legközelebbi falon helyeztek el.³

Ezen oltárkredenczek célja és értelme a későbbi nemzedékekre nézve többnyire elveszett. E miatt a protestáns templomokban ezen falfülkéket ma-

¹ V. ö. Heinrich Otte: Handbuch der kirchlichen Kunstarchäologie. Leipzig 1883., I. köt. 263. s k. l.

² Az oltárkredenczek felállításának helyére vonatkozó szabályokat lásd Durandus I. 1. 11. és 39: «*Prope altare . . . collocatur piscina seu lavacrum*».

³ V. ö. Heinrich Bergner: Handbuch der kirchlichen Kunstaltertümer in Deutschland. Leipzig 1903. 272. l.

napság gyakran tévesen «karülések»-nek jelzik, illetőleg annak magyarázzák. Sőt néha katolikus templomokban sincsenek már tisztában az eredeti rendeltetéssel és daczára annak hogy a falba illesztett régi oltárkredencz még meg van, egy szabadon álló fehér lepellet letakart faasztalt használnak a miseeszközök félretevésére. Példának erre felhozzuk a *mikeszászai templomot*.

Míg a németországi és ausztriai templomokban az oltárkredenczek gyakran «piscina»-nak is be voltak rendezve, úgy hogy a pap az előírt kézmosást itt teljesíthette és a használt víz kiönthető volt, addig az erdélyi templomokban ezen nyitott falfülkénél az üstalakú mélyedés a kifelé vezető csővel egyáltalában hiányzik. Úgy látszik, hogy itt a «piscina», ha egyáltalán megvolt, mindig a sekrestyének északi falába volt beépítve, a mint azt a berethalmi, medgyesi és nagyszombati ev. templomok sekrestyéiben még meglevő kifolyó berendezés mutatja.

A mi most már az oltárkredenczek kiállítását illeti, úgy az nagyon különböző. Nem egynél az alkalmazott kőből faragott dísz csekély voltában a nagyon sok templomon mutatkozó szegénység nyilvánul. Sok esetben ezen fali szekrények nem állanak egyébből, mint egy többnyire csúcsívesen zárt, kisebb-nagyobb terjedelmű falnyílásból. Kicsiny az oltárkredencz pl. a nagysinki (Nagyküllő-megye), lekenczei (Besztercze-Naszódmegye), evangélikus templomban, ellenben feltűnően nagy a szenterzsébeti (Szebenmegye) ev. templomban.

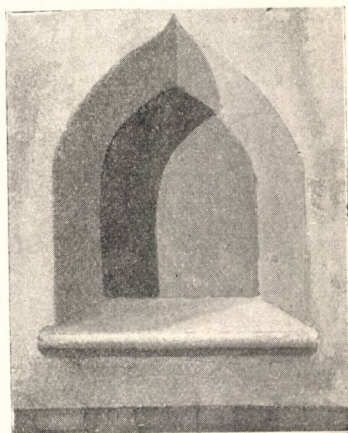
Ezen előzetes megjegyzések után, nézzük az egyes emlékeket.

Az előttünk ismeretes oltárkredenczek a késői gótika korszakából valók.

A *szenterzsébeti* evang. templomban, a mely a XV. század végén egy három hajós román bazilika átépítése és egy új kórus hozzáépítése által nyerte mostani alakját, az oltári faliszekrény csak egy hegyes ívben végződő vakablakból áll és ezért ugyanezen templomnak csinos szentségfülkéjéhez képest, nagyon mostoha elbánásban részesült. (1. ábra.)

A maga nemében egyedüli *Kiscsúr* község (Szebenmegye) érdekes, román bazilika átépítéséből keletkezett ev. templomának fali oltárszekrénye. (2. ábra.) Ezen oltárkredencz ugyanis három egyenlő, egymás mellett fekvő, egyenként nagyon lapos ívtől fedett nyílásból áll. Miután a kiscsúri templom mai alakját 1500 körül kapta, ezen bár dísztelen, de alakjánál fogva egyedes oltárkredencz kora is meg van határozva.

A szenterzsébeti oltárkredenczhez hasonló, azonban csak egy lapos ívvel tetőzött a *mikeszászai* templom kórusában levő falfülke. (3. ábra.) Míg ezen templom szentségfülkéjét egy erőteljesen stilizált keresztben végződő ormozat tetőzi, az oltárkredencz mindennemű dísz nélkül szűkülködik. Annál feltűnőbb az ennél a templomnál, mert minden részében a legnagyobb gonddal volt kidolgozva. Az ablakoknak tökéletes szépségű mérművei, a csúcsíves kapu domboro-

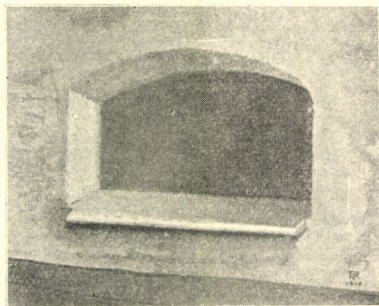
I. SZENT ERZSÉBET.

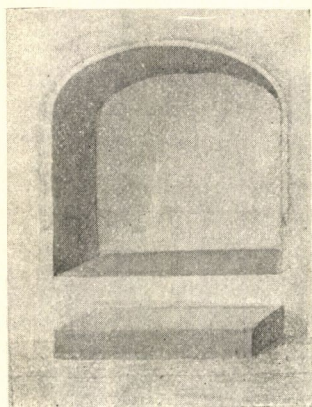
dása a középhajó déli oldalán, a kifogástalanul mintázott gerinczek a kórusban, a melyek kerek, a kórus belső falához tapadó pilléreken nyugosznak, a különös gondnal faragott kövekből készített talapzat, valamint a külső oldálnak szintén műkövekből összeállított támpillérei és végül az egyhajójú, toronynélküli templomnak a szokásos méreteket meghaladó nagysága, ezen építményt az erdélyi gótika nevezetes emlékművévé teszik. Mint a kórus egyik ablakán mutatkozó

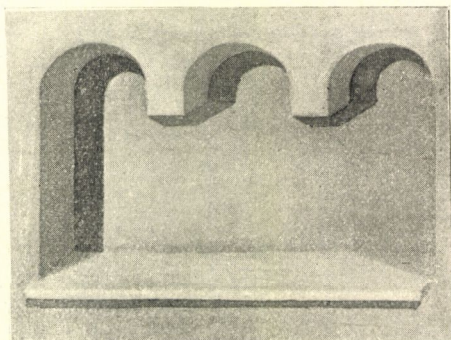
2. KIS-CSŰR.

3. MIKESZÁSZA.

4. SEGESVÁR.

5. SÁLYA.

halhólyagok bizonyítják, a mikeszászai templom a XV. évszázad végéről származik. A hajónak egy része beomlott; már csak a déli fal áll érintetlenül. A jó állapotban levő kórust a katolikus, a régi építési mód kimélete nélkül restaurált hajót pedig az ottani református egyház használja isteni tisztelet tartására. A templomot szász telepések építették és egészen a XVIII. század végéig az ezen községben fennállott ágostai hitvallású ev. egyháznak szertartási czélokra szolgált.

Ép olyan egyszerű, mint a mikeszászai oltárkredencz, a *segesvári* hegyi templom kórusában levő fali oltárszekrény (4. ábra), a mely templom többszörös

megszakítással 1429-től 1525-ig épült. A nehéz kőlap, mely ezen falifülke előtt fekszik, a templom alatt levő sírboltokhoz vezető lépcsőt takarja.

Az egészen dísztelen oltárkredenczek közé tartozik a *sályai* (Nagyküküllő megye) evangélikus templom oltárszekrénye. (5. ábra.) Itt a falfülkét három kerek ív tetőzi. Daczára annak, hogy ezen ívek félköralakúak, mégsem szabad azokat románnak tartani, mert a sályai templom a késő gótika építménye és mert az oltárkredenczek a román stílus idején egyáltalán ismeretlenek voltak.

A csúcsban végződő fali oltárszekrényekhez tartozik a késői gótika korzakából való *bogácsi* (Kisküküllőmegye) templom oltárkredencze is. Míg a kapu gazdag alkotmánya, a templom belsejének egykori teljes kifestése, az ablakoknak — sajnos — legnagyobb részben elveszett mérművei, a karszékek, az 1518-ból eredő gyönyörű szárnyas oltár, a pompás sodrony-zománczú kehely, valamint a keleti szőnyegek kincse azt bizonyítják, hogy az ottani hitközség templomának gazdag és előkelő kiállítása érdekében mindent megtett, addig az oltárkredencz teljesen dísz nélkül való. Csak egy kis párkány élénkíti a nyílás domborulatát. A fali oltárszekrénytől nyugotra fekvő kis fülke, a mint már említettük, a három szent olaj elhelyezésére szolgált.

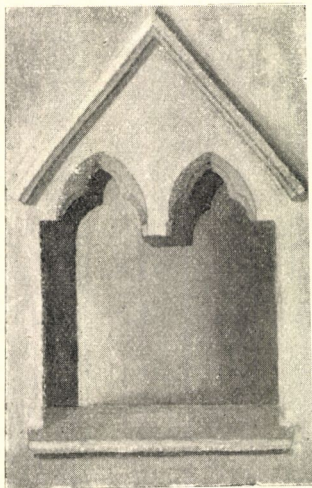
Míg az említett oltárkredenczeket építészeti szempontból szegényeknek kell mondanunk, más templomok falszekrényeit gondos kivitelben részesítették. Ez a tény már a *darlóczi* (Kisküküllőmegye) ev. templom kórusának falszekrényében tűnik szemünkbe. (6. ábra.) Ennek a templomnak nemcsak díszes kapuja van, hanem a kórus külső falán, részben még jó állapotban levő falfestmény-maradványok miatt is kiváló figyelmet érdemel. Kiválóan nagyszabásúnak mondható, úgy alak, mint felfogás tekintetében a keresztrefeszítés ábrázolása és Szent Kristófnak egy képe. A darlóczi falszekrény díszé először is egy profilált, faragott kövekből álló oromzat. A fülke előtt egy, két lóherlevélívből álló kettős ablak fekszik. Gyakorlati haszna a falba illesztett kredenczasztal díszítésének természetesen nincsen. Az oltárkredencz díszítésének, a mint azt a szentségfülkéknél és szentségházaknál is látjuk, czélja nem egyéb, mint a templomnak az istentisztelet tartásával szorosabb összefüggésben álló részét kiemelni, annak látható kitüntetésével általában a szertartás fényét fokozni. Ha nem is állíthatjuk, hogy a darlóczi oltárkredencz különös gazdagsággal és az alkalmazott formák kiváló finomságával tűnik ki, mégis a templom ezen része is bizonyítéka annak az ügyeletnek és a meggyőző arányok iránti biztos érzéknek, a mely nemcsak a nyugoti ajtó felrakott mérműveiben, mély homorulatában és a kitűnő szőlő- és cserlevéldíszben mutatkozik, hanem ezen késői gótikus templom pompás ablakformáiban is megnyilvánul. Ezen körülmény az erdélyi általános építészeti történet megítélésénél annyiban fontos, mert megtanít arra, hogy a falusi templomok díszesebb vagy egyszerűbb kiállítását illetőleg a község nagysága vagy gazdagsága nem volt mindig mérvadó. Éppen a darlóczi telepítvény elejétől kezdve egyike volt a kisebb és szegényebb szász koloniáknak, a vármegye földjén feküdt, lakói a földesúrnak jobbágysai voltak és mégis ezen község is építhetett erős vártól védett templomot, a mely szép kőfaragó munkájával, nemes méreteivel, az egykor egész belsejét és külsejének

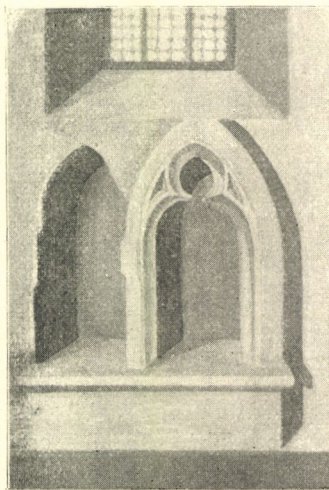
egy részét díszítő falfestményeivel világos bizonyítéka azon érzésnek, a melylyel a falu lakóai az életnek el nem muló javain csüngtek.

Formáiban jóval nagyobb és csak a XV. század végéről vagy a XVI. század elejéről származik a *szentágotai* evangélikus templom oltárkredencze. (7. ábra.) Ezen oltárszekrény két csúcsíves fülkéből áll, mely előtt két előrenyúló lóherlevél ablak feküdt. Ezekből, a vágott kövekből készített mérművekből csak a nyugoti maradt meg, míg a keleti elveszett. Ezen oltárszekrény az összes erdélyi oltár falszekrényektől szerkezetével különbözik. Míg a többi ismert oltárkredencz a falba van mélyítve, a *szentágotai* díszítési részeivel a fal felületéből kiáll.

Egyike a legegyszerűbb és a mellett mégis legszebb oltárkredenczeknek a nagyon érdekes *szászrégeni* templomban található. Ez a templom eredetileg

6. DARLÓCZ.

7. SZENT-ÁGOTA.

átmeneti stílusban épült, de már a XIV. században a késői gótika szellemében átalakítottatott. Ezen okból az ablakok mérművei, valamint minden ezen átalakításból származó része a templomnak a rajznak oly finomságát és a kivitelnek oly tisztaságát mutatják, mint a milyen tökéletességben azt más erdélyi csúcsíves templomon nem észlelhetjük. A formák csínja mintha szende tartózkodás fuvallatától volna telve, a felette pontos, majdnem félénk vonalvezetésben azon tény ismerhető fel, hogy a késői gótika éppen most kezd a korai gótikától különválni. Ezen bimbózó formaszépség bája a *szászrégeni* oltárszekrényénél is mutatkozik. Áll pedig ez a szekrény egy két hegyes csúcs által képezett fülkéből, a mely a hátsó falra rakott pille által két részre osztott. A csúcsokat hegyben végződő lóherlevélívek élénkítik. Alkotási idejét az 1330. évre tehetjük, a mire a sekrestyeajtó feletti latin felírást is vonatkoztathatjuk. A felírat a következő: «Anno Domini MCCCXXX construitur domus Marie tempore Nicolai plebani cum rebus magistri Thome patroni ecclesie.»

Formákban gazdagabb a *nagyszebeni* evangélikus egyház oltárkredencze, a melyet már Reissenberger is említ ezen kiválóan szép építészeti műről írt beható, de nem minden következtetésében kifogástalan monografiájában.* Ezen oltárszekrény felső része három, áttört mérművel ellátott csúcsban végződik, a melyek között az oldalakra felrakott toronyfiak vannak. Ezen toronyfiak legalsó végén, a gerendák alkotta szögletekben a mű alkotója két szakállas és két szakálltalan férfifejet helyezett el, melyeknek értelmezése tág teret nyújt a szemlélőnek. Ezek a fejek vagy tisztán díszítési mellékletek, melyeneket a gótika olyan kiterjedt mértékben alkalmazott és a melyeknek ezen esetben mi is tartjuk, vagy pedig evangelisták ábrázolásai, a mi éppenséggel nem lehetetlen. A sajátságos és különösen hármaskarú nehézkés mérmű eredetileg levélalakú, a mérmű vázához ragasztott díszítménynyel volt élénkítve. Művészileg tekintve úgy az alakja, mint a rajza ezen műnek teljesen egyéni fel-

8. NAGYSZEBEN.

9. 10. MUZSNA.

fogást mutat, melyhez hasonlót egy erdélyi műben sem találunk. A forma csínjára való törekvés, kapcsolatosan a gótika alapformáinak kezelésében nyilvánuló fogyatékossgal jellemzik ezen kőfaragó munkát, melyet csak a késői gótika termékének mondhatunk. Egy ilyen mű feltűnése annál különösebb, mert ezen templom kőfaragó munkáinak nagy sokaságában páratlanul áll. A mellékelt ábra olyan felvétel után készült, mely az emlékművet az 1909. évben történt helyreállítás előtt mutatja. A restaurálás alkalmával két oszlo-

* Lásd Ludwig Reissenberger: Die evangelische Pfarrkirche in Hermannstadt. Nagyszeben 1884. 25. l.

pot is beillesztettek, azonban nem merjük eldönteni, vajjon ezen oszlopok eredetileg is meg voltak-e vagy sem.

A kidolgozásban ép oly gazdag, de a tervezésben és méreteiben nem hasonló szerencsés arányú, mint az eczeli oltárkredencz, a *muzsnai* evangélikus templomé. Itt három felrakott, kissé nehezen oldalogott gerinczívből, a mely a fülke mélyedésével közvetlen összeköttetésben áll, további három, mérművel és levéldíszszel ékített csinos gerinczív nő ki.

Kiválóan szép és műtörténetileg nagyon érdekes mű az *eczeli* (Nagyküküllőmegye) evangélikus templom oltárkredencze. A XVI. század elejéről származó ezen mű felrakott hármassal mennyezetből áll, a mely három reáefekte-

II. ECZEL.

tett pálczával díszített gerinczívből van össze állítva. A gerinczív hátán levő osztott keresztvirágokban végződő levéldísz rajza ritka tökéletességű. A kiválóan tiszta kivitele ezen kőfaragó munkának, melyet ezen templomnak pompás — sajnos — csak az ívek vezetésében épen maradt kapuzatában is csodálhatunk, egy derekasan képzett művész kezét árulja el, a ki, mint a ketté osztott keresztvirágok is bizonyítják, a késői gótika ama korszakához tartozik, a melyben ezen irány süllyedése és feloszlása kezdődött. A nélkül, hogy ebből közelebbi következtetéseket vonnánk, mégis megemlíthetjük, hogy ezen oltárkredencz készítője közel áll azon mesterhez, a ki a muzsnai (Nagyküküllőmegye) pompás szentségházat és sekrestyeajtót alkotta.* Itt, mint ott nemcsak ugyan-

azon szigorúan pontos kivitellel találkozunk, hanem az osztott keresztvirággal is, a mire Erdélyből más példát nem idézhetünk.

A keresztvirágok, a melyekben a gerinczívek végződtek, valamint az ívszögletekből kinövő fialák felső része — sajnos — letörttek és elvesztek. Ez oltárkredencz keletkezését az 1498. évre vezethetjük vissza, midőn János volt a muzsnai plébános.** Említésre méltó és kulturtörténetileg nem csekély fontosságú az a tény, hogy a kőből készült oltárkredencz mellett egyszerű, dísz nélküli falnyílás maradt. Ez a nyílás, a mikor éppen a templomban még katolikus isteni tiszteletet tartottak, arra szolgált, hogy a három szent olaj edényeit tartották benne. Ilyen kisebb fülkék, a melyek nem éppen ritkán az oltárkredencz mellett, a többszögű kórus legközelebb eső oldalán voltak, más erdélyi templomban is találhatók, mint pl. a mikeszáziban. Ezek a fülkék megfigyelésünk szerint minden dísz nélkül valók, csak a rendesen csúcsívvvel fedett nyílás mutat arra, hogy a gótika még csekélyiségeket sem mulasztott el bele vonni stílerzésének körébe.

* V. ö. Roth: Csúcsíves szentségtartó fülkék és házacsok Erdélyben. Arch. Értesítő XXX. (1910.) 228. l. 13. ábra.

** V. ö. Dr. Victor Roth: Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen. Strassburg 1905. 92. l. és XV. tábla.

A következő oltárszekrény, a melyet figyelembe veszünk, a *körösi* (Kisküküllőmegye) evangélikus templomban van. Ezen helység késői gótikus temploma úgy elragadó fekvéseért, mint hatalmas nyugoti kapuzatépítményeért megérdemli, hogy kiemeljük. A templomnak egykor nem csekély díszül szolgálta a falfestmények, melyekkel a kórus belső része ékítve volt és melyeknek egy részét ezen értekezés szerzője tüntette elő az átfestés alól. Az oltár falszekrényét kerek oszlop két részre osztja. Ezen oszlopon két mérművel díszített, fél lóherlevélív fekszik. A szabadon lecsüngő, mennyezet alakú ív felett magas csúcsú háromszög emelkedik, benne felrakott mérműves rendszer, mely főképpen három és négy karélyokból áll. Az uralkodó vonalak a csúcsos háromszögbe illesztett körben fekszenek, a mely körzővonalakkal kilencz mezőre van felosztva. Azon a helyen, a hol a két ívvezetés az oszlopba minden átmenet nélkül átvitetik, négyszárnyú angyalfej domborműve van elhelyezve. Az aránylag jó karban levő mű a XVI. század elejéről származhatik és tervezése, valamint kivitelében érvényesülő pontosságánál fogva kiváló iskolában képzett mester munkájának minősíthető.

A körösi oltárszekrénnyel közeli rokon a *szászivánfalvi* (Nagyküküllőmegye) evangélikus templom oltárkredencze. Ezen helységnek szép kastélyáról ismert temploma a baromlakihoz és alsóbajomihoz közel álló szentségfülkéjében kiváló szép díszszel bír. A falfülke felett hegyes csúcs emelkedik, a mely oszloptönkben végződik. Rajta a keresztény szeretetet jelképező, fiait etető pelikán domborműve emelkedik. A csúcsos háromszögbe pedig halhólyagos rendszert építettek, melynek csúcsait kör vágja le. A nagy gonddal végzett munkát alulról szabadon lecsüngő ívek zárják be. Az oltárfülkét középső pillér két részre osztja. Ez a mű nyilván a késői gótika korszakához tartozik előrehaladott alapelve miatt a XVI. század első negyedéből származik és ékesen szóló nyelven tesz tanúságot mestere tudásáról. Hogy honnan származott ez a mester és mi volt a neve, azt ma nem állapíthatjuk meg. Ha azonban emlékünke hozzuk, hogy a felső-bajomi szentségház, valamint a baromlaki, felső-bajomi és szászivánfalvi szentségfülkék technikája, tervezete, de még egyes részletei is kétségen kívül egy kézre vallanak, talán feltehetjük, hogy a szentivánfalvi és vele együtt a körösi oltárkredencz is ugyanazon kőfaragó mester munkája. Miután a szászivánfali szentségfülkén az 1491. évszám látható és a felső-bajomi szentségfülke 1504-ből származik, ezen mester tevékenységéből 13 évet ismerünk. Ha az említett művekben egy és ugyanazon mester munkáját tételezhetjük fel, ezzel olyan tényt nyerünk, a mely nem csekély fontosságú az erdélyi építőművészet történetére nézve. A míg ugyanis az erdélyi templomok díszítési elemei olyan nagy változatosságot mutatnak, hogy a mérművek szigorúan véve alig két templomban mutatják ugyanazon szellemet, a mi olyan jelenség, melyet csak a bevándorló és munkájuk elvégzése után megint tovább vándorló kőfaragó legények rendkívül gyakran változásával magyarázhatunk, itt legalább egy emléksorozatunk van, a mely egy bevándorolt művész hosszabb tartózkodását, talán állandó letelepedését is megállapítaná. Daczára annak, hogy a «lapicida» kifejezéssel okmányokban ismételtelen találkozunk és hogy kőfaragók nevei nem csekély számban maradtak

fenn, mégis. feljogosítva érezzük magunkat arra, hogy egy erdélyi kőfaragó-iskolának létezését kétségbe vonjuk. Mert ha egy ilyen iskola keletkezett volna, ha egyes mesterek különlegességeit egész nemzedékek tartották volna fenn, úgy éppen az építési részletekben, a mérművekben és általában a díszítő ékítményekben kellene az általános összhang bizonyítékát találnunk. Az egyes építészeti művek sokaságában egész területünkön határozott sajátosságoknak kellett volna kifejlődniök, de mindebből az erdélyi kőfaragók munkáiban még csak nyom sem található. Az erdélyi művészet sajátos jellege nem ezen a téren érvényesül, csak a XVII. századi síremlékek szobrászatában érvényesül helyi stílus, a mely egyes darabok nyers volta daczára a művészi szabadság elismerésre méltó magaslatát érte el, és a mellett az összefüggést Magyarország szobrászatával is meg tudta őrizni.

Mikor régi templomaink egyes alkatrészeit tanulmányozzuk, kutatásaink eredményei csupán adaléknak szolgálnak egy-egy építészeti korszak műtörténetéhez, de meg van az az értékük, hogy világosságot vetnek a fejlődési menet egyes fokaira, mert a formai részletekben is érvényesül a művészi szellem.

Az erdélyi gótikára is fényt derít a részletek ismertetése és összehasonlító elemzése.

Nagyszeben, 1910 október hó 10-én.

Dr. Roth Viktor.

A SELMECZBÁNYAI ÁGOST. HITV. EVANG. TEMPLOM MŰKINCSEI.

Alig van evangélikus hitközség Magyarországon, a melynek történelmét tüzetesebben ösmernők, mint a selmeczbányaiét.* Breznyik János a selmeczi lyceum egykori igazgatója, erről szóló kétkötetes munkájában valóságos hangyaszorgalommal gyűjtött össze minden adatot, a melyet egyházáról és ennek iskolájáról addig megjelent publicatiókban, az egyház irattárában s a városi levéltárban talált.

A mult század közepső harmadában iskolázott nemzedékre nézve azonban igen jellemző, hogy mihelyst egy-egy elpusztult ötvösmunkáról és ennek adományozójáról talál irott adatokat, ezeket töle telhetőleg bőséges magyarázatok kíséretében közli; de az egyház ma is meglevő műkincseiről s azokról, a kik adományozásukkal megörökítették nevüket, szinte egyetlen szóval sem emlékezik meg. Könyvének 359—364. lapján például részletesen szól a selmeczbányai iskola diákkoronájáról és jogaráról, valamint az ezzel kapcsolatos szokásokról. Régi följegyzések alapján mind a kettőt alaposan le is írja. Az aranyozott ezüst koronát, a mely hasonló lehetett a millenniumi kiállításunkból ösmert brassai diákkoronához, Gienger Frigyes selmeczbányai bíró 1579-ben

* A selmeczbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története. Irta Breznyik János. Selmeczbánya, 1883 és 1889.

I. 2. SELMECZBÁNYAI CSIPKE A XVII. SZÁZADBÓL.

ajándékozta az iskolának. A jogar «három arasz hosszú, hatszögű, fenn becsesb kövekkel diszített, hasonlóan ezüst királyi bot» 1608-ból Reuter Ulrik bíró ajándéka volt.

Hasonlóképen részletesen emlékezik meg az egyháznak ajándékozott vagy végrendeletben hagyományozott, de idők folyamán elveszett ötvösmunkákról, különösen a protestantizmus kezdetének történetével kapcsolatban.¹

A feljebb említett diákkoronát és jogart a XVIII. század végén, a mikor a mosani evangélikus templom építéséhez fogtak, beolvastották s az így eladott ezüst értékét a ma is meglevő templom építésének költségeire fordították. «Hogy a jelvényeknek műbecse nagyobb volt, mint az ezüst értéke, azt nem vették tekintetbe», írja Breznyik, majd így sóhajt föl: «Mily becses műkincs és emlékek tekintenők őseink áldozatkészségére, ha most is megvolna!»

Ilyen régi hiveinek áldozatkészségére valló műkincs a selmeczbányai evangélikus templomban még ma is elég szép számmal látható, ha az egyház érdemes historiographusa nem is méltatta figyelemre.

A selmeczbányai ág. hitv. ev. templom ovális alapon álló, czopfstílus kupolás épület s *Thalher*-nek, az országos építészeti hivatal főnökének terve szerint Szivák selmeczbányai építőmester 1794—1796 között építette, homlokzatán négy jón szabású oszlopon nyugvó három szögletes oromfallal, belsejében kétoldalt egymás fölött három sorban 3—3 öblös fülkével.² A templom oltára későbbi s classicizáló oszlopos kapu alaku keretében Than Mórnak Krisztust az olajfák hegyén ábrázoló olajfestménye diszíti 1878-ból. Műkincsei a templomnál jóval régiebbek, oltárterítői közül kettő XVII. századbeli s vászon alapon piros és sárga selyemmel s aranyfonállal himzett virágok diszítik. A XIX. századbeli bársonyszövetből való oltárterítőt egy régebbi terítőről reávarrott s két bányász között ábrázolt applicatiós himzésű címér diszíti. Egy Mária Terézia korabeli, arannyal átszőtt selyem terítőn szép aranycsipkét láthatunk. Két egyforma s merőben ezüsfonálból vert 70—59 cm. nagyságú csipke-kendő Selmeczbánya egykor híres csipkeverésének alighanem XVIII. századbeli emléke s középső részét hosszanti négyszög alakú rózsasoros keretben két csigát formáló karélyos levélinda diszíti, szegélyét hullámos levélindák. (1. és 2. ábra.) Selmeczbánya hajdan virágzó csipkeverésünknek valamikor főhelye lehetett s hogy ez a technika itt mily korán, talán még korábban mint Németország bármely vidékén honosodott meg, annak semmi sem élénkebb bizonyossága, mint a selmeczbányai levéltárban fennmaradt rendelet, a mely már 1560-ban megtiltja a városbeli felnőtt leányoknak a csipkeverést, mert szerfölött könnyű kereset lévén, csak parázncálkodásra vezet; miért is a felnőtt leányok arra kényszerítettnek, hogy becsületes embereknél szolgálatba álljanak.³

Sajátságos, hogy a midőn Felsőmagyarország vármegyéiben szinte mindenfelé, még ma is igen sok a régi csipke, Selmeczbányán és környékén az evangélikus templom emlékein kívül, sehol sem találunk többé hasonló techni-

¹ Id. m. I. 16. lap jegyzetében s más helyeken.

² Breznyik id. m. II. 243. oldal.

³ Demkó Kálmán: A felsőmagyarországi városok életéről a XVI—XVII. században, Budapest 1890, a 27. lapon.

kájú, figyelemreméltó régi munkát, de általában a többi alsómagyarországi bányaváros is fölöttébb szegény ilyenekben.

Textil emlékeinél is értékesebbek a selmeczbányai evangélikus templom régi ötvösmunkái. Négy 78 cm. magas vert művű ezüst gyertyatartója a XVIII. századból csupán bravouros technikájával bilincsel le.

A templom boroskupája s szokatlanul nagy kelyhe azonban művészi kiválóságánál fogva is remekmű. Mind a kettő vert művű aranyozott ezüsthől készült, zománcfestésű képekkel s féldrágakövekkel ékes és egymással szelfölött rokon stílusánál fogva egyazon mester egykorú művének látszik. A két ötvösmű alján ránk maradt mesterjelek azonban annak a bizonyosságai, hogy különböző mesterek keze alól került ki, ám valószínű, hogy a kupa mesterének a kehely készítője tanítványa volt. A mester *Weigl Bertalan*, Selmeczbánya jeles ötvöse, a kiről irodalmunkban az országos iparművészeti múzeumban őrzött vert művű ezüst szenteltvíztartója kapcsán *Mihalik József* emlékezett meg először.* Az iparművészeti múzeum Weigl Bertalantól ujabban egy fedeles kupát is szerzett meg, a melyet teste külsején vert és áttört művű angyalalakos virágburkolat díszít, de zománczos képek nélkül. Weigl egy harmadik művét, a besztercebányai evangélikus templom fehérézüst csőrös kupáját ennek a templomnak a műkincsei kapcsán ősmerttettem. A lőcsei evangélikus templom remekművű zománcfestésű képekkel díszített fedeles kupája is Weigltől való s szintén e sorok írója ősmertette először.**

Ez utóbbinak díszítése elrendezésében s ennek egyes motívumaiban rokon és ugyancsak méltó párja a selmeczbányai evangélikus templom fedeles kupája. (3. ábra.) A talp lapos karimák közé foglalt erőteljesen kidomborodó gyűrűjét itt vert művű hármas cherubfejekkel váltakozva szintén a föld mélyében dolgozó bányászokat ábrázoló három festett ovális zománczkép díszíti. A kupa testének áttört és vert művű burkolatának motívumai nagyszemű virágok s párosával szimmetrikusan csoportosított cherubfejek, a melyekbe zománcfestésű virágok koszorújában szintén zománcfestésű allegorikus alakok foglalvák. Ez a három ovális kép a hitet, reményt és szeretetet ábrázolja egy-egy nőalak képében Rubensre emlékeztető erős formákkal, a barokk művészet felfogásával s színezésében igen friss hatású. A kupa füle öntött, kérdőjel formájú s karyatida alakú; a fedél emelő gombja félgömbből kiinduló s kosszarv alakjában hátrafelé hajló kettős akantus levél alakját mutatja. Maga a fedél ismét vert művű s cherubfejes és lombos díszű kidomborodó gyűrűje három oválisába zománcfestésű kis képek foglalvák, a melyek két-két bányászt ábrázolnak, a mint a bányából vizet húznak föl, a tárnából kilépnek s az ércz szállítására szolgáló targoncza, a «kutya» mellett poharaznak. A fedél lapos tetejét stilizált babérlevelek koszorúzzák s közepén zománcfestésű virágok keretébe foglalt és virág alakjában csoportosított féldrágakövek között a föltámadt Krisztus öntött ezüst szobrocskája áll, áldásra emelt jobb kézzel, baljában a zászlóval, a melynek azonban felső része letört. Az egészben véve 31 cm. magas kupa fedelének

* Arch. Értesítő 1890. évf. 348—350. oldal.

** Szepes vármegye művészeti emlékei III. rész 80. oldal.

peremén két bevert bélyeg van. Az egyik a selmeczbányai hitelesítő bélyeg: címerpajzsban egymással keresztben a bányász ék és kalapács s a kettő között az S betű, a város nevének kezdőbetűje. A másik, a mint azt Mihalik József kimutatta, Weigl Bertalan mesterjele: a nyomott alakú s négy felől letompított csúcsú karélyos keretben B. W. monogramm.

3. SELMECZBÁNYAI EGYHÁZ FEDELES KUPÁJA.

Weigl Bertalanról tüzetesebb adatokat gyűjteni most, a mikor a selmeczbányai levéltárat a városházáról az óvárba költöztetik át, nem volt lehetséges. De hogy selmeczbányai törzsökös család ivadéka, az több mint valószínű. A selmeczbányai múzeumban két nemesi címereslevél is van, a mely a Weiglek-ről szól. Az egyik 1604-ben szeptember 16-án Prágában kelt s ebben Rudolf király a körmöczi bányák művelése terén szerzett érdemeiért hét Weigl testvérnek adományoz egyszerre nemességet s ezek: Leonhard, Kristóf, György, Ozvald, Dániel, Joachim és János. Valószínű, hogy ezek egyike Selmeczbányára

költözött s a nemesi oklevél is így került a város levéltárába. De hogy más Weiglek is éltek a XVII. században Selmezbányán, ennek I. Lipót 1662-ben márczius 22-én Bécsben kelt nemesi oklevele a bizonyosága, a melyben Cholistomus Illésnek, családtagjainak és sógorának Weigl Mihálynak adományoz nemességet.

Weigl Mihály neve a Nemzeti Múzeum régiségtárának egyik 1690-ből

4. SELMECZBÁNYAI EV. TEMPLOM KELYHE 1714-BŐL.

való vert művű hólyagos díszű fedeles ezüst poharán szerepel, a melyet Hampel József ismertetett először s ezen a poháron selmeczi hitelesítő bélyeg és K mesterjel is van.* Weigl Mihály neve öt más keresztnévvel a kupa karimájára három sorban vésve szerepel s inkább azt tartom, hogy a pohár valami családi esemény emlékére készült s Weigl nevét gyermekeiével örökíti meg,

* Arch. Értesítő 1883. évf. a 151. lapon.

mint hogy czéhpohár s primitiv voltát tekintve, az ötvösczéh pohara lett volna. A felirat ez:

MICHL: WEIGL
BAL: THO: HEI 1690
ABR: ION: DOR

Értelme alighanem a következő: Michæl Weigl, Balthasar, Thomas, Heinrich, Abraham, Jonas, Dorothea. A mikor Weigl Mihály nemességet nyert 1662-ben, már házas ember volt. 1690-ben így hat gyermeke is felnőtt s mint-hogy felesége nem szerepel az ezüst poháron, ő maga özvegy lehetett. Ötvös volt-e, azt az eddigi adatok alapján megállapítani nem lehet. Valószínű, azonban, hogy Weigl Bertalannak Mihály nem volt testvére. Egy 1680-ban kelt okiratban ugyanis Bertalan az ötvös egy örökségi ügyben Ghymes várában dolgozó bátyját Lénárdot képviseli.* Minthogy a nemességszerző Weigl testvérek egyike szintén Lénárd volt, Bertalan alighanem ennek a fia vagy unokája lehetett s ha Mihály is testvére lett volna, úgy a Cholostomusokkal való sógor-sága révén nem kért volna újból nemességet.

★

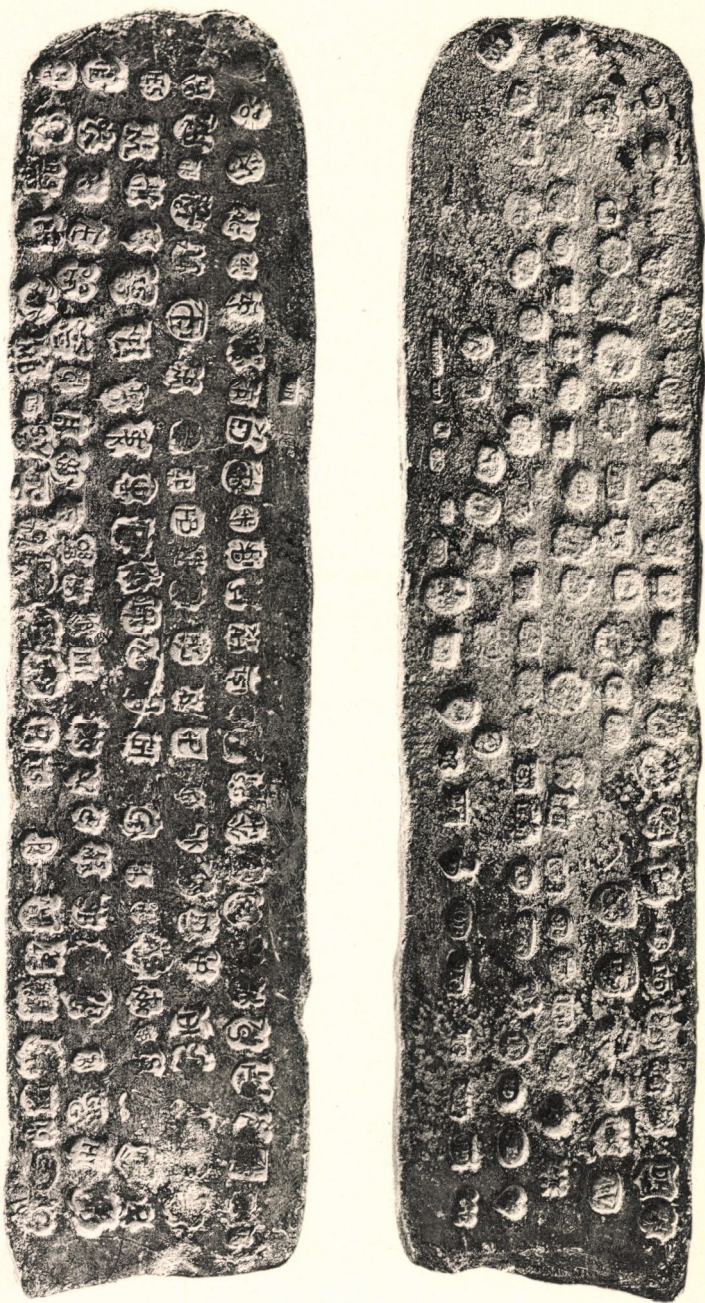
A selmeczbányai evangélikus templom remekművű kelyhe (4. ábra) 34 cm. magas s bizvást Weiglnek tulajdoníthatnók, ha mesterjele nem volna más. Hitelesítő bélyeg ezen az 1714-ből való ötvösmunkán nincs, mesterjele szívalakú keretben az egymásba olvadó MK monogrammm. Több mint valószínű, hogy a kehely eddigelé ismeretlen mestere Weigl Bertalan tanítványa s műhelyében utóda volt, a ki nemcsak a mester stílusában, de jórészt ennek a XVII. századból fennmaradt formakészletével is dolgozott. Az aranyozott ezüsből készült kehely talpa hatkarélyos, felső részében szögletes. Oldallapjait vert művű arabeszk-szerű levélindás keretben egymással váltakozva egy-egy nagyszemű, vert művű rózsza, illetve tulipán s a talp áttört falába foglalt családi ezüstérmek díszítik. Ez utóbbiak közül kettőnek 33 mm., kettőnek 28 mm. az átmérője s az utóbbit egymás fölött egyazon keretbe foglalták; még pedig úgy, hogy mint a külön-külön keretbe foglalt érmek közül is az egyiknek mellső oldala, a másiknak hátsó lapja néz fölfelé. A nagyobb érme aversje 1601. évszámmal címert ábrázol jobb felé forduló unicornis képével s ezzel a körirattal: VLRIC REVTER R. K. M. DIEN. WÄTĚ: Z. A reverset balfelé ágaskodó stilizált oroszlán képe díszíti s ez a körirat: ANNA REVTERIN GEBORNE SICHLIN.

A kisebbik érme mellső oldala cherubfejes cartoucheban ismét jobbfelé forduló unicornist ábrázol ezzel a körirattal: STEMMA FAMILIAE. Reversén unicornis sisakdísz van s ez a körirat: ERL: ANNAE: REVTT.

A kehely alma alakú gombját tokosan foglalt amethystek és ál drágakövek között három cherubfej díszíti, a cuppát vert művű, áttört díszű virág-ékítményes kosár s ennek négy babérleveles oválisában egy-egy zománcfestésű virágok koszorújába foglalt festmény. Az egyik ovális kép a talpba foglalt

* V. ö. Mihalik J. idézett cikkével.

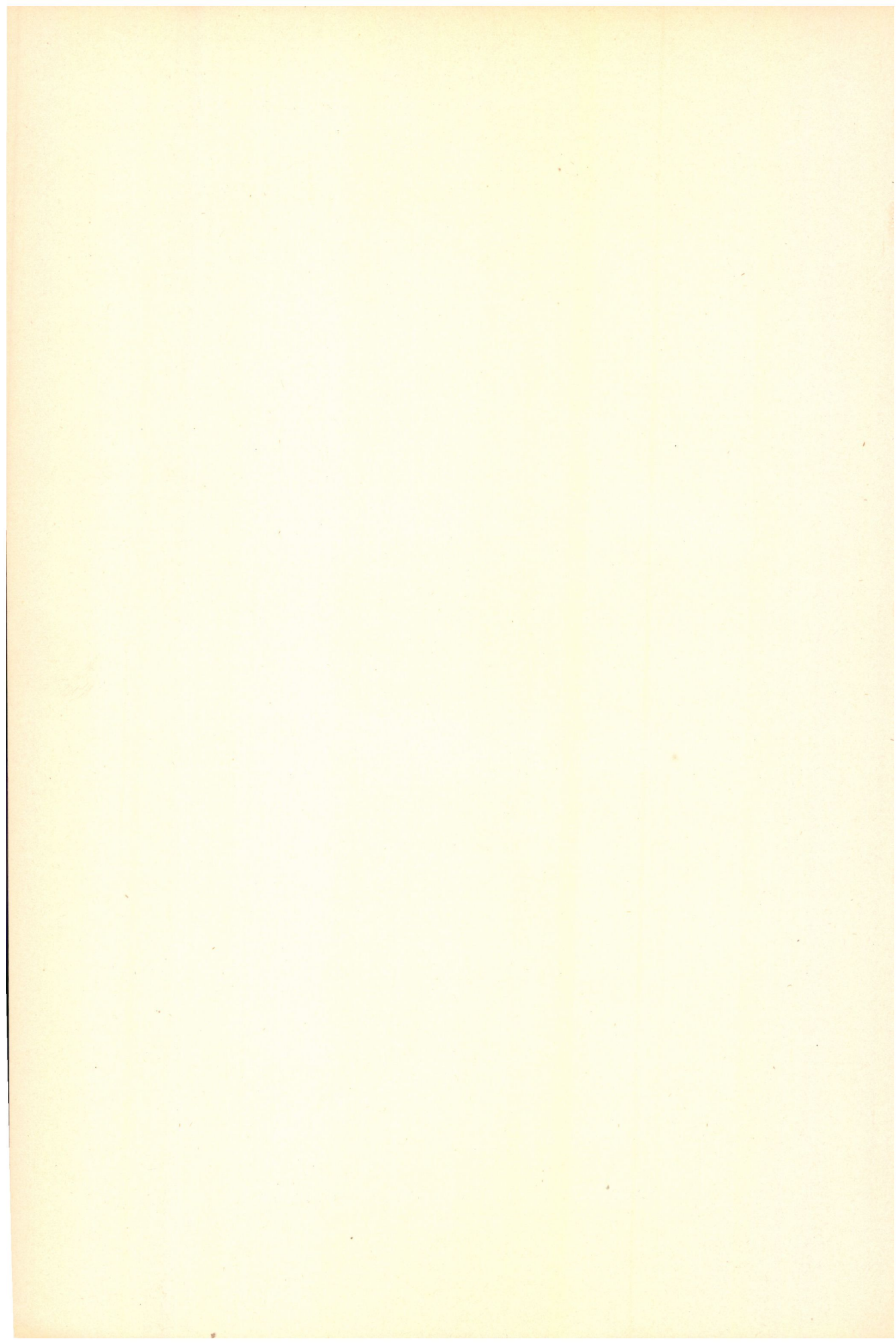
A tábla felső fele.

A tábla alsó fele.

A NAGYSZEBENI ÖTVÖSÖK MESTERJEGYTÁBLÁJA.

(Term. nagys.)

érmek címereit ábrázolja kettősen: az egyik az unicornisos, a másik az oroszlános címér s a kettő fölött ez a zománczczal festett felirat olvasható: Mateus Reiter Anna Elisabeth Reiterin Geborene Zvitingerin 1714. A többi három ovális kép a hit, remény és a bölcsesség (?) alakját tünteti föl. Az első koronás nő, jobbjára kereszt ágán nyugszik, baljában kehely, antikizáló ruhát visel, bal lábán a feltűrt ruha alatt lábperecz van. Spes jobbjában galambot tart, lefelé nyúló bal keze alatt szigony, a háttérben város vízzel. A bölcsesség vagy talán könyörületesség szintén telt formájú fejedelmi alak, fölemelt jobbjában koronát tart, leeresztett balkezében könyvet és erszényt, jobb keze mögött oszlopon bagoly madár ül. A zománczfestésű alakok ruháján a sárga, az ibolya és a kék szín az uralkodó; arcuk színe rótt árnyalatot mutat s Szilassy későbbi festett zománczképeire emlékeztet.

A kehely talpának alsó peremén ez a vésett felirat olvasható: Disen Kelch sambt der Patelln hat zum steten Gebrauch des Evangelischen Gottesdienstes Anna Elisabetha Schmideg mit ihren vormahligen gest, H. Matheo Reütterern weil. gewesenenen Ibro Röm. Kaysl. Maye. Dienern v. des Hochlöbl. Hauses von Österreich Aulæ Familiaris, vornehmen Waldbürger allhier gestiftet, verehret. Schemnitz. Anno 1714. — Ez utóbbi felirat alapján megfejtethjük a följebb leírt s jóval régibb családi érmek egyikének rejtelmesnek látszó feliratát is: VLRIC REVTTTER R. K. M. DIEN. WÄTĚ Z. = Ulric Reutter Römisch Kayserlicher majestät Diener Waldbürger Zemnitz.

Weigl Bertalan zománczfestésű képekkel díszített ötvösmunkái azt bizonyítják, hogy a miniatürképekkel versenyre kelő s augsburgi mintára vörösréz alapra festett zománczképek technikáját Magyarországon már a XVII. században is ösmerték s Szilassy János Lócse XVIII. századbéli híres ötvöse tűzben picturált munkáival nem volt az első nálunk ezen a téren. Sőt valószínűnek tartom, hogy Szilassy is Selmeczbányán tanulta meg ezt a technikát, a melyet azonban tagadhatatlanul sok eredetiséggel használt föl országszerte elterjedt művészi rokokó stílű munkáin.

Divald Kornél.

A NAGYSZEBENI ÖTVÖSÖK MESTERJEGYTÁBLÁJA.*

Mikor a czéhek intézményét törvényhozás útján megszüntették, senki sem gondolt arra, hogy a czéhek birtokában lévő nagybecsű iratokat és tárgyakat a tudomány számára megmentse. Így történt azután, hogy azoknak nagy része elkallódott a hazai művelődéstörténet nagy kárára. Még szerencséről beszélhetünk, hogy legalább az okmányok egy része — melyet legkevésbé lehetett értékesíteni — a különféle városi levéltárakba került megőrzés végett. A többi emlékek közül

* Még a mult század nyolczvanas éveiben kértem a boldogult Reissenberger Lajos tanárt, hogy ezt a fontos emléket az «Arch. Értesítő»-ben közlétegye. Örvendek, hogy most végre nyilvánosság elé kerülhet.

Szerk.

azonban alig sikerült egy-kettőt a múzeumoknak megvásárolni, a többi szanaszét szóródott, tönkrement vagy ismeretlen helyen lappang.

Annál inkább örvendhetünk, hogy különös véletlen folytán fennmaradt a szebeni ötvösczéh legérdekesebb és legértékesebb emléke t. i. az a kis ólomtábla, melybe a szebeni ötvösök mesterjegyeiket ütögették s melyet jelenleg az alábbiakban ismertetni szándékozom. Nagyon valószínű, hogy csak annak a körülménynek köszönheti megmaradását, mert ólomból van s így mint értéktelen dolog elkerülte a beolvasztást, eladást vagy másnemű értékesítést. Jelenleg a szebeni Bruckenthal-múzeumban őrzik a hazai ötvösség történetére nézve is megbecsülhetetlen kincset, melynek kiváló fontosságát és értékét még növeli az a körülmény, hogy egyetlen a maga nemében, mert a többi ötvösczéhek hasonló táblái, ha ugyan voltak mindenütt,* elvesztek.

Ismeretes dolog, hogy legújabbán mily nagy súlyt helyeznek a kutatók a mesterjegyekre; most már nem elégszünk meg az ötvösmű egyszerű leírásával, hanem azt is keressük, hol és ki készítette azt. Ezt pedig csakis a mesterjegyek útján tudjuk meghatározni, s ezért oly fontos azoknak gyűjtése. A mesterjegyek az ötvösműveken két egyaránt figyelemreméltó alkotó elemből vannak összeszerkesztve, t. i. a mester nevének *kezdőbetűiből*, melynél számbaveendő a betűk formája és elhelyezése; és másodszor a betűk rendesen kis *pajzsba* vannak foglalva, melynek formája, nagysága szintén tekintetbe veendő, mert a betűkkel együtt az is megkülönböztető jegyül szolgált. A mesterjegyek másolásánál tehát e két alkotóelemre kell különösen ügyelni.

Érdekes és jellemző dolog, hogy az 1495-ből való szebeni czéh-szabályok a mesterjegy dolgában semmiféle intézkedést sem foglalnak magukban, habár máskülönben elég részletes utasításokat adnak. Ez is csak azt bizonyítja, a mit már eddig is tudtunk, hogy t. i. a mesterjegyek használata a XV. században nem volt szokásos. De már a XVI. század elején a visszaélések megszüntetése céljából Ulászló király 1504 január hó 26-án kelt függőpecsétetes levelében a szebeni czéh kérelmére elrendeli, hogy *ezentúl minden mester az általa készített művet saját jelével ellátni köteles. Ezen jel szabadon választható és örökölhető. Az így megjelölt művet azután a czéhmesterek a czéh jelvényével látják el.*** Ezen

* Brassóban pl. többször említik a czéhiratok a «Sigell Tafel»-t, mely azonban — sajnos — nem maradt fenn. V. ö. Századok, 1909. 238. l.

** «A modo et deinceps nemo de czecha ipsorum aurifaber habitans in Cibinio quodcumque vas vel opus argenteum... possit emittere seu venditioni exponere, nisi prius ipse proprium et privatum aliquod signum, quod quisque pro se et suis successoribus ex nunc debeat ac possit aligere in illud vas vel opus argenteum a se factum incudat et imprimat. Deinde itidem magistro czehe et duobus aliis magistris in arte expertis... comprobandum exhibeat ac secundario per eosdem signo communi czehe peri voluntate ad hoc ordinato signare permittat.» Az Ulászló-féle 1504. privilegium 2. §. Ötvösczéhiratok a szebeni városi levéltárban.

rendeletből világos, hogy a király nem annyira a betűs mesterjegyekre, mint inkább a külföldön is szokásos állandó családi jelvényekre gondolt. Nálunk azonban inkább a monogrammos jegyek terjedtek el, a melyek természetesen nem örökölhettek, mert csak ritkán egyezik meg a fiú neve az apjáéval. Ugyancsak e rendelet szerint az is következik, hogy a czéh is reányomta az ötvösműre a hitelesítő jegyét. Milyen volt ez? Nem tudjuk, mert ebből a korból ilyenformán jelölt művet nem ismerünk, de valószínű, hogy a város címéréből vett: egymást keresztező két kard vagy a hármass levél volt az.*

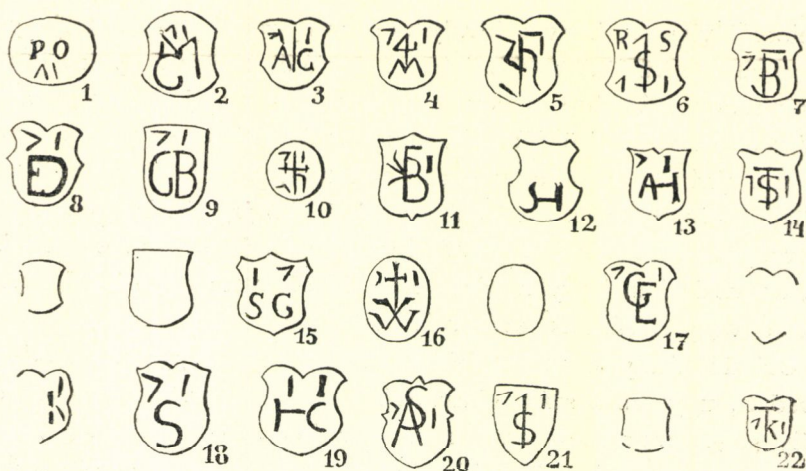
Ulászló király ezen rendelete azonban már 1539-ben módosítást szenvedett, ugyanis a szász Universitas által ezen évben kiadott czéh-szabály 5. §. értelmében csak a mester jelölte meg a művet, a czéh hitelesítése nem kívántatik többé. És csakugyan a *szebeni ötvösműveken a mesterjegyen kívül másféle jelzést nem találunk*. Az ú. n. város vagy helyi hitelesítőjegy tehát Szebenben nem volt szokásos. De ugyanezen 5. §-nak értelmében *minden mester köteles volt jegyét a czéh ellenőrző mesterjegytáblájába beleűtni*, hogy minden mesternek jegye a czéhben is meglegyen.** Ezen rendelkezésnek célja világos. Miután igen szigorú büntetés — két márka ezüst — volt szabva arra, ki művét jeltelenül bocsátja ki műhelyéből, a czéhben őrzött mesterjegytábla alapján könnyű volt valamely hibás ötvösműnek gazdáját megállapítani és a czéhtanács elébe vinni. Ebből viszont az következik, hogy a czéh az ő ellenőrző jogát inkább utólag gyakorolta.

A mesterjegytábla 17 cm. hosszú, 4 cm. széles és 5 mm. vastag ólomlap, mely, mint a mellékelt fénynyomat mutatja, nem egészen szabályos hosszúkás négyszög. A mesterjegyek mindkét oldalon több sorban, még pedig hosszában sorakoznak. Örök kár, hogy a tábla valószínűleg hosszabb ideig nedves helyen lévén megrozsdásodott, úgy hogy különösen az alsó felén igen sok mesterjegy olvashatlanná lett. Összesen 243 mesterjegy van a táblán, még pedig az első felén öt sorban (29+25+25+24) 128, ezek közül olvashatlan 16; hátsó felén hat sorban (25+19+22+24+7+18) 115 darab, melyek közül azonban csak 36 betűzhető ki, a többi teljesen vagy részben megromlott: így tehát csak 148 olyan mesterjegyünk maradt meg, melyről elmondhatjuk, hogy olvasható. De ezek sem mind tiszták, az idő vasfoga ezeket is megviselte és csak nagyítóüveg segítségével határozható meg, sokszor így is csak nehezen. A tábláról többszörös kaucsuklenyomatot, majd arról ismét galvanoplasztikus másolatot készítettem; nagy segítségemre volt

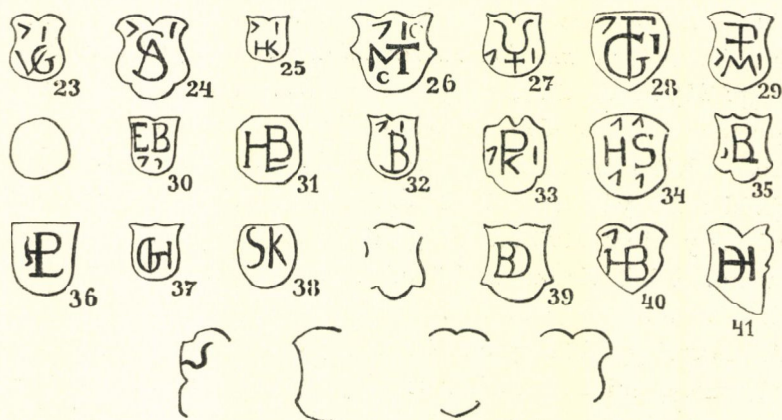
* Az első mellett szól az a körülmény, hogy az ónkannagyártók hitelesítő jegye is az volt; valamint, hogy a legújabb időkben az ötvösök is ezt használták.

** «Eyn jklich Meister soll seyn eÿgen Czeÿchen jn der Czech abmalen lassen, auff das eÿn jklicher seÿn Czeÿchen jn der Czech habe...» Az ötvöscsehíratok közt Szebenben, 4. fasc.

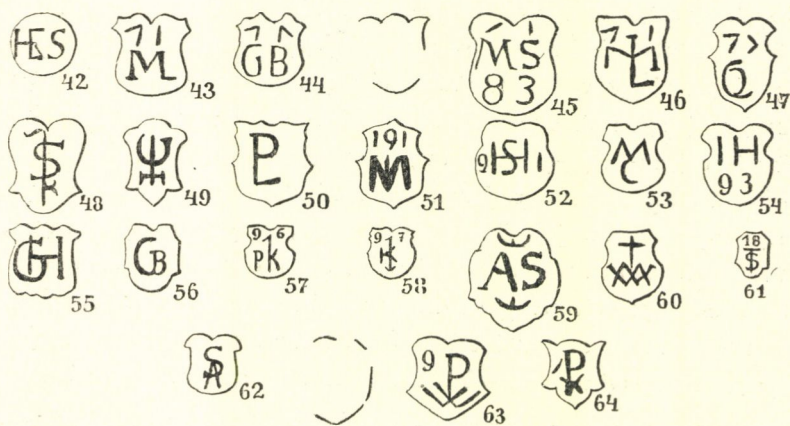

A tábla felső fele. — Első sor.

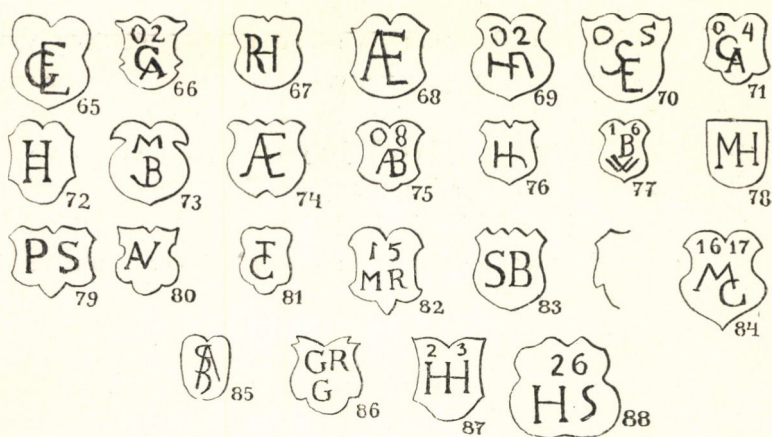
Második sor.

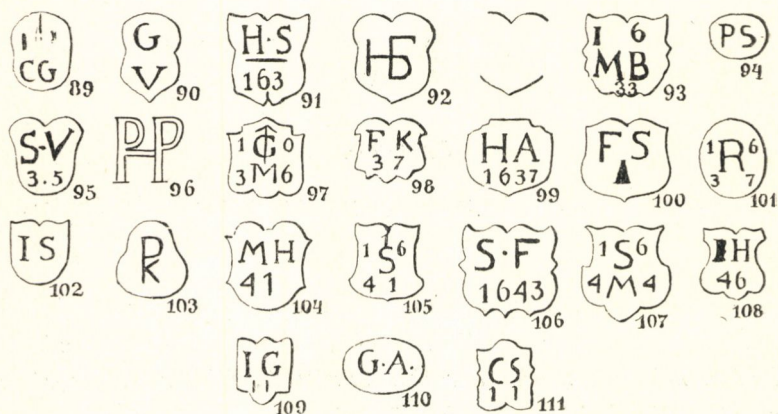
Harmadik sor.

A NAGYSZEBENI ÖTVÖSÖK MESTERJEGYEINEK ELLENŐRZŐ TÁBLÁJA.

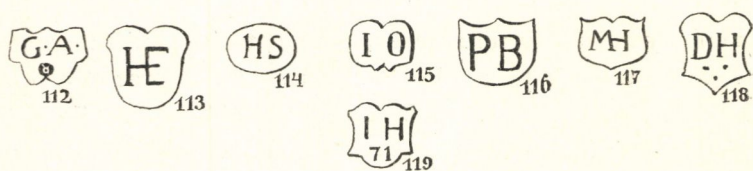

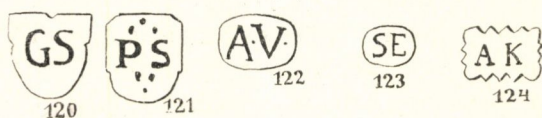
A tábla felső fele. — Negyedik sor.

Ötödik sor.

A tábla hátsó felé — Első sor.

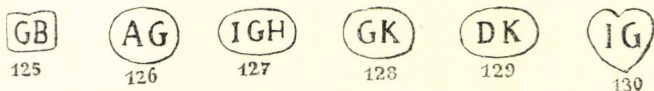
Második sor.

Harmadik sor.

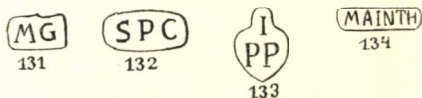
A NAGYSZEBENI ÖTVÖSÖK MESTERJEGYEINEK ELLENŐRZŐ TÁBLÁJA.

a fényképfölvétel is az egyes mesterjegyek másolásánál. Azoknak megfejtésénél első sorban a czéhiratokat használtam, melyek nagy mennyiségben maradtak meg s jelenleg a nagyszebeni városi levéltárban őriztetnek. Hasonlóképpen átnéztem Reissenbergernek ugyancsak a Bruckenthal-könyvtárban meglévő nagybecsű jegyzeteit is, mert ő volt az, a ki elsőnek ismerte föl a szebeni mesterjegytábla nagy jelentőségét s megpróbálkozott annak megfejtésével is, mint arról jegyzetei tanuskodnak. Mégis mindezek után sem mondhatom azt, hogy munkám tökéletes és javításra nem szorulna.

A tábla hátsó fele. — Negyedik sor.

Ötödik sor.

A NAGYSZEBENI ÖTVÖSÖK MESTERJEGYEINEK ELLENŐRZŐ TÁBLÁJA.

Fölemlítem még, hogy a szebeni mesterjegyek egy részén a betűk mellett számokat is látunk néhol kettőt, másutt négyet. *E számok azon évet jelentik, midőn a mester a czéhbe felvétellett, illetőleg a jegyét a czéh ellenőrző táblájába beütötte.* Említettük fentebb, hogy a czéhszabályok már 1539-ben előírták, hogy a mesterek szabadon választott jegyüket a czéhben ellenőrzés végett bemutassák, de úgy látszik a lenyomatokat eleinte nem gyűjtötték rendszeresen, hanem talán papírra * vagy valamely érczlapba ütötték be az újonnan felavatott mesterek a jegyeiket. 1551-től kezdve azonban a most is meglévő táblát kezdték használni, még pedig valószínűleg olyan formán, hogy ezen évben az akkor mivelő ötvösök nagy része — talán a czéhtanács felhívására egy gyűlés alkalmával — tömegesen nyomták be jeleiket, mert körülbelül az első ötven mesterjegy fölött az 51-es (illetőleg 71) évszám látható.** Föltűnő azonban, hogy nem találjuk ott az összes 1551-ben élő mesterek jegyeit. Az is különös, hogy több olyan mester jegye fölött is ott látjuk az 51-es számot, a kik később léptek a mesterek sorába. Ezen körülmény arra utal minket, hogy inkább 71-nek olvassuk ama számokat, így tehát

* Brassóban is az apródkönyv táblájának belsejébe az 1550-es évekből 15 drb. mesterjegy van korommal beütve.

** Régies írásmód szerint: AI vagyis 51, de igen sokszor ZI = 71 van bevésve.

1571-ben történt volna a tömeges mesterjegy gyűjtése. De viszont az sem nyújt kielégítő magyarázatot, mert pl. a harmadik sorban Moritz Letz és Mechel Letz mesterek jegyei fölött is ott van azon 51, illetőleg 71-es évszám, pedig ezek 1585, illetőleg 1588-ban léptek be a czéhbe. Szóval akár 1551., akár 1571. évszámot olvasunk, a nehézség egyaránt fennáll. De hogy ezek a számok csakugyan datumok, — még pedig a mester belépésének az éve — azt minden kétséget kizárólag igazolják a későbbi mesterjegyek fölött előforduló évszámok, melyek pontosan megegyeznek a belépés évével.

Csak a tisztán olvasható jegyeket adjuk rajzban, még pedig körülbelül kétszeres nagyításban. A megfejtésnél pedig csak a mester nevét közöljük belépése és halálozási (a hol ismeretes) évével együtt; bővebb és részletes életrajz majd a szebeni ötvösség történetében fog megjelenni.

I. A tábla felső fele.

a) Első sor.

1. ábra. P. O. 51. Olvasása: *Meister Peter* (talán Orrelt) 1550—. A mesterjegy keresztben van beütve.

2. ábra. C. M. 51. *Caspar Moller* 1550—.

3. ábra. A. G. 51. *Antoni Goldschmied* 1550—.

4. ábra. M. 71. *Merten Malbrodt* 1550—1585.

5. ábra. Családi jelvény, talán *Felten Dengelé* 1550—1570.

6. ábra. Családi jelvény, még pedig a Stin családé, az R. S. betűk szerint *Rochel Stin* tulajdona 1551—1577.

7. ábra. B. F. 71. *Baltesser Fleischer* 1551—.

8. ábra. D. E. 71. *David Ertler* 1552—.

9. ábra. G. B. 71. *Greger Bartiger* 1553—.

10. ábra. Családi jelvény, talán *Mathes Hussaré* 1553—1575.

11. ábra. B. 71. *Benedick von Gross-Scheuren* (Nagycsűr) 1553—1573. (Ö. L. IV. t. 2. 132.)*

* Utalás az Ötvöskiállítás Lajstromra, IV. terem, 3. szekrény, 62. szám.

12. ábra. S. H. *Simon Hecht* 1553—.

13. ábra. A. H. 71. *Albert Helwig* 1554—1591.

14. ábra. T. S. 71. *Tonsch Simon** 1554—1585. Ezután két olvashatatlan.

15. ábra. S. G. 17. *Simon Goldschmied* 1554—. Az évszám megfordítva.

16. ábra. W. 71. *Orban Welzer* 1554—1581. Egy olvashatlan.

17. ábra. E. G. 71. *Emerich Gro* 1559—.

Közben két olvashatlan.

18. ábra. S. 71. *Steffen Seler* 1561—1577. (Ö. L. IV. t. 3. 62.)

19. ábra. H. C. 71. *Hans Kontz* 1560—1577.

20. ábra. A. S. 71. *Antoni Stamp* 1561—.

21. ábra. A Stin család jegye, ez *Tomas Stin* 1563—1589. (Ö. L. IV. 2. és V. 18. l.)

A következő olvashatlan.

22. ábra. T. K. 71. *Tomas Kheler* 1563—1573.

* Ö. L. IV. t. 2. 132. és III. t. 3. 10.

b) *Második sor.*

23. ábra. V. G. 71. *Velten Geisbert* 1565—1581.
 24. ábra. A. S. 71. *Antoni Schuller* 1566—1577.
 25. ábra. H. K. 71. *Hans Kirtzer* 1566—1582. (Ö. L. IV. 3. 37.)
 26. ábra. M. T. 71. *Merten Tenkh* 1568—.
 27. ábra. Családjegy.
 28. ábra. F. G. 71. *Franz Goldschmied* 1571—1573.
 29. ábra. T. M. 71. *Tomas May* 1572—1585. Egy olvashatlan.
 30. ábra. E. B. 73. 1573 körül ilyen nevű mester nincs bevezetve.
 31. ábra. H. B. L. *Hans Bulkesch* 1574—1575.
 32. ábra. P. B. 71. *Paul Brölfft* 1574—1602. (Ö. L. IV. 2. 139.)
 33. ábra. P. K. 71. *Peter Kersten* 1574—.
 34. ábra. H. S. 71. *Hans Seler* 1575—1592.
 35. ábra. B. L. *Blasj Lutz* 1574—1609.
 36. ábra. L. P. *Lukas Pfeffer* 1575—1580.
 37. ábra. G. H. *Georg Hener* 1575—1578.
 38. ábra. S. K. *Stefan Kurtz* 1578—.
 A következő nem tiszta, valószínűleg I. S. Jakob Schwartz 1579—.
 39. ábra. D. B. *Daniel Bulkesch* 1580—. (Ö. L. IV. 3. 52., IV. 1. 39., V. 21. 22. és 31. 1.)
 40. ábra. H. B. 71. *Hans Bloss* 1580—1585.
 41. ábra. D. H. *Daniel Hennig* 1581—.
 A következő sem tiszta S. M.-féle, vagyis Steffen Mur 1581—. Azután még három olvashatlan jegy fejezi be a második sort.

c) *Harmadik sor.*

42. ábra. H. E. S. *Hans Hess* 1585—.
 (Ö. L. IV. t. 1. 56., IV. t. 2. 130.)
 43. ábra. M. L. 71. *Moritz Letz* 1585—.
 44. ábra. G. B. 71. *Greger Berger* 1585—.
 A következő jegy nem egészen tiszta, G. E. kapcsolatának látszik, Endris Geldmintzer 1588—.
 45. ábra. M. S. 83. *Merten Steinbrecher* 1588—.
 46. ábra. M. L. 71. *Mechel Letz* 1588—. (Ö. L. IV. 2. 83.)
 47. ábra. C. O. 71. *Crestell Ollert* 1588—.
 48. ábra. S. K. *Simon Kontz* 1589—.
 (Ö. L. III. t. 6. 4.)
 49. ábra. G. *Georgius Sturm* 1589—1599.
 50. ábra. P. E. *Peter Erosem* 1590—.
 51. ábra. M. 191. *Merten Ludescher* 1591—1624. (Ö. L. III. 15. 18.)
 52. ábra. H. S. 91. *Hans Sommer* 1592—. (Ö. L. IV. 2. 23.)
 53. ábra. C. M. *Krestell Messner* 1592—. (Ö. L. IV. 2. 144.)
 54. ábra. I. H. 93. *Josef Goldschmied* 1593—.
 55. ábra. G. H. *Gerg Hermesteder* 1593—. (Ö. L. IV. 2. 80.)
 56. ábra. G. B. *Greger Binesch* 1596—. (Ö. L. IV. 2. 48.)
 57. ábra. P. K. 96. *Paul Kirtzer* 1596—1609.
 58. ábra. H. K. 97. *Hans Kirtzer* 1597—.
 59. ábra. A. S. *Antoni Snetzer*.
 60. ábra. M. W. *Mattes Weltzer* 1598.
 61. ábra. T. S. 98. *Tomas Stin* 1598—.
 (Ö. L. IV. 119. 120. 1.)
 62. ábra. S. A. *Steffen Auner* 1598—.
 A következő olvashatlan.

63. ábra. P. W. 9. *Paul Wigt* 1599—
1623.

64. ábra. K. P. *Krestell Preffleing*
1601—.

d) *Negyedik sor.*

65. ábra. E. G. *Emerich Gro* 1602—.
66. ábra. G. A. 02. *Gerg Augustin*
1602—1620.

67. ábra. H. R. *Hans Reiphaun*
1602—1618.

68. ábra. A. E. *Andreas Eckhardt*
1602—.

69. ábra. H. A. 02. *Hans Augustin*
1602—.

70. ábra. S. E. 02. *Simon Emrich*
1603—.

71. ábra. G. A. 04. *Gerg Auner*
1604—1615.

72. ábra. H. H. *Hans Hensell* 1604—.

73. ábra. M. B. *Mechel Bausnert*
1604—.

74. ábra. A. F. *Andreas Fleischer*
1605—. (Ö. L. IV. 3. 69.)

75. ábra. A. B. 08. *Antonius Bloss*
1608—. (Ö. L. IV. 2. 97.)

76. ábra. H. H. *Hans Hortman*
1609—.

77. ábra. B. W. 1610. *Benig Wolff*
1610—.

78. ábra. M. H. *Merten Herman*
1610—1622.

79. ábra. P. S. *Petrus Schnell* 1615—.

80. ábra. A. V. *Andreas Vagner*
1614—.

81. ábra. T. G. *Tomas Gaut* 1614—.

82. ábra. M. R. 15. *Martin Rierich*
1615—.

83. ábra. S. B. *Simon Berwert* 1615—.
Közben egy olvashatlan.

84. ábra. M. G. 1617. *Michael Girt-
er* 1617—, vagy *Mathias Guntert*
1617—.

85. ábra. A. S. *Antonius Schmidt*
1623—.

86. ábra. G. R. G. *Georg Renner*
1526—.

87. ábra. H. H. *Hans Hochtuffel*
1526—.

88. ábra. H. S. 27. *Hans Schwartz*
162—.

e) *Ötödik sor.*

89. ábra. C. G. *Caspar Greff* 1631—.

90. ábra. G. V. *Gregorius Unversagt*
1631—.

91. ábra. H. S. 1631. *Hans Schelker*
1632—.

92. ábra. H. F. B. *Hans Fridrich
Benedik* 1632—. (Ö. L. IV. 2. 75.)

A következő elmosódott, talán H. B.
Hans Beussnert.

93. ábra. M. B. 1633. *Mechel Brölfft*
1633—.

94. ábra. P. S. *Peter Schnell*.

95. ábra. S. V. 35. *Steffen Veinisch*
1635—.

96. ábra. Fekvő helyzetben pajzs
nélkül, a betű domború, újabb mester-
jegy nem ide való.

97. ábra. M. G. 1636. *Michael Gun-
tert* 1636—.

98. ábra. F. K. 37. *Franz Kirtzer*
1637—.

99. ábra. H. A. 1637. *Hans Augustin*
1637—.

100. ábra. F. S. *Franz Schuller*
1637—.

101. ábra. P. R. *Paul Roth* 1637—.
(Ö. L. IV. 3. 61.)

102. ábra. I. S. *Johann Schimmerth*
1637—.

103. ábra. P. K. Valószínűleg *Pitter
Kreutzer*.

104. ábra. M. H. 41. *Melchior Her-
man* 1641—.

105. ábra. S. 42. *Jakob Schliesser*
1641—.

106. ábra. S. F. 1643. *Simon Fleischer*
1643—.

107. ábra. M. S. 44 *Michael Stamp* 1644—.

108. ábra. H. H. 46. *Hans Herman* 1645—.

109. ábra. I. G. 44 (?) *Johann Gräff* 1644—.

110. ábra. G. A. *Gerg Aurlich* 1648—. (Ö. L. IV. t. 2. 13. és 28.)

111. ábra. G. S. 48 (?) *Gerg Schirmer* 1648—. (Oldalt van beütve.)

Végül megjegyezzük, hogy az első sor fölött van még egy kis mesterjegy O. N. betűkkel, alakja s nagysága az újabb időkre mutat.

II. A tábla hátsó fele.

a) Első sor.

Az első mesterjegyből csak egy M. betű látszik, valószínűleg Hans Maurer (1648—) mesteré. Azután 15 olvashatlan következik.

112. ábra. G. A. 61 (?) *Georgius Alle* 1661—.

113. ábra. H. F. *Hans Friedrich* 1664—.

114. ábra. H. S. *Hans Schwartz* 1665—. (Ö. L. V. 9. 1.)

115. ábra. I. O. *Johann Ongert* 1668—.

116. ábra. P. B. *Paul Brelfft* 1669— 1713.

117. ábra. M. H. *Martin Herman* 1671—.

A következő nem tiszta.

118. ábra. D. H. *Daniel Hossman* 1671—1716.

119. ábra. I. H. 71. *Johan Herman* 1671—.

b) Második sor.

13 darab olvashatatlan után:

120. ábra. G. S. *Georg Schermer* 1688—. (Ö. L. II. t. 8. 78.)

121. ábra. P. S. *Paul Schirmer* 1688— 1699. (Ö. L. IV. 2. 81.)

Ezután három elmosódott, a harmadik talán H. S. (Hans Schwartz 1689— 705.)

122. ábra. A. V. *Andreas Vaxman* 1691—1720.

c) Harmadik sor.

14 darab olvashatlan után: H. E. hosszúkás pajzsban, valószínűleg Hans Eystaché (1711—).

Ismét egy elmosódott után:

123. ábra. S. E. *Samuel Eystach* 1722—. Utána négy kibetűzhetlen.

124. ábra. A. K. *Adamus Kissling* 1731—.

d) Negyedik sor.

Ugyancsak 15 drb. olvashatlan után:

125. ábra. G. B. *Georg Beuer* 1748— 1768.

126. ábra. I. G. H. *Johan Georg Hambacher* 1753—.

127. ábra. A. G. *Andreas Gross* 1749—.

Ismét két elmosódott bélyeg, a második valószínűleg I. S. köralakú pajzsban: *Johan Schwab* 1755—.

128. ábra. G. K. *Georgius Kein junior* 1758—. A bélyeg fordítva van beütve.

129. ábra. D. K. *Daniel Kessler* 1759—.

130. ábra. I. G. *Josefus Glantz* 1759—.

e) Az ötödik sor.

Hátulról kezdjük, mert az időrend így mutatja. Az első: I. G. V. nem egészen tiszta Johan Georg Veinhold 1561—.

A második G. B. fordítva beütve, talán B. V. Baltzoffé, ki 1764-ben lépett be a czéhbe.

A harmadik elmosódott.

131. ábra. M. G. *Michael Gross* 1767—.

132. ábra. S. P. C. *Simon Petrus Conradt* 1770—.

Azután egy hárombetűs következik, talán P. O. B.

133. ábra. I. P. P. *Johan Paul Pilder* 1772—.

A következő mintha D. M. lenne, Daniel Müller 1772—, az utána való pedig I. M. egymásba helyezve Johan Müller 1776—. Ezután három elmosó-

dott bélyeg látszik. A sort több kisebb mesterjegy fejezi be (6 drb), melyek közül olvashatók:

134. ábra. MAINTH *Johan Georg Mainth*, ki 1810-ben szolgálta ki próba-évét. Továbbá még egy K., egy G. K. és egy G. M. betűs kis mesterjegy.

Az ötödik és a negyedik sor közé még hét olvashatatlan bélyeg van be-
ütve.

Az előbbiekből néhány tanulságot vonhatunk le, mely a czéhekben divó egyöntetű eljárásnál fogva nagyobbbrészt általános érvényű.

1. Minden mesternek saját külön mesterjegye volt.

2. A mesterjegy legtöbbször a mester nevének kezdőbetűiből és az azt körülvevő pajzsból állott. A régibb korban találunk néhány olyan jelvényt is, mely nem betűkből van összeszerkesztve, hanem mint a régi kőfaragó jelek különféle vonalak összerakásából állottak. Ezek már inkább családi jelvények s így örökölhettek is. Ilyenek pl. az 5., 10. és 27. szám alattiak. A betűs jelvények közül csak azok örökölhettek, hol a mesterjegy gerinczét a családnév kezdőbetűje alkotja, ilyen pl. a szebeni Stin családé (l. a 6. és 61. sz.).

3. A betűk a latin nagy (lapidaris) abécé betűiből vannak véve, írott nagy betűk csak a legújabb időkben jönnek elő. Míg régebben csak a név kezdőbetűit használták, újabban egészen kiírt nevekkal is találkozunk (134. sz.). A betűknél legfontosabb azok elhelyezése, legtöbbször egymás mellett állanak, néha egymásba fonódnak, máskor egymás fölé kerülnek.

4. A pajzs a betűknek természetes kerete. Kezdet óta a legváltozatosabb formában jelentkezik, s csak nagy ritkán hiányzik. V. ö. 96. sz. Vannak gömbölyű, három és négyszögletes, szívalakú keretek, de leggyakoribb a heraldikából ismeretes pajzs sokféle változata. Legtöbbször szabályosak, azaz az egyik fele olyan, mint a másik. Két betűt foglalván magukban általánosan, a beosztás is ilyen kettős, de van néhány három betűs és hármass beosztású is pl. a 86., 127. és 133. számúak.

5. A mesterjegyek nagysága is különböző. Vannak 2—3 mm. nagyságúak is (ezek a legkisebbek), legtöbb az 5—6 mm. magas és széles mesterjegy, 7—8 mm.-nél nagyobbak nem fordulnak elő. A régibb mesterjegyek inkább nagyobbak, a XIX. században törpülnek el annyira, hogy szabad szemmel nem is olvashatók. V. ö. a II. tábla utolsó sorát.

6. A mesterjegyeknél tehát megkülönböztető jelül szolgált:
a) maga a *betű*, b) a betűk elhelyezése, c) azok nagysága, d) azok for-

mája; *e*) a *pajzs* alakja és *f*) nagysága. Ehhez járult még néha egy-egy vonás, pont vagy más járulék, melyeneket az 59., 73., 89., 112., 118., 121. számú mesterjegyeknél láthatunk. De megkülönböztető jegy volt végül az *évszám* is, mely azonban csak néhány városban volt szokásos s ott sem találjuk meg minden mesterjegyen.

7. Ilyenformán oly nagy változatosság és különféleség áll elő a mesterjegyeknél, hogy két teljesen egyformát nem találunk. Hasonlóság azonban már többször előfordul, de a figyelmes szemlélő ezeknél is rögtön észreveszi a különbséget. Így pl. ismeretes a kiváló szebeni ötvösnek, Hann Sebestyénnek a mesterjegye: ovalis keretben S. H., ott látható a II. tábla 2. sorában a középen, de mivel betűi nem tiszták, az ábrák közé nem vettük föl. Hasonlítsuk most ezzel a többi S. H. betűs mesterjegyet, ilyenek a 34., 52., 88., 91. és 114. A H. S. betűeket is idevesszük, mert megfordítva, miután a betűk után pont ritkán van, egészen jól S. H.-nak is olvashatók, ha azt a pajzs alakja is megengedi, pl. az ovalis 114-nél. Első tekintetre látjuk a nagy különbséget, még pedig vagy már a betűknél (mint pl. az 52-nél), vagy pedig a pajzs alakjánál (88.), máshoz még esetleg az évszám is hozzájárul (34., 91.). De már a 114-nél mindez hiányzik, betű, pajzs veszedelmesen hasonlítanak egymáshoz, úgy hogy az összetévesztéstől csak azon tapasztalat ment meg minket, mely szerint az ötvösök jegyeiket mindig — alig van néhány kivétel — a nézővel szemben, vagyis fejjel fölfelé ütötték be. A 114. pedig H. S. lévén ilyen formán tévedésbe nem ejthet. Sokszor az ötvösmű stilusa, kora is segítségünkre van a mesterjegy elbírálásánál, ezen utolsó esetben azonban ezzel nem sokra mennénk, mert Hans Schwartz (114.) egy időben működött I. Sebastian Hannal.

8. Ebből az egy esetből is látszik, hogy a mesterjegyek megtejtése nagyon nehéz feladat. Nagy gyakorlat és körültekintés szükséges ahhoz, hogy tévedésbe ne essünk. Hozzá még a mesterjegyek legtöbbszörre kopottak, elmosódottak, úgy hogy igazán jó szem és jó nagyítóüveg kell ahhoz, hogy feladatunknak megfelelhessünk. Azután meg ismerni kell a városjegyeket, ismerni kell az egyes mesterek neveit, életrajzi adatait, a mi csak hosszas fáradság és kutatás után érhető el.

9. A mesterjegyek tisztán ellenőrzési célból készültek, nem a nagy közönségnek voltak szánva, nem is emelték a mű dekoratív értékét: azért rendesen alig szembetűnő helyen, mintegy elrejtve húzódtak meg. Az udvari ötvösök és a kontárok mesterjegyet nem használtak, az csak a czéhbeliekre volt kötelező. A mesterjegyeket a bélyegzőbe maguk az ötvösök vésték, még pedig a betűket homorúan (negative), úgy hogy beütve azok domborúaknak látszanak. A pajzs rajzát a bélyegzőnek megfelelő módon lereszelt széle adta meg.

Végül még fölemlítem, hogy a nevek közlésében az eredeti írás-

módot követtem azért, mert sokszor a mesterjegy is a szerint igazodik, a Felten (Valentinus) és Tonsch (Antonius) átírva nem felelnének meg a mesterjegy betűinek. Néhol a mestereknél hivatkoztam a budapesti ötvösműkiállítás lajstromára, kijelentem azonban, hogy ezzel nem azt akartam jelezni, hogy azon művek csakugyan az illető mesterek munkái, hanem, hogy a mesterjegyek hasonlítanak, meg van tehát az összefüggés lehetősége. Most azon műveket nem is volt módomban átvizsgálni, a lajstromban közölt rajzok pedig nem elég megbízhatók.

Brassó, 1910 szept. 29-én.

Gyárfás Tihamér.

NÉMELY MESTERJEGYEKRŐL A NAGYSZEBENI ÓLOMTÁBLÁN.

A magyar ötvösjegyek lehetőleg teljes összegyűjtését célzó kutatásaim során különös figyelmet fordítván a nagyszebeni Bruckenthal-múzeum idevágó anyagára, a múzeum vezetőségének munkálatom támogatásában tanúsított lekötelező szívesége folytán alkalmam volt a fenti cikkben ismertetett ólomtáblán látható mesterjegyeket is lerajzolni. Nem azzal a szándékkal tettem ezt ugyan, hogy a táblát ismertessem, mert már akkor tudomásom volt róla, hogy dr. Gyárfás Tihamér szándékozik ezt megtenni, de természetszerűleg nem hagyhattam figyelmen kívül e mesterjegyeket, a melyek az ötvöstárgyakról lerajzolt jegyeim meghatározásánál s kiegészítésénél igen fontos segítőeszközt nyújtanak s a magyar ötvösjegyek teljes gyűjteményében a szebeni ötvösséget illetően nélkülözhetetlenek. E rajzaim készítésekor még nem ismervén ama rajzokat, a melyek dr. Gyárfás cikkében e jegyekről bemutattnak, a jegyek lerajzolásánál nem befolyásolt az, hogy tudtam volna, hogy dr. Gyárfás minek nézte az egyes, gyakran alig kivehető jegyeket s így a tábla jelenlegi rossz állapotából könnyen érthetően más eredményekre jutottam, mint dr. Gyárfás. Nem állítom, hogy rajzaim feltétlen hűséggel ábrázolják az elmosódott s különböző megvilágításnál más és másnak látszó jegyeket, de szolgálatot vélek teljesíteni ötvösségünk története kutatóinak s így elsősorban a fenti cikk érdemes írójának azzal, hogy ama jegyekről készült rajzaimat, a melyek tekintetében felvételeink egymástól eltérnek, már most közlésem, eltérve eredeti tervemtől, mely szerint e rajzok csak a magyar ötvösjegyek munka alatt levő teljes gyűjteményében közöltettek volna. Megjegyzem, hogy az eltéréseket látva, a táblának egy újabb s még tüzetesebb megvizsgálását látom szükségesnek. Az egyes ábrákra vonatkozólag a következőket vagyok bátor megjegyezni:

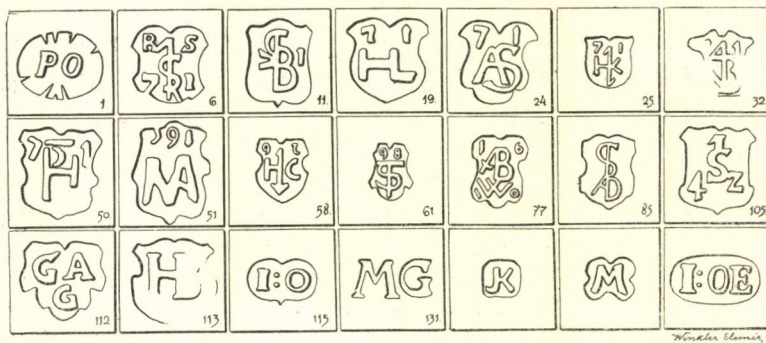
Az 1. számú mesterjegyben nem láttam a 71-es számot, hanem csupán a bélyeg szélébe vágott szabálytalan bemetszéseket. De nem is gondolom, hogy e jegyen a 71-es sz. előfordulhatna, mert nézetem szerint az 1. sz. mesterjegy időrendileg egyáltalán nem tartozik az utána következő mesterjegyek közé, illetve elé mert a jegy alakjából s a beütés rendetlen voltából azt következtetem, hogy e jegyet az első jegy elé utólag ütötték. Valószínűnek tartom ugyanis, hogy

mikor az első jegyet verték e táblába, nem látták szükségesnek takarékoskodni a helylyel s az így üresen maradt helyet akkor vette igénybe egy későbbi mester, mikor a tábla vagy annak legalább egyik oldala megtelt. E mellett szól az, hogy a jegy az utána szép rendes sorban következő jegyeiktől eltérően a sor irányára keresztben állva van elhelyezve, továbbá, hogy úgy betűinek, mint pajzsának alakja az utána következőkénél határozottan későbbi jellegű.

A 6. számú jegynél a középvonalon elhelyezett S betű alsó része úgy a tábláról készített rajzomon, mint a Bruckenthal-múzeumban levő XVI. századbeli boglár (1049. lelt. sz.) azonos jegyről készített felvételemen még egy R betűvé van kiegészítve.

A 61. sz. jegyen Thomas Stinn monogrammja fölött határozottan a 98. számot láttam s ugyancsak ezt a számot rajzoltam le a Bruckenthal-múzeum 1271. lelt. számú fedeles kancsóján levő jeggyel.

NÉMEKY MESTERJEGYEK A NAGYSZEBENI ÓLOMTÁBLÁN.

A 77. számú jegynél a jegy B betűjének egyenes szárához egy keresztalakú vonal van illesztve, melylyel a BW jegyet esetleg ABW-nek lehet olvasni.

A 115. számú jegy két betűje között két egymás fölé helyezett pontot láttam, s ugyanígy láttam a jegyet a nevezett múzeum 1358. lelt. sz. kelyhén, valamint az 1360. lelt. számú kelyhen is, a melyre az 1673. évszám van vésve. Meg kell jegyeznem, hogy az előbbi kelyhen három, az utóbbi kelyhen egy kerek lyuk van a mesterjegy mellé beütve.

A 131. számú jegyre vonatkozólag meg kell jegyeznem, hogy rajzom szerint ennél az MG betűk nem pajzsba foglalva, hanem szabadon vannak beütve, azaz nem domborúak. Erről egyébként a fénynyomatú táblán is meg lehet győződni. Megjegyzem azonban, hogy a fénynyomat az ólomtáblának negatív képét adja, a mely szokatlan reprodukálási forma valószínűleg a betűk olvashatóbbá tétele végett alkalmaztatott, miután így a jegyek betűi látszanak feketéknek, holott tudvalevő dolog, hogy a pajzsba foglalt ötvösjegyeknél általában a betűk szoktak fényesen, világosan a sötétebb alaphól kiemelkedni.

Végül még három mesterjegy rajzát csatoltam az eltérően felvett jegyek rajzaihoz, mint a melyek dr. Gyárfás cikkénél nincsenek lerajzolva, de a me-

lyeknek alakját a rosszabb fenntartású oldal 5. sorában egészen világosan ki tudtam venni. Ezek közül a IK és az M jegy a 133. és 134. sz. jegy közé esik a táblán, az I:OE jegy pedig az a hárombetűs jegy, a melyet dr. Gyárfás a 131. és 133. számok között, mint talán P. O. B. jegyet említ meg. Az I:OE jegy ugyanily alakban, a hogy a táblán láttam, ötvöstárgyon is előfordult már nekem és pedig a Bruckenthal-múzeum 1367. lelt. számú ciboriumán, a melynek talpa peremére van e jegy egy tizenhármasszámot feltüntető finomsági jeggyel együtt beütve. A ciborium adományozásának éve a lábra véssett felirat szerint 1774. A fenti cikk őszinte sajnálatomra csak ama szebeni mesterek neveit sorolván fel, a kiknek neveire megfelelő jegyet talált a cikk írója, — holott még jobban lekötelezte volna a cikkiró a kutatókat, ha az általa felkutatott összes mesterneveket közli — arra nézve, hogy kinek nevét rejti e három betű, nem bocsátkozhatom találgatásokba.

Budapest, 1910 nov. 23.

Winkler Elemér.

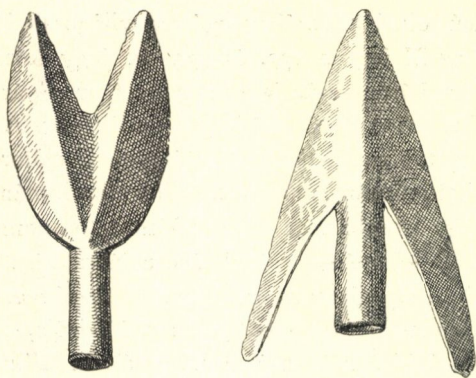
SZÁMSZERÍJAK A HUNYADIAK KORÁBÓL.

A számszeríj használata nálunk a XIV. század folyamán terjedhetett el. Neve legelőbb a Zsigmond korabeli Beszterczei Szójegyzékben fordul elő *zomoserig* (szomoszeríj) alakban, mely a szláv «samostrelj», «samostrijl» (a. m. önmagától lövő) szóra vezethető vissza; a *számszeríj* név tehát csak olyan népetimologiai átalakítás, mint a német *armrust*, *armbrust*, mely a középkori latin (francia) «arbalista» (arbaliste) elnevezésből származott.

A magyar név szláv eredete arra mutat, hogy nem a németekből álló városi polgárság kezdte nálunk legelőbb használni a számszeríjat, hanem szlávok útján terjedt el Cseh- és Lengyelország felől, még pedig első sorban is mint vadászfegyver. Azokat a nagy és nehéz szakállas vagy villaalakú nyílcsúcsokat, melyek minden nevezetesebb vadászterületen találhatók, mint pl. a csókakői, gödöllői stb. erdőségekben, csakis számszeríjnal használhatták. A mellékelt két táblán (1. és 2. ábra.) a számszeríjnal használt vadásznyílak két főtipusa mellett közöljük a könnyebbfajta s kézíjnal alkalmazott vadásznyílak különféle változatát is.

Németországban is legelőbb mint vadászfegyver terjedt el a számszeríj. Mint ilyen, már a XIII. században általános volt. Ellenség ellen a városi polgárság kezdte használni, ellenben a német lovagság megvetette, mint lovagiatlan fegyvert. Az egyház sem nézte jó szemmel, a mikor az első keresztes hadjárat óta mindinkább fölkapták Francia- és Angolországban. Az 1139-iki laterani concilium meg is tiltotta a keresztyének elleni használatát s csak a hitetlenekkel szemben engedte

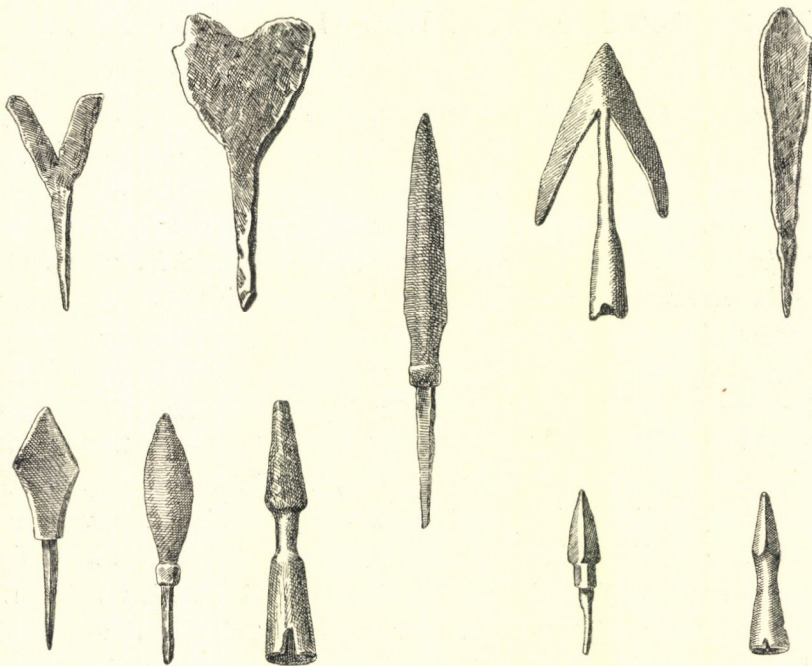

I. VADÁSZNYILAK SZÁMSZERÍJJA.

meg, de ez nem akadályozta meg a XII. század vége felé oroszlán-szívú Richárd angol és Fülöp Ágost francia királyokat abban, hogy ne szervezzenek számszeríjjas gyalog és lovas csapatokat.

A számszeríj abban áll fölötté a kézíjnak, hogy biztosabban lehet vele célózni, mint emezzel, a kilőtt nyílveendőnek is sokkal nagyobb a röpereje. Ellenben a kézíjjal sokkal gyorsabban lehet löni. Ügyes nyilas

kézíjjal egy percz alatt hét nyílveendő is ellőhet, holott ugyanennyi idő alatt a legjobb számszeríjjas sem tudta többre vinni kettőnél.

2. VADÁSZNYILAK KÉZÍJJA.

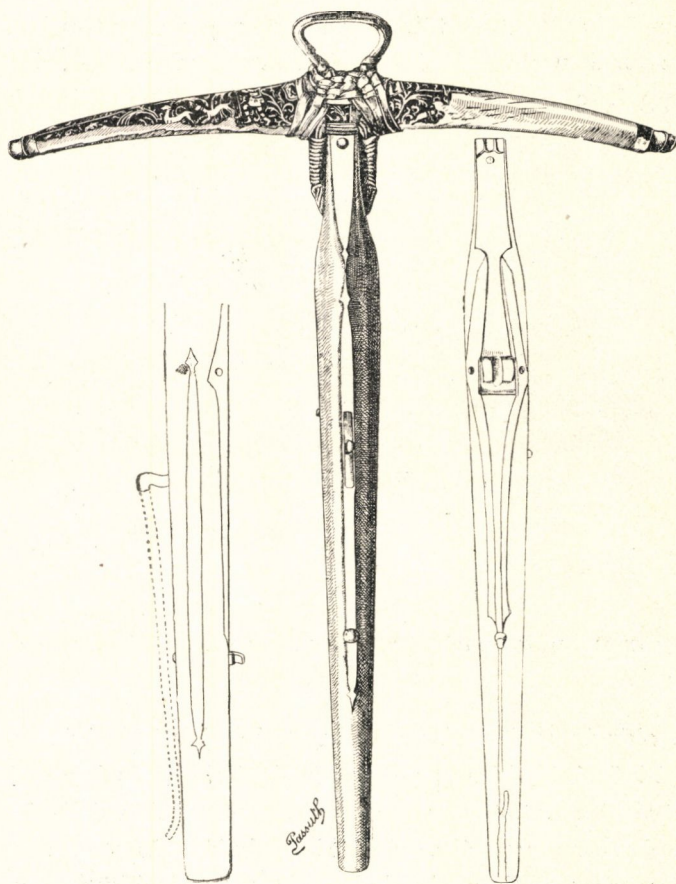
Ezenkívül a kézíjnak a kezelése is sokkal könnyebb. Ez magyarázza meg, hogy a könnyű fegyverzethez és szabadabb mozgáshoz ragaszkodó magyar harczos jobban szerette a kézíjjat, mint a számszeríjjat.

A M. N. Múzeum számszeríjjai közt legrégebbi az a nyolcz darab, melyet 1897 elején és két évvel később egy kassai kereskedőtől szerzett és pedig először hatot, utóbb pedig kettőt.

A nyolcz számszeríj kiállítása annyira egyezik egymással, hogy ugyanazon mester készítményeinek kell tartanunk. A kereskedő állítása szerint Nagy-Szebenből valók a számszeríjak, így készítőjük nagyszebeni szász lehetett.

Valamennyi számszeríjnak (3. ábra.) többé-kevébbé hajlított félgömbölyű, fölfelé domborodó s végei felé keskenyedő, vastag puha fából van

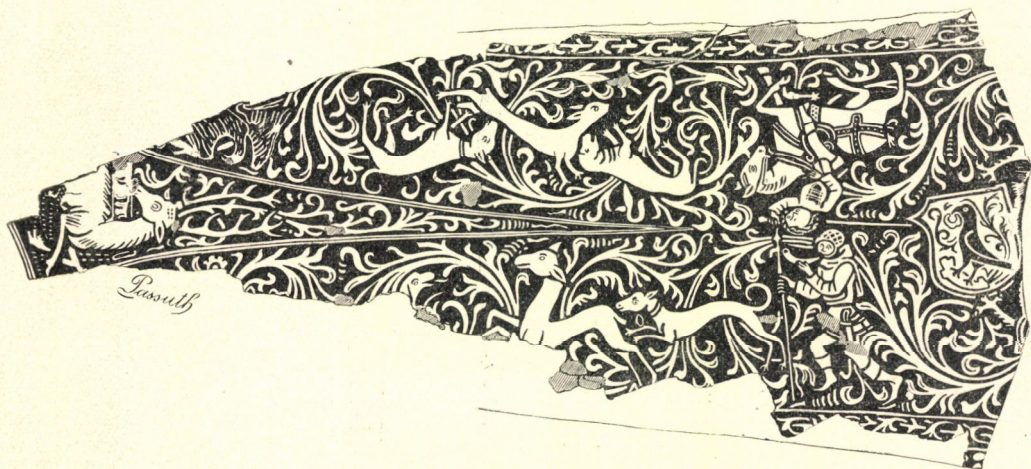
3. SZÁMSZERÍJ A HUNYADIAK KORÁBÓL.

az íve, tetején vaskengyellel van ellátva s agyához erős szíjfonadékkal kötözve. A kemény fából készült agy előlapját csontboríték fűdi. Lövé-készüléke mindegyiknek hiányos. Az ív gömbölyű részét fekete-sárga, vörös-sárga vagy sárgás-barna faháncs borítja, némelyikről csaknem teljesen lehámlott a háncs, a jobb fenntartásúakat renaissance virágok díszítik, sőt egyen címer és vadászati jelenet is van.

Az utóbbinál az ívet borító faháncs színe fekete és halványsárga; a színek oly módon vannak alkalmazva, hogy fekete alapon vannak a sárgaszínű alakok, ezek belső körvonalai pedig megint fekete színűek.

Az indás diszítmány, mely akanthuslevélre vezethető vissza, ismétlődik az ív két karján s betölti az egész mezőt; közbe van szőve a három részre osztott vadászati jelenet. (4. ábra.) A két főjelenetet egy közékük ékelt, nagyon megnyult s indákkal kitöltött háromszög választja el, melynek aljában pihenő s visszafelé néző szarvas van ábrázolva. A háromszög aljával szemben, a vadászati jelenetek kezdőpontjánál indás sárga (arany) mezejű címérpaizs van, mely a Hunyadiak címérét, a gyűrűt tartó fekete hollót tünteti föl. A címert nagy akanthusinda választja el a XV. század utolsó tizedei felé divatozó viseletben, ú. m. főkötőszerű főveggel, csuklyás rövid felöltővel és letürt szárú, hosszú orrú

4. HUNYADIAK CZIMERE ÉS VADÁSZATI JELENET EGY XV. SZÁZADBELI SZÁMSZERÍJJON.

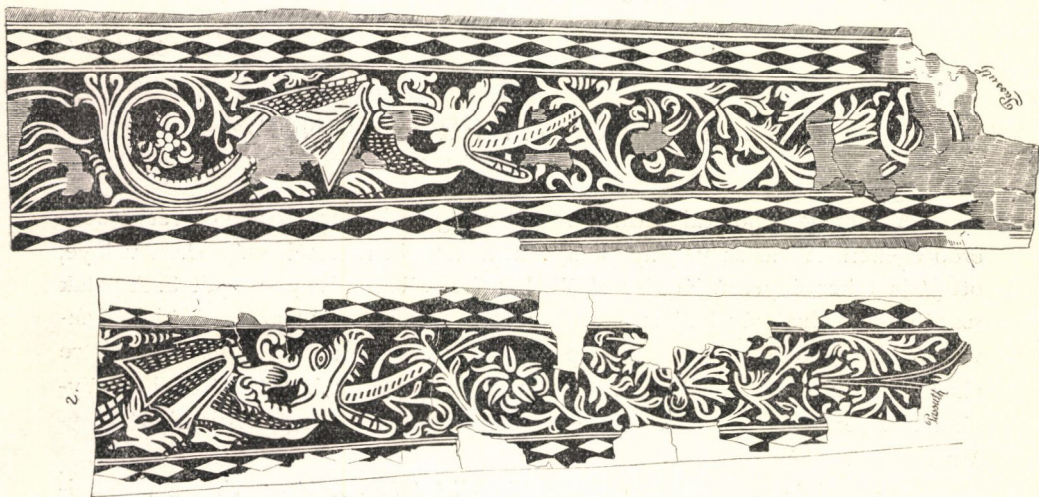
csizmával, oldalán vadász késsel ábrázolt, jobbjával lánsát tartó, kürtölő vadásztól, ki futó lépésben megy az agártól hajsolt és szemben is egy másik kutyától megtámadott szarvas üdő után. A másik jelenet megfordított helyzetben van ábrázolva. Ez is indás akanthuszal kezdődik, ez után jön egy földetlen fejű, bajusz és szakáll nélküli, leomló hosszú hajú lovasvadász kezében hosszú, egyenes karddal, rövid felöltőben, mellén a pólyás magyar címerrel, letürt szárú, lekonyult hosszú orrú csizmával, a csizmán egyenes hosszúszerű sarkantyúval, alacsony hátú magyaros nyeregben ülve, előtte elejtett s aránytalanul nagynak ábrázolt nyúl fölött két kopó, a háttérben kitárt szárnyú s visszafelé néző sas látható. Az ív alján alul s fölül sakktáblaszerűen keretelt hossz-négyszögű mezőben tátottszájú sárkány van ábrázolva, melynek nyelve és farka akanthuslevélbe megy át. (5. ábra.)

A lövőkészülékből csak az agy előlapján levő kis vaspeczek s hátlapján az emeltyű töve van meg, a többi hiányzik. Az ív hossza 71 cm., az agy 85 cm. Egész magasság 94½ cm. Az ív szélessége közepén

5 $\frac{1}{2}$ cm., végén 4 cm. A kengyel hosszátmérete 12 cm., szélességátmérete 6 cm.

Egy másik példánynál az ívet borító faháncs alapja vörös, erre vannak alkalmazva sárga színnel a renaissance virágok, akanthus stb. s köztük tátottszájú sárkány. Az ív alján levő háncs bepréselt pontokkal van behintve. A lövőkészülékből csak a kis vaspeczek van meg. Az ív hossza 73 cm., az agyé 87 cm. Egész magasság 93 cm. Az ív szélessége közepén 5 cm., végén 4 cm. A kengyel hosszátmérete 11 cm., szélességátmérete 7 $\frac{1}{2}$ cm.

5. HUNYADIKORI SZÁMSZERÍJ DISZÍTÉSE.

Egy harmadik példánynál apró pontokból áll a nagyon megrongált barnássárga hársfa háncs díszítése, az ív alsó részére pedig pontozott repkényfűzér van bepréselve. A lövőkészülékből csupán az emeltyűszerű ravasznak maradt meg egy töredéke. Az ív hossza 69 cm., az agyé 76 $\frac{1}{2}$ cm. Egész magassága 89 cm. Az ív szélessége közepén 5 cm., végén 3 $\frac{1}{2}$ cm. A kengyel hosszátmérete 10 $\frac{1}{2}$ cm., szélességátmérete 7 cm.

Két példánynál préselt háromszoros pontozott czikk-czakkos vonalakból áll a sárgásbarna háncs díszítése, egyiknél azonban csak az ív alján maradt valami a háncsból. Ez utóbbinak lövőkészülékéből nem maradt fenn semmi; magassága 94 $\frac{1}{2}$ cm., az ív hossza 75 cm., az agyé 83 $\frac{1}{2}$ cm., az ív szélessége 6 cm., végén 4 cm., a kengyel hosszátmérete 10 cm., szélességátmérete 7 cm. A másik példánynak hiányzik a kengyele, a lövőkészülékből csak a vaspeczek és az emeltyű egy része van meg. Magassága 94 cm. Az ív hossza 74 cm., szélessége közepén 6 cm., végén 5 cm.

Három példány háncsborítéka egészen lehámlott, e helyett kettőnek a lövőkészüléke maradt fenn teljesebben; megvan ugyanis a korongidomú csonthurtató, az ú. n. «dió», a mi hiányzik a fentebb említett példányoknál, aztán az emeltyűalakú pattintó s a kis peczek. Egyik magassága 85 cm., az ív hossza 71.5 cm., az agyé 76.5 cm.; az ív szélessége közepén 5.5 cm., végén 3.8 cm.; a kengyel hosszátmérete 8.5 cm., szélességátmérete 3.7 cm. A másik magassága 84 cm., az ív hossza 72 cm., az agyé 74.5 cm., az ív szélessége közepén 6 cm. A harmadik példánynak hiányzik a hurtartója és pattintója. Magassága 84 cm., az ív hossza 74 cm., az agyé 74.5 cm. Az ív átmérete közepén 6 cm.

Nagy Géza.

AZ UZSAVÖLGYI BRONZKINCS.

A Sümeg tapolczai vasuti vonal végig halad az Uzsa völgyét övedző erdőségeken. A vasuti vágánytól nyugatra fekszik a festői szép Uzsa völgye, ott járja tekervényes útját Sarvaltól Uzsa irányában a Lesencze patak. A patak szabályozása alkalmával új medret kapott. A patak partján az erdővédek fűzfavesszők ledugdosása alkalmával a patak medréből kimosott bronzkincs leletre akadtak. A kincsleletet Uzsa ura, Esterházy Pál gróf v. b. t. t. külügyi osztályfőnök, ki erdőségeiben szarvascserkészeten volt, a sümegi «Állami Darnay-Muzeumnak» ajándékozta.

A kincslelet az Uzsa-völgyi erdővéd lakásától 500 lépésnyire, a föld szintől 1 1/2 méternyi mélységből került elő és szép bronzékszerek, fegyverek, házi eszközökön kívül néhány nagyobb súlyú bronz rögöt tartalmazott. Erdékessé teszi az Uzsa-völgyi kincset az azzal előkerült két bronz üllő, melyek az őskori bronzkincsleleteknek ritkább jelenségei.

A 23 darabból álló lelet az őskor vándor iparosának rejtekhelyéről került felszínre, ki a gyenge lábon álló vagyonbiztonság miatt vagy valamely invasió elől rejthette azt el a Kriszt. előtti utolsó ezredév táján, a bronzkor végső szakában, midőn már a vaskori műveltség utat tört magának és a korongtekerces nagyméretű fibulákkal kiszorította a bronztűk használatát. Erről tanuskodik a kincslelet nagyméretű vezértekerces bronz fibulája.

A bronz kincsleletben az ékszerek csoportja hét darabbal van képviselve. Az ékszerek legbecsesebb darabja a nagyméretű sodronytekerces bronz fibula. (1. ábra.) A fibula alkotására nézve egy főtagból és öt melléktagból áll. A melléktagok az elmésen megalkotott fibula törzsdíszítéséül szolgálnak. A 20 cm. hosszú, hegye felé fokozatosan vékonyuló bronztű öt csavarodással megalkotja a fibula rugóját, a rugó folytatása nyolczas alakban kihajlik, majd egyenes vonalban fibula ívül, vagy fibula tűkapocsul szolgál és 9 cm. átmérőjű, tizenöt csavarodású sodronytekercesben végződik. A fibula ívhez díszítésként mind a kétfelől, közepén félkör alakot mutató kétfelől 2 1/2 cm. átmérőjű tekercesben végződő sodronydíszítést látunk, ezek a fibula ívhez tömör, téglalakú bronz-

pántokkal vannak megerősítve. A bronzpántok közepéből a félkör alakú sodrony által alkotott mezőben növényindát utánozó vékony sodronyból készült diszítés látszik, ez azonban a két sarokból teljesen hiányzik. A fibula csavaros rugója által képezett hengerben nagyobb futó karikát látunk, melyen három lemezből készült csörgőgyűrű van elhelyezve. A csörgőgyűrű mindegyike a háromsoros bronzlemez láncz egy-egy végtagja volt, mellyel egy hasonló másik fibulával egybe kapcsoltatott. A fibulapár az összekapcsolás által olyan alakot nyert és talán ugyanazon czélt is szolgálta, mint napjainkban a kapcsos menteláncz. Hasonló ötsoros lánczczal összekapcsolt korongos fibulapárt ismerünk Velem Szt. Vidről.¹ Az Uzsa-völgyi fibula vezértekercsének átmérője négy-szeresét teszi a fibula ívdiszítéséről szolgáló négy kisebb sodronytekercsnek. A fibula egész hossza 23 cm., súlya 190 gramm. A diszítésül szolgáló négy tekercs egyike hiányzik. A sodronytekercses fibulák a vaskori műveltség első szakában meghonosodott fibula típusok legrégibb csoportjához tartoznak. Az egy és kéttekercses (pápaszemes) bronzfibula a hasonló tekercsekkel diszített bronztűből fejlődött, minőket a Garda-tó czölöpviskóinak romjaiban is leltek.² A vezértekercses fibula a pápaszemes és négytekercses fibula közvetlen fejleménye. A vezértekercses nagyméretű fibulák, melyek a vaskori kapcsostűk legdíszesebb példányai, ha nem is sorozhatók a ritkaságok közé hazai leleteinkben, mégsem köznapi jelenségek. Sőt az itt bemutatott Uzsa-völgyi fibula a nyereg közepén elhelyezett egyszerű, köralakú sodrony diszítésével új változatot mutat a vezértekercses fibulák sorozatában. Ismerünk kilencz korongtekercses fibulapárt, a gyermeli (Komárom m.) bronzkincsből.³ Öt tekercses fibulapárt Sümeg vidékéről, a kisapáti nagy bronzleletből⁴ is.

A nagy fibula párjából csak a nagy vezértekercs maradt meg. (2. ábra.) A tizenöt csavarodású sodronytekercsen még a fibulanyereg görbe hajlásának egy része látható. A bronzműves a letörött sodronytekercset nem szánta összeolvasztásra, mert arra a fibulanyeregből két végén nyolczas alakra hajló kapcsot készített, nyilván azon szándékból, hogy egy hasonló sodronytekercshez fűzve, abból két nagy tekercses ruhakapcsot készít, vagy e korban divatozó vállvédőül használja fel. A sodronytekercs átmérője 9 cm., súlya 135 gramm. Teljesen hasonló sodronytekercset Somogyból mutattam be szalacscai közleményeim kapcsán.

Az ékszerekhez sorakozik öt darab a felső karszár ékesítésére szolgáló karperecz. (3—7-ik ábra.) A karpereczek kevés eltéréssel egymáshoz teljesen hasonlóak, tömör bronzrúdból készülve egymásra hajló végekkel bírnak. A bronz karpereczeknek 10—10½ cm. a belső átmérőjük. A bronzsodrony vastagsága 5 mméter. A karpereczek egyikét a rozsdá megrongálta, annak súlya 70 gramm, a többi 80—110 gramm között váltakozik.

Teljesen hasonló karpereczek 40 darabból álló sorozatát ezelőtt öt évvel leltem a fonyódi urnasírban, melyek méreteikben teljesen hasonlítottak az

¹ B. Miske Kálmán. Velem-Szt.-Vidi őstelep I. k. XLI. f. 14-ik ábra.

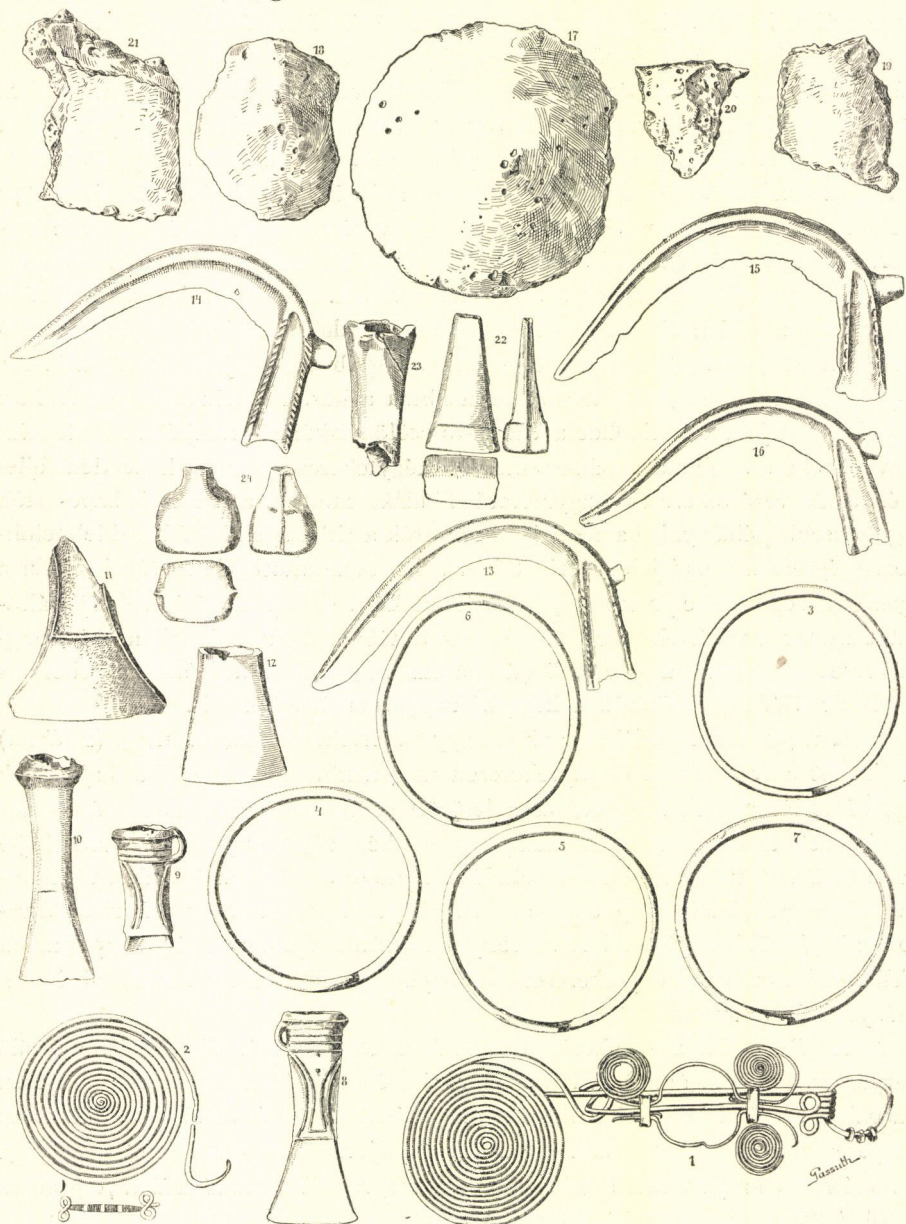
² Dr. Hoernes. Die Urgeschichte des Menschen 426. old.

³ Hampel: A bronzkor emlékei Magyarhonban. II. CLIX. tábla 1—2. sz.

⁴ Arch. Értesítő XVII. k. 2. sz. 117. old. 22—23-ik ábra.

Uzsa-völgyi karperecekhez, csak azok között egy példány egymásra hajló csavaros végekkel volt ellátva és három darab csoportokban elhelyezett rovátkolt díszítést mutat, míg ezek minden díszítést nélkülöznek.

AZ UZSAVÖLGYI BRONZKINCSEK $\frac{1}{4}$ n.

A második csoportba sorozom a fegyvereket, illetve háziesszközöket. Két egymáshoz teljesen hasonló tokos, füles véső egyike teljesen ép (8. ábra.) a másik élrésze hiányzik. (9. ábra.) A kisebb alakú tokos vésők füle alatt háromsoros borda fut körbe, míg a köpü derekát körszeletet befoglaló ívalakú borda

diszítí. A felső mezőben négy kidomborodó pontot látunk. Az épebb példány súlya 160 gramm, hossza $10\frac{1}{2}$ cm., élének átmérője 5 cm.

Még öntött diszítésében, úgy méreteiben teljesen hasonlót ismerünk a Nemzeti Múzeum gyűjteményében hazai leleteinkből.¹

Minden diszítést nélkülöz a másik hasonló nagyságú tokos véső. (10-ik ábra.) A vésőt érdekessé teszi annak nyers volta. Pereméről nincs eltávolítva az öntési var, felülete nélkülözi a csiszolás nyomát. Sőt helyenkint nyomot hagytak a véső felületén az öntőminta durva homokszemcséi is. Diszítés nélküli tokos, füles vésőket ismerünk a Lehoczky-gyűjteményen kívül Egerben az érseki és az erdélyi múzeumban,² úgy a poroszlói és komjáthi bronzleletekből is. A tokos véső hossza $11\frac{1}{2}$ cm., élének átmérője 4 cm., súlya 180 gr.

A tokos vésők érdekes, de szokatlan alakja a 11-ik ábra, mely sajnos, hiányosan került elő. Az egész véső rövid, széles alkotású, keresztbe fűtő, kiálló öntött bordadiszítéssel. A szokottnál laposabb, keskenyebb nyéllyukkal. A vésőél átmérője, a szokott szélességet kétszeresen meghaladja. Átmérője 8.5 cm., súlya 200 gramm. Teljesen hasonló példányt nem ismerek hazai leleteink között, de közel hasonló széles élű füles tokos véső az alsó-jázi kincsleletből került elő.³

Kisebb igényű a tokos vésők utolsó példányának töredéke (12-ik ábra.), melynek csak élrésze van meg. Szélessége 5.5 cm., súlya 260 gramm.

Bronz sarló négy ép példánya került elő a kincsleletben. A 13-ik és 14-ik ábra egymáshoz közel hasonló nyélnyujtványos bronz sarló, rovátkolt bordával szegélyezve. Némiképpen eltérést csak azon körülmény mutat, hogy az utóbbi valamivel nagyobb. Ivhajlása egyenesebb és 20 grammal súlyosabb. Mindkettő használatra előkészített példány kikalapált éllel. Súlya 100 és 80 gramm., élének szélessége 2 cm., illetve $2\frac{1}{2}$ cm. A leggyakoribb sarlók alakját mutatja. Ismerünk ilyeneket a zala-pölöskei bronzkincsből.⁴ Közel hasonlókat a kisapáti bronzkincsleletéből is.⁵ Teljesen hasonló az előbbiekhöz a 15-ik ábra nyélnyujtványos bronzsarlója. Csak nagyobb és súlyosabb. Élének átmérője 28 mm., súlya 110 gramm.

Eltérést csak a 16-ik ábra sarlója mutat. Ez az előbbieknél kisebb és nyélnyujtványát diszítés nélkül való sima borda szegélyzi. Élének átmérője 2 cm., súlya 80 gramm. A bronzrögök öt nagyobb darabbal vannak képviselve. A legkiválóbb példány 2000 gramm súlyú bronz lepény. (17-ik ábra.) A bronz lepény akként nyeri alakját, hogy az olvasztó edény fenekén az öntésre fel nem használt folyékony bronzércz kihül és megkeményedett állapotban emelik ki abból és besorozzák az újra felolvasztandó bronz rögökhöz. A lepény majdnem szabályos köralakot mutat, $14\frac{1}{2}$ cm. átmérővel, 3 cm. magasságban. Bronz lepénnyel, vagy más néven bronz czipóval találkozunk az öntő műhelyek maradványait tartalmazó kincsleletekben. Ismerünk hason-

¹ Hampel: A bronzkor emlékei Magyarhonban. I. k. XIII. f. 4. ábra.

² Hampel: A bronzkor emlékei Magyarhonban. I. k. XII. tábla.

³ Hampel: A bronzkor emlékei Magyarhonban. I. k. XIII. t. 1-ső ábra.

⁴ Hampel: A bronzkor emlékei Magyarhonban. I. k. CLV. t.

⁵ Arch. közlemények 1899 XXII. k. IV. tábla.

lőkat a Szentés nagyhegyi pusztá-bodolyói leletekből.* Másik kisebb 300 gramm súlyú bronzlepenyrészlet szintén van az uzsa-völgyi bronzkincsleletben, (18-ik ábra.) mely valamely kisebb olvasztóedény fenékrészén összegyűlt maradék bronzfémből származik. Átmérője 10 cm. Nagyobb bronzlepeny töredéke a 19-ik számú, melynek súlya 550 gramm.

Két nagyobb alakatlan bronzrög is volt a leletben, (20., 21-ik ábra.) ezek egyike 1010 gramm, másik felényi, 500 gramm súlyú.

Utolsónak hagytam a hazai leleteinkben eddig elő nem fordult két bronz üllőt. Ezek a vándor iparos szerszámai lehettek. Az őskor iparosá már tudatára jött annak, hogy az éllel bíró bronz csillárok ellenálló képességét fokozza, ha a bronzsarló vagy kés élét nem köszörülés által vékonyítja, hanem kalapálás által nyújtja ki, mely művelet által a fémszemcsék jobban tömörülnek egymáshoz. A kalapálás az őskorban is akként történhetett, mint napjainkban a kasza és sarló élének kiverése. A kalapálás nyomait észlelhetjük e kincslelet 14-ik ábráján bemutatott bronz sarlón, melynek élét az őskor bronzművese a fatörzsbe vert kis bronz üllőre fektette és kisebb kalapáccsal addig verdeste, míg megfelelően kinyúlott, azután köszörűkövel a kalapácsütés által nyert érdességét simává tette. Nagyon valószínű, hogy a bronz sarlók így előkészítve kerültek forgalomba.

A nagyobbik bronz üllő (22-ik ábra.) alakjára nagyjában hasonlít a mai kaszaüllőhöz. Az üllő is öntés útján készült, mint azt a két oldalán észlelhető öntési var mutatja. A téglalakú, sima felületű bronz üllő csúcsba futó nyújtvánnyal bír, mely épen úgy, mint napjainkban, kisebb hegyes fatörzsbe erősített, melyet használatkor földbe vert az iparos. Téglalakú sima felületének méretei 25×38 mméter. Egész hossza 7 cm., súlya 240 gramm.

Majdnem másfélszer súlyosabb a másik üllő alakú bronztárgy, (23-ik ábra.) melynek simára csiszolt felülete erősíti meg azon feltevést, hogy szintén az előbbihez hasonló célú szolgálta az őskorban. Az üllő fatörzsbe illesztendő nyújtványa öntés után vagy használat közben letörött. Így nem bírt elég tartálékkal a fatörzsbe való megerősítésre. Az emberi ész találékonysága azért segített baján és lábszárcsontba véste a rövid üllőnyújtványt és így vette használatba. Nincs kizárva azon feltevés sem, hogy az ősember nem fatörzsbe, hanem a fánál ellenállóbb csontba erősítette bronz üllőjét. E feltevésre az adott alkalmat, hogy az üllővel együtt előkerült a lábszárcsont is, melynek lukjába beleillik a bronz üllő nyújtványa.

A bronz üllő sima, téglalakú felületének mérete 30×40 mméter, súlya 330 gramm.

A 23 darabból álló bronzkincslelet a szokott fényes zöld patina helyett piszkos, sárgászöld rozsdával van ellátva, e szint az iszapos talajtól nyerte.

Az egész kincslelet néhány szokatlan darabjától eltekintve, nagyjában nem tér el a vándor iparos rejtékhelyéről előkerült kincsleletektől. Mégis legtöbb analogiát mutat a lelhelytől észak-keletre egy órányi távolságban előkerült kisapáti bronzletemhez, mely ugyan számra ötszörösét adta, de nagyjában

* Hampel: A bronzkor emlékei Magyarhonban II. köt. CXCIH. t. 1. ábra, CCIV. t. ábra.

mégis ugyanazon bronztárgyakat, ékszereket tartalmazta. A kispáti bronzkincs két vezértekercses fibulája egykorú az uzsai nagy fibulával, így minden valószínűség szerint egy időben került rejtekhelyére mind a két lelet. Egy jelenség azonban mégis figyelemre méltó. Az, hogy a kispáti bronzkincs majdnem mind selejtes és olvasztásra összegyűjtött bronz tárgyakból áll, míg az uzsai bronzkincs tárgyainak kétharmada ép, használható bronz eszközöket és kevés selejtes tárgyat adott.

Ez az ellentétes körülmény abban leli magyarázatát, hogy a kispáti vándor iparos már túladata értékesítendő tárgyain, becserélte azokat nagyobb súlyú bronz töredékek és selejtes tárgyakért. Míg az uzsai vándor iparos akkor rejtette el kincsét, midőn azokból alig értékesített egy-két darabot.

A bemutatott uzsai bronzkincslelet a kispáti, szigligeti, Sümeg-papföldi és csabrendeki bronzleletekhez sorakozva az ötödik kincsleletet adja Sümeg vidékéről.

Sümeg, 1910 november.

Szentmártoni Darnay Kálmán.

ŐSKORI BÖGRE A BODROG-TISZA-KÖZRŐL.

(Dókus Gyula gyűjteményében.)

LEVELEZÉS.

I. DUDÁS GYULA: RÉGI HARANGRÓL HOMONNÁN. Homonna a mohácsi vész előtt az egri püspökség zempléni főesperességéhez tartozott s a róm. kath. lelkészség, ha nem előbb, úgy bizonyára már akkor létesült, a midőn Róbert Károly király ezen uradalmat 1323-ban a Drugeth-családnak adományozta. A pápai tizedjegyzékek a homonnai plebániát csak igen későn, az 1456. évben említik, pedig bizonyára már jóval előbb létezett.

E városnak régi idők óta két temploma volt. Egyik a plebániai templom, mely valószínűleg a XIV. században épült. Ez a főtéren állott s miután az 1787. évi május 10-én dühöngött tűzvészben leégett, harangjai is elpusztultak. E templomot 1790-ben lebontották s köveit eladták az akkor épülő zsidó zsinagóga részére. Alapjait a piacon ma is lehet látni, mert a köveket a földből nem szedték ki. A környékén temető volt, s nem rég egy csatorna ásása alkalmával itt sok emberi csontot találtak. E templom csúcsíves stílusú lehetett. Érdeemes volna alapjait felásatni, melyekből az építés idejére, a templom méreteire pontosabb adatokat lehetne megállapítani, sőt talán érdekes régiségeket is lehetne találni. Homonna másik temploma, mely az egykori ferenczrendi zárda mellett épült, csúcsíves modorú és (a hagyomány szerint) szintén a XIV. századból való. Jelenleg ez szolgál plebániai templomul, mert az 1787. évi nagy tűzvész után a másik templom elpusztult, a ferenczrendi szerzetesek pedig a városból elköltöztek s így a volt zárdai templom adatott át a plebánia részére.

E templom hajdan a boldogságos Szűz tiszteletére volt szentelve, most pedig a Mindenszentek-ére. Tornyában három harang van. A középső az öreg harang, a másik kettő (talán régiek átöntése) a XVIII. századból való. E harangokat nem rég megtekintettem s azt tapasztaltam, hogy az öreg harang valóban értékes középkori műemlék. Oldalán a boldogságos Szűz képe látható reliefben ezzel a felirással: «Sancta Maria et omnes sancti patroni ecclesie Homonensis intercedent pro nobis».* Alatta arab évszám: «1460». E harang tehát I. Mátyás király korából való s nagy kár, hogy a fölirata arra nézve nem nyújt felvilágosítást, hogy ki és hol készítette.

Itt említem meg, hogy ennél régibb harangot csak egyet ismerünk Zemplén megyéből és ez a nagymihályi, mely állítólag 1436-ból való.

Dudás Gyula.

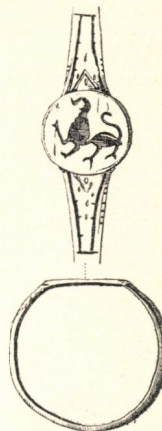
* A betűk nem góth, hanem latin nagy (majuscula) betűk. Az «ecclesie» szóban egyszerű «e» áll a szó végén, úgy mint a középkori oklevelekben. Ezt a harangot sem Zemplén megye monografiája (Borovszky: Magyarország vármegyéi, 1906.), sem a kassai egyházmegye «Emlékkönyv»-e (Kassa, 1904. II. köt.) nem említi.

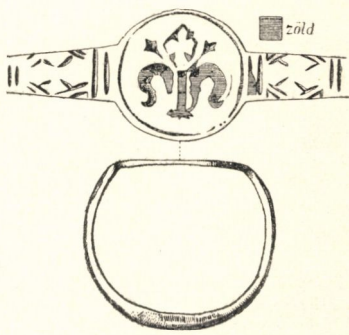
II. LEHÓCZKY TIVADAR: KÉT KÖZÉPKORI GYŰRŰRŐL. A XI. század óta szokássá vált, hogy a keresztényeket a templom körüli területen eltemették, miről *Kálmán* király rendeletileg is (Liber I. Caput 73.) intézkedett, meghagyván a községek hatóságainak, hogy az elhunyt keresztényeket, még a határban talált idegeneket is, a templom czímtermében temessék el. Innen van az, hogy hazánkban számos helyen rég elpusztult faluk területén feltáruló templomok romjai körül régi sirokra és tetemekre akadunk. Így volt ez *Munkácson* is, hol a mossoni város belső területén, a központján álló régi római katolikus templom nagy kiterjedésű környezetében alapítások vagy faültetések alkalmával régi sirokra s teljesen elkorhadt tetemekre találunk; a minthogy a rajzban 1. szám alatt feltüntetett *ezüst gyűrű is*, mely a XIV. (?) századból származik, került ily módon napfényre. E korongós gyűrűcske lapos karikája alul 2 s a korongnál 5 mm széles s korongja 12 mm átméretű. Ezen van egy balralépő, felkunkorodó farkú s horgos orrú négylábú szörnyállat bevésve, mely elő jobb lábát fölemelve tartja, lévén lábai hegyes körmökkel ellátva. A kivéssett alak és oldaldíszletek fekete színnel zománczozottak, úgy a két centiméter átméretű karika is, melyet e szerint csak finom, vékony ujjú férfi vagy nő viselhetett.

Bizonyára már akkor is divatban volt az, hogy míg a közönséges halottat a templomkivüli nyílt térségen puszta földben eltemették, a tehetősebb és kiválóbb egyént kegyeletből vagy érdekből a templom belsejében ásott egyszerű üregbe vagy szilárd anyagból készített sirboltba helyezték. Ily módon került napfényre a 2-dik szám alatti gyűrű is, melynek egykori, szintén XIV. századbeli viselője, kiváló papi személy lévén, méltán megérdemli, hogy emlékezetével tüzetesebben foglalkozzunk.

Ugyanígy a *beregszászi* régi római kath. templom sirboltjában néhány évtized előtt találtak egy jeltelen *czinkoporsót*, czimer és felirat nélkül, melyben a teljesen elporlott tetemen három ezüst csat, kereszt és egy ezüst gyűrű s valószínűen még egyéb tárgy is volt, melyek azonban elkallódtak s csupán e gyűrű maradt fenn, mely később birtokomba került. Mint hallám, *Pasqual* Antal volt beregszászi buzgó lelkésztől, a sima ónkorpsót szatmárnémeti zsidónak adták el. Az ezüst gyűrű 18 mm átméretű korongból áll, mely egy 20 mm átmérőjű vágott, vagyis fent átmetszett karikára van illesztve; a 6 mm széles karika felső oldalain kajmós keresztalakok kimetszvék, míg a korongon pontozott körkeretben egy szintén kajmós kereszttel ékített püspöki süvegféle alak látszik, melyet jobbról és balról egy-egy lilium virágszál környez, míg alulról patkóalakulag kihajló kacsakaringós levél emelkedik, melyek

1. ábra. 1/1 n.

2. ábra. 1/1 n.

zöldes zománczczal kitöltvék. Kétségtelen, hogy Anjou-féle czimert jelez s legvalószínűbb, hogy azt a XIV. század közepén egy *János nevű itteni volt plébános* viselte, kinek szerencsére érdekes történeti multját s emlékét az akkori okmányok és történeti adatok fönn tarták s kit egy 1365. évi fejedelmi kiadványban Erzsébet királyné így czímez: «Plebanus de Luprechtszasza et capellanus noster spiritualis.» (Leleszi levéltár Metall. 52.) *Beregszász* (vagy a mint a XIV. században nevezték, Luprechtszasza, majd Lampertszasza ugyanis nevét a szász, landszász német megszállóktól nyerte, szász németül telepet vagy megszállást jelentvén) Nagy Lajos király idejében Felső-Magyarország egyik legvirágzóbb szabad királyi várossá emelkedett, a király Visegrádon 1342 szept. 2-án kelt kiváltságában a várost «libera civitas nostra»-nak nevezé s különös szabadalmakkal ellátva, sőt itt többször személyesen is megfordult nemcsak ő, hanem anyja, Erzsébet is, ki itt udvart tartott s a fejlesztett várost Oroszország iránti politikai tekintetből Lengyelországhoz való közelsége miatt fontosnak találták. (Bereg vármegye Monogr. III. 93.) Természetes, hogy ily viszonyok mellett az itteni plébánia is kiváló és bő javadalmakkal ellátva volt s mint kiváltságos, kizárólag az esztergomi érsekség fennhatósága alá tartozott. *János plébános*, ki Nagy Lajos királynak is gyóntató papja volt, hosszú ideig kezelhette az itteni lelkészséget, mert már 1352-ben részt vett abban a szerencsétlen hadjáratban, melyet Nagy Lajos király 1351. évben a litvánok ellen indított, s midőn a következő évben márczius hónapban a határszéli Belc vár ostroma elől, hol a király meg is sebesült, a *Dubnici évkönyv* szerint, csekély kíséretével visszafordult, másokon kívül *Moroczuk* beregmegyei főispán és Mária királyné főlovázmestere (1347—1358), valamint frater *János* áldozár, a király papja és történetírója hűséges kíséretében a beregmegyei határszéli Beszkid hegységen s a volóczi és szolyvai latorczai és *vicsai* úttalan s járatlan völgyeken, patakokon s hegyszakadékokon át négy napig a legnagyobb erőltetéssel s veszélyekkel küzdve haladtak s élelemhiány miatt csupán kevés babbal, a lovak pedig farügyekkel táplálkozottatván, annyira kimerültek, hogy a nevezett pap önerejéből sem lovára ülni, sem arról leszállni nem birt. Végre mégis április 6-án nagypénteken (in die parasceve) a Latorcza völgyön át Munkács tájára kijöven, az itteni várban (castrum) fátadalmait némileg kipihenték, honnan azután nemsokára a király Nagyváradra ment, hol Szent László sirjánál földre borulván, hálát adott szerencsés megmeneküléseért. (E gyászos menet tehát a Beszkid hegységen át azon völgyön történt, melyen most a Munkács-beszkid állami vasut vezet Galiczia felé és tizenegy mértföldnyi hosszaságú.)

E derék papot azután is több ízben alkalmazták királyi emberül törvénykezési eljárásoknál s más fontos kiküldetéseknél. Így 1364. évben eljárta a beregvégardói határrendezésnél, mely okmányban *királyné káplánjául nevezetik*. A következő évben pedig egy másik hasonló leiratban így czimeztetik: «Plebanus de Luprechtszasza et capellanus noster Spiritualis.»* 1371. évben pedig maga Lajos király egy felmerült peres ügyben ismét királyi emberül kiküldvén János plébánost,** ebből kitűnik, hogy még akkor életben volt

* Leleszi levéltár. Prot. A. A. I. 12.

** U. o. I. 326.

és közügyekben tevékeny részt vőn; jóllehet már akkor hetven éven felőli korban volt. Mikor halt meg azután, bizonytalan, de valószínűen a XIV. század hetedik tizedében. Mindenesetre a gyűrü érdekes emlékeül tekinthető.

Munkács, 1910.

Lehoczky Tivadar.

III. Dr. PÓSTA BÉLA: TORDOSI ÁSATÁSAIRÓL. A tordosi ásatások befejezést nyertek. Az eredmény azonban legnagyobb mértékben lehangoló. A hosszú partvonalnak, a melyre a telep egykor kiterjedett, négy különböző helyén folytak a munkálatok és ezek egyik helyen egyetlen rétegnek, két más helyen háromnak, a negyedik helyen pedig két rétegnek megállapítására vezettek. Eddig a kérdés elég tiszta, mert hiszen világos, hogy az egykor hatalmas telepnek, a mely a part mai vonalától még mintegy 80 méternyire terjedt, a legszélén folytak a munkálatok; a 80 méter széles szalagot elvitte a Maros árja. Világos, hogy az a hely, a hol az egyetlen réteget konstatáltuk, a telep legnagyobb kiterjedésének idejéből való. Minthogy ebben a rétegben a legifjabb formák uralkodnak, az is kétségtelen, hogy a telep legnagyobb kiterjedését éppen a legfiatalabb formák uralkodása alatt érte el. Megerősíti ezt a tényt az is, hogy azon a helyen, a hol két réteget állapított meg a kutatás, ott az alsó réteg, a hol pedig három réteget lehetett megkülönböztetni, ott az alsó és a legalsó réteg mutatták a régibb, illetve legrégebb formákat. A két-rétegű hely alsó rétege és a háromrétegűnek középső rétege egyező formákat mutatott: tehát itt is minden nehézség nélkül megállapítható, hogy a telepnek olyan kiterjedéséről van szó, a mely a legfelső réteg idejében kisebb volt. Minthogy pedig a kétrétegű helyen a harmadik vagyis legrégebb réteg hiányzik, az is egészen tiszta dolog, hogy a telep kiterjedése legkisebb volt a legalsó réteg korában. Eddig elég öröndetes a dolog, de a szomorúja abban áll, hogy e három átvizsgált rétegből a Torma-féle gyűjtemény jellegzetes sorozatainak nagy tömege hiányzik. Úgy látszik, hogy a mi e sorozatokban a legszebb és legfontosabb kerámiái anyag, abban különösen Tordos és Nándorvállya adatai vannak összekeverve. De lehet — és ez különösen a szalag-ornamentikás csoportra vonatkozik —, hogy egyéb lelőhelyeknek különböző korú rétegekből származó anyaga is beléjük keveredett. Ez azonban még hagyján, de leküzdhetetlen — legalább egyelőre leküzdhetetlen — nehézségeket támaszt az a körülmény, hogy jóllehet a tordosi legidősebb rétegben a csiszolt szerszámok már előfordulnak és ilyenek természetesen vannak a legfelsőben is, oly csekély az előkerült leletek száma, hogy annak alapján a változatos Torma-féle anyag be nem osztható. Még rosszabbul vagyunk a csontszerszámok tekintetében, a gabnazúzókkal és őrlőkövekkel. A dolgok mai állásában a Torma-féle gyűjteményt én nem tartom publikálhatónak. Ez a gyűjtemény nagyon is rászorul az utólagos hitelesítésre. A szempontok, melyek a megboldogultat vezették a gyűjtésben, — bármily tiszteletreméltók voltak is — mégis csak mások voltak, mint a mai szempontok és éppen azért sok nehézséget támasztanak ma. Azok a kutatások, a melyek most Erdélyben megindultak, remélem, lehetségesé fogják tenni a Torma-gyűjteménynek hitelesítését. Különösen sokat várok attól, hogy ha sikerülni fog nekem a nándorvállai telepet éppen olyan rendszeresen

átkutatattatni, mint a minővel a tordosi rudimentumok átkutatása történt. Ott szerencsésebb helyzetben leszünk, mert az a telep a folyótól távol fekszik. Ott legfőleg a korábbi rendszertelen turkálások zavarhatják a dolgot, de bizonyára kapunk bőségesen érintetlen részeket is. Azonban a mi intézetünk erejét könnyű kimeríteni. A tordosi ásatások is súlyosan érintették ez évi különben is lefokozott budget-ünket, arra tehát, hogy az idén még Nándorvállán is ásatassak, gondolnom sem lehet és pedig annál kevésbbé, minthogy intézetem személyzete is ez idénre a perjámosi és pécskai alföldi kutatásoknál teljesen igénybe van véve.

A nándorvállai kutatás még abban az esetben is a jövő évre maradna, ha fedezetet tudnék reá találni, de intézetünk dotációja ez évben olyan hatalmasan leszállítódott, hogy igazán nem tudom, vajjon nem kell-e eddigi működésünket teljesen beszüntetve, egyelőre a teljesen váratlanul reánk szakadt adósságok kifizetésére szorítkoznunk. Úgy tudom, hogy az Archæologiai Bizottság sem rendelkezik kutatási célokra fordítható pénzzel.

A külföldi gyűjtemények közül Berlin felől tájékozódtam, az eredmény annyi, hogy az ott levő Torma-féle tárgyak a hitelesítésre ép oly kevésbé alkalmasak, mint a mieink. A magángyűjtőknél levők közül az utóbbi évben egy nagy gyűjteményt szereztem, a mely azonban szintén tipusszegény.

Mindezek alapján le kell tennem arról, hogy a Torma-gyűjtemény egyelőre publikálható legyen. Nálamnál senki jobban nem óhajtotta, hogy a Tudományos Akadémia archæologiai bizottságának égisze alatt olyan közlés jelenjék meg a Torma-gyűjteményről, mely valóban megérdemli a reá fordított költséget. Meg is érdemelné, ha azt mondhatnánk, hogy ez a közlés alkalmas lesz az erdélyi és esetleg magyarországi leletek beosztásánál bármi csekély, de megbízható segítségül szolgálni. Ma a fentiek szerint ez nem lehetséges. Nincs olyan sok pénz Magyarországon ilyen publikációkra, hogy könnyelműségnek ne tartanám az olyan közlést, a mely egészen ingatag tipológiai támasztékokon indulna meg és a melynél még a lelőhely sem volna bizonyos. Ha csak annyit is eldöntve látnék, hogy Nándorvállya és Tordos az alapítás és egymásrakövetkezés tekintetében egyeznek és hogy bizonyos más lelőhelyek bizonyos meghatározott típusok tekintetében teljesen kizárhatók, már akkor is indokolni tudnám olyan kiadvány megjelentetését, a mely Tordos és Nándorvállya emlékeit mutatná be a Torma-gyűjtemény világításánál. De az adott viszonyok között ez is hiú törekvés.

Elég bosszantó, hogy különösen a német irodalomban még a legutóbbi időkben is jelentek meg olyan közlések, a melyek tordosiaknak hirdetnek egyes tárgyakat, a melyekről kétségtelen bizonyossággal senki se mondhatja meg, hogy csakugyan onnan valók-e.

Valami haszna azonban mégis volt a tordosi kutatásoknak s ezt a hasznat az ásatások eredményének az Erdélyi Múzeumban való közlésével elég rövid időn belül értékesítjük is. Jó elölmunkálat ez, de, mint mondtam, nem váltotta be várakozásaimat.

Kolozsvár, 1910 június hó 7-én.

Dr. Pósta Béla.

IRODALOM.

DÜRER. Irta *Felvinczi Takács Zoltán*. Száz szövegbe nyomott képpe és nyolcz melléklettel. Budapest, 1909.

A Művészeti Könyvtár ezen kötete a magyarországi eredetű *Dürer Albrechtnak* életével és művészetével foglalkozik. Helyén való gondolat volt hogy a nagy olasz mesterek sora után a németeknek olasz hatásokon nevelődött, mégis legeredetibb és legtösgyökeresebb festőjének méltatása következék. Dürer az ifjabb Holbeinnal vállvetve emeli a német festészet dicsőségét arra a magaslatra, melyről az egyházi szakadás beálltával csak sülyedni tudott. Művészi lángelme oly teremtményekkel, termékenységgel és sokoldalúsággal, a milyen csak kevés kiválasztottnak jutott osztályrészül. Finom és éles szemre valló megfigyelései, témákban gazdag leleményessége és sokoldalúsága méltóvá teszik egy Lionardo da Vinci, Michelangelo és Rafael korához. Rá is alkalmazható, a mit Shakespeareról mond egyik méltatója: «Fel volt ékesítve a szellemi jogarának hódoló lelkek ezreivel...»

Előre jelezhetjük, hogy Takács általában érdemes munkát végzett. Mert igazat kell neki adnunk, hogy a német festőművészet történetének kimagasló alakjai közül Dürer a legérdekesebb s az ő művészetének megismerése különös studiumot kíván nemcsak rendkívüli jelentősége, hanem egyéni sajátosságai miatt is.

Dürer vezeti át a német festőművészetet a csücsíves stílus utolsó fejlődési állapotából az új felfogásba. A középkor művészete architektonikus és ékítményes jellegű volt. A román és csücsíves építészeti stílus szolgálatában áll a szobrászat ép úgy, mint a képírás s ezért hiányzik belőle a plaszticitásra való törekvés. Ennek oka nem a természet ismeretének hiányában keresendő, — hisz a középkor élénk kifejezésű növényi és állati motívumai a természet ismeretére és szeretetére vallanak — hanem abban, hogy a természeti elemek nem bírván önálló szereppel, az architekturai gondolathoz alkalmazkodnak.

A valószínűséghez, a természethez való közeledésnek első képviselője a kolmári iskola nagy mestere: *Schongauer Márton*, főleg jellegzetes grafikai műveivel, melyeket kortársának, a humanista Wimphelingnek feljegyzése szerint messze földön ismertek, s melyek korán megfordultak Dürer szeme előtt is. Az ő eredményeit értékesíti már a mester legnagyobb tanítványa: Dürer.

Joggal jegyezhetjük meg Pasteinerral, hogy Németország e nagy művészi dicsőségét Magyarországtól nyerte. Az 1524-ben írt *Familien-Chronik* szerint a család gyökere magyar földben ágazik el. Ismeretes, hogy a magyarországi ötvösség a XV. században a fejlettség magas fokán állott; Oroszország fejlődése Mátyás királyunktól kér mestereket. Nemcsak műtárgyak kerülnek kül-

földre, hanem a mesterek közül is többen Európa nagyobb városaiban telepednek le és hováhamar tekintélyes állást küzdenek ki maguknak. Így a békésmegyei Gyuláról *Miklós ötvösmester Kölnbe* kerül s ott a város polgárainak sorába vétetik fel. Egyik rokona pedig, a szintén békésmegyei *Ajtó* községből származó *Dürer Albrecht ötvösmester* 1455-ben *Nürnbergbe* költözik, ott megházasodik és polgárjogot nyer. Az ő fia a hirneves festő, ki magyarországi származásukról a következőket jegyzi fel: «Az idősebb Dürer Albrecht nemesi nemzetségből (az eredetiben seinem Geschlechte nach — van) született Magyarországon, nem messze egy kis várostól, melyet *Gyulának* neveznek, nyolcz mértföldnyire *Várad* alatt, egy igen közel fekvő *Ejtas* (Ajtós) * nevű falucskában és nemzetsége szarvasmarhák és lovak tenyésztéséből élt. Atyámnak atyja azonban, ki az Anthoni (Antal) nevet viselte, gyermek korában a fentemlített városkába jött egy aranyműveshez és annál tanulta mesterségét. Azután elvett egy Elisabetha nevű hajadont, kitől egy Catharina nevű leánya és három fia született. Az első fiút Dürer Albrechtnek nevezte, az volt az én szeretett atyám, ki szintén aranyműves lett és művészetében járatos, tiszta lelkű ember volt. A másik fiút Lászlónak keresztelte és abból síjgyártó lett. Attól származik unokatestvérem Niclas, ki Kölnben lakik és kit Niclas Unger név alatt ismernek. Szintén aranyműves és a mesterséget itt Nürnbergben tanulta atyámnál. A harmadik fiúnak a Johannes nevet adta és azt ki is taníttatta. Pap lett belőle Váradon, hol több mint harmincz évet töltött. Édes atyám, Dürer Albrecht aztán Németországba jött, sokáig volt Németalföldön a nagy művészeknél és végre ide Nürnbergbe érkezett, midőn Krisztus születése után 1455-öt számláltak sz. Eligius napján.» **

Dürer tehát magyarországi családból származott, melynek nemesi címét is ismerjük: Szárnyak közé helyezett, szerezsen fővel díszített sisak alatt két czímerpajzs látható. Az egyik anyja családját: rajta ugró egyszarvú; a másikon kétfelé kitárt ajtó látható hármashalmon. Az Eytas néven kétségtelenül Ajtós falut kell értenünk s így a Dürer név a *Thürer*ből származtatható. Kiegészítésül Takács adataihoz megjegyezhetjük, hogy Ajtós nyomai ma is megvannak Gyula határában s hogy annak idején *Haán Lajos* békéscsabai lelkész, történettudós kutatta nagy kitartással a Dürer-család eredetét. Szerinte Ajtós volt a Dürerek ősi fészke, kik szintén az *Ajtós* vagy *Ajtóty* nevet viselték és valószínűleg Nürnbergben való áttelepülésük után cserélték föl a magyar Ajtósyt nevet a megfelelő Dürer (Thürer)-rel.

Vajjon a család eredetileg a német letelepülők közé tartozott-e, vagy valamely régi magyar nemzetséghez, eldönthetetlen kérdés. Művész hazája lévén a nagy világ, már csak ezért sem akarjuk Dürert a németektől elvitatni. Művészetében nincs semmi, a mi hazánkra emlékeztetne. Ő legalább is van olyan tipikus német, mint a milyen a francia Molière vagy angol Shakespeare. Csupán a történelem igazságait kívánjuk nyilvántartani és azt, hogy a milieu, melyből a család művészi hajlama és tanultsága kisarjadzott, mégis csak a

* Eredetileg Eytas.

** Takács, Dürer, 9. l.

XV. századi magyar művelődéstörténet keretébe tartozik. Az első benyomásokat, melyek irányadók maradnak egész életére, szülői házában nyerte, de a mit a házon kívül tapasztalt az sem állott ellentétben ennek szellemével. *Nürnberg* akkor élte fénykorát és büszke lehetett polgárainak eszére, törvényhozóinak bölcseségére. Takács «nürnbergi köztársaság»-ot emleget, a mi félreértésre adhat okot. Nem ártott volna különben, ha a kiindulásnál több gonddal rajzolja meg a szerző a nürnbergi társadalom képét. Mert Dürer gyors művészi fejlődése érthetetlen marad, ha nem ismerjük alaposan azt a környezetet, melyből istenadta tehetsége szívta a tápláló nedveket. Hiszen már Goethe a mondója: «Wer den Dichter will verstehen

Muss in Dichters Lande gehen.

A képzőművészetek terén különösen nagy figyelembe kell részesítenünk Taine Hippolyt *milieu*-elméletét, mert itt még a legerősebb egyéniségek sem szabadulhatnak a szülőföld vonzó körétől s azon társaság befolyásától, melyben nevelkedtek.

Nürnberg volt a németek *Firenzeje*. *Enea Silvio Piccolomini* (II. Pius pápa) egy utazás alkalmával 1458-ban pl. azt írja róla, hogy Skótország büszke királyai ugyancsak megirigyelhetnék egy jobbmódú nürnbergi polgár lakásának pompás berendezését. Mint a délnémet kereskedés gócpontját s kedvező vagyoni helyzete folytán az iparnak és művészetnek elsőrangú pártfogóját méltán tartották a birodalom legtündöklőbb drágakövének. Midőn pedig kevéssel Dürer születése után ott ütötte föl szállását a magyar történelemből is ismeretes híres csillagász *Regiomontanus*, a «század csodája», akkor meg a krónikás feljegyzése szerint: «Alle Musen zogen durch die Tore Nürnbergs ein». Ebben a légkörben, mely telítve volt a német népélet sajátosságaival, fejlődhetik ki Dürer sajátos művészi egyénisége s e nélkül érthetetlen. A fiú, ki 1471 május 21-én született, eleinte atyjának műhelyében foglalatoskodik s már itt tesz szert némi ügyességre a grafikus művészetben. «Különös kedve telt atyámnak én bennem, — olvassuk feljegyzéseiben — mert látta, hogy szorgalmasan tanulok. Ezért iskolába adott és midőn megtanultam írni és olvasni, újra kivett az iskolából és megtanított az *aranyművességre*.» A fiatal Dürer ekkor körülbelül 18 éves lehetett, írja Takács (II. l.) Ez nyilván tévedés vagy sajtóhiba.

A középkor ötvösműhelye volt tehát az első iskolája. A bécsi *Albertiná*-ban van egy ezüst rajzvesszővel készült rajza 13 éves korából, rajta e felírás olvasható: «Ezt saját magam után rajzoltam egy tükörből az 1484-ik évben, mikor még gyermek voltam. Albrecht Dürer.» A lapon Schongauer ilyenmű képeinek hatását lehet észrevenni.

A festészethez való vonzalma nemsokára (1486 nov. 30.) *Wolgemut Mihály* műhelyébe viszi s itt sajátítja el a képírás technikáját, a színek keverését s az ecset kezelését. Michel Wolgemut az időben a leghíresebb festőműhely tulajdonosa volt Nürnbergben, ehhez adja atyja az ifjú Dürert, «hogy őt három évig szolgálja», mint megjegyzi irataiban. (Művészet és kézműipar közt nem volt lényeges különbség abban a korban.) Wolgemut mesterhez jutottak a legnagyobb szabású megrendelések; főleg sok szárnyasoltár kerül ki műhelyé-

ből. S míg a fafaragványokat vállalatba adja, a *festményeket*, melyek valami nagy művészi érzékről nem tanuskodnak, maga készíti el segédeivel. Szerintünk nem lehet tehát az eldöntetlen kérdések közé sorolni, vajjon Wolgemut festő volt-e csupán vagy szobrász is? mint Takács jegyzi. Bizony piktor volt ő s nem is a javából.¹ Dürer 1490-ben hosszabb vándorútra vagy mint manap mondanók, tanulmányútra indul. «És a midőn kiszolgáltam — írja — atyám útra küldött és távol maradtam négy évig, míg csak haza nem hívott. És a hogy elutaztam, husvét után az 1490-ik esztendőben, visszajöttem, midőn 1494-et irtak pünkösd után.» Így számol be útjáról, melyet mint festőlegény tett.

Megfordult *Baselban* (valószínűleg Strassburgban is) és *Kolmárban*, de az öreg Schongauer mestert már nem találta életben. Négy év múlva visszatér szülőföldjére, megnősül és önálló műhelyt alapít.

Dürer ú. n. *I. veneziai útja* körül egész irodalom fejlődött ki. Eddig a legtöbb művészettörténetíró, egyebek közt *Térey Gábor*,² azt tartotta, hogy Dürer nősülése után azonnal Veneziába utazott (1494-ben), még pedig hosszabb időre, mely belenyúlt az 1495. esztendőbe. Föltevésüket főleg arra alapítják, hogy a német mester e korbeli alkotásain, milyen a *Tritonok harcza* és *Európa elrablása* a bécsi Albertinában, továbbá a finom kivitelű *Orpheus halála* a hamburgi Kunsthalle-ban, az olasz mesterek (Mantegna, Pollajuolo) kiváló hatása érzik.

Szerzőnk — mint általában — nem sokat zavartatja magát e kérdés irodalmától. Bár elismeri, hogy nem hiányoznak komoly kifogások az első olaszországi utazás feltevése ellen, mégis határozottan mellette foglal állást s az egyes emlékek alapján bizonyítani is iparkodik. Nincs művész, — úgymond — kinek pályája meglepőbb fordulatot mutathatna föl s ez a nagy lépés a formai tökéletesség felé csak az olasz művészet közvetlen hatásával magyarázható. Felemlíti az alpesi vidékeket ábrázoló híres vízfestményeket (Innsbruck, Trient), tehát hogy láthassa e tájakat, már 1506 előtt meg kellett tennie az Alpeseiken át vezető utat Dürernek. (28. l.)

Azonban szerintünk sem az irodalom, sem a művészeti bizonyítékok nem oly döntők, a melyek kétségtelenné tennék az első veneziai utat. Az a néhány itáliai nyom könnyen visszavezethető azon művekre, melyek német földön akkor szélteben-hosszában ismeretesek voltak. Nürnberg és Venezia állandó kereskedelmi összeköttetésben állottak s így olasz műtárgyak (szobrok, rajzok, rézmetszetek) könnyen juthattak a német metropolisba. A görög-latin mithoszok és hősmondák pedig s az antik élet kultusza megragadhatták Dürer lelkét nagy humanista barátjának: *Pirkheimernek* környezetében is. De meg vándorútját naplója bizonyossága szerint 1494-ben befejezi, már most szinte pszichológiai rejtély, hogy miért éppen állandó letelepülése után mint új házas szánta volna rá magát arra az útra, a melyet előbbi vándorlása alatt sokkal kényelmesebben megtehetett volna.³

¹ V. ö. Dr. G. Anton Weber, Albrecht Dürer, Sein Leben, Schaffen und Glauben. Mit vielen Abbildungen. Regensburg, Pustet, 1903.

² Albrecht Dürers venetianischer Aufenthalt 1494—1495. Strassburg, 1892.

³ V. ö. Weber i. m. 11. s. köv. l.

A magunk részéről szinte lehetetlennek tartjuk, hogy a naivságig őszinte és közvetlen Dürer feljegyzései között ne akadna egyetlen direkt hivatkozás erre. 1506-ban Veneziában tartózkodása idején Pirkheimerhez intézett levelében *Giovanni Bellini* művészetének dicsérete után ezt írja: «És az a dolog, a mi *II esztendővel* ezelőtt annyira tetszett nekem, most már nem tetszik többé. És ha nem látnám saját szememmel, nem hinném el ezt senkinek sem.» Ezzel szerény véleményünk szerint nem lehet bizonyítani Dürernek 11 év előtti (1495.) veneziai tartózkodását. A szavaknak inkább azt az értelmét lehet tulajdonítani, hogy akkor megtetszett neki valami olasz mű reprodukcióban és most saját szemével látván az eredetit — csalódik. Különben is *Thausing* szerint Giovanni művészetéről írt leveleiből ki lehet venni azt, hogy ekkor először kezdi őt tanulmányozni Dürer, a mi előbbi veneziai tartózkodását kizárja.* *Knackfuss* monográfiájában megelégszik e szerény megjegyzéssel: Von dort aus *scheint* er die Alpen durchwandert zu haben und bis nach Venedig gekommen zu sein.** Takácsnak sem sikerült a kérdés végleges megoldása s így továbbra is: sub iudice lis est.

1494 júl. 14-én oltárhoz vezeti a művész egy tekintélyes nürnbergi polgárcsalád leányát, Frey Ágneszt. A házasság azonban nem volt boldog s nemcsak hogy szárnyakat nem adott neki, de sőt a szellemileg korlátolt és anyagias gondolkodású nő torzsalkodó természete még sok kellemetlenséget is szerez Dürernek.

A Nürnbergben való megtelepedés után első munkái közül való a *Drezdai oltár*, mely eredetileg a wittenbergi Mindenszentek-templomát díszíté. (Megrendelője valószínűleg Bölcs Frigyes szász választófejedelem, Dürer egyik Mécénása volt és egy alkalmasint a fejedelmet ábrázoló képmás a berlini múzeumban.) A két festmény keletkezését illetőleg Takács azon vélemény mellett van, hogy nem a megtelepülés első éveiben, hanem a XV. század végén vagy a következő elején készültek. Hogy miért, azt nem indokolja. (32. l.)

Dürer nemsokára a szaporább és jobban jövedelmező fa- és *rézmetészsre* adja magát s ezt csakhamar nem remélt tökéletességre emeli. Rézmetészetein sokkal jobban láthatjuk a mester sajátkezü gyengéd vonásait, mint fametszetein, melyekhez csak a rajzokat készítette ő maga, számszerint mintegy 170-et. E metszetek rendesen népies jellegűek s nem annyira a megmunkálás formája, mint a megtestesített gondolat a fő bennük. Rézmetészetei közül 105 ismeretes egyéb rajzainak, tanulmányainak száma meghaladja az ezret is s több-kevesebbet Európa minden nagyobb képgyűjteménye bir belőlük, így a budapesti *Szépművészeti Múzeum* s — a mit Takács nem említ — az *esztergomi Primási Képtár* is.

Azon okok között, melyek Dürert a festészettől e térre vonták, nem lehet említés nélkül hagyni azt a technikai körülményt sem, hogy Németországban a gotikus építési stíl szűk falmezői természetszerűleg nem nyújthat-

* Thausing, Dürer I. 145. Leipzig, 1884.

** Künstler-Monographien v. Dürer. 3. I. Leipzig, 1900.

tak oly kedvező teret s biztosíthattak olyan gazdag virágzást a festészetnek, mint Itália műemlékei.

Az 1498. esztendő nagyon fontos a német művészet történetében. Ekkor adja ki Dürer önálló *művészi tevékenységének első jelentős termékét*, a 15 fametszetből álló sorozatot: a *Jelenéseket* (Szt. János titkos jelenései). A mű könyv-alakban jelenik meg német és latin kiadásban, a metszetek hátlapján a *Koburger* bibliából vett szöveggel. Legmegragadóbb köztük a *Négy lovas* képe, mely nyilván a pestis, háború és éhség könyörtelen pusztítását allegorizálja erőteljes vonásokkal. Takács nem szól e jelképes értelmezésről (34. l.), de máskülönben ügyesen magyarázza a misztikus tartalmú mű keletkezését a reformáció előtt álló Németország forrongó közhangulatából. János evangélista látományai (Apocalypsis) erősen foglalkoztatták a középkori ember fantáziáját. A metszetek hatása kétségtelenül nyers, sőt visszataszító, de belemélyedve szemléletükbe nagy élvezetet nyújt a művész drámai ereje, kinek nevéhez fűződik a fametszet technikájának oly fokú tökéletesítése, hogy a grafikának e primitív ágából valóságos művészetet teremt.

A művész rézmetsző munkásságának első korszaka *Schongauer* nyomain indul, de tökéletes formáival teljes diadalhoz juttatták ezt a technikát is, mely a legalkalmasabbnak látszik a finom és határozott vonások kifejezésére. Az első kísérletek valószínűleg még a vándorúton készültek. Ide tartoznak a mitológiából vett kompozíciói (Álom, A tengeri csoda, Hercules). A *Szt.-család a sáskával*, *Madonna a majommal* s a *Tékozló fiú* (egyik legmegragadóbb metszete) * mutatják, hogyan tűri meg a bibliai tárgy a legrealisabb feldolgozást.

A fametszés azonban nemcsak régebbi, de hivatottabb is volt szélesebb körök szellemi szükségleteinek kielégítésére, mint a finomabb eszközökkel dolgozó rézmetszés. Első kísérleteit rossz fametszeteknek nevezi Dürer, nyilván a hevenyészett kidolgozás miatt, bár a gondolat mindig értékes bennük. 1501-ben adja ki a magyar művelődéstörténetből is ismert *Celtes Konrád* Nürnbergben a tőle alapított rajnai tudós társaság segélyével *Rosswitának*, a gundersheimi tudós apácának műveit. A következő évben pedig megjelenik Celtestől a *Quattnor libri amorum*. Két-két illusztráció mindenik kötetben Dürertől származik. (63. l.) Ide tartozik s a xylographiában új korszakot jelez a Pirkheimer számára készült ex libris is.

Jelentékeny mozzanat Dürer művészi pályáján, hogy 1500-ban Nürnbergben telepedik le a veneziai *Jacopo de Barberi* mester, kivel már előbb is találkozott személyesen. Ez avatja be őt az olasz színezés titkaiba és gyarapítja ismereteit az *anatomia és perspektiva* terén. 1504-ben készül el az *Ádám és Éva*-rézmetszet, melynek Ádámján szerzőnk az azidétt napfényre került belvederi Apollo termékenyítő hatását véli felismerni. Szerettük volna kiemelve látni itt annak különös jelentőségét a német művészettörténetben, hogy Dürer a középkor hagyományaival ellenkező törekvésének: a meztelen emberi test természetes ábrázolásának mintegy diadalát jelenti e kép s azért, mintha önérzettel hirdetné a latin felírás: Albertus Durer Noricus faciebat.

* Vasarit is bámulatra ragadta.

Az 1504-es évszám olvasható egy passio-sorozatnak néhány lapján, melyeket Dürer nem szánt a nagy nyilvánosságnak. Ez a *Zöld passio* (így nevezve a zöld festékekkel alapozott papír után), melylyel Dürer egy sajátos technika-hoz nyul. Egyik ismert részlete, a *Keresztről való levétel*, melynél megemlíthette volna Takács, hogy Rubensnek az antwerpeni dómban lévő hasonló tárgyú képével sokban megegyezik.

Dürer tevékenységének első korszakát bezárja még két fametszetes sorozat: *Mária élete* és a *Nagy Passio*. Az első 1511-ben jelenik meg könyvalakban, melyhez Cheliodius (Schwalbenwind nem Schwalbe, mint a 79. lapon van) Domonkos-rendi barát, irt verses szöveget. Mária életét tartják Dürer legnemesebb alkotásának, mivel szemlélete azt a nyugodt elmélyedést kívánja, a mely többé-kevésbé a német művészeti termékek élvezésének alapföltétele. Hozzá kell még tennünk, hogy Mária élete egyuttal Dürer *népies irányú* művészetének a legkevesebb terméke, tele gyöngédséggel, kedves naivitással s a mellett mély vallásos érzéssel.

A *Paumgartner-féle* oltárnál meg kellett volna említenie a figyelembe veendő *román-stílus* hátteret, úgyszintén a *Királyok imáddásánál* is. (87. l.)

Az 1506. évet a művész *Veneziában* tölti, ezt Takács második veneziái útnak s a nagy festmények korának nevezi. A második jelző a mondottak után természetesen csak akkor lesz helyénvaló, ha Dürer első veneziái útját kétségtelen bizonyossággal tisztázza majd a művészettörténelem.

Hogy mily tekintélynek örvendett Dürer olasz földön, következtetni lehet e soraiból: «Annyira körülvesznek az olaszok, hogy időnként el kell rejtőznöm előlük. Az előkelő emberek mind javamat akarják, de a festék alig», majd: «Elhallgattattam a festőket mind, kik azt mondták a metszéshez értenék, de a *színekkel bánni nem tudok*. Most mindenik azt mondja, hogy szebb színeket sohasem látott.» (Takács, 90. l.)

Az itten jelzett műve, *Rózsafűzér ünnepe* cz. nagy festménye már Veneziában készül az ottani német kolónia Szt. Bertalan-temploma számára (most Prágában van a premontrei Strahow-kolostorban nagyon megrongált állapotban). Madonnájára vonatkozólag érdemes lett volna a felemlítésre, hogy Giovanni Bellini hatását árulja el. Maga a «Rózsafűzér ünnepe» (Rosenkranzfest) elnevezés, melyet Knackfuss is használ, sem egészen helyes, mert hiszen a Rózsafűzér-ünnepét tudvalevőleg csak XIII. Gergely pápa rendeli el október első vasárnapjára; szerintünk legjobb: a Rózsafűzér királynéja. Knackfuss a festő mellett álló alakban *Pirkheimert* véli felismerni, sokkal elfogadhatóbb Takács véleménye, hogy az a Fondaco dei Tedeschi építője, az augsburgi Hieronymus mester. (92. l.) Véleményünk szerint a fiatalos külső sem vall Pirkheimerre.

Az olasz föld és olasz művészet hatását érezteti a Veneziában készült *Tizenkét éves Jézus*, az írástudók közt, *Krisztus a keresztfán* és egy *Madonna-kép*. A Barberini-képtárban lévő első képen *Lionardo* hatását fedezhetjük fel az ő eleveniségével és karakterisztikus fej-tipusaival.

A drezdai képtár *Krisztus a keresztfán* cz. nagy jelentőségű képénél fel-említhette volna Takács, hogy a műkritikusok szerint ez a legmegragadóbb *német* Krisztus-kép. (94. l.)

Takács egyébként annyira belemelegszik az egyes műalkotások elemzésébe, hogy nem is tudjuk meg tőle, meddig tartott Dürer útja, hogy az 1507. év kezdetén visszatért hazájába, valamint azt sem, hogy időközben megfordult Bolognában és Ferrarában is. Talán azt sem lett volna érdektelen feljegyeznie, hogy a veneziai signoria 200 magyar arany forinttal akarta évről-évre magának lekötni a nagy német mestert, ő azonban nem fogadta el a fényes és megtisztelő ajánlatot.

A művész világhírű önarcképén (a müncheni Pinakothekában) e felírás olvasható: Albertus Durerus Noricus ipsum me propriis hic effingebam coloribus ætatis anno XXVIII. Szerzőnk azon meggyőződésben van, hogy a rajta lévő 1500-as évszám nem lehet hiteles s inkább 6-os szám állhatott a 0 helyett. A festmény megmunkálása és az ábrázolt kora is — úgymond — a XVI. század első évtizedének közepére vall. (99. l.) Knackfuss szó nélkül elfogadja az 1500-as dátumot. Takácsnak azonban igaza van abban, hogy a kifejlett, férfias vonások inkább későbbre utalnak, de szerintünk az nem lehet döntő bizonyíték mindaddig, míg ott áll a 28-as évszám, mely Dürer születési évétől (1471.) kiindulva 1500-hoz vezet. A kérdés tehát nagyon egyszerű és világos.

Erejében megizmosodva Dürer hozzálát nagyobb oltárképeihez, ezek: a *Heller-féle oltár* s a *Szt. Háromság* imádása, melyet Mindenszentek képének is neveznek. Cust pl. ez utóbbit tartja a legsikerültebbnek Dürer összes festményei között.*

Méltán csatlakozik hozzá a szintén Bécsben lévő *Madonna a körtével*, izléses felfogású és hatásos színezésű képecske, míg *Nagy Károly* és *Zsigmond* császár és magyar király arcképe a nürnbergi germán múzeum képtárában inkább a művész historiai érzékéről tesznek bizonyágot.

A *Budapesti Szépművészeti Múzeumban* van egy festmény az 1510-es évek közepe tájáról. Mellig ábrázolt, kissé balra fordult férfialak, szőke hajjal, bajusz és szakáll nélkül. Rajta fekete bunda, fején hálóból készült sapka. A kép háttere vörös. Az arcz értelmes kifejezése folytán Thausing Miksa császár egyik tudósát vélte az ábrázoltban. Szerzőnk az Albertinában őrzött czeruzarajzzal való hasonlóság alapján Dürer öccsét, Andrást ismeri fel a képen. (109. l.)

Dürer e közben, saját bevallása szerint, beleun a festészetbe és visszatér a fa- meg rézmetszéshez. Szerfőlött jellemzők idevonatkozó sorai: «Egyszerűbb képet annyit készítek egy év alatt, a mennyit senki se tételezne fel egy emberről. Ilyeneken lehet valamit nyerni. A szorgalmas pepecselés nem mesterségem és éppen ezért többet várok metszeteimtől.» (Takács, 100. l.) A bekövetkezett vallási zavarok bizonyára közreműködtek ebben a változásban.

1511-ben jelenik meg grafikai műveinek egy nagy kiadása, a mi a sokszorosító művészetek történetében fontos eseményszámba megy. Majd látunk kísérleteket a hidegtűvel és maratással.

Különös említést érdemel a *Kiss Passió* című képe (Schmerzensmann), mely Krisztust, a fájdalmak emberét ábrázolja, a mint egy nagy kövön ültében

* This picture . . . is the most succesful of all Dürers paintings L. Cust, Albrecht Dürer. London, 1897. I. 102 l.

töviskoronázott fejére támaszkodik. A lapot nagyon különbözőkép ítélték meg a műkritikusok, kik közt van a magyar Dankó József is.¹ Takácsot azonban a magyar vonatkozások nem igen érdeklik. Pedig nem lett volna felesleges ezt a sorok között megemlíteni és azt, hogy bármennyire is átérezte a mester az isteni Megváltó kínjait, midőn a mult és jövőendő eseményei elvonulnak lelki szemei előtt, ez az elnagyolt, színtelen és inkább a kislelkű kétségbeesést megjelenítő munka nem tartozik Dürer értékesebb alkotásai közé.

Az 1511-ben készült fametszetei közül csak éppen felemlíti a *Szt. Háromság* cz. remek fametszetet, pedig *Thausing* egyik legkiválóbb Dürer-kutató szerint az a gondosság és finomság, melylyel a fametszet a művész rajzát visszaadja, fölülmulja mindazt, a mit a technika e téren eladdig felmutatott s a mit a következőkben elért. A vonások annyi lágyssággal, ügyességgel vannak kivágva, hogy egy csöppet sem sejtetik a toll és kés durva munkáját.²

1512-től fogva Dürer tehetségét az akkor Nürnbergben tartózkodó *Miksa* császár megbízásai foglalkoztatják. Hálátlan feladat, bár a hiú és romantikus hajlamú császár, az «utolsó lovag» bőkezű Mäcenásként egész életére évi 100 rajnai aranyat utaltványoztat neki. A *Diadalkapu*, a *Diadalfogat* és az osztrák szentek jelentik a művész viszontszolgálatait. Később ő diszíti ki a vallásos uralkodónak latin imádságra könyvét is szélrajzaival, melyek a komolysággal egyesült *német humornak* páratlan termékei, a mit Takács nem emel ki eléggé. (145. 1)

Az 1513—14. év egyike a legnevezetesebbeknek Dürer életében. Ekkor kerülnek ki keze alól nagy rézmetszetei: A *Keresztény lovag* (Takács szerint «keresztyén»), *Melancholia* és *Szt. Jeromos*, melyeknek tartalmi mélységüknél és a megmunkálás művésziességénél fogva nagy rész jutott hírnevének megállapításában. E metszeteknek egész irodalmuk van. A műbírálok egyuttal összefüggésbe iparkodtak őket hozni s a legkülönbébb magyarázatokat fűzték hozzájuk. Szerzőnk a maga szemével nézi a műveket és józan felfogással magyarázza azok tartalmát. Dürert nyilván *Rotterdami Erasmusnak* «Enchiridion militis christiani» cz. műve inspirálta. Egy marcza lovass teljes fegyverzettel halad tova a halál és pokol szörnyei között, bátran, rettenthetetlenül. A keresztény lovag középkori eszményének megtestesülését tolmácsolja ügyesen Dürer élénk fantáziája ezen első képen.

A *Melancholia* egy szimbolikus tárgycsoport közt ülő szárnyas nőalakot ábrázol, mely a tudásnak térbeli és időbeli korlátait és csalódásait akarja jelképezni: Die Lüge ist unserer Erkenntnis und die Finsternis steckt so hört in uns, dass auch unser Nachtapfen fehlte.³

A *Szt. Jeromos-kép* a bibliafordításba mélyedt tudóst mutatja be. A rácszoztos ablakokon beszüremkedő játszi napsugarak kedves ellentétet alkotnak a szoba komorságával. Az előtérben fekszik egy oroszlán, mellette mély álomba merülve egy kutyácska.

Szerzőnk azon véleményen van, hogy a képek között semmiféle össze-

¹ Dürers Schmerzensmann. Budapest, 1882.

² Thausing, Dürer 2. Auflag. Leipzig. 1884. II. 74. 1.

³ Knakfuss, i. m. 83. 1.

függés nincs. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a középkort mennyire foglalkoztatta az emberi temperamentumok kérdése, hogy Dürer mennyire kora gyermeke volt, mennyire érdekelték és foglalkoztatták az ilyfajta kérdések, nem nehéz elfogadnunk azt a feltevést, hogy a művész mindegyik kompozíciójával — mondjuk másodsorban — egy-egy vérmérsékletet akart jelképezni: A keresztény lovasban a sanguinikus, A Melancholiában a melancholikus és Szt. Jeromosban a flegmatikus temperamentumot. A Melancholia I. száma s a lovas S (sanguinikus) betűje plauzibilissé teszik e feltevést. A melancholikus vérmérséklet általában a tudományos elvont kutatásra való hajlamot is jelentette, mint már *Aristoteles* minden tudóst, művészt, költőt és államférfiút a melancholikusok kategóriájába sorozott. A középkor orvosi tudásának egyik sarktétele volt, hogy az ötvenedik évtől már a flegma uralkodik s így Szt. Jeromos bizvást szolgálhatott típusul. A negyedik, a cholerikus vérmérséklet már nem készült el.

Midőn ezt felemlítjük, nem akarunk Takács magvas fejtegetéseinek értékéből semmit levonni, sem pedig az említett felfogásnak a plauzibilisnél több súlyt tulajdonítani.

Dürer 1520-ban *Németalföldre* indul feleségével együtt. Utazásának célja a művészi érdeklődés kielégítésén kívül az volt, hogy az újonnan válogatott V. Károly császárral személyesen találkozzék, de remélte, hogy metszeteinek új, forgalmas piacot is szerez. Útjában folyton rajzol, jegyzet, sőt az ecsethez is hozzányul. Mindenfelé nagy tisztességgel fogadják; V. Károly bevonulásakor *Antwerpenben* van, *Aachenben* végig nézi a koronázást, de csak *Kölnbe* jut hozzá, a mire vágyott, a császárral való személyes találkozáshoz. Hazatérte előtt *II. Keresztély* dán királynak, V. Károly sógorának vendégszeretetét élvezi, ki arcképét is lerajzoltatja vele. (Mellesleg megjegyezzük, hogy Keresztély nem annyira utazott sógorához, mint inkább menekült országából a stockholmi vérfürdő miatt. 158. l.)

Naplójában értesít Dürer, hogy *Fernandez Rodrigo* antwerpeni konzulnak készített egy *Szent Jeromos* olajfestményt. Ezt a képet elveszettnek hitték, Weber azonban megtalálta azt (1900-ban) a lisszaboni *Musen Nacional das Bellas Artes*-ban, a mi természetesen nem egy hypothesis-t döntött porba. Véleménye szerint a kép a Tejo mellett lévő híres hieronymita-kolostor részére készült, melyet Nagy Emmanuel portugál király a XV. század szerencsés felfedezésének emlékére alapított. Weber kimutatja, mikép került e német munka a spanyol és olasz klasszikusok remekei közé s meggyőző erővel bizonyítja, hogy a fej mintájául az Albertinában lévő fejtanulmány (kilenczvenhárom éves aggastyán) szolgált.* Takács figyelmét mindez ügylátszik teljesen elkerülte.

Dürer Németalföldről visszatérve megkezdí művészi tevékenységének *utolsó* időszakát, de ekkor már új tanokkal, új eszmeáramlatokkal találja magát szemben. A reformáció ikonoklasztái kidobálják az oltárokat és képeket a templomokból, a szentek tiszteletét bálványimádásnak bélyegezik.

Nálunk — írja 1525-ben Pirkheimernek — a mi időnkben a festőművé-

* Weber, i. m. 77. l.

szetet némelyek igen meggyalázzák és azt akarják vitatni, hogy a bálványimádásnak szolgálatában áll.» Éppen ezért inkább az arczképfestés vonza; ekkor készülnek el Brandenburgi Albertnek, Pirkheimernek, Melanchtonnak, Rotterdami Erasmusnak és Bölcs Frigyesnek portré-i, továbbá a Museo del Prado-ban (Madrid) lévő Imhof-kép.

Érdekes kérdés, hogy Dürer milyen viszonyban volt a reformációval. Takács a művész irataiból vett egy hosszú idézet alapján azt következteti, hogy az új vallási mozgalomnak minden tekintetben hive volt. (160—61. l.) Ezzel szemben a tárgyi és történelmi igazság a következő. Dürer szemét tényleg bántották az egyházba becsuszott visszaélések s egy ízben kemény kifakadásban tesz erről tanúságot. Mint korának fia sokat tépelődhetett ő is vallási kérdésekről és erre értendő, hogy «Luther nagy aggodalmakból segítette ki». Javulást, tisztulást vár az új mozgalomtól s azért lelkesedik a tudós szerzetesért: *Luther Mártonért*. A szakadásba azonban már nem követi őt és Pirkheimerrel együtt, mint a katolikus vallás hive él tovább és hal is meg. «Il voulait, il souhaitait une réforme et rien plus, une réforme nullement contraire à l'orthodoxie», jegyzi meg Ernest Chesneau.* Élete késő éveiből származik néhány vallásos tárgyú alkotás. Takács nem említi, pedig a keresztény festőművészet remeke egy müncheni magánzó birtokában lévő *melkép*, mely a tövissel koronázott Krisztust ábrázolja, a mint kezét áldásra emeli, szemei fájdalmas szeretettel tekintenek a nézőre, arczán könnyek peregnek le s homlokáról vércseppek gyöngyöznek alá. Alul e felírás olvasható: «Hane tristem faciem tristi te cernere vultu conveint, ut lætam post mortem possis habere.»

A kép nagyon emlékeztet *Jan van Eyk* Krisztus fejére (a berlini múzeumban), 1897-ben fedezték fel a festmény szélén Röntgen-sugarakkal a mester monogrammját s az 1524. évszámot.** Élte alkonyáról való még egy Szent Család fametszet és művészi életének méltó epilógusa a *János és Péter, Pál és Márkus* apostolok életnagyságú képe Münchenben. A reformáció zavarai-ban a túlzók mozgalmaival szemben komoly figyelmeztetés akar lenni e két kép.

Dürer a négy alakban kétségtelenül a négy temperamentumot is megakarta érzékíteni s ezt Takács megint nem fejezi ki elég határozottan. (176—77. l.) Az első festményen látjuk a «szeretett tanítványt» a melancholikus «complexio» megtestesülését. A háttérben az öreg Péter apostol áll gondolataiba mélyedve, ez a flegmatikus vérmérséklet. A másikon a tüzes nézésű Márk evangélista a sanguinikus, szt. Pál ellenben a komoly, elszánt hitvédő alakjában a cholerikus vérmérséklet képviselője.

Takács figyelmét továbbá elkerülte, hogy mily pontosan követi itt Dürer *Lionardo de Vinci* elméleti szabályait a ruházat és tagok elhelyezéséről, valamint az is, hogy az ecsetet a halál ép akkor üti ki kezéből 1528 ápr. 6-án, midőn a Megváltó «Én vagyok az út, igazság és élet» jelmondatú képét már megkezdte. Tulajdonképen tehát ez a félben maradt kép az *utolsó műve*.

Dürer kortársai véleménye szerint egyike volt a legnemesebb jellemek-

* Revue des Deux Mondes, 1881. l. V. ö. Weber, i. m. 120. s köv. l.

** V. ö. Weber, i. m. 92. l.

nek, bár nem menten minden szenvedélyességtől. A puritán és szeretetreméltó ember lelkének egyenességét és szívjóságát különben hiven tükrözteti vissza magakészítette arczképének finom vonásai.

A mellett kora legképzettebb emberei közé tartozott, sokoldalúságban csak Michelangelo és Lionardo foghatók hozzá.¹ Élete végén gazdag tapasztalatait írásba foglalja és több jeles elméleti munkával gyarapítja a német művészeti irodalmat. Főmunkája az *«Arányosság tana»*, melyben Winckelmann előhírnökének bizonyul. Jellemző az ő humanus gondolkodására a városok, kastélyok és községek megerősítésére vonatkozó könyve s homlokán a török-dúlta Magyarország királyának, Ferdinándnak szóló meleg ajánlás. Előzőleg Euklides alapján készült az *«Oktatás a mérésben a körző és vonalzó segítségével»*.

Az *Arányok tana* cz. munkájában vannak letéve művészeti nézetei, melyek általában megfelelnek a mai modern felfogásnak. «A képen semmise legyen — úgymond — a mit a természet meg nem tűr, mert a mi a természet ellen van, az rossz. «Wahrhaftig steckt die Kunst in der Natur, wer sie heraus kann reissen, der hat sie...» A szépről határozott definíciót még nem tud adni: Die Schönheit, was das ist, das weiss ich nicht. Sokoldalú egyéniségében felolvad a régi német festészetnek minden sajátossága. A görög-római mitológia, az arczkép, genre- és tájképfestés mind megtalálják benne a maguk mesterét. Legotthonosabb mégis a keresztény világ vallásos gondolkörében, a mint jellemző felfogása szerint a művészet legfőbb célja az élők képmásainak megörökítése s legméltóbb feladata Krisztus élettörténetének formába öntése.² Témaiba beleviszi a német népszellemet a maga aprólékos részletezésével és humorával (A három paraszt, Landsknecht a zászlóval). Az új idők szele őt is megérinté, de Takács azon állítása, hogy Dürer első fellépésétől kezdve az új idők embere volt³ bizonyos megszorításra szorul, mert legjobb alkotásaiban a középkori keresztény-germán szellem hordozója. Az anyagot közvetlen környezetéből veszi és ügyesen tudja értékesíteni tehetségét egy-egy téma különféleképp való kihasználásával. Kenyerét főleg grafikájával keresi, metszetei a nép és polgárság közszükségletét elégítették ki s így nagy kelendőségnek örvendtek (faliképek stb.). Gyenge oldala a *színezés*, de kárpótól bennünket művészetének bensősége és *realizmusa*, mely a természet szeretetéből fakad. A szíven keresztül gondolkozik. Művészetének kettős alapvonása: a tudományos érzék és az élénk fantázia.

Dürer, mint láttuk, már életében sem volt szűkében az elismerésnek s a külföldön német *Apellesnek* nevezték. Erasmus a legnagyobb elragadtatással beszél róla. A művészetek hazája, Itália is odanyujtotta neki az elismerés babérát. Egy ízben ajándékot cserél *Rafaellel*, a ki rajzokat küld Dürernek, hogy «kezét adja neki», míg ez viszonzásul saját arczképét adja emlékül a festőkirálynak. A keresztvitel *Krisztusából* Dürer adta meg az eszmét Rafael egyik nagyszabású kompozíciójához. S míg egyrészt az olasz mesterek: *Mantegna*,

¹ Költő és tudós, matematikus is.

² L. Éber László: *«Művészettört. olvasmányok 102. s köv. 1.*

³ 110. l.

Pollajuolo, Lorenzo di Credi, Marcantonio, Corpaccio nagy hatással vannak művészi fejlődésére, fa- és rézmetszeteinek motivumait szívesen használják fel a spanyol és olasz művészek (Giovanni, Campagnola stb.). Nem lett volna érdektelen szerzőnknek befejezésül megemlítenie, hogy a vallási és politikai zavarok szele egy időre teljesen besöpré emlékét, midőn legértékesebb műveit: «a régi pápista képeket» kidobálták és elkótyavetelték, sőt sirját is meggyalázták. Az ifjú *Goethe* az, a ki értékét felismeri s a század ébredő idealizmusának figyelmét rátereli.

Talán a kelleténél többet foglalkoztunk e tárgyal, de megérdemelte ezt Dürer művészi pályája magyar vonatkozásainál fogva is főleg most, midőn a *grafikai művészet* új művelésre és általános érdeklődésre talál nálunk is, de megérdemli Takács szép könyve is. Takács feladata nem volt könnyű. Részletes történelmi munka, mint pl. az olasz Vasarié, a XV. és XVI. század német művészetéről nem maradt fenn. Német, francia, angol folyóiratok és önálló munkák azonban folyton gyűjtik a rá vonatkozó anyagot. Elég csak *Burckhardt, Campe, Lange, Thausing, Springer, Lippmann*, az angol *Cust* s a francia *Chesneau* munkálkodására hivatkoznunk a nagyobb összefoglaló munkákról nem is szólva. S annak, a ki Dürerrel kíván foglalkozni, az emlékek közvetlen szemlélete és elemzése mellett folyton figyelemmel kell kísérnie a rájuk vonatkozó irodalmat is. Nem mondjuk, hogy Takács járatlan a műtörténeti irodalomban, de sokkal gyengébb és sebezhetőbb az az oldala, mint a másik. Azt látjuk, hogy éles és művészi látású szakemberrel van dolgunk, főleg a grafikában, a ki szokatlan világossággal hatol be a műalkotások lényegébe és szépségeibe, de a ki nem dolgozta fel magában eléggé a kérdés irodalmát s a maga szemüvegét használja ott is, a hol «több szem többet lát» elvének kellene érvényesülnie. Hogy a maga lábán jár, az érdeme, de nem mindenütt. Azok a hiányok, melyeket felemlítettünk, nem menthetők a helyszűkével, még ha 1–2 oldallal meg is bővítették volna a könyvet, értékben csak nyert volna ez által.

Nem említi ugyan sehol, de feltételezzük, hogy Takács a műveket eredetiben is látta. Tárgyalásában az időrendi sorrendet követi IX fejezetben. A feldolgozás egyszerű, világos és mégis mélyreható. Különösen meglepi az olvasót az ilyen munkákban szinte szokatlan tömörsége, szabatosága és magyarossága a stilusnak; nagyon használható és kifejező szava pl. a *megmunkálás*. Sajtóhibát keveset találtam a szövegben. Ilyenek: Eüklides Euklides helyett (179. l.), 55. kép (94. l.), a 66. lapon egy szörnyszó van művész helyett. Sheurl e. h. Scheurl (16. l.); az első lapon Cendörffer van, a 16-on Cendörfer, 1494. e. h. 1493 (18. l.). Jacopo dei Borbori e. h. de' Borbori (67. l.), Hesus Eobamus e. h. Eobanus (172. l.). Miért *sztimfáliai* madarak? s nem inkább stimphalos-i madarak (32. l.). A könyv kiállítása szép és izléses, a reprodukciók jól sikerültek. Kár, hogy nincs hozzá tárgymutató. Szívesen elismerjük, hogy Takácsnak becsületére válik Dürer-je, mely a szó komoly értelmében nyeresége irodalmunknak és számottevő munka a gazdagon virágzó Dürer-irodalomban is. Megjegyzéseink és kifogásaink ezen érdemét nem rontják le.

Dr. Bagyary Simon.

KÜLÖNFÉLÉK.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT október hó 25-én tartotta rendes havi ülését az Akadémia üléstermében. A társulat elnöke báró Nyáry Jenő betegsége miatt, báró Forster Gyula másodelnök hiatalos elfoglaltsága miatt nem jelenhetett meg s több társulati tag fölkérésére dr. Boncz Ödön foglalta el az elnöki széket és az ugyancsak betegeskedő dr. Szendrei János társulati titkár helyettesítésére dr. Márton Lajost kérte fel.

Az ülésen Bella Lajos «Tűk és kapcsolótűk» című értekezésében a fibula keletkezéséről mondotta el nézetét. Egy sorozatot mutatott be a Nemzeti Múzeum gyűjteményében őrzött olyan bronztükből, a melyeket őskori tulajdonosaik, a tű szárának egyszeri vagy többszörös hajlításával vagy kis spirálisok felfűzésével oly módon igyekeztek átalakítani, hogy azt a kicsuszástól, vagy elveszéstől megóvják. Ezek a kísérletek vezettek el az egytagú és egyszermind a kéttagú fibula alakulásához is. A melyek közül az utóbbi lesz a fibulát a használatból kiszorító csat ősévé, a mozgó tűnek megállapítása után.

Foerk Ernő építésztanár azokat az érdekes leleteket ismertette, a melyekre a kalocsai székesegyházban végzett átalakítási munkáknál bukkant, a szentistvánkori székesegyház alapfalait s ezen székesegyház főtengelyében lelt vörösmárvány koporsó tartalmát. Román izlésű kehely és patena, ékköves gyűrű, mellkereszt, díszes pásztorbot és a pallium összetűzésére szolgáló tűk voltak a koporsóban. Előadó bemutatta a tárgyak rajzát és fényképeit. A leletekre vonatkozólag az a nézete, hogy azok egy XI. századi főpap, kétségkívül érsek sírjának fölszerelése.

Dr. Gerecze Péter fölszólalásában más oldalról világítja meg a kalocsai lelet jelentőségét. Szerinte a kiásott alapfalak elosztatják azt a téves nézetet, a mely Henszlmann véleménye nyomán keletkezett, hogy a magyarországi árpádkori székesegyházak kivétel nélkül négytornyúak voltak. Gereczének az a meggyőződése, hogy Pécssett, Fehérvárott és más helyen utólag és védelmi okokból ragasztották a tornyot a templom apsisához.

Dr. Boncz Ödön nem tartja valószínűnek, hogy ha a tornyokat védelmi szempontból emelték, azt a templom falához ragasztották volna, mert a közeli bástya mellett jobban megfelelt volna a védelmi rendeltetésnek.

Titkár helyettese bejelenti, hogy Terray István társulati tag egy pesti első házai bank részvény fele részét halála esetére a társulatnak, ugyanazon részvény másik felét a történelmi társulatnak ajándékozza. Az ajándékozó levele a választmányának adatik ki tárgyalás végett.

Csikay Imre dunavecsei fősolgabíró 1910. évtől és dr. Hillebrand Jenő 1911. évtől kezdődőleg fölvétettek a társulat tagjai sorába.

Dr. Márton Lajos.

ADATOK KASSA MŰTÖRTÉNETÉHEZ. Szilassy György ötvös műhelyében az 1713-ik évben Füleky Márton és a Rozsnyóra való Németi, más-kép Bányai István¹ legények dolgoztak. Németi, a mint Hanzlicsko László ötvösmester vallomásából tudjuk, előbb Debreczeni András, a Rákóczy Ferencz fejedelem pecsét- és példametszőjénél dolgozott. «Hallotta panaszolkodását Debreceny uramnak, hogy már egyet, már mást helyén nem talál és *egy kard keresztformát maga is leformált* Szilasi uramtól, mely forma is Szilasi uramhoz Bányai István által jutott, mivel elmenvén Debreceny uramtól a legény, megakadt Szilasi uram műhelyében.» Szilassy György is vallja: «azon Bányai Istvánnál egy kardra való keresztformát látott, melyet maga is ő kegyelme t. i. Szilassy — kiformált.»² Szilassy ekkor 36 éves volt.³ Öccse volt a löcsei zömánczó ötvös *Szilassy János*.

Debreceny legénye 1716-ban Kecskeméty András.⁴

Az 1718-ik évben a bártfai Toperczev Tóbiás ötvös Kassán mester lesz, lefizetvén a jogért 25 frtot.⁵ Toperczev a kézmárki Schuler Dávidnak volt inasa az 1701—1706. évben, a mint arról 1719-ben a löcsei ötvösczéh előjárói, Reuther András és Kreuchel Illés Bernát által kiállított bizonyítvány⁶ tanuskodik. A löcsei ötvösczéhnek az oklevélre ütött pecsétjén lapidaris körirat a mezőben sz. *Eligius* alakja látható.⁶ Toperczer az 1726-ik évben 36 éves volt.⁷

Az 1734-ik évben Hanzlicsko László ötvös legénye Szegedi Ignác⁸ míg 1737-ben Somph János György, a ki Eperjesen Meczner Henriknél tanult ki.⁹

1702-ben Turcsányi Mátyás,¹⁰ 1706-ban a Kassáról elszármazott Pétrik Miklós¹¹ eperjesi ötvösmesterek említetnek. Az 1722-ik évben Kis Severin és Micorda Jakab eperjesi ötvös czéhmenterek tanuskodnak arról, hogy Metzner Sámuel az 1701—1706. évben Metzner Mihály, eperjesi ötvösnél tanulta mesterségét. A pecséten: *Sigillum Aurifabrorum De Eperies* lapidaris körirat a mezőben sz. *Eligius* alakja látható, lábai alatt paizsban kehely.¹² 1737-ben Meczner Henrik eperjesi ötvösről van szó.¹³

Az 1707-ik évben a fejedelem elrendelte, hogy «az munkácsi *peldametsző* onnan Kassára jöjjön, az kassai pedig annak helyébe Munkácsra menjen.»¹⁴

Kassa városa az 1706-ik évben összeírván a keze alatt levő értéktárgyakat, az Almássy István volt főbíró által a városra hagyott ezüst poharakról megjegyzik: «Almási István uram pohara fele reperiáltatik nr. 4. Az ötödik in anno 1704-dik az nemes város gyenerális Orosz Pál uramnak ajándékozván.¹⁵

Az 1722. évben Schulcz Márda a lutheránus magyar egyházra egy aranyozott ezüst kelyhet hágy.¹⁶

Szepes vármegye 1721. évbeli *limitációja* szerint az ötvösök díja: Sima ezüst műnek latjától denár 18. Szép aranyos műnek munkájától 30 denár. Metszett és vert munkának latjától denár 27. Drótos munkának latjától 60 denár.¹⁷

A divatba vágó dolog, hogy Gömöri János kassai ötvös (1706.) vallomása szerint «ezüst gombót makkostól két kezemmel csináltam.»¹⁸

¹Kassa v. lvt. 13316. sz. a. — ²U. o. 13359. — ³U. o. 13359. — ⁴U. o. 13814. — ⁵U. o. 14564. — ⁶U. o. 14299. — ⁷U. o. 15218. — ⁸U. o. 16951. — ⁹U. o. 18035. — ¹⁰U. o. 11810. — ¹¹U. o. 12514. — ¹²U. o. 14728. — ¹³U. o. 17989. — ¹⁴U. o. 12703. — ¹⁵U. o. 12558. — ¹⁶U. o. 14677. — ¹⁷U. o. 14603. — ¹⁸U. o. 12514.

A himző mesterség a XVIII. század elején ismét virágzik. Varró István, a ki 1704-ben meghalt, Debreczen városával is összeköttetésben állt, mert ez javaiból 100 frtot kér megadatni.¹

Metzner Izaiás eperjesi képiró 1702-ben,² Szekér Mihály nagybányai képiró az 1707—1731. évek közt élt;³ a kassai képiró Bogdány Gotfrid 1661-ben született s 1710-ben meghalt.⁴

Schvarczenbach Ferencz hagyatékában «felséges urunk és asszonyunknak képe» találtatott.⁵

1719-ben Sokoph Venczel ágyúöntő,⁶ 1736-ban Jung János bazini puska-műves említetnek,⁷ de 1726-ban a *fineta Voennensis* is divatos.⁸ A fejedelem ágyúit Kassán önteti.⁹

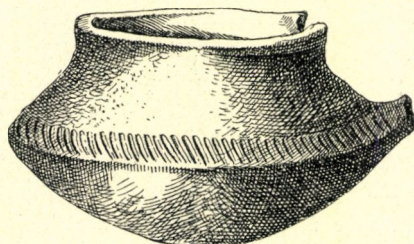
Kassai építőmesterek Klosz vagy Glosz András (1725.)¹⁰ Tóbola Mátyás, a kinek javain az 1700-ik évben örökösei osztóznak.¹¹ Tornyossy Tamás, a ki 1677-ben született,¹² Strasser Jakab az 1719-ik évben áll be a kőművescéhbe;¹³ az 1640-ben született Kaul Tóbiás,¹⁴ Rausenbecher Jakab (1726.)¹⁵

A romokban heverő sz. *László kápolna* építésére Zborai János végrendeletében (1711.) hagyományt tett.¹⁶ Az épület, melyről már az 1405-ik évben szólnak a városi levéltár iratai, a felső malom tájékán állt s ma csupán a sz. *László utca* neve tartja fenn emlékét.

Palási István 1732-ben «Erdélyben az ajnádi Kápolnára, az kit is felépíttettem, pro eiusdem conservatione fl. 60» hagyományozott.¹⁷ Ugyanekkor a szabolicsmegyei Mária-Pócson épült új kápolnáról van szó.¹⁸

Kemény Lajos.

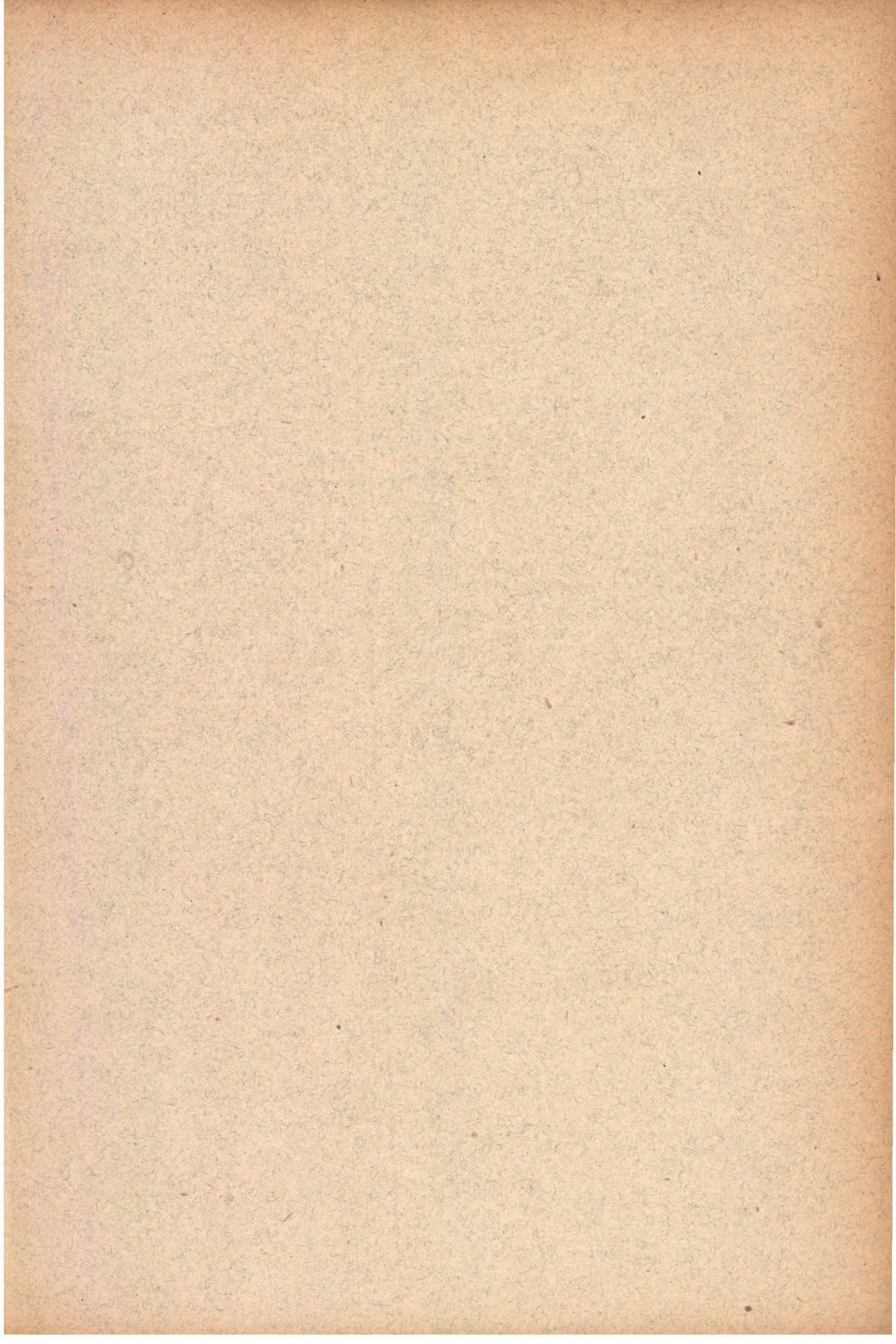
¹ Kassa v. lvt. 12236. — ² U. o. 11810. — ³ U. o. 12726./47., 13305, 13940./4., 15764. — ⁴ U. o. 12748, 18609. — ⁵ U. o. 17271. — ⁶ U. o. 19143. — ⁷ U. o. 17724./116. — ⁸ U. o. 15216. — ⁹ U. o. 12844. — ¹⁰ Kassa v. lvt. 18793. sz. a. — ¹¹ U. o. 11499. — ¹² U. o. 13662. és 15806. — ¹³ U. o. 14564. — ¹⁴ U. o. 14267. — ¹⁵ U. o. 15218. — ¹⁶ «Pro divi quondam Ladislai regis Hungariæ trans pontem molæ superioris olim ito tempello, nunc autem funditus ruinato sat.» Kassa v. lvt. 13076. sz. a. — ¹⁷ U. o. 16366. — ¹⁸ U. o. 16273.

ŐSKORI EDÉNY A BODROG-TISZA-KÖZRŐL.
(Dókus Gyula gyűjteményében.)

Archaeologiai Értesítő — Indicateur archéologique

publié par l'Académie hongroise sous la rédaction de M. JOSEPH HAMPEL.

Cinq livraisons par an ; prix du volume | Nouvelle série, XXX. volume, 5. livraison
6 florins = 12 couronnes val. hongr. | son du 15 décembre 1910.

TABLE DES MATIÈRES.

	Pages
Dr. HUGO KENCZLER. La descente de croix ; tableau du musée hongrois des beaux arts. (Une vignette)	385—392
Dr. VICTOR ROTH. Crédences dans les églises transylvaines. (11 vignettes)	392—400
Dr. CORNÉLE DIVALD. Les trésors d'art dans l'église ref. év. à Selmezbánya	400—407
Dr. TIHAMÉR GYÁRFÁS. Barreton de contrôle montrant les monogrammes des anciens orfèvres à Nagy-Szeben. (134 vignettes et une planche phototypique)	407—419
ELEMÉR WINKLER. Quelques monogrammes d'orfèvres sur le barreton de Nagy-Szeben. (21 vignettes)	419—421
GÉZA NAGY. Arbalètes de l'époque des Hunyadi's. (5 vignettes)	421—426
COLOMAN DE DARNAY. Trésor de l'âge de bronze provenant de Uzsavölgy c. de Zala. (Une planche)	426—431
<i>Vignette</i> : Crûche préhistorique provenant du Bodrog-Tiszaköz	431
JULES DUDÁS. Cloche ancienne à Homonna (c. de Zemplén)	432
THÉODORE DE LEHÓCZKY. Deux bâgues provenant du moyen-âge. (Deux vignettes)	433—435
Dr. BÉLA DE PÓSTA. Fouilles arch. à Tordos (c. de Hunyad)	435—436
<i>Littérature</i> : Felvinczi Takács Zoltán : la vie de Dürer, rec. par le dr. Simon Magyary	437—449
<i>Notices</i> : Société arch. hongroise séance d'octobre, par le dr. Louis de Márton. — Données servant l'histoire des arts à Kassa, par Louis Kemény	450—452
<i>Vignette</i> : Vase préhist. provenant du Bodrog-Tiszaköz	452